

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
М. ҚОЗЫБАЕВ АТЫНДАҒЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН УНИВЕРСИТЕТІ**

**«Жастар және ғылым – 2021» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн конференцияның**

МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ

**международной научно-практической онлайн конференции
«Молодежь и наука – 2021»**

**Петропавл
2021**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті

**«Жастар және ғылым – 2021» атты
халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн конференцияның**

МАТЕРИАЛДАРЫ

(9 сәуір)

МАТЕРИАЛЫ

**международной научно-практической онлайн конференции
«Молодежь и наука – 2021»**

(9 апреля)

**Петропавл
2021**

УДК 001
ББК 72
М 75

*Издается по решению Научно-технического совета
Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева
(протокол №7 от 31.03.2021 г.)*

Редакционная коллегия:

Шуланов Е.Н. - Председатель Правления - Ректор Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева
Ибраева А.Г. – д.и.н., профессор, Член Правления по науке и инновациям Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева – заместитель председателя
Картова З.К. – к.э.н., декан факультета истории, экономики и права
Пашков С.В. – к.г.н., декан факультета математики и естественных наук
Ратушная Т.Ю. – к.т.н., декан факультета инженерии и цифровых технологий
Шаяхметова А.С. – к.с./х.н., декан агротехнологического факультета
Сабиева Е.В. – к.ф.н., директор института языка и литературы
Добровольская Л.В. - и.о. декана педагогического факультета, заместитель декана ПФ по НР и МК
Гертнер Е.Г. – заместитель директора ИЯиЛ по НР и МК
Герасимова Ю.В. - заместитель декана ФИТЦ по НР и МК
Пономаренко М.А. – заместитель декана ФИЭП по НР и МК
Базарбаева С.М. - заместитель декана ФМЕН по НР и МК
Савенкова И.В. - заместитель декана АФ по НР и МК

М 75 «Молодежь и наука - 2021»: материалы международной научно-практической онлайн-конференции: в 4-х томах. Петропавловск: СКУ им. М. Козыбаева, 2021. Т. 4. - 419 с.

ISBN 978-601-223-416-9

Сборник содержит материалы Международной научно-практической конференции «Молодежь и наука – 2021». Здесь представлены тезисы научных докладов казахстанских и зарубежных ученых, а также молодых исследователей в различных отраслях современной науки. Издание представляет интерес для преподавателей вузов, средних, средних специальных учебных заведений, а также для широкого круга читателей, интересующихся современными разработками в самых разных сферах знаний.

Основные направления научных работ, представленных в 4-м томе: «Гуманитарные науки» и «Технические науки».

УДК 001
ББК 72

ISBN 978-601-223-420-6 (общий)
ISBN 978-601-223-416-9

© СКУ им. М. Козыбаева, 2021

1 СЕКЦИЯ: ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР /
СЕКЦИЯ 1: ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ӘОЖ 811.512.122'42

ҒАБИТ МҮСІРЕПОВТІҢ «ҰЛПАН» РОМАНЫНДАҒЫ ТІЛДІК ҚҰРАЛДАР

Абдиханова А.Н., Мухамеджанова Г.Т.
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Кіріспе. Тіл мен мәдениет ерте кезеңдерден бері өзара үздіксіз байланыста дамып келеді. Өмірлік білімінің негізінде қалыптасқан озық ойлар, ұшталып, қырланған ұғым-түсінігінің барлығы белгілі бір дыбыстық тұлғалармен, яғни сөздермен белгіленеді. Тілдік құралдардың халық мәдениеті дамыған сайын соған лайықталып, ақпарат жеткізу қабілеті жетіліп, қолданыстағы икемділігі артып, тілдік формалары қалыптасады. Формалардың қатарына дәстүрлі көріктеуіш құралдарды жатқызуға болады. Бұл тілдің икемділігі мен мәдениетінің және мәдени дәрежесінің көрсеткіші болып табылады. Көркем шығармада кейіпкер бейнесін көрсетуде эпитет, теңеу сияқты көріктеу құралдарының өзіндік қызмет ерекшелігі бар. Тілдік құралдар арқылы автор кейіпкердің тек бейнесін ғана емес, мінез-құлқын, сонымен қатар кейіпкер өмір сүріп отырған ортасындағы тіршілік көзінің суретін кеңінен ашып, оқырман сезіміне әсерлі етіп жеткізе біледі. Сонымен жазушы шығармаларындағы кейіпкер бейнесін жасауда қолданысқа түскен теңеулерді төмендегідей түрде саралап көрсетуге болады.

Көркем әдебиетте жиі ұшырасатын құбылтудың ерекше формасы – теңеу жазушы Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романында да кездеседі. Ғылыми-теориялық мағлұматтарды практикалық жағдайда ұштастыра келе, романда кездесетін теңеулерге талдау жүргізіп өтейік.

- «Есенейі жоқ елді де ел екен, жұрт екен десеңіздер, қара өрттей қаптап келе жатқан жылқысының бетін кейін бұрсаңыздар» [1, 221].
- «Таудай Есеней би бола тұра осындай оп – оңайдың ретін таба алмағаны несі?» [1, 247].
- «Сенің алақаның да ақ мамықтай емес секілді» [1, 288].
- «Суат көлге таяу екінші жал ағаш шағындау екен» [1, 245].

Роман барысында кездескен қара өрттей, таудай Есеней, ақ мамықтай, ағаш шағындау атты теңеулер – жалаң теңеулерге жатады.

- «Есенейдің таяқтай – таяқтай қара – шұбар саусақтарын ұзақ қысып отырып, сүйіп алып босатты» [1, 284].
- «Маралды мақтаған сөздердің Ұлпанға арналып жатқанын серілеу Мүсіреп қолдады да, оны тұз тағысындай соғып алуға қарсы» [1, 259].
- «Бұтаққа қонған ұлпа қар оңай ұшқындап кетеді де, ақ қар құр қанатынан шілік бұтақтарына кір жұғып қалғандай сезінді» [1, 262].
- «Қандай әдемі қыз – келіншектер қайыршыдай жалаңаш, қайыршыдай сұраншақ» [1, 207].
- «Бір туған аға, інісі жоқ, қыз екенін сезінгеннен кейін де еркек балаша қалыптасқан еркіндеу мінезді» [1, 272].

Көркем әдебиетте жиі қолданысқа ие құбылтудың бір түрі – эпитет. Ол өзі сипаттайтын ұғымға нақтылық, бейнелілік сипатын үстемелейді.

Ғалым Рәбиға Сыздық өз зерттеу еңбектерінде эпитетке мынадай анықтама береді: «Образды жан-жақты айқындап, оның сан түрлі қырын таныту үшін кеңейтілген формада эпитет қолданылады» [2, 25].

Аталған ғылыми түсінікке сәйкес эпитеттер көркем шығармада құбылыстың, заттың яки кейіпкердің қасиетін, сыр-сипатын, жай-күйін анықтау үшін қолданылады. Осы кезекте жазушы Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» романында кездесетін эпитеттерге тоқталсақ:

- «Қартаң билер ақсақалдарын қабырғаға сүйеп, аяқтарын астарына басып алып, қалың көрпелердің үстіне тізелеп отыр» [1, 266].
- «Шойнақ шалды басынып, алып қашуға келгендерін көрмейсің бе?- Артықбай тағы да ауыр күрсініп тоқтады» [1, 250].
- «Аға сұлтан болғысы келіп бола алмай қалған адамға, екі ұлы бір күнде өліп, содан бері жиырма жыл бойында әйелі бала көтермей қойған адамға жаңағы сөздер мазақтаумен, қорлаумен тең екені жарымсақ аңшы түсінбесе керек» [1, 220].
- «Бес десятина егін салатын үйлер үш жыл ішінде қайырып беру артыменелу салға дейін өсімсіз қарыз ретінде қаржы алуға болады» [268].
- «Еселей бірдеме білсе, Кенесары «сідік - масы» ақылсыз адам болып шықты» [1, 224].
- «Солай бола тұрса да, қыздың аты қыз ғой, атақты батыр, аты шулы әділ би атанған Еселейге қыз көзімен бір қарап қалғанын өзі де сезбеген» [1, 222].
- «Жалпы адам баласының қауымына саудагар дегеннен зұлым жанды болмаса керек» [1, 220].
- «Үлбіреген ақ саусақ емес, әр іске үйреніскен қолдары сенімді де оңтайлы қимылдайды» [1, 247].
- «Уысың талар жуан бұрымының астынан мойны ағараңдайды» [1, 247].
- «Бізге шын – ақ сеніп, әскерін беріп отырған ақ патша да жоқ» [1, 232].

Эпитет көркем шығармада кейіпкердің сыртқы бейнесін ашумен қабат, ішкі сезім иірімдерін, кескін-келбетін көрсетуде ерекше қызмет атқарады. Кейіпкердің нақты портретін, кейіпкерге мінездеме беру, көңіл-күйін жеткізуде де жазушы эпитет көмегіне сүйенеді.

Ой дәлдігі – шығарма тілінде қолданылатын кез келген сөздің өз ретімен жұмсалып, құлаққа жағымды әрі әсерлі естілуі. Ұлттық тіліміздің байлығы мен мәнерлілігі ондағы фразеологизмдер арқылы көрініс береді. Ғ. Мүсірепов тіліндегі фразеологизмдердің қызметі, стильдік мақсаты, қолданылу сипатын қарастыра келе қаламгер қолданған фразеологизмдердің табиғатын тануымызға болады.

Тіліміздегі фразеологиялық қолданыстардың басым көпшілігі ой көркемдігінің сипатын көрсетеді. Жазушы Ғ. Мүсіреповтың «Ұлпан» романындағы қолданылған фразеологизмдер тіл көркемділігінің құралы болса, екіншіден ой көркемдігінің сипатын танытады.

Ендігі кезекте шығармада кездесетін ауызекі сөйлеу тіліндегі фразеологизмдерге тоқталсақ:

- «Қара нанға құл болып,
Ханына тіл тигізген» [1, 326].

Тіл тигізген – жамандау, жағымсыз сөз айту.

- «Екі оттың ортасында қалмадым ба!» [1, 332].

Екі оттың ортасы – қиындыққа ұшырау.

- Батыр адам беліне қадалған оқты өз қолымен жұлып, лақтырып жібереді де, ет қызумен шаба береді» [1, 334].

Еті қызу – адам бойындағы еріксіз күш, алғашқы қарқын.

- «Сонда он жастағы бала Тілеміс міз бақпай сілейіп тұрып қалған» [1, 337].

Міз бақпай – беті бүлк етпеу.

- «Арғын Назы би Орынбор, Сібір губерналарының шекарасын салып, Кенесары Қасымұлы қозғалысына қаны қас адам» [1, 332].

Қаны қас – бір-біріне қарсы, жау, дұшпан адам.

Ғабит Мүсіреповтің «Ұлпан» романында кездесетін қарапайым сөйлеу тіліндегі фразеологизмдерге талдау жасап өтсек:

- «Екеуі алдарына кетіп бара жатқан Айтолқынды мазақтай бастады. Абысынымыздың өркөкіректігі-ай! – деді Ұлпан» [2, 241].

Өркөкірек – бір беткей, тәкаппар, намысы зор.

- Кәрі Каспий қара көк көзін ашты, Терекке жылы жүзбен амандасты [1, 247].

Жылы жүз – мінезі жақсы, жайдарлы.

- « - Жер жастанғыр... балалары қандай сотқар еді. Ұлпан келіннің амандығын тілейік! Сазайын әлі тартқызар...» [1, 253].

Жер жастанғыр – қарғыс мағынасында жұмсалып тұр.

- « - Есенеу-ау, - деді Ұлпан тұра беріп, - Есенеу-ау, неше күннен бері мен осы үйдің отымен кіріп, күлімен шығып, қара жұмысында жүрмін ғой» [285].

Отымен кіріп, күлімен шығу – үйдің барлық ауыр жүгін бір өзі көтеру.

Қорытындылай келе, «Ұлпан» романында қолданылған фразеологизмдердің барлығы дерлік шығармадағы кейіпкерлердің образын, мінез-құлқын айқын ашуға бағытталған.

Қорытынды. Тіл мен мәдениет арасындағы өзара қатынас жан-жақты зерттеу барысында қазіргі тіл білімінде лингвомәдениеттану бағыты кең қанат жайып, еркендеуде. Бүгінде бұл лингвомәдени бірліктер сирек қолданылады. **Жылқыбай** деген есімнің сиреп бара жатқаны сияқты. Басты себеп, ұлттық таным деңгейі ұлттық мәдениетке тікелей қатысты. Ұлттық мәдениет төмендеген сайын, аралас мәдениет дендеп енген сайын тіліміздегі лингвомәдени бірліктер де азая беретіні белгілі. Сондықтан ұлттығымыздың қаймағы боп саналатын лингвомәдени бірліктер көптеп кездесетін жазушы шығармаларының кейінгі ұрпағымыз үшін тарихи маңызы өте зор болмақ.

Әдебиет

1. Ғ. Мүсірепов. Ұлпан. Алматы: Жазушы, 2007. – 418 б.
2. Р. Сыздық. Сөздер сөйлейді. Алматы: Ғылым, 2002. – 289 б.

UDC 81

THE USE OF GAME TECHNIQUES IN FORMING STUDENTS' FOREIGN LANGUAGE SPEECH SKILLS

Abdurashidova A.A., Rakhmetova Sh.S.
(M. Kozybaev NKU)

Knowledge of foreign languages today is essential for students due to growth of international relations of Kazakhstan. Foreign languages play a huge role in the formation and development of personality, education is increasing, because thanks to the knowledge of a foreign language, one can gain access to the spiritual wealth of the country, communication with representatives of different peoples.

Modern general education schools set themselves one of the most difficult tasks - to teach a student to speak English competently and fluently.

Speaking ability in English should be the main goal of English language teaching as foreign language, since only through speaking occurs communication with other people. Mastering speaking in English is priority for most of foreign language learners, however it is not an easy skill to learn or to teach.

Most of the students in Kazakhstan still have difficulties in speaking English due to many reasons. The first reason is the absence of international environment where the student can practice communication in English. The second reason is traditional teaching methods that focus on improving mainly grammar and reading skills of English. Improving speaking skill is especially important for students of secondary schools

The content of the school course is determined by communicative goals and objectives at all stages of education: in elementary school, at the second and third levels, where training is already aimed at developing the communicative culture and socio-cultural education of students, allowing them to be equal partners of intercultural communication in a foreign language in everyday life, cultural and educational and professional areas.

Communication-oriented teaching of foreign languages means the formation of communicative competence of linguistic, colloquial, practical, socially linguistic and mental skills of students, when the student is ready to use a foreign language as an instrument of speech-thinking activity.

The development of speech skills in a foreign language lesson is carried out using various means. One of the most effective is the use of game techniques. Many researchers (E.I. Passov, M.F. Stronin, E.A. Levanov, P.P. Blonsky, N.P. Anikeeva, etc) recognize the role and importance of games in the formation of speech skills..

Despite this, the features of the use of games in the development of speech skills remain insufficiently clearly identified and systematized in the methodological literature, which determines the relevance of this work.

The purpose of teaching speaking in a foreign language lesson is the formation of such speech skills that would allow the student to use them in uneducated speech practice at the level of generally accepted everyday communication.

The implementation of this goal is associated with the formation of the following communication skills in students:

a) understand and generate foreign language statements in accordance with a specific communication situation, speech task and communicative intention;

b) carry out their speech and non-speech behavior, taking into account the rules of communication and the national and cultural characteristics of the country of the target language;

c) use rational methods of mastering a foreign language, self-improve in it.

One of the main methods providing the process of teaching a foreign language in a modern school is the communicative method, which is primarily characterized by the principle of speech orientation.

The communicative approach in speech focuses, first of all, not on the correctness of language structures (although this aspect also remains important), but on other parameters:

- interaction of participants in the process of communication,
- understanding and achieving a common communicative goal,
- trying to explain and express things in different ways,
- expanding the competence of one participant in communication through communication with other participants.

The speech orientation of the educational process lies not so much in the fact that a practical speech goal is pursued, but in the fact that the path to this goal is the very practical

use of the language. Speech orientation presupposes the "wandering" of the exercises, i.e. degree, a measure of their similarity to speech. All of them should be exercises not in speaking, but in speaking, when the speaker has a specific task and when he performs speech influence on the partner.

The principle of speech orientation also involves the use of communicatively valuable speech material. The use of each phrase should be justified by considerations of communicative value for the intended sphere of communication (situation) and for this category of students.

Thus, the formation of speech skills is one of the most important tasks of teaching a foreign language at school, as a result of which it is necessary to dwell on these concepts in more detail. Skills and skills are related to each other in the following way: if the ability to correlate with activity, consider it as the basis, then the skill can be considered as the basis of action, therefore, as a unit of skill.

Game techniques are one of the most widely used methods in formation of speaking skills of students.

It has long been known about the teaching possibilities of using the game method. Many scientists involved in teaching foreign languages have rightly paid attention to the effectiveness of using the game method. This is due to the fact that in games, the abilities of any person, and of a child in particular, are manifested especially fully and sometimes unexpectedly. J. Huizinga noted that human culture arose and develops as a game.

In the social practice of recent years in science, the concept of games has been interpreted in a new way, as a serious social category. Perhaps that is why games are beginning to enter didactics more actively.

It should be noted that K.D. Ushinsky, J. Seyali, K. Büller considered play as a manifestation of imagination or fantasy, and A.I. Sikorsky and J. Dewey associated games with the development of thinking. Summarizing their views, it becomes clear that game is a fusion of certain abilities, which can be represented as follows: perception + memory and thinking + imagination [5, p. 32].

The brilliant game researcher D.B. Elkonin believes that game is social in nature and immediate saturation and is projected onto the reflection of the adult world. Calling the game "the arithmetic of social relations", D.B. Elkonin interprets play as an activity that occurs at a certain stage, as one of the most important forms of development of mental functions and methods of a child's cognition of the adult world [6, p.8].

By definition M.F. Stronin, "game is a type of activity in situations aimed at recreating and assimilating social experience, in which self-management of behavior develops and improves." [7, p.37]

The main function of pedagogical activity is not simply to transfer knowledge, but to create problem-cognitive situations and control the process of students' cognitive activity, taking into account their individual characteristics.

The experiment was carried out in a secondary school No. 20 named after Zhumabek Tashenov in Petropavlovsk. Number of children (12-14 years) participated in experiment was 102.

For comparison, experimental groups of 6-7th grades were purposefully selected. The main task here was to conduct a comparative analysis in identifying the effectiveness of the use of gaming technologies and their practical assistance in formation of speech skills and improving the quality of education.

The following methods of pedagogical research were chosen:

1. Pedagogical experiment;
2. Statistical analysis

In accordance with the hypothesis and objectives of the research, a plan of the pedagogical experiment was developed, which included three stages.

1) The ascertaining stage was held in January 2021. Its purpose was to study the features of the speech skills of English of students in grades 6-7.

2) At the formative stage (February, 2021), work was carried out to form a speech skill in English using game technologies.

3) The control stage (March, 2021) aimed at testing the acquisition of knowledge by children in grades 6-7.

At the first stage of the ascertaining experiment, speaking skills of children in English were analyzed. A series of tasks were developed to study speaking skills of students. Analysis of the assessment showed that many students find it difficult to express their opinions in English.

To identify the level of speaking skills of children, we have developed the following criteria three levels have been identified:

High level: student conveys basic information about himself and others at the level of discussion on most common topics

Middle level: student responds with some flexibility at the sentence level with elements of reasoning to unexpected comments within a variety of general and training topics

Low level: student uses specific vocabulary and syntax within various general and some educational topics

Results of the assessment is presented in Table 1.

Table 1. Results of assessment

	Number of students	
	Number	%
High level	20	20%
Middle level	32	31%
Low level	50	49%

Results of the assessment show that most 80% of students have middle or low level of speaking skills in English.

At the formative stage (February, 2021), work was carried out to form a speech skill in English using game technologies. Set of developed game tasks were applied in teaching experimental group. Number of students attended- 51. The experimental groups selected - 6 B class. In the experimental work in grades 6B game activities were used twice in a week. In control classes 6A and game activities were not used.

The control stage (March, 2021) aimed at testing the acquisition of knowledge by children in grade 6.

The results of the summative assessment are presented in the following figures.

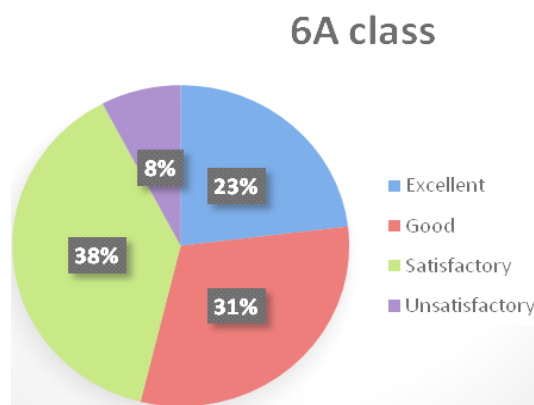

Figure 1. Results of 6A class

From the diagram, we can see that 23% of students of 6A class has got excellent mark, 31% has got good mark, 38% - satisfactory and 8% - unsatisfactory. However in experimental 6 B class, students who got excellent mark counts for 37%, good mark – 37% and satisfactory mark got - 26%. No student got unsatisfactory mark. Results of the assessment shows the improvement of speech skills of students in experimental 6B class.

The main goal for teaching a foreign language is formation of speech skills of students. Ability of communication of students in foreign language is the focus of organization of educational process. Game techniques is an efficient method of teaching in formation of speech skills of students.

References

1. Fursova, D.A. (2018). Igrovyye tekhnologii vnedreniya lingvokul'turologicheskogo materiala v uchebno-uroknuyu sistemu (angliyskiy yazyk): iz opyta raboty. Redkollegiya, 253.
2. Yershov, D.I. (2019). Ispol'zovaniye igrovyykh tekhnologiy v formirovaniy angloyazychnoy kommunikativnoy kompetentsii studentov. Vestnik Dagestanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Psikhologo-pedagogicheskiye nauki, 13 (2), 22-31.
3. Ustyantseva S.N., Vozgova Z.V. (2020). Igrovyye tekhnologii kak sredstvo dostizheniya predmetnykh rezul'tatov v obuchenii inostrannomu yazyku.
4. Yeremina S.A., Meshcheryakov K.S. (2019). Ispol'zovaniye igrovyykh elementov na urokakh inostrannogo yazyka. Pedagogicheskoye obrazovaniye v Rossii, (4).
5. Galchenko O.V., Galushko O.G., Filippova O.G. (2016). Sovremennyye interaktivnyye pedagogicheskiye tekhnologii obucheniya na urokakh angliyskogo yazyka. Sovremennyye tekhnologii v mirovoy nauke, 57.

УДК 94(510)

РЕФОРМЫ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ КИТАЯ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ ДИНАСТИИ МИН

Амрина Л.М., Картова З.К.
(СКУ им. М. Козыбаева)

По мере усиления Китая на мировой арене, развития китайской экономики всё более актуальным является изучение периодов социально-экономического развития страны. Одним из таких значимых этапов в истории Поднебесной явилось монгольское завоевание, которое стало разрушительным для китайской экономики. Освободить Срединное царство от монгольского ига, выйти китайскому обществу из финансового кризиса, объединить страну под началом новой династии удалось выходцу из крестьян, одному из вождей «красных войск» Чжу Юаньчжану. Основанная Чжу Юаньчжаном, династия Мин стала последней из этнических китайских династий правившей Китаем с 1368 по 1644 гг. Экономическая политика первого императора Мин стала главным орудием его возвышения и наложила сильный отпечаток на основы экономической политики династии Мин в целом, придав ей ряд негативных черт. Во многом такая политика империи Мин и предопределила ее печальную участь и порабощение Китая иноземными захватчиками – маньчжурами. В отечественной историографии отсутствуют специальные работы по изучению экономической политики Чжу Юаньчжана в целом и процесс регулирования земельных отношений в частности. Вместе с тем, его экономическая деятельность оказала большое влияние на результаты восстания красных войск в Китае, отличалась динамичностью и высокими положительными результатами. Существует ряд переводов на русский язык китайских

источников, содержание которых позволяет судить о характере и целях реформ императора Чжу Юаньчжана в экономике. Однако, экономическая политика Чжу Юаньчжана продолжает быть известной только в общих чертах и практически не затронут вопрос о ее эволюции и трансформации. В статье делается попытка исследовать и определить характер земельной политики Чжу Юаньчжана в период бытности его императором, как составную часть его экономической политики.

Минская империя хотела установить себя как главного владельца земли и подданных. Уже в первые годы образования империи Мин был провозглашён указ Чжу Юаньчжана, обязующий всех подданных зарегистрироваться при составлении новых подушных реестров. Во все имперском масштабе такая перепись проводилась в 1370 г. Но более содержательный реестр был составлен в 1381 г. — так называемый Желтый реестр. «...в 1387 г., всем областям было предписано произвести новый кадастр земель и завести основание на этом кадастре земельные реестры. До этого во всём государстве были в употреблении так называемые «жёлтые реестры»...там точно отмечалось, кто раньше владел землёй, кто ее затем получил, кто выбыл и кто оставался. «Рыбье-чешуйчатый реестр сделал, напротив того, главным объектом землю, указывая, равнинная ли земля или на покатости, возвышенная ли и сухая или низменная и болотистая, плодородная или тощая, песчаная или солончаковая. «Рыбье-чешуйчатый реестр имеет дело с характером самого земельного участка, а «жёлтый реестр» даёт указания касательно налогов и личных повинностей... «жёлтые реестры» были заменены новыми порядками вследствие их недостоверности и неполноты» [1]. Такие сведения приведены в работе немецкого исследователя Франке О. «Земельные правоотношения в Китае».

Правительство, заинтересованное в увеличении тягловых, строго следило за процессом составления земельных реестров. Об этом можно судить из сообщений «Свода законов династии Мин», содержащие определение наказаний в случае укрывательства от регистрации в реестре[2].

Укрывательство посторонних лиц и недонесение [о них властям], а также объединение при записи в реестр [двух и более] дворов наказываются 100 ударами палки... За укрывательство своих совершеннолетних тяглых и незанесение их в реестр, а также за ложные сведения об их возрасте и здоровье с целью уклонения от повинностей, хозяин двора наказывается 60 ударами палки, если [эти проступки касаются] от одного до трех лиц. За каждых последующих трех тяглых наказание увеличивается на одну степень, но не может быть больше 100 ударов [2]. Скрытые тяглые наказываются одинаково с хозяином двора. Затем в реестр вносятся необходимые исправления, и дворы облагаются повинностями.

На основании приведённых фактов можно заключить, что учёт каждого тяглого двора брался на строгий контроль и уклонение от регистрации довольно строго наказывался, так же наказывалось всяческое укрывательство тяглых, что позволяет судить насколько для правительства, был важен максимальный учёт числа фискальных единиц. Ограничение же наказаний для подушного населения (но не может быть больше 80 ударов палкой, но не может быть больше 100 ударов) позволяет предположить о стремлении государства сохранить здоровье земледельца, а значит налогооблагаемую единицу. Размер поземельного налога, по-видимому, зависел от количества и качества земли. Статья «свода законов династии Мин» косвенно подтверждает этот критерий налогообложения: «...наказываются: занижение качества земли при записи в реестр 42 с целью уменьшения суммы налогов и запись своих земель и налогов на других лиц с целью уклонения от налогов и повинностей, а также укрывательство [чужой земли]» [2]. И так, размер поземельного налога, зависел от количества и качества земли.

Так как учёт земель проводился по категории плодородности, подворные повинности рассчитывались, скорее всего, в зависимости от экономического состояния двора, т.е. количества земли и тяглых, подушные повинности определялись количеством земли, которой владел двор. Автор перевода «Свода законов династии Мин» Свистунова Н.П., в комментариях к ним пишет: «Под двором, обязанным платить налоги и отбывать повинности, подразумевалось хозяйство, которое вносило поземельный налог и отбывало все виды трудовых повинностей» [2]. Из сказанного следует, что в государстве Мин обложение крестьянства определялось из поземельного налога и трудовых повинностей трех видов: подворных, подушных и «разнообразных». Бокщанин А.А. сообщает, что помимо уплаты поземельного налога каждый подданный империи был обязан нести трудовую повинность в пользу государства [3]. К трудовым повинностям относились работы общественного характера по содержанию ирригационной системы, служба в присутственных местах, охрана государственных зернохранилищ и др. Освобождались от несения повинностей лишь военные, несшие службу. Исследователь Волков С.В. в своей работе «Служилые слои на традиционном Дальнем Востоке» выделяет военных вне системы отработочных повинностей и дает сведения о двух категориях населения: обычные гражданские семьи миньху и военные семьи цзюньху. Последние были освобождены от налогов и прочих повинностей за военную (теоретически вечную) службу и образовывали регулярные войска гуаньбин [4]. Освобождение от налогов военных служащих говорит, очевидно, продиктовано вопросом безопасности.

В 1381 г. в эту систему были внесены изменения, позволившие упорядочить процедуру сбора налогов и отбывания повинностей» [5]. При Чжу Юаньчжане функции надзора за своевременным сбором налогов были переданы старостам ли и главам цзя, а материальную ответственность за полный сбор причитающихся налогов несли налоговые старосты – лян чжан. Старосты деревень обязаны были каждый год ставить в известность министерство финансов об изменениях, которые в свою очередь, надобно было вносить в реестры. Каждые 10 лет следовало проводить общий пересмотр реестров. Профессор У Хань пишет: «Чжу Юаньчжан приказал министерству финансов подсчитать сумму земельного налога и разбить территорию страны на податные районы, каждый из которых вносит 10 тыс. даней зерна, а в каждом районе назначить податным начальником землевладельца, имеющего много земли и платящего наибольший зерновой налог, чтобы он отвечал за сбор налога и перевозку налогового зерна» [6]. Учреждение такого рода должностей среди помещиков, показывает о зародившемся недоверии Чжу Юаньчжана к чиновникам, по-видимому, император полагал, что земледелец-помещик не станет обогащаться за счёт земледельца-крестьянина. Но на деле было как раз наоборот.

У Хань также приводит сведения о злоупотреблении властью податных начальников. Если Чжу Юаньчжан обнаруживал злоупотребления со стороны податных начальников, то он пресекал их путем применения суровых наказаний [6]. В свою очередь, помещики готовно служили власти, поддерживали её, поскольку власть лоббировала их интересы и не упускали возможность захватить больше угодий и всячески уклоняться от налогов и повинностей. В свою очередь наказания за правонарушения в области налогообложения по «Мин шу лу» наказывались 100 ударами палки, пострадавшие бедняки могли по инстанции жаловаться вышестоящим властям и просить взять виновных под стражу. Непринятие жалобы вышестоящими чиновниками карается 80 ударами палки. Взятчики наказываются по всей строгости, как извратившие закон в личных интересах, в зависимости от величины взятки. [2]. Так борьба с коррупцией стала одним из методов упорядочения структур налогообложения империи. Бокщанин А.Г. описывает используемую систему налогообложения при

династии Мин, как натуральную, т.е. население уплачивало налоги теми видами продукции, которые выращивались в данной местности, и преимущественно зерном два раза в год [6].

Приведённые данные позволяют говорить о применении в государстве Мин так называемого двойного налога, практиковавшийся ещё при династии Тан. А так же о размере налога взимаемых с государственных и частных земель, зависящий от качества обрабатываемой ими земли. Размер полагаемого налога, как видим, зависел так же от того в чьей собственности была земля – государства или же частного лица. И судя по тому, что с одинаковой площади земли, земледельцы должны были отдавать больше зерна, нежели частные владельцы можно предположить, что качество казённых земель было выше частных. При династии Юань в Китае большое распространение имело рабство, количество рабов на Севере и Юге было очень велико, и это было чрезвычайно невыгодно для сельскохозяйственного производства. Для того чтобы добиться выгоды от развития сельскохозяйственного производства, а именно получить больше рабочей силы и тяглых крестьян Чжу Юаньчжан отдает распоряжение об освобождении рабов. Затем император отдал распоряжение выкупать от имени двора мужчин и женщин, проданных из-за голода в рабство с правом выкупа. Примечательно, что держать рабов, в отличие от помещиков, запрещалось только простолюдинам. Из данного указа заметно, что лоббирование интересов, Чжу Юаньчжанем, класса крупных и средних помещиков, проявившееся ещё в период восстания, с приходом к власти становится очевидным.

Таким образом, положительный результат описанных налоговых реформ был достаточно ощутимым для развития сельского хозяйства. «Налоговые поступления в 1393 г. по сравнению с 1385 г. возросли на 1/3. По сравнению с ежегодными поступлениями в период правления династии Юань, составлявшими 12 114 700 с лишним даней, они возросли почти втрое» [7]. Можно сделать вывод, что земельная политика основателя династии Мин, была достаточно неоднозначной. Не смотря на увеличение фонда казённых земель, снижение влияния крупных землевладельцев всё же в империи были сохранены частноземельные отношения, что оставляло возможность для дальнейшей эксплуатации крестьянства. Меры предпринятые в налогообложении, а это и строгий учёт и некоторые послабления, и обязанность несения трудовых повинностей – всё это стало системой эксплуатации подавляющего большинства населения, включающая как земли империи, так и частновладельческие земли. Следовательно, можно заключить, что с приходом к власти в политике Чжу Юаньчжана всё больше прослеживается лоббирование интересов класса помещиков и феодальной знати, но проявляется недоверие к чиновничьему аппарату, что, несомненно, отразилось на экономике империи. А именно вело к постепенному разложению разумно устроенной и отлаженной системе государственного аппарата. Одним словом, вся земельно-налоговая политика Чжу Юаньчжана выражалась в обложении налогом как можно большее количество налогоплательщиков - преимущественно с самостоятельных мелких хозяев. Развитию внутренней и внешней торговли препятствовали высокие налоги и таможенные пошлины. Проводя такую политику, Чжу Юаньчжан стремился избежать оттока населения из деревни, сохранить стабильность социальных ячеек общества и обеспечить казну основным, т. е. зерновым налогом. Монополия стала одним из рычагов обеспечения финансовой и военной мощи правительства Чжу Юаньчжана, не могло не отразиться на экономике империи и привело к постепенным нарушениям множественных принципов китайской экономики, а, именно, вследствие дезинтеграции разумно устроенного отлаженного госаппарата, - к постепенному разложению системы землепользования «государство–земледелец».

В результате проведённых изменений в сельскохозяйственном производстве и налогообложении, период правления Чжу Юаньчжана характеризовался хотя и поднятием сельскохозяйственного производства, но усилением феодальной зависимости крестьян, которые, опутанные многочисленными повинностями, оказались прикрепленными к своему месту жительства. Оседание или закрепление обеспечивало всеобщность эксплуатации, ее организованность и, следовательно, ее усиление. Оно обеспечивало также и наилучшие возможности контроля, что стало средством превращения верховной власти в абсолютную.

Литература

1. Франке О. Земельные правоотношения в Китае. / Пер. с нем. Н.И. Кохановского. – Владивосток: Восточный институт, 1908. – С. 27-28.
2. Мин ши лу (Материалы из «Свода законов династии Мин» о социально-экономических отношениях в Китае XIV-XVII веков). Перевод и комментарии Свистуновой Н.П. <http://www.vostlit.info>
3. Бокщанин А.А. Удельная система в позднесредневековом Китае. – М.: Наука, 1986. – С. 182.
4. Волков С.В. Служилые слои на традиционном дальнем Востоке – М.: Восточная литература, 1999. – С. 126.
5. История Китая. / Под ред. А.В. Меликсетова. – М.: Высшая школа, 2002. – С. 245.
6. У Хань. Жизнеописание Чжу Юаньчжана. – Пер. с китайского Желохвоцева А.И., Боровкова Л.А., Мункуева Н.Ц. - М.: Прогресс, 1980. – С. 195.
7. Базаров Б.В., Крадин Н.Н., Скрыников Т.Д. Монгольская империя и кочевой мир. – Бурятск, научный центр СО РАН, 2004. – С. 185

ӘОЖ 821.512.122

АБАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМ

Андрей А., Кулибекова Ж.С/
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Өзге әдебиеттермен қатар, қазақ әдебиетінде де психологизм сияқты күрделі әрі маңызды ұғымның зерттелу аясы уақыт өткен сайын кеңейе бастады. Көптеген зерттеушілер тарапынан қызығушылық танытып жүрген психологизм негізінде кейіпкердің жан-дүниесін тереңірек түсініп, оқырманның байыпты ой қорытуы мен салмақты пікірлерге жол ашылып, көркем шығарманы талдаудағы басты принциптерді ұстануға негіз болады. Бұл, әсіресе, Абай сияқты ұлттық поэзияның көрнекті өкілінің туындыларын қарастыруда аса қажет. Оған Абайдың өмірлік жағдайлармен тікелей байланыста жазылған, яғни сүйікті ұлы Әбдірахманға арналған өлеңдер қатарын енгізуге болады. Бұл шығармаларда Әбіштен айрылып қалған Абайдың ішкі жан-дүниесінің алай-дүлей өзгерістері анық көрінеді.

Қазақ әдебиетіндегі психологизм – шындық пен өмірдің кіршіксіз көрінісінің байланысар тұсы, «көркем шығармадағы өмір шындығының кепілі – психология да, оны жеткізу амал-тәсілдерінің жиынтығы немесе идеялық-эстетикалық шығарма феномен – психологизм» [1, 4 б.]. Феномен ретінде танудың астарында қаншама тағдырлар, өмірлік жағдаяттар, адамның ішкі толғаныстары мен бұрқаныстары жатқаны айқын.

Психологизм көркем туындымен жақын болғанымен, әр кезеңдегі көрінісі әр түрлі. Себебі, көптеген ғалымдар психологияның қалыптасуын сонау Күлтегін жазбаларымен, халық ауыз әдебиеті үлгілерімен байланыстыра келе, X-XII

ғасырлардағы ғұламалардың туындыларында ұшырасатындығын сөз етіп, оның Әл-Фараби, Махамбет, Жанақ, Абай, Шәкәрім еңбектеріндегі шынайы ішкі толғаныстардың қаншама ғасырлардан бері көркем әдебиетімізбен жанданып, гүлденіп келе жатқанын айтады. Ғалым Б.Майтанов: «Психологизм – көркем әдебиеттің тұтас болмысынан ажырамас қасиет. Біз ол жағдайды байқай бермейміз. Сонымен бірге, психологизм – көркемдік бейнелеу принципі, ойлау типі, жазушы талантының төл белгісі, әрі стиль көрінісі», – деп қаламгердің шеберлігіне қатысты мәселелерді көрсетеді [1, 5 б.].

Әдебиетті адамның сыртқы сезімдерінің бейнесі дер болсақ, көркем әдебиеттің біртұтас негізі болуы міндет. Дегенмен, психологизмнің барша көркем әдебиетке тән жалпылама қасиеттерімен бірге, арнайы стильдік құбылыс негізінде жекелік қасиеті де бар.

Психологизмнің өзіне тән жанрлық, стильдік, көркемдік ерекшеліктері бар. Солардың біразын әдебиет зерттеушісі, филология ғылымдарының докторы Г.С. Пірәлиева өз еңбегінде ашып көрсеткен болатын: «...мұнда ең бастысы – жеке адамның ішкі өмірі, өмір мен өлім арасындағы кезеңде адамзат бастан кешетін азапты тағдыр тәлкегі, кейіпкердің күрделі тұлғаға айналуы көркемдік назарға алынады. Шығармада шым-шытырық оқиғалар тізбегінен гөрі, жеке адам санасындағы сапалық өзгеріс, рухани қопарылыс, ішкі сезімдік құбылыстар тереңдетіле талданады» [2, 322 б.].

Әр қилы психологиялық құбылыстардың ашылуы – ақынның көркем тіліне, дүниені қабылдаудағы таным-түсінігіне тікелей байланысты. Психологизмнің ұлттық әдебиетте қолданылуы жайлы айтар болсақ, ұлы Абай поэзияда психологиялық бейнелеу тәсілдерін, адамның ішкі сырлары мен сөз өнерін оқырмандарына ашық жеткізе білген. Абайға дейін адам психологиясында туындайтын өзгерістерді бейнелеп көрсетудің екі түрі болған. Олар: 1) Психологиялық параллелизм; 2) Әр түрлі монологтар; «өзіне дейінгі әдебиеттің өрістей алмаған жағын толықтырып, сезім дүниесін сөз арқылы терең суреттеу әдісінің тамаша үлгілерін көрсеткен Абай қазақта алғашқы ақын болды» [2, 328 б.].

Абай поэзиясының өмір, дүние-болмыс туралы ойларының қорытып жинақтап айтатын сипаты және әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын, қоғамдық құбылыстардың өзара себеп-салдарлы байланысты келетінін терең түсінуі жағынан үлкен философиялық мәні бар екені талассыз. Сонымен қатар, ол философиялық ой-толғамдарын көбінесе ақынша айтатынын да ескерген жөн. Ақын ғылыми ұғым тілімен сөйлеуге тек қарасөздерінде ғана барады.

Өз басындағы қайшылықтарды көрсете отырып:

Жүрегім менің – қырық жамау,
Қиянатшыл дүниеден
Қайтып аман қалсын сау,
Қайтқаннан соң әрнеден [3, 281 б.].
немесе:

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық, -
Бұл қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста

Сонда толық боласың елден бөлек [3, 76 б.] - деп жүрегін мазалаған ойлардың маңыздылығына тоқталады. Ол жүрек болмаса, зерек ақыл да, ыстық қайрат та жеке-дара жетістікке жеткенімен, толық адам дәрежесіне көтерілуі мүмкін емес деп ой

түйеді. Сонымен қатар, сол жүрек өз деңгейіне жету үшін қайрат пен ақылға серік болуы қажеттігін де баса айтады:

Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек [3, 165 б.].

Поэзиядағы психологизмнің өзге жанрлық түрлерден ерекшелігі - кейіпкердің ішкі әлемін, сезім күйін, ой-толғанысын, қуаныш-қайғысын барлық қайшылығымен терең ашып, үңіле зерттеп, шынайылықпен нақты бейнелеуінен көрінеді.

Лирикалық туындыдағы басты іс-әрекет жеке адам характеріне құрылатыны белгілі. Оны әдебиеттануда лирикалық кейіпкер дейміз. Автор мен лирикалық кейіпкер ара-қатынасының ара-жігін айыру мәселесін қарастыру аса күрделі. Бұл мәселеде көптеген қателіктер мен түрлі пікірлердің де кездесетіні заңды. Бұл туралы З.Ахметовтың: «Лириканы түсіну, пайымдаудағы үлкен және жиі кездесетін қателік – ақын өз атынан айтқанының бәрін тек өзі туралы, өз басы жайында айтып отыр деп қарау, ол болғанды ғана емес, болатындығы да өзіне ғана емес, өзгеге де тән көңіл-күйін сезіне, айта алатынын ескерушілік» [4, 51 б.], - деген пікіріне назар аударсақ, лириканы, ондағы оқиғаны оқырманның дұрыс қабылдай ала білуіндегі жайттарды айтқанын түсінеміз.

Қазақ әдебиетінде ең алғаш психологизмге тоқталып, зер салған ғалымдардың бірі - Ахмет Байтұрсынов. Ғалымның «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде психологизмді зерттеудің ең алғашқы белгілерін көруімізге болады. Бұл еңбектің «Дарынды сөз» деген бөлімінде көркем шығарманың өзіне тән ішкі бейнесін «Толғау» деп атай келе, мынадай түсініктеме береді: «Толғағанда айтатын сөзін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы адам әуелі көңілінің күйін-мұңын, зарын, мүддесін, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды. Екінші ішкі ғаламында болған халдарды тысқа шығарып, басқаларға білдіртіп, өзгелерді сол көңілдің күйіне түсіріп, хал-жағдайын түсіндірумен толғайды. Толғау, қысқа айтқанда, іші қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, жанның тартқан күйі, ақындық деген жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, соның күйіне салып, толғай алуында» [5, 104 б.].

Көрнекті қазақ жазушысы Ж. Аймауытов та психология ғылымын нақтылап зерттеп, көптеген психология саласындағы терминдердің қазақша аудармаларын жасап, ғылыми терминтануға енгізуге біраз үлес қосқан. Оның «Жан жүйесі мен өнер таңдау», «Психология» атты еңбектері оған бірден-бір дәлел. Мысалы: «Жанталдау», «Психоанализ» деп ала отырып, адам мінезін бірнеше түрлерге бөліп, олардың ерекшеліктері мен қызметтерін анықтап, терминдердің қазақша атауын төмендегіше көрсетеді: 1) күйгелек, 2) сарыуайымшыл, 3) қызбалы, 4) аяныш жанды, 5) салқын қанды, 6) ыстық қанды, 7) ұйытқымалы, 8) құмартпалы.

Зерттеушілер суреттеу процесін адамның ішкі жан дүниесінде бірден көрініс таппайтындығын айтады. Көптеген зерттеушілердің тұжырымы бойынша ертедегі әдебиеттерде адам сезімі мен сырлары анық көрінбей, тек шығармадағы оқиға ғана суреттелген дейді. Демек, ол кезеңде әдебиеттің әлі де болса толықтай жанданбағанын байқаймыз. Адамның мимикасы, ішкі сезімдері ашылып зерттелмеген болатын.

Абайдың жан дүниесін қатты тебіrentкен, жанына жазылмас жара салып, өмірдің ауыр соққысы болып тиген - інісі Оспан мен баласы Әбіштің мезгілсіз өлімдері еді. Оспан інісінен үнемі қолдау көріп, ақылшы бауыры ретінде сыйласа, Әбіштің болашағынан зор үміттеніп, білімі мен талабының нәтижесінде талай асуларды бағындыратынына сенімі мол болатын. Бұндай асқақ армандарының күл талқаны

шыққан Абайдың жан күйзелісінің де ешбір емі жоқ еді. Бұндай ауыр қаза жайын ақын өзінің біраз арнау және жоқтау түрлеріндегі өлеңдерінде баяндады.

Г.Р. Державин, Н.М. Карамзин, В.А. Жуковский, И.А. Крылов, М.Ю. Лермонтов, А.С. Пушкин, Н.В. Гоголь, А.С. Грибоедов, И.В. Гете шығармаларын ден қойып оқыған Әбдірахман неміс тілінде еркін сөйлеп, жаза білген. Ол училищеде оқып жүрген кезінде әкесіне қажетті кітаптарды мезгілінде жіберіп тұрады. Ұғымға ауыр сөздердің мағынасын қоса жазып жолдайды. Сөйтіп, Абайдың дүние жүзі тарихынан, әлем әдебиетінен сусындап, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гете шығармаларын аударуына көп көмегін тигізеді [6, 114 б.].

Әбдірахман дүние салғанда, Абай мазмұндық жағынан да, поэтикалық бітімі жағынан да мүлде өзгеше жоқтау-жырларын арнады. Абай Әбдірахманға арнап: «Алланың рахматын...», «Орынсызды айтпаған...», «Көзімнің нұрысыз...», «Тілім, саған айтайын...», «Арғы атасы қажы еді...», «Кешегі өткен ер Әбіш...», «Тұла бойың ұят, ар едің...», «Жиырма жеті жасында...», «Талаптың мініп тұлпарын...», «Бермеген құлға, қайтесің...», «Жылағанды тоқтатып...», «Айналайын құдай-ау...» атты хат-өлеңдер, жоқтаулар жазған [6, 114 б.].

«Әбдірахман науқастанып жатқанда»:

Я.құдай, бере гөр
Тілеген тілекті.
Қорқытпай, орнықтыр
Шошыған жүректі.
Жүрегім суылдап,
Сүйегім шымырлап,
Алладан тілеймін,
Құпия сыбырлап.
Екі аяқ не қылып
Басқаша ауырып,
Япырмай, докторлар

Жүрмесін жаңылып?! [3, 127 б.], - деп перзентінің ауруы жанына қатты батқан, соның денсаулығына аса алаңдаған әкенің жайынан хабардар боламыз. Әкенің Жаратқаннан бар тілеп сұрайтыны да осы баласының шипасы табылып, тезірек аман-есен кездесіп, құшағына алу. Тіпті «Визитке төлемей, шырағым, бос қалма, ақшаны аяма, ұйқыны тынштытсын» деп, ақшаны барынша аямай жұмсап, дәрігердің қабылдауына төлеуін өтініп сұрайды. Осы науқастан құлан-таза айығып шықса, уайым жеп, тілеуін тілеп отырған өздерінің де өмірі гүлденетінін де білдірген. Әкенің әрі тілегі, әрі жалбарынып сұрауы, әрі өтініші, яғни бір сөзбен айтқанда, шексіз махаббаты мен қамқорлығы орын алған бұл хатта.

«Абай өлеңдерінің қай-қайсысын алсақ та, ондағы негізгі тақырып шешімімен қосарлана жүретін ақынның белгілі бір құбылысқа, оқиғаға көзқарасы, қатынасын, тікелей содан туындайтын әсерін, сезімін, жан-дүниесінің басқа да иірімдерін анық көреміз. Әдебиеттану ғылымының өз тіліменен айтсақ, поэзиядағы терең психологизм деген – осы» [7, 131 б.]. Яғни, ақын поэзиясында інісі Оспан мен баласы Әбдірахманға арналған бір топ өлеңдерінде олардың мезгілсіз өлімдерімен байланысты Абайдың барлық өкініші де, үміті де, сағынышы да, қимастық сезімдері де, оларға деген құрметі де, махаббаты да қатар өрілген. Неше алуан сезім иірімдері қиюласқан бұл шығармалар негізінде Абай сияқты пенденің барлық ішкі сыры ақтарылып, адамзат баласына тән толғаныстары орын алады. Абай Оспанға арнап: «Жайнаған туың жығылмай», «Кешегі Оспан», «Кешегі Оспан ағасы» атты өлеңдер жазған.

Не бары жетпіс жолға Оспанның бүкіл мінез-құлқы мен бітім-тұлғасы түгел сыйып тұр:

Кешегі Оспан ағасы,
Кісінің малын жемепті.
Мал сұраған кісіге,

«Жоқ, қайтемін» демепті [3, 146 б.]. Бауырының адалдығы мен жомарттығы, жайдары мінезі, елге қамқорлығы, көптің қамын ойлайтын кең пейілділігі, дүние мен байлықты қуып кетпей, өзгелердің жайы үшін қам жеген ерекшеліктерінің барлығы да тізіліп, орны толмайтын қаза және дүйім бір елдің басына түскен үлкен қайғы ретінде қабылданатынын айтқан.

Ең ақырында:
Жайдары жүзің жабылмай,
Жайдақтап қашып, сабылмай,
Жан біткенге жалынбай,

Жақсы өліпсің, япырмай! [3, 114 б.]. – деп бұрын қазақ жырында айтылмаған, тіршілік тілеуін тілеген дүйім жұрттың түсінігіне бүтіндей жат, соны тұжырым жасайды. Бұл Абай ғана айта алған жаңа байлам. Осындай ақ өліммен дүниеден өткен, бірақ ел есінде жақсы қасиеттерімен қалатынына шүкіршілік ету бар. «Сол жақсылығыңа дақ түсірмей өткен сенде арман жоқ, сен бұл фәнидегі бар міндетінді атқарып кеткен адамсың» деген тұжырым жасайды.

Абайдың Әбдірахман өліміне байланысты жазған өлеңдерін ақынның жақсы адамгершілікті жырлаған шығармаларының биік шыңы деп бағалауға болар еді. Сондай өлеңдерінің бірі - 1895 жылы жазылған «Кешегі өткен ер Әбіш» - әттең-ай, жарық дүниенің көп қызығын көре алмай, өмірі ерте үзілген ұлы Әбдірахманды есіне алып, егіле жылап жазылған жыр.

Өлеңде Әбіштің бойындағы барлық игі қасиеттері мен мінездері барынша сөз болған. Иманды, адамгершілігі мол, оқу-білімге құштар, әрдайым жақсы іс-әрекеттерімен танылған, үлкен жүректің иесі, адал еңбегінің арқасында алдына биік мақсаттар қойып, оларға қол жеткізуде аянбай еңбек еткені еш боямасыз суреттелген. Сол орайда Әбіштің адами қасиеттерінің негізі көрінеді.

Бұл өлеңінде Әбіштің өз басының адамдық қасиетін: ғылымға зеректігін, мейірімділігін, боямасыз ақ көңілін, адал азаматтығын сипаттай келіп, ақырында «өлімнен жасқанбай» кеткен рухани ерлігін атап айтып:

Кешегі өткен ер Әбіш
Елден асқан ерек-ті.
Жүрегі – жылы, бойы – құрыш,
Туысы жаннан бөлек-ті.
Тағдырға тәбділ бола ма,
Сабырлық қылсақ керек-ті [3, 138 б.] - деп, тағы да өзін жұбатумен болады.
Немесе:
Жасқа жас, ойға кәрі едің,
Атаңның атын жоймаған,
Замана, неткен тар едің,

Сол қалқамды қоймаған?! [3, 138 б.] - деген сөз төркінінде қаншалықты терең мағына, салмақты ой жатқанын аңғаруға болады. білімді жастар екенін ұғындырады.

Әбдірахман арқылы заманындағы жаңалық атаулыға құмар болып, болашағынан зор үміт күттірген парасатты жастар бейнесін бере отырып, осындай жас өркеннің қаншама игілікті істерді атқара алмай, ғұмыры қыршынынан қиылғанына қатты өкініш білдіреді.

Яғни, Абай аталған өлеңдері арқылы інісі мен ұлының толыққанды, жан-жақты портреттері мен мінез-құлық ерекшеліктерін, өзгеге үлгі боларлық қасиеттерін

көрсетіп, өзінің жүрек түкпіріндегі сырлары мен жегідей жеген ойларын ақтарады. Оқырман да Абайдың қайғысына ортақтасып, онымен бірге толғанады.

Қорыта айтар болсақ, психологизм – адам өмірінде болып жатқан дүниемен үндес, сол үшін де психологизмді адамның жан дүниесімен жақын көріп қарастырған дұрыс. Психологизмнің басты тұлғасы адам деп қарар болсақ, оның күнделікті тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, ішкі жан дүниесі шығарманың басты өзегі болады. Жалпы алғанда, барша ғылым түрлері бір-бірімен тығыз байланыста. Әдебиет те психологиямен жақын байланыста. Біз әдебиет пен психологияны бөлектеп қарастыра алмаймыз, өйткені психологизм мен әдебиет екеуі бірін-бірі толықтырып, жалғасып тұрған дәнекер іспетті. Адам баласының күнделікті өмірі психологиядан тұрады, сол үшін де көркем шығармада адамның мінез-құлқын, күйініші мен қуанышын ашып, айқындап көрсетеді. Себебі, шығарманы оқып отырған оқырман әртүрлі психологиялық көңіл-күйлер берілгенін көрмесе, ол шығарманы толыққанды сезінбейді, сәйкесінше, ешбір эстетикалық ләззат ала алмайды. Ал көркем шығарманың басты мақсатының бірі - оқырманның көркемдік талғамына сай болу немесе оны дамыту және тереңдету.

Әдебиет

1. Майтанов Б. Қаһарманның рухани әлемі. – Алматы: Жазушы, 1987. – 230 бет.
2. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 бет.
3. Абай. Қалың елім қазағым. Шығармалары. – Алматы: Жалын, 1995. – 384 бет.
4. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 272 бет.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. – 104 бет.
6. Абай. Энциклопедия. Бас редактор Р.Н. Нұрғали. – Алматы: Атамұра, 1995. – 720 бет.
7. Ысмағұлов Ж. Абай: Ақындық тағылымы. – Алматы: Ғылым, 1994. - 256 бет.

ФИЛОСОФИЯ ПӘНІНДЕ ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУДІҢ ТИІМДІЛІГІ

Ахметова Н.Т., Тоқмырза М.

(Ақтөбе көпсалалы АГУ Тарлан колледжі)

Дүниеге философиялық көзқараспен қарайтын адам ақиқатты өзі іздеуі тиіс. Ал, философия тарихында жинақталған білім мен тәжірибе нәтижелері тек қана бағыт-бағдар береді.

Білім мазмұнын жаңарту - білім беру бағдарламасының құрылымы мен мазмұнын, оқыту мен тәрбиелеудің әдістері мен тәсілдерін қайта қарастыру болып табылады. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды бойына сіңірген, кез-келген өмірлік жағдайда функционалдық сауаттылығы мен бәсекеге қабілеттілігін көрсете білетін тұлғаның үйлесімді қалыптасуына және зияткерлік дамуына қолайлы білім беру ортасын тудыру-жаңартылған білім мазмұнын енгізудің нәтижесі болуы керек. Қазіргі заманғы жоғары білім беру жүйесінде міндетті түрде оқытылатын негізгі гуманитарлық пәндер қатарына философия ілімі жатады. Білім беру саласындағы әлемдік тәжірибенің ХХ-ғасырдың екінші жартысынан бастап гуманистік бағытта дамуы, гуманитарлық пәндердің әлеуметтік маңызын арттырып, білім беру процесінің мәні мен мұраттарын жаа тұрғыдан түсінуге алып келді. Пәннің жалпы мақсаты да студенттердің - болашақ мамандардың - дүниетанымын кеңейтіп, философиялық көзқарасын қалыптастырып, жүйелі ойлауға бағыттау.

«Философия» пәнінің оқытылуы студенттерді парасаттылыққа және эстетикалық талғам қалыптастыруға тәрбиелейді. [1]. Ең маңыздысы жастар

философия тарихымен таныса отырып, ғасырлар бойы жинақталған рухани байлықты игереді, сол арқылы адам бойындағы қасиеттерге, тұлғаның қалыптасуы, бостандыққа ұмтылуы, қоғамдық қатынастар мен үйлесімділіктің мәнін түсіндіретін заңдылықтарға баға береді. Адам мен табиғат, адам мен қоғам арасындағы байланыстар, қазіргі заманғы ауқымды тауқыметтер, адамзат мәдениеті мен жер бетіндегі тіршіліктің болашағы, жалпы адамзаттық игіліктердің тағдыры мен даму үрдісі туралы өз пікірлерін қалыптастырады. Әлемде және елімізде болып жатқан саяси - әлеуметтік өзгерістерге, ұлттық құндылықтарымызға баға бере отырып, философиялық зерделік-логикалық, жүйелі сыншыл тұжырымдардың мәнін түйсінеді.

Лекция дәрістерінде қысқаша бағыт-бағдар, әлемдік философияның тарихынан жалпылама мәліметтер ғана берілсе, семинар сабақтарында және студент өзіндік жұмыстарды орындаған кездері нақтылы бір философиялық көзқарастарға немесе жекелеген данышпандардың пікірлеріне талдау жасалады. [2].

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын философия сабағында қолдану ерекшелігі. Сын тұрғысынан ойлау - ақпаратты бағалау, талдау, қолдану аясына бағытталған интеллектуалды үдеріс болып табылады. Оның негізгі идеясы, жаңа игеріліп жатқан мәселе, тақырыпты жан-жақты талдап, саналы ұғына алу.

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын қолдануымен жүргізілген сабақтың жоғары деңгейде өтуінің алғы шарты оның қағидаларында, яғни, стратегияларында. Стратегия дегеніміз – философия, әдістемелік ұстаным. Философия сабағында сын тұрғысынан ойлау стратегияларының қолданылуына мысал ретінде бірнеше стратегияларға тоқталып өтейік:

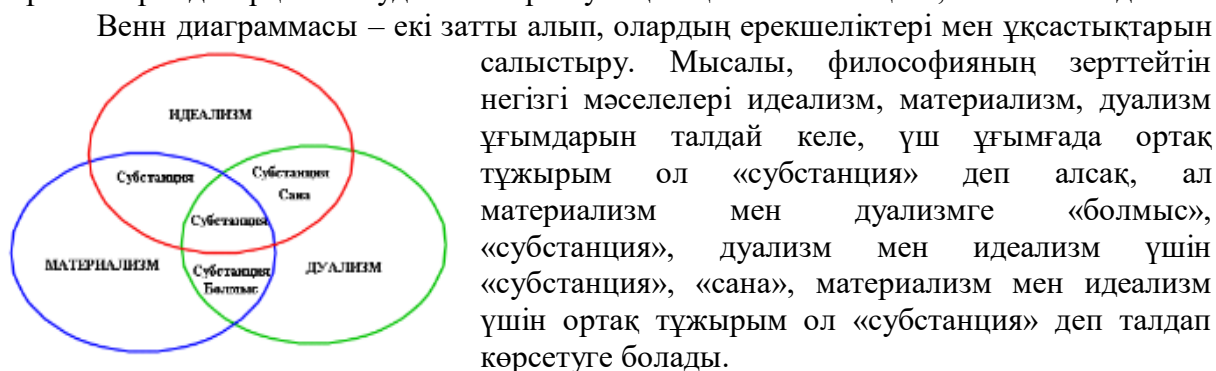

Инсерт (түртіп алу) жүйесі. Бұл тәсіл бойынша оқу материалы дайын күйінде беріледі, мәтінді оқып отырып оның бір жақ шетіне немесе кесте түрінде жазылады. Мұнда студенттерге аз таныс, қызықтыратын, энциклопедиялық сипаттағы, яғни құбылыстар туралы мәліметтер жинауға болады. Бұл тәсіл дәстүрлі оқытудағы «оқулықтан пәлен параграфты оқыңдар» деген тапсырмаға қарағанда тиімді.

Мысалы, мына философиялық ойларды инсерт жүйесі бойынша талдап көрейік. «Философияның негізгі мәселесін шешу жолындағы материализмге қарама-қарсы бағыт – идеализм (idea – грек сөзі, -ой, идея). Дүниенің негізінде субстанция ретінде рухани болмыс жатыр, - деген қайсыбір дүниесезім мен дүние қабылдауды біз идеализм дейміз. Идеализм адам өмірінің рухани жағын бірінші орынға қояды. Бұл ағым қайсыбір белсенділік, шығармашылықтың қайнар көзі – рухта деген пікір айтады. Материя мойындалғанымен, ол енжар, болмыстың төменгі жаратылған түрі ретінде ғана қаралады. Идеализмнің қайнар көзі - сонау мифологиялық дәуірдің өзіне барып тіреледі. Өйткені, алғашқы қауымның шеңберінде өмір сүріп жатқан адам бүкіл Дүниедегі құбылыстарды адамға ұқсатып түсіндіреді – оларды жандандырады. Әрі қарай жүре келе, адамның абстрактылық ойлау дәрежесі жоғарылаған сайын, идеализмнің дүниеге келуіне толық жол ашылады».

V білемін	+	-	«?» түсінбедім, тереңірек білгім келеді
Философия	Материализм және идеализм	Материализм	Субстанция

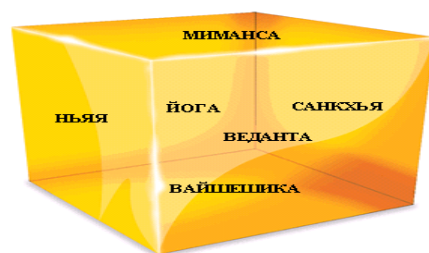
Кестеден көрініп тұрғандай, студенттің «Философия» ұғымы туралы ой-түйсігі бар, ал «материализм мен идеализм» ұғымдары студент үшін жаңа ұғым, ал бұл ұғымдарды айшықтай келе, ұғына келе, талдай келе, «материализм» ұғымына өзінше ізденіп, басқаша тұжырым жасауы мүмкін. Ал, субстанция ұғымын материализм мен идеализм ұғымдарымен өзара байланысын айшықтау туралы шешім қабылдауы мүмкін. Бұл әдіс арқылы студент өз зерттеуінің мақсатын айшықтап, бағыттап алды.

- 1-қыр Сипаттаңыз
- 2-қыр Салыстырыңыз
- 3-қыр Ассоциация құрыңыз
- 4-қыр Талдау жасаңыз
- 5-қыр Ұсынысыңыз
- 6-қыр Дәлелдеңіз

Кубизм стратегиясы – кубик жасалынып, оның 6 қырына 6 түрлі тапсырма жазылады. Бұл стратегия кубиктің 6 жағына байланысты және соған орай берілетін тақырып немесе тапсырмаларға байланысты.

Мысалы, «Ежелгі үнді философиясы» тақырыбы бойынша кубтың алты жағына ежелгі үнді философиясының ортодоксальды 6 мектебін, яғни Веданта, Йога, Санкхья, Ньяя, Вайшешика, Миманса мектептерін тапсырма ретінде талдауға беруге болады. Ол үшін топ студенттерін алты топқа бөліп, әр топқа 6 мектепті беріп төмендегі тапсырмаларды орындауға уақыт беру керек. Бұл тәсіл білімгерлердің назарын оқылатын тақырыпқа аударуға, сабақ жоспарын жасауға мүмкіндік береді. Ол үшін «Кубизм» стратегиясы тақырыпты ашудың жолкөрсеткішін, алгоритмін пайдаланылады

Блум таксономиясы. Блум таксономиясы стратегиясын философия сабағында студенттің өз бетінше жұмыстарын ұйымдастырғанда қолданған өте тиімді. Топтағы әр студентке жеке-жеке тақырыптар беріп, семестр бойы тек сол бір тақырып аясында жұмыс атқарған жөн. Мысалы, Жаңа заман философиясы тақырыбы бойынша студент:1) 1-2 апталарда білу сатысында ақпараттар жинаумен, танысумен айналыса

отырып, конспект, эссе, презентация дайындайды. 2) 3-4 апталарда түсіну сатысында жаңа заман философиясы бойынша глоссарий құрастырып, мазмұныны айшықтайды. 3) 5-7 апталарда қолдану сатысында жаңа заман философиясы бойынша тест сұрақтарын дайындайды. 4) 8-10 апталарда талдау сатысында ВОУД форматтағы тест тапсырмаларын, кейс, презентациялар дайындайды. 5) 11-13 апталарда жинақтау сатысында әдіснамалық кесте дайындайды. Ол кесте СӨЖ жазу барасында қолданылған әдебиеттер негізінде құрастырылады. Немесе жаңа заман философиясының мазмұнына сәйкес кесте құрастыруға болады. 6) 14-15 апталарда бағалау сатысында студент 15 апта бойы атқарған жұмыстарын қорытындылай келе мақала, портфолио дайындайды.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану нәтижесінде жеке тұлғаның қабілеттері жандана түседі және білім прагматикасы қалыптасады.

Қорыта айтқанда, аталмыш бағдарламаның мәні, баланың функционалды сауаттылығын қалыптастыру. Студент өзінің білім ордасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. «Білімді болу деген сөздің мағынасы – белгісіз нәрсені ашуға қабілетті болу», - деген Әл-Фарабидің сөзіне жүгінетін болсақ, ел ертеңі білім - ұрпақпен ғана өлшенбек. [3]. Қазіргі заман ағымына сай болашақ ұрпаққа саналы тәрбие, терең білім беру еліміздің басты мәселесі болып табылады. Яғни, сабағының жемісті болуы үшін үнемі ізденіс үстінде болып, жаңа бағдарламаны меңгере отырып қолдану әр ұстаздың парызы деп есептеймін.

Әдебиет

1. Оқыту мен оқудың белсенді әдістері. Астана. 2013.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. «Тиімді оқыту мен оқу» ҚР педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы. «НЗМ» ДББҰ. ПШО. 2016.
3. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. Алматы, 2003.
4. Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. Астана. 2014.
5. Мұғалімге Арналған Нұсқаулық Бірінші (Ілгері) Деңгей / Екінші Басылым / 2014.
6. Мирсейтова С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде. 2010.
7. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. Құр.: Т.Х. Ғабитов, А.Т. Құлсариева. Алматы: Раритет, 2004.

UDC 81.13

ENGLISH IS THE LANGUAGE OF TECHNOLOGY

Ashimova A.T., Ismagambetova L.Sh.

(M. Kozybaev NKU)

Today's world sets before teachers the task of developing personally significant qualities of students, and not just the knowledge transfer. The main responsibility of the teacher is his/her role as a conductor of knowledge, which helps students to orientate themselves in the boundless 'sea' of information.

Therefore, every year there is a growing need for teachers who own information technologies, who are able to design new ideas and directions in the classroom. At the present stage of modernization, the use of information technologies in teaching the Kazakh language and literature is a necessity, since they contribute to the improvement of practical skills; allow you to effectively organize work and improve the educational process; arouse interest in classes; develop the cognitive activity of children.

The very fact of holding lessons of the Kazakh language and literature in a classroom equipped with new equipment attracts the attention of children, they get motivated. The student has a desire for knowledge. From external motivation, interest in the subject begins to grow. The student is trying to assimilate new material with the help of a computer.

Making each practice lesson attractive and truly modern is the task of any teacher. Therefore, we believe that in order to achieve a new quality of teaching the Kazakh language and literature to schoolchildren, it is necessary to actively introduce information technologies into the educational process.

In our opinion, the computer during classes can be used at all stages of training. For a child, a computer creates various types of activity: a teacher, a working tool, a form of education. In the function of a teacher, the computer represents the source of new material.

We think using a computer in classes is necessary for the following reasons:

1. For solving practical problems and forming spelling, punctuation knowledge;
2. To organize independent work of students;
3. For the application of information technology

We consider Computer training programs allow you to solve a number of tasks such as:

- increasing the level of knowledge;
- increasing students' interest in the subject;
- saving time for questioning students;
- allows students to study independently not only at school, but also at home.

The best way to present materials on Kazakh language and literature lessons are presentations. One of the tools of information communication technology in the classroom is the PowerPoint program. In this program, the teacher and students create presentations to help guide the hands-on experience. This method requires the use of a multimedia projector.

Presentations allow the teacher to convey their story well.

Students can make presentations using information and communication technologies for creative or research work to enhance their abilities, develop information literacy, and even organize group work. The student turns into a computer artist when creating each slide in the presentation. This type of educational activity allows the student to develop logical thinking.

Recently, the Internet has been introduced into the educational process as quickly as a virus. The number of information resources in all subjects and directions is increasing. The Internet is becoming the most advanced development process for educational use.

The teacher create the lesson meaningful, using information technology in the educational process. The modern school must keep up with the requirements of the times. Therefore, a modern teacher in a modern school must use information and communication technologies in their activities. After all, the main task of the school is to instill in students independently acquire knowledge as people of a new generation.

And now the most important pressing question: how to master information communication technology and study its structure and functions? Yes, everyone knows the answer to this question. **Without knowledge of English**, we will not be able to succeed in a world where modern technology flourishes. Today, everyone uses smartphones, computers and other different gadgets from a baby to an elderly person. After all, this is the demand of the time, the demand of a society following the path of development. The language of technology, the language of science is English. This language occupies an important place especially in the field of education. The first president of the country, N. Nazarbayev, spoke about this: "Today we know Kazakh and Russian well. The main problem is in English. I can't say that studying it is the main idea. This is a necessity. It has become the language of interaction between the countries of the world. Therefore, today English has become not just a language, but the language of basic necessities. And in order to learn a language, you must

first teach a teacher. " Indeed, at the moment, the sphere of education and science is in an intensive search, taking into account the modern requirements of mankind. In connection with the events in the world, the online form of education has also become a problem for teachers. If all teachers were digital literate, it would be easier from the start. Computer literacy is not just a click of a mouse, it is a branch of knowledge. We study and master this industry not with Kazakh or Russian, but with English.

Today, the technology of information communications is being studied at the university. This discipline, which is common for students of each specialty, is studied in English. This means that the English language covers not only my profession, but also the whole sphere of the profession. For my future profession, the English language will undoubtedly have an important place in the use of information and communication technologies, with the comprehensive development of my knowledge and during classes, for analyzing and comparing the Kazakh language with Russian and English. This contributes to the assimilation of the material and the expansion of the horizons of children.

And the second reason to study English is multilingualism as an important direction of human development has been recognized for a long time. Today it is impossible to imagine that somewhere else there are countries whose people would speak only one language. And in reality there are no civilized states where only one nation would live. The formation of bilingualism and multilingualism is essential for the normal functioning of any multinational state.

Moreover, English is the working language of the vast majority of international scientific, technical, political and professional international conferences, symposia and seminars.

People who speak English have access to all new knowledge, advanced technologies and innovations.

The most important strategic task of education in Kazakhstan is, on the one hand, the preservation of the best Kazakhstani educational traditions, on the other hand, the provision of school graduates with international qualifications, the development of their linguistic consciousness, which is based on mastering the state, native and foreign languages.

As the fundamental goal of teaching foreign languages, the formation of a multicultural multilingual personality with information, communicative and intellectual needs, abilities and competencies that will allow her to successfully operate in the conditions of intercultural communication and professional and linguistic activity in the role of a subject of foreign language knowledge, foreign language communication and foreign language creativity becomes.

Realizing that knowledge and qualifications are becoming priority values in human life in an information society, we, future specialists, should strive to keep abreast of the development of our professional field in world practice. In this regard, it should be noted that the objective significance of mastering a foreign language is an important quality in the formation of a specialist's personality and a leading factor in the formation of the professional competence of future specialists.

In conclusion, the following conclusion can be drawn: English is the language of technology. Moreover it is not only the language of technology, but also the language of science and knowledge. And science and education are the main weapons of mankind in the modern world. This is the reason for high competition. The task of all educational institutions, all teachers is to prepare strong, educated, wise citizens of a modern state. We must get rid of such stereotypes of some people as: "while learning other languages, we forget our native Kazakh" and must remember: "an educated person who moves with time in everything is unique".

References

1. Topical issues of the methodology of teaching the Kazakh language in secondary school / Ed. A.G. Koloskov. - M.: Pedagogy, 1984.
2. Anatova N.Ya. Information technology in school education. M., 1994.
3. Polat Ye.S. New pedagogical and information technologies in the education system. - M., 1999.
4. Chang Dinh Lam Polylingual education is the most important development strategy of Kazakhstan // Successes of modern natural science. - 2013. - No. 7. - S. 130-132;
5. https://www.inform.kz/kz/nursultan-nazarbaev-panderdi-agylshyn-tilinde-okytuga-katysty-pikir-bildirdi_a3505405
6. <https://zkoipk.kz/ru/2016smart1/2439-conf.html>

УДК 811.161.1

ФУНКЦИИ ЗООНИМОВ В РУССКИХ, КАЗАХСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Әшім Р.И.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Как известно, в народных пословицах и поговорках отражен целостный познавательный опыт народа, его нравственно-этические, социально-эстетические, художественные и воспитательные цели. Пословичный фонд обобщает историю развития народа, отражает разные взгляды, отношения человека к миру. Пословицы имеют философское значение, вызваны глубоким проникновением в законы жизни, сравнением, размышлением о многообразии человеческого бытия. Многообразие народных пословиц и поговорок является ценным материалом, способствующим пониманию языковой личности.

При оценке историко-культурной роли каждого этноса в человеческом обществе, вклада в цивилизацию, духовного бытия и ментальной ценности его мудрости следует учитывать не только масштаб сложившихся пословиц и поговорок, но и глубину мировоззренческого мышления, широту и содержание мироощущения. Представители каждого народа в пословицах и поговорках глубоко размышляют, формулируют определенные мысли, поскольку пословицы рождаются на основе обобщения различных жизненных ситуаций.

В наши дни изучение пословиц представляется актуальным, поскольку на сегодняшний день одной из важнейших задач становится формирование у подрастающего поколения патриотических, нравственных традиций национального воспитания, благородных качеств, эффективное использование материалов народной педагогики. И в этом плане роль пословиц и поговорок, которые берут начало от знаний и опыта наших предшественников, дедов и прадедов, велика, многое зависит от того, каким образом их использовать.

Рассматривая теоретические особенности пословиц и поговорок на материале русского, казахского и английского языков, можно определить следующие ракурсы исследования анализируемого фонда пословиц: аспект лексики, синтаксиса, морфологии, семантики и стилистики.

В плане *семантического* аспекта анализа все пословицы и поговорки с зоонимическим компонентом можно подразделить на самые различные тематические группы. Под **тематической группой** мы подразумеваем совокупность лексем различной частеречной принадлежности, объединенных общим тематическим признаком.

В плане *стилистического* аспекта анализа данные паремии подразделяются с точки зрения их функционально-стилистической окраски, принадлежности к тому или иному пласту лексики [1, 12 - 13].

В плане *морфологического* аспекта анализа паремий выявляется потенциал употребления в составе русских, казахских и английских пословиц слов различных частей речи.

В плане *синтаксического* аспекта анализ пословиц и поговорок с зоономическим компонентом позволил прийти к выводу, что состав русских, казахских и английских пословиц представлен различными типами предложений [2, 113].

Тематическая классификация позволяет нам рассмотреть наиболее часто встречающиеся в количественном соотношении группы зоонимов, сделать сравнительный анализ русских, казахских и английских пословиц в тематическом плане.

Как известно, дикие и домашние звери всегда были органичной частью человеческого общества. Универсальное уравнение «человек-животное» легко прослеживается в пословицах и поговорках как русского, так и казахского и английского языков. Такие пословицы называют анимальными компонентами, метафорическими зоонимами, фразеологизированными оборотами с зоолексемами и т.д. В пословичном фонде любого народа число выражений с зоолексемами преобладает в количественном соотношении [3, 42].

Разное восприятие зоонимов, отраженное в пословицах и поговорках сопоставляемых языков, зачастую связано с поверьями, представлениями народа, суевериями. Как показывают результаты исследования, зоолексеммы в пословицах русского, казахского и английского языков широко употребительны, они отражают, прежде всего, как физические свойства (сильный, как бык; зоркий, как орёл; нюх, как у собаки; гибкий, как лань; живучий, как кошка), внешние особенности (толстый, как боров; здоровая, как корова; медлительный, как черепаха; маленький, как щенок), так и особенности характера, ума (злой, как волк; ласковый, как теленок; упрямый, как осел) и т.д.

Таким образом, с помощью зоолексем в сопоставляемых языках в пословицах отображаются положительные и негативные человеческие качества. Так, выражение «*заячья душа*» понятно для русских, у которых заяц — символ слабости и трусости. Однако в английском языке есть выражение Rabbit'sfoot - подарить Rabbit'sfoot (дословно — заячью лапку), что значит подарить талисман на удачу [5, 36].

В русском языке есть выражения «тянуть *кота* за хвост» (делать что-то медленно), «коту под хвост», «не все коту масленица», и если черная кошка перебежала дорогу — быть беде. В английском языке нет осуждения или даже иронии по отношению к такой черте характера, напротив, делать медленно — делать хорошо: Slow and sure — медленный и уверенный, slowly but surely — медленно, но уверенно. Так говорят англичане, и считают это правильным.

Хитрость *лисы* в сопоставляемых трех языках нельзя считать отрицательным качеством. В русской культуре хитрость ассоциируется с находчивостью, смекалкой. В сказках хитрость лисы двуплановая, в тех сказках, где она обманывает слабого, ее наказывают, а где она хитростью обходит сильного, она симпатизирует читателю. В казахском языке эквивалент данной пословицы звучит как «Түлкі құйрығымен ізін жасырады» (Лиса замечает следы хвостом) и «Қу түлкі» (Хитрая лиса), Түлкіге қаз бактырма (Не заставляйте лису держать ваших гусей). В английском языке также есть выражение as cunning as a fox - полный эквивалент русскому - хитрая, как лиса.

Во всех рассматриваемых языках с помощью зоолексем в пословицах ярко и отчетливо выражается отношение к труду. Многие английские, русские и казахские

пословицы подчеркивают презрение к лени, безделью. Но зоонимы, используемые в них, различны. Так, в русском языке отмечается, что без усилий не добыть пищи: «Без труда не выловишь и **рыбки** из пруда», англичане в схожей ситуации акцентируют внимание на то, что белоручка не достигает результатов: «Cat in gloves catches no mice» («**кот** в перчатках мышей не поймает») [6, 139].

Само понятие безделья широко представлено яркими зоообразами. Русские бездельем считают следующие действия: «считать **ворон**», «считать **галок**», «гонять **голубей**», «считать **мух**», «**мух** бить»; «**мух** ловить», «**ворон** ловить», «**собак** гонять», «вертеть **вола** (за хвост)». Под этими действиями подразумевается общее бесцельное, бездумное времяпрепровождение, а также более конкретное действие, когда кто-либо бесцельно смотрит по сторонам, бездумно отвлекается от дела. Английский язык отображает различные образы безделья активного вида, а именно: «to shoe the goose» — заниматься бесполезным делом (шить **гусю** сапоги); «to chase the wildgoose» «гоняться за **химерами**» (гоняться за диким, гусем); и пассивного типа: «to slug» «лениться, нежиться в постели, поздно вставать» (производный глагол «to slug» от существительного «**улитка**»).

Согласно семантико-структурной классификации, все найденные пословицы и поговорки нашей выборки можно условно разделить на 2 группы: в первую группу вошли пословицы и поговорки, идентичные по смыслу и содержащемуся в нем зоониму; во вторую группу вошли пословицы и поговорки, идентичные по смыслу, но используемые разные зоонимы

Более трети пословиц и поговорок имеют полный эквивалент в остальных двух языках, есть возможность калькирования: «**Ворон** ворону глаз не выклюет» («**Қарға** қарғаның көзін шұқымайды», «А **hawk** will not pick out hawk's eyes»).

Остальные пословицы имеют одинаковую структуру, но образы для выражения в них различны, ср. в русском языке: Когда **рак** на горе свистнет, ср.в английском: «When a **pig** fly» (Когда **свинья** летит), ср. в казахском: «**Ит** жоқта шошқа үрер заман» (Время, когда нет собак и лают свиньи, т.е. никогда)

Русские пословицы, совпадающие по смыслу, близкие по образности английским, порой расходятся с ними в буквальном переводе. We don't kill a **pig** everyday – (мы не забиваем поросенка каждый день). Русский эквивалент: «не всё **кому** масленица». Кстати, англичане, которых считают практичными и достаточно чопорными людьми, выделяют как определенный недостаток такой вид безделья, как чрезмерные развлечения, особенно за чужой счет. Так, мужчину, «постоянного посетителя салонов, курортов» назовут **lizard** (ящерица), то есть этот зооним обозначает «дармоед, туенядец». Для английской культуры зооним «ящерица» несет отрицательную оценку. В русской культуре ящерица воспринимается как юркое животное, одобряется предприимчивость ящерицы.

В результате анализа фактического материала мы пришли к выводу, что некоторые зоонимы несут разную эмоциональную окраску в пословицах и поговорках данных народов. Так, если волк и свинья упоминаются среди «отрицательных лидеров» во всех языках, то отрицательный образ «**осла**» и «**рыбы**» более типичен для английских пословиц, а образ «**овцы**» - для русских и казахских. В то же время «**птица**» и «**собака**» являются положительными образами в английских пословицах и поговорках, а в русском и казахском таковым является «**конь**».

Мы выявили, что зоонимы во всех языках вмещают не только аналогичные, но и разные качества. Символами слабоумия в русском языке выступают курица, баран, осёл. Упертость и ограниченность представлены в казахском языке также с помощью зоонима осел: Исаның есегін Меккеге апарсаң да, есек қалпында қайтады (Даже если и

осла отправить в Мекку, он вернется ослом). А в английском языке такими символами являются змея, гусь, кукушка и осел.

В то же время есть зоонимы с одинаковой эмоциональной нагрузкой в сопоставляемых языках. Например, крысы ведут грязную жизнь, они трусливы, поэтому в казахском языке говорят «Суға батып бара жатқан кемеден **көртышқан** да қашады» (Из тонущего корабля бегут даже крысы). В русском языке есть выражения «**магазинная крыса**», «одна крыса может испортить котел похлебки», в английском языке также часто используют зооним крыса, чтобы указать на нелояльного человека: *Rats desert a sinking ship* (Крысы, бегущие с тонущего корабля)

Другим примером может служить зооним **пчела**, который во всех сопоставляемых трех языках является универсальным символом трудолюбия и организованности. Например, в русском языке: занята, как пчела, ср.: в казахском языке - **Арадай** еңбекқор (трудолюбивая, как пчела), или Шебер қол шет қалмайды (занятой пчеле нет времени для скорби).

Сравнивая пословицы с зоонимическим компонентом в сопоставляемых языках, следует отметить, что большинство зоонимов все же несет двойную смысловую нагрузку. Таковыми являются, например, корова, собака, рыба, лиса, орел, лев. Например, в русском языке зооним корова имеет как положительную, так и отрицательную окраску: «от черной коровы да белое молочко», «корова на дворе – харчи на столе» и «как корова языком слизнула», «как корова на льду». В казахском языке: «Өлген арыстанның құлағында тышқан ойнар» (На ушах у мертвого льва играют мыши), Өлер арыстан қасқырды аға, түлкіні апа дер (Умиравший лев будет называть волка дядей, а лису тетей) [7, 144].

Итак, мы сделали попытку проанализировать все зоонимические лексемы в составе найденных нами пословиц и поговорок сопоставляемых языков. В ходе анализа выявлены идентичность и различия по употреблению различных зоонимов в составе паремий. Так, например, лексема **кошка** в английском языке олицетворяет спокойствие, ласку и нежность, в русском языке данному животному приписывают связь с потусторонним миром, колдовством и злом, в казахских паремиях ясно и отчетливо просматривается неприязнь к кошкам вообще.

Необходимо отметить, что многие английские, казахские и русские пословицы и поговорки многозначны, что делает их трудными для толкования и сравнения. При отборе русских соответствий английской и казахской пословицы обязательным критерием было совпадение одного из значений. Тем не менее, для выражения одной и той же или сходной мысли часто использовали различные зоообразы, которые, в свою очередь, не являются абсолютно эквивалентными. Следует отметить, что в каждом языке существуют фразы и выражения, которые нельзя понимать буквально, даже если известно значение каждого слова и ясна грамматическая конструкция. Смысл такой фразы остается непонятным и странным. Попытки дословного перевода пословиц и поговорок могут привести к неожиданному, часто нелепому результату. Например, английская фраза: «not room to swing a cat» (дословно: «нет места, чтобы размахивать кошкой») соответствует русскому выражению «яблоку негде упасть» и казахскому «Ине шаншар жер жоқ» (дословно: «нет места, чтобы иглой проколоть») [8, 97].

Сравнение пословиц и поговорок разных народов показывает, как много общего имеют эти народы, и одновременно подтверждает мысль о том, насколько различное национально-культурное восприятие народами данных животных.

Литература

1. Гюмюянц К.Ш. Образное употребление названий животных в сравнениях и метафорах.\\ Вопрос фразеологии. Вып. IV. Самарканд, 1971.

2. Дементьева Н.С., Турапина М.В. Английские фразеологизмы в контексте и особенности их перевода на русский язык.
3. Большая советская энциклопедия, Т.3. - М., 1998. - 589 с.
4. Аникин В.П. Мудрость народов // Пословицы и поговорки народов Востока. - М., 1961. - 478 с.
5. Миллер В.Н. Значение собаки в мифологических верованиях. - М., 1876. - 351 с.
6. Бурвинова Н.Д., Брагина А.А. Мир животных в мире слов. М., Московский лицей. 1995 \ \ ФН. 1996. - №3. - 249-274 с.
7. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. - М., 1967. - 254 с.
8. Дементьева Н.С., Турапина М.В. Английские фразеологизмы в контексте и особенности их перевода на русский язык. - Минск, 1985. - 241 с.

UDK 81.23

HOW ENGLISH HELPS US IN SPACE EXPLORATION

Baymuldin B.A., Shtro O.G.

(M. Kozybaev NKU)

Global collaboration is one of the advantages of space exploration. Despite the reality that the Space Age started in a highly competitive mode, political and financial realities have changed the emphasis toward collaboration. This is particularly true as the International Space Station has 16 partner countries now. The plan Vision for Space Travel announced in 2004 and gradual steps of its realization provide consolidation of these partners' common concerted efforts.

At the recent "International Workshop on Discovery Research," funded by NASA and held in College Park, Maryland, on March 8-10, 2015, the importance of international cooperation was reminded. This was the fourth in a sequence of international meetings conducted during the last year, and it attracted delegates from 21 countries' space agencies, 13 foreign bodies, and seven US government agencies. International collaboration continues beyond the Space Station, which is not generally recognized but real. Participants noted that half of the last 60 space exploration flights have had foreign involvement. Therefore, in the last ten years NASA has carried out more than 900 agreements with 68 countries by using one language i.e. the English language.

Those in attendance at the Maryland meeting were all eager to learn more about how they could work together to explore the Moon, Mars and more. The goal of this meeting was to have in-depth conversations on how to consolidate this collaboration further more. It's never easy to work together when there are conflicting agendas and a wide range of technical and financial resources to consider. However, one might argue that the process of bargaining itself, as well as the execution of resulting negotiations, strengthens international opportunities for peace by encouraging monumental ventures for humanity to be achieved amid difficulties.

Such an experience reinforced the importance of space history in promoting foreign awareness. And a new role that space history can play seems to be crucial due to release of the English translation of volume 1 of Boris Chertok's *Rockets and People* in the NASA History book. B. Chertok served in the Soviet and Russian aviation and space programs for six decades, including many years as the Deputy to Sergey Korolev, the Soviet space program's founding figure. So English unites now everything which was before but have played a great role for foundation of everything we have now in this sphere.

As a matter of fact English as the language of international relationship in the area of space exploration is significant factor that led to development in plethora of technologies.

Literature

1. www.topteny.com / Top 10 Easiest Languages Around the World / – URL: <https://www.topteny.com/top-10-easiest-languages-around-the-world/>
2. www.languageconnections.com / English – the universal language of science / – 2001. – Language Connections Inc. 2001 Beacon Street, Suite 105. – URL: <https://www.languageconnections.com/blog/english-the-universal-language-of-science/>
3. www.cyberleninka.ru / Professional english for engineering students: relevance and importance of the course / – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professional-english-for-engineering-students-relevance-and-importance-of-the-course/viewer>

ӘОЖ 821.512.122

ТҰРАҚТЫ СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ ТАБИҒАТЫ

Баржанова А.О., Габдулина М.Г.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Тіл – ғасырлар жемісі, халықтың асыл мұрасы. Халық өміріндегі тарихи белестер, ұлы өзгерістердің сыры ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетті. Ұлт мәдениетінің алғашқы көрсеткіші – көркем әдебиеттің де шынайы болмысы, шеберлігі де оның тілі арқылы көрініс береді. Ал, тілдің бейнелілігін, байлығын одан сайын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігі – фразеологизмдер болғандықтан, әлем жұртшылығы ХХІ ғасырдың табалдырығын аттаған бүгінгі тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің теориялық және практикалық негіздерін атап көрсетеді.

Тұрақты сөз орамдары немесе фразеологизмдер тілдің құрылымдық жүйесіндегі аса күрделі тілдік бірлік ретінде лингвистикалық зерттеулерде жан-жақты қарастырылып келеді. Көптеген зерттеулерде тұрақты сөз орамдарының, әсіресе жеке сөздермен салыстырғанда, бейнелі, экспрессивті-эмоционалды қасиетке ие екеніне алдымен мән берілді. Фразеологизмдердің көбіне-көп көркем шығарма тілінде көріктеуіш құрал ретінде жиірек жұмсалуды да олардың осы қасиетіне байланысты болса керек.

Тілдегі фразеологизмдер – тілдік бірліктердің ішіндегі аккумулятивтік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойы дамып, қалыптасқан, әдеби тілдің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі. Әр жазушы өз өрісіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады.

Ғалым, зерттеуші Р. Авакова «Фразеология теориясы» атты еңбегінде: «Тілдің бейнелілігін, байлығын арттыра түсетін сөздік қордың ауқымды бөлігін құрап тұратын тілдік бірліктер – фразеологизмдер. Фразеологизмдер халықтың тұрмыс-салтының, әдет-ғұрпының, мінез-құлқының, өмір сүру ортасының, тұрмыс-тіршілігінің, экономикалық және саяси көзқарастары мен өзгерістерінің айнасы» [1, 15 б.], - деп фразеологизмдердің табиғи болмысына баға береді.

Қай халықтың болмасын фразеологизмдерінің ішкі формасынан ұлттықнақыш, ұлттық белгілер мен қасиеттер, мәдени-ұлттық менталитетті айқын аңғаруға болады. Олар кезінде ұмытылып, қазіргі уақытқа жетпей, өшкен болса, тұтастай бір ұлттың мәдениеті, асыл қазынасы жоғалған болар еді. Фразеологиялық қордан ұлттық мәдени көрініс кеңінен көрініс тапқан. Себебі сол ұлт топырағында қалыптасып, нәр алған сөздер, мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, афоризмдер ұлттық қор бірліктері ұлт менталитетін, халық өмірінің шынайы тірлігін айқындап бере алады. Мағына тұтастығы, қолданылу тиянақтылығы, даяр қалпында қолданылу ерекшелігі

арқасында фразеологизмдер ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, өміршендігін жалғастыруда. Оларды ұлтөмірінің айғағы десек де болады. Фразеологизмдер көркем әдебиет тілінің қажеттілігін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын танытатын ең күшті тілдік құралдардың бірі болып есептеледі. Тілдің әдебилігінің сипаттарының бірін, әдеби тілдің даму кезеңдерінің көркемдік ерекшеліктерінің бірін фразеологизмдер танытады. Ж. Қоңыратбаеваның зерттеу жұмысында XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдердің жалпы сипаты, тақырыптық-семантикалық, кезеңдік-құрылымдық, стилистикалық қолданыс ерекшеліктері қарастырылады. Автор XX ғасыр басындағы қазақ прозасы тіліндегі фразеологизмдерді жалпы мағынасына қарай және ұйытқы болатын сөздерге қарай тақырыптық топтарға жіктейді.

Қазақ ұлтының мәдени өмірінің көрінісі фразеологиялық қордан ерекше байқалады. Қазақ фразеологизмдері – халық өмірінің айнасы. Фразеологизмдердің тарихи категория екені мәлім. Олар ұзақ тілдік қолданыс нәтижесінде ғана бірыңғай тұрақтылыққа қол жеткізе алады. Жалпы фразеологизмдерді басқа тілдік бірліктерден ажыратудың да өзіндік ерекшеліктері бар. Олар көркем мәтін ішінде көрініс береді.

Тұрақты тіркестер тілдік қолданыста әр уақыттың салт-дәстүріне, әдет-ғұрыптарына, мәдениетіне, психологиясына, тарихына байланысты қалыптасып, тілдік қолданыста дамып өрбіген. Сондықтан да олар әр халықтың ерекшелігіне байланысты өсіп-өрбіп, сол халықтың ғасырлар бойы жинаған құндылығының бірі болып табылады. С. Мұқанов шығармаларында кездесетін тұрақты тіркестердің мән-мағынасы ұлттың ертеден бергі өмірін жан-жақты айқындауға, халықтың күнделікті өмір тіршілігі негізінде пайда болып қалыптасатындығына көзімізді жеткізеді.

Жалпы қазақ тілінде таң мезгілі атауларын жаңалықтың жаршысы ретінде қарастырып, жаңа өмірдің тууымен байланыстыру – қалыптасқан қазақи дәстүр. Оған С. Мұқановтың төл шығармаларындағы тұрақты сөз тіркестері де айқын, дәлел бола алады. Мысалы: «Тартып отырып, ұлы сәскеде жылқыға келдік» [2, 39 б.] дегенде «сәске» күн ұясынан көтеріліп, қыза бастаған шақты айтады. Ерте сәске деген де бар. Бұдан кейінгі мезгіл ұлы сәске-қан сәске деп те, жалған түс деп те аталады. Еліміздің батыс аймағында тәуліктің осы мезгілін білдіретін сиыр түсі деген атау да қолданылған. Сөз тегін айтылмайды, сәскенің бұл мезгілі төрт түліктің бір түлігімен аталған? Неге? Себебі, «Кейбір түркі халықтары, мәселен, ұйғыр халқы тәулікті он екіге бөліп, әр үлесін чағ деп атаған. Чақтың ұзақтығы екі сағат болған. Ұйғырлар кешкі чағ, ут (сиыр) деп атаған екен» дейді С. Аманжолов [3, 34 б.].

«Апырай, таң атпай, атын терлетіп жүрген бұл кім екен!» [2, 85 б.] деген мысалда таң атпай тіркесі өте ерте, күн шығар мезгілді білдіреді. Адамның бұндай сәтте жол жүруінің өзі қазақ халқының наным-сеніміне байланысты болып келеді. Демек, ерте келудің өзі – бір хабардың, жаңалықтың белгісін танытады. Ол жақсы не жаман ырымның белгісі болып келуі де мүмкін. Сонымен қатар, «Ренжігенім: бұл мырза қаладан ағасымен келіп, алдыңғы күні таң қылаң бергенде ерте түсіп жатыр екен» [4, 87 б.] «Әбден қызып, терлеп, күре тамыры білеудей боп шығып алғаннан кейін, таң атқанша айтса да, бір болдыруы жоқ» [4, 91 б.] деген тіркестер де кездеседі.

Таң аппақ атқаннан кейін, уақыт мерзімі күннің қимыл-қозғалысы арқылы өлшенген. Мысалы, күн шығар алдында, күн шыға келгенде, күн арқан бойы көтерілгенде, күн найза бойы көтерілгенде, сәскеде, шабдар сәскеде, сәске түсте, күн еңкейгенде, күн ұясына кіргенде (отырғанда), күн батқанда т.б.

Халық санасында Күн аспан денесі ретінде түс кезінде өзінің шарықтау шегіне жетіп, көктің ең жоғарғы нүктесіне шығады. Ал, шындығында Күн өзінің үйреншікті орбитасында өз қозғалысын жасаумен болады. «Өмір мектебі» романында күн мезгіліне байланысты атаулар да молынан кездеседі.

Мысалы: «ИКП-да күн сайын ертемен және тал түс кезінде екі рет өтетін дене шынықтыруға бармауға болмайды» [4, 452 б.].

«Олар үздіксіз қызмет атқарып, балқыңған темірді кезекпен ақтарудан күн тәулігінде тынбайды» [4, 452 б.] деген сөйлемдердегі тұрақты тіркестерде күн сайын - әр күні, күнде, күнбе-күн; тал түс— күннің орта мезгілі деген мағынада жұмсалған. Біздің ата-бабаларымыз жаз жайлауда, күз күзеуде, қыс қыстауда өмір сүріп жүрген кезеңінде уақытты сағатпен өлшеуге әлі үйренбеген болатын. Таңның атысы мен күннің батысын, күнге қарап уақытты болжаған. Күн дәл ортада тұрса сағат бір кезін білдіреді, күн ортадан ауса түстен кейінгі үш-төрт мезгілі деп айқындаған болатын. Әрине, бұл қазақ халқының дүниетанымына тән нәрселер болғандықтан, жазушы да өз шығармаларына арқау етуді жөн көрген.

Қазақ халқы төрт түлік малды оның «иесі», «киесі» бар деп нанып, оларға жалбарынатын, киелі ақ нар, киелі ақ боз айғыр, киелі көк бұқа, киелі көк қошқар деп ат қою салты болған. Төрт түліктің ішінде түйе малын байлық ретінде де, көлік ретінде де, азық ретінде де қатты қастерлеген. Осы малдың сақтаушы иесін «Ойсылқара» деп атаған. Мәселен, Сол күннен бастап Итбай ауылында ақ түйенің қарны жарылды [2, 97 б.].

Осы «ақ түйенің қарны жарылды» деген тұрақты тіркесі «қарық болып қалды» мағынасында қолданылған. Ол дегеніміз, молшылықтың, берекенің, ырыздықтың белгісін, нышанын көрсетеді. Халық даналары: «жаман сиыр өрешіл» деп, «құдай сүзеген сиырға мүйіз бермейді» деген, «сиыр сипағанды білмейді» деп, сиыр мінез-теріс, шадыр мінезді кісілерді осылай атаған екен. Мысалы: «Жүр, анда! Сиырдың бүйрегіндей бытырауға айналған екенбіз, тек арты қайырлы болсын» [2, 109 б.] деген тіркесте, «сиырдың бүйрегіндей бытырады» бұл – бет-бетіне, жан-жаққа тарап кетті, бірліксіз бір тірлікті көрсететін мағынада жұмсалған. «Бәрі де сау сиырдың боғы емес, үшеуі де бірдей. Бәрінің де ұрлығы бірдей» деген сөйлемдегі «сау сиырдың боғы емес» тұрақты тіркесі бір бәлесі, сұмдығы бар деген мағына беріп тұр. Демек, төрт түлік қазақ халқының танымында белгілі бір дәрежеде өзіндік орын алғандығын аңғаруымызға болады.

Қазақ халқының этностық таным-түсінігінде ерекше көрініс беретін өлшемдік жүйелердің бірі – қашықтықты білдіретін өлшемдер. Бұл көбінесе арақашықтық деп аталады. Арақашықтық өлшемдерін білдіретін тіл бірліктері метрологиялық лексиканың құрамдас бөлігі бола отырып, негізінен төрт-түлік мал, көші-қон, мекенжай сияқты этностың мәдени өмірімен бейнелейтін ұлттық бояу нысаны мол фразеологиялық сөз оралымдары арқылы көрініс береді [3, 26 б.].

Әр халықта қоршаған ортасы, шұғылданған шаруашылығы, ондағы заттармен қарым-қатынасы негізінде танымдық ұғым пайда болған. Ол ұғым тілде сөзбен, тіркеспен белгіленіп, белгілі бір мағынаға ие болды. «Мұнда екі ауылнайдан артық ел отырады, мұның айналасы ат шаптырымнан да көп, – деді Еркін аузын отмырайтып қолын сілтеп сөйлеп, білгіншісініп» [3, 36.] деген сөйлемде ат шаптырым: «Үйлердің арасы қозы көш жердей ғана екен» дегенде қазақ халқының тіліндегі қозы көш жер т.б. тіркесімдері жануардың жүрісіне қарай, аяңшылдығына қарап, тұрмыс-тіршілігінде кездескен объектілермен ұқсастыру, салыстыру, теңеу арқылы танып біле отырып, арақашықтық меже шамасын анықтаудан туған дәл өлшем. Сондықтан да, қазақ танымында ортаесеппен ат шаптырым жер – 20-25 шақырымды білдірсе, қозы көш жер – 10-15 шақырымды межелеген.

Тағы сол сияқты қазақ тілінде арақашықтықты білдіретін қарға адым жер, тас лақтырым жер, күндік жер, таяқ тастам жер, қол созым жер, ит өлген жер, ит арқасы қиянда, айлық жол, оқ бойы, түстік жер, бір көш жер, т.б. деген фразеологизмдер кездеседі.

С. Мұқанов прозасындағы қашықтық өлшемдері екі ыңғайда кездеседі: бірі – жеке сөздер, екіншісі – тұрақты сөз тіркестері. Мысалы, шақырым, адым жер, т.б. «Балуан Шолақ» романында кездесетін қашықтық ұғымына байланысты фразеологизмдер өте аз. Мысалы: Шатырдың алдында, бірнеше кісінің ортасында, шоқтығына адамның созылған қолы жететін қара арғымақ тұр [5, 47 б.].

Фразеологиялық сөздікте қол созым жер деген тіркес берілген. Қол созым жер – ең жақын жер, ұсынса, қол жететін жер.

«Сынасу» атты бөлімшеден мысал келтіретін болсақ: Бұл шыңнан төңіректегі көз жетер жерде көрінбейтін жер жоқ [5, 106 б.].

Көз жетер жер – жай көзбен қарағанда ажыратуға болатын арақашықтық, кісінің шолып көре алатын жері [5, 329 б.].

Тілдің фразеология саласы – өте күрделі құбылыс. Сондықтан ол әр аспектіде, әр қырынан зерттеуді қажет етеді. Тілдік бірлік ретінде фразеологизмдердің семантикалық құрылымы, лексикалық құрамы, лексика-грамматикалық ерекшеліктері, қолданылу тұрғысынан экспрессиялық-стилистикалық реңктері, диахрония тұрғысынан шығу тегі, жасалу жолдары т.б. мәселелер өз алдына жеке-жеке зерттеу объектілері болатындығы даусыз.

Сәбит Мұқанов ұлттық тілдің бай қазынасы – сөздік құрамын шебер пайдаланып, әр сөзін, сөйлемін, тұтас мәтінін мәнерлі, өткір шебер тілмен өрнектеген және оларды белгілі бір стильдік мақсатпен ұтымды пайдаланып отырған. Көптеген лексикалық тіл ерекшеліктерін, фразеологизмдерді өз мәтінінде, өз қалпында жұмсаумен қатар, бастапқы мәніне қосымша реңк кіргізіп түрлендіреді де, өзінің мақсатты ойына лайықтап қолданады. Бұл қаламгер тілінің, ойының және ұлттық өрісінің жоғары деңгейде екенін танытады.

Әдебиет

1. Авакова Р.Ә. Фразеология теориясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 220 б.
2. Мұқанов С. Адамдар. – Алматы: Аң Арыс, 2009. – 312 б.
3. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. - Алматы: Ғылым, 1989. - 174 б.
4. Мұқанов С. Өмір мектебі. – Алматы: Жазушы, 2002. – 464 б.
5. Мұқанов С. Балуан Шолақ. – Алматы: Атамұра, 2002. – 288 б.

ӘОЖ 691.33

МӘЛІК ҒАБДУЛЛИННІҢ ҒЫЛЫМИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Бексултанов Б.М., Қадыров Ж.Т., Аубакирова Ж.А.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

М. Ғабдуллиннің фольклортану ғылымындағы алғашқы баспалдағы әрі биік белесі – «Қобыланды батыр» зерттеуі. Бұл Халық шығармашылығын зерттеу үшін, ең алдымен ел аузында жүрген көркем туындыларды толық хатқа түсіру мәселесі күн тәртібінде тұрғанын, істі осыдан бастау керек екенін байқайды жас ғалым. Осыған орай, сол кезеңде шығып тұрған «Төте жазу» (1938 ж. 21 тамыз) деген газетке «Халық әдебиетін жинайық» деген мақала жариялады. Ондағы мақсат – фольклор туындыларының толық нұсқаларын жинау. Ғалымның «Қобыланды батыр» мақаласы 1939 жылы «Әдебиет және искусство» журналының екінші санында жарық көрді.

Ал, 1940 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің алтыншы санында «Халық фольклоры жайында» деген зерттеуін жариялайды.

Мәлік Ғабдуллин оқулығының кіріспе бөліміндегі негізгі мәселенің бірі – фольклордың тарихына шолу жасауы. Автор Ш. Уәлиханов, В. Радлов, М. Березин, А. Васильев, А. Алекторов, Г. Потанин, Ә. Диваев, Н. Мелиоранский, В. Катаринский тағы басқа ғалымдардың ауыз әдебиеті мұраларын жинауға, зерделеуге қатысты еңбектеріне тоқталады. Сонымен қатар, Кеңес дәуірінде фольклорды зерттеуге үлес қосқан М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ә. Марғұлан, М. Жолдыбаев, Ә. Қоңыратпаев, Ә. Тұрманжанов, Қ. Жұмалиев, М. Қаратаев ізденістерін атап өтеді.

«Қобыланды батыр» жыры қыпшақтар мен қызылбастардың арасында болған тарихи жағдайларды елестету негізінде туды деген пікір соңғы кезде ғана айтылып жүр. Ал одан бұрын «Қобыланды батыр» жырының тууына әсер еткен тарихи оқиғалар басқаша баяндалатын. Мәселен, «Қобыланды батыр» жыры жайында азды-көпті пікір айтқан кейбір әдебиетшілер бұл жырдағы әңгімелер қай кезге, қандай дәуірге байланысты туғанын қарастыра келіп, «Қобыланды батыр» жыры орыс патшасы Иван Грозныйға қарсы соғысты суреттейді деген қорытынды шығарды. Олардың айтуынша, жыр 1552 жылы орыс патшасы Иван Грозныйдың Қазан қаласын өзіне қосып алуын елестетеді, өйткені жырда Қазан деп қала аталады, бұл осы күнгі Татар Республикасының астанасы Қазан қаласы болуы керек десті: «Қобыланды батыр» жырының барлық варианттарын сюжетіне қарай өз ара салыстыра зерттегенде және оларда айтылатын әңгімелерді тарихи фактілермен салыстырғанда бұл жырдың Иван Грозныйдың 1552 жылы қазіргі Татарстанның астанасы Қазан қаласын алуымен байланысты тумағандығы көрінеді. Жырдың барлық варианттарында Қобыландының алысатын жауы қызылбастар (бір-екі вариантында қалмақтар делінеді) болып отырады. Олай болса, «Қобыланды батыр» жыры қыпшақтар мен қызылбастардың арасында болған қарым-қатынастарды, көп заманға созылған алыс тартыстарды елестетеді. Жыр сол тарихи оқиғаның сәулесі болып табылады. Мысалы, жырдың Мергембай айтуындағы вариантында:

«Қызылбастың елінен
Қазан деген ер шықты,
Жан білмеген шер шықты,
Ноғайлының көп елін
Олжалап шауып жаншыпты,
Бағынбаған адамын
Қырып-жойып тауысыпты,
Жерін, малын олжалап
Қатарынан асыпты,
Ноғайлы елі қашыпты»..., –
делінеді.

Жырдың Біржан Толымбаев айтқан вариантында:

«Қара қасқа ат мінген,
Ақ құйрығын шарт түйген,
Алдына дабыл төңкерген
Артына сауыт бөктерген.
Аламанға дем берген,
Азды-көпті тең көрген
Қызыл бөркі қалпиған
Мен сондай деп дандиған,
Қайратымен мал жиған,
Қысқа күнде қырық шапқан...

Қызыл басқа жан тартқан...
Қызылбастың белі еді,
Кұдайдан дұшпан сұраған»..., –
деп қызылбастардың ханы Қазанды суреттейді.

Бұл келтірілген үзінділерде аталған Қазан ер қызылбастардың ханы Газан (Қазан) болу мүмкін. Тарихтың айтуынша Газан хан ұрыншак, көрші елдерге шабуыл жасап, оларды өзіне бағындырып алуды мақсат еткен адам болған. Жырдағы Қазанның ұрыншак әрекеттері, көрші елдердің «жерін, малын олжалап» алуы және олардың «бағынбаған адамын қырып-жойып» жіберуі тарихи фактілердің елесі секілді. Бұған қарап, жырдағы Қазанды қызылбастардың ханы Газан ханның прототипі және ол арқылы бүкіл қызылбастардың жаулық әрекеті топшыланып берілген деуге болады.

Тарихта болған Газан хан өз тұсында неше түрлі қалалар, әдемі сарайлар, мықты бекіністер қалдырған адам екендігі, Шнәз дейтін қаланы өз атымен (Қазан қаласы деп) атағандығы, тарихи жазуларда көп кездеседі. Бұл фактілерде «Қобыланды батыр» жырында сәулесі барлығы байқалады. Мәселен, Қазан салдырған қаланың сырт көрінісін Біржан:

«Алты қабат қала екен
Жеті қабат ор екен», –
деп суреттейді.

Қазан хан сол қаласының маңына темірден қорғандар орнатқан қаласы әшекейленгені, күмбезді үйлер салдырғаны Нұрпейістің жырында да айтылады.

Қазан салдырған қала, қорғану бекіністері жайында жырда айтылатын әңгімелер тарихи фактілердің сәулесі сияқты. Жырда айтылатын «Қазанның сырлы қаласы» немесе «Қазанның қара қаласы» дейтіндерге Газан салдырған қалалар жайындағы тарихи фактілердің бір көрінісі болуға керек. Сол секілді жырда аталатын Көбікті, Алшағыр секілді хандардың да қаласы, бекінісі – қорғандары болуы және олардың да қыпшақ (бүкіл ноғайлы) руларына шабуыл жасап, малын, жерін тартып алулары тарихта айтылатын қызылбастардың бейнесі секілді. Осы жағына қарағанда жырдың әңгімелері тарихи фактілерге жуықтасады.

Белинский пікірінің дұрыстығын жыршылардың Қобыланды образын жасауынан да аңғаруға болады. Олардың қайсысы болса да (біз бұған Марабайды қоспаймыз) Қобыландының халыққа қызмет еткен батыр екендігін көрсету үшін батырды халық ұғымындағы ең күшті нәрселерге (жолбарысқа, арыстанға, қыран бүркітке т.б.) теңеп отырады. Әрбір ақын Қобыландының батырлық образын жасауда, оның халыққа қорған болған адам екендігін көрсетуде әр түрлі әдістер қолданады, әңгімені Қобыландының тумап тұрған кезінен, Тоқтарбай мен Аналықтың бір перзентке зар болуынан бастайды.

Бір перзентке зар болушылықтың үлкен мағынасы бар. Оны жыршылардың өздері де айтады. Біржан мен Мергембай Тоқтарбайдың бір перзентке зар болуы қызылбастардан қорған болатын пана іздегендіктен десе, Нұрпейістер мұны Тоқтарбайдың хандардан көрген қорлығына, хандардың елге істеген зұлымдығына, олардың елге шапқын жасап халықтың мазасын алуына қарсы тұратын батырды аңсағандығынан деп баяндайды. Хандардан елге шапқыншы жаудан кек әперетін, еліне қорған болатын батырды арман ету және бейбітшілік кезде шаруашылықты басқаратын азамат болуын аңсау халық қиялын бір көрінісі секілді. Осындай батыр ұлды халық атынан іздеп Тоқтарбай мен Аналық дүние кезеді. (Әрине, ондай ұлды тәңіріден сұраушылық – ерте кездегі адам баласының ой-өрісі, дүние танушылығы төмен сатыда болған кезін аңғартады. Бірақ, әңгіменің негізгі идеясы – халыққа қамқор болатын батыр ұл, ер азамат іздеуден туған).

Қобыландының ата-анасы туралы Біржанның «Қобыландысы» былай басталады:

«Бұрынғы өткен заманда Тоқтарбай деген бай өткен, әр түлікке сай өткен. Тоқтарбайдың Аналық деген әйелі бар еді, екеуі бір перзентке зар еді», – дейді.

Қобыландының ата-анасы туралы Біржанның айтатыны осы. Тоқтарбай мен Аналықтың бір перзентке зар болуы олардың қартайғандығына, көп малға ие болатын адам керектігіне байланысты дейді.

Қобыландының туысы Марабай жырында айтылмаса, Біржан мен Мергенбай бұған молынан тоқталады. Олардың айтуынша, Тоқтарбай өзінің кәрілігін және олай-бұлай болып кетсе, мал-мүлігіне ие болатын баласының болмағанын ойлайды да, құдайдан бала тілейді. Тоқтарбай көп жерлерге барады. Бір күні түс көреді. Онда әулиелер аян етеді – құдай тілегінді қабыл алды, бір ұл, бір қызың болады. Ұлыңның атын Қобыланды қой дейді. Айтқанындай-ақ, Аналық Қобыландыны, содан кейін екі жылдан соң Қарлығаны дүниеге әкеледі.

Марабай жырында Естемес деген жігіт аталғанмен де оны кім екендігі айтылмай кетеді. Мергенбай мен Біржан жырында Естемес Тоқтарбайдың мықты жылқышысы болып суреттеледі. Ол жасынан-ақ Қобыландыға жақсы тату жолдас болды.

Қобыландының Құртқаға үйленуі де Марабай жырында айтылмайтын. Мұны Біржан мен Мергенбайда былай делінеді: Бір күні Қобыланды жылқысына келіп, Естемеспен әңгімелесіп сөйлесіп отырса, алыстан шуылдаған бір дауыс естіледі. «Бұл не қылған дауыс» деп сұрайды Қобыланды. «Ол Көклән кемпірдің елінен шығып жатқан дауыс» (Біржанда «Көклән кемпір, Мергенбайда «Көктім аймақ» деп аталынады). Онда Құртқа деген сұлу қыз бар, ол күйеу таңдаумен отыр. Қыздың шешесі темір бағананың басына алтын жамбы қойды, сол жамбыны атып түсірген адамға «қызымды берем» дейді. Қызды аламыз деп келген адам көп. Бірақ, бірде бірі жамбыны атып түсіре алмай шулатып жатыр, мына естілген дауыс солардың айғай-шуы», – дейді Естемес.

Мұны естіген соң Қобыланды тобылғы меңді торы атына мініп, Көкләннің (Көктім аймақтың) еліне келеді. Жамбыны атып түсіреді. Көклән Құртқаны көптеген жасаумен Қобыландыға қосады. Сол жерде, Құртқаны аламын деп дәмеленген қырық құлаш Қызыр ер деген кездеседі, ол Қобыландыға Құртқаны бермеймін деп әлек салады, бірақ, оны Қобыланды өлтіреді. Сөйтіп, Құртқаны алады.

Марабайдың «Қобыландысында» Тайбурылдың қайдан пайда болғандығы айтылмайтын. Біржан мен Мергенбай былай көрсетеді. Қобыланды Құртқаны әкеле жатып, өз еліне жақындай бергенде бір көп жылқыға кездеседі. Бұл көп жылқының ішінде желіні тақап тұрған кер биеге Құртқаның көзі түседі. «Мына кер биенің ішінде жүйрік тұлпар құлын бар. Ол сенің мінуіңе тұрарлық. Өзіңе сенімді жолдас болады. Ал, астыңдағы торы ат батырға жолдас болуға жарамайды. Сондықтан осы кер биені иесінен сұра», – дейді Құртқа Қобыландыға.

Қобыланды батыр жайында Марабай мектебі шығарған жырдың бірінші бөлімінде айтылатын әңгімелерді екінші мектеп ақындарының жырымен салыстырып көрелік.

Егер, Марабайдың жырында кісі аттары: Тоқтарбай, Аналық, Қобыланды, Құртқа, Қарлыға болып келсе, екінші мектеп ақындарында басқаша. Мәселен, Тоқтарбайды Мұрын жырау, Есмұрат, Айса, Қыдырбай (Нұрпейіс Тоқтарбай) деп айтады. Аналықты Ақмаңдай (Айсаның жырында), Боз кемпір (Есмұратта), Ақару (Мұрын жырауда) дейді. Бұларда Қобыландының қарындасының аты Хансұлу болады.

Екінші мектеп ақындары Тоқтарбай мен Аналықтың бір перзентке зар болу жайын былай деп дәлелдейді: Мұрын жыраудың айтуынша – Тоқтарбайдың тұсында Ақша хан деген болады. Ол Тоқтарбайдың байлығына, мал-мүлкіне қызығады, қайтсе де оларды өзіне алғысы келеді. Осы мақсатын орындау үшін бір себеп іздейді. Ол себеп үлкен той жасау, бұл тойдың болар хабарын Тоқтарбайға кешіктіріп айту, сонда ол

тойға зор даярлықпен келе алмас деп ойлайды. Егер Тоқтарбай келмесе, онда хан «Мені менсінбедің, тойыма келмедің» деп айыпқа Тоқтарбайдың мал-мүлкін алмақ. Бірақ, ханның бұл қулығын Тоқтарбайдың бір жақыны біліп қояды да, Тоқтарбайға айтады. Тоқтарбай бұған ыза болып тойға бармайды. Өзінен туған перзенті жоқтығына қапаланады.

Нұрпейіс те осыны айтады. Бірақ, мұнда Тоқтарбай тойға келеді. Оны ханның бір шабарманы көріп, «Тоқтарбай да көп сыйлықпен келді» деп ханға хабар айтады. Сонда хан жаңағы шабарманына «Тоқтарбайды тілде» дейді. Шабарман Тоқтарбайға келеді де:

«Ұлсыздарға орын жоқ,
Қызсыздарға қызық жоқ», –

деп тілдейді, «кубассын» дегенді айтады. Бұл сөздерге Тоқтарбай налиды да, еліне қайтады. Баласының жоқтығын уайымдайды. Сонан кейін әйелі екеуі бала іздеп жиһан кезіп кетеді.

Айсаның айтуындағы әңгіме де осындай. Бірақ, мұнда бала іздеп жиһан кезуге Ақмаңдай (Аналық) аттанады.

Есмұраттың айтуында Ақша хан өзінің адамдарын жіберіп, Тоқтарбайдан (Қыдырбай) делінеді. Алым алады, зәбірлейді, ұрады. Бірақ, Тоқтарбайдың мұңын мұндайтын адам болмайды. Ханның зәбірлегеніне және өзінен туған баланың жоқтығына налиды. Сондықтан Қыдырбай (қазақшасында Тоқтарбай) мен Боз кемпір (қазақшасында Аналық) екеуі бала іздеп дүние кезіп кетеді, делінеді.

Тоқтарбай мен Аналықтың бір балаға зар болу жайларын екінші мектеп ақындары осылай етіп суреттейді.

Қобыландының туысы Марабай мектебінің ақындарында Тоқтарбайдың дүние-байлығын ойлаған тілегіне байланысты болса, екінші мектеп ақындарында бұған әлеуметтік мән береді. Бұлардың жырларында Тоқтарбайдың бала тілеуі оның ханнан тойда көрген қорлығына, ханның зұлымдығына, шапқын жасап елдің мазасын алуына байлынысты болған. Мұнда жауынан кек әперетін, еліне қорған болатын бала іздеп Тоқтарбай дүние кезеді. Ақырында тілегі қабыл болады, Аналық бір ұл, содан соң бір қыз табады. Ұлының атын Қобыланды, қызының атын Қарлығаш қояды.

Қобыландының Құртқаға үйлену әңгімесін екінші мектептің ақындары да жырлайды. Сонда Құртқаның жәйін Қобыланды өзінің әкесі Қыдырбайдан естиді (Нұрпейіс жырында) немесе жолаушылардың естіп біледі (Мұрын, Айса, Есмұраттардың жырында). Сонан соң Құртқаны іздеп шығады. Құртқа Тәуіпханның (Мұрынның айтуынша), немесе Дәумаманың (Нұрпейістің айтуынша) қызы болады. Құртқаны алу жолында Қобыланды көп жігітпен таласқа түсіп, темірден соққан діңгекті (Нұрпейіс пен Есмұраттың жырында) садақ оғымен құлатады. Содан соң Құртқаға үйленеді. Бұдан кейін Қобыланды қырық құлаш Қызыл ерді (Біржан мен Мергенбай орнына алып дәуді (Есмұратта) жеңеді.

Нұрпейістің айтуынша Құртқа кер биені Тоқтарбайдың (Қыдырбайдың) өзінен көрімдікке қалап алады. Кер биеден туған Тайбурылды ол ерекше күтіп бағады, батырдың мінуіне жарарлық тұлпар етіп өсіреді.

Тайбурылдың қалай пайда болғанына дейінгі әңгімелер екі мектептің ақындарында осы секілді, негізінде, бір мазмұндас болып келеді. Бұлардың өзара айырмашылықтары да көп емес секілді. Дегенмен, осы бөлімде екі мектептің ақындары болашақта күшті батыр болатын Қобыландының алдағы күндегі ісіне желі тартқандығын аңғартады. Марабайлар бір перзентке зар болу мотивін басқыншы жаудан елді қорғайтын батырды көксеген халық қиялынан тудырады да, осы бағытта (жаумен соғысу, ел қорғау) жырлайды. Ал, Нұрпейістер бұл мотивке басқаша мән

береді, халықты езіп отырған хандар мен билерге қарсы күресетін адамның керектігін ескертеді, соны арман етеді.

Сөйтіп, жырдың бірінші бөлімінде-ақ екі мектептің ақындары алдағы әңгімелерін екі бағытта суреттейтін болады. Егер екі мектеп ақындарының өзара айырмашылықтары жырдың бірінші бөлімінде онша көп болмаса, бұдан соңғы бөлімдерде ол айырмашылық өте айқын көріне бастайды. Ол қайсы?

Екінші бөлімнің әңгімелері Марабай, Мергенбай, Біржандар да Қобыландының Қараманмен кездесуінен басталады. Жұртқа мәлім, Марабайдың жырында Қараман жайында және оның не себептен Қазан қаласынан аттануы турасында айтылмайтын. Тек болғаны, ол өзінің Қазан қаласына аттанып бара жатқанын Қобыландыға келіп хабар ететін де, Қобыландының бірге жүруін сұрайтын. Ал Қараманның кім екендігі жайында және оның Қазанға не себептен аттанғанын Біржан мен Мергенбайдың жырларында толық айтады. Онда былай делінеді:

Қобыланды батыр Құртқаны алып келген соң жылқыларының амандығын біліп келуге кетіп қалады. Ол жылқышыларына келіп Естемеспен жолығады. Сөйтіп тұрғанда, бұларға қалың әскер келеді. Ол әскерді Қобыландының құрдасы, қият руының батыры Сейілұлы Қараман бастап әкеледі. Қараман Қобыландыға: қызылбастар елімізге тыныштық бермей тұр, жанымызды қырып, малымызды айдап әкетіп жатыр, қызылбастың

Жырда айтылған басты әңгімелер осылар. Ал, бұл әңгімелер Сайынды «батыр» деп дәріптеп отырған жоқ, қайта, оның жағымсыз адам екендігін, қанқұмар, зорлықшыл екендігін әшкерелейді. Жырдың өне бойында Сайынның іс-әрекеті тек сыналу жағынан көрсетіледі. Міне мұны біз халық сыны, халықтың мүддесіне сай келетін сын деп айтамыз.

Әдебиет

1. Ғабдуллин М. Шығармашылық және эпистолярлық еңбектер. – Көкшетау, 2005.
2. Ғабдуллин М. Алтын жұлдыз. Очерктер, хаттар және күнделік. – Алматы: Ана тілі, 2005.

УДК 81.255

ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛОВ АДВЕРБИАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ, НЕМЕЦКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Биматаева М.Е.

(СКУ им. М. Козыбаева)

В разных языках глагол представляет собой очень сложную и разветвленную систему. Глаголы весьма не однородны по выполняемым функциям, по лексической семантике и другим признакам, на основании которых осуществляется их классификация. Выделяют группу глаголов, которые обладают сложной семантикой. К таким глаголам относятся адвербиальные глаголы. Адвербиальный глагол – это глагольное слово, обладающее усложненной структурой значения, которая включает в себя одновременно реализующиеся главную глагольную сему и одну или несколько периферийных сем адвербиальной характеристики действия. Данное понятие было выделено Т.Р. Ливицкой и А.М. Фитерманом в труде «Теория и практика перевода с английского языка на русский» в 1964 году. Несмотря на то, что проблема адвербиального глагола была поставлена давно, и ей было посвящено большое

количество исследований, некоторые вопросы все же остаются недостаточно изученными или совсем неисследованными. Во-первых, неясно, какие семантические классы представляют адвербиальные глаголы, поскольку большинство исследователей решили изучить глаголы движения, что и понятно, поскольку эта группа глаголов очень многочисленна. Более того, именно глаголы этой семантической группы наиболее подвержены влиянию наречия контекста, поскольку большинство явлений действительности можно представить, как действие в самом общем смысле [1, с.17]. Особенно малоизученными остаются вопросы перевода глаголов адвербиального значения в художественных текстах.

Понятие «адвербиальность» несколько изменилось в ходе развития языковых исследований. Когда оно появляется, оно выражает способность некоторых английских глаголов получать грамматические условия, характеризующие дополнительное значение основного значения глагола. Утверждалось, что адвербиальное значение присуще только английским глаголам движения [2, с.23]. Также есть отход от теории синтаксической обусловленности наречия. Адвербиальность рассматривается как феномен семантического включения акторов и семантических констант предиката предложения. [3, с.48].

Термин «адвербиальность» как признак, способный включить в его значение подробное описание действия в зависимости от степени смысловой концентрации дополнительных сем в словесной структуре значений некоторых глаголов различных семантических классов, которые при употреблении каждого слова могут быть полностью выражены в тексте или вообще не появляться в определенных типах языковых норм. Таким образом, под термином «адвербиальный глагол» имеем в виду глагольное слово со сложной смысловой структурой, включая активное словосочетание по мере его достижения, а также одно или несколько периферийных сем адвербиальной характеристики действия.

Отправной точкой для изучения адвербиальных глаголов можно считать то, что глагол может иметь сложное значение. В целом сложность семантики глаголов можно объяснить наличием следующих факторов: сложностью морфологической структуры глагола (наличием аффиксов, передающих основное значение дополнительного глагола); использовать глагол в определенном контексте, что создает адвербиальность на уровне синтагмы/предложения; включение определенных элементов синтаксической структуры предложения по словесному значению; наличие дополнительных компонентов, закрепленных на семном уровне компонентов.

Многокомпонентное значение, возникающее при образовании аффиксов глаголов, не вызывает сомнений. Большинство исследований таких глаголов сводится к рассмотрению дополнительных значений, передаваемых префиксами, суффиксами и послелогами. Аффиксальные морфемы имеют лексическое значение, которое при образовании наречных глаголов входит в значение производной лексики, что объясняет сложность структуры значения глагола. На наш взгляд, эта проблема в современной лингвистике достаточно проработана, что вынуждает ограничить материал данного исследования глаголами с простой морфологической структурой, наречные семы которых не имеют формального выражения с помощью аффиксальных морфем. Однако следует отметить, что мы не отрицаем существования производных адвербиальных глаголов и в данном исследовании попытаемся систематизировать представление о дополнительных смысловых компонентах, возникающих в основном значении глагола при образовании присоединяемого слова [4].

Первоначально понятие «адвербиальность» не относилось конкретно к какому-либо семантическому классу глаголов, что неудивительно, поскольку наречия

считались одной из проблем перевода. Дальнейшее изучение проблемы адвербиальных глаголов в английском языке было связано с выбором определенного класса глаголов, способных приобретать наречные семы в контексте. В своих исследованиях в области семантической группы глаголов движения (в самом широком смысле, исходя из того, что практически все явления окружающей действительности в принципе можно рассматривать как движение) Х.Х. Салиев рассказывает о структуре глаголов движения. значение глагола наречия, который содержит два семени, одно из которых выражает наречие, а другое движение [5, с.14]. Обе семы реализуются одновременно в соответствующем обязательном контексте, при этом адвербиальная сема не проявляется в речи или тексте вне определенной синтаксической модели.

Отдельным направлением при изучении адвербиальных глаголов можно считать сложную семантику этой лексики с точки зрения возможности включения в нее некоторых смысловых признаков, выраженных во фразах, синтаксисах или предложениях. Эта позиция позволяет некоторым российским и зарубежным лингвистам различать класс глаголов со сложными значениями. Первым элементом в этом сочетании является сема глагола, а вторым элементом является описание действия, выраженное этим глаголом сема - это может быть обстоятельство места, обстоятельство образа действия или предложное дополнение.

Многие лингвисты, участвующие в переводе, подняли вопрос о классификации глаголов. Однако эти категориальные данные по отношению к адвербиальным глаголам кажутся неполными. А.Д. Швейцер относит адвербиальные глаголы как к классу слов с разными значениями в разных языках требует использования дополнительных лексических и синтаксических средств при переводе на русский язык. Т.Р. Левицкая и А.М. Фитерман предлагает классификацию на основе двух основ - семантики и синтаксиса, в результате система адвербиальных глаголов представлена как два типа словесной лексики со сложными семантическими структурами: класс с дополнительными семантическими признаками (среда движения, движение), содержит группу подвижных глаголов, имеющих признаки предметного состояния, объектно-ориентированных и природных явлений. Ануфриева Н. рассматривает семантику различных глаголов, не создавая их семантической классификации, вырабатывая принципы классификации семантических признаков [6, с.32].

Разделение наречных глаголов на семантические классы по значению основного глагольного компонента позволит выявить особенности тенденций развития и сфер функционирования адвербиальных глаголов в разных типах языков (английский, немецкий, русский). Кроме того, на наш взгляд, необходимо анализировать адвербиальные компоненты глаголов в трех поисковых языках, поскольку тогда это позволит систематически анализировать типологические характеристики этого словарного слоя.

Основанием для приведенной ниже классификации является семантика основного компонента значения изучаемых лексических единиц, то есть самого значения глагола (если глагол многозначен, его отнесение к той или иной семантической группе производилось на основе смысла основной). Глаголы делятся на 15 классов в соответствии с одной из самых современных семантических классификаций глаголов в английском языке. К. Феллбаум, приведенной в работе *English Verbs as a Semantic Net // Word-Net: Lexical Database* [7, с.276]. Эта классификация отличается тем, что полностью и просто отражает систему словесной лексики каждого языка и может претендовать на универсальность. На наш взгляд, данная классификация относится не только к глаголам английского языка, на материале которых она построена, но и к глаголам немецкого и русского языков, что создает основу для сравнения лексем этого класса упомянутые выше языки.

Классификация К. Феллбаума включает 15 групп глаголов, которые, на наш взгляд, могут полностью отразить и систематизировать словарный запас различных языков [7, с.277]. В отношении адвербиальных глаголов эта классификация выглядит следующим образом. Результаты сравнительного анализа представлены в Приложении 1, в котором также указано количество семантических групп в порядке убывания количества словесных лексем, из которых они состоят. Очевидно, что только группы идентичны по количеству, в то время как большинство остальных находится по принципу на одну или две позиции больше или меньше, чем другие языки сравнения, например, по количеству группа глаголов общения занимает второе место на английском и третьем на немецком и т.д. Это может свидетельствовать о существовании неких универсальных линий, по которым развивается словесная лексика языков разного строения.

Схематическая классификация адвербиальных глаголов в английском, немецком и русском языках: самая многочисленная семантическая группа глаголов в английском и немецком языках - это группа глаголов движения, что неудивительно, поскольку почти каждое явление в нашей жизни сопровождается тем или иным движением. В русском языке эта группа является второй по величине и самой многочисленной группой глаголов социального взаимодействия, что, вероятно, связано с синтетической структурой этого языка, в которой используются многочисленные префиксы для передачи значения прямого движения глагола. На всех трех языках исследования в словарях не было обнаружено записанных адвербиальных глаголов группы владения, что могло свидетельствовать о редкости или даже отсутствии глаголов такой семантики со сложной структурой значений, в том числе наречий языков. Содержится в них. В основном это объясняется семантикой глаголов владения, которые выражают не действие, а отношение, принадлежащее субъекту.

Эти черты универсальны для английского и немецкого языков. Однако есть некоторые различия. Например, количественный состав некоторых других семантических групп в английском и немецком языках не одинаковый. В частности, в английском языке существует много групповых глаголов и групповых глаголов. В немецком языке это глаголы для общения и глаголы для социального взаимодействия. Это можно объяснить наличием определенных языковых и культурных факторов, влияющих на систему словообразования в немецком языке, в частности тем, что немцы как страна придают большое значение работе и общению, что отражается в этих семантических классах, поэтому распределение глаголов в группах в немецком языке однородно, тогда как в английском языке количество глаголов в некоторых группах сильно зависит от количества других групп [8, с.4].

Например, если сравнить количество глаголов в группах глаголов движения и глаголов, обозначающих природные явления, то в немецком языке соотношение будет следующим: 15,8% - 1,2%; в английском - 21,3% - 0,2%. Эту позицию также можно рассматривать как отличительную черту.

Количество адвербиальных глаголов в английском, немецком и русском языках примерно одинаково, но распределение глаголов по семантическим категориям несколько отличается, что в основном связано с влиянием экстралингвистических факторов в системе словообразования языков и характеристик типологии сравниваемых языков (аналитические / синтетические). Неравномерное распределение изучаемой словесной лексики по семантическим группам также может служить типологической характеристикой.

Литература

1. Салиев Х.Х. Глаголы с адвербиальным значением в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук. М., 1977.
2. Левицкая, Т.Р.; Фитерман, А.М. Глаголы адвербиального значения и их перевод на русский язык / Т.Р. Левицкая, А.М. Фитерман // Тетради переводчика. – М., 1964. – С. 20-40
3. Ануфриева, Н.М. Кваликативные глаголы в языке и речи: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Н.М. Ануфриева. - Одесса, 1985. - 211 с.
4. Агеева, Ю.В. Роль экстралингвистических факторов в сфере семантической деривации / Ю.В. Агеева // Международная конференция Языковая семантика и образ мира. - Электрон, изд. - Казань, 1997. - Режим доступа к изд.: http://www.kcn.ru/tat_ru/science.news/lingv-97/n83.htm.
5. Салиев, Х.Х. Глаголы с адвербиальным значением в современном английском языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Х.Х. Салиев. - М., 1977. - 149 с.
6. Левицкая, Т.Р.; Фитерман, А.М. Пособие по переводу с английского языка на русский / Т.Р. Левицкая, А.М. Фитерман. - М.: Высш. шк., 1973. - 136 с.
7. Fellbaum, K. English Verbs as a Semantic Net. Introduction to WordNet: An On-line Lexical Database I K. Fellbaum. - Revised August, 1993. - 86 p. 168. Flamig, W. Zur Funktion des Verbs Aktionsart und Aktionalitat I W. Flamig II Probleme der Sprachwissenschaft. - Leipzig, 1971. - S. 275-286.
8. Карасик, В.И. О категориях лингвокультурологии / В.И. Карасик // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: Сб. науч. тр. - Волгоград: Перемена, 2001. - С.3-16.

УДК 81.255

ЗООМОРФИЗМЫ В СОСТАВЕ АНГЛИЙСКИХ И РУССКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Бирюкова В.А.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Язык - важное и совершенное средство человеческого общения. Язык создан обществом и отражает его жизнь, поэтому изменения в языке обусловлены причинами социальными. Этому свидетельствует уже тот факт, что язык является средством общения, хранения, накопления информации.

Объектом данного исследования являются фразеологизмы, которые отражают культурные особенности жизни народа - носителя языка. К ним можно отнести фразеологические единицы, содержащие зоонимный компонент, т.е. названия животных, как домашних, так и диких. Легко заметить, что в большей степени используются характеристики тех представителей животного мира, которые знакомы человеку и значимы для него. Это помогает точнее обрисовать ситуацию, характер человека или тип личности, ведь цель зоометафор - оценка человека. Сами названия животных и их характеристики не содержат оценки, она появляется лишь при переносе признаков на человека [1, с.2].

Зоометафора приобретает окраску тех ценностей, которые приняты в мире людей. Основой для сравнения характеристик человека и признаков животного могут являться повадки животных, внешние признаки и наблюдаемые действия. Оценочная коннотация зоометафор может быть различной, положительной и отрицательной. Причины ее возникновения кроются в традиционно сложившихся в языке ассоциаций, на основе наблюдения за повадками представителей животного мира. В процессе сравнения, человек неизбежно прибегает к оценке тех или иных признаков.

Таким образом, признаки животных часто приобретают при переносе на человека оценочные семы, наделяя человека психическими, социальными, этическими и другими свойствами. Таким образом, данное исследование находится в русле современной антропоцентрической парадигмы, суть которой заключается в поиске

того, как в лексике отражается сам человек во всех своих проявлениях. А наличие в зоометафорах оценочной семы иллюстрирует как в языке проявляется интерпретация человеком окружающего мира.

Поскольку наше исследование находится в области фразеологии, целесообразно определить, что представляют собой фразеологизмы. Фразеологией называется раздел языкознания, изучающий фразеологизмы [2, с.4]. Фразеологизмами называются устойчивые по своей структуре и целостные по значению сочетания слов. Фразеологизмы, как и слова, служат наименованиями предметов и явлений существующего вокруг нас мира, как и слова, хранятся в нашей памяти «в готовом виде», а не образуются в процессе говорения, но, в отличие от большинства слов, почти всегда имеют в своем значении ярковыраженный экспрессивный компонент.

Таким образом, можно сказать, что фразеологизмы не только называют окружающие нас предметы и явления, но и свидетельствуют об отношении говорящего к называемому им предмету. По степени смысловой спаянности, слитности входящих в них компонентов фразеологизмы делятся на фразеологические сращения, фразеологические единства и фразеологические сочетания. Наиболее «спаянными», нерасчлененными в смысловом отношении являются фразеологические сращения. Значения таких фразеологизмов не выводятся из значений входящих в них компонентов: *очертя голову, собаку съест, царская водка* и т.д. Более того, в составе фразеологических сращений очень часто входят слова, никакого значения в современном языке не имеющие и вне фразеологизмов не употребляющиеся: *бить баклуши, точить балясы, не видно ни зги*. У фразеологических единств значения в той или иной степени мотивированы значениями входящих в них слов. Всегда можно понять и объяснить образ, лежащий в основе того или иного фразеологического единства: *держат камень запазухой, закинуть удочку, первая скрипка, ломиться в открытую дверь*. У фразеологических сочетаний целостное значение полностью вытекает из значений, входящих в их состав слов: *одержать победу, утлый челн, потупить голову, задеть самолюбие, накликав беду* и т.д.

Ключевым понятием для нашего исследования является понятие зооморфизма, рассмотрим, что представляет из себя данная лексическая единица. Зооморфизмы представляют собой очень специфический пласт в лексике каждого языка мира. Различия в национальных культурных представлениях, психологических, социальных и ментальных особенностей и различных обычаев, свойственных конкретному языковому сообществу и культуре в целом отражается именно зооморфизмом. Они представляют собой сложные языковые единицы, которым присущ заметный информационный потенциал. Зооморфизмы выполняют разнообразные функции в языке. Они характеризуют человека с совершенно разных сторон: 1. Внешний вид: например, фразеологизм «*соболиные брови*» применим к женщине с черными шелковистыми бровями, а «*лебединая поступь*» говорят об изящной, плывущей походке. 2. Умственные способности: здесь примером зооморфизма может быть выражение «*куриные мозги*» или зооморфизмы «*как баран*» и «*осел*», которые могут служить характеристикой недостаточно развитых интеллектуальных способностей человека. 3. Поступки, поведение и черты характера: например, употребляя зооморфизм «*как свинья*», обычно имеют в виду неаккуратность человека, а если кому-то говорят «*вот жук!*» или «*лиса*», то подразумевают его хитрость. Ярko прослеживается поведение человека во фразеологизме «*будить зверя*», который означает злость, гнев, ярость.

Используя такие зоонимы как «*медведь*», «*корова*», или «*слон*», хотят подчеркнуть неуклюжесть в поведении человека. Зооморфизмы помогают выражению чувств, реакций, эмоциональной жизни человека, образывая и изображая ценностную

картину мира: оценку предметов по этническим и эстетическим нормам данной языковой группы (*хороший – плохой, красивый – некрасивый и т.п.*).

Предикативно-характеризующий семантический вариант включает в себе в качестве основы номинативный, включающий еще значение характеристики, которая усложняет структуру варианта и вносит в нее качественное изменение. В тоже время, лингвистическая специфика данного значения проявляется в том, что содержание характеристики обусловлено не только качествами реального внелингвистического объекта, но и качествами, приписываемыми данному объекту коллективным языковым сознанием. Язык отмечает, фиксирует эти свойства как характерные денотату, позволяющему регулярно использовать название объекта как эталон определенных качеств.

Проводя частотный анализ анималистического компонента в русских и английских фразеологических единицах, нельзя не обратить внимания на сходный характер их употребления. Совпадают названия домашних животных: *собака* (*A dog in the manger. – Собака на сене. Barking dogs seldom bite. Лающая собака редко кусает.*); *кошка* (*A cat has nine lives. – У кошки девять жизней. To live cat – and- dog life. Жить как кошка с собакой. All cats are grey in the dark (Ночью все кошки серы.)*); *лошади / кони* (*Don't swap horses when crossing a stream. Коней на переправе не меняют. It is a good horse that never stumbles. Хороша та лошадь, которая не спотыкается.*); *корова/бык* (*The bull must be taken by the horns. Бери быка за рога. A curst cow has short horns. Проклятой корове бог и рога короткие.*); *свиньи* (*To cast pearls before swine. Метать бисер перед свиньями*); *овца / ягненок* (*As well be hanged for a sheep as for a lamb. Все равно за что быть повешенным, за овцу или за ягненка. Семь бед – один ответ.*). Повторяются также и названия диких животных: *заяц* (*If you run after two hares, you will catch none. За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь.*); *лиса* (*The fox is not taken twice in the same snare. Лису дважды в одну и ту же ловушку не поймаешь.*); *волк* (*The wolf may change his coat but not his disposition. Сколько волка не корми, он все в лес смотрит*).

Только в русских анимализмах из домашних животных чаще всего употребляются *коза* (*Пустить козла в огород*), а также те названия животных, ареалом обитания которых были районы расселения древних славян (*медведь*). Только английские анимализмы содержат слова *леопард* (*The leopard can not change his spots. Леопард не может изменить своих пятен*) и *лев* (*Great lion. Популярный человек. To beard the lion in his den. Напасть на льва в его собственном логове*)[3].

Фразеологический фонд каждого народа отражает в своих многочисленных образах историю жизни, материальной и духовной культуры нации. Анималистические фразеологизмы рассказывают о животном мире, который окружал нас с незапамятных времен. Основным источником образования анималистической фразеологии является метафора (*Zeal without knowledge is a runaway horse. Знание без усердия есть лошадь, закусившая удила. Усердие не по разуму вредно*). Скрытое сравнение, заложенное в метафоре, подмечало специфические черты национального быта, духа, условий жизни, трудовых навыков того или иного народа.

Одной из главных особенностей фразеологии является ее экспрессивная окрашенность. Называя какое-либо явление, народ обязательно давал ему оценку. Благодаря своей экспрессивной стороне фразеологизмы легко доступны восприятию людей, обобщению и переосмыслению. Маркированность национально-культурной специфики образной семантики фразеологизма часто создается собственно компонентом фразеологической единицы.

Национально-культурное своеобразие фразеологизмов особенно наглядно проявляется при сопоставлении двух языков, которое показывает, что и в русском и в

английском языках есть более или менее сходные образы и символы. Как для русских, так и для англичан, *лошадь* - это воплощение трудолюбия и выносливости, *волк* воспринимается как образ злого кровожадного хищника, *лиса* является символом хитрости, *заяц* – трусости, *овца* – символ смирения, беспрекословного подчинения, беспомощности. На основе этих образов в двух языках появились некоторые фразеологизмы, полностью или частично совпадающие по структуре и значению. Национально- культурная специфика определяется также социальными и природными условиями.

Естественно, русские и англичане – люди, живущие в разных социальных и природных условиях и имеющие разную историю, религию, нравы, принципы морали, психологию, смотрят на мир разными глазами. Иногда даже самые обычные явления и предметы вызывают у них нетождественные ассоциации. В этом и заключаются трудности передачи анималистической метафоры, которые не привычны для иностранных учащихся и нуждаются в дополнительных пояснениях.

С целью выявления особенностей зооморфного компонента англоязычных фразеологических единиц методом случайной выборки, было исследовано 250 единиц фразеологизмов с зооморфным компонентом. Проанализировав данные зооморфизмы на предмет их принадлежности к различным группам, я выяснила, что наиболее многочисленные группы из них составляют зооморфизмы, включающие домашних животных (70%), диких животных (20%), птицы (2%), насекомые (5%), рыбы (2%), грызуны (1%) [4].

Процентное соотношение всех видов проанализированных зооморфизмов представлено на следующей диаграмме (Рис.1)

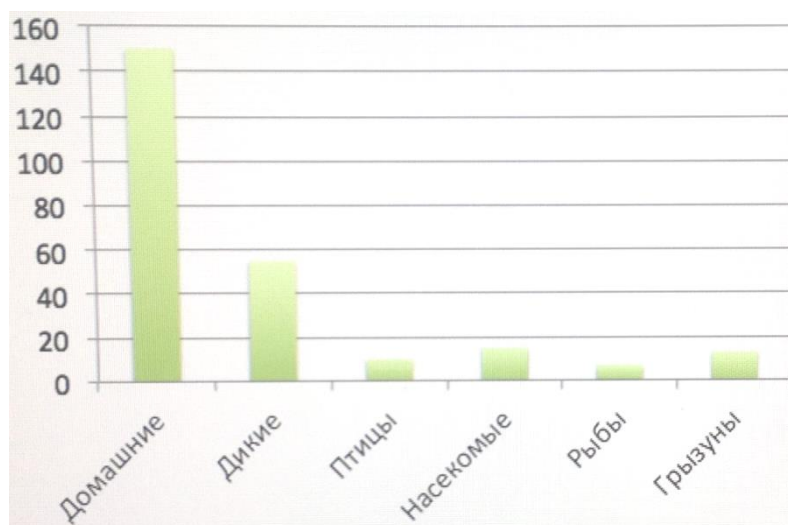

Рис.1 - Процентное соотношение семантических групп английских зоонимов

В ходе исследования мы выяснили, что фразеологические единицы концентрируются в языке с незапамятных времен, вбирают в себя культурную информацию, достигают глубин народного духа, культуры. Фразеологизмы с зооморфным компонентом содержат языковые образы, которые являются способом восприятия картины мира и делают значительный вклад в ее формирование, выражают оценочное отношение к действительности и имеют непосредственное отношение к ментальности различных наций и народов.

Литература

1. Исследовательская работа по теме «Зооморфизмы в русском языке» 2018. [Электронный ресурс] // <https://infourok.ru/issledovatel'skaya-rabota-po-teme-zoomorfizmi-v-russkom-yazike-3528536.html>
2. Фразеологизмы с зоонимами в английском и русском языках 2007. [Электронный ресурс] // URL: <https://works.doklad.ru/view/4IC5i4Q7QZ4/all.html>
3. Англо-русский фразеологический словарь. - Ожегов С.И., 1984.

УДК 821.161.1(801.73)

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА КАК СПОСОБ АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА УРОКЕ ЛИТЕРАТУРЫ

Вишнякова В.С.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Род словесного искусства, сама его сущность, побуждает человека к аналитическим изысканиям, поскольку доподлинно известно, что всякий художественный текст обретает себя в читателе: как в омут памяти, читатель окунается в содержание книги, что порождает сложный перцептивный цикл. Художественное содержание многослойно, его жизнеспособность не укладывается в хронологические рамки, потому как произведение живёт и претерпевает метаморфозы в сознании читающего, наново интерпретируемое, произведение обогащается новым смыслом. Таким образом, даже глубинное толкование текста не способно приуменьшить идейную ценность: всегда остаются «слепые зоны», неизведанное ранее и ждущее своего часа, своей интерпретации, своего читателя. Урок литературы в школе может, да и просто обязан, стать местом, где каждый ученик осознает свою уникальность в качестве интерпретатора авторского замысла, а поможет в этом знакомство с образцами признанных интерпретаций текста в области кино и театра. Ведь каждый режиссёр-постановщик, работающий по мотивам классических произведений – это, в первую очередь, благодарный читатель.

Если говорить о восприятии художественного целого – предмет исследования герменевтики, нельзя не обратиться к диалогической функции текста, как одному из самых значимых видов художественной языковой коммуникации.

С позиции филологической герменевтики «понимание есть процесс постижения смысла (или смыслов) текста» [1, с. 5]. «Это своего рода диалог между говорящим и слушающим, пишущим и читающим, в процессе которого осуществляется деятельность по распределению смысла текста, именуемая текстовой деятельностью» [2, с. 78]. Этот диалог и будет являть собой точку соприкосновения автора и интерпретатора, поскольку восприятие художественного замысла обусловлено рядом факторов культурно-языкового и социально-психологического характера (влияние на мировоззрение, поведенческий паттерн, эмоциональный фон), то есть контекстом, продиктованным реципиенту объективной реальностью, его окружающей. Постигание смысла произведения есть высечение искры при столкновении авторской позиции и собственно читательской. Для этого процесса характерно вовлечение личного социокультурного опыта реципиента, который, так или иначе, сказывается на осмыслении полученной информации.

Согласно концепции Бахтина М.М., «понимание текста включает в себя отдельные акты или уровни, каждый из которых выполняет свою функцию: восприятие

текста; узнавание текста и понимание его общего значения в данном языке; понимание его значения в контексте данной культуры; активное диалогическое понимание его смысла, совпадающее с его формированием» [3, с. 361]. Следовательно, понимание текста – есть выход за границы его буквального прочтения, а сам процесс осознанного восприятия семантически уравнивается с процессом интерпретации, соотносящим художественное произведение с общекультурным контекстом.

Учёные отмечают, что «в процессе интерпретации реципиент строит свою проекцию текста, в которую наряду с образом идеального художественного текста и механизмами сличения идеального текста с предлагаемым, входят механизмы аксиологической интерпретации, позволяющие реципиенту давать ту или иную интегральную оценку текста» [4, с. 86].

С учётом активной роли реципиента, транслирующего на художественное произведение собственные представления о жизни и аксиологические установки, становится возможной множественность интерпретаций одного текста, что позволяет осуществлять сравнительный анализ.

Практика внедрения различных интерпретаций художественного текста как образцов для формирования собственной читательской позиции, весьма эффективна, однако требует методической подкованности. В качестве примера рассмотрим использование театральной интерпретации при изучении романа «Преступление и наказание» Ф.М. Достоевского в рамках школьной программы.

Известный факт: сам Ф.М. Достоевский никогда не обращался к драматическому искусству, однако на его прозе сконцентрировано внимание театрального сообщества во всём мире. Эту закономерность нельзя игнорировать при планировании современного урока литературы, ведь актуализация классических произведений – приоритетная задача для педагога. Специфика поэтики этого автора как бы подталкивает к подключению аудиовизуальных каналов восприятия посредством интерпретации оригинального текста на сцене. А.П. Чудаков, исследуя «предметный мир» Достоевского, заключает: «Описание, несомненно, достаточно конкретно, но конкретность эта скорее топографического свойства: схема, но не рисунок. Однако схема эта, не преследуя живописных целей, обременена знаками другого рода – эмоциональными: рассказчику важно единое впечатление, и оно внушается с чрезвычайной энергией» [5, с. 97]. Эту особенность «предметного мира» Достоевского также можно проследить в постановках на основе его произведений. Режиссёры намеренно воссоздают на сцене не конкретно-материальный, а образно-метафорический мир Достоевского. Такой уход от бытовизма обнажает иной семантический пласт, даёт возможность разглядеть скрытые глубины смысла. В театре этого можно достичь, прибегнув к самым разнообразным сценическим решениям: музыкально-звуковым эффектам, освещению, пластике актёров.

Герой произведений Достоевского созерцает не мир вокруг, но самого себя, тем самым постигая явления мира. В романе «Преступление и наказание» главный герой более чем другие хочет понять: почему он совершил убийство, и оттого – преступлением ли оно является? М.М. Бахтин заключает: «Все в этом романе – и судьбы людей, и их переживания, и идеи – придвинуто к своим границам, все как бы готово перейти в свою противоположность, все доведено до крайности, до своего предела. Прежде всего Раскольников живет, в сущности, на пороге: его узкая комната, «гроб» выходит прямо на площадку лестницы, и дверь свою, даже уходя, он никогда не запирает» [6, с. 189]. Такую амбивалентность, сложность в прочтении характера Раскольникова ярко иллюстрирует спектакль «Петербургские сновидения» Ю.А. Завадского. Сценография воссоздавала двор-колодец – истинно петербургский стиль архитектуры доходных домов. Стены – будто из кровельного железа, со следами

красной краски и ржавчиной, высвобождают ассоциации с пролитой кровью старухи-процентщицы. Внутри двора – вертикальная железная лестница. Когда из ложа сцены брезжил тусклый свет, возникало ощущение «муравьиного гнезда», напоминавшего о размышлениях Раскольникова.

Н.А. Рабинянц считает, что «этот сценографический образ, почти ирреальный, символизировал одновременно ужас нищего бытия и духовный тупик, в который завлекла Раскольникова его идея» [7, с. 131]. В.А. Звездочкин полагает, что «такое решение спектакля можно считать результатом влияния труда М.М. Бахтина о фантастической атмосфере романов Достоевского, о жанре мениппеи» [8, с. 18].

Атмосферу дополняло музыкальное решение (композитор – Ю.М. Буцко): начало каждого акта сопровождалось характерной мелодией, словно погружающей зрителя в зыбкий, утренний туман Петербурга.

Весь этот сложный комплекс воздействия считается учащимися при демонстрации отдельных фрагментов постановок на занятии, что способствует расширению границ понимания исходного текста произведения. Отбор интерпретаций должен быть тщательным и продуманным, как любой другой вспомогательный материал, используемый педагогом, а также отвечать ряду требований: не искажать оригинальное произведение, но дополнять и углублять его восприятие, способствовать визуализации образов (образ Раскольникова, образ Петербурга), стимулировать инициативу к собственной читательской интерпретации, следовательно, пониманию художественного текста.

Литература

1. Богин Г.И. Филологическая герменевтика. Калинин: Изд-во КГУ, 1982. 86 с.
2. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации. М.: Наука, 1984. 268 с.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1979. 424 с.
4. Сорокин Ю.А. Психо-лингвистические аспекты изучения текста. М.: Наука, 1985. 168 с.
5. Чудаков А.П. Предметный мир Достоевского // Достоевский. Материалы и исследования. Вып.4. – СПб.: Наука, 1980. – 288 с.
6. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского // Бахтин М.М. Собр. соч.: В 7 т. Т. 6. М.: Русские словари: Языки славянской культуры, 2002. – С. 341.
7. Рабинянц Н.А. Проблемы русской классики на современной сцене: Спектакли по Достоевскому 1950-1970-х гг. Л.: ЛГИТиМ, 1977. – 131 с.
8. Звездочкин В.А. Пластика в драме (Интерпретация классики в русском драматическом театре 1970–1980-х годов): Учебное пособие. СПб.: СПГАТИ, 1994. – 103 с.

УДК 913.(470.316)

ДИНАМИКА ОСНОВНЫХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ РЕГИОНАЛЬНЫХ СТОЛИЦ ВЕРХНЕВОЛЖЬЯ

Гловацкая Ю.Р.

(Ярославский государственный педагогический университет им. К.Д. Ушинского)

С начала 90-х годов XX века Россия вступила в стадию демографического кризиса: в области демографии наблюдаются, прежде всего, снижение рождаемости и высокий уровень смертности, относительно низкая продолжительность жизни населения, особенно мужского, а также высокий уровень разводов. Население России в настоящее время сокращается довольно быстрыми темпами.

Ярославская область и ее верхневолжские соседи уже долгое время относятся к демографически проблемным территориям России. Это связано с более ранним переходом регионов к малодетной модели семьи, характерной для урбанизированных территорий.

Кроме того, важнейшим фактором снижения рождаемости и воспроизводства стало ухудшение возрастной структуры населения [1]. Более сглаженная демографическая ситуация сложилась в региональных центрах Верхневолжья – Ярославле, Твери, Костроме и Иваново.

Основой исследования послужили методологические материалы Федеральной службы государственной статистики Российской Федерации (Росстата) и труды российских ученых, посвященные проблемам народонаселения, демографической и социальной статистики.

В процессе исследования были использованы официальные данные органов Федеральной службы государственной статистики России (Росстата), материалы территориального органа Федеральной службы государственной статистики по Ярославской, Ивановской, Костромской и Тверской областей, а также материалы периодической печати, связанные с избранной темой, материалы официальных сайтов Федеральной службы государственной статистики.

В работе над темой использовались метод группировки и приемы табличного представления статистических данных.

Рассмотрение изменения демографической ситуации не представляется возможным без демографических показателей. К основным демографическим показателям относится целый ряд коэффициентов и абсолютных показателей.

Среди них наиболее важное место имеют показатели численности населения, коэффициенты прироста населения, общие коэффициенты рождаемости, смертности, естественного прироста, показатели возрастной структуры населения, миграционного прироста и средней ожидаемой продолжительности жизни при рождении.

Очень важным в начале анализа демографической ситуации в региональных центрах Верхневолжья определить на каком фоне она развивается.

Общая ситуация в целом по России за последние годы существенно ухудшилась (табл. 1).

Так за 2020 год население России впервые за последние 15 лет сократилось более чем на 500 тысяч человек (-577 575 чел.) и составила 146, 2 млн. человек на начало 2021 года. Миграционный прирост лишь на 15,5% компенсировал естественную убыль населения [6].

Таблица 1 – Динамика изменения численности населения России по годам [6]

Год	Население	Прирост	%
2010	142 856 536	-4 033 592	- 2,75
2015	146 267 288	3 410 752	2,39
2020	146 748 590	481 302	0,33
2021	146 171 015	- 577 575	- 0,39

Данные приведены: за 2010 г. - по переписи на 14 октября, за остальные годы - оценка на 1 января соответствующего года (постоянное население). В таблице представлена численность населения в границах современной России: 2015 год - с учетом Крыма.

В целом по стране в 2020 г. число умерших превысило число родившихся в 1,5 раза (в 2019 г. - в 1,2 раза), в 51 субъекте Российской Федерации это превышение составляло 2,5-1,5 раза [6]. Оперативные итоги по естественному движению населения в целом по России на 1 января 2021 года представлены в таблице 2. Как видно из

статистических показателей таблицы пандемия 2020 года усугубила негативные тенденции рождаемости и смертности в России. Однако первопричиной демографического кризиса, который в настоящее время переживает Россия, является политический и экономический период реформирования нашего общества в 90-е годы.

Таблица 2 - Оперативные итоги по естественному движению населения на 1 января 2021 года и за 2020 год [6]

Показатели	Единицы измерений, тысяч человек			На 1000 человек населения		
	январь-декабрь		прирост, снижение (-)	январь-декабрь		2020 % к 2019
	2020 г.	2019 г.		2020 г.	2019 г.	
Родившихся	1 435,8	1 484,5	- 48,7	9,8	10,1	97,0
Умерших	2 124,5	1 800,7	323,8	14,5	12,3	117,9
Естественный прирост	- 688,7	- 316,2		- 4,7	- 2,2	
Браков	770,8	950,1	- 179,3	5,3	6,5	81,5
Разводов	564,0	620,8	- 56,8	3,9	4,2	92,9

Источник: Оперативные данные Росстата от 05.03.2021

Характеристика социально-экономических и демографических процессов в «столицах» Верхневолжского региона, входящего в Центральный федеральный округ (ЦФО), имеет важное научно-практическое значение, так как тенденции демографических процессов в этих городах в целом идентичны среднестатистическим данным по России.

В ЦФО наиболее представительными в статистических выборках являются такие города Верхневолжья как Ярославль, Кострома, Иваново и Тверь. По данным статистики этих городов можно прогнозировать развитие демографической ситуации большинства городов Европейской части Российской Федерации.

Так, для большинства региональных центров характерно снижение численности населения, вызванное сокращением миграционного прироста, который не позволил компенсировать постоянную естественную убыль. Положительный прирост был характерен только для Твери, которая в последние годы стала более привлекательной для мигрантов (табл. 3).

Таблица 3 – Динамика численности населения городов Верхневолжья [2, 3, 4, 5]

Город	на 1 января 2020 года, чел.	на 1 января 2019 года, чел.	Динамика, человек	Субъект РФ, в состав которого входит город
Ярославль	608 353	609 828	- 1 475	Ярославская область
Тверь	425 072	420 850	4 222	Тверская область
Иваново	404 598	405 053	- 455	Ивановская область
Кострома	276 929	276 064	865	Костромская область

Источник: Оперативные данные территориальных органов статистики.

Сводная таблица выполнена автором.

В рамках общероссийских тенденций рассмотрим состояние и тенденции демографических процессов в городах Верхневолжья: Ярославле, Костроме, Иваново и Твери. Во всех городах, начиная с 2017 года происходит значительное сокращение рождаемости. За отчетные 2018 и 2019 годы сильнее всего сократилась рождаемости в городе Иваново, где наблюдается значительный отток трудоспособного населения.

Выше всего рождаемость в Костроме, население которой имеет более омоложенную структуру населения.

Смертность населения в городах во многом зависит от возрастной структуры населения. Как правило, более высокая смертность характерна для «пожилого» населения Иваново. Кострома отличается более молодой структурой, поэтому общий коэффициент смертности здесь ниже, чем в соседних городах.

Миграционный прирост за отчетный период имеет во многих городах тенденцию к росту, особенно в Твери – областном центре, ближе всего расположенном к Москве. Для Ярославля – наиболее миграционно привлекательного города Верхневолжья характерно за этот период снижение данного показателя (табл. 4)

Таблица 4 – Динамика основных демографических показателей населения городов Верхневолжья [2, 3, 4, 5]

Показатели	Ярославль		Кострома		Иваново		Тверь	
	2018	2019	2018	2019	2018	2019	2018	2019
Число родившихся на 1000 человек населения	10,4	9,5	11,4	10,4	9,5	8,2	10,0	9,5
Число умерших на 1000 человек населения	13,4	13,2	12,9	13,1	14,1	13,9	13,2	13,2
Естественный прирост, убыль (-) на 1000 человек населения	-3,0	-3,7	-1,5	-2,7	-4,6	-5,7	-3,2	-3,7
Миграционный прирост населения, человек	2948	795	-819	1607	813	1875	2116	5790

Источник: Оперативные данные территориальных органов статистики.

Сводная таблица выполнена автором.

На рост численности населения существенное влияние оказывает структура населения по полу. Большие диспропорции в половой структуре могут приводить к снижению показателей воспроизводства населения. Как мы видим, наиболее большие диспропорции в половой структуре характерны для Ярославля. Именно он «отнял» у Иваново титул «города невест» в России. Еще один важный показатель при характеристике населения – его средняя плотность. Наиболее «компактным» городом является Иваново, здесь самая большая плотность населения (табл. 5).

Таблица 5 – Половая структура и плотность населения «столиц» Верхневолжья [2, 3, 4, 5]

Город	Население, тыс.чел. (оценка на 1 января 2020 г.)		Плотность населения, чел/км ²
	Мужское	Женское	
Ярославль	44	56	2956,0
Кострома	44,8	55,2	1916,5
Иваново	44,1	55,9	3810,9
Тверь	44,6	55,4	2789,3

Источник: Оперативные данные территориальных органов статистики.

Сводная таблица выполнена автором.

В настоящее время демографическая ситуация городов Верхневолжья характеризуется целым рядом острых проблем:

- сокращение численности постоянного населения в результате снижения рождаемости и повышения смертности;

- дальнейшее сокращение числа женщин репродуктивных возрастов в общей численности населения, что, в свою очередь, обусловит еще большее падение численности родившихся детей и, следовательно, еще большее сокращение численности населения городов;

- старение населения, которое приведет к увеличению нагрузки на государственный бюджет и потребности в финансировании систем пенсионного обеспечения и социальной защиты населения, а также проблемы для системы здравоохранения.

Наиболее негативной особенностью демографического кризиса городов Верхневолжья последних лет является высокая смертность населения. Проблемы повышенной смертности обусловлены пандемией коронавируса и старением населения.

Региональные столицы Верхневолжья по-прежнему привлекают потенциальных мигрантов из российской глубинки и стран бывшего СССР. Больше всего в этом преуспел Ярославль, как наиболее крупный по численности населения город Верхневолжья. В последние годы также становится привлекательной Тверь. Миграционный приток во многом компенсирует естественную убыль населения этих городов.

Демографическая ситуация более благоприятна в Костроме, где по-прежнему структура населения выглядит более молодой, чем в соседних городах.

Сохранения сервисных функций полифункциональных центров, каковыми являются областные центры, а также ряда градообразующих производств в городах Верхневолжья позволяют говорить об умеренной демографической и численной убыли этих городов.

Литература

1. Невзоров В.А., Селищев Е.Н. Геодемографическое развитие регионов Верхневолжья: состояние, динамика, прогноз // Проблемы региональной экологии. 2017. № 2. С. 112-119.
2. Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Ивановской области <https://ivanovo.gks.ru/> - [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.gks.ru>. – (Дата обращения: 29.03.2021)
3. Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Костромской области <https://kostroma.gks.ru> - [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.gks.ru>. – (Дата обращения: 29.03.2021)
4. Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Тверской области <https://tverstat.gks.ru/> - [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.gks.ru>. – (Дата обращения: 29.03.2021)
5. Территориальный орган Федеральной службы государственной статистики по Ярославской области <https://yar.gks.ru/> - [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.gks.ru>. – (Дата обращения: 29.03.2021)
6. Федеральная служба государственной статистики России [Электронный ресурс]. – URL: <http://www.gks.ru>. – (Дата обращения: 28.03.2021).

МАҒЖАННЫҢ БЕЙНЕШІЛДІК ШЕБЕРЛІГІ

Дулатқызы Г., Кулибекова Ж.С.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Қазақтың жазба әдебиетінде ойды бейнелеп, образдап жеткізуде Мағжандай мықты символист ақын болмағаны жайында бірқатар зерттеушілер өз еңбектерінде айқындап кеткені белгілі. Әсіресе, заңғар жазушы М. Әуезовтың: «...Мағжанды сүйемін. Европалығын, жарқыраған әшекейін сүйемін. Европадағы мәдениетпен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан Арқа қызын көріп сезгендей боламын. Мағжан - культурасы зор ақын. Сыртқы кестесінің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның шегінен асқандай. Сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай... бірақ түбінде заманынан басып озып, ілгерілеп кеткен ақын болады. Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз Мағжанның сөзі» [1, 194 б.], - деген баға жетпес пікірінен Мағжан шығармашылығының құндылығы мен өзге суреткерлерден ерекшелігі көрінетіні сөзсіз.

Бұл ретте Мағжанның ұлтымыздың шешендік өнерін әлем әдебиетіндегі озық үлгілермен толықтырып, жетілдіріп, жаңа әдеби тәсілдерді енгізу арқылы түрлендіргенін және тың ойлар мен идеяларды жеткізіп, оқырманның да әдеби сауаты мен мәдениетінің дамуына үлкен ықпал жасаған орны айта кеткен жөн.

XX ғасырдың бас кезіндегі әдебиет күрделі саяси әлеуметтік мәселелерді алға шығарды, себебі бұл кезде қазақ қоғамының алдында өзінің болашағын таңдау, тәуелсіздікке қол жеткізу күн тәртібіндегі басты мәселе ретінде алға шыққан еді. Әдебиет осы өзекті мәселені айта білді.

Қазақ әдебиеті өзінің дәстүрлі классикалық сипатында дамығанымен, жаңашыл әдебиет өкілдері М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Б. Күлеев, т.б оған өзгеше леп қосып, жаңашылдықпен байытып, көркемдік мәнін биіктетті, ұлт тағдыры мен тарихына деген жанашырлық айқын танылды. Бұл қаламгерлер әлем әдебиетінің үздік авторларының шығармаларымен танысу арқылы әлемдік дәстүрді қазақ әдебиетінің ықпалына бейімдеу әрекеттерін жасады. Мысалы, модернизм, сентиментализм, символизм, футуризм, акмеизм, сюрреализм, сыншыл сентиментализм сияқты Еуропа және орыс әдебиетінде орын алған көркемдік тәсілдерді қолдану арқылы қазақ әдебиетінің де жаңа деңгейге шығып, шығармашылыққа тың жол ашылатынын білді.

Тіпті кеңестік дәуірдің ақын-жазушылары аталған М. Сералин, Б. Майлин, С. Сейфуллин шығармаларында сентиментализм мен футуризмнің белгілері орын алып, сол негізде өздері өмір сүріп отырған қоғамның жеккөрінішті белгілерін астарлай сынап көрсетуде де бұл әдістердің тиімділігі байқалады.

«Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиюін Абай да іздеген, - деп жазады Жүсіпбек Аймауытов өзінің 1923 жылғы «Мағжанның ақындығы туралы» деген мақаласында, - Абай да сөздің ішін мәнерлеп, тонын сұлу қылуға тырысқан, бірақ дыбыспен сурет жасауда, сөздің сыртқы түрін әдемілеуде Мағжанға жеткен қазақ ақыны жоқ... Олай болса, ақындық жүзінде Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізіп, соңына шәкірт ерткен, мектеп ашқан күшті ақын Мағжан екенінде дау жоқ» [2, 87 б.]. Осылай Мағжанға жоғары баға беріп, араша түскен Ж. Аймауытовтың өзін де зұлмат саясат қоса қаралап, қазақтың зиялы азаматтарын құбыжық көріп, тағдырларына әбден

балта шауып, халықтың ең бірінші жауы ретінде танытуға бар «өнерлерін» салып бақты.

Мағжан поэзиясындағы символдық образдар мен сөз қолданыстары француз символисттері Бодлер мен Верхарн, орыс символизмінің тарландары К. Бальмонт пен Д. Мережковский, В. Брюсовтың поэзияларымен терең байланыста астасып жатыр. Мағжан бейнелі образдар жасау арқылы XX ғасырдың басындағы саяси-тарихи жағдайдың толық және нақты картинасын жасап бергені айқын.

Символизм алғаш әлем әдебиетінде романтизммен бірге болған. Кейін романтикалық сарын өршіл әрі кері тартпа болып екіге бөлінгенде, ойды бейнелеп жеткізуде шындық пен жалғандықтың ара салмағын өлшеп көрсететін әдеби құралға айналып, XIX ғасырдың ортасында әдебиетте романтикалық сарын мен реалистік шындыққа қосымша жаңа әдеби әдіс болып, Еуропа және орыс әдебиетінде қалыптасады. Нәтижесінде символизмге реализм тәсілі енеді де, сол арқылы символизмдегі образдап айтар ойдың аясы кеңейіп, мазмұны өзгеріп, романтикалық сипаты реализмге ауысады.

Романтизм (ағылш. romanticism, франц. romantisme, нем. romantik) - 18 ғасырдың соңы мен 19 ғасырдың алғашқы жартысында Еуропа мен Америка елдерінің рухани мәдениетінде: музыка, театр, бейнелеу өнері, эстетика т.б. әдеби-көркем салаларда тараған идеялық көркемдік бағыт [3, 177 б.]. Романтизм тек махаббат, ләззат, қуаныш, бақыт сезімдері ғана емес, адамның бас бостандығын, ірі іс-әрекеттерге ұмтылыстарын мадақтау – романтикалық туындыларға ортақ қасиет. Кейде романтиктер туындыларында өмірден түңілушілік, тағдырға бас июшілік сарыны бой көрсетеді.

Романтизм - XX ғасырдың басында кемелденді. Б. Күлеев, М. Жұмабаев поэзияларында романтизм биік деңгейде көрінді. Мағжан романтикалық поэмалардың әлемдік деңгейдегі озық үлгілерін әкелді («Батыр Баян», «Қорқыт», «Қойлыбайдың қобызы», т.б.).

Мағжан романтизмнің аумағы, оның өмірді суреттеудегі көркемдік мүмкіндіктерін молынан пайдалану арқылы стильдік ізденісті жаңа өріске шығарғанын дәлелдейді, ол романтизмнің әдіс-тәсілдерін реалистік суреттермен қатар алып отырады. «Айда атыңды, Сәрсембай!» өлеңі негізінен реалистік өмір суретінен тұрады, қыр қазағының қаланы жатсыну, бөтенсу сезімі ол замандағы едәуір күрделі мәселе еді. Бірақ жеккөрінішті қаланы қиялы ұшқыр қай қазақ «айналасы туман, түн, демалысы от, түтін, жарқ-жұрқ еткен көздері таудай дәу періге» теңеп кейіптендіріп еді?! Осы өлеңде нақты сурет, деректі символдық белгі, дерексіз ұғымдар, демек символға сүйену, реалистік суретті беру, кейіптендіру астаса келіп Мағжанда романтикалық ағымды құрайды.

Қарашы кейін бұрылып,
Таудай болып созылып,
Қала – бір жатқан дәу пері.
Айналасы – тұман, түн,
Дем алысы – от, түтін,
Жарқ-жұрқ етер көздері [1, 71 б.].

М. Жұмабаев өзінің белгілі «Қорқыт» поэмасында әлемдік әдебиеттегі қаһармандық ұлы тұлғалардың бірі, ұлы мақсат аркалап, адамзатты өлімнен арашалауға ұмтылған, өлімнен қашып, ажалмен күрескен Қорқыт бейнесін сомдай отыра, Қорқыт образын өз рухымен ұштастыра береді. Поэманың соңындағы мына жолдар осының айғағы.

Өмірде арманым жоқ - Қорқытқа ерсем,
Қорқыттай жанды жаспен жуа білсем.

Жас төгіп, сұм өмірде зарлап-сорлап,
Құшақтап қобызымды көрге кірсем!.. [4, 158 б.].

Бұл - ақынның сол тұстағы өз өмірінде тап болған қиындықтарының әсерінен жазылған поэма.

Символизм күш ала келе әдеби стиль ғана емес, қоғамда өзгерістер жасайтын саяси қару, экономикасы тұралап жатқан елдердің бірлік-ішкі ынтымағын ыдыратып, төңкеріс жасап, басып алу мақсатындағы соғыс тәсіліне де айналады, бір сөзбен айтқанда, символизмнің мүмкіндіктері мол екенін түсінеміз.

Кейбір зерттеушілер Мағжан, Бернияз поэзиясына қатысты қолданылып жүрген «қазақ символизмі» ұғымына да абай болуды ұсынады. Символ А. Байтұрсынұлы тарапынан бернелеу, Қ. Жұмалиев тарапынан психологиялық егіздеу түрінде әдебиетімізде ежелден келе жатқан көне ұғым екендігі айтылғанымен, ағым ретінде, Аймауытов нақпа-нақ көрсеткендей, қазақтың өз ішінен шықпайды, Мағжан мен Берниязға орыс символизмі арқылы «аударылады» және ол, бірқатар автор тұжырымдайтындай, кеңес тұсындағы тұрпайы социологияға наразылықтан да тумаған. Схемалық түрде Мағжан поэзиясы ағартушы реализм, сыншыл реализм, романтизм, символизм, реализм, жаңа заман әуеніне көшу сатыларын өткерген деп пайымдайды Ш. Елеуенов [5, 186 б.].

Мағжан - Батыс әдебиетінде XIX ғасырда, орыс әдебиетінде XX ғасырдың басынан гүлдене бастаған символизмді, қазақ әдебиетінің топырағында түрлендірген ақын. Бейнешілдікті тікелей қарапайым бұқараның әлеуметтік тұрмыс-жайымен байланыстырған қазақ әдебиетіндегі символизм мектебінің іргетасын қалады. Ұлттың ұйықтап қалған сезімін ояту үшін жазылған өлеңдері оған көрнекті мысал болады: «Түркістан», «Қазақ тілі», «От», «Шолпы», «Жел», «Жұмбақ», «Толқын», «Жаралы жан», «Мен жастарға сенемін» өлеңдері.

Символист ақындардың көпшілігінде кездесе бермейтін оптимистік сарын «Мен жастарға сенемін» өлеңінен әсіресе, байқалады. Ақын аталған өлеңінде жастарға сенім артса, олардың барлық күш-жігерін салып орындайтындығына сенген. Оларға зор үміт арта отырып, болашақта Алаш жұрты үшін жастар аянбай етіп, халқын жарқын істерге жұмылдырып, үлкен мақсаттарға бірге баратындарын айтады.

Негізі Мағжан сияқты өз ұлтын жанынан артық көріп сүйген азамат және ерен тұлғаның өзгеше айтуы мүмкін де емес еді. «Неге екенін білмеймін, сол Алашымды сүйемін» деп риясыз көңілі мен адал махаббатын білдірген ол, халқын алда үлкен өзгерістер мен игі істер күтіп тұрғанын сезгендей, бірақ ол күнге жету үшін бірлесіп, жұмылып әрекет етудің қажеттігін де білдіреді.

Мағжан – қазақ поэзиясында өзіндік жаңашылдығы мен дәстүр қалыптастырған, тынымсыз ізденістері арқылы өзіндік өнерпаздығына ғана тән әдеби әдістер әкелген қаламгер.

Әдебиет

1. Мағжан. Өлеңдері, прозасы және әдеби зерттеулер / Құрастырған Ж. Сүлейменов. - Петропавл: Полиграфия, 2006. – 428 бет.
2. Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы туралы // Бес арыс. - Алматы: Жалын, 1992. - 293 бет.
3. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З. Ахметов, Т. Шаңбаев. - Алматы: Ана тілі, 1996. - 240 бет.
4. Жұмабаев М. Сүй, жан сәулем. Өлеңдер мен поэмалар. - Алматы: Атамұра, 2002. – 256 бет.
5. Қанарбаева Б. Мағжан символист: Зерттеу. - Алматы: Экономика, 2007. - 288 бет.

ЖҮМЕКЕН НӘЖІМЕДЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӨЛЕҢ ӨЛШЕМДЕРІ

Емберген Б.Ө., Қадыров Ж.Т., Синбаева Г.К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Дүниетаным – табиғатқа, жаратылысқа деген қоғам мен адамзат ақыл-ойының дамуы жөніндегі көзқарастар жүйесі. Жеке адамның дүниетанымы ең алдымен қоғамдық болмысты бейнелейді. Бұл бейнелеу өмір процесінде, адамдардың нақты қатынастарында, олардың іс-әрекетінде жүзеге асады да, одан адамдардың белгілі бір көзқарас жүйелері қалыптасады.

Қазақтың бірнеше ғасырлық тарихы бар жыраулық дәстүрінен тамыр алып өрістеген ақындық өнердің де шежіресін мақтанышпен айтуымызға болады. Өзінің тамырын тереңге жіберген алып бәйтеректі біз – ақындар десек, оның сансыз жапырағын – ақынның жыры іспетті дейміз. Осы қазақ өлеңі дейтін өлкеде өз үнін, өз қолтаңбасын бізге, яғни болашақ ұрпаққа танытқан ақындардың бірі – Жүмекен Нәжімеденов.

Ж. Нәжімеденов ақындығынан оның бел-белестері, көркемдік көкжиегі, өзіндік көзқарасы, қолтаңбасы жіті танылады.

Өлең өлкесінде өз тұтастары секілді өнімді еңбек етіп, ұлттық мұрат пен өмір өнегесін шынайы да шебер жырлағандардың алдыңғы қатарынан – Ж.Нәжімеденовтің есімі құрметпен аталады.

Ж. Нәжімеденов поэзиясының көркемдік жүйесінен тақырып әр алуандығы, ізденіс мұраттары, өлең өрісі мен ондағы өрнек-өнегелері, бунақ, шумақ, тармақ табиғаты кеңінен көрініс береді. Ең негізгісі, Ж. Нәжімеденов ақындығы адами болмысты бедерлеуден, игілік пен ізгілікке құштарлықтан, өмір-уақыт тынысын сезінуден тұрады. Демек, ақын поэзиясындағы көркемдік таным арналарынан қоғам, кезең көріністері бар сыр-сипаттарымен даралана түседі.

Ж. Нәжімеденов лирикасындағы тілдік-стильдік, бейнелік құбылыстар да ерекше назар аударады. Әдебиеттану ғылымында стиль мәселесіне ерекше маңыз беріледі.

Стиль – форма мен мазмұн көркемдігінің жалпы сипаты. Жалпы, стильден жеке суреткердің өзіне тән ерекшелігі туады. Әрі: «бір ғана шығарманың бойына тән ерекше стильдік сипат сол суреткердің басқа шығармаларының стильдік сипаттарымен астаса, жарыса қиысып оның тұтас шығармашылығына тән стильдік ерекшелігін жасауы мүмкін» [1, 79 б.].

Сонымен бірге, суреткердің өзіндік ерекшелігі оқшау, дара қалыптасатын құбылыс емес. Яғни, жеке стильдің жасалуы үстінде өткен, бұрыннан бар стильді қолданудан аулақтай алмайсыз, себебі олар бірлесіп, өзара ұқсас көркемдік мәселені шешуге қатысады. Мұның ақындық өнермен де үндесетін тұстары бар.

Ақын өлеңдерінің ырғақ, ұйқас, тармақ, шумақтарындағы өзіндік өрнектер ғана емес, өмір тану және оны бейнелеу принциптері – көркем мазмұнда да жаңалық пен тереңдік, толғаныс, философия көп кездеседі. Қаламгер ойшылдығы шығармалар тереңіндегі тебіреніс пен пішініндегі үндестіктен де туындайды. Сондықтан да оның поэзиялық туындылары өз көлемі, кеңдігі, биіктігімен де оқшау. Ақынның поэтика әлемінде қоғам мен өмір, уақыт пен заманаға тарихи диалектикалық көзқарас, ұлттық менталитет басым түсіп жатады. Оның табиғат пен өмір туралы толғамдарына қашанда

туған жері мен замандастары тап болған. Суреткерлік пен шеберлік, тереңдік пен күрделі өрнектерден айқын көрінеді.

4	4	4	
Екі ішек, /бірі – бастау, /қатты – бірі.	12		
3	4	4	
Домбыра/ естірткендей /ат дүбірін,	11		
3	5	5	
Күйшінің /қатты ішекте /қайраты есіп,	13		
3	5	4	
Екінші/ бастау ішекте /ақты мұңы, –	12		
4	3		
Атақ деген/ немене! –	7		
4	3		
Ақ жорға ма /деп қалам,	7		
4	3		
Әр тақымда/ бір шауып,	7		
4	3		
Бір қазыққа/ тоқтаған...	7		

Мына өлеңге назар аударарлық:

4			
Көмір қаздың, /	4		
3	4		
күй шерттің/ талай-талай –	7		
1	6		
не/ еліктей алмадың, /не қайталай,	11		
5	3		
даралығы да /емес-ау /бұл тұлғанның,	12		
5	3	4	
қырсығы емес/ өзінше/ ұмтылғанның	12		
4	3	4	
бір жұмбақ бар,/ мен үшін/ елес мүлде –	11		
4	3	5	
түсінбейді/ сондықтан/ сені ешкім де!	12		
4			
Алашадан -/	4		
7			
атадан қозғағанда /	7		
4	3	5	
Тумысың да /жат емес /өзге адамға,	12		
4	5		
бірақ сені/ өзісіп ешкім,	9		
2			
ешкім /	2		
4	4	4	
сөйлегенін /мен ғұмыры/ естімеппін!	12		

В. Брюсов «Поэзиядағы өзгеріс – үнемі, тынбай жаңа түр іздеу, адамның ойын, сезімін дәл, терең, әсем бейнелейтін құралдар табу» дейді де, сол өзгерісті тудырушы құралдар «...тіл, үн, бейне. Ақын соларды жақсы білуге, сезуге, орынды және жарасты қиыстыруға тиісті. Әдебиетке келген әрбір жаңа ақын оған өзімен бірге жаңа сөз, жаңа

ырғақ, жаңа бейне ала келеді. Сонымен бірге бұрынғыны өңдейді, ұстартады, ілгерілетеді, дамытады» [2, 182 б.] – дейді де, сол өзгерісті тудырушы құралдар «...тіл, үн, бейне. Ақын соларды жақсы білуге, сезуге, орынды және жарасты қиыстыруға тиісті. Әдебиетке келген әрбір жаңа ақын оған өзімен бірге жаңа сөз, жаңа ырғақ, жаңа бейне ала келеді. Сонымен бірге бұрынғыны өңдейді, ұстартады, ілгерілетеді, дамытады» [3, 182 б.] деп өзінің ғылыми тұжырымын ортаға салады.

Әр халық поэзиясының тілдік нормасына тән белгілі бір буын өлшемдері болады. З. Ахметовтың: «Қазақ поэзиясында ең көп қолданылатын өлең өлшемдері – жеті буынды, жеті-сегіз буынды, он бір буынды. Алты буынды өлең, онан да қысқарақ төрт буынды өлең сиректеу кездеседі. Он төрт, он бес буынды өлеңдердің тармағы құрама болып келеді, яғни жеті буынды екі тармақтан, не жеті, сегіз буынды екі тармақтан құралған болады» деген пікірі келтіріліп [4, 132 б.], өлеңнің негізінен 11 буынмен жазылатындықтан, бұл өлшем – «өнімді» буын өлшемі, ақындар үшін ең қолайлы өлшем екендігі де пайымдалады. Ойларын жеткізу үшін қысқа да емес, ұзын да емес болып табылатын аталмыш өлшемді түрлендіріп, дамыту үшін ақындар түрлі ізденістерге барады. Осындай «өнімді» өлшемді барлық қаламгерлер түрлі формаға салып ұштаған.

Алғашқы қадамынан-ақ қазақ поэзиясына өзгеше үн, ырғақ, ең бастысы нәзік сезім мен логикалық үйлесім әкелгенін паш еткен лирик ақындарымыз М. Әлімбаев, Т. Молдағалиев, М. Мақатаев, М. Шаханов, М. Сатыбалдиевтерде 7, 8, 11, 13, 15 буын өлшеміне құрылады.

Ал Ж. Нәжімеденов өлеңдері С. Ерубаев салған ізбен жүретіндігі, өлеңіндегі тармақ санының ұзын сонар созылуы, бір тармақтағы көп бунақты буын саны 14, 15, 16 тіпті одан да асып кетуі – өлеңдегі ауқымды ойдың шашауын шығармай түйсінуін қиындатып, психологиялық салмақ салатындығы көрінеді. Аталмыш ақынның «Бауырына ап тау мен қырды түн қызғанды» атты өлеңінде Абай қалыптастырған сегіз буынды шалыс ұйқасты өлеңдер он бір, он екі, он үш буынды өлең өлшеміне айналған. Ақын айтпақ ойдың ауқымдылығына сай ұйқастың көтеретін жүгін азайтқан. Есесіне айтпақ ойдың мазмұнын тереңдеткен. Мұнда 18 буынды бір тармақты өлең – 9 буынды екі жол-тармақ. Сонда бір-бірімен ұйқаспайтын алғашқы екі тармақтан 9 буынды бір шумақ шығар еді ($18+18=36:4=9$). Ал ол ең кемінде а-ә-а-ә болып шалыс ұйқасар еді. Онда бірде-бір ұйқас жоқ, яғни өлеңде прозаизм басым. Сондай-ақ әдеттегі дәстүрлі шалыс ұйқас бунақтарын алмастырып түсірген. Ұйқастары әр алуан, бай: шалыс ұйқас, егіз ұйқас, қаусырма ұйқас және ерікті ұйқасқа негізделеді. Бес шумақ та 6, 8, 11, 13 тармақтан құралып 4-тен 19 буынға дейін жетеді. Бұл ақынның өзіндік ізденіс-жаңалығы. Ғылым тілімен айтар болсақ «экспромт», яки жазбашадағы импровизация.

Ж. Нәжімеденов шығармашылығында формалық ізденістер негізінен алғанда бунақтық, буындық, тармақтық, шумақтық, ұйқастық ізденістерден тұрады. Яғни формалық ізденістерді туғызатын бунақ пен буын, тармақ пен шумақ, ұйқас өлшем-қалыптары бірлігін – поэзиядағы жаңа форма тудыратын бір бүтін болмыс ретінде қарастырдық. Біріншісі – бунақ пен буын өлшемдері үш түрлі жолмен жасалған: аз буынға негізделген бунақтық өлшем, көп буынға негізделген бунақтық өлшем, аз және көп буынды өлшемдердің бір шумақ ішінде қабыса бірігіуінен туған аралас буынды бунақтық өлшем. Екіншісі – тармақ өлшемдерін өзішілік форма жасау құрылымына қарай тоғыз түрге бөліп қарастырдық: үш бұрышты кезектес тармақ, қосымша тармақ, баспалы тармақ, сындырма тармақ, сатылы тармақ, қосарлама тармақ, қайырма тармақ, қосарлама-үстеме тармақ, құрама тармақ. Міне, осындай тармақтардың синтаксистік құрылымының түзілісінен өлеңіндегі шумақтық өлең өлшемінің формалық ізденісі айқындалады. Яғни, түрлі формалық-жолмен жасалған бір шумақ жүйеленді. Үшіншісі – тармақ өлшеміндегі формалық ізденістер, түптеп келгенде әр алуан тармақты

шумақтар құрылымынан көрініс табады. Олар: екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он, одан да көп тармақты шумақ құрылым, сондай-ақ бір тармақты шумақ немесе «жеке тармақ» құрылым. Мұндағы «бір тармақты шумақ» – өлең ішіндегі шумақтарға қосылмай жеке-дара тұратынына байланысты «жеке тармақ» шумағы деп те атадық. Дегенмен осы шумақтарды жинақтап-жүйелегенде мынандай топтарға бөліп қарастырған жөн сияқты: әр алуан реттік шумақ, жай шумақ: шумақтың бұл түріне екіден-он төрт тармақ аралығындағы түзіліс енді; топтама тармақты шумақ: он төрт-жиырма төрт және одан да көп тармақтардан құралатын түзіліс енді; аралас тармақты ерікті шумақ: бір өлең ішіндегі әр түрлі тармақты шумақтардың (шумақтық араласу) араласып келуінен жасалған шумақтар енді; қайырма тармақты шумақ: өлең ішіндегі шумақтардан дараланып, әрі бірнеше рет қайталанып берілетін, әуендік қалыбы бар шумақтар түзілісі; кантаталы шумақ. Бесіншісі – ұйқас, Шумақтың қалыптық шеңбері белгіленсе де, белгіленбесе де, оның құрылымындағы синтаксистік сөйлемдерде тармақтарды бір-бірімен үйлестіретін теория – ұйқас жасау өлшемі туындайды. Назарда ұсталған жылдар аралығында ұйқас өлшемінің формалық ізденісі әбден түрленімге түскен. Мысалы, қара өлең ұйқасымының өзінен сан түрлі ұйқастық үндесімді қалып тудырылған. Сонымен қатар, қаусырма немесе матаса байланысқан ұйқасты да түлеткен. Прозаизм мен поэтикалық сарынды будандастыру нәтижесінде шумақ іші ұйқас жасап, бәйіттік форма ұйқасын тудырған. Осы жаңалық – ізденістерді де ашып көрсете алғанбыз деген ойдамыз.

Әдебиет

1. Қаратаев М. Стиль Жұмыстың принциптері. Кітапта: Стиль сыры. – Алматы: 1974. – 270 б.
2. Брюсов В. Ремесло поэта. Избранные сочинение в 2-х томах. – Москва: Художественная литература, 1955, том 2. – 300 с.
3. Кеңшілікұлы А. Қазақ жырының тұңғығы // Таңшолпан. 2001. №3.
4. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Фолиант, 2002. – 408 б.

UDC 372.881.111.1

ANALYSIS OF COMMUNICATIVE APPROACH TO TEACHING THE ENGLISH LANGUAGE

Yessey E.N., Rakhmetova Sh.S.
(*M. Kozybaev NKU*)

Globalization and rapid development of international relations made learning foreign languages not essential, but vital. Students today should know multiple languages when entering professional world. Regarding this first president of Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev have stated “The people of Kazakhstan should be recognized worldwide as a highly-educated nation who speak at least three languages”. Therefore the aim of secondary schools today is looking for efficient methods of teaching foreign languages to their students.

During past ten years, communicative approach to foreign language teaching has gained a lot of interest from researchers. The communicative approach is aimed at forming students ' perception and semantic understanding of foreign speech, as well as at studying the use of linguistic material for constructing speech utterances.

Many teachers believe that educational and development goals are not achieved in the classroom, because students studying traditional grammar of a foreign language after

numerous observations do not understand either the practical meaning of studying grammatical terms and concepts, or the goals of grammatical analysis. Therefore, at the moment, it is very important to use a communicative approach when studying a foreign language.

Communicative approach has different definitions in literature. According to E.G. Kashina, many foreign methodologists believe that the learning process should be based only on substantive, real communication and exclude work on the language form. To do this, you need to use really communicative tasks that are adequate to the goal. At the same time, the principle of diligence in learning is underestimated and the cognitive processes characteristic of mastering a foreign language are not taken into account. The predominant characteristic of the communicative approach is not the memorization of words, phrases and the correct use of grammar, but real communication between students, during which the material will be memorized during speech activity [1].

According to N.Y. Gusevskaya: «The communicative approach is based on the ideas of communicative linguistics, the psychological theory of activity, the concept of personal development in the dialogue of cultures, which determines the ultimate goal of teaching a foreign language. - mastering the culture of foreign languages in the process of intercultural communication. The peculiarity of the approach is shown in the attempt to bring the process of language learning closer to the process of real communication» [2].

The teacher plays an important role in the communicative approach. He creates situations in which he is a listener, and forces students to speak. D. Larsen-Freeman writes: «The teacher plays the role of an assistant, an adviser. Its main function is to target students to complete a specific speech task, after which it acts only as an observer, occasionally monitoring the process and asking some questions. He can make notes about the mistakes made by the students, so that he can analyze them later». Most importantly, it should be emphasized that the teacher creates an atmosphere in which students show interest in their activities. Continuation of a foreign language. It should also be noted that students' willingness to put effort into the conversation is important. Creating conditions for communication is a mandatory task for students to master voice communication [3].

The communicative approach can be interpreted as a combination of methods of learning a foreign language, which in our modern society is used more often than any other approach. The goal of the communicative approach is to remove the language barrier and develop the student's desire to speak. Nevertheless, the grammatical aspect is explored in this approach in the process of communication in the language. Nevertheless, despite the advantages, the communicative approach also has negative qualities. Since the creation of the communicative approach as an approach to language learning, it has been criticized by a part of the public on the grounds that it quickly replaces all the old, proven approaches that have long been used in teaching.

Research methodology includes literature analyses, observation and experimental work. Experimental work has been done in grades 7-9 of a secondary school. Total amount of students attended the experiment - 45.

The main method in the lessons was the use of a communicative approach in teaching English. Set of tasks were developed for integration in teaching process.

Table 1 – Lesson progress

Lesson	Name	Task	Grade/Unit/ Lesson in calendar thematic planning
1	My life	Monologue	Grade 7/ Unit 1/ Lesson 2 Grade 8/ Unit 2/ Lesson 1 Grade 9/Unit 1/Lesson 1
2	The role of Hobby in my life	Monologue, group work	Grade 7/ Unit 1/Lesson 3 Grade 8/ Unit 2/ Lesson 4 Grade 9/ Unit 2/ Lesson 2
3	Global problems of humanity	Dialog, group work, debate	Grade 7/Unit 4/Lesson 1 Grade 8/ Unit 1/ Lesson 2 Grade 9/ Unit 3/ Lesson 1
4	Professions	Dialog, game	Grade 7/ Unit 4/ Lesson 2 Grade 8/Unit 3/ Lesson 4 Grade 9/ Unit 1/ Lesson 3
5	The most important thing in life is health Ecology of our planet.	Dialog, group work	Grade 7/ Unit 8/ Lesson 6 Grade 8/Unit 5/ Lesson 3 Grade 9/Unit 2/ Lesson 4
6	Culture of the peoples of the world.	Dialog	Grade 7/Unit 3/ Lesson 1 Grade 8/ Unit 3/ Lesson 5 Grade 9/ Unit 3/ Lesson 1
7	My family and its history	Monologue	Grade 7/ Unit 1/ Lesson 3 Grade 8/ Unit 1/ Lesson 3 Grade 9/ Unit 1/ Lesson 2
8	Modern technologies. Mobile phones are one of the most convenient ways of communication	Monologue, group work	Grade 7/ Unit 2/ Lesson 1 Grade 8/ Unit 3/ Lesson 3 Grade 9/Unit 4/ Lesson 2

Each grade has been taught eight classes. Experimental work was evaluated by summative assessments. Assessment included testing communicative competences of students. The comparison scheme is shown in Figure 1.

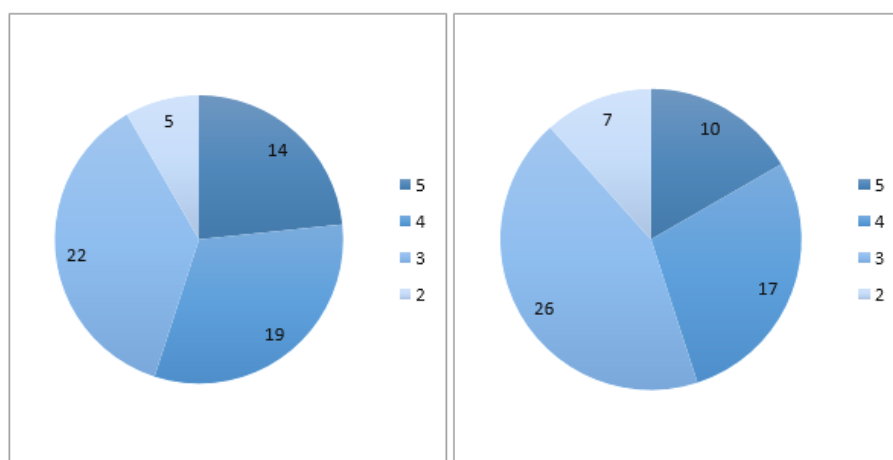

Figure 1 – Comparative scheme of the first and second stages

In Figure 2, we can observe the effectiveness of this method from the speed of writing

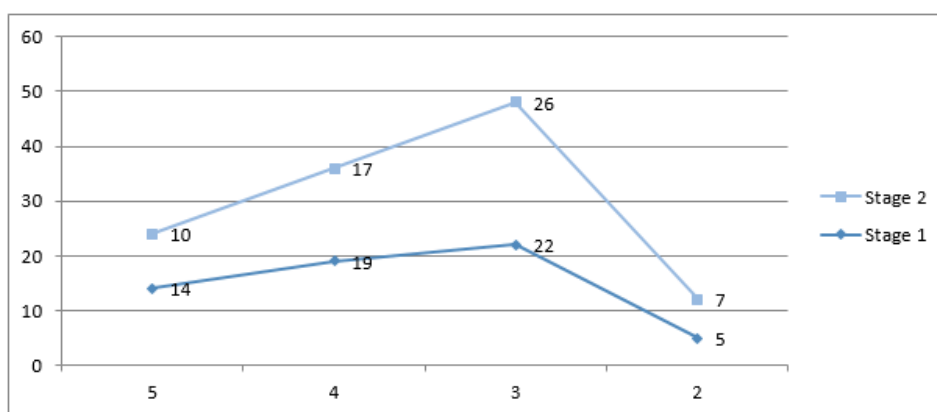

Figure 2 – Comparative table

As you can see, the results are the same. This means that the use of this method gradually becomes more effective. However, it is ineffective to skip the lesson four times and repeat it for a month or more. Next, we will study the 8-9th grade results.

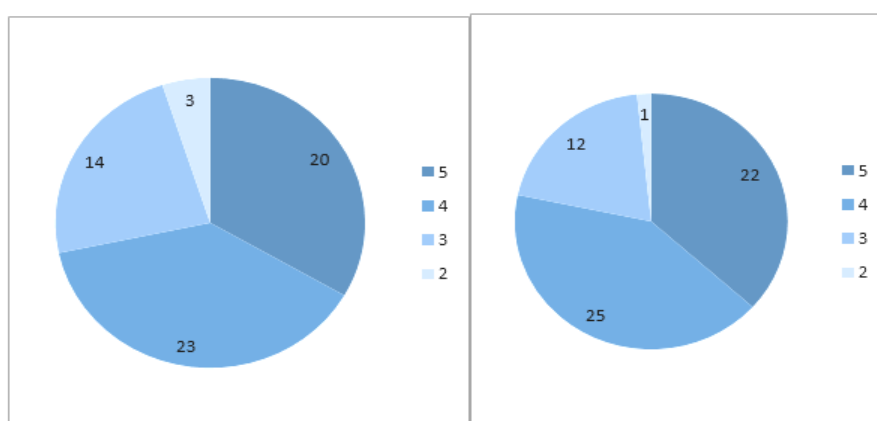

Figure 3 – Comparative scheme of the first and second stages of 8th grade
In Figure 4, we can see the effectiveness of this method from the speed of writing.

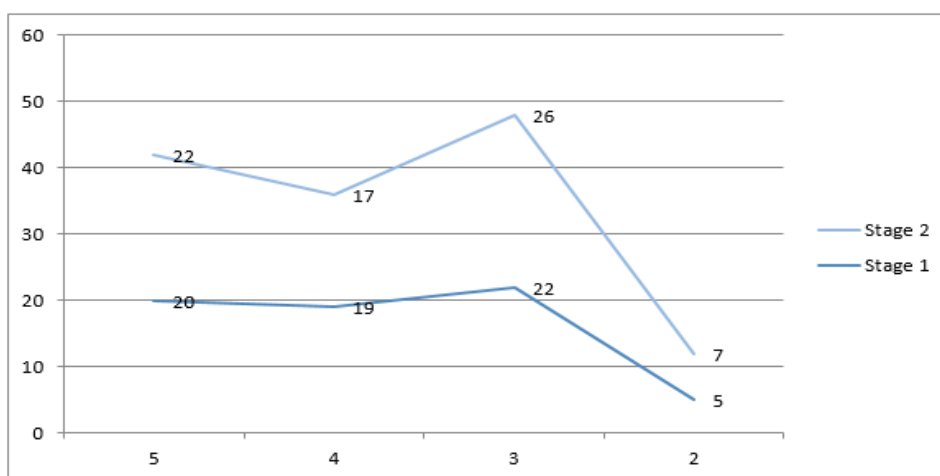

Figure 4 – Comparative table

As a result, we see that frequent use of communicative approach leads to better results. In other words, frequent use of the communicative approach increases the quality and effectiveness of knowledge. The communicative approach can be interpreted as a combination of methods of learning a foreign language, which in our modern society is used more often than any other approach. Applying communicative approach in teaching a foreign language can significantly increase efficiency of learning process.

References

1. Levchenko V.V., Kashina E.G. Kriterii otbora sodержaniya obucheniya inostrannim yazykam studentov v vuze na osnove integracii. Vestnik Samarskogo gosudartsvennogo universiteta, 2012. - p.3
2. Reshetova Inna. Kommunikativniy podhod v prepodavanii inostrannih yazykov. LAP Lambert Academic Publishing, 2013. - p.112
3. Salikhova G.M. Kommunikativniy podhod v obuchenii inostrannim yazykam. Molodoi ucheniy. 2014. – p. 371-372
4. Galskaya N.D. Teoriya obucheniya inostrannim yazykam. Lingvodidaktika i metodika. Akademiya, 2014. - p.320
5. Degtyareva I.I. Kommunikativniy podhod v prepodavanii inostrannogo yazyka dlya studentov neyazykovih kursov. Vestnik Instituta Mirovih Civilizacii, 2017. - p.57-61

УДК 340.1.

ТОЛКОВАНИЕ ПРАВА В ФРГ

Жаксалык Д.Н., Баранова Н.К.
(*СКУ им. М. Козыбаева*)

Данная статья посвящена представлению современной немецкой методики толкования (термины «толкование» и «интерпретация» являются равнозначными) права. Во время использования источников права, неизбежно возникает вопрос о смысле его норм. Путь от текста закона к вынесению определенного решения намного сложнее, чем это может показаться на первый взгляд, ведь законы содержат абстрактные правила.

Лица, применяющие то или иное право в каждом конкретном случае, должны сначала установить обстоятельства дела, после чего найти одну или несколько применимых к данному случаю норм. Следующим шагом является соотнесение установленных фактических обстоятельств с найденными абстрактными правилами. Результатом всего становится вывод о наличии или отсутствии права требования. Именно в момент соотнесения обстоятельств дела и абстрактных нормативных правил неизбежно встает вопрос о смысле использованных источников права[1].

Немецкое право и догматика часто выступают примером для национальных правовых систем в вопросах законотворчества и построения правового государства, но для успешной имплементации норм из другой правовой системы требуется, в свою очередь, учитывать различия в догматике и методах применения права.

В первую очередь остановимся на задачах толкования права.

Основной целью толкования источников права является определение смысла используемых (изучаемых) источников права и их последующее разъяснение. В данном случае имеется ввиду не только установление смысла определенного источника, а разъяснение смысла целого правового комплекса и общего контекста, в котором интерпретируемые нормы находятся.

На практике нередко происходит так, что правоприменитель с помощью профессионального опыта и юридического чутья может интуитивно найти правильное решение проблемы, не обращаясь к методике толкования права. Нередко он использует при этом в своей аргументации только то смысловое значение, которое подтверждает необходимый результат, из-за чего часто говорится о субъективизме полученных в процессе толкования выводов. Наличие же единой методики толкования подчиняет процесс интерпретации определенным правилам, ставя обоснование решения, насколько это возможно, в рациональные, объективные рамки. Благодаря таким свойствам методика косвенно способствует созданию правового государства, не позволяя выходить правоприменителям за установленные Конституцией или законами рамки в процессе интерпретации законов[2].

В связи с чем немецкие исследователи, при толковании какого-либо источника права должны придерживаться определенных правил толкования, ниже приведены несколько правил толкования источников права.

Грамматическое толкование — это выяснение нормы путем анализа слов, терминов и текста с точки зрения этимологии, лексики, синтаксиса и даже стиля языка. Поскольку многие нормы выражаются в словесной форме, они логически подлежат грамматическому анализу. Отправной точкой этого анализа является объяснение значения используемых слов и терминов. Следует иметь в виду, что со временем семантика слов может измениться, поэтому слова и термины должны иметь значение, данное им субъектами, создавшими нормы. Это новое значение можно было принять во внимание только в том случае, если испытуемые согласились придать термину другое значение. Исключение составляют специальные термины (технические, научные, в области искусства). Им нельзя придавать значение, отличное от принятого в соответствующей области.

Следующий этап грамматической интерпретации посвящен выявлению смысла предложений в целом. На этом этапе устанавливаются грамматические отношения между различными частями предложения и определяется его грамматическая и семантическая структура. Союзы, пунктуация и последовательность предложений имеют особое значение для грамматической интерпретации. В то же время нельзя забывать, что качество правовых актов, как правило, далеко от идеального, поэтому не рекомендуется делать акцент исключительно на самих словах. Следовательно, двусмысленные выражения должны толковаться таким образом, чтобы избежать противоречий с другими источниками. Также заслуживают внимания дополнительные изречения. Например, в неясных случаях следует отдавать предпочтение интерпретации, которая дает наименее неопределенное значение. А в ситуациях, вызывающих сомнения, предпочтительнее широкое толкование [3].

Также следует не забывать о том, что значение одних слов или выражений может быть различным не только в самом источнике, но и между разными людьми. Для определения значения подобных терминов в Германии используется метод смыслового ядра (т.е. это то значение, которое однозначно попадет под смысл) и смыслового поля (когда значение варьируется, т.е. это может быть и одновременно не может быть).

Историческая интерпретация означает анализ содержания нормы в свете исторических обстоятельств ее создания. Эти обстоятельства неизбежно влияют на волю участников и нормы, воплощающие такую волю. В результате анализ этих обстоятельств помогает установить истинное назначение, значение и содержание норм. Ссылка на обстоятельства заключения договора используется в качестве дополнительного средства толкования для подтверждения конкретного аргумента.

Политическая интерпретация означает разъяснение содержания нормы с учетом политических условий, сложившихся на момент ее применения, а также политики

участников. Без учета политических условий невозможно обеспечить правильное применение нормы. Интерпретация - это политический инструмент, который государства активно используют для продвижения своих политических интересов. Чем больше политических условий существует во время выполнения договора, тем выше его значение для политического толкования. Политика ценна не только с точки зрения толкования, но и с точки зрения конкретной формы договора, в которой выражается воля государств. Часто политические договоры сформулированы в расплывчатых формулировках, которые скрывают разногласия между сторонами, позволяя каждой из них толковать договор в соответствии со своими интересами. Иногда договор содержит формулировки, которые не отражают волю сторон. Настоящий смысл созданных таким образом правил известен только участникам. Другими словами, формальное соглашение может быть прикрытием реального соглашения, а содержание последнего может быть определено только путем анализа взаимодействия участников для определения согласованной политики.

Логическая интерпретация означает анализ текста нормы на основе законов и правил логики. Предметом анализа являются не слова, а понятия, обозначаемые словами и их отношения друг к другу. Очевидно, что при любой интерпретации используются законы логики, но при применении логической интерпретации они выходят на первый план. Метод логической интерпретации особенно продуктивен, когда норму можно интерпретировать по-разному. Путем логического анализа можно доказать логическую несостоятельность неверного толкования и выбрать правильный вариант.

Систематическая интерпретация предполагает раскрытие содержания норм в зависимости от того, какое место они занимают в конкретной системе, а также характера их отношений с другими нормами в системе. Приведение в соответствие одних законов с другими - лучший способ их толкования. Современное право характеризуется быстрым ростом как универсальных, так и региональных норм. Проблема обеспечения согласованности между этими нормами стала как никогда актуальной. Но возможность их согласования на этапе создания ограничена из-за интенсивности и динамизма законотворческого процесса. В результате значительная часть процесса гармонизации должна выполняться на этапе внедрения норм. Несовпадение норм обнаруживается не при анализе текста, а, скорее, когда они применяются в конкретных обстоятельствах [4].

Таким образом, следует обратить внимание на то, что теория права Германии развивается на основе равенства всех используемых правил толкования источников права, при этом при обнаружении каких-либо противоречий между содержанием (значением) и текстом, приоритет будет отдаваться содержанию, который закладывается в норму, при этом предоставляя пространство для регулирования возникающих споров.

Важную роль при этом играет взаимодействие права и правовой философии. Они взаимодействуют вместе, дополняя и влияя друг на друга.

Литература

1. Методика толкования источников права в Германии. Электронный ресурс: режим доступа - <https://wiselawyer.ru/poleznoe/59142-osnovy-nemeckoj-metodiki-tolkovaniya-prava>.
2. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности: Пер. с фр. В.А. Туманова. - М.: Междунар. отношения, 2003.
3. Манукян А.Т. Толкование норм права: Виды, система, пределы действия. Электронный ресурс: режим доступа - <https://www.disscat.com/content/tolkovanie-norm-prava-vidy-sistema-predely-deistviya>.
4. Правила толкования источников права. Электронный ресурс: режим доступа - <https://isfic.info/greatbrit/romanov33.htm>.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖОЛЫНДАҒЫ ТАРИХИ ЖЫРЛАР

Жакупова А.О., Қадыров Ж.Т.
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Қазақ ауыз әдебиеті үлгілерінің алғашқы қағазға түсіріп, архив, қолжазба қорларында сақтала бастағанына жүз жылға жуық уақыт өтті. Ол қолжазбалар Октябрь төңкерісінен бұрын, Петербург, Москва, Омбы, Томск, Уфа, Орынбор қалаларындағы қолжазба қорларында сақталған екен. Сол қалалардың әдеби қорларында жатқан қазақ жазбаларын жинаушылар: В. Радлов, Е. Алекторов, Г.Н. Потанин, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, И. Аничков, Ә. Диваев және басқа жеке кісілер болатын-ды. Олардың бастамасымен XIX ғасырдың өзінде-ақ талай қазақ ауыз әдебиетінің үлгілері жиналып, баспа бетінде жарық көрді. Соның ішінде тарихи эпосқа жататын шығармалар И. Аничков, Ш. Уәлиханов, В. Радлов, Ы. Алтынсарин, Ә. Диваевтар жариялаған кітаптардан кездеседі [1, 289 б.].

Жазып сақталған архивы жоқ елдердің ертеде басынан кешкен тарихын кейінгі ұрпақтарға жеткізуде ақындар мен жырау-импровизаторлардың еңбегі өте зор. Халықтың ертедегі өмірін, күн көрісін ауызша айтып таратушылар да солар. Жырау-импровизаторлар мен ақындардың өздері де әр кезде халық өмірінде болған тарихи жорықтарға қатысып, өзі көзімен көрген оқиғаны жырлаған. Ол жырлар ұрпақтан ұрпаққа ауысып жүріп, XIX ғасырдың басында хатқа түскен.

1920 жылдың өзінде-ақ оқу халық комиссариаты жанынан құрылған академиялық орталық коллегия – Аймақтану қоғамы – Сырдария, Жетісу өлкелеріне экспедиция жіберіп, ел арасында ауызша таралып жүрген көп-теген ауыз әдебиеті үлгілерін, ертеде жазылған қолжазбаларды жинатты. Ол материалдардың тізімдерін кезінде Ә. Диваев жариялаған екен. Оның ішінде де көптеген тарихи эпос жырлар болды [1, 295 б.].

Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Орталық кітапханасының қолжазба қорында және М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының текстология және қолжазба бөлімінде эпостық шығармалар сақталған. Солардың ішінде тарихи эпостар да бар екен. Осындағы тарихи эпос жырлар (бізге белгілісі) жүз елу шығарма, нұсқаларын қосқанда алты жүзге жуық. Ғылыми сипаттаманың 3-кітабына енген тарихи эпос, жырлар қазақ елінің XVII ғасырдан бастап XX ғасырдың басында болған тарихи оқиғалардан елес беретін шығармалар.

Орталық Ғылыми кітапхана (ОҒК) мен М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында (ӘӨИ) сақталған тарихи жырларға қарағанда қазақ халқының тарихынан мол мәлімет беретін шығарма Тәуке ханның қызметінен басталады XVIII ғасырда, қазақ хандарының орталығы Түркістанда 1718 жылдар арасында хандық құрған. Тәуке – XVII ғасырда өмір сүрген Жәнібек ханның баласы. Тәуке өзінің «Жеті жарғы» реформасымен тарихтан да, ауыз әдебиетінен де орын алған. Ол реформа – ертеден келе жатқан қазақ халқының әдет-ғұрып заңдарының жиынтығы. Негізінен, ол ертеден белгілі, қазақ арасына кең жайылған афоризмдерден, мақал-мәтелдерден, қанатты сөздерден тұрады.

XVII ғасырда қазақ еліне шабуыл жасаған ойрат феодалдары сол кезде өзара төрт тайпаға бөлінген. Бірі Торғауыт – Тарбағатай жағын, Дербет – Ертістің жоғарғы жағын; Хошут – Дихуа қаласын, Чорос – Іле даласын мекендеген. Өзара таласында

олардың Торғауыт бөлегі XVII ғасырдың 20-жылдарында Орал тауынан өтіп, Еділ ойпатына барып қалмақ хандығын құрған. Еділ ойпатындағылар — қалмақ, Жоңғар тауы жағында қалғандары – жоңғар деп аталып кеткен [2, 255 б.].

XVII-XVIII ғасырларда Жоңғарлар мен қалмақтар екі жақтан шабуыл жасап, қазақ халқының шаруашылығын өте күйзелтеді. Жоңғарлардың хонтайшысы Қалдан Церен (1671-1699 жылдар хандық құрған) Оңтүстік Қазақстан жеріне шабуыл жасап, Сайрам қаласын алып, халқын қуғын-сүргінге ұшыратады. Одан кейін хонтайшы сайланған Цереннің баласы Цеван Рабтан да (1699-1729 жылдар хандық құрған) қазақ еліне шабуылын күшейте түседі. Оның әскері Сарысуға дейін келеді. 1718 жылы Арыс өзенінің бойында қазақтар жоңғар шапқыншыларына қатты тойтарыс береді. Бұдан кейін біраз тынышталып, өз шаруасымен айналып, жайбарақат отырған қазақ еліне жоңғарлықтар 1723 жылы Қаратау арқылы күтпеген жерден тағы да шабуыл жасайды, қазақ халқын қатты күйзеліске ұшыратады. Бұл оқиға қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды» деп аталады. Осы оқиғаларға байланысты қазақ ауыз әдебиетінде көптеген тарихи жырлар, өлеңдер туған. Ол шығармалардан – 1723-1725 жылдар жоңғар әскерінің қазақ жеріне кенеттен жасаған шабуылын, жаудың жан шошырлық қылмысын, бейбіт отырған халықтың босуын, дүниесінен, малынан айрылып аштыққа, жалаңаштыққа ұшырауын, туғанынан, ел-жұртынан айрылып бүліншілікке кездескен ауылдың жай-күйін көреміз. Сонымен қатар сол шығармалардан «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан да бұрынғы жоңғар феодалдарының XVII ғасырдың аяғында болған бірнеше жорығы, ол шабуылдарға қарсы тойтарыс берген қазақ жасақтарын басқарған Төле би, Жәнібек, Есім, Қасым, Әбілмәмбет сияқты ел билеуші билер мен хандардың іс-әрекеті баяндалады.

Ал XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы жоңғар шабуылына қарсы күрескен жасақтарды қазақтың ру басы – батырлары Қаракерейден шыққан Қабанбай, Көкжал руынан шыққан Барақ, Есет, Қанжығалы руынан шыққан Бөгенбай, Әбілмәмбеттің ұрпағы Абылай хан басқарған [2, 275 б.].

Қазақ халқының азаттығы үшін күресте олардың белгілі еңбектері болған. «Ақтабан шұбырынды» оқиғасынан кейінгі шабуылдарда да қазақ жасақтарына басшылық еткен. Олар басқарған топ 1729 жылы жоңғарларға үлкен тойтарыс берген. Қазақ жасақтарының өз елін жаудан азат ету үшін күреске арналған халықтың тарихи шығармалары ру басыларының атымен аталуы олардың жасақтарды басқарғандығынан болуы керек. Біз ол эпостарды қалың көпшіліктің жауға тойтарыс берудегі еңбегі деп бағалауымыз керек.

Сонымен қатар Қабанбай, Бөгенбай, Абылай атына байланысты туған жырлардан еркіндік үшін күресте ерлік еткен Баян батыр, Жасыбай батыр (Баянауылдағы Жасыбай көлі соның атымен аталған), Бердіқожа, Есет, Тума руынан шыққан Шағала, Үйсін руынан шыққан батырлардың да аттарын кездестіреміз. Жырда олардың ерлігі де ешкімнен кем емес. Бұл батырлар – жаудың басқыншылық әрекетіне қарсы, халықтың елдігін сақтап, ауыр шайқастарда ерекше көзге түскен халық ұлдары. Олардың аттары қалмақтармен шайқастарда соғыс болған «Қалмақ қырылған», «Аңырқай соғысы», «Шүршіт қырылған», «Жасыбай асуы» деген жердің атына байланысты алынған. Ол жырлар кезінде елді жаудан азат етуде айрықша көзге түскен халық жасақтарының батырлығы мен батылдығын көрсететін, жеке батырлардың ерлігіне арналған болса керек [2, 285 б.].

Тарихи жырлар Бөгенбай, Қабанбай сияқты ру басылар туралы топқа қосылып, үлкен эпостың тарауына ықпал еткені байқалады.

Қабанбай туралы жырдың бірнеше нұсқалары бар екен. Жырдың негізгі сүресі, баяндауы бір. Жырдағы қатысушылардың бейнелері де, іс-әрекеті де бір арнадан

тарайды. Қаракерей Қабанбайдың күресетін жауы бірде монғол, бірде жоңғар, бірде қырғыз Әтеке батыр болып келеді.

Кейбір тарихи эпостарда тарихи адамдардың атын атап, істеген ісін қиял-ғажайып дүниесінен алып, әсерлі сипаттауларды қосатын жағдайлар да кездеседі. Ондай шығарған тарихи адамның нақты әрекеті көрінбейді. Бұл да тарихи нақтылықтар ұмытылғанда көбірек қолданылатын әдіс сияқты. Сондықтан да мұндай шығармалар тарихи эпостан гөрі батырлық эпосқа жуық болып келеді. Мысалы, XVII ғасырда болған Жәнібек туралы жырда осындай баяндауларды кездестіреміз [3, 4 б.].

Сипаттама жазылған шығармалардың ішінде кейбір ру басы қазақ феодалдарының көршілес халықтардың ру басы феодалдарымен барымта күресі, бір-біріне шабуылы, бір-біріне қиянат жасауы, ол күреске шабуылдың мән-жәйін жете түсінбеген шаруалардың араласуы сияқты жағдайлары да кездеседі. Әрине, мұндай шығармалар сын көзбен қарап, ұқыпты зерттеуді керек етеді.

Бір топ жырлар XVIII ғасырдың бас кезінде өмір сүрген Сүйіндік руынан шыққан Олжабай, Дулат руынан шыққан Өтеген батырлардың шетел жауларымен күрестегі айла-амалын, өз елін қорғаудағы жан қиярлық ерлігін, халықтар аралығындағы достықты сақтаудағы еңбектерін айтуға арналған. Олжабай туралы бір әңгімеде қырғыздың Әтеке батыры Сүйіндік руының құлынды биесін алып кетеді. Жас батыр соны іздеп барып, қырғыз елімен жауласып емес, табысып, құлынды биесін алып қайтады. Сол жолғы сапарында қарақалпақ, өзбек елінен өзіне дос табады.

Абылай ханның, Қабанбай батырдың халықты басқарудағы жағымсыз қылықтары «Өтеген», «Олжабай» жырларында қатты сыналады. Осы екі жырда да Абылайға: «Біресе орысқа, біресе қытайға бағынамын дейсің, тұрағың жоқ», - деп бетіне айтады. Бұл екі батырдың екеуі де Абылайға: «Елді күшпен емес, әділетшілік жолымен басқар», - деп ақыл береді. Әділ болуды талап етеді.

Бір жырда Абылай өзінің қаталдығымен Шаншар руының адамы Ботаханның ажалынан бұрын өлуіне себепші болады. Шаншар руы Абылайға қарсы соғыс ашпақ болғанда, Олжа-бай ақыл айтып елді татуластырады.

Абылай, Қабанбайлардың ел басқарудағы бір жақты қаталдығы XVII ғасырда өмір сүрген Көтеш, Бұхар ақындардың өлеңдерінде де сыналады.

«Арқалық батыр», «Базар батыр» эпостары да XVIII ғасырда өмір сүрген, шет жаулардан елін қорғауда еңбек еткен тарихта белгілі батырлардың жорықтарын сипаттауға арналған.

Бір топ жыр 1782-1797 жылдарда Жем мен Жайық аралығында, Кіші жүзде болған Нұралы хан мен Айшуақ сұлтанның, патша отаршыларының халыққа көрсеткен жәбіріне, шектен тыс төлететін алым-салығына қарсы шаруалардың көтерілісіне, оны басқарған Сырым Датовтың атына байланысты туған. Ол туралы шығармаларда он бес жылға созылған ша-руалардың ұлт-азаттық көтерілісін басқарған Сырым Датовтың Нұралы ханның баласы Есім ханды өлтіруі, Есімнің мал-мүлкін шаруаларға бөліп берумен тынғандығы айтылады.

Біраз шығармалар 1836-1838 жылдарда, Бөкей хандығының жерінде, қазақ феодалдарының шаруаларды шектен тыс қанаушылық қысымына қарсы болған көтеріліске байланысты туған. Ол көтерілісті Беріш руынан шыққан Исатай Тайманов пен ақын Махамбет Өтемісов басқарды, оларға Науша, Айса сияқты батырлар да қосылды. Осы көтеріліс туралы шығармаларда Исатай мен Махамбеттің халық жасағын ұйымдастыруы, ханға, феодалдарға, билерге қарсы күресіндегі ерлік істері, таймас қажырлылығы баяндалады.

XIX ғасырдың 50-жылдарында Қазақстанның оңтүстігінде Ақмешіт, Арал қорғандары салынады, сол жердегі қазақтар патша отаршылары мен қазақ феодалдарының екі жақты қысымына ұшырайды.

Оған қарсы Сырдария егіншілерінің, балықшыларының көтерілісі басталады. Оны Жанқожа Нұрмұхамбетов басқарады. Сипаттамада берілген бірқатар шығармалар осы Жанқожа басқарған қазақ шаруалары жасағының патша отаршыларының, Хиуа, Қоқан хандарының, қазақ феодалдарының ауыр алым-салымдарына, шектен тыс қысымына қарсы туған күресіне арналған.

XIX ғасырдың 60-жылдарында жоғарыда аталған жағдайға байланысты Шекті руының шаруалары көтеріледі. Ол көтерілісті Бекет Серкебаев, Ерназар Кенжалиндер басқарады. (Олар сол елдің сұлтан-правителі Арыстан Жантөринді өлтіреді. Осы оқиғаға байланысты тараған біраз шығармалар да сипаттамада баяндалған.

XIX ғасырдың 70 жылдарында қазақ елі Россия патшалығына түгел қараған-ды. Осыған байланысты 1868 жылы патша өкіметі қазақ жерін басқарудың жаңа тәртібін қабылдады. Оны қазақ елін басқарудың «Уақытша ережесі» деп атайды. «Уақытша ереже» бойынша шаруалардың бұрынғыдай жайлау, қыстауға ерікті көшіп жүруіне тиым салынды. Шаруалардың осыған қарсы наразылығы туды.

Жаңа ереже бойынша бұрынғы сұлтандар, билер мен дін иелерінің еріктілігіне де біраз қысымдар болған-ды, олар шаруалардың көтерілісін өз мақсатына пайдалануды көздеп көтерілісті басқарды. Ол жағдай жөнінде де біраз шығармалар болды [3, 5 б.].

«Уақытша ережеге» байланысты көтерілісті Иса Төлебаев, Досан Тәжиевтер басқарды, бірқатар жырлар соларға арналды. Осындай көпшілік топтың қанаушыларға қарсы іс-әрекет қимылына арналған шығармалармен қатар жеке адамдардың бейбітшілік өмірдегі ерлігі де ақындардың назарынан тыс қалмады. «Мырзаш батыр» атты тарихи эпоста Зайсан қазағы Алдияров Мырзаштың Н.М. Пржевальскийдің бірнеше экспедицияларына қатысып, көп қиыншылықтарды басынан өткізіп, жол көрсетуші болғаны айтылады.

Н.М. Пржевальский: «...Алғашында жол көрсетуші етіп алған адамымыз Зайсан қазағы Мырзаш Алдияров. Бұл кісі 1877 жылдың күзінде бізді Құлжадан Гучинға апарған болатын, - дейді [3, 6 б.].

XX ғасырдың басындағы революциялық ұйымдарға қатысып, одан патшаның 1916 жылғы шығарған «Июнь жарлығына» қарсы қозғалыс кезінде халықтың ұлт-азаттық көтерілісін басқарған ерлер туралы да жырлар бар. Мысалы: «Тобағұл батыр» жырында Тобағұлдың 1905 жылғы революцияға қатысқаны, орыс жұмысшыларымен бірігіп одан кейінгі революциялық көтерілістерге де араласқаны, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті басқарғаны айтылады.

1916 жылғы қазақтың ұлт-азаттық көтерілісін басқарған ерлерге арналған дастандар, жырлар қазақ ауыз әдебиетінде молшылық. Совет өкіметі орнағаннан кейін жас мемлекеттің тап жауларымен жан аямай күрескен, сол жолда құрбан болған азаматтарына арналған шығармалар да көп. Оның бәріне бірдей сипаттама жазылмады. Оның себебі олардың басым көпшілігінің қалың жинақтарда жарияланғаны және шығарма авторларының жинақтарында да жарық көргені еске алынды. Алайда халық шығармаларының тарихи ізбен даму кезеңдерін көрсету мақсатымен 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінің басшыларына, азамат соғысының ардагерлеріне арналған біраз шығармаларға сипаттама жазылды [3, 7 б.].

Қазақ халқының 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі империалистік соғыс жағдайындағы бүкіл Россиядағы пролетарлық революциялық күреспен тамырлас, ұлт азаттығын алу жолындағы күресі еді. Көтерілістің негізгі қозғаушы күші кедей, шаруа, еңбекші бұқара болатын-ды. Бірқатар жырлар көтерілістің басшылары Аманкелді Иманов, Бекболат Әжікеев, Әліби Жанкелдин, Шаймерден Бейісов сияқты халыққа танымал, ардақты азаматтардың ерлігіне арналған. Бұлар сияқты халық күшін дұрыс жолға салып, айласын, ақылдылығын, ерлігін іске асыра білген, ел үшін жанын қиған,

халыққа қамқорлық жасаған батырлар – халықтың мақтанышы. Міне, солардың ерлігін және қалың көпшілік арасынан шыққан Баян, Асқар, Ермағамбет, Марқабай сияқты жігіттердің батырлығын баяндайтын шығармаларға сипаттама берілген.

Әдебиет

1. Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
2. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 3-том. – Алматы: 2001. – 401 б.
3. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. – Алматы: Ғылым, 1979. – 250 б.

ӘОЖ 691.33

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН КӨРКЕМДЕГІШІ ҚҰРАЛДАР

Жангудина А.Қ., Қадыров Ж.Т., Ақпанова Ғ.К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Ауызша шешендік сөзде мәнерлілік, ең алдымен, сөз мағынасын айқындайтын дауыс сазымен байланысты. Қандай көрікті сөзді болмасын бірдей үнмен, бірсыдырғы темппен айтар болса, шешеннің сезімі көрінбегені былай тұрсын ой мен идея ашылмай қалады.

Интонация шешен сөзінің тақырыбын, мазмұнына қарай әр түрлі көтеріңкі, мұңды, қуанышты, ашулы т.б. Интонация шешендік сөзді көркемдейді, айқындайды, шешеннің көзқарасын білдіреді. Интонацияның психологиялық күші де осында – сөзге, жағдаятқа қарай жағымды, жағымсыз психологиялық үн береді. Психологиялық үн әрбір сөзді сезіммен айтып, мағынасын айқындауға көмектеседі. Ә. Кекілбайұлының: жасаған ие осы бір құлазыған құла дузді былағы дүниені шектен шыға таңдандыру үшін жаратқандай. Қиялда ғана болатындай қиян өлкеге көкте самғамасаң, жер бетімен жылжып, ғұмыры жете алмайтындайсыз. Иллюминатордан қағынды тиіп арам қатқан арық түйенің қатып қалған сұр көңілдей солғын жер бедерін көргенде, ғарыштың әлдебір әлі белгісіз планетасына келіп қалғанбыз ба деп ойлайсыз, деген жолдардағы психологиялық үн-өкініш, мұң, аяу, таңданыс. Осы үнді туғызатын жер бедерін көргендегі шешеннің психологиялық күй-жайы. Жазушының таңданысы бірінші, екінші сөйлемдегі әрбір сөзден аңғарылады: жасаған ие, осы бір құлазыған құла дүз қиялда болатындай қиян өлке жете алмайтындайсыз, т.б. Шешен көңіл-күйдегі өкініш пен мұң экологиялық апатқа ұшыраған аймақтың келбетін көрсетер қағынды тиіп арам қатақан арық түйенің қара сұр көңілдей солғын дейтін жағымсыз сөз қолданыстарынан байқалайды. Автор психологиясынан туындаған жағымсыз әуен аллитерациялы дыбыстар біркелкілігінен жасалған. Р. Сыздықова сөз сазын жасауға қатасатын дыбыстар үндестігіне тоқтала келе өлең жолдарында немесе қатар келген сөздердің басында, мақал-мәтелдердің, тұрақты тіркестерде, қысқысы, текст ішіндегі сөздер біркелкі немесе бір-біріне жуық дауссыздардан басталып келсе, ол аллитерация деп аталады, - дейді. Жоғарыдағы жолдарды өзіне сай интонациямен айтпаса жазушы идеясы ашылмаған болар еді.

Мұндай сөз қолданыстарынан оқырман не тыңдармандарын суреттеліп отырған зат, құбылыс туралы жанды түсінік береді, ассоциация туғызады, сезімдерін қозғайды, сөйтіп әңгіме болып отырған оқиға не құбылысты ақылмен танып – білуге көмектесіп қана қоймайды, оларды шешеннің көңіл-күйіне түсіреді.

Ана тілімізді терең меңгеріп, оның астарлы сырларына үңілемін шешендік өнерден тәлім аламын деген оқушы қазіргі шешендер сөзімен қоса, шешендік талғаулармен билер сөзінің көркемдігіне назар аударған жөн. Бұл жердегі сөзі тек сұлулық, әдемілік деген ұғымы ғана емес, біздіңше, ең алдымен әсерлілік деген ұғымды беру тиіс. Өйткені адам сезіміне тек жағымды нәрселер емес, жағымсыз экспрессиясын пайдаланып, олардың эмоциялық күшін танытады деген Р. Сыздықова сөзін шешендік сөздердегі шешен тілін әрлейтін көркемдегіш құралдарға арнап айтуымызға болады. Мұны Р. Сыздықова жеке сөздердің қылығы деп атайды.

Сөз өнеріне алғаш мән беріп, сөз өнері ғылымының қағидаларын түзген А. Байтұрсынұлы іліміндегі терминдерді басшылыққа алып таңдар болсақ:

Көріктеу – бір нәрсені көптен айырып, көзге көбірек түсерлік етіп айтқысы келгенде, ол нәрсенің атына айқын көрсеткендей сөз қосып айту.

Атымтай Жомарт, Жиренше шешен, Қаз дауысты Қазыбек деу де айқындау мақсатпен айтқаннан шыққан. Жалпы ауыз әдебиетіне тән қалыптасқан бірқатар фразалық тіркестер сұлулықты таныту үшін тұрақты көріктеулермен берілген: қолаң шаш, алма мойын, сүмбіл шаш, тана көз, аш бел т.б. Сондай-ақ бір заттың екі-үш түрлі қасиеттерін ерекше көрсететін көріктеулерге қару-жарақтың тұрақты атаулары да жатады: бадана көзді ақ сауыт, айшықты ала ту, толғамалы ақ сүңгі, алтын құндақ ақ берен, алты қырлы ақ мылтық т.б. Олай болса эпитет-айқындау, заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз. Көріктеудің үздік үлгілері біз талдап отырған шешендік сөздерде молынан ұшырасады. Қазыбек биге бір адам: кім жақын, не қымбат, не қиын? деген үш сұраққа жауап беріңізші деп қиылып отырып алыпты. Сонда Қазыбектің берген жауабында мынадай өлең жолдары бар:

Алтын ұяң отан қымбат,
Құт береке атаң қымбат.
Аймалайтын анаң қымбат,
Мейірімді апаң қымбат.
Асқар таудай әкең қымбат,
Туып өскен елің қымбат,
Кіндік кескен жерің қымбат,
Ұят пенен ар қымбат
Өзің сүйген жар қымбат

Сырым батыр үйіне қонып отарған қадірменді қонағы Төленді биден:

– Биеке! Қазақтың қонағы неше түрлі болады? – деп сұрапты.

– Қазақтың қонағы төрт түрлі болады: біріншісі – арнайы қонақ, екіншісі – құдайы қонақ, үшіншісі – қыдырма қонақ, төртіншісі – қылқыма қонақ – деп жауап беріпті Төленді би.

Алғашқы Қазыбектің жауабына айтылған көріктеулер – алтын ұяң, құт берекең, асқар тауың, туып-өскен, кіндік кескен. Бұлардың ішіндегі біразы әбден тұрақталған көріктеулер, алдыңғы екеуі – метафоралы көріктеу. Ал қалғандары жай анықтауыш болмай, көріктеу болатын себебі – бұлар қандай деген сұраққа жауап бермейді, тіркесе жұмсалып, белгілі бір ұғымды көріктеп беруге қызмет етеді. Эпитет көріктеу үшін ғана қолданылмаған. Олар адам баласы үшін ненің қымбат, қандай белгі, қасиетімен қымбат дегенді айыруға көмектеседі. Соңғы Төленді бидің сөзіндегі арнайы, құдайы, қыдырма, қылқыма сөздерінің жай анықтауыштан айырмашылығы, біріншіден, мақсатты жұмсалуды, екіншіден, образдылығында. Сөздің көркемдік деңгейінің көтерілуі сөз шеберлерінің рухани өрісіне байланысты екенін айта келіп, Ш. Мажитаева Абайдың жүрек сөзінің алдына әр түрлі эпитет қойып, құбылтып түрлі мән беріп, жиырма қаламы жүйрік сөзуар дегеннің орнына тілі ұзын деп сөйлеу де метонимияға жатады. Бір ұғымды меңзеп, тұспалдап жеткізу- шешендік сөздердің сөйлеу үлгісіне кіреді.

Мысалы:

– Алысыңыз қалай? - деді Қазыбек те сыпайы сұрақ қойып.

– Алысым жақын болды.

– Тәттіңіз қалай болды?

– Тәттім шырын болды.

– Несиеңіз қандай?

– Несием шүкір өніп жатыр.

Қазыбек ауылына келген соң әкесі оның қасына ерген серіктерінен:

– Балам Төле бимен не деп сөйлесті? – деп сұрағанда:

– Екеуі былай десіп әңгімелесті, бірақ мәнісіне түсіне алмадық, - деседі олар.

Олары несі екен? – деп қарт әке де түкке түсінбей таң қалады. Сонда жұмбақ сырды Қазыбек өзі айтып береді.

– Төкеңнің алысым жақын болды дегені қос жанарын айтқаны. Тәттім шырын болды дегені ұйқысының қашқанын білдіргені. Шүкір несием өніп жатыр дегені – балаларының жақсы бағып, жақсы күтіп отырғанын түсіндіргені – дейді.

– Осындай Төле би мен Қазыбектің даналығы, сөзге ұсталылығы, сыпайылығы көрінеді. Адам мен құбылыстардың қасиет, сапасын осылайша алмастырып суреттеуі шешендік сөздерде үстеме мағына дарытып, жаңа түсініктерге жол ашады. Өмір құбылыстары арасындағы әр түрлі байланыстарды таныған шешендер оны жаңа ұғымдармен мәнерлеп жеткізген. Алмастыру – ойды мәнерлеп жеткізудің құралы. Ол суреттеліп отырған құбылысқа эмоционалды бояу береді, көтеріңкі үн қосады. Шешендер тілінде, әсіресе, жыраулар толғауында келетін ұлғайған алмастырулар шешендердің суреттеу, қиялдау қабілеттерінің ұшқырлығын аңғартады. Алмастырулардың астарында қат-қабат қимыл - әрекет жатады. Сол әрекеттердің нәтижесінде құбылыстың өзі алмаса үш түрлі тіркес жасағандығын тілге тиек етеді. Олай болса, көріктеу сөз мағынасын құбылудың тиімді тәсілі болып табылады.

Досболдың екі бимен қағысуы.

Аста бас қосып, қымыз ішіп отырғанда бір би Досболға көңілі толмай: «Қара ағаштай қалтия қалған қаралдысы жоқ бұл жатқаның кім?» - дейді. Сонда Досбол: «Рас мен қарағаштай қатушы едім, сендей талайлардың есінен қайғысыз қылып шымбайына батушы едім, өзімді елеп еңкейгендердің таңдайына балшекердей татушы едім, қарағайды хан демей елдің шетінде, жаудың бетінде жатушы едім», - дейді.

Екінші би: - Қанша мақтансаң да ми сиярлық басың, шынашық айнарлық шекең жоқ екен, - депті Досболға.

Сонда Досбол:

Арам етті, қам желке,

Барсаң байдан табылар,

Құлан сирақ, қу шеке.

Іздесең қайдан табылар! – депті.

Жауап айта алмай екі би жым болыпты.

Соңғы Досбол айтқан жауаптағы көріктеулер: арам ет, қам желке, құлан сирақ, қу шеке. Бұл эпитеттер байлардың шын қасиеттерін суреттеп, көріктеу үшін шебер қолданылған.

Өз Жәнібектің алпыс биі болған екен. Бір жолы хан билеріне: «Дүниеде не өлмейді?» - деп сұрағанда алпыс биі бір ауыздан:

Ағын су өлмейді,

Асқар тау өлмейді.

Аспанда ай мен күн өлмейді

Әлемде қара жер өлмейді.

Сонда Жиренше шешен бәріне қарсы шығыпты:

Ағын судың өлгені,
Алты ай қыста қатқаны.
Асқар таудың өлгені,
Басын бұлттың жапқаны.
Ай мен күннің өлгені.
Қар астында жатқаны.
Ажал деген атқан оқ
Бір алланың қақпаны.
Дүниеде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді
Ғалымның хаты өлмейді.

Бұл жерде Жиренше өзінің тапқырлығымен дәл тапқан жауабында тілдік құралдарды көп әрі орынды пайдаланған. Эпитеттер – ағын су, асқар тау.

Теңеу. Сөз бейнелеу тәсілдерінің ішіндегі ең пәрмендісі – теңеу. Шешендердің көркем ойлауының, дүние танымының ұлттық ерекшелігі теңеуден көрінеді. Сондықтан да теңеуді дүниетаным құралы ретінде философия зерттесе, стильдік әдіс ретінде әдебиеттану ғылымында, тілдің бейнелі құрылымы ретінде тіл білімінде зерттеліп келеді.

Ал шешендік өнер – тіл мен әдебиеттің және философияның түйіскен жері. Себебі теңеудің логикалық, эстетикалық, лингвистикалық табиғаты осы шешендік сөздерде анық байқалады. Шешендік сөздердегі теңеуді сөз еткенде, оның дүниетанымдағы ойлаудың жемісі екенін айтпай кетуге болмайды. Теңеудің адамдардың дүниетанымындағы ойлаудағы маңызын дәл айтқан Л. Боровой екендігін Т. Қоңыров атап көрсетеді: «Барлығы да қалай деген ұлы сөзден басталады. Адам баласы қалай сөзін тапқаннан соң, өз дамуының жаңа, жоғарғы сатысына көтерілді»; бұл қалай сөзі адамзат санасының даму тарихындағы ұлы оқиға болды. «Автор тіл мен ойлаудың алғы шарты болғандығын тап басып, маңызды тұжырым жасайды. Алғашқы қарапайым түрдегі қалай деген сұрақтың жауабынан кейін, образды ойлау әдісіне көшкен теңеудің анықтамалары мынадай» [1, 87 б.], «Теңеу – ортақ белгілері бар екі затты, ұғымды және күйді бір-бірімен салыстыратын және сол ортақ белгінің негізінде алғашқы заттың көркемдік мәнін күшейте түсетін бейнелі сөз тіркесі». «Екі құбылысты бір-біріне жанастыра отырып, біреуінің қосалқы белгілері арқылы екіншісін сипаттайтын троптың ең қарапайым, ең алғашқы түрі теңеу болып табылады. Теңеу суреттеуді неғұрлым көрнекі ету мақсатымен бір затты, ұғымды басқа бір заттармен саластыруға негізделген көркемдеу тәсілі. Осы анықтамалардың бәрінде теңеудің ойлау, салыстыру, ұқсату, ой қорыту сияқты логикалық әрекеттердің нәтижесінде қалыптасқанын пайымдаймыз». Теңеу–белгілері адам дүниетанымында әбден танылған ұқсас заттар мен құбылыстарды салыстыру негізінде туғандығын З. Ахметов те айтты: «Көпшілікке белгісіз, түсініксіз нәрсені түсінікті айту бір басқа да, ол бейнелілік сипаты бар көркем теңеу жасау–бір басқа. Поэзиялық шығармадағы теңеуді алсақ, мұнда мәселе салыстырылып отырған нәселердің белгісіз немесе белгілігінде емес, сол айтылатын өзгешелік бұлардың бірінен екіншісінде айқынырақ, көрнектілеу екенінде, салыстырудың өзінен көп мағына туатындығында» [2, 127 б.].

Теңеудің бейнелілік сипатын, эмоционалды-экспрессивтік сапасын, заттық–логикалық негіздерін, ассоциациялық мүмкіндіктерін, поэтикалық табиғатын тани, таныта отырып, Т. Қоңыров теңеуге мынадай анықтама береді. Сонымен, теңеу – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемділік эмоционалды – экспрессивтік сапасын

күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы.

Таным құралы болған теңеу ойлау заңдылықтарына байланысты тілде көрініс тапты. А. Байтұрсынұлы теңеудің екі түрлілігін айтады: әншейін теңеу, әдейі теңеу. Әншейін теңеу тілде қалыптасқан әдеттегі теңеулер деп, бұған Ахмет Байтұрсынұлы удай ащы, айдай жарық, күйедей қара деген мысалдарды келтіреді. Әдейі – теңеу деп көркемдік қасиеті жоғары бейнелі теңеулерді айтады. Әдейі теңеліп отырған нәрселердің айрықша қасиеттері эпитеттермен айқындалып беріледі. Теңеуде екі жағдай салыстырылады. Салыстырмалы мәнде берілген мағыналардың қолданыла келе тұрақтылық сипат алуы фразеологизмдерде сақталған: тонның ішкі бауындай, тайға таңба басқандай, қыл үстінде тұрғандай. Ахмет Байтұрсынұлының айтуынша, тілді көріктеу үшін жұмсалатын – әдейі теңеулер. Бұлар нәрсенің бейнесін жоғарыдағыдай суреттеп көрсетеді. Теңеудің бәрі көрнекілік мақсат үшін жұмсалады. Себебі бір затты екінші зат арқылы бейнелеуде көрнекіліктен басқа да семантикалық компоненттер болады. Теңеу ойлаудың жемісі. Теңеудің формальды логикалық категориясы ретінде үш элементтің болуын қажет ететіндігін айтады зерттеушілер. Олар: 1. Сипаттауды қажет ететін ұғым; 2. Сипаттаушы ұғым. 3. Екі ұғымның арасында көпір қызметін атқаратын байланыстырушы элемент. Демек, теңеу ойдың тілдегі көрінісі ретінде үш элементтен тұрады: сипаттаушы ұғым және байланыстырушы белгі. Мысалы: ойлау білу мұрындық жіп сияқты, оны ұстаған адам мұратына жетеді (Ж. Баласағұн). Осы даналық сөздерде теңеулік мағына тудырып тұрған құрылымның сипатталушы ұғымдары – ойлау, білімсіздік, білім, ой сияқты абстрактылы заттар, сипаттаушы ұғымдар-мұрындық жіп, жіліксіз ет, құм, көздің құрты, елді мекен сияқты образдар, бұларды байланыстырушы белгілер – ой мен мұрындық жіпті ұстауға болатыны, білімсіздік пен жіліксіз етті байланыстыратын тірексіздік, көріксіздік, білімсіздің көңілі мен құмды салыстыруға негіз болған – жоқ болу. Бұлардағы теңеу жасап тұрған тәсілдер – сияқты, тәрізді, секілді сөздерінің көмегімен де жасалады. Тең және бейне сөздерінің, тәрізді, секілді сөздерінің көмегімен де жасалады. Тең және бейне сөздерінің теңеу жасайтын қызметіне қарсы пікір де жоқ емес. Қ. Жұмалиев бейне мен тең сөздердің көрсеткіші деп дәлелдейді.

Қ. Жұмалиевтің бұл пікіріне қосылмаған Т. Қоңыров метафора мен теңеудің бір-бірінен үлкен айырмашылықтары бар екенін айтты. Олар біріншіден, формальды айырмашылықтар, екіншіден, структуралық айырмашылықтар. Формальды айырмашылықтар – мынау: сияқты, тәрізді, секілді, бейне, тең, ұқсас сөздері мен – дай, -дей, -тай, -тей, -дайын, -дейін, -ша, -ше жұрнақтары теңеу жасайтын тәсілдердің көрсеткіштері болса, ал бұлардың метафораға ешқандай қатысы жоқ. Структуралық айырмашылықтардың мәні мынада: теңеуде бір-бірімен салыстырылған заттар әр уақытта өздерінің тура мағынасында қолданылады да, ал метафорада предмет тура мағынада, образ келтірінді мағынада жұмсалады. Бұл жерде Т. Қоңыров Б.В. Томашевскийдің пікіріне сүйенеді: метафорада образ бен предмет бір сөздің бойына кірігеді де сол метафоралық мағынада қолданылып тұрған сөз бірден екі мағынаға ие болып тұрады: оның бірі сөздің тура мағынасы да, екіншісі ауыспалы мағынасы. Сөздің тура мағынасы образдың, ауыспалы мағынасы предметтің қызметін атқарады. Осы екі мағынаның арасындағы ұқсастық метафораның белгісі болып табылады.

Әдебиет

1. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – А.: «Жазушы», 1978. – 310 б.
2. Ахметов З. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. – А.: «Ана тілі», 1996. – 380 б.

THE USE OF CRITICAL THINKING TO DEVELOP SPEAKING SKILLS**Zhanpeissova M.K., Rakhmetova Sh.S.***(M. Kozybaev NKU)*

The development of speaking skills is one of the main learning objectives of a foreign language lesson. The student should have the ability to speak and understand by ear, i.e. the development of communicative competence. Speaking is the expression of one's thoughts for the purpose of solving the tasks of communication. It is an activity of one person, although it is included in communication and is inconceivable outside of it, because communication is always interaction with other people. The purpose of secondary school education should be considered not only language, which is appropriate in philological education in a special university, and not speech as "a way of forming and formulating thought", and not even just speech activity is speaking, reading, listening or writing, but also the specified types of speech activity as means of communication. One of the effective ways to improve the speaking skill is the use of modern teaching technology. In this article we will focus on the developing speaking skills by means of critical thinking technology. [1]

According to sociologists, our society has now moved to a completely new stage of its development. Today's society is an information society. Constant social development makes new demands on the modern personality. The task of personal development, which could be successful in the modern world is fully entrusted to teachers. The task of the teacher is to teach how to work correctly with information and various sources of information, correctly evaluate the information received and find the most effective ways to use it.

The main goal for pupils is to learn to speak effectively through critical thinking. They should be able to perceive new information, carefully and critically study it. Also to be able to balance different points of view in the mind, to be able to subject an idea to light skepticism, to test individual ideas for the possibility of their use. Improving the learning process requires the teacher to pay special attention to the development of critical thinking of students.

Speaking is one of the types of speech activity, so speaking should be defined in the general context of speech activity. During the lesson speaking forms the ability to organize educational interaction in a group, cooperation with peers, the ability to listen and hear, to evaluate your results and the results of your friends. In the process of such lessons, critical thinking is formed as well as a very important ability to mobilize the acquired knowledge and experience in a certain situation [2].

According to the method of registration of the subject, speaking skills is an oral form of speech activity, which is at the focus of verbal action in the expression of the subject is characterized as a productive activity. And by the nature of the role that speaking plays in the process of communication, speaking is characterized by an initiative type of speech activity, since it is aimed at meeting the needs of a person. Zimnyaya I.A. refers to the needs that are realized in speech such needs are "higher spiritual needs". There are communicative, cognitive, the need for communication, speaking as a type of speech activity should be considered in the context of speech activity "... in the totality of its activity characteristics". Thus, speaking as a type of speech activity has the following characteristics: connection with personality, connection with thinking, connection with the communicative function of thinking, motivation, purposefulness, social nature, etc. [3].

It is extremely difficult to motivate a modern student to engage in cognitive activity, to find a way to the goal in the field of information and communication. This is because children

often have serious difficulties in understanding the educational material in all school subjects. The reason for this is an insufficiently high level of development of thinking and, above all, critical thinking. And this is very important for a person in the modern world, which is entering a new age with a new look of cognitive culture, for which “reproducing person” is essentially an outdated and uninteresting concept. In addition to reproducing activity, there is another type of activity, namely, combining or creative activity.

Criticality of the mind is the ability of a person to objectively evaluate their own and other people’s thoughts, carefully and comprehensively check all the propositions and conclusions put forward. Critical thinking, i.e. creative thinking, helps a person determine their own priorities in personal and professional life, assumes individual responsibility for the choice made, increases the level of individual culture of working with information, forms the ability to analyze and draw independent conclusions, predicts the consequences of their decisions and be responsible for them, and allows developing a culture of dialogue in joint activities. These factors determine the relevance of the chosen topic of the final qualification work [4].

With the help of critical thinking technology, the teacher increases the motivation to learn, develops the student’s personality and helps to form communicative competence. The teacher also helps to develop students’ independent use of the foreign language, as well as learning to express their opinions and arguments.

Critical thinking often involves a willingness to imagine or consider alternative solutions, introducing new or modified ways of thinking and acting. Students must develop critical thinking and research skills that enable them to participate effectively and successfully in broader communication processes.

Critical thinking enables students to:

- increase comprehension of information;
- engage their interest in the educational process;
- think critically;
- work with other students in the classroom;
- work independently;
- develop productive and critical thinking;
- form one’s own attitude to what is going on around one;
- improve the quality of students’ education.

The use of technology of critical thinking in the teaching of a foreign language allows us to achieve mastery of the material by all members of the group, to solve a variety of educational and developmental tasks.

When developing a lesson plan we are constantly thinking about what form of work to apply and what method to use in order to develop students’ speech and thinking. What is critical thinking? Critical thinking is a disciplinary approach to comprehend, evaluate, analyze, and synthesize information obtained through observation, experience, reflection, or reasoning, which may later serve as a basis for action.

In conclusion, it should be noted that the use of critical thinking instruction in English classes reflects contemporary requirements for a foreign language class. Teachers’ critical thinking includes the ability of critically evaluate their own work practices and attempts to apply and evaluate new methods and approaches.

The technology developed by the Americans D. Kluster and D. Halpern for the developing of speaking skills by means of critical thinking offers a system of specific methodological techniques that can be used in various subject areas. This is a universal, penetrating, “over-subject” technology open to dialogue with other pedagogical approaches and technologies.

References

- 1 Zimnyaya I.A. Psihologiya obucheniya inostrannim yazykam v shkole. - Moscow, 1991. – p. 205.
- 2 Arnold I.V. Stilistika sovremennogo angliiskogo yazika. - Prosveshchenie, 1973. - p. 455.
- 3 Yosipov B.P. Samostoyatel'naya rabota uchashih'sya na urokah - Moscow: Uchpedgiz, 2009. - 239 p.
- 4 Melnikova E.L. Problemno-dialogicheskoe obuchenie kak sredstvo realizatsii FGOS. – M., 2013. - p. 138.

ӘОЖ 81

ТАРИХИ ЛЕКСИКА ТІЛ ТАРИХЫНЫҢ НЕГІЗІ

Жәмшит Ұ.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Қазақ тілінің тарихи қалыптасуын зерттеп, соның негізінде қазақ тіл білімінде тарихи лексикология мен семасиологияның негізін салған ғалымдардың бірі ретінде Ғ. Мұсабаевтың аса ден қойып, өнімді еңбек еткен саласы - қазақ тілінің тарихы. Тіл тарихы мен ел тарихын, сөз тарихы мен табиғатын зерттеу - өмір бойы сөз мәніне зер салу мен жинақтап анықтау ғылыми зерттеудің негізі болған. Сөйлеу тіліндегі көне тілдің сарқыншағы, көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі ру тілдерінің қалдықтары, көнеленген қат-қабаттары бар. Бұған қосымша, қазақ халқының әр кезде көрші халықтармен қарым-қатынасын көрсететін ауыс сөздер де табылады. Этнолингвистиканың тамыры лингвистикалық зерттеулер бастауында деуге болады. Белгілі ғалым М.М. Копыленко этнолингвистиканың негізін түркілердің баға жетпес жәдігері – М.Қашқари еңбегінен іздесе [1, 4], орыс этнолингвистикасының негізін салушы Н.И. Толстой этнолингвистикалық пайымдаулар, И.Г. Гердер және В. Гумбольдт еңбектерінде кездеседі деп есептейді [2, 181], ал этнолингвистиканың тілді оның иесі халықтың рухани мәдениетімен байланыстыра зерттеуге бағыт ала бастауы - XX ғасырдың алғашқы жартысы да, материалдық мәдениет деректерінің этнолингвистикалық зерттеулердің нысаны болуы да сол XX ғасырдың ортасынан қарқынды дами бастады. Өмір тұтқасына тән қасиеттерін сезіне білген, тілдің тұтастығы белгілі тарихи дәуірде қалыптасқан [3, 18], дамып жетілген қауым - этностың қалыптасу кезеңдері ұзақ мерзімді қамтиды, сол кезеңдердің тарамдарында, биік белес толқындарында этностың тыныс-тіршілігі, өмір салты, рухани мәдениетінің тарихи бастауы, жетілу кезеңдері жатыр, негізінен, этнос тарихы - тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жалға-сып келеді. Сондықтан да этнос тарихын танытуда этнолингвистикалық зерттеулердің маңызы зор. Тіл - этностың пайда болу кезінен бастап, ұлт, этнос дәрежесіне дейінгі жолының айғағы, айнасы. Тарихи лексиканы зерттеу барысында туыстас халықтардың тарихымен салыстыра қарастыру өте тиімді болып келеді. Түркі тілдерінің туыстық жақындығы, өмір сүру жағдайының жақындығы жалпы-халықтық лексикадан ғана көрінбейді, тарихи лексика элементтері оның айқын мысалы бола алады. Түркі тілдерінің бірінде кездесетін тарихи сөз лексикалық норма болуы мүмкін [4, 44]. Түркі тілдерінің «жалпытүркілік лексикалық қабаты» дегенді шартты түрде қабылдау керек деп есептейді А.М. Щербак [5, 110], себебі белгілі бір атауды жалпытүркілік кезеңнің жәдігері ретінде қарас-тыру үшін оның барлық түркі тілдері лексикасынан табылуы шарт емес, ол сөздің өмір сүруін дәлел-дейтін деректің табылуына қарай жеткілікті деп санауға болады. Бірақ логикалық ойлау тұрғысынан алып қарайтын болсақ, онда жалпытүркілік лексика болғандықтан түркі тілдеріне ортақ, барлығында табылуы шарт болуы керек. Жалпытүркілік тарихи лексикалық ерекшеліктерге қарағанда, дыбыстық ерекшеліктер мен грамматикалық,

сөз тудырушы формаларда анағұрлым анық байқалады әрі Ғ.Қалиев сөз тудырушы жұрнақтардың көпшілігіне жалпытүркілік сипат тән екенін атап көрсете отырып, «белгілі бір түркі тіліндегі тарихи құбылыстардың тек оған көршілес жатқан түркі тілдерінде де кездесуі, яғни жалпытүркілік көлемде ұшы-рауы, түркологиялық әдебиеттерде талай рет атап көрсетілгендей, генетикалық, типологиялық белгілері бірыңғай түркі тілдерінің туыстық жақындығына, сонымен бірге олардың дамуында жалпытүркілік тенденцияларға байланысты екенін көреміз» [6, 44] деп Ғ. Қалиев жалпытүркілік даму тенденциясымен байланыстырады. Жалпытүркілік даму тенденциясындағы басты нәрсе Е.И. Убрытованың пайымдауынша, жалпы-түркілік сәйкестіктер шегінен шықпау – түркі тілдерінің тарихи ерекшеліктеріне тән, өйткені қазақ тілі сияқты туыстығы жақын тайпалық тілдерден құралған түркі тілдерінің сөздік құрам жүйесі жете дамымаған [7, 33], сондықтан жалпытүркілік сипатқа ие сөздердің әр түрлі дәрежеде көрініс беруі басқа түркі тілдеріне де ортақ. Оны Н.З. Гаджиеваның түркі тілдерінде (материалдарында) айқын қарама-қайшылықтың болмауы олардың тіл құрылымындағы жалпытүркілік дамудың бірыңғай тенденциясында деген тұжырымынан көруге болады «... негізгі формалары сақталып қалған да, алғашқы қалпынан ерекше құбылыстары (инновациялары) жалпытүркілік даму тенденциясына бағындырылған» [8, 23]. Айтылған пікірлерге орай Ғ.Қалиев тарихи құбылыстардың бәрі бірдей жалпытүркілік сипатта болмайтынын, олардың тіларалық сипатта өмір сүретіндері де ұшырасатынын көрсеткен, осыған байланысты олардың таралуының екі түрін: жалпытүркілік және тіларалық сипатын айқындайды [6, 47-6.]. Қазақ тілі тарихи материалдарын жалпытүркілік негіздің сақталуына қарай саралағанда, аталған тұжырымдарға сәйкес олардың жалпытүркілік сипатта, бірнеше тіл көлемінде, қазақ тіліндегі сөздің басқа түркі тілдерінде әдеби тілде қолданылатынын байқауға болады.

Түркі тілдерінің тарихи материалдарына қарағанда, қазақ тіліндегі сөздердің жалпытүркілік сипатта көрінуі байқалады. Мұндай құбылыс көрші тілдер арасында жиірек ұшырасады. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде алжапқыш - жұмыс істегенде киім кірлемес үшін алдына байлайтын қорғаныш киім, белдемше мағынасы қазақ сөйленістерінде алшалғыш тұлғасында (Сиыр сауғанда алшалғышыңды ала жүр (Күрш.), Солтүстік-шығыс аймағында фонетикалық өзгеріске ұшырап қолданылады. Осы мағына татар тілінің Қамышлы сөйленісінде айлапкыч (алғяпкыч), Батыс Сібір татарлары тілінде аляпма/альяпкыч, башқұрт тілінің шығыс диалектісінің Миас сөйлесінде альяпкыс/япкыс, формаларында запун сөзімен синоним құрайды, запон сыңары қазақ сөйленістерінде, оның ішінде келтірілген тілдерімен шектесетін аймақта көрініс береді (Сауыншылар запонсыз сиыр саумайды (Орал, Жымп.). Н.Х. Максүтова сөз төркіні финугор тілдерінде дегенге сілтейді. Ал алшалғыш/алжапқыш – жалпытүркілік алды (алдыңғы жақ) және шалу, жабу сөздеріне -ғыш, -қыш жұрнақтары қосылу арқылы жасалған күрделі аталым, уәждену негізі – «тазалық сақтау, күнделікті киімді былғамау», бұл аталған тілдердің бәріне ортақ, яғни тұрмыс-тіршіліктің тектестігі ортақ тұрмыстық атаулардың пайда болуына түрткі болады. Тарихи ерекшеліктердің ортақ болуы көршілес, аралас тілдер арасында жиілеу кездесетін құбылыс, олардың жалпытүркілік негізден тарауы да, ауыспалы ерекшелік болуы да мүмкін. Мұндай ортақтық қазақ пен қырғыз, қазақ-қырғыз-ұйғыр, қазақ пен өзбек, қазақ-өзбек-қарақалпақ және түрікмен, қазақ, татар, башқұрт тілдерінде әдеби-тарихи ортақтық басымдау. Мұны жоғарыда келтірген мысалдар айғақтайды. «Жалпытүркілік» негізден дерек беретін сөз түркі тілдерінің кез келгенінен, жалпыхалықтық, тарихи лексикаларында кездесе беруі, мүмкін, жалпыхалықтық немесе тарихи лексикада сақталуы ықтимал әрі сөз (атау) бір тілдің тарихи лексикасына тән болса, екінші тілде жалпыхалықтық сипатта қолданылуы да кездесетін жағдай. Қарақалпақ тілінің мақта шаруашылығы, суармалы егіске байланысты

лексикасында қайық сөзі бар, ол «өсімдік отырғызылатын жердің қатары, жолы (грядка) мағынасында қолданылады [9, 67], ал қазақ әдеби тілінде қайық «суда жүзетін ескекті көлік» [ҚТТС, 5-т., 547] мағынасын білдіреді. Қазақ тілінің кәсіби лексикасында қарақалпақ диалектісіндегі *қайық* сөзі білдіретін ұғымды жол, тақта, шөнек (Алм., Шел.), қарық (Шымк.) сөздерімен атайды. *Қарық* сөзінің Шымкентте «кішкене арық» мағынасы да бар, бұдан метонимиялық дамуды байқауға болады. Көктемде екеулеп жүріп бес-алты *қарық* қауын еккенбіз. *Жозы/жуазы* - аласа, дөңгелек үстел мағынасында Алматының Шелек, Кеген, Нарынқол аудандарында диалект ретінде қолданылса, ұйғырдың әдеби тіл нормасына енетін сөз саналады. *Ерік* - қазақ тілі үшін Түрікменстан сөйленісіне жататын сөз, қарақалпақтар үшін әдеби норма, бұл сөз М. Қашқарида *эрук* формасында тіркелген. Ру, тайпа, халық, ұлт тілдерінің дамуы белгілі тілдік бірлестіктердің пайда болуы және олардың ыдырауының бірізді жүйесін білдіреді, ол - тайпалар мен тайпалық одақтардың, халықтардың бірігуі мен ыдырауының, сонымен қатар, белгілі халықтың ұлттық дәрежеге, ал халық тілінің ұлт тілі мәртебесіне көтерілуінің көрінісі. Л. Гумилевтің қағидасы бойынша, этнос пассионар тұлғалардың күшімен құралатын био-географиялық құбылыс болады [10, 10], «жақын космостың» қуаты пассионар адамдардың өсіп-жетілуіне, субпассионарларды өзіне қаратып, «этнос» - халық аталатын қауымдастықты құрып қалыптас-тыруға әкеледі, сондықтан этностың өлшеулі жасы болады. Академик Ә.Т. Қайдар мұны «жаңсақ пікір» санайды, себебі қазақ этносын құрайтын негізгі тайпаның бірі, басқа да түркі текті тайпалар құрамында кездесетін қаңлылардың тарихтың қалың қатпарларында әр түрлі аталып, жер-су, тау-тасқа өзінің ізін қалдырып, бүгінгі күнге жеткеніне 25 ғасырдың жүзі болды деп есептейді, қаңлы феномені туралы ойларын «... қаңлы-түркі әлемінде тамырын терең жайып, кең тараған өзекті де өміршең этнос. Ал бұл ойымыз – «түркі дүниесінде жасаушы көп ұрпақтың тамырында көне қаңлының қаны соғып тұруы ықтимал» дегенді аңғартады», – деп түйіндейді [11, 576]. А. Қайдар «Адамзаттың алғашқы даму саты-сындағы, балаң кезіндегі, тілінің фонетикалық, грамматикалық жүйесі, алғашқы сөздер туралы жалпы түсінігіміз болмаса, нақты фактілеріміз жоқ», - дей келіп [12, 104], үлкен тайпалар немесе тайпалар одағының тілін анықтауға мүмкіндік беретін материалдардың барын, осы тайпалар тілі, қазіргі тілімізде сақталған материалдарды салыстыру арқылы көне тілдің бейнесін, қалпын жасауға мүмкіндік барын айтады. Бұл пікір аталған талдаулар және басқа да осындай мысалдармен үндеседі.

Салыстырмалы-тарихи зерттеудің көбірек тілге тиек ететін, табан тірейтін фактілері - дыбыстар мен олардың заңдылықтары, морфологиялық тұлғалар, сөйлем жүйесі және сөздің лексикалық, грамматикалық мағынасы. Дыбыстар сөздің грамматикалық тұлғаларының материалдық негізі болып саналады. Бірақ олар да өзгермейтін дүние емес. Уақыт озуына, тіл дамуына байланысты сөздің дыбысталуы да, мағынасы да өзгеріп отырады. Бірақ олардың арасында заңды байланыс болады. Сондықтан да салысты-рылатын сөз бен грамматикалық тұлғалар түркі тілдеріне ортақ, дәстүрлі заңдылық негізінде ғана қарас-тырылады. Осындай көңіл аударатын лексемалар қатарына *бітік*, *бітпес* жатады. О. Сүлейменов орыс және басқа славян, үндіевропа т.б. тілдердегі «жазуға қатысты атаулардың шығу тегін сипаттайтын пікірлерге толық шолу жасай келе, олардың этимологиясына тоқталады. Бұл сөздердің түп негізі – түркі-лік *pith*; 1) «кес», 2) «жаз» мағыналарын білдіреді, етістік негізден (*pit-ik*) есім сөздер: 1) жазу, 2) құжат (документ), 3) таблица, кітап мағынасындағы сөздер туындайды, *pith - ma > pith - m*, бұл славян тіліндегі *письма* (*pith - ma*) сөзінің негізі деп қарайды, бұдан соң: *bis*, *bič*, *biz* - кес, жаз ұғымдарын білдіретін түбірлер пайда болған. Мәселен, кес сөзі түркі тілдерінің барлығында да кездеседі. Ал тува тілінде осы мағынада кез сөзі қолданылады. Әрине, бұл жерде сөз соңында, тува

тілінде, басқа түркі тілдерінде қол-данылатын с дыбысының орнына ш не з дыбысы қолданылу заңдылығының барлығын көрсетуге болады. Чуваш тіліндегі хер сөзі мен көпшілік түркі тілдеріндегі қыз сөзінің арасындағы айырмашылықтар осы тілдерге тән заңдылықтар негізінде дәлелденді. Кейбір созылыңқы дауысты дыбыстар сөз құрамындағы дауыссыз дыбыстардың түсіп қалу нәтижесінде, мысалы, гагауыз тілінде аач // ағач (дерево), қырғызда уул // оғул (сын), тоо // тойе (верблюду) пайда болса, кейбір түркі тілдерінде, мәселен, түркіменше аот, якутша аат (конь), көне түркіше таол, түркіменше даолак, якутша та ол (селезенка) бұрыннан-ақ бар құбылыстар қатарына жатады. Осыған орай оларды о бастағы созылыңқы және кейін пайда болған созылыңқы дауысты дыбыстар деп екіге бөліп қарау дәстүрі де бар. О. Сүлейменовтің пікірінше, түркілік осы негіздер индоевропа тілдеріне ауысқан (грек. > лат., көне инд., көне иран). Алдыңғы Азияда Александр Македонский тұсындағы эллинистік мемлекеттердің сот, мемлекет ісі лексиконында екінші, үшіншілік мағыналарда «документ (құжат), келісім» түрінде қолданылған. Бұлардың бастапқы формасы саз таблицалар, ежелгі шумерлер саз пластинкаларға жазып, оларды күйдірген, *кірпіш* өндіру, керамика да сонау көне деректері көмескі замандарда түркілердің арғы тектерінен шыққан, қазіргі қазақ диалекті-лерінде *ақкеріш* сөзі сақталған, ол «известь» мағынасын білдіреді, сөздің екінші сыңарында «күйдіру» семантикасы айқын аңғарылады. Сонымен, түркологтар қытайдан алды (*biti*, қыт. *pil* – жазатын қыл қалам) деп жүрген *біт*, *бітіг* «жазу» ұғымындағы сөздердің түп негізінде 1) *кесу*, *ою*, *пішу*, 2) *жазу* семантикалары жатыр, көне үнділер оның «кесу, ою» мағынасын, славяндар «жазу» мағынасын алған деп есептейді О. Сүлейменов [13, 97]. Бұл негіздер ауысқан тілдерінде жазуға қатысты ұғым атауларын жасауға ұйытқы болған. Түркі халықтарында «кесу, ою» мағынасы да, «жазу» мағынасы да негізін сақтайды: *bič*, *bičik* - жазу, кітап; *bučak* - пышақ, *bičen* - пішен мағыналары көрсетеді. М. Қашқарида - *pišim*, тілім, кесім пішім» мағыналарында, «кесті, пішті» мағынасындағы *pišity*, *pišiti* сөздеріне «м» қосылған дейді. М., бір *pišim* қағұн (Қашқари, 1, 41; 454). Қазақ сөйленістерінде осы мағынаның екеуі де сақталған: Шымкенттің Ленгір ауданында *bitne* - «жазу нұсқасы, ескі жазу» дегенді білдіреді. Бұрын бізде *bitne* материал жоқ еді (Лен.), мұндағы -*ne* зат есім тудырушы жұрнақ, осы түбірден *ою* мағынасы да жасалған, *bitnes* – киіздің бетіне шүберектен салынған ою. *Bitnes* салынған түкті кілемді ал (Қарағ. Ұлыт., ҚТДС, I, 147). Бітік - оғызша тұмар деген мағынаны білдіреді. *Пышқы* - ара. *Пышқыны* ағаш кесу үшін пайдаланамыз. (Сем. Абай; ҚТДС, 1969, 273), құрал-жабдық мәнді атаулар жасайтын - *қы/кі* жұрнағы арқылы жасалып тұр, мұндағы сөзжасамдық уәж - *кескіш*, *кесу*. Уәждену негізінен - төл лексикаға тән қасиет *біт*-(ік), *біт*-(пе), *өс* түбірінің есте жоқ ескі замандарда түркілердің атамекенінде пайда болып, Еуропаға түгел жайылып, қазақ тілінің сөздік құрамында үлкен сөзжасамдық қабілетке ие болуы оның жалпытүркілік лексикадағы белсенділігін байқатады, әлемнің әр алуан тіліне таралып, бірнеше атауыштық мәнге ие болу үшін ұзақ мерзім қажет екендігі белгілі, осыған сүйеніп аталған сөздерді славяндарға т.б. халықтарға Алтай дәуірі шамасында, Ұлы көшке байланысты ауысқан деп тұжырымдауға болады. Келтірілген, мысалдар, деректер түркілердің тарихқа дейінгі өмір-тіршілігінен хабар береді, олардың адамзат өркениетіне қосқан үлесін анықтайды. Түркі халықтарының ататектері сазға, тасқа тіліп жазу жазған, ойып сурет салған. Беделді деректерге сүйеніп жасалған О. Сүлейменовтың реконструкциясын ғылыми негізсіз санауға дәлел жоқ. Мұндай деректердің мәнін ашып, білуге деген қажеттілік ұлт сана-сезімінің өсуімен, ұлттың өзіндік болмысын тануға деген ұмтылысымен ұштасып жатады, сондықтан да бұл деректер этнолингвистикалық зерттеу көзінің біріне айналып отыр.

Әдебиет

1. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Ақыл кітабы, 1997. – 178 с.
2. Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики и ее роли в изучении языка и этноса//Ареальные исследования в языкознании и этнографии: язык и этнос. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1983. – С.181-190.
3. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 бет.
4. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. – М.: Наука, 1984. – 228 с.
5. Щербак А.М. Введение в сравнительное изучение тюркских языков. – Санкт-Петербург: Наука, 1994. – 191 с.
6. Қалиев Ғ. Қазақ говорларындағы диалектілік сөз тудыру. – Алматы: Мектеп, 1985. – 231 бет.
7. Убратова Е.И. Опыт применения русской и международной диалектологической терминологии при описании диалектов якутского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Материалы второго регионального совещания. – Казань, 1960. – С.30-36.
8. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. – М.: Наука, 1975. – 303 с.
9. Доспанов У. Диалектная лексика каракалпакского языка. – Нукус: Каракалпакстан, 1980. – 202 с.
10. Гумилев Л.Н. Хұндар. – Алматы: Қазақстан, 1998. – 528 бет.
11. Қайдар Ә.Т. Қаңлы (тарихи шежіре). – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 610 бет.
12. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 бет.
13. Сүлейменов О. Язык письма: взгляд на доисторию – о происхождении письменности. – Алматы: Рим: San Paolo, 1998. – 502 с.

ӘӨЖ 82-1/-9

I. ЖАНСҮГІРОВТІҢ «ҚОЛБАЛА» ПОЭМАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жумабекова З.Б.

(I. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.)

Ілияс халық басынан өткерген қиын-қыстау кезеңді өзі өмір сүріп отырған заманмен ұштастырып, эпикалық поэма үлгісінде жырлаған бірден-бір ақын. Әдебиет жанрының қай саласында болмаса жемісті еңбек етсе де, ол ең біріншіден – эпик ақын. Оның эпикалық жанрдағы ізденістерінің сәтті жемісі алғашқы туындыларында-ақ көрініп тұр.

Ілиястың эпикалық поэмаларының алғашқы тобына жататын туындыларының бірі – «Қолбала» поэмасы. Поэманың жазылған нақты жылы жоқ. Бірақ Ілиястың қасында жүрген Ғ. Орманов былай деген: «Қолбала» дастаны Ілиястың тырнақалды шығармаларының бірі. Бұрын біздің орталық баспаларда жарияланбаған еңбек. Ақынның алғашқы шығармаларының бірі болса да, ақынның өзіндік өрісін айқын танытады. Журналда жариялау өте орынды деп білемін» [1, 265].

Ілиястың кейінгі табылған туындыларын зерттеген ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент) Ш. Кыяхметова поэмаға қатысты жинаған дерек пен дәйекте үш дерек келтіреді. Сол деректері негізінде мынандай қорытынды жасайды: «...поэма 1920 жылға дейін жазылған. Естіген, көрген-білгендерін хатқа түсіре беретін ақынның қасиеті елге мәлім. Неге ақын бұл дастанын кезінде жарияламады? Басты себеп – дастанды тұңғыш жазғандықтан «қалай болады» деп тосырқауы немесе «қайта кіріп, пісіріп барып ұсынамын» деген асықпауы емес. Басты себеп – әпербақан заманнан аяғын тартуынан. I. Жансүгіров өз кейіпкерлерінің тағдырын бастан кешуі ғажап емес болатын» [2, 357].

Ал поэманың өмірге келуін жора-жолдастары Ғ. Ормановтың сөзінен келтірген: «...Қайнардың Қангелді деген табынан шыққан асқан бір сұлу қыз болды. Ағамыз оған

өлердей ғашық еді. Қыздың сотқар ағалары Ілиясты ауылға жолатпай, ақырында қарындастарын басқа біреуге ұзатып тынады. Ақынның «Қолбала» поэмасы осы сәтте туған еді» [1, 265]. Деректерді саралай келе, жоғарыда 1919 жылы жазылған «Құсбегінің айналасында» поэмасының алдында «Қолбала» поэмасы жазылуы мүмкін екенін көріп отырмыз.

Бұл поэма Ілияс Жансүгіровтің жинақтарының ешбіріне әлі енбеген. Себебі поэма 1964 жылы ақынның жерлесінің аузынан жазылып алынғаннан кейін жерігілікті газетке басылып, кейіннен толық мәтіні газет-журналдарда жарияланады. Поэманың жалпы көлемі – 188 жол.

«Ілияс Жансүгіров – қазақ өлеңінің көшбасшыларының бірі. Көп дауысты, алуан сазды қазақ поэзиясының хорының ішінен Ілиястың дауысы айқын да асқақ естіледі» [3, 92], - деп ақын С.Мәуленов айтпақшы, өзі әнші, өзі ақын Ілиясты Қолбаланың тағдыры бей-жай қалдыруы мүмкін емес еді. Оның әншілікті жоғары бағалаған, әділдікті ту еткен, өнерді киесіндей бағалағанына куә – «Қолбала» поэмасы.

«Қолбала» поэмасында Қолбаланың өзі, Солтанбайдың үш баласы: Қангелді, Тасубай, Жайнақ, көріпкел – Байтан, Шінәсіл, Әбдібай, Тұрсын, Тәшен, Қысымбай және Өшекей, Демболсын, Мылжың атты кейіпкерлер бар. Соңғыларының туындыда бейнелері ашылмаған. Бірақ кейіпкерлердің есімдері кімнің кім екенін, туындыда қандай рөл атқаратынын айқындап тұрғандай. Олардың поэмада атқаратын қызметтеріне орай тиісті есімдер беру – ақынның шеберлігі.

Автордың поэма арқылы айтатын ойы, көздеген нысанасы, алтын арқауы басты кейіпкер – Қолбала арқылы толығымен ашылған. Қолбалаға қазақ әдеби тілінің сөздігінде төмендегідей анықтама беріледі: «Қолбала зат. 1. Көне. Кісі үйінде тұрып, барып кел, алып келге жұмсалатын бала, көмекші. 2. Саят. Қолдан баулынған, әбден үйретілген саят құсы [4, 727].

Көркем шындықтың ақиқаттығына сендіретін, иландыратын нәрсе характер сомдай білу екендігі белгілі. Ілияс характерді есімдері арқылы шебер көрсете білгені көрініп тұр. Оған басты кейіпкердің өзі дәлел. Жоғарыда көрсетілген анықтамаға сәйкес автор есімінің шынайы мән-мағынасын өлең сөзбен аша түседі:

«Ақылсыз азаматы аусар ала,
Сәлсіз пысық, даңғойлау келер жаңа.

Осылардың ішінде бірге өсіпті,

Қаракөз, аққұбаша жетім бала» [5, 27]. Қолбала есімінің бірден-бір анықтамасы жетім екенін айқындап көрсеткен автор сонымен бірге оның бет-бейнесін сипаттайды. Кейінгі шумақтарда көркем бейнеге тән барлық ерекшеліктер тізбектеледі:

«Қолбала өсіп-жетті, болды түрлі,

Қып-қызыл қырғи қабак, қыр мұрынды.

Бас-аяғы балғадай жігіт екен,

Дөңгелек, орта бойлы, жауырынды» [5, 27]. Сырт келбеті мінсіз жігіттің рухани дүниесі де түгел болатыны белгілі. Оны Ілияс сәтті жалғай түскен:

«Ақ жүрекпен, әділдікпен болған абыз,

Салалы салмағы бар, іші сағыз.

Өзі әнші, өзі өлеңші жігіт екен,

Әніне таңқалғандай, тыңдасаңыз» [5, 27].

Ілиястың өлең-жырға әуестігін, ақындықты, әншілікті жоғары бағалағанын, өнер тақырыбына жиі барғанын біз білеміз. Өзі әнші, өзі ақын Ілиясты Қолбала тағдыры бей-жай қалдырмағаны ақиқат [6, 265]. Сондықтан жігіттің өнерін де барынша ашып көрсеткен:

«Өлеңді айтатұғын жөні келсе,

Іркіліп, тоқтамаушы еді айтшы десе.

Кейде ашты, кейде баяу даусын толғап,
Құбылтар ән аяғын әлденеше» [5, 27], - дей келе ары қарай жалғай түседі:
«Майда тіл, маңдайдағы болды шешен,

Кең ойлы, кішіпейіл, мінезі әсем» [5, 27], - деп оның өнермен ұштасқан көркем мінезіне тоқталады.

Қолбала әділдікті ту еткен, айтқанынан қайтпайтын азамат. Ілияс оның бойына ер жігітке тән барлық қасиеттер жинақтап қойған:

«Қажымас қарсы жауға біткен жігер,
Татуға табылмайтын бір аяулы ер.
Жасынан көңіліне жазған екен,
Бой тартып, арамдықтан жиіркенер» [5, 27].

Әдетте көркем шығарма авторлары көркем бейненің өзіндік ішкі толғанысын, ой-пікірін кейіпкердің сөздері арқылы келтіреді. Бұл әдісті Ілияс осы поэмасында пайдаланған. Қолбаланың жамандыққа жаны қас екенін сипаттайтын сөздері кейіпкердің өз сөзі арқылы мына түрде беріледі:

«Қазақтың қастық қылып, малын жесең,
Тұрғанда сіңіртпеймін мен осында!» [5, 27].

Ілияс «Қолбала» поэмасында басты кейіпкер арқылы өнерді дәріштеп, өмірдің әділетсіз тұстарын да көрсете білген. «Қолбала» поэмасының о баста арқалаған басты тақырыбы көркем бейне арқылы ұтымды шыққан. Автор Қолбаланың жанды образын, тұтас характерін жасай алған.

Кейіпкер бейнесін сомдауда ақын ең алдымен қаһармандарының атқаратын қызметтеріне орай тиісті есім берді дедік. Сол кейіпкерлердің бірі – Қангелді. Аталған есімдегі «қан» атты түбір сөз ауыспалы мағынада қолданылғанда көбіне негативті мағынаны білдіреді. Мысалы, қанмен жуды – өшпенділікті өліммен қайтарды, қан қақсатты – зар еңіретті, қан қылды – қырып-жойды, т.б. Ал туындының басында осы «қанның» өмірге «келгенінен» бастайды: «Туыпты Қангелдісі қан уыстап» [5, 26]. Тарих шежіресінен білетініміздей, қолына қан уыстап туған ұлы әмірші Шыңғысхан болатын. Қангелді әлемді билеген Ұлы моңғол империясының билеушісіндей елді билемесе де, өз жұртын зар еңіретеді:

«Шықпаған қой дейтұғын ақылды да,
Күндіз-түн кептірмеген тақымды да.
Жанши басып жарлыны, жауша шауып,
Жылатқан жапсар елді, жақынды да» [5, 27].

«Кемені қалай атасаң, солай жүзеді» демекші, Қангелдінің өзі ғана емес, ұрпақтары да сол күйінде ұры болып қалғанын автор поэманы соңында аяқтайды:

«Сол Қангелді мұрасы әлі де ұры,
Тоқтататын кісі жоқ, қой деп мұны» [5, 30].

Поэмадағы кейіпкерлерді негізінен екі топқа бөліп қарастыруымызға болады: ұнамды және ұнамсыз кейіпкерлер. Шығармадағы кейіпкерлерді осындай екі топқа топтастыру жайында З. Қабдолов былай дейді: «...образдарды дәл осылай топтастырудың өзі аса ірі эстетикалық сауаттан немесе талғам мен талаптан туған нәрсе емес», - дей келе: «...осынау жағымды, жағымсыз деген ұғымның өзі ерсі. Образ дегенді біз тірі адам деп ұғар болсақ, ойлап қараңыз, өмірдегі адам атаулының бәрін жағымды, жағымсыз дегендей ап-анық екі топқа, дәлірек айтқанда, екі сортқа бөлуге бола ма?» [4, 121], - деп, бір образды толығымен бір топқа жатқызуға қарсы шығады. Бұл қазіргі өмірдегідей, адамның бір нашар қылығы үшін бірден жаман адамдардың қатарына жатқызуға болмайтын сияқты ұғым.

Бірақ біздің бұл жерде айтқымыз келген дүние мүлдем басқа. Поэмада жағымды образды сомдайтындардың көш басында Қолбала тұрса, жағымсыз образ

кейпіндегілердің бастаушысы болып Қангелді тұр. Яғни туындыда бір-біріне қарама-қарсы кейіпкерлерді алу арқылы Ілияс адамзат баласына дұрыс жол мен бұрыс жолды көрсетіп, олардың мәнісін терең әрі нанымды ашқан деп есептейміз.

«Қолбала» поэмасы 46 шумақтан тұрады. 36 шумағы қара өлең ұйқасына /ааба/ құралған болса, 5 шумағы шұбыртпалы ұйқасты /аааа/, қалғандары кезекті ұйқасты /абва/, /абва/ құрайды. Олардың арасында /аббб/ ерікті ұйқасында келген бір шумақ бар. Он бір буынды өлең үш-төрт бунақтан құралған. Ақындар көп қолдана бермейтін шұбыртпалы ұйқасты Ілияс бұл поэмада бір оқиғаны суреттеу барысында оқырманды кейінгі оқиғаны күттіру мақсатында пайдаланған сыңайлы. Шұбырта қолданған бұл жолдар көсемшенің жұрнақтары арқылы және шылаулар арқылы жасалған. Өлең жолдарын оқыған сайын тұйықталып, келесі жолға түсіп отырасың. Қатар келген үшеуіне зер салайық:

«Қолбала жалғыз болды, өзгесі көп,
Көп біріксе көзіне салмай ма шөп.
Күнде кеңес қыладытісін қайрап,
«Күн көрмедік, осыны қайтеміз?» деп.

...Қолбала жалғыз бір күн келе жатып,
Қалыпты ат үстінде қабақ қатып.
Түсінде кілең қатын қастық қылып,
Көп итке талатып жүр қамалатып.

Қалмады үрейі ұшып, терге батып,
Ыстық жасы көзінен кетті атып.
Дірілдеп, еті суып, қаны қашып,

Атының басын бұра алды тартып...» [5, 28]. Шұбыртпалы ұйқаспен берілген шумақтарда фразеологизмдер қатары көп.

Фразеологизмдер – тіл деп аталатын қасиетті дүниенің аса бай қазынасы. Ол тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі болып табылады. Фразеологизмдер жеке сөздермен салыстырғанда көріктеуіш құрал ретінде жұмсалатын бейнелі, экспрессивті, эмоционалды мәнге ие [7, 30]. Кез келген шығармада фразеологизмдерді қолдану арқылы оның әсерлілігін, көркемдігін арттыруға болады.

Поэмада пайдаланылған «көзіне шөп салмай ма шөп» инверсия тәсілімен жасалған фразеологизм (негізі дұрысы: көзіне шөп салды) жақын деген адамға қара пиғылын көрсетті [8, 146] деген мағынаны береді және бұл тұрақты тіркес ерлі-зайыптылар арасында, яғни ер адам мен әйел адам арасында ғана қолданылады. Ал берілген поэманың шумағында фразеологизмнің ер адамдар арасында қолданылуы адамды өлтіру, көзін құрту, опасыздық жасау мағынасында қолданылып, оның негізгі мағынасына жанама мағына үстеп тұр.

Келесі «кеңес қылды» ақылдасты, әңгімелесті, әңгіме қылып баяндады [8, 138], «тісін қайрау» ыза болды, кектенді [8, 296], «күн көрмедік», сөздікте «күн көру» тіршілік етті, өмір сүру, күнелтті [8, 161] мағынасына қарама-қарсы, «қабақ қату» шаршап-шалдықты, қажыды, ренжіді [8, 166], «қастық қылды» жаманшылық жасады [8, 185], «үрейі ұшу» қорқу [9, 76], «қаны қашты» 1. қуарды, өңі бозғылт тартты. 2. үрейленді. [8, 170] «атының басын бұра алды тартып», сөздікте «ат басын бұрды» бұрылды, бағытын өзгертті [8, 34] деген мағыналарды береді.

Шұбыртпалы ұйқасқа құрылған бұл шумақтарда фразеологизмдермен қатар ауыспалы мағынадағы сөздердің көп қолданылғанын көріп отырмыз. Әрбір тілдік құралды орнымен әрі шебер қолданған ақын өлең жолдарына ерекше бояу қолдана білген. Поэмада фразеологизмдер бұнымен шектелмейді.

«Тойға жүр, деп ап шығып, өлтірейік, -
Десіп сөзді байлады қудың бәрі» [5, 29]

«Іші-бауыры елжіреп, әлі құрып,
Қолынан әйелінің сусын ішті» [5, 29]

Бейнелеу тәсілінің жоғары үлгілерін көрсету мақсатында уәде жасады, мәміле өтті [33, 257] мағынасында «сөз байлады», жақсы көрді, мейірі түсе жақсы көрді [33, 324] мағынасында «іші-бауыры елжіреді» деген тіркестерді қолданып, өлең жолдарын өрнектей білген.

«Қолбалада» тіл байлығын молайтуда теңеу мен эпитеттердің орны бөлек. Басты кейіпкерді суреттеу барысында дәстүрлі –дай, –дей жұрнақтары арқылы «Бас-аяғы балғадай жігіт екен» [5, 27] метафоралық теңеумен, ал салыстыру мағынасында қолданылатын -ша, -ше жұрнақтары арқылы «Қаракөз, аққұбаша жетім бала» [5, 27] эпитеттік теңеумен суреттейді. Ал «Қып-қызыл қырғи қабақ, қыр мұрынды»; «Дөңгелек, орта бойлы, жауырынды»; «Майда тіл, мандайдағы болды шешен, Кең ойлы, кішіпейіл, мінезі әсем» [5, 27] эпитеттері кейіпкердің тұлға-тұрпатын ғана емес, ішкі дүниесін де көрсете білген.

«Өңі сұр, үңірек көз жауың бар, - деп,

Тасубай мен Жайнақтың түсін тапты» [5, 28] жолдарындағы эпитеттер арқылы екі кейіпкердің үрей тудыратыны бірден көз алдымызға елестейді.

«Қисық ауыз Демболсын Мылжыңменен,

Сойыл соғар сабаудай бойдақ та бар» [5, 29]. Демболсын кейіпкердің қандай екені қолданылған эпитеттен білінсе, Мылжың кейіпкердің есімінің өзінен-ақ белгілі болып тұр. Жүн сабайтын құрылғыны эпитеттік метафора арқылы ақын тағы да кейіпкердің суретін көз алдымызға салып тұр.

Ілияс «Қолбала» поэмасында теңеулер мен эпитеттерді көбіне кейіпкерлердің өзгеше белгілерін көрсетуде, мінез-құлқын сипаттауда және, ең бастысы, оқырманның көз алдына оларды елестетіп, шынайы сезім тудыруға тырысқаны көрінеді. Оқырманның көз алдында кейіпкерлер бет-бейнелері суреттеліп отыратыны сөзсіз.

Поэмада сөз орны ауыстырылған сөйлемдер мен тіркестер көп ұшырасады. Оқырманға жеткізем деген ойды орын тәртібі арқылы емес, өзгеше жеткізу үшін инверсияны жиі қолданған.

«Үшқайнар, Ақсу, Діңгек жүрді қыстап,
Шығады жайлауға да жаз жылыстап.
Баласы Солтанбайдың үшеу екен,
Туыпты Қангелдісі қан уыстап» [5, 26].

«Қылғаны ұрлық, біткені қара лашық,
Жайнақтың, әсіресе, жаман сұры» [5, 27].

«Кейде ашты, кейде баяу даусын толған,
Құбылтар ән аяғын әлденеше» [5, 27].

«Жасынан көңіліне жазған екен,
Бой тартып, арамдықтан жиіркенер» [5, 27].

«Қазақтың қастық қылып, малың жесең,
Тұрғанда сіңіртпеймін мен осында» [5, 27].

Сонымен қатар бұл қатарға «Қорлық қой ұрлық түбі, құрбы мырза» [5, 27] жолындағы мақалдың инверсия тәсілін пайдаланған. Орын ауыстыру арқылы аталған мақалға, жоғарыдағы сөз тіркестері мен сөйлемдерге қызу қосып, стильдік мақсатта қолданған.

Әдебиет

1. Ілияс Жансүгіров: энциклопедия. – Алматы: «Кітап» баспасы, 2019. – 336 б.
2. Қыяхметова Ш. Ілияс тағылымы. – Талдықорған: 2015. – 410 б.
3. Қыяхметова Ш. Дария кеуде, тау мүсін. – Талдықорған: 2015. – 428 б.
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том. – Алматы, 2011. – 748 б.
5. «Жұлдыз» // №5 май 1974 ж.
6. Ілияс Жансүгіров: энциклопедия. – Алматы: «Кітап» баспасы, 2019. – 336 б.
7. Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Санат, 1997. – 255 б.
8. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: ҚазАқпарат, 2007. – 356 б.
9. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Елатаным баспасы», 2010 ж. – 252 б.

УДК 81.243

ВАЖНОСТЬ ЗНАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ХИМИИ И БИОЛОГИИ

Замиралова О.В., Енсегенова А.Т., Штро О.Г.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Английский язык, будучи языком международного общения, открывает перед тем, кто им владеет многие двери. Знание английского языка решает проблемы, связанные с получением работы, поступлением в зарубежный университет и, наконец, позволяет путешествовать без риска, читать, как специальную литературу, так и книги любимых писателей в оригинале. Образование, полученное за рубежом, очень престижно, оно обеспечивает не только фундаментальные знания, но и престижные деловые связи и знакомства. Такое образование обеспечивает перспективную работу и карьерный рост, как на Родине, так и за ее пределами.

Английский – один из самых распространенных языков в мире, и он используется для написания разнообразных инструкций, заполнения многих документов. На улицах можно увидеть вывески магазинов, финансовых и промышленных зданий, названия фирм, предприятий и офисов, рекламу и даже цитаты на памятниках на английском языке, что неудивительно, так как он является в полной мере языком международного значения.

Большинство научных конференций, симпозиумов, важных деловых встреч и спортивных мероприятий проводится на английском языке. Язык дает доступ к англоязычным средствам массовой коммуникации: научным и научно-популярным программам, прессе и, что особенно важно, научной литературе, к ее новинкам, которые представляются сейчас очень широко в журналах с высоким фактором цитирования.

В фокусе внимания нашей статьи две естественные науки – химия и биология. Химия, бесспорно, занимает особое место среди школьных предметов. Основы химии – это общие знания об элементах, веществах, процессах их превращения и методах их познания, основанные на ведущих идеях, теориях и достижениях химической науки.

Поэтому современный образовательный процесс немыслим без поиска новых, более эффективных технологий, способствующих развитию творческих способностей учащихся, что целесообразнее всего делать через английский язык, т.к. большинство новых открытий в областях химии и биологии сделано на английском языке.

Однако, преподавание химии на английском языке обязывает ко многому. И это не только обеспечение уровня владения языком обучающимися, но и особая организация методики преподавания. В настоящее время в мировой практике успешно внедряются методики Content Language Integrated Learning (CLIL). Наиболее успешный метод интеграции химии и иностранного языка является постепенное внедрение английских терминов и небольших определений в учебную программу. Химию начинают изучать в школе с 8 класса, к тому времени обучающиеся уже знакомы с английским и имеют определенный словарный запас, достаточный, чтобы проводить параллели между двумя языками. По мере накопления знаний взаимосвязь химии и английского будет формировать необходимые навыки работы со специальной литературой. Со временем обучающиеся смогут без проблем работать с иностранными источниками знаний, расширяя основы научных познаний.

Так, для организации процесса предметно-языкового обучения преподаватель может использовать множество методов, зависящих от поставленных целей и задач занятий. Ибо современный урок – это мастерская, где создаются возможности развития личности обучающегося, подбора индивидуальной формы освоения информации и формирование основ научной грамотности каждого обучающегося.

Тщательно подобранный материал для изучения химии повышает мотивацию и дает возможность углубиться в определенную область данной науки. Можно использовать различные способы изучения – такие как, чтение иностранной литературы, слушание и восприятие английских аудио или видео материалов, а также практику включения в беседу по определенной теме в области химии. А использование ассоциаций и игровых форм обучения лучше всего помогает усвоить новый материал.

Таким образом, изучение английского в наше время является необходимым для научно-технического развития страны. Для студента химии знание иностранного языка открывает огромные возможности. Это умение позволит черпать неограниченные потоки новой информации в области химии, тем самым расширяя не только горизонты знаний, но и развитие навыков и способностей. Использование этих знаний и навыков позволит новому поколению преодолеть многочисленные трудности и препятствия, связанные с дальнейшим развитием нашей страны.

Биология, как самостоятельная наука, изучающая живые организмы и их взаимодействия, довольно молода, ее выделили из общего цикла естественных наук только в 19 веке. Но в последние годы ученые мира достигли значительных успехов именно в областях биологии и медицины. Английский язык, как язык научных изысканий и международной научной мысли, и здесь также сыграл не последнюю роль, так как развитие науки требует постоянной коммуникации и сотрудничества между учеными всего мира.

С развитием любой науки происходит расширение терминологической базы последней. Биологическая терминология, безусловно, связана с греческими и латинскими заимствованиями, таким образом они пришли в большинство европейских языков в сходных формах и легко распознаются по аналогии, хотя и имеют свои производные особенности. Развитие биологии, в том числе, связано с открытием и описанием структуры и роли ДНК в середине 20 века американскими и английскими исследователями: эксперимент Херши-Чейза о роли ДНК, описание структуры ДНК американцем Уотсоном и англичанином Криком. Это способствовало тому, что в биологии возникали новые научные направления такие как: биотехнология, геномная

инженерия, молекулярная биология. Центры этих наук сосредоточены в Англии и США. А это значит, что многие термины остаются неизменными и несут свой смысл таким же образом, как и на английском. Вот некоторые из них:

Таблица 1

Термины, имеющие параллельные заимствования в английском языке

Химия		
Слово	Транскрипция	Перевод
Substance	['sʌbstəns]	субстанция, вещество
Crystal	['kristl]	Кристалл
Atom	['ætəm]	Атом
Proton	['prəʊtɒn]	Протон
Energy	['enədʒi]	Энергия
Electron	[i'lektɒn]	Электрон
Transformation	[,trænsfə'meɪʃən]	Трансформация
Polymer	['pɒlimə]	Полимер
Covalent	[,kəʊ'veɪlənt]	Ковалентный
Биология		
Anaphase	[,æne'feɪz]	Анафаза
Atom	['ætəm]	Атом
Atrophy	['æt.rə.fi]	Атрофия
Bacteria	[bækt'ɪəriə]	Бактерия
Biology	[baɪ'ɒlədʒi]	Биология
Biosphere	['baɪəʊsfɪər]	Биосфера
Biotic factor	[baɪ'ɒtɪk]	Биотический фактор
Cellulose	['fæktə(r)]	Целлюлоза
Cholesterol	['seljʊləʊs]	Холестерин
Chromosome	['krəʊməsəʊm]	Хромосома

При изучении общей биологии в 10 и 11 классах обучающиеся постигают основы генетики, микробиологии, геной инженерии и биотехнологии, поэтому сталкиваются с необходимостью перевода английских слов в области современной биологии, которые не имеют аналогов в русском языке. Знание английского языка и правил перевода слов облегчает понимание и запоминания материала по биологии. Вот некоторые из них :

Таблица 2

Термины, не имеющие параллельных заимствований в английском языке

Химия		
Слово	Транскрипция	Перевод
Carbon	['kɑ:bən]	углерод
Alloy	['ælɔɪ]	сплав

Chemical bond	['kemɪkəl bɒnd]	химическая связь
Prime substance	[praɪm 'sʌbstəns]	простое вещество
Solid states	['sɒlɪd steɪts]	твердое состояние
Starch	[stɑ:tʃ]	крахмал
Oxidation	[ɒksɪ'deɪʃn]	окисление
Breaking	['breɪkɪŋ]	выпадение осадка
Nucleus	['nju:klɪəs]	ядро
Interaction	[,ɪntər'ækʃən]	взаимодействие
Chemical bond	['kemɪkəl bɒnd]	химическая связь
Биология		
Algae	['ælgɪ:]	Водоросли
Aquatic	[ə'kwætɪk]	Водный
Asexual	[,eɪ'seksjuəl]	Бесполый
Binary fission	['baɪnəri 'fɪʃən]	Деление надвое
Biodegradable	[,baɪəʊdɪ'greɪdɪbəl]	Разложение
Carnivore	['kɑ:nɪvɔ:r]	Плотоядное животное
Cell	[sel]	Клетка
Community	[kə'mju:nəti]	Экологическая система
Diversity	[daɪ'vɜ:sɪti]	Разнообразие

Практика английского языка в биологии успешно реализуются, на ряду с использованием различных передовых технологий, через проектные, например, «Моя будущая профессия – биолог» (химик, эколог, врач, вирусолог), «Методы генетических исследований», «Мир нанотехнологий - возможности применения в биологии и медицине», «Влияние факторов среды на геном человека», «Вредные и полезные мутации», «Г. Мендель и его роль в генетике» и др.

На сегодняшний день в преподавании естественных наук преобладает тенденция интеграции поликультурного образования и многопрофильной коммуникации. Изучение иностранного языка предусматривает расширение общекультурного кругозора, знакомство и понимание с обычаями и культурой других стран. Владение английским языком обнаруживает более широкие горизонты знаний и новых открытий. Но для того чтобы умело и качественно преподавать естественные науки на английском языке важно в студенческие годы освоить его на должном уровне путем его изучения онлайн на аутентичных сайтах, посещения языковых курсов, в т.ч. онлайн, через чтение литературы, особенно научной и научно-популярной.

Литература

1. Murphy, R. Essential Grammar in Use. – М.: Cambridge University Press. 2007. – 319 p.
2. Афанасьева О.В., Михеева И.В. Английский язык: учеб. для IX кл. шк. с углубл. изучением англ. яз., лицеев и гимназий. – М.: Просвещение, 2006. – 239 с.
3. Белдеубаева Н. Английский язык: учебник-тест для подготовки к ЕНТ. – Алматы: ШЫҢ-КІТАП, 2018. – 216 с.

CREATING ONLINE COLLABORATIVE GAMES AT THE ENGLISH LESSONS IN THE VIRTUAL FORMAT

Ilyukina D.

(M. Kozybaev NKU)

Modern society imposes numerous requirements on the professional competence of a teacher, one of which is the ability to constantly adapt to new, continuously changing conditions [3]. The need to conduct remote classes due to the spread of the COVID-19 coronavirus infection and quarantine restrictions has become a real challenge for many teachers. In the given article, we propose options for using the creation of collaborative online games in English lessons in a remote format. Many scientists consider that the use of the game situation as an additional motivating element in the pedagogical process is undoubtedly a powerful tool in the teacher's hands [6]. Moreover, it might said that the use of game technologies is a pedagogical tool that can remove the language barrier and intensify the learning process, make it active, fruitful and close to the natural process of communication in the native language [10, p. 74].

But before implementation game technologies in the process of foreign language teaching the following directions should be considered by the teacher according to the point of views of many researchers.

They conclude the following:

- the development a set of original interconnected collaborative online games for learning English;
- conduct classes in a foreign language (English) language in a remote format based on the developed set of collaborative online games;
- the analysis of the efficiency of the collaborative online games use for additional motivation of students to develop language and speech skills in a foreign language in secondary school.

The theoretical basis of this article were the publications of foreign linguists such as D. Noonan [1], among Russian scientists the works by I.V. Arkhipova, P.A. Baklanov, D.O. Zhdanov [2], and Kazakhstani works by S.N. Kazimirova [4], A.A. Karmanova, V.V. Belyakova [5], Yu.I. Misheva [8], Yu.V. Filimonova [10] who were particularly were interested in using game technologies and their application as a means of teaching a foreign language.

The relevance of this article lies in the possibility of using the proposed set of collaborative online games in classes in a foreign language (English) language skill that contribute to the successful learning of new vocabulary and grammar of the English language and can be used in full-time and distance learning as well while working with students of highs schools.

Most researchers who are working on this topic underline various approaches of using collaborative online game component in the process of learning language which includes both forms of extracurricular activity, and the understanding that any lesson is essentially a game, since it takes place in artificial conditions of modeling real – life situations.

As it was mentioned before there are many issues devoted to the analysis the features of collaborative online game technologies in pedagogy and in foreign language lessons as well. This point is clearly presented in a sufficient detail in the works of Yu.I. Mish'eva,

A.A. Karmanova, V. V. Belyakova, I. V. Arkhipova, P. A. Baklanov, D. O. Zhdanov [2; 5; 8] and others.

Nevertheless, we consider that it is necessary to determine our attitude to the features of collaborative online gaming activities in foreign language lessons. The use of collaborative online game in the classroom is understood by us as a special didactic technology, such actions and presentation of material that stimulate the students' cognitive activity.

This can be a special kind of physical activity, a bright competitive component, the need to display knowledge from other areas of life, an original, unusual presentation of material – in fact, everything that destroys the routine of the educational process and encourages the student for the development independently in the educational process.

It is important as it is pointed out by O. Mineeva, that free choice and creativity are always present in the game and it is no accident that online role - playing and business games are singled out as one of the main forms of independent work of the creative level [7, p.182].

Although A. Skibinskaya thinks that collaborative online play is an effective technology for relieving the psychological tension of the educational process [9] and increasing the motivation of students [11], we should not forget that the traditional well-established approaches to language teaching have been tested for many years and have proven their effectiveness. If there is a high interest in obtaining knowledge, it is necessary to focus primarily on the effectiveness of the presentation of information. Distraction of the student's attention from direct speech activity in language lessons can slow down the process of learning new information and acquiring new skills, so the combination of an entertaining, exciting element in a collaborative online game with a high intensity of learning new material is one of the key tasks facing the teacher who decided to use this tool.

In the pursuit of interest, we should try not to break the balance of form and content in favor of the form, and this can be achieved by setting communicative situations that are close to the immediate needs of the student. Besides, the priority tools in foreign language practice lessons are those that will involve the student without disturbing the general attitude to the intensive development of speech competencies in the field of foreign language communication.

The use of collaborative online gaming, non-standard technologies for building the educational process is especially important in the distance learning format, when information flows are significantly narrowed, which negatively affects the level of perception and assimilation of new information. The game helps to increase the involvement of students in the educational process, stimulates their independent activity and also compensates for the lack of direct contact with the teacher.

The collaborative online game tasks developed by us are designed primarily for junior school students and due to the richness of the proposed lexical material. However, based on our past experience of conducting classes in high school, we can note that with some complication of the proposed vocabulary and the addition of didactic tasks, these online games can be successfully conducted in the middle classes, since students of any age are always enthusiastic about the novelty of the lesson. It could be an incentive to establish better online contact in the context of distance learning, as it will encourage students to get out of the state of passive listeners.

The games which are suggested by us stimulate the improvement of phonetic and lexical skills; we expect a smooth transition from theory to practice in the classroom with maximum student involvement.

In practicing short vowels students are asked to find "picture-word" pairs. Matched pairs are voiced, which allows you to develop listening skills, attention and reaction in the lesson. This promotes an easy assimilation of the material through the use of all channels of knowledge acquisition: "I see, I hear, I try, I pronounce".

The next device which is called “Name the picture” the player is asked to choose a word with a long vowel from three options. The convenience of this game is that the correct and incorrect answers are immediately recorded.

“World West Phonics” game will provide a test of students' knowledge of reading certain phrases. They are asked to finish the word. You can choose different levels: medium, difficult and high difficulty. If the ending is chosen incorrectly, then the heroine is struck by lightning or it starts to rain. In this case, the player is asked to correct their mistake. The game is voiced.

In another game called “Wordshake” students should name is being done 16 random letters of the alphabet and three minutes are given. During this time, players must make up as many English words as possible from the available letters. For each new word, players get one point.

In the “Scrabble” game players have seven squares with letters, from which players must create words. Adjacent squares must make up an existing English word; players must make new ones from existing words. Each square has a letter and a number written on it – this is how many points players will get for using this letter.

Engaging students in a collaborative online game can increase their motivation to learn. In addition, the use of the method of collaborative online games in distance learning allows students to form not only skills in the field of information and communication technologies, but also improves the skills of listening, writing, reading and speaking in English lessons.

References

1. Nunan D. Designing tasks for the communicative classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. X+211 p.
2. Arhipova I.V., Baklanov P.A., Zhdanov D.O. Situatsiya igry v usloviyah lingvosociokul'turnogo podhoda k izucheniyu inostrannogo yazyka // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. 2015. № 4 (46). CH. 1. C. 22-26.
3. Gorohova Yu. V. Izmenenie roli uchitelya v sovremennoj shkole // Molodoj uchenyj. 2016. № 14 (118). S. 528-530.
4. Kazimirova S.N. Igrovaya forma v prepodavanii inostrannogo yazyka // Filologiya i lingvistika. 2017. № 1. S. 46-48.
5. Karmanova A.A., Belyakova V.V. Ispol'zovanie igrovyyh tekhnologiy pri obuchenii anglijskomu yazyku // Voprosy lingvodidaktiki i mezhekul'turnoj kommunikacii: sbornik nauchnyh statej. Cheboksary: Chuvashskij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet im. I. Ya. Yakovleva, 2015. S. 22-27.
6. Karpeeva E. Yu. Formirovanie kommunikativnoj kompetentnosti uchashchihsya na osnove massovykh ornitologicheskikh akcij v dopolnitel'nom ekologicheskom obrazovanii [Elektronnyj resurs] // Vestnik Mininskogo universiteta. 2015. № 2. URL: <https://vestnik.mininuniver.ru/jour/article/view/59/60> (data obrashcheniya: 17.07.2020).
7. Mineeva O.A., Cvetkova S.E., Borshchevskaya Yu. M. Samostoyatel'naya tvorcheskaya rabota studentov po anglijskomu yazyku // Perspektivy nauki. 2019. № 6 (117). S. 181-183.

PRESERVATION OF PERSONAL DATA: CRITERIA AND CRITICALITY

Kabyken M.A., Kussainova U.B.
(A. Myrzakhmetov Kokshetau University)

Annotation. The relevance of this article is associated with the progressive development of the information sphere of Kazakhstani society, especially in the field of information security. The author was the definition of personal data and the main factors, the analysis of the legal basis of the information sphere of society was made: the law "On personal data and their protection", as a result of which the criteria and terms of storage of personal data were determined.

Key words: computer security, information security system, enterprise, framework.

Introduction

At the moment, there are no official criteria aimed at uniformly determining the methods and periods of storage of personal data. In the absence of other solutions, we try to present them with the important problems that they bring with them, in the light of the experience gained in this sector and based on the analysis of many contexts.

The storage period for personal data - the so-called data storage - is one of the main elements of data protection. Therefore, it is fundamentally important to establish exactly what the "criteria" are for determining the maximum storage period for personal data and, as a result, criticality.

Criteria aimed at uniformly setting the regime and storage time in accordance with official parameters, the definition of which depends on the authority of the guarantor, which should also encourage the various stakeholders to provide guidance that can serve as a common basis for defining common practice and which reduces free will. [1]

In Kazakhstan, the first law on personal data was approved on May 21, 2013, No. 94-V "On personal data and their protection" Law of the Republic of Kazakhstan. Due to the relevance of the issue of personal data protection, this law has been amended seven times at the moment. The last changes were this year at 02.01.2021 "On personal data and their protection (with changes and additions as of 02.01.2021)". This law consists of 6 chapters and 31 articles, which regulates all relationships related to the protection, collection, processing, discovery, storage, accumulation, modification, use, dissemination and destruction of personal data [2].

What is meant by data retention

First of all, we indicate what is meant by "data retention" and how it becomes necessary to establish a retention period after which personal data must be deleted. By "data retention" we have to say, in fact, "data retention period." The regulation of the Law of the Republic of Kazakhstan "On personal data and their protection" does not set exact conditions and does not limit the storage period in exact time frames, but indicates the storage period by the date of achieving the goals of their collection and processing.

Indeed, the need to set the retention period for data arises in the area of management systems legislation, which is experiencing a certain decline in the area of information security. In fact, this is the conservative amount of time it takes, for example, for backup data.

Types of archives and data storage: aspects and methods

Data is usually stored in archives, which are divided into paper and electronic. It is considered useful here to deepen the preservation of data in automatic archives intended for storing them and, of course, not for deleting them. In addition to the fact that the real problem

with computerized data lies precisely in their ontological impossibility to be completely destroyed [3].

In practice, complete destruction cannot be guaranteed, unlike paper data, which, for example, can be completely destroyed.

Data storage: criteria and criticality

To determine the timing or criteria, it is fundamental that the owner and / or operator, as well as a third party, are those entities who know the needs of this particular sector better than others, who are able to provide all the elements of data storage.

It should be noted that the retention period should not be confused with the limitation period as the termination of a right that the authorized person does not use within the statutory period, depending on the sector of competence.

According to the Law of the Republic of Kazakhstan "On personal data and their protection", in order to determine the storage time of personal data, it is necessary to determine the responsibilities and time for the destruction of data, which implies the ways in which this should happen. Any recourse to external entities, such as centers that provide data destruction services, with the understanding that such destruction will be recorded, followed by the management of the retention of the record itself certifying the destruction.

It is not easy to determine what needs to be removed or destroyed. In fact, targeted deletion is sometimes very difficult.

Conclusion

The storage period for personal data is determined by the date when the goals of their collection and processing were achieved. After the expiration of the storage period, personal data are subject to destruction. Other cases in which personal data must be destroyed without fail include the termination of legal relations between the subject, owner and (or) operator, as well as a third party; entry into legal force of a court decision, as well as other cases established by law [4].

References

1. Samatov K.M. Personal data of employees of the organization and their protection. Tutorial. Online publishing house Rideró, 2016. - 90 p.
2. Law of the Republic of Kazakhstan dated May 21, 2013 No. 94-V «On Personal Data and their Protection» (with amendments and additions as of 01/02/2021)
3. Gusarova A., Dzhaksylykov S. Personal data protection in Kazakhstan: status, risks and opportunities. 2020. [Electronic resource] URL: https://www.soros.kz/wp-content/uploads/2020/04/Personal_data_report.pdf
4. Khairullina E. About personal data and their protection. [Electronic resource] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34410814#pos=6;-106

ӘОЖ 691.33

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНІҢ ЖИНАЛУ, ЖАРИЯЛАНУ ЖАҒДАЙЫ

Кажғалиев А.М., Қадыров Ж.Т., Аубакирова Б.К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ, Ш. Уәлиханов атындағы КУ)

Мақал-мәтелдер – ғасырлар шежіресі. Онда халық тарихы, оның әлеуметтік тіршілігі, ақыл өнегесі мол көрніс тапқан.

Мақал-мәтелдер ой дәлдігімен, тереңдігімен, ықшамдылығымен ерекшеленеді. Онда өмірдің сан алуан құбылыстарына баға беріліп, үлкен түйін жасалады, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі қорытылады.

Халық даналығы үлкен ойды аямай қалыпқа сыйғызып, асқан шеберлік танытқан. «Көп сөз – көмір, аз сөз – алтын» дегендей, мақал-мәтелдің өн бойынан поэзияға тән жинақылық, үнділік, саздылық, ұйқас, ырғақты кездестіреміз. Онда басы артық бір сөз болмайды. Барлығы өз орнында.

Мақал-мәтелде бәрі екшелген, сұрыпталған, жымдаса біріккен, ой-өрнек ажыраспас туыстық тапқан. «Ер дәулеті – еңбек». Мұндағы негізгі ой - еңбектің құдіретін, бүкіл игіліктің көзі екенін білдіру. Ой қазығы еңбек болған соң, мақалда «е» дыбысы ерекше естіледі. Мақалға саздылық, үнділік беріп тұрған да сол. Дәулет сөзінің мақал бітіміне кіруі де соған байланысты. Оның орнына ырыс, байлық, молшылық т.б. сөздерді ала алмайсың. Онда мақал поэтикалық қасиетінен айрылады. Мақал-мәтелдерде халық сөзді барынша үнемдеп қолданған. Кейде тіпті, сөз тастап та кетіп отырады. Бірақ онан мақал-мәтелдің мазмұнына ешқандай нұқсан келмейді. Мысалы, «Ақыл жастан, асыл тастан» дегенде, шығады сөзі қалып қойған, бірақ онан мақал ойсырап тұрған жоқ. Ел аузында, көбіне сөйлеу тілінде қолданылатын дүр сөздердің бай да мазмұнды саласы - мақал-мәтел, идиоматизмдер, ойлы фразалар болып келеді. «Сөз асылы - мақал» дейді халық. Оның айтушылары да, тұтынушылары да – көпшілік. Мақал – логикалық, образдық ойдың қосқанаттасқан ғажап табысы, тәжірибеден туған философиялық сөздер. Оның ұйтқысын, ең алдымен, мақалдан іздеу керек. Онда этикалық, философиялық, коллективтік мазмұн бар, мақалдың қорытындыларын халық ешуақытта теріске шығармайды. Мақал-мәтелдерді белгілі қоғамда өмір сүреді дейміз. Жалпы мақал-мәтелге Ә.Қоңыратбаев мынадай анықтама береді: «Ел аузында, көбінесе сөйлеу тілінде қолданылатын дүр сөздің бай да мазмұнды саласы – мақал-мәтел. Идиоматизмдер, ойлы фразалар болып келеді. «Сөз асылы - мақал» дейді халық. Оның айтушылары мен тыңдаушылары да көпшілік. Мақал – логикалық, образдық ойдың қосқанаттасқан ғажап табысы, тәжірибеден туған философиялық сөздер» [1, 64 б.].

Қазақ мақал-мәтелдері – сөз өнеріміздің телегей-теңіз байлығы, ғасырлар бойы жиналған халық даналығының айқын көрінісі осы асыл, үнемді, ықшам, көркем, шебер, дәл, терең, астарлы мінезі, тағдыры; табиғат, ғарыш, оның толып жатқан құбылыстары, жан-жануары, өсімдігі, жақсылық пен жамандық, махаббат пен ғадауат, достық пен дұшпандық, байлық пен кедейлік, өмір мен өлім, жастық пен кәрілік, әйел мен еркек - осы алуандас құбылыстар, түйіп айтқанда адам баласына қатысты мың сан көкейкесті сұраулардың диалектикалық шешімі бар. Қазақ мақал-мәтелдері - қазақ халқының тарихының, моралінің, эстетикасының, психологиясының, философиясының поэтикалық шеберлікпен түйінделген көркем энциклопедиясының поэтикалық шеберлікпен түйінделген көркем энциклопедиясы.

Қазақ мақал-мәтелдерінің, жұмбақтарының дені өлең түрінде келеді және сондағы сөздердің өзара үндесіп, үйлесіп, ассонанс, аллитерациялардың мол болатындығына таң қаласың. Мағына-мәні де мейлінше терең болады. Мәселен: «Сұлу – сұлу емес, сүйген – сұлу », «Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ». Мақал-мәтел ішкі ұйқасқа құрылған.

Соңғы буындары ұйқасумен бірге ассонанс және аллитерация үндесіп келетіндігіне мына мақал дәлел:

Алтау ала болса,
Ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса,
Төбедегі келеді.

Қазақ мақал-мәтелдерінің екінші бір ерекшелігі – оларда халықтың мал баққан тұрмысына байланысты образдар мен сарындардың мол ұшырасатындығы» [2, 187 б.] деп қарастырады.

Мақал-мәтелдер қосарлана айтылып, бір-біріне туыс болғанмен, екеуінің өзара айырмашылықтары да бар. Ол айырмашылықтар мақал мен мәтелдің ойды түйіндеу жағынан да, құрылымы жағынан да байқалады. Мысалы, «Топпағы күшті болса, киіз қазық жерге кірер» деген мақалды алсақ, бұл екі жай сөйлемнен тұрады. Мұнан мақалдар көбіне екі бөлімді болатынын білеміз. Оның үстіне мақалдарда ой тиянақты. Алдыңғы ой екінші түйінді пікірдің шарты түрінде келеді. Киіз қазықтың жерге кіруге топпағының күшті болуына байланысты. «Мезгілі жетсе, мұз да ерір» деген мақалдан да осыны айқын байқауға болады.

Мақалда бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар мен нәрселерді салыстыру арқылы ой-пікірді айқындай түсу тәсілі басым келеді. Мақал шендестіруге құрылады. Мысалы, «Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді», «Ер жігіттің екі сөйлегені - өлгені, еменнің иілгені – сынғаны». Осы келдірілген мақалдардың өзінен өмір құбылыстары типтендіріліп, дәлелдеу мен қорытынды пікір бірдей жүріп отыратындығын байқаймыз.

Ал мәтел құрылысы ойды түйіндеу жағынан мақалдан өзгешерек. «Әлін білмеген әлек», «Көппен көрген ұлы той» деген мәтелде тұспал ғана бар, мағына ашық емес, қорытынды пікір жоқ. Осы бейнелі сөз айшығы арқылы берілген ойды тыңдаушы өзі топшылайды, мәтелде дәлелдеу де, тиянақты тұжырымды да болмайды.

Мақал-мәтелдерді тақырыптары әр алуан. Ол халықтың әлеуметтік, шаруашылық, рухани өмірін түгел қамтиды. Мақал-мәтелдердің басты-басты тақырыптары – Отан, туған жер, ата мекенге байланысты. Елін, Отанын емірене сүйген халық Отанын шексіз сүюді ұрпағына өсиет еткен. «Ел – елдің бәрі жақсы, өз елің бәрінен жақсы», «Өз елің – алтын бесік», «Өз елім – өлең төсегім», «Ер жігіт ел үшін туады, ел үшін өледі» деген мақал-мәтелдерде халықтың туған жеріне, ата мекеніне, Отанына, еліне деген сүйіспеншілігі терең түйінделген.

Мақал-мәтелдер – әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы. Ол – өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құраған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мирасы.

Мақал-мәтелдердің пайда болып, қалыптасуын Әбдуали Қайдар мырза былайша береді: «мақал-мәтелдер үлкен екі түрлі объективті факторға байланысты. Оның біреуі және негізгісі - ішкі фактор да, екіншісі - сыртқы фактор. Мақал-мәтелдердің ішкі факторға байланысты пайда болып, қалыптасуын әрбір этностық қауымның халық болып қалыптасуының ұзақ тарихи процесіне, рухани өмірі мен мәдени-әлеуметтік жағдаятына, тіршілік-тірлігі мен күн көріс тәсілдеріне, өзіндік дүние танымы мен болмыстағы құндылықтарды бағалай білуіне байланысты деп білсек, сыртқы факторын сол этникалық қауымның бір табиғи ортада, географиялық аумақта (уақытша, не тұрақты) бірге жасап, біте қайнасып кеткен басқа халықтармен араласуының, бір-біріне тигізген рухани-мәдени әсеріне байланысты деп қараған жөн. Көрші отырған халықтардың өзара жан дүниесімен де, салт-дәстүрімен де араласуын қазақ атамыз "Ақыл ауысады, ырыс жұғысады" деп бекер айтпаса керек.

Мақал-мәтелдердің ішкі факторларға байланысты пайда болуы мен қалыптасуының ең алғашқы себептері мен тәсілдері әр алуан. Солардың ең бастысы: біріншіден, саналы қауымның өзі өмір сүрген табиғи ортаны, табиғат құбылыстарын танып-білуіне, екіншіден, тіршілік көзі - еңбек процестерін, кәсіпшілікті меңгеруге, үшіншіден, адамдар арасындағы қарым-қатынастардың қыр-сырын терең ұғынуға байланысты болса керек.

Мақал-мәтел жанрының дүниеге келуінің екінші бір объективті себебі: табиғат құбылыстарының өзгеруі мен даму заңдылықтарын танып-білуден, тірлік-тіршілік көздерін меңгеруден, адамдар арасындағындағы сан алуан қарым-қатынастардың қыр-

сырын терең ұғынудан туындаған ой-тұжырым, тәжірибе-тағылымын көп сөзбен ұзақ баяндаудан гөрі, тұжырымдап, қорытып, қысқа да нұсқа түрінде айтып жеткізу мақсатына байланысты. Қазақтың «Тоқ-сан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» деп ескертуі де, міне, осыдан туындаған мақал. Үлкендердің жас ұрпаққа айтатын өнеге-өсиеті, ғибрат сөздері, ақыл-кеңесі қанша ұзақ айтылса да, ұнамды, пайдалы, әсерлі болса да, бәрі бірдей толық есте сақталып, жадында жатталмауы мүмкін. Сондықтан да, ертедегі данышпан бабаларымыз жастарға, қалың жұртқа бағыштаған өсиет-өнегесін, ғибрат-тағылымдарын қорыта келе, елдің есінде қалатындай етіп қысқа да нұсқа түрінде бір ауыз түйінін бейнелеп айтуға тырысқан.

Бұл әдет қазақ қауымында тым ертеде-ақ салт-дәстүрге айналып, даналықтың негізін салып, шешендік өнерін қалыптастырған. Басқа халықтарға қарағанда мақал-мәтелдердің қазақ қауымында ділмар шешендер мен дана би, айтқыштар баяндаған рухани өмірдің ұйытқысы болып, кең етек жаюы да осыдан болса керек. Қазақ қауымында халық даналығы мен оның ұйытқысы – мақал-мәтелдердің толассыз дамып, толыға келе, бай қазына болып қалыптасуының тағы бір объективті себебі – ана тіліміздің мол рухани байлықты бойына сақтай білетін бейнелі де көркем табиғатына байланысты.

Міне, осы факторлардың негізінде қалыптасып, дамыған, бүгінде жалпы саны 15 мыңға жеткен қазақ мақал-мәтелдері көненің көзі, дананың сөзі ретінде қазақ халқының өзімен бірге жасап, атадан балаға, ұрпақтан ұрпаққа ауысып, елдің жадында сақталып келе жатқан асыл мұра болып саналады. Олар - ұрпақ-пен бірге мәңгі-бақи жасай беретін, ескірмейтін асыл қазына және замана талабына сай жаңғырып, жаңаланып отыратын жанды да өміршең құбылыс.

Мақал-мәтелдер – халықтың атам заманғы өткен өмір-тіршілігі мен бүгінгі болмысын болашағымен жалғастыратын «алтын арқау»; олар - рухани, мәдени салт-дәстүрді жалғастырудың, адамдар санасында, қоғам жадында, тілінде, ділінде сақталуының бірден-бір кепілі. Бұл қазына-байлықтан айрылған этникалық қауым - өзінің өткен өмірінен айрылды деген сөз, ондай қауымның болашағы да жоқ.

Мақал-мәтелдер қорының толассыз толығып отыратын өміршең де жанды құбылыс, тіпті уақыт өлшемі екендігін дәлелдейтін бір мысал келтірейік. Мәселен, ел аузында «Тозға түспегеннің бәрі тарих емес» деген мәтел бар. Ол қазақ, қауымында әлі қағаз пайда бола қоймаған, ел өз ойын, тарихын таңба-белгілерін тасқа қашап, кесек бетіне бәдіздеп, теріге батырып, матаға кестелеп, қайың қабығы - тозға ойып жазған есте жоқ ескі кездерді елестетіп отыр. Мағынасы «тозға жазылған хат қана ұзақ сақталатын тарих болып саналады», яғни «хатқа түспей, ауызша айтылған әңгіменің бәрі тарих емес» дегенді аңғартып тұр. Мақал өз заманының ұғым-түсінігін баяндап тұрса да, оның ауыс мағынасы бүгінгі ұрпаққа да түсінікті: «хатқа түспегеннің бәрі шынайы тарих емес».

Енді жаңа дәуірде пайда болған, жаңа нарықтық қатынастың, яғни шағын кәсіпшілердің шығуына байланысты, кеше ғана дүниеге келген: «Шағын кәсіп - елге нәсіп» деген, мақалды алатын болсақ, ол замана талабына сәйкес елбасының қолдауымен елімізде кең дами бастаған шағын кәсіпшілердің іс-әрекетін дәріптеуден туындап отыр. Мұндай мақал-мәтелдер де даналық қорына енуі ықтимал.

Міне, осылай пайда болып, еленіп-екшеліп, халық жадында сақталып, өзінше қорланып, даналықтың ұйытқысына айналған қазақ мақал-мәтелдерінің құрамдық-құрылымдық, мазмұн-мағыналық табиғаты да күрделі, қолданыс ауқымы да кең, іштей жіктеліп, сан алуан нысанды қамтитын тақырыптық-материалдық, логикалық-семантикалық топтары да көп. Мақал-мәтелдер – о баста тура мағыналары негізінде қалыптасып, одан абстракциялану арқылы ауыс мағыналарға ие болатын күрделі құбылыс.

Бұл тарауда мақал-мәтелдердің пайда болуы мен қалыптасуына катысты кейбір мәселелер қарастырылды.

Халық даналығының қазына-байлығы саналатын мақал-мәтелдердің және де сол сияқты басқа да тұрақты тіркестердің пайда болуы, әдетте, тіл өнерінің дамуына, сол тіл арқылы адамзат қауымының асыл арманын, ақыл-парасатын, өмірлік тәжірибесін, дүниетанымын ұрпағына ғибрат етіп ұсыну әрекеті нәтижесінде туындап, қалыптасқан рухани құбылыс болып есептеледі.

Әрбір халықтың даналық болмысы сол халықтың өз тілінде, өз даналары мен ақылмандарының, ділмар-шешендер мен айтқыштарының ой-толғаныстарының мәнді де маңызды, қысқа да нұсқа үлгілері негізінде қалыптасады.

Мақал-мәтелдер халық даналығы ретінде ауыз әдебиетінің бай қазынасына айналып, оның шағын жанрларының қатарынан орын алады. Мақал-мәтелдер өзінің бейнелі табиғатымен көркемсөз өнерінің көрікті де құнарлы үлгілеріне жатады. Мақал-мәтелдер тереңнен қозғап, кең толғап айтылатын ой-тұжырымның мәйегі, қысқа да нұсқа түйіні ретінде философиялық категория болып саналады. Мақал-мәтелдер халықтың салт-дәстүр, әдет-ғұрпын, әдептілік пен парасаттылықты уағыздаушы ғибрат, тағылым ретінде қабылданып, моральдық, дидактикалық пән санатына жатады.

«Мақал-мәтелдер – халық даналығының ұйытқысы» дедік. Осы пікірге байланысты «Мақал-мәтелдердің о баста авторы болды ма, болмады ма, болса, ол субъект халықтың өзі ме, жоқ әлде жеке адам ба?». Мақал-мәтелдердің табиғаты барлық тілдерде бір-біріне ұқсас. Сондықтан да олардың алғаш пайда болуына байланысты айтылып жүрген пікірлермен санасу да қажет. Мәселен, көптеген зерттеушілер мақал-мәтелдер алдымен міндетті түрде жеке-дара адамдардың, көбінесе көп ділмәр-шешен, айтқыш-ақылмандардың дуалы аузынан шығып, халық арасына сіңіп, ел жадында сақталу арқылы қалыптасады деп топшыласа, кейбір зерттеушілер мұны керісінше қарастырады. Мысалы, белгілі әдебиетші ғалым Халық Көроғлы: «Издавна пословицы и поговорки проникли в персидскую литературу – в прозу и поэзию. Не было ни одного более или менее известного персидского поэта, который не приводил бы в своих произведениях пословиц и поговорок. В персидской и персоязычной литературе классического периода они встречаются в огромном количестве и большей частью в стихотворной форме. С XVI в. пословицы и поговорки стали собирать в отдельные антологии» [3], – деп көрсетеді.

Бұл пікірден парсы мақал-мәтелдері алдымен халық тілінде пайда болып, қалыптасып алғаннан кейін ғана әдебиетшілердің шығармаларында қолданыла бастады деген ұғым туатын сияқты. Шын мәнісінде, олай емес, парсы мақал-мәтелдері де, басқа халықтарға тән дәстүр бойынша, алдымен жеке-дара дарынды да шешен адамдардың шығармасында пайда болып, одан кейін ғана ой елегінен екшеліп өтіп, әбден сұрыпталып, ширығып барып шырадай жанатын. ел аузынан тастамай айтып жүретін аталы сөзге айналады.

Қазақ мақал-мәтелдерінің табиғатына зерделей қараған адамның осы объективті заңдылық бойынша қалыптасатындығына көзі толық жетеді. Тілдегі қалыптасқан көне де байырғы мақал-мәтелдердің қай-қайсысы болмасын өзінің даму барысында ұзақ тарихи жолды басып өтіп, екшеліп-еленіп, сұрыпталып, бүгінгі ұрпаққа сақадай сай болып, сараланып жеткендігі байқалып-ақ тұр.

Қалай болғанда да, даналық қорында жиналып, қорланып, қалыптасқан мақал-мәтелдердің баршасы «халық даналығының» құзырына енеді. Ол мақал-мәтелдер ертеде белгілі бір авторға тән туынды болса да, тарихи даму барысында уақыт өте келе ұмыт болуы ықтимал. Өйткені, даналық атақ-лауазым, биік мансап-қызметке байланысты емес. Біртуар даналар қарапайым халық арасынан шығып, артында асыл сөз қалдырған. Қазақтың өткен өмір-салтын да небір «дала академиктерінің» нысанаға дәл

тиіп, мірдің оғындай қиып түсетін өткір сөздерін өз кезінде қағазға түсіріп, хаттап алу мүмкіншілігі бола қойған жоқ. Тек ат-есімі жазылғандары ғана мақал-мәтелдердің авторы болып саналған. Бірақ оларда, бәрібір, қалың жұрт арасында халық атынан айтылуға тиісті болған. Парсы тілінің мақал-мәтелдер жинағын шығарған Иран ғалымы Амини: «Читатель видит, что в высказываниях простого человека с базара содержатся жемчужины ума и клады истины. Выражая их в своих содержательных рассказах, он определяет и указывает нам светлый путь жизни - той жизни, которая, с одной стороны, обязана уму, нравам и старанию его, а с другой - определяется волей бога, судьбой, смирением и терпением перед тем, что нам посылается» -деп баяндайды. Бұл әңгіменің қазақ мақал-мәтелдеріне де қатысы бар» [4, 105-125-б.] - дейді.

Шынында да, қазақ мақал-мәтелдерінің барлығы бірдей бірден бас-аяғы анықталып, біртұтас болып қалыптасқан, колдануға дап-дайын күйінде пайда бола қойған жоқ. Олардың көпшілігі ұзақ әңгіменің, ой-толғаныстың қорытындысы, тобықтай түйіні, тоқ етері ретінде қысқа айтылатын пікір үлгісі болып келеді.

Мақал-мәтелдер баяндаудың не басында – тақырып ретінде, ортасында – пікір жалғастыру үшін, не аяғында қорытынды ретінде колданылады. Бір-екі мысал:

«Жаманды үйінде көр, жақсыны жиында көр» дейтін де сөз бар. Егде тартқан жасына, аппақ шашына қарамастан қашан да қағылез қимылдайтын, бойы тіп-тік, шомбал денелі, аяқты да нық, мығым басатын, сөзін де дәйім баптап, нықтап айтатын осы бір кісіні сырт көрген адам сексеннің сеңгіріне шыққан деп әсте ойламайды. Ол кісіні қашан да айтулы бас қосулар мен мәртебелі жиындарда көресіз. Биік мінбелерге шығып, кешегі күндер жайында да, бүгінгі өзек жарды мүдделер жайында да, келешек үміттер жайында да, келелі пікірлер, тұғырлы ұсыныстар айтып тұрған кияпатты кейіп талайларға танымал. Ол – Қарқара көтерілісі қаһармандарының бірі – Қазыбек Шормановтың бел баласы, бүгінде сексеннің төртеуіне шыққан ардагер коммунист, дербес зейнеткер Инаш Шорманов. Мақал-мәтелдердің баяндаудың ортасында келуіне бір мысал.

Әдебиет

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы / Ә. Қоңыратбаев. – Алматы: Ана тілі, 1991. 288 б.
2. Әуезов М. Шығармалары 17 том. / М. Әуезов. – Алматы: Жазушы, 1985. 187 б.
3. Көрұғлы Х. Пословицы и поговорки персидского языка / Х. Көрұғлы. Москва, 1973. 230 б.
4. Қайдар Ә. Халық даналығы / Ә. Қайдар. Алматы: Тоғанай, 2004. 560 б.

УДК 81.373.21

ЭТОНОКУЛЬТУРНАЯ СИМВОЛИКА ЧИСЕЛ В ТОПОНИМИКЕ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Каканова А.У.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Как известно, язык рассматривается с позиции его участия в познавательной деятельности человека. Знания, передающие мысли при помощи языка, относятся не только к сфере лингвистики. Знания о мире образуют собой ментальные понятия - концепты. Своеобразным способом передачи культурного кода является концепт числа. Модель концепта «число» была с разной степенью полноты разработана Ю.С. Степановым, Е.С. Кубряковой, В.Н. Телия. Число - это важный концепт во многих языковых картинах мира.

В ходе исследования нами было зафиксировано множество случаев употребления в топонимах различных чисел, причём в каждом языке они представлены по-разному, а, следовательно, имеют свой уникальный национальный колорит. Всего насчитано 40 топонимов, выражающих числовое обозначение, 33 из которых на казахском языке, что составляет 82% от общего числа топонимов этой группы. В исследованных примерах представлены числа от 1 до 7, среди них в казахском языке это числа 1, 2, 3, 4, 5 и числа 2, 3, 7 в русском языке соответственно.

Таблица 1 - Числовые обозначения в топонимах СКО

Число Язык	Казахские топонимы	Русские топонимы
1	Жалгызкайын, Жалгызкарагай, Жалгызкудук, Жаксы Жалгызтау, Жаман Жалгызтау	-
2	Екийпат, Екишок, Косагаш, Айыртау	Двоеденное, Двойники, Два брата (Айыртау)
3	Ушкамыс, Ушкара, Ушкарасу, Ушкол, Ушкудук, Ушкызыл	Большое Троебратное
4	Торткудук	-
5	Бесбай, Бесказоба, Бескол, Бескудук, Бестамак	-
7	-	Семиполка, Семизёрка, Семипалатное, Семилово

Русская народная традиция больше тяготеет к слову, нежели к числу. Этим можно объяснить столь немногочисленное количество русских топонимов, выражающих конкретное число и количество. Однако и в устном народном творчестве, и при номинации географических объектов появляется определенная числовая символика, набор священных чисел, повторяющихся в разных образах и несущих определенный смысл. Эти числа не только рисуют нам уникальную картину русского мироздания, но и просто содержат в себе культурный код. В русской традиции 7 сакральных чисел: три, пять, семь, девять, пятнадцать, двадцать один и тридцать пять. Среди них в топонимике Северо-Казахстанской области зафиксированы лишь числа 2, 3, 7.

У тюркских народов основными священными, сакральными и магическими числами являются 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 12, 77 и 99. В составе казахских топонимов зафиксированы числа от одного до пяти.

Число «один» имеет значение одного целого, единства и процветания. В миропонимании казахского народа существует мнение, что оно присуще лишь Всевышнему и Вселенной. В большинстве своём число один в символическом переосмыслении несет положительную коннотацию. В исследуемых примерах среди казахских топонимов нет конкретного обозначения цифры «один», но встречается 9 случаев употребления компонента *жалгыз* - т.е. «один, единственный, одинокий»: *Жалгызкайын*, два топонима *Жалгызкарагай*, два топонима *Жалгызкудук* и 4 топонима *Жалгызтау*. Все слова состоят из двух корней, где *қайың* - «берёза», т.о. Жалгызкайын в переводе означает «одинокая берёза, растущая на берегу озера в стороне»; *қарагай* - «лиственница», т.е. Жалгызкарагай означает «одинокая лиственница», *құдық* - «колодец», т.е. Жалгызкудук - это «единственный колодец, вырытый в этом месте». Наиболее употребительный топоним *Жалгызтау*

«единственная гора», который в нашей области три раза употребляется с оценочным словом *жақсы* (хороший) и один случай употребления с оценкой *жаман* (плохой). Жаксы Жалғызтау – «единственная хорошая гора/ лучшая гора», Жаман Жалғызтау – «единственная плохая гора/ худшая гора». Во всех рассмотренных примерах казахский народ старался выделить уникальные географические объекты, выделяющиеся в степи из числа других, которые были зафиксированы в языке в качестве топонимов. Среди русских номинаций подобных примеров не обнаружено, зато следующее число «два» нашло своё отражение в обеих культурах.

Так как число **два** - четное, оно является символом постоянства, парности. Также число два во всех культурах противопоставляет предметы. Жизнь - смерть, добро - зло, начало - конец и т.д. Среди русских топонимов СКО выделяются названия Двоеденное (озеро в Кызылжарском районе), где число «два» выступает как часть сложного слова с двумя корнями Дв-о-ед-енн-ое и Двойники (село в районе Шал-акына), образованное суффиксальным способом: Дв-ой-ник-и. В казахском языке число «два» представлено разными способами:

1) с помощью традиционного обозначения цифрой *екі* (два): стойбища Екиойпат (район М. Жумабаева), Екишок (Есильский район), где число находится в составе сложного слова. *Екі-* «два» + *ойпат-* «низменность» и + *шоқ-* «роща» во втором случае.

2) с помощью слова *қос*, что в переводе на русский обозначает «двойной». Так стойбище на границе района Шал-акына и Есильского имеет название Қосағаш, где *қос-* «двойной», *ағаш-* «дерево» и в переводе означает «стойбище на границе двух лесов».

3) с помощью слова *айыр*, в переводе означает «парный, раздвоенный, разветвленный». К данному способу числового обозначения относится название *Айыртау*. Оно состоит из двух слов айыр+тау- т.е. «гора с двумя вилоподобными вершинами», что объясняется формой горы в виде двузубца. От названия горы произошли и одноименные названия озера и села у её подножия. Все три географических объекта находятся в Айыртауском районе. Следует отметить, что другое название горы (сопка *Два брата*) также в своём составе имеет числовое обозначение. С происхождением русского названия связана красивая казахская легенда о двух братьях – батырах, которые сражались за родную землю с иноземными захватчиками и героически погибли в неравном бою. Убитая горем сестра батыров выплакала все свои слёзы, которые превратились в прекрасное озеро Айыртаучик у подножья горы, которая по сей день напоминает нам о силе и отваге защитников казахской земли.

Ещё одним сакральным числом во многих культурах является число **три**. Идея триединства составляет основу многих древних философских и религиозных учений. С тройкой связывают трёхмерность пространства: длина-ширина-высота; триединство времени: прошлое - настоящее – будущее и т.д. Число три священное в Христианстве. У казахов цифра 3 пронизывает все обряды, связанные с рождением и похоронами. Юрта внутри также делилась на три части: околodверную, серединную и төр- центральную. Юрта была символом космоса и триединства Вселенной, символом освоенного пространства. В топонимике СКО представлены в большей степени казахские примеры номинации:

- *озеро Ушкамыс* (Акжарский район) (три камыша);
- *стойбище Ушкара* (Тайыншинский район) - здесь слово кара исследователи связывают не с цветом в прямом значении слова, а со значением «высокий, высотка, значительно высокая гора, состоящая из чёрных камней горных пород». На арабском языке *кара-* «высокая гора», на армянском *кар* - «утёс», на монгольском *кира* (*хира*)//

кара (*хар, хараа*)- «гребень горы», «горная гряда», «цепь высоких холмов». Если рассматривать в сравнении с другими языками, то топонимическое значение слова *Ушкара* «три высоких горы», «три горы, чёрные силуэты которых видны издали»);

- **река Ушкарасу** (район Г. Мусурепова) – слово состоит из трёх слов *үш+кара+су*. Карасу означает «реки и озёра, подпитываемые подземными водами». Следовательно, топонимическое значение Ушкарасу: «три чёрные реки, текущие рядом»;

- **озеро Ушкол** (Уалихановский район) - название состоит из двух корней *үш* - «три» + *көл* - «озеро». Название дано в связи с тремя близко расположенными озёрами;

- **стойбище Ушкудук** (Аккаинский район) - название означает «место с тремя колодцами», т.к. *үш* - «три», а *құдық* - «колодец». В этой местности трудно было найти источник хорошей пресной воды, воду получали только из трех колодцев. С другой стороны, не менее важна мифологическая подоплека ойконима. Вода для кочевника – источник жизни и сакральной чистоты. Тройственный гидроним – это также знак доброго значения. В сознании кочевника вода обладает охранной силой.

- **стойбище Ушкызыл** (Аккаинский район) – вероятно, означает «три дерева кизила, растущих в этой местности».

Несмотря на сакральное значение числа три и для русской культуры, среди топонимов СКО существует лишь единичный случай его отражения. Название озера **Большое Троебратное** (Жамбылский район) означает «озеро трёх братьев». Историческое казахское название озера - Алабуга, что в переводе означает «чешуя окуня, морской окунь».

Символизирующее значение числа **четыре** в казахском миропонимании обозначает постоянную целостность. Число **четыре** означает горизонтальную и цикличную модель мира: **четыре** времени года, **четыре** стороны света (север - юг, запад - восток), **четыре** основных направления (вправо - влево, вперед - назад). Столь значимое число не могло не иметь отражения в казахской языковой картине мира. Так в Айыртауском районе находится стойбище Торткудук. Аналогично топониму Ушкудук, данное название связано с четырьмя колодцами, вырытыми здесь поблизости друг от друга.

В тюркской картине мира число **пять** символизирует горизонтальную проекцию Вселенной: четыре угла и центр. В исламе пять столпов веры, пять божественных присутствий, пять основных догматов, пять действий, пятикратная ежедневная молитва. В топонимах нашей области зафиксировано пять географических объектов: два озера (в Аккаинском и Тимирязевском районе) **Бесбай** («пять» + «богачей»), озеро в Мамлютском районе **Бесказоба** («пять» + «гусь» + «курган»), озеро в Уалихановском и село в Кызылжарском районе с названием **Бескол** («пять» + «озёр»), аул в Есильском районе **Бескудук** («пять» + «колодцев»), река в районе Г. Мусурепова **Бестамак** (тамак в тюркском языке «русло реки, оврага, мелкие лощины и низины», т. е. «пять небольших ложбин, ущелий»). Все слова сложные, так как состоят из двух корней: числ. (пять)+сущ. (объект).

В русской языковой картине мира числа четыре и пять не нашли своего отражения в составе топонимов СКО, однако среди них встречается число **семь**. Еще с древних времен данному числу люди уделяли большое внимание, выделяя его из всего ряда чисел. Число семь всегда являлось особенным. Семь – одно из самых часто встречающихся чисел как в казахской, так и в русской культуре, символ удачи. Мифология рассказывает нам о семи богах древнерусского пантеона, семи небесах. Если для казахов число семь-символ завершенности, абсолюта, духа предков (семь колен), то для русских **число семь - это спасение**. В русских народных сказках, семерка символизирует познание истины, как например, в пословице: «семь раз отмерь,

один раз отрежь». То есть число семь имеет значение множества, являясь при этом количеством неточным, неопределенным. Этим можно объяснить происхождение названий географических объектов: *село Семиполка* в районе Шал-акына (семь полей), *село Семипалатное* в Кызылжрском районе (семь палат), *село Семиозёрка* (семь озёр) и *озеро Семилово* в Жамбылском районе (семь уловов, т.е. много улова, много рыбы в озере). Казахских топонимов, образованных на основе числа семь, в СКО не зафиксировано.

Несмотря на различие славянского и тюркского мировосприятия, наблюдается ряд сходств в наименованиях разнородных языков. Кроме того, исследование основ имен собственных с точки зрения отражения в них реалий позволило нам получить сведения о национально-культурных особенностях топонимов. Тесное взаимодействие разных этносов на протяжении многих веков нашло свое отражение в топонимике региона. Наблюдается взаимопроникновение культур, и этот процесс находит свое отражение в номинации географических объектов региона.

Ономастическое пространство каждого отдельного языка, в котором представлены культурологические характеристики наименований географических объектов Северо-Казахстанской области, является важной частью национальной картины мира и по-разному интерпретируется в языковых картинах мира казахского и русского народа.

Литература

1. Байгунисова Г.И. Когнитивные основы употребления чисел в английском, казахском и русском языках. // Вестник КарГУ. Караганда: КарГУ, 2010.
2. Топонимика Казахстана. Энциклопедический справочник. Алматы: «Аруна», 2010.
3. Мадиева Г.Б. Ономастическое пространство современного Казахстана: структура, семантика, прецедентность, лемматизация. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук. - Алматы, 2005.
4. Сабиева Е.В. Отражение этнической истории в топонимике Северного Казахстана // Вестник СКУ, №2. - Петропавловск: СКУ, 1997. - С. 156-161.

ӘОЖ 691.33

ҚАЗАҚ ЖОҚТАУЛАРЫНЫҢ ЖИНАЛУЫ ЖӘНЕ МӘШҮР ЖҮСП

Камырова А.Б., Қадыров Ж.Т.
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Фольклор үлгілерінің жиналу, жариялану және зерттелу жағдайын жете зерттеп, танып білмей тұрып фольклортану ғылымын терең меңгеруге қол жеткізу мүмкіндігі болмайды, сондықтан фольклордың жоғарыда аталған үдерістерін жүйелі тұтастықта алып зерделеу қажет. Біз қазақ фольклортану ғылымындағы, оның ішінде ғұрып фольклорындағы жоқтаулардың жиналу жағдайын қарастырамыз. Жоқтау жырларының жиналу жағдайын сөз еткенде фольклорист ғалымдардың жоқтау жырларын жинау мақсатындағы еңбектерін, олардың жоқтауды жинау мен жүйелеуге қосқан үлестерін салмақтап қарау маңызды.

Ресейде 1818 жылдан жалпы түркі халықтарының әдеби мұрасын яғни қолжазбаларын жиналу, зерттелу, басылу жұмысары атқарыла бастады. Қазақ фольклорын зерттеу, жинау тарихы осы кезеңдерде басталады. Біздің көне қолжазбаларымыз, яғни түркі тіліндегі құнды қолжазбалар Азия халықтары институтының қорында бір жарым ғасыр бойы жинастырылған. Біздің әдеби зерттеу

мұраларымызда құндылығы жоғары саналатын «Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы» атты М. Ғабдуллиннің редакторлығымен шыққан ғылыми зерттеуде қазақ фольклоры хақында біршама деректер берілген [1]. Фольклор нұсқаларын халық аузынан жинаған үлгілеріне, соның ішінде жоқтаулар жайлы деректер келтіріп, толық анықтама беріліп, әр нұсқаның кімнен жазып алынғандығын және қай жерде сақталып, жинау барысында қандай тәсілдер қолданылғаны жөнінде мәліметтер берілген. Бұл еңбек қазақ фольклорының жиналуына қосылған құнды зерттеу болып табылады. Біз мақаламызда қазақ жоқтауларының жиналуына соның ішінде, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жоқтау жанрын жинау тәсілі мен ерекшеліктерін қарастырамыз.

«Фольклортану ғылымының үш негізгі тұғыры бар. Олар – мәтіндерді жинау, жариялау және зерттеу. Бұл үшеуін бір-бірінен ажыратып, жеке-жеке талдау – фольклор туралы ғылымның ішкі процесін ашу деген сөз», - деп фольклортанушы профессор Н.Қ. Жүсіпов айтқандай фольклордың жиналу мәселесі – әдебиеттану ғылымының өзекті нысандарының бірі. Н.Қ. Жүсіпов ғылыми зерттеулерінде фольклор үлгілерін жеке-жеке тарауларда қарастырып, олардың өзіндік ерекшеліктерін айқындайды [2, 10 б.]. Ғалым фольклордың, соның ішінде қазақ фольклорын жинаудың негізгі үш тәсілі болғандығын баяндап, әрқайсысына жеке-жеке сипаттама береді:

«Бірінші тәсіл – мәтіндерді ел арасынан жинаушының өзі жазып алу машығы.

Екінші тәсіл – жер-жердегі арнайы тілшілер арқылы жинау. Яғни, ғалым өзінің жер-жердегі сенімді хат жазысып тұратын адамдарының көмегіне сүйене отырып, сол жердің фольклорын жинастырады. Мұның ерекшелігі – тұрғылықты болуы.

Үшінші тәсіл – арнайы экспедиция ұйымдастыру, экспедиция мүшелерінің дайындығы, міндеті айқындалуы», -деп тәсілдің негізгі белгілерін нақтылап береді [2, 11 б.]. Біз зерттеу жұмысымызда ғалымның көрсеткен тәсілдері негізінде жоқтау жырларының жиналуы, жариялануы, зерттелуін қарастырамыз. Басқа да фольклорлық шығармалар сияқты жоқтау жырлары да ауызекі тарайтын болғандықтан, оның жазба әдебиетімен салыстырғанда ғасырдан-ғасырға жетуі күрделі. Халық мұрасының кейінгі ұрпаққа толыққанды жетуі – жинаушы ғалымдардың жазып алып, яғни қағаз бетіне түсіріп, жарыққа шығарудағы айырықша еңбектерінің нәтижесі. Бұл фольклортанушы ғалымдардың фольклорды жинаудағы ересен зор еңбегінің маңыздылығының қаншалықты ауқымды жұмыс екенін бағалауға жол береді. Ғұрып фольклор үлгілерінде де қазақ халқының мәдениеті, әдебиеті мен тарихы жайлы мағлұмат беретін бай қазына болғандықтан, сол халық әдебиетінің даму дәрежесін бағамдайтын белгілердің бірі деуге болады.

Фольклордың басқа жанрлары сияқты жоқтау жырларын жинау ХІХ ғасырдан бастау алады: Ш. Уәлиханов, В. Радлов, И. Ильминский, Г. Потанин, А. Васильев, Ә. Диваев, А. Алекторов, А. Харузин, В. Катаринский, Н. Пантусов, М.Ж. Көпейұлы, Ы. Алтынсарин сынды зерттеушілер фольклор үлгілерін, соның ішінде зерттеу нысаны болып отырған жоқтау жырларын да жинауда орасан еңбек еткені белгілі. Алайда ғұрып фольклорды жинау кеңестік дәуірде кеңінен қола алынғаны мәлім. Соның нәтижесінде бұл дәстүр ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы жинастырылған фольклорлық үлгілер өзіндік мәнерлілігімен, көркемдігімен ерекшеленді.

«Ғалым Г.Н. Потанин фольклор үлгілері мен этнографиялық материалдарды қатар жинаудың шарттарын белгіленген алғашқы жоба-проектілерінің бірі болып табылатын «Қырғыздар (қазақтар – Н.Ж.) мен Сібір татарларының бұлдыр нанымдарын, көне ертегілері, діни ғұрыптарын зерттеу мәселесін» жарыққа шығарды. Мұнда ол Сібір татарлары мен қазақтардың әдет-ғұрып, салт-санасы, ырымдары, діни сенімдері туралы мәлімет берумен ғана шектелмей, бағдарлама іспетті бұл еңбекте жинау жұмыстарының үш бағытын айқындады. Олар:

1) Әлем жаратылысы жайындағы нанымдар;

2) ертегілер (яғни батырлық және ертегі эпос);

3) діни әдет-ғұрыптар.

Сол кездегі басқа да жинаушылар тәрізді Г.Н. Потанин де өз жобасында этнографиялық деректерді фольклорлық шығармалармен тығыз байланыстыра қарастырған. Нәтижесінде бағдарламада отқа табыну, аспан денелеріне табыну, бақсы ойнату, малшылық салты, шөп тастау, малға тұмар тағу сияқты әдет-ғұрыптарды жиі кездестіреміз» [2, 22 б.]. Ғалым зерттеуіне назар салсақ, Г.Н. Потаниннің діни әдет-ғұрыптар деп жинаған фольклор үлгілерінде жоқтау жырларының енгені анық. «Г.Н. Потаниннің «Қазақтар арасындағы әр түрлі ойлап шығарылған өлең, қисса, ертегілерінің, әдет заңдарының керекті болған турасында» мақаласының шығуы ел арасынан фольклор мен ауыз әдебиетін жинаушыларға үлгі-жоба болды. Мұнда: «... Жіберген хабарларды қазақ тілінше жазып жіберсе жақсы болар еді. Тағы да, тиісті хабарларды жазғанда бұл хабарды айтқан адамның аузынан шыққан сөздерін бұлжытпастан, қысқартпастан һәм ауыстырмастан жазып жіберерге керек, бұрынғы ескіріп кеткен кісілердің аттарын һәм сөздерін айтылған күйінде бұлжытпастан жазарға керек, егер де бұлар ескірген себептен өрескел болып көрінсе де, орысша тілменен жазылған хабар болса да қазақтың сөзіне қарай дұрыс болсын», - деген ой айтылады [2, 23 б.]. Ғалым Н.Қ. Жүсіповтің еңбегіндегі келтірілген дерекке зейін қойсақ, Г.Н. Потаниннің қазақ фольклор үлгілерін жинауда деректердің қатесіз болуын қадағалағанын көреміз. Фольклор үлгілерін айтушы жыршылардың аты-жөнімен, қазақ тіліндегі мәтіннің қатесіз болуына ден қояды. Бұл фольклор үлгілерінің сауатты жиналуына, толық сақталуына ықпал еткені анық. Сонымен қатар, Г.Н. Потаниннің бұл хатының жарық көруі – ғұрыптық фольклорды сол кезеңдегі халықтың мұраларды тікелей тәсіл арқылы жинауға, фольклорды жүйелі түрде жинап, зерттеуге мүмкіндік туғызды. Әрі бұл хат мақсатты түрде фольклор жинауға жүргізілген іс-әрекеттің бағдарламасы іспетті болып, сұрақ-жауап түрінде жарияланған алғашқы бағыт ретінде маңызға ие болды.

Г.Н. Потаниннің ғұрып фольклорын жинау жұмыстарындағы ерекшеліктерін қарастыру барысында, ғалымның мәтін жинаумен ғана шектелмей, түрлі жанрлар төңірегіндегі өз тұжырымдары мен ғылыми көзқарастарын қоса ұсынып отырғандығын көреміз. Потаниннің фольклор үлгілерін жинаудағы көзге түсер даралығы үлгілердің әр түрлі нұсқаларын алып бір-бірімен салыстыруы, сондай-ақ, жинау барысында бір елді мекенмен шектелмей, қазақ елінің әр аймақтарда жинастыру жұмыстарын ұйымдастыруы. Мысалы, Г.Н. Потаниннің жинау барысында И.В. Урасов (Көкшетау аймағындағы фольклорды жинаған) пен А.М. Головачев (Ақмола облысында фольклор жинаған) т.б. фольклор үлгілерін жинаушылардың және жергілікті жердің қариялары мен оқыған немесе өнерлі адамдарының көмегіне сүйенгендігін фольклортанушы ғалым Н.С. Смирнованың зерттеуінен танысамыз. Г.Н. Потаниннің фольклор үлгілерін жинаудағы негізгі мақсаты- халықтың тұрмысы мен мәдениетін тарихи-этнографиялық таным тұрғысынан алып зерттеу болғандығы айқын.

Н.Қ. Жүсіпов Г.Н. Потаниннің фольклор үлгілерін жинаудағы еңбегін жайлы: «Г.Н. Потаниннің фольклорды жинауға ынтасы Омбы кадет корпусында оқып жүрген (1845-1852 ж.) кезде туған. Оның үстіне Шоқан Уәлихановпен дос болып, бірге жүріп, бірге өсуі Г.Н. Потаниннің жинаушылығына әсер етті» [2, 60 б.], - де пікір айтады.

Г.Н. Потанин экспедициялық әдісті қолдана отырып фольклорды жинаған. Г.Н. Потаниннің фольклор үлгілерін жинауда жоғарыда айтқанымыздай тұрғылықты әдісті де ұтымды қолдана алған. Осылайша Г.Н. Потанин тұрғылықты мекеннен түрлі фольклор үлгілерін үзіліссіз жинау арқылы қазақ фольклортану ғылымында ізін қалдырған. Ғалымдар Потаниннің 1860 жылы алғаш рет фольклор жинаушылық жұмысты бастағандығын айтады. «Астроном К. Струвенің экспедициясында жүрген

кезінде ол Тарбағатай өңіріндегі Қожырада көшіп-қонып жүрген қазақ ауылдарынан бірнеше мақал, жұмбақ, өлең және Ытығыл батыр туралы ертең жазып алады [2, 76-77 б.].

Жоқтау жырлары халық арасында кеңінен тараған ғұрып фольклорының түрі. Ол сонау ертеректе шыққан эпостың алғашқы ұсақ үлгілерінде де ұшырасады. Ежелгі заманда, патриархтық-рулық құрылыс кезінің өзінде туа бастаған эпостық жырларда жоқтаудың элементтері кездеседі.

Жоқтау жырларының жиналуы мен жиналу тәсілдеріне келетін болсақ, жоғарыда фольклорды жинаудың үш тәсілі бар дедік. Біріншісі – тікелей жинау тәсілі (контакт түріндегі). Бұл дегеніміз: не жинаушы фольклорды ел арасынан арнайы іздеп, айтушыдан тікелей жазып алады, не жеке адамдар өз инициативасымен жинайды. Мысалы, Диваев халық шығармаларын жазып алумен бірге халық шығармалары жазылған жинақтар мен қолжазбаларды да жинай жүрді. Ол қолжазбаның өзін қолға түсіруге тырысты [2, 42 б.].

Ғалым зерттеуінде: «Фольклорды тікелей жинау барысында зерттеушілердің өзіндік жинау әдістерінде тілдік ерекшеліктерді сақтаған, дәлділік, айтушы аузынан сол қалпынан көшіру, арнайы бір тақырыпқа материал жинаған. Сондай-ақ айтушы не айтты бәрін түгел қалдырмай жазу шарты, еш сөзін қысқартуға, алып тастауға немесе өз жанынан басқа бір нәрсені қосуға мүлде болмайтындығы, диалектілік ерекшеліктер болса, оны да тастамай көрсетіп отыру керектігі жөніндегі т.б. барлық фольклоршы-ғалымдар үшін ортақ болды» [2, 45 б.].

Халқымыздың рухани мәдениетінің көзі болып табылатын фольклордың жиналуын сөз еткенде, әрбір зерттеуші жинаушылардың жинаушылығына тоқталады. Себебі, осы бір мұраларымыздың ұмытылып, жойылып кетпей, өткенімізді білдіріп жүргеніне және фольклортанушы ғалымдардың нұсқаларды қарастырып, бақылауына негіз қалауда жинаушылардың еңбегі зор. Яғни, халық ауыз әдебиетінің мұраларына тән көпнұсқалықтың болуына ат салысқан жинаушылардың қолданған жинаушылық тәсілдерінің өзіндік ерекшеліктеріне көңіл бөліну шығарманы жан-жақты түсіну, тану үшін де керек. Енді осы фольклорды жинаумен айналысқандар кімдер дегенде, қазақтың көптеген ғалымдарына ой салған көрші жұрттардың оқымыстыларын атағанымыз жөн. Олар қызығушылықпен, әрі шығыс халықтарын тану мақсатымен жинаған басқа халық өкілдерінің В.В. Радлов, В. Бартольд, Ә. Диваев т.б. тәрізді ғалымдары. Бірақ қазақ ғалымдары да бұл тараптағы жұмыстарын сол кездерде жандандыра бастады. Әсіресе, 1920 жылдардан бастап баспасөз беттерінде жинау, жариялау, зерттеу мәселесі өзекті тақырыпқа айналып, қазақтан шыққан М.Ж. Көпеев, І. Жансүгіров, М. Әуезов, С. Сейфуллин, Х. Досмұхамедұлы сынды ғалымдардың ел арасынан жинаған фольклор мен ауыз әдебиеті нұсқалары басыла бастады. Және 1920 жылдың аяғына таман қазақ совет фольклорының қоры жасалып, фольклор үлгілерінің қатарында эпостық жырлардың да нұсқалары қолжазбалар қорына жинақталып отырды. Белгілі бір экспедициялық сапарлар барысында да, жеке институт ғалымдардың жобаларымен де жинала бастады.

«Фольклорды тұрғылықты түрде жинау – белгілі бір мекенде тұрып, сол маңайдан үзіліссіз жинау. Бұл жұмыспен аудан орталығында, үлкен селода т.с. мекенде тұрақты тұратын маман (әдебиетші, мұғалім, журналист) шұғылданады. Олар алыс елді аралайды. Өз айналасындағы, облысындағы, аймақтағы фольклорды үзіліссіз, үнемі жинап тұрады. Мысалы, Жамбылдың 1936 жылдан бастап айтқан шығармаларын ақынның әдеби хатшылары (Т. Жароков, Ғ. Орманов, Ә. Тәжібаев, Қ. Әбдіқадіров, Қ. Сатыбалдин) мұқият жазып алып отырды...

Ендеше бұл халық ақындарының мәдени мұрасын жинау кезінде, оларды үздіксіз жырлап өткен тұрғылықты елді-мекеннің фольклоры да тұрғылықты тәсіл арқылы қамтылды [2, 71 б.].

«Фольклорды жинаудың келесі өте жиі кездесетін тәсілі – экспедициялық тәсіл. Сол кездері бірталай экспедициялар ұйымдастырылған. Оның міндеті – Кеңес фольклоры мен батырлар жырының, тұрмыс-салт дастандарының нұсқаларын ел аузынан жазып алу болды. Сөйтіп, Қазақстанда 1920-1940-шы жылдары алғашқы экспедициялар ұйымдастырылды. Мәселен, 1921 жылғы Жетісу экспедициясы, 1935 жылғы Қостанай экспедициясы, 1939 жылғы Қазақстан зерттеу қоғамының ғылыми экспедициясы мен Маңғыстау экспедициясы; 1940 жылғы Арал мен Семей экспедициясы, 1942 жылғы Арал экспедициясы, 1943 жылғы Торғай экспедициясы, 1946 жылғы Көкшетау-Ақмола, Қарақалпақ, Семей экспедициялары, 1947 жылғы Қостанай экспедициясы, 1949 жылғы Гурьев экспедициясы мен 1950 жылғы Көкшетау экспедициялары нәтижесінде қорымызға жүздеген баспа табақ халық шығармалары материалдары жиналды [2, 39 б.].

Қорытындылай келе, жоқтау жырлары жоғарыда айтылған үш тәсіл арқылы жиналды. Тек жырлар жиналып қана қойған жоқ, фольклоршылар олардың қолжазбаларын да алып қалуға тырысты. Сонымен, 1920-1950 жылдары ауыз әдебиетін, оның ішінде эпосты жинау қарқынды түрде дамыды. Н.Қ. Жүсіпов зерттеуінде профессор Н.Н. Фатовтың «Қазақ әдебиетін зерттеу мәселелері» атты көлемді мақала жариялағандығы жөнінде айта келе ол ғалымның қазақ халқының халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаудың маңызы туралы ойларын ортаға сала отырып, фольклорлық үлгілерді жалпылама түрде емес, жыл мезгілдеріне арналған өлең-жырлар, тұрмыс-салт жырлары, тарихи жырлар, ертегілер, жұмбақтар, мақалдар, айтыс өлеңдері тақырыптарына жіктеп жинауды ұсынандығын айтады [2, 31 б.].

Әдебиет

1. Ғабдуллин М. Қазақ фольклористикасы / М. Ғабдуллин. – Алматы, 1972. – 208 б.
2. Жүсіпов Н.Қ. Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы / Н.Қ. Жүсіпов. – Павлодар, 2007. – 380 б.

ӘОЖ 821.512.122

ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІНІҢ ЭПОСТЫҚ ЖЫРЛАРДАҒЫ ТАБИҒАТЫ

Касымова А., Кулибекова Ж.С.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Әйел заты мен оның бейнесі, көркемдік-эстетикалық табиғаты сонау ауыз әдебиеті үлгілерінің өзінде ерекше сөз болып, суреттелгені белгілі. Мәселен, «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр» атты батырлық және «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» сияқты лиро-эпостық жырлардағы әйел бейнелері өте ұтымды және көркем сомдалған. Сұлулықтың, даналықтың, кемел ақылдың, ерліктің символы Құртқа, Ақжүніс, Гүлбаршын, Айман образдары қазақ әйелінің өр мінезі мен табиғи нәзіктігін тереңінен көрсете алды. Олардың бойындағы даралық қасиеттер оқырманды осы күнге дейін сүйсіндіріп, қазақ әйелінің табиғатын танытуда және ұлттық тәлім-тәрбие беруде айрықша орын алады.

Аталмыш жауһар туындылар әйел жанының тылсым да нәзік қалтарыстарына бойлап, сол арқылы сұлу арулардың, әйелдер мен аналардың небір сан қырларын ұтымды суреттейді.

Ер азаматтың әрдайым қолдаушысы, ақылшысы, жәрдемшісі, жанашыры болып, отбасындағы мәңгі шырақты жағатын, өшірмейтін әйел жынысы екендігін дәлелдейтін, соның жарқын көрінісі бола білген де осы шынайы да көркем образдар қатары. Ақыл-парасатымен таң қалдырған, ажар-көркімен тамсандырған, нәзік қылықтарымен баурап алған арулар, аналар қазақ тарихында көп болғаны аян.

Осы орайда ұлттық әдебиеттану ғылымында да әйел табиғатының жан-дүниесі, ішкі иірімдері, сұлулығы, даналығы, әдеп пен адамгершілік қасиеттері, олардың нәзік те қайсар тұлғалары ерекше тақырып ретінде қалыптасты.

Белгілі ғалым А. Сейдімбек: «Сырдария бойындағы Көккесене, Бикем мұнара, Сырлытам, Сарысу бойындағы Белең-ана, Болған-ана, Жұбан-ана, Арал түбіндегі Бегім ана күмбез, мұнара, мазарлары ғажайып сырлы сымбатымен күні бүгінге дейін қайран қалдырады. Жеке ескерткіштер былай тұрсын, жұмыр жердің орта ғасырлық талғам-түсінігінде тұтас бір қаланың әйел атымен аталғаны дүние жүзінде сирек кездесетін құбылыс. Бұл ретте қазақ даласында Қатын дала, Қырыққыз қала, Баршынкент сияқты қалалардың болғаны таң қалдырады. Мұндағы Баршын сұлу әйгілі Алпамыстың жұбайы, Қаршымбайдың қызы, Оғыз еліне сөзі жүрген жеті арудың бірі болған» деп жазады [1, 402 б.].

Айрықша назар аударатын жайттар: әйел - ана, ару; әйел – сұлулықтың, махаббаттың, әсемдіктің символы. Әйел – кез келген қаламгердің қиялына қанат бітіретін ерекше құбылыс. Әйел – көркемдік-эстетикалық ізденістің бастау көзі, әсіресе халық ауыз әдебиеті шығармаларынан көрнекті үлгілерді ең алдымен айтқан жөн. Атап айтсақ, эпостық жырлардағы батырдың таңдаған жары да ақылына көркі сай сұлу да сымбатты, ақылды әрі дана, батырдың сүйікті жары әрі сенімді жолдасы, сырласы болып келеді. Қазақ халқының эпостық жырларында әйелдер образы батырдың алғашқы ерлік жасауына бастау болатын айнымас мықты мотивтердің бірі болып табылады. Батыр алғашқы ерлігін көбінесе айшылық алыс жерлердегі қалыңдығын іздеп жолға шығуы арқылы, жолдағы барлық кедергілерді үнемі жеңіп, еліне аман-есен оралып, ата-анасымен, жұртымен қауышуымен аяқталады. Жырдың бұлай аяқталуы барлығында осы сарындас. Осы бір мысалдан-ақ, әйелдердің азаматтар өміріндегі орны қаншалықты маңызды, қажетті екенін және ұдайы ерлерді осындай ерліктер мен батыл қимылдар жасауға түрткі болатынын, жеңістерге жетелейтінін байқаймыз. Аналық сезім мен мейірім қандай сұрапыл соғыс пен шапқыншылық болса да, оған қарсы төтеп бере алатын, барлық қиындықтар мен ауыртпалықтарды жеңетін бірден-бір күдіретті қасиетті күш екені ақиқат.

Өмірдегі тіршілік пен құбылыстардың әркез бастауы - әйел заты, олардың толассыз еңбегі мен әрекеттері. Олар айналадағы құбылыстың барлығына тек ана көзімен, яғни айрықша қамқорлықпен қарайды. Осы тұста адамгершіліктің ұлттық табиғатына көңіл бөлер болсақ, қазақ үйіне келген жылан екеш жыланға жәбір көрсетпейді, оны басына ақ құйып шығарып салады. Сондай-ақ, адам баласы бір-бірінің көзіне, айналаға, қоршаған тіршілікке ана көзімен қараса, мүмкін біз бастан кешіріп отырған зұлматтар болмас та еді деген ізгі ой туады [2, 12 б.]. Бұл орайда әйел бойындағы жасампаздық белгілері табиғаттың жаратылысынан о бастан-ақ қалыптасқанын айта кеткен жөн болар. Себебі, әйел - өмірге тіршілік иесін әкелуші, жаңа өмір сыйлаушы.

Жер бетіндегі бар тіршіліктің бастау көзі, қамқоршысы мен ұйытқысы - ана. «Ана мен Киелілік - егіз ұғымдар. Қазақ халқының ұлттық болмысында ананы отбасының қамқоршысы, елдің ұйытқысы, береке-бірліктің бастаушысы деп санаған. Көне түркілерде Ұмай ананы шаңырақтың желеп-жебеп жүрген жүрер киесі, қасиетті қорғаушысы деп ұққан» [3, 110 б.], - деп жазады ғалым Н. Келімбетов.

Бұл шығармаларда суреттелген әр ананың, әр әйелдің бір-ақ ортақ мақсаты бар - ол ерінің амандығы, оған деген адалдығы және елінің амандығы мен бейбіт өмірі.

Осы идея әр батырлық және лиро-эпостық жырларда мейлінше дәл, мейлінше анық, мейлінше әсерлі әрі көркем сомдалған. Бұл орайда батырлар жырының бірқатарында Аналық есімімен кездесетін жарқын бейнені атауға болады. Сол арқылы жыршы әйел затының жан-жақты, сан қырлы тағдырын, тіпті кей уақытта ер азаматтардың өздері төзе алмайтын өмірлік жағдайларын шынайы жеткізе алған. Олардың өмірге деген құлшыныстары мен аналық махаббаттары ешбір өшпеген, керісінше сол қиындықтарды жеңу арқылы болаттай шыңдала берген, өзгелерге жарқын үлгі бола білген.

Қыздар мен арулар образы, бауыр образы, жар образы, батыр образы және ана образы - сұлулықтың символы, даналықтың символы және өмірге әкелуші-қорғаушы бейнелері сомдалады. «Қобыланды батыр» эпосында осы образды сомдайтын Аналық, Қансұлу, Құртқа, Қарлыға атты сұлу да, ардақты әйел қауымы.

Әйел адам табиғатынан мейірімге толы болып келеді, оның отбасы құру, бала тәрбиелеу мәселесі маңдайына жазылған өзіндік бір миссиясы. Аналық та осы миссияны орындауға Тоқтарбайға ақылын айтып, пірлерге дұға тілесіп, кедей-кепшіктерге көмек көрсетіп, «балалы болсын» деген баталар мен тілектерін қабыл алады. Аналықтың образы ең алдымен Тоқтарбайға серік екенін, жолдас екенін, содан кейін ана бейнесін сомдайтынын байқауға болады. Өзінің әйел парызын орындауда, жалғыз ерге жар екенін Тоқтарбайдың мына сөздерінен байқауға болады:

Ақзарбапты қасыма
Жолдас етіп ала алман.
Осы жолы жолымнан
Қанша айтсаң да қала алман.
Жолдас бол да өзің жүр,
Жақсылық пен жамандық
Жаратқан Жаппар панамнан [4, 46 б.].

Аналықтың Тоқтарбайды «шал» емес, «батырым менің» деп сөйлеуі - сексендегі жарын сыйлауының белгісі. Аналық пен Тоқтарбайдың тілегі орындалды. Елуге келген Аналық Ықылас күннен бата алып, дүниеге бір қыз бен ұлды дүниеге әкелді. Аналықтың ана болу арманы жүзеге асты. Ана ретінде ұлы мен қызын бағып-қағып, олардың қызығын көру міндеті жүзеге асты. Аналардың барлығы да ана рөлін атқарып, балаларын махаббат пен мейірімге бөлейді, алайда, Аналықтың образы жар мен ана кейпімен шектелмейді. Бұл сюжетте біз оның даналық қасиетін де көре аламыз.

Аналық қартайған шағында тезек теріп, бір жыл баласының елге қайтуын асыға күтеді. Келген сәттің асыға күтіп:

— Жалғyzым, келдің сен деді,
Қайғы көрген Аналық,
Сенің анаң мен деді.
Сен кеткен соң шырағым,
Көрген күнім кем деді.
Тұла бойы меріді,
Тас емшегім иіді,
Шырағым Қобылан, ем, деді [4, 294 б.].

Өз баласының тірі, аман сау екенін көз жетіп, құшақ жая қарсы алған ана образы. Мінекей, осы ана образы негізінде тек аналық сезім ғана емес, сонымен қоса, шыдамдылық, сабыр, төзімділік сияқты жақсы қасиеттер де бейнеленген. Аналықтың образы өзіндік махаббатпен, мейірім мен сұлулықты танытады.

Батырлар жырларында көптеп кезігетін жайт - бұл батырлардың жар таңдап, үйленуі. Батырлар есейіп, ел қорғауға шама-шарқы жеткен тұста, үйлену жайы да сөз болады. Және батырлар өз жарларына міндетті түрде үлкен сыннан өтіп, алысып,

шабысып, шайқасып барып қана қол жеткізеді. Яғни, жар болар жанның асқан сұлу, ақылына көркі сай екендігі суреттеледі. Ел ішінде ерлігімен аты шыққан ерге сай сұлу, ақылды, қаншама ерді бір ауыз сөзіне қаратқан қыздардан дәмелі жандар біршама болады. Ал, сондай тұста хор қызындай сұлу сылқымдар талай сыннан өткізіп барып қана өздеріне лайық жар таңдайды.

Қазақ эпосындағы жар іздеудің жарқын мысалы батырлар жыры, көне архаикалық эпос, лиро-эпос немесе діни және тарихи эпостарда жиі кездесіп, бір-бірімен байланысып, ұштасып жатады дедік. Егер батырлық жырларда батыр жарын жекпе-жекте, жарыста немесе қыздың әкесінің жарлығы бойынша бір талабын орындауы арқылы үйленсе, лиро-эпостарда батыр қызға шынайы ғашық болуы арқылы қосылады.

«Қобыланды батырдағы» тағы бір ерекше әйел бейнесі - Құртқа. Әрі сұлу, әрі ақылды ару. Жырдағы сұлулықтың бейнесі троптармен былай берілген:

Ару, сұлу Аққұртқа
Майысып тұрған балдырған,
Көздің жауын алдырған.
Көрген жанның көрікпен
Көргенде есін тандырған. - делінеді [4, 58 б.].

Әйел адамға тән қасиеттер Құртқада да жетерлік - оның айлакерлігі, қулығы. Тіпті Құртқаның өзіне Қобыланды батырды жары етіп таңдауының өзі де бір сын. Сұлу қалмақ қызы өз бағасын біле тұра, ақылға жүгініп, батырлардың батырын таңдайды. Жырда Қобыландының садағы көзіне түскенде Құртқаның анасының тіл қатуы былай суреттеледі: «Өтінем, анам, саған-ай. Қайдан шыққан бұл садақ, Қабат келген ерлерден, Қабаттап өтіп барады-ай... Ырғап келіп алыпты, Тартып келіп қалыпты. Шойыннан құйған теректі Ортасынан жарыпты». Бұл сұлу қыздың ақылы мен адам танитын ерекшелігі.

Жырдағы жар бейнесі қосымша кейіпкер ретінде беріліп отырған жоқ, керісінше, Құртқа жеке бір образ ретінде сомдалған. Ол өзінің жар ретіндегі рөлін ғана емес, күйеуінің алдында кеңесші рөлін де атқарады. Әйел адам өзінің жарын жамандықтан аман алып қалу үшін бар ақылын айтып, Қобыландының Барса ханның басы үшін, Алшағыр ханның қулығы үшін өз жанын қимауын тілейді. Батырдың сөзі - сөз. Ер жігітке екі сөйлеу жараса ма? Үлкендердің сөзіне, жары менен бауырының сөзіне де көнбейді. Сөйте тұра, Құртқа өзінің батасын беріп:

Торыға серік болар деп,
Ықыласым құлап тұр,
Әр мүшесі бурылдың,
Көңіліме ұнап тұр.
Жібек баулы құрықпен,
Тайбурылды тез ұста [4, 148 б.], - деп тілектес болады.

Гүлбаршын, Құртқалар бойынан рулық-патриархалдық қоғамның салтына толық сай келетін, көбінше ел ісіне ашық араласпайтын, батырға адал кеңесші, жанашыр бола білетін әйелдер келбетін көрсек, Ақжүніс, Назымдар өз еріктерін жоғары санайтын жандар болып сипатталады.

«Қамбар батыр» жырында әйелдер бейнесі басты қаһарманның тұлғасын даралай көрсетуге қызмет етеді. Назым бейнесі жырда батырдың көп ішінен таңдаған жары, сүйген сұлу ретінде көрінеді, қыздың батырды қалауы арқылы қаһармандық дәуірдегі батырлықтың бағалануы, ел қорғайтын тұлғаның мадақтай әспеттелуі батырлық жыр поэтикасына сәйкес сомдалған. Анасының батыр тұлпарын баптауы, жеңгелердің екі жастың қосылуына тілектес, ниеттес болуы, рулық, отбасылық қарым-қатынастардың сипаты көрініс береді. Әйел еркі заманынан сақталған көне салттар

іздері – қыздың күйеу таңдауы, болашақ жары қандай болуы керектігі туралы талабы, батырдың тұлпарын шешесінің баптауы, шешесінің ақ батасымен жорыққа аттануы – барлық нұсқаларда сақталған [5].

«Ер Тарғындағы» Ақжүніс бейнесі де әр қырынан ашылған, оның сыртқы көрік-пішіні, көз тартар сұлу сымбаты тамаша сипатталған. Әсіресе, Қартқожаққа айтқан монологында одан сайын ашыла түседі:

Мен Қырымның ішінде
Ақшаханның қызы едім.
Ата менен анамның
Асыранды қазы едім.
Қойда бағлан қозы едім,
Жылқыда шаңқан боз едім.
Қытай менен Қырымнан
Тамам жақсы жиылса,
Аузындағы сөзі едім [6, 20 б.].

Көркіне ақылы сай Ақжүніс «Қабағы тастай түйілген, лашын құстай шүйілген» [6, 25 б.] Қартқожақты осылайша сөзбен жеңеді. Бұл берілген жолдардан Ақжүністі батыл күрескер қыз ретінде көреміз.

Қожақтың зорлығына көрсетілген қарсылық қана емес, оның батырлығына да мін тағу болатын. Қыздың айтып отырғаны: «Қожақ, сенің батыр болғаның рас. Бір кезде бүкіл Қырым жұртының панасы болған батыр едің, енді қартайған шағыңда сол батырлық сертіңнен тайып, өз күшің өзін жейтін бөрі болғың келе ме?» дейтін шындыққа негізделген өткір сөз еді.

Мұнда ол батырдың даңқты өмір жолын тізе келіп, «өмірден сыбағанды алып болдың, ендігің арсыздық» деген түйінге тіреледі. Эпостың шебер жасалғандығы соншалық - Ақжүніс сипаттамасынан-ақ, Қартқожақтың тұлғасы айқындалып қалады. Бұл тұста Ақжүністің шешендігі, сүймеген адамына өлмей берілмеуге бекінгендігі, өрттей лаулаған арыны көрінген.

Яғни, қазақ эпосындағы әйелдер бейнесінің көркемдік-рухани әлемі қоғам, кезең көріністерімен, өмір-уақыт шындықтарымен байланыста өріс алатыны сөзсіз, олардағы әйел бейнелері әдеби үрдістің қалыптасу кезеңдерінде эстетикалық, этикалық, моральдық тұрғыда зор ықпалын тигізген шығармалар болды; сұлулық пен нәзіктік, адалдық пен тектілік тұнып тұрған Жібек, Гүлбаршын, Құртқа, Ақжүніс, Назым, Баян, Айман сияқты арулардың жарқын бейнелері жазба әдебиеттегі бірқатар образдарға үлгі болып келеді.

Тал бойларында бір мін болмаған әйелдер, арулар, аналар образдары қазақ эпостық жырларында ел қорғаған ер-азаматтармен қатар сомдалып суреттелген.

Әдебиет

1. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 464 бет.
2. Бірәлі Г.Т. Ахтанов прозасындағы адамгершілік ізденістер. Канд. дисс. автореф. - Алматы, 2000. – 28 б.
3. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 бет.
4. Байғанин Н. Үш томдық шығармалар жинағы. Т.2. – Алматы: Қазығұрт, 2012. - 344 бет.
5. Рақыш Ж. «Қамбар батыр» жырындағы әйелдер бейнесі - KazNU Bulletin. Philology series. №1 (165). 2017. – 83 бет.
6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. - Астана: Фолиант. Т. 44: батырлар жыры. 2007. - 496 бет.

DEVELOPING STUDENTS' SOCIO-CULTURAL COMPETENCE USING MEDIA TEXTS

Kasymova M.A.
(*M. Kozybaev NKU*)

Nowadays, English is the leading language of international communication. The process of globalization, which has covered all spheres of life around the world, has also influenced Kazakhstan. Over the past twenty years, our country has undergone significant changes in social, political and economic life, which have an impact on the development of various fields, including the sphere of education. Teaching a foreign language on familiarizing students with the culture of another country is currently one of the basic principles of a foreign language teaching methodology. The main goal of teaching a foreign language in modern school is to develop personality who is able to use a foreign language as a means of communication in the dialogue of cultures and who wants to participate in intercultural communication in the foreign language. Therefore, there is a need for the formation of socio-cultural competence which implies knowledge of the rules, traditions, national and cultural characteristics of the target language country, as well as the willingness and ability to live and interact in the modern multicultural world.

A number of researchers like I.L. Bim and V. Sysoyev etc. under a socio-cultural competence understand the knowledge of the socio-cultural context of the language and the experience of using this knowledge in the process of communication [1, p. 53]. V. Safonova considered socio-cultural competence as the ability to compare co-studied linguistic and cultural communities, interpret intercultural differences and act adequately in situations of violation of intercultural interaction [2, c. 42].

Many modern specialists in the field of methods of teaching foreign languages, as well as in the field of theory and practice of intercultural communication, such as V.V. Safonova, G.V. Elizarova, S.G. Ter-Minasov, N.D. Galskova, P.V. Sysoev and others, consider teaching a foreign language outside of the target language culture ineffective. One of the means of successful formation of socio-cultural competence is the use of authentic media texts as educational materials. These are articles from foreign magazines and Internet sites, newspapers, reports from radio and television news releases. The role of such materials in the socio-cultural competence formation is extremely high, since the texts of mass communication are the products of representatives of a particular language society, which means that they reflect the culture of this society [3, p. 58-59].

The use of media texts in teaching foreign language allows students to receive information not only about the language, but also about the culture of the studied language, to develop skills of interpretation of stereotypical situations of foreign language communication, but if authentic media texts meet the requirements (criteria) for their selection. Therefore, the main task of the teacher at the stage of working with media texts is to select the material that would be interesting, informative, valuable and understandable, would correspond to the modern reality of foreign-language society and would create favorable conditions for students to master the speech behavior of native speakers and contribute to their acquaintance with foreign culture.

The methodology of working with media text contains certain stages, techniques and methods that can be used to form socio-cultural competence. The technology of working on

media texts directly depends on the training and characteristics of students (age, general intellectual development, learning ability, etc.).

There is a particular structure of the lesson using media texts, highlighting its three stages or phases. The first stage (challenge), where the teacher must "evoke" the students' associations on the topic by making predictions. At the second stage (comprehension), there is a direct work with media information. The third stage (reflection) includes analysis, interpretation, and holistic understanding. Media text from the standpoint of linguo-didactics consists of four components: language, format, content, and methodological requirements. The method of working with texts proposed by L. E. Smirnova who worked with the use of media texts in FLT, divided working with media texts into three stages: pre-reading, while-reading, and post-reading. During the pre-reading stage, the teacher presents topics and problems, setting such methodological tasks as developing students' ability to predict and make the associative connections. This can be implemented with the help of discussion, in order to reveal the content of the text, using keywords or hint words, as well as antonyms, synonyms, translation and interpretation [4, p. 15].

The next while-reading stage involves the development of functional literacy skills, where methodological tasks are manifested in developing skills for understanding basic and additional information; conducting discussions, generalizing and comparing; forming the ability to critically evaluate; establishing cause-and-effect relationships. During this stage, the students highlight the key points of the media texts, compare and evaluate the proposed information, find arguments for and against, compare with their own point of view, express agreement or disagreement with the given opinion.

The post-reading, final stage is aimed at developing communication skills. At this stage, the methodological tasks can be the following: to develop the skills of dialogic and monologue speech; overcome the language barrier; develop the ability to debate, generalize, differentiate information; develop written skills; prevent the occurrence of the most common errors. The post-reading stage can be presented in the form of a round table on the topic, discussions and debates, a thematic conference, practice-oriented projects and group talks.

We can conclude that the use of media texts in English lessons stimulates the educational and cognitive interest of students. Thus, a step-by-step analysis and interpretation of the media text, a variety of ways of learning activities and technological equipment used for this purpose, will lead to the fact that socio-cultural education within the school will contribute to:

- the artistic development of children;
- improving their emotional sphere;
- development of various forms of thinking (figurative, associative, creative, logical);
- improving communication and oral speech skills.

References

1. Bim, I.L. Teaching foreign languages: search for new ways / I.L. Bim // IYASH-1989. - № 1. - P. 53-58.
2. Safonova V.V. Communicative competence: modern approaches towards multi-level description in a methodical order: monograph / V.V. Safonova, M.: Euroschool, 2004. - 236 p.
3. Dobroslonskaya T.G. Вопросы изучения медиатекстов (опыт исследования современной английской медиаречи). Moscow: Editorial URSS, 2005. 288 p.
4. Smirnova L.E. Podbor autentichnyh materialov dlyaprakticheskikh zanyatij po inostrannomu yazyku // Mezhdunarodnyj nauchnyjzhurnal «Innovacionnaya nauka». – 2016. – №4. – 15 c.

ADVANTAGES OF USING INTERNET TECHNOLOGY IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Kassymova U.N., Kurmanova M.Ye.
(*M. Kozybaev NKU*)

In this article, we consider the relevance of the use of modern Internet technologies in teaching a foreign language, and also analyzes the importance and effectiveness of using web technologies in learning a foreign language both in the classroom and in the independent work of students.

Today, the 21st century is called the era of new technologies. Mobile phones, computers, the Internet and gadgets have become an integral part of our lives. It is no secret that technology penetrates into all areas of our lives. And scientists are increasingly finding ways to use them effectively in a particular area. Nowadays, new Internet technologies are being intensively introduced into the educational process.

Today, we have reached the level where computer literacy of a school graduate should be sufficient to work freely on a personal computer as a user. In teaching special emphasis is placed today on the child's own activities in the search, awareness and processing of new knowledge. The teacher acts as an organizer of the learning process, a leader who provides them with the necessary help and support. Today we can say that Internet technologies are part of the general information culture of teachers and students.

We need to understand that the emergence of the Internet in education stimulates the desire of children to learn, expands the area of individual activity of each student, increases the speed of submission of high-quality material within a single lesson. All this is done easily thanks to the Internet, through e-mail correspondence with students from other countries, the creation and implementation of joint telecommunications projects, the ability to read books in the original, participate in various competitions and Olympiads, and so on.

At the same time, you are guaranteed a fast and error-free exchange of information, quick access to it and its processing [2, 78].

One of these factors is learning English with the help of innovative technologies.

English is the most studied language in the world. English is spoken by a large part of the world's population, which makes it possible for people from different countries to communicate. In the modern world, the question is no longer asked: do I need to speak English: everyone speaks English. Knowledge of English is very important in the modern world, because it is necessary for successful career growth. A specialist who speaks English has the opportunity to receive information from foreign language sources, he can get an international education, he is provided with successful career growth, free communication in any country of the world.

Now everyone understands that the Internet has enormous information capabilities and no less impressive services. Undoubtedly, it is necessary to use modern e-learning opportunities when teaching and improving the English language. On the Internet there are many educational sites, visiting which you can receive lectures and lessons on the language; communicate online with a language teacher, with native speakers; participate in group discussions; use a dictionary and grammar; determine your level of knowledge using various language tests; watch videos; get access to many electronic publications in English; read comments after articles in English; replenish and expand your vocabulary; have access to up-to-date information that is updated every day; save time and money. With the development of

the Internet, opportunities for learning English have increased significantly. Due to the fact that English is widely spoken in many parts of the world, the Internet space is filled with information in English, which also serves as an educational role. It is the Internet that is considered a technical breakthrough of the last decades, which has had a very strong impact on the development of educational technologies [14, 120].

Also, many English teachers recommend using the Internet to manipulate the formulas of speech etiquette, because in live communication, speech etiquette is learned faster, since you find yourself in a real language environment.

We can use the Internet:

- for self-search of information within the framework of working on the topic of the lesson;

- for self-study, deepening, closing the gap in knowledge, skills;

On the training sites, you can find tasks with which to learn or repeat various sections of English grammar, perform lexical exercises. The sites describe in detail all the grammatical rules, provide practical examples, present audio tutorials that are very useful for learning spoken English, there is an opportunity to learn English words using associative images.

Thus, using the information resources of the Internet, you can achieve the following results:

- learn to read correctly;

- improve your pronunciation skills;

- improve your grammar skills;

- hear and work with authentic audio texts on the Internet;

- to supplement their vocabulary with the vocabulary of the modern English language, reflecting a certain stage in the development of the culture of the people, the social and political structure of society;

- to get acquainted with cultural knowledge, including speech etiquette, peculiarities of speech behavior of various peoples in the conditions of communication, peculiarities of culture, traditions of the country of the language being studied.

Everywhere we see only the benefits of learning English through Internet resources.

For many people, learning English today is not just a luxury, but a real necessity. Without a command of English, it is quite difficult to find a job, climb the career ladder or go on a tourist trip to Europe. The choice of a method for learning a language largely depends on the availability of free time, as well as the desire to learn English as soon as possible. Learning a language through the Internet has become very popular today. Learning English using the online system has a number of advantages. Let's try to highlight these advantages.

Firstly, there is no need to waste time on the road. Most of the centers for the study of English in reality have conditions for mandatory attendance of courses that they provide to their students. Secondly, classes can take place at any time when you have time. English classes with the help of the Internet can take place at any time convenient for you, regardless of whether it is morning or evening. Thanks to the presence of various virtual communication systems like Skype, you can easily conduct personal communication with your teacher, as a result of which classes will be held even more effectively. Third, it should also be noted the amazing accessibility of learning English online. You can start learning English even if you don't know a single letter of the English alphabet. To determine your level of knowledge, various tests will be useful, the passage of which, as a rule, is a free procedure. And fourth, classes on the Internet are always interesting, colorful, often built in a playful way, which undoubtedly attracts attention and time passes unnoticed, and the benefits are invaluable.

The advantage of the introduction of Internet technologies in the process of teaching a foreign language at the moment is no longer in doubt and does not require additional evidence. Over the past decade, many works have been written in the domestic methodology,

in which researchers reveal the positive impact of various forms of Internet communication – e-mail, chat, forums, web conferences and web seminars aimed at the formation of foreign-language communicative competence of students.

Authentic materials taken from original sources are characterized by the naturalness of lexical content and grammatical forms, the situational adequacy of the language means used [3, 64]. They give students the opportunity to observe the use of language in real communication, to copy patterns of speech and non-verbal behavior of partners; to extract new, sometimes non-standard solutions to problems during their joint discussion in the classroom under the guidance of a teacher [5, 51]. Moreover, students and students acquire certain regional knowledge. The point here is not so much to get acquainted with the geographical features of the country of the language being studied, its sights, but rather to know the background and non-equivalent vocabulary, the features of the functioning of individual lexical units, idiomatic expressions in another culture, and to know the features of speech etiquette when communicating with people of different social groups in natural communication situations.

One of the main advantages of the Internet is access to an unlimited amount of fresh information and a huge selection of authentic materials, such as news events, interesting facts from the lives of famous people and peers abroad, words of modern songs, letters, advertising, menus, transport schedules, signs in the store, airport, poems, educational videos, etc.

For example, Russian-speaking schoolchildren and students should know that most native speakers prefer to live in two-story houses-cottages, so they are natural expressions downstairs, upstairs .

The resources of the Internet are an invaluable and vast base for creating an information and subject environment, education and self-education of students, meeting their personal interests and needs. Characterized by a high degree of interactivity, the information resources of the Internet create a unique educational and cognitive environment that can be effectively used to solve various didactic tasks for learning a foreign language:

- to develop reading skills and abilities, directly using authentic materials of the network of varying degrees of complexity (depending on the level of training);
- improve the ability to perceive foreign language speech by ear (listening) on the basis of authentic audio texts of the global Internet network and a series of communication-oriented exercises developed by the teacher to control the understanding of what is being listened to;
- to improve the skills of writing, individually or collectively (to teach schoolchildren and students to compose responses-letters to partners, to select material for essays, to write essays with elements of reasoning, to carry out creative projects);
- to replenish the vocabulary with the vocabulary of the modern English language, reflecting a certain stage in the development of the culture of the people, the social, economic and political structure of society;
- to introduce cultural knowledge, including speech etiquette, features of verbal and non-verbal behavior of native speakers in real communication, features of culture, traditions of the country of the language being studied;

The main advantage of computer telecommunications is that it closes the electronic information environment, allowing students and teachers to work with a computer as a universal means of information processing [7, 56].

So, the advantages of using Internet resources when teaching a foreign language:

Modern computer telecommunications provide knowledge transfer and access to various educational information much faster and more efficiently than traditional means of education. It is known that textbooks and textbooks on a foreign language are reprinted for a long time, so sometimes the information included in them is no longer relevant for students.

Learning with the use of Internet resources can be safely attributed to the new pedagogical technologies. The position of the teacher changes – he ceases to be the only source of knowledge, and becomes the organizer of the process of searching, processing information (perhaps, its adaptation to the level of language proficiency of students of a particular group) and the coordinator of research and creation of creative works of schoolchildren and students.

The Internet develops the general educational skills of students related to such mental operations as analysis, synthesis, abstraction, comparison, generalization, as well as the mechanisms of probabilistic and semantic forecasting, the language guess of schoolchildren, their linguistic observation.

By teaching schoolchildren and students the language, online resources help the teacher in the formation of productive skills and conversational skills, ensuring a genuine interest of students in the learning results. The task of the teacher is to teach schoolchildren and students to respond spontaneously and adequately to the statements of native speakers or classmates, expressing their feelings and emotions, adjusting or rebuilding on the go, i.e., an active approach is implemented in teaching a foreign language [2, 74].

The Internet develops the social and psychological qualities of students: their self-confidence and ability to work both individually and in a team; creates a favorable atmosphere of cooperation for learning, acting as a means of an interactive approach [4, 68]. Interactivity forces learners to respond adequately to real-life situations through a foreign language. And when they begin to succeed, they can talk about the level of formation of language competence, even if there are lexical and grammatical errors (they are inevitable when learning a language in artificial conditions, outside the language environment).

Highlighting the advantages of using Internet resources over traditional teaching methods, it is necessary to proceed from the contradictions of the lesson due to the shortcomings of traditional teaching:

- collective learning – individual learning;
- regularity of direct communication – irregularity of feedback;
- a large amount of information – the time frame of the lesson [6, 26].

Internet resources help to overcome the above contradictions. Their regular use in foreign language lessons increases the cognitive activity of students and students and interest in learning in general, expands the scope of the educational process, making it more interesting, effective and optimal.

From all of the above, we can conclude that for many students, the Internet helps people learn a language, as well as replenish their vocabulary, learn grammar, improving the level of language proficiency, that is, it helps speed up the process of language acquisition. If you use a computer and the Internet in the process of learning a foreign language, you can achieve positive results, confirmed my own experience of using training programs. But Internet technologies will in no way replace the live communication of a teacher and a student. Thus, in our age of high technology, computers play a huge role in learning English, as there is an interesting and useful opportunity for new contacts in real speech practice.

References

1. Ryder James Randall, Hughes Tom, Internet for Educators, Merill Prentice-Hall, New Jersey, 1998.
2. Соколова Э.Я. Анализ потенциала интернетресурсов в обучении иностранному языку [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.appliedresearch.ru/pdf/2015/5-4/7179.pdf>
3. Лоскутова Г.В. О компьютере по - английски: Учебное пособие по чтению на английском языке / Г.В. Лоскутова, Ю.В. Масленникова – СПб: КАРО, 2004 – 192 с.
4. Поилова Т.А. Пономарева В.В. Внедрение компьютерных технологий в преподавание иностранных языков // ИЯШ – 2007. - № 6. - с. 35-36
5. Мультимедийные учебники, учебные программы «Профессор Хиггинс», «Английский без акцента», мультимедийные программы «Oxford Platinum» и «Английский. Путь к совершенству» и т.д.

HOW TEACHING TO PARAPHRASE CONTRIBUTES TO IMPROVING STUDENTS' WRITING SKILLS

Kemaladin G., Vassilyeva O.M.
(*M. Kozybaev NKU*)

The relevance of this article lies in the fact that nowadays young professionals are required to have many soft skills. Among them there are communication skills, organizational skills, decision making, critical thinking and analytical skills. Professionals are expected to quickly process, analyze information, interpret it in their own unique way and present, for example, in the reports. Presenting information or ideas that do not belong to you without referencing the source is not acceptable and considered to be plagiarism. In order to avoid any plagiarism in their written pieces of work, assignments, and research papers students need to be taught how to paraphrase. This ability will improve their writing skills greatly.

In this article we attempt to discuss the importance of writing skills for the students and future professionals, to explain what paraphrasing is, why it is important and not an easy skill to obtain, and comment on the techniques that could be used to teach paraphrasing at school or higher education establishment.

Writing is one of the four important speech skills that we need to master in order to achieve language proficiency (competence) and the desired result in professional or academic life [1, p.44]. Writing is a way of communicating, negotiating, informing, expressing, defending one's opinion, and persuading others.

This is a complex process that requires one to plan and edit [2, p.3]. The main task is to accurately and clearly translate your idea into content. "Writing is an extremely complex cognitive activity in which the writer is required to demonstrate control of variables simultaneously. At the sentence level, these include control of contents, format, sentence structure, vocabulary, spelling and letter formation. Strong writing skills may enhance students' chances for success" [3, p.95]. Writing is one of the ways of assessment at universities, so it is an important skill to acquire. So it is a challenging task essentially, but in academic education it becomes even more complex and difficult, as well as sometimes incomprehensible due to the specialized nature of academic discourse.

Writing is a significant part of the English teaching process. In Kazakhstan, the English language is considered as a tool for cognitive and professional and individual development of any young specialist. Mastering English is a necessity since it is impossible to get fully-featured and wide aspect access to the global systems and sources of information without knowing this language [4, p.64]. The English language is one of the factors promoting the study of new technologies, it is the language of international communication in areas such as politics, media, and science [5, p.6].

At school, teaching writing as a separate skill promotes the development of the students' vocabulary, editing, organizational skills, planning, but more importantly critical and analytical skills and producing a new product. Writing is a strong driving force to develop thinking because it pushes to concentrate and organize our thoughts.

The ability to write is an important spectrum in the educational process of every student. According to American researcher R. Garner (1988), writing is a very useful skill that allows a student not only to fully participate in today's society but even develop the economy [6, p.21]. So it is very much a must have for any student as a citizen of the country who works for the public good.

Paraphrasing is when we use other author's ideas or thoughts by changing their appearance, so to speak, changing their parts [7, p.123]. Words and structures can be changed but the main thing is not to move away from the key message. In this case, paraphrasing is the presentation of someone else's opinion by reformulating and analyzing the original text. The focus here is on process of paraphrasing as an element for a student to use to show their understanding of a text read, seen or heard [8, p.231].

Accordingly paraphrasing plays a big role in improving students' writing skills. In their research Pears and Shields (1998) concluded that paraphrasing provided additional benefits for students with a specific and precise style of writing and allowed them to demonstrate that they had understood what the author said and to be quite confident that they were able to explain the idea or convey it in their own words [9, p.144].

In the implementation of the importance of paraphrasing, some work has been already done and several papers have been published by such scientists as Shoy and Lee (2011), Gilmore and Gibaldi (2003). Gibaldi's work in particular proved that students who were familiar with application of paraphrasing techniques performed in understanding texts and writing much better.

There are some paraphrasing techniques. The one we will consider in our article is the frame presented by Wisconsin-Madison (2003) [10, p.265]. Here are the steps that students may take to be able to get better at paraphrasing and accordingly in writing:

1) Developing a habit to use a good dictionary of synonyms.

For example: love – affair;

work – job;

loving – caring;

develop – form.

Original text: Every detail of the damaging circumstances that occurred in the graveyard upon the morning which all present remembered so well was brought out by credible witnesses. But none of them were cross-examined by Potter's lawyer.

Paraphrased: All the details of the devastating events that took place in the cemetery on the morning that everyone present remembered so well were given by credible witnesses. But none of them were cross-examined by Potter's attorney.

Even though, the technique seems to be simple, there might still be a problem, because it is not always easy for language learners to choose the most appropriate synonymic equivalent.

2) Changing parts of speech, for example, verbs can be transformed into adjectives, adjectives into nouns or vice versa.

For example: kill-killer;

beauty-beautiful;

achievement – achieve.

Original text: Every eye fastened itself with wondering interest upon Tom as he rose and took his place upon the stand.

Paraphrased: Every eyed itself with wondering interest upon Tom as he rose and placed upon the stand.

3) Change the place or order of words in the sentence where possible.

For example: The best memories of my past life-my past lives best memories

Original text: In the common walks of life, with what delightful emotions does the youthful mind look forward to some anticipated scene of festivity.

Paraphrased: In the common walks of life, what does the youthful mind with delightful emotions look forward to some anticipated scene of festivity.

4) Changing the structure, phrases, and clauses.

Original text: People got scared and started screaming when they saw the monster coming out of the ground.

Paraphrased: Seeing the monster coming out of the ground, people began to shout.

Original text: I was amazed by his incredible work including his drawing techniques.

Paraphrased: What was amazing to me was his incredible work and his drawing technique.

Original text: I went to my girlfriend's house after the incident at the store.

Paraphrased: After the incident in the store, I went to my friend's house.

5) Shorten phrases for clarity.

Original text: After breakfast, his aunt took him aside, and Tam almost beamed in the hope that he would be whipped, but he was not. His aunt asked him how he could go and break her old heart like that, and finally told him to go on, to ruin himself, and to bring her gray hair and sorrow to the grave, because there was nothing more for her to try.

Paraphrased: After breakfast, his aunt asked him how he could do this and said that his actions would drive her to the grave.

As it has been stated above, the skill of paraphrasing is an important tool in improving writing skills. But there are some difficulties related to this. After completing their experiment Clark and Dugdale (2009) highlighted that problems and misunderstandings often arise from the fact that, first of all, students do not understand the *importance* of paraphrasing and mistake it for plagiarism which means that the way of thinking and perception of the notion 'plagiarism' in academic life needs to be changed [11, p.32]. They listed some typical problems that students experience when asked to paraphrase:

- students often use synonyms that have a completely different designation;
- they simply copy the original text from the Internet or other source, paste it into their text without referencing the source and without realizing that it is just wrong and even illegal;
- they summarize the text rather than paraphrase;
- they change the meaning and idea of the text with taming or development;
- instead of paraphrasing students often just express their opinion on the problem in the original text (when it is not really necessary);
- students may forget the main idea and lose concentration;
- they misunderstand the original text;
- add too many words and information from the original.

Academic (or scholarly) writing is the subject that is becoming a compulsory component of the curriculum at Kazakhstani universities. Thus, teaching what paraphrasing is and how to avoid plagiarism should start at school so when schoolchildren become university students, they have a clear idea about it and their performance in both guided and independent learning, and research work is at the high level.

While being a preservice teacher and going through school training there was an attempt by the author to examine the issue of paraphrasing among the students since this problem was encountered by many. A few tips were given to the students and a set of exercises was done before they were to start the task to paraphrase the paragraph. During the first week students already tried to understand the text correctly before paraphrasing to understand the main idea. Next week's results were even better as they started using the right synonyms and putting them in the right place. Then there was a task helping students transform the whole sentences. Finally, we came to the task where students had to paraphrase the whole paragraph. 15 out of 20 students received high marks for the correct use of synonyms and changes in sentence structures. 5 students revealed that they had lost the main idea and wrote about something else.

Thereby, when practicing paraphrasing the following points should be taken into account:

- vocabulary and thesaurus are of great help, the fact that many English words have a minimum of five meanings raises some problems but reading different context will help the students to choose the most appropriate synonyms easier;

- habit to copy information without processing, analyzing and paraphrasing leads to losing any independent skills and does not provide any progress;
- it is crucial not to change the main idea and lose the meaning of the sentence or text;
- no ambiguity should be left in the sentence or text that was paraphrased.

The activities that have been described (namely different types of exercises and paraphrasing techniques) help remarkably to develop student's critical thinking and independent thinking, because all this facilitates brain activity and understanding, analysis, summation and interpretation. Using paraphrasing affects our mind and helps us work, think, analyze in our head, and as well as predict the desired result.

Summing up, we can say that paraphrasing contributes to the development of students' writing skills and thanks to paraphrasing students can learn independently and innovate.

Literature

1. Gibaldi, J. Handbook for Writers of Research Paper. New York: The Modern Language Association of America. 2003.
2. Gilmore, B. Plagiarism: Why it Happens, how to Prevent it. Portsmouth: Heinemann. 2008.
3. Hong Xu. Teaching English Language Learners: Literacy Strategies [Electronic version]. New York. 2010.
4. Кунанбаев С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. Алматы. 2010.
5. Hubbuch, S.M. Writing Research Papers across the Curriculum (3rd ed.) Fort Worth: Harcourt Brace. 1992.
6. Garner, R. Efficient text summarization: Costs and Benefits. 1982.
7. Kennedy, H. Academic Writing: Working with Sources across the Curriculum [Electronic version]. New Jersey. 1986.
8. Garner, R. Efficient text summarization: Costs and Benefits. 1982.
9. Piers and Shields. Textual borrowing in second language writing. Written communication. 1998.
10. Wisconsin-Madison. Acknowledging, Paraphrasing, and Quoting Sources. 2003.
11. McNamara. Reading comprehend strategies: Theories, Interventions, and Technology. New Jersey. 2007.

UDK 81.23

ENGLISH LANGUAGE AS SECOND LANGUAGE IN SCIENTIFIC RESEARCH AND ASTROPHYSICAL SCIENCE

Kleksin R.A., Shtro O.G.
(*M. Kozybaev NKU*)

In the era of globalization English has quickly become one of the most used languages in the world. In many countries it is studied as a foreign language from students' earliest ages and English words are being continuously assimilated by other languages: "The researchers recognize the global spread of the English language as well as borrowings from the English language into all spheres of communication in the most ethnic languages" [1, p.348].

Doubtlessly, English has become the language of the world. It's impossible to live a day without at least one English word nowadays. Wide variety of methodical materials and opportunities to see and hear native English speaking makes it somewhat easier to learn than other languages, despite the fact of frequent irregularities in English grammar and pronunciation [2]. However, English grammar isn't too difficult, thus it is one of the easiest second languages to learn.

This, as much as the widespread presence of English language in the world does, greatly encourages using English in scientific environment as a communication tool between scientists from different nations. It is common, relatively simple and has been considered to

be the language of science for a hundred years already: “During the 1920’... .. English became a universal language of science, technology and business.” [3, p.1]

Thus, it makes speaking English one of the most important skill for engineering [4] and other specialties. This skill opens much more opportunities and gives a priority to represent the organization of work for internationally. If one interested not in the career, but in science, it is useful to possess not only the knowledge confined by mother tongue resources, but a great amount of knowledge sources in English. And this allows achieving necessary competence to discuss problems with plenty of foreign specialists, whose work might have been progressed much further in many returns.

But what English is for astrophysics? Much of astronomers’ and astrophysics’ work is being done inside observatories, without need to communicate with anyone rather than their colleagues, but it’s still possible for them to visit international scientific conferences. Also, it should be taken into consideration that many scientific fields are correlated together very much. Astrophysicist may be interested in thermonuclear fusion, as it is an imitation of stars’ energy production, for example.

It’s also possible for an astrophysicist to visit specific places on the Earth to explore some sophisticated problems: neutrino traps, gravitational waves detectors or even narrowly specialized observatories – there are several objects of such types all around the globe and their equipment is undoubtedly unique. In fact, English can’t help in all cases, but in scientific community English is crucial for working out common decisions with foreign colleagues.

In addition, most of the programming languages’ syntax is based on the English language, thus even basic knowledge of English (A2-B1 levels should suffice with excess) can help in mastering these programming languages. This is useful not only for astrophysicist, but for many other specialties (scientific and non-scientific ones) as well. The work with data from foreign satellites, space observatories, orbiters etc. is also seems to be common for astrophysicists in our country practice. Such equipment seems to be frequently present in English, since most of successful space explorers are from English-speaking countries and corporations. Knowledge of language in this case helps the scientist to save a great amount of time getting relevant information as soon as possible, without need to translate it or wait for it to be translated, also avoiding possible mistakes.

In conclusion, we can say that practical skills in English aren’t the necessity for scientific explorations and inventions. Still they make the process much more flexible and accessible. And for astrophysicists these skills are also important, although they will not do as much for them, as they could do for other scientists.

Literature

1. Demidova, O.M. Languages in a globalizing world / O.M. Demidova. – // Молодой ученый. – 2010. – № 10 (21). – С. 347-351. – URL: <https://moluch.ru/archive/21/2107/>
2. www.topteny.com / Top 10 Easiest Languages Around the World / – URL: <https://www.topteny.com/top-10-easiest-languages-around-the-world/>
3. www.languageconnectios.com / English – the universal language of science / – 2001. – Language Connections Inc. 2001 Beacon Street, Suite 105. – URL: <https://www.languageconnections.com/blog/english-the-universal-language-of-science/>
4. Voloshina I.A., Kotlyarova I.O., Krysanova V.N. [Focusing on Russian and International Requirements for Engineers’ Additional Professional Education]. Bulletin of the South Ural State University. Ser. Education. Educational Sciences, 2015, vol. 7, no. 4, pp. 92–100. (in Russ.) DOI: 10.14529/ped150413

ГИДРОНИМЫ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ТОПОНИМИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

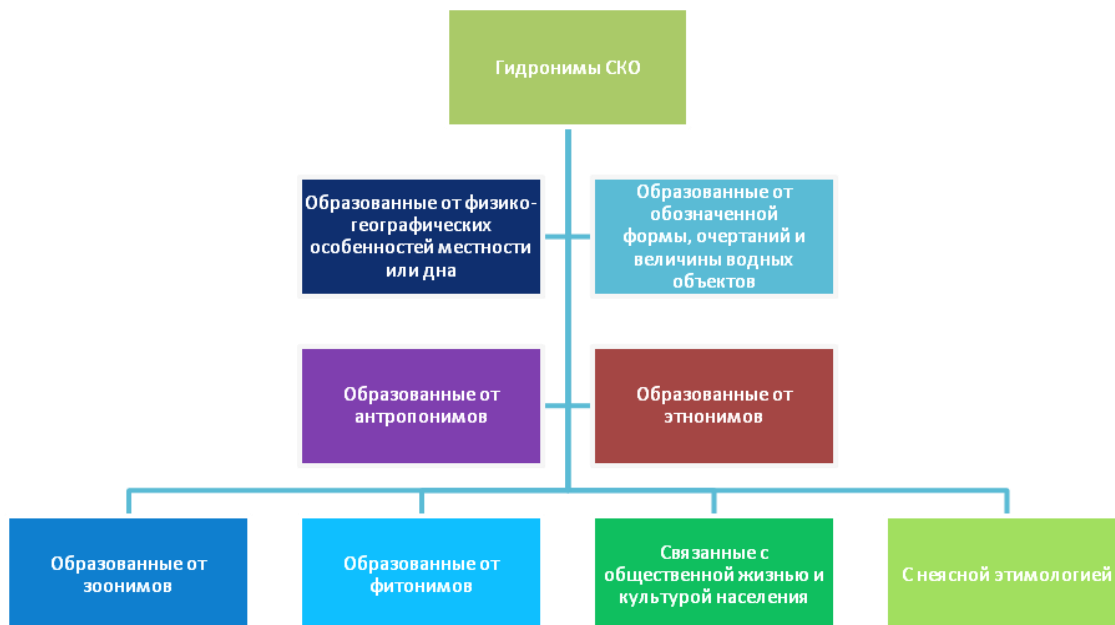
Козлова Ю.Е.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Человек интересуется названиями географических объектов еще с незапамятных времен. Сегодня географическое название особенно актуально к изучению, так как продолжает служить человеку, удовлетворяя его экономические и культурные потребности, в большинстве случаев помогает правильно осмыслить географические представления. «Топоним, как любое имя, проявляется только в обществе и без общества не существует» [1]. Э.М. Мурзаев отмечает, что в лингвистике выделяются следующие классы топонимов:

В конце 1940-х - 1950-х годов стали появляться работы по исследованию топонимики Казахстана, начало которым было положено статьями С.А. Аманжолова, О. Орестова, Н.И. Баяндина, Г.К. Конкашпаева и других. Принципы и методы исследования, содержащиеся в этих основополагающих трудах, использовались последующими поколениями ученых. В ономастике Казахстана особое место занимают региональные топонимические исследования, которые касаются проблем словообразовательного анализа и лексико-семантических классификаций. К ним относятся работы А.А. Абрахманова, Е.А. Койчубаева, Н.В. Поповой, О.А. Султаньяева, Б.К. Бектасовой, К.К. Рысбергеновой, Г.Б. Мадиевой, А.Е. Жартырбаева и других.

Наиболее древним разделом топонимики является гидронимика, так как названия водных объектов сохраняются на протяжении веков и тысячелетий и выполняют не только номинативную функцию, но и часто отражают национальные качества, обычаи и традиции, так как достаточно тесно связаны с жизнью народа. Исследование гидронимов Северо-Казахстанской области позволяет проследить взаимодействие двух основных гидросистем региона (казахскую и русскую), а также их особенности в лексико-семантической структурно-словообразовательной классификации. В следующей классификации гидронимов Северо-Казахстанской области можно выделить такие семантические группы, как:

При рассмотрении каждой из выше перечисленных групп было выявлено следующее:

1. **Гидронимы, образованные от физико–географических особенностей местности или дна.** К названному семантическому разряду относятся наименования, образованные от обозначений крутизны берегов, глубины русла и других рельефных особенностей местности или дна самого гидрообъекта.

- *Глубина русла.* Например, оз. Теренколь (каз. «глубокое озеро»), оз. Глубокое

- *Рельефные особенности берегов.* Например, оз. Крутоярое оз. За Бугром, оз. За Высокой Дубравой, оз. Займище (заболоченная низина лесостепи), оз. Жосалысор (каз. «охристый солончак») оз. Жынгылдысор (каз. «тамарисковый солончак»), Жылымды (каз. «попынь»), оз. Кабакколь (каз. «озеро с высоким берегом»)

- *Цвет, температура, чистота водных объектов, вкусовые качества.* Наприме, оз. Конырсу (каз. «бурая вода»), оз. Акколь (каз. «белое озеро»), оз. Аксу (каз. «белая вода»), оз. Ащы (каз. «горькое»), бол. Ащыколь (каз. «белое озеро»), оз. Жалтыр (каз. «блестящее»), Жасылколь (каз. «зеленое озеро»), оз. Кок (каз. «синее»), оз. Красное, оз. Малое Черненькое, оз. Пресное, оз. Соленое, оз. Горькое, оз. Сарыколь (каз. «желтое озеро»), оз. Саумалколь (каз. «кислое озеро»), оз. Сасыкколь (каз. «зловонное озеро»), оз. Ыссыкколь (каз. «горячее озеро»), оз. Белое, бол. Тегисшиль (каз. «равнинное»)

2. **Гидронимы, образованные от обозначений формы, очертаний и величины водных объектов.** Например, оз. Алкаколь (каз. «круглое озеро»), оз. Догалак (каз. «округлой формы»), оз. Женколь (каз. «грушевидное озеро»), оз. Большое Кривое, оз. Большое Круглое, оз. Зорколь (каз. «большое озеро»), оз. Коржынкколь (каз. «озеро, в форме переметной сумы»), оз. Кривое, оз. Круглое, оз. Танатузынкколь (каз. «Длинное озеро Танат»)

3. **Гидронимы, образованные от антропонимов.** Например, оз. Базарбай, оз. Малдыбай, р. Тусын, оз. Шамган, р. Шакай, оз. Адирбек, бол. Айман, род. Айназар, оз. Айтжан, бол. Акжан, оз. Аманкельды, бол. Андреевское, оз. Антоново, оз. Атанбай, оз. Байгазы, оз. Балтабек, оз. Варварино, оз. Давыдово, оз. Данилово, оз. Датбай, оз. Екатерининское, оз. Елисейкино, оз. Егора Андреевича, оз. Есений, оз. Есбол, оз. Ефремово, бол. Жанак, бол. Жанболат, оз. Захарово, оз. Иванкино, оз. Каймолда, оз. Канабай, оз. Карабол, оз. Киши Султан, оз. Кубыш, бол. Кунтай, оз. Кусбек,

бол. Малыбай, оз. Матвеево, оз. Менды, оз. Менкесер, бол. Мустафино, бол. Мутен, бол. Назарово, бол. Николаево, оз. Орынбай, оз. Сагындык, оз. Сабыр, бол. Сайдар, бол. Самтик, р. Сарым, оз. Сексенбай, оз. Сережино, оз. Султан, оз. Таласбай, оз. Танатбай, оз. Текесары, бол. Тибек, оз. Токпан, оз. Токсанбай, бол. Улькен Курымбай, оз. Федотово, бол. Фокино, бол. Шагынбай, оз. Шанабай, бол. Шауали, оз. Шашай, оз. Шеген, р. Шобеке, оз. Шонай, оз. Шорман, оз. Шурбай, оз. Шынтемир, оз. Яковлево, бол. Бекет, оз. Григорьево, бол. Никитинское, оз. Алексеево

4. **Гидронимы, образованные от этнонимов.** Например, бол. Башкиренок, оз. Башкирка, оз. Башкирское, оз. Калмаколь, оз. Калмыково, сол. Кыргыз, оз. Кыргызское, бол. Мордовское

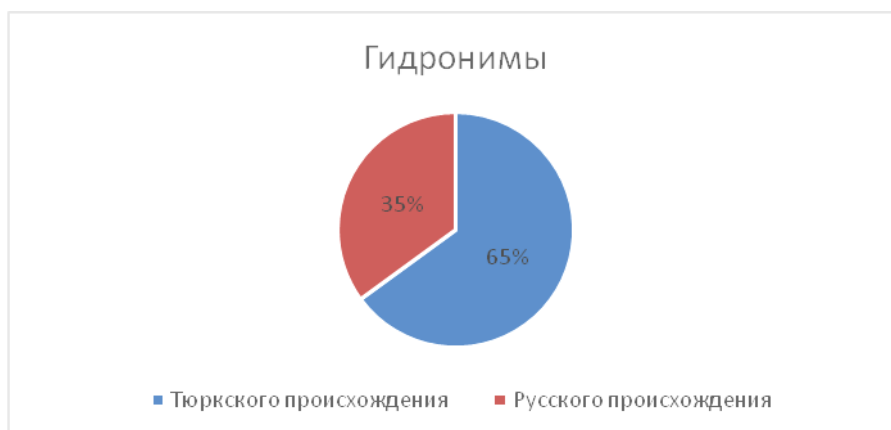
5. **Гидронимы, образованные от зоонимов.** Например, оз. Кулаайгыр (каз. «буланый жеребец»), оз. Актайынша (каз. «белый годовалый теленок»), р. Борсык (каз. «барсу»), оз. Бузау (каз. «теленек»), бол. Буркит (каз. «орел»), Каскырколь (каз. «волчье озеро»), оз. Кокайгыр (каз. «темно-серый жеребец»), бол. Быково, оз. Коровье, оз. Собачье, оз. Утиное, бол. Лягушачье, оз. Комарье

6. **Гидронимы, образованные от фитонимов.** Например, р. Силеты (каз. «место, где растет триния»), оз. Акпасты (каз. «место, где растет карелиния»), оз. Алабота (каз. «марь»), оз. Буковое, бол. Караганколь (каз. «озеро, где растет караган»), бол. Лопушное, оз. Сарыагаш (каз. «барбарис»)

7. **Гидронимы, которые связаны с общественной жизнью и культурой населения.** Например, р. Кыздын Карасуы (каз. «Девичья черная река»), оз. Ашамай (каз. «озеро, похожее на детское седло»), оз. Конакконган (каз. «озеро, где ночевал гость»), оз. Тойконак (каз. «праздничный гость»)

8. **Гидронимы, этимология которых не ясна.** Например, бол. Большой Мальдрикс, оз. Буканы, бол. Веринколь, оз. Жирнай, оз. Таний.

Таким образом, анализ гидронимического материала Северо-Казахстанской области позволил представить совокупность двух основных гидросистем региона: казахской и русской, которые находятся в постоянном взаимодействии. Если представить водные объекты по тюркскому и русскому происхождению в процентном соотношении, то можно отметить, что тюркских гидронимов значительно больше.

В результате изучения региональной гидронимической системы было выявлено несколько семантических групп. Самые большие группы составляют номинации, в которых отражены физико-географические особенности местности и дна, а также антропонимы. Гидронимы представляют большой интерес для исследователя с точки зрения семантики, так как являются наиболее древним разделом топонимики и обладают устойчивостью и стабильностью ономастических процессов обозначения топонимов. Анализ региональных гидронимических единиц может помочь определить

распространение тех или иных видов флоры и фауны, физико-географических особенностей местности, а также этническую принадлежность народов, населявших данную местность.

Литература

1. Ахманова О.С., Беленькая В.Д. Топонимика как социально-лингвистическая проблема // Филологические науки. 1967. № 6.
2. Мурзаев Э.М. Топонимика и география. М., 1995.
3. Байгабулова К. Топонимика. Энциклопедический справочник. – Алматы: «ТОО АрунаLtd», 2010.
4. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. - А.-А., 1963.
5. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. - А.-А.: Наука, 1974.

ӘОЖ 17.09

ОРЫНБАЙ БЕРТАҒЫҰЛЫНЫҢ АҚЫНДЫҚ ҚАБІЛЕТІ МЕН ШЕБЕРЛІГІ

Кокбас Ж., Муканова У.
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Жыраулар дәстүрі мен Абай негізін қалаған жаңа жазба әдебиетінің арасын жалғаған, үйлестірген, рухани алтын мұрасы бола білген қазақ ақындарының ішінде әдебиет тарихында өз орны бар терең ойлы тұлғалардың бірегейі – ақын-импровизатор, жыршы, композитор Орынбай. Біршама жазба еңбектердегі мәліметтер бойынша Орынбай ақынның туып-өскен атамекені Көкшетау жеріндегі Айыртау ауданындағы Ақбас көлі мен Сарыөзеннің бойы. Халық арасындағы мәліметтер бойынша, жас кезінде әйгілі Шал ақыннан бата алған, өлең қонған арқалы ақын. Шал ақын: «Атығай Қарауылдың ақырғы ақыны» деп бағаласа керек. «*Орынбай – ақындардың төресі, Шөже – үйі, Арыстанбай – биі*» деген қанатты сөз бар. Орынбайдың ақындық өнерін Ш. Уәлиханов, Т. Дауылбаев, В. Радлов, Ы. Алтынсарин, Я. Лютш, Г. Потанин, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, т.б. жоғары бағалап, дәріптеп отырған. Орынбай ақынның туған жылы туралы деректер әлі де шамалы. Әр жылдардағы зерттеулерде ақынның өмірдерегі туралы пікірлер әртүрлі. Орынбай Бертағыұлының нақты туған жылын атауда негізінде екі нұсқа жиірек қолданылып жүр. «Қазақ Совет Энциклопедиясы», «Бес ғасыр жырлайды», «Асыл сөз» жинақтарында ақын 1813 жылы туған делінсе, екінші бір нұсқасында 1816 жыл деп поляк саяхатшысы Адольф Янушкевичтің «Қазақ даласына жасаған саяхатының күнделіктері мен хаттары» кітабында. 1846 жылдың 12 маусымында ақын Г. Зелинскийге жазған хаты бойынша берілген. А. Янушкевич осы хатында былай деп жазады: «*Бізде жыршы Орынбай болды. Мен оның неше жаста екенін, неше жастан өлең айта бастағанын сұрадым. «Отыз жастамын, он жасымнан өлең айтамын» деп жауап берді*», – деп келтіреді [1, 142 б.]. Бұдан басқа ақын 1818 жылы туып, 1897 жылы дүниеден озған деген дерек те бар. Көкшетаулық ақын, жазушы Жұмабай Есекеев «Орынбай Бертағыұлы ұрпақтан-ұрпаққа ауысқан деректер бойынша 1814 жылы Қарауыл-Көлдей ішінде дүниеге келді» деп өз пікірін қосады. Орынбай ақын туралы жазылған қолда бар барлық деректерді сараптай келіп, ақын 1816 жылы туған деген А. Янушкевичтің хатындағы дерекке тоқтаған дәлелді болатын сияқты. Біріншіден, саяхатшының Орынбаймен жүздескен шамасы 1846 жыл. Осы тарихи күнделікте жазылған бұлтартпас деректі жоққа шығаруға лаж жоқ, екіншіден, А. Янушкевичтің өзі Орынбаймен бетпе-бет диалогтасып, онымен

әңгімелескені, нақты жасын сұрағаны туралы мәлімет жазып қалдырған. Орынбай Бертағыұлының өміріндегі келесі бір күмәнді тұсы – оның ата-тегінің әр жинақта әр түрлі аталуы. Мәселен, М. Ысқақовтың зерттеу мақаласында, Х. Сүйіншіләлиевтің «ХІХ ғасыр әдебиеті» монографиясында, 1904 жылы шыққан «Айтыс» жинағында және айтыс туралы бірнеше жинақ, монографияларда Орынбайдың тегі «Орынбай Кертағыұлы» деп жазылып келді. Шындығында, Орынбайдың тегі Бертағы болуы керек. 1939 жылы Қазақстанның солтүстік аймағына, Омбымен шекаралас елді-мекендеріне арнайы ұйымдастырылған экспедицияға қатысушы Дүйсенбек Еркінбековтың Орынбайдың өмірбаяны туралы латын әліпбиімен жазылған Қазақстан Республикасы Орталық Ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорында сақтаулы қолжазба нұсқасы бар. Осы қолжазбада: «Байғожа – Бертағы ақынның баласы, Орынбай – Байғожаның ұлы. Бертағының тәрбиесінде болған. Олар жасынан баланың ыңғайына қарата өлеңге, әнге, әңгімеге үйір етіп тәрбиелей бастайды. Орынбайдың дауысы зор болған», – деген тарихи-әдеби деректер бар. «Қазақ Совет Энциклопедиясының» жоғарыда аталған өмірбаяндық мақаласындағы деректер де осыған сәйкес келеді. Сонымен қатар ақын кезінде өз ата-тегінің шежіресін өлеңмен айтып жырлап та кеткен. Орынбай ұрпақтарының ішінде оның шығармаларының 20-30 жылдарда аман сақталуына үлкен еңбек еткен Молдахмет Ержановтың бірнеше дәптері болған. Соның бірі қызы Зияшта (шын аты –Зиянша) сақтаулы. «Сөз жуып, сөз қадірін білушілерге осы тарихи жинақтарымды пайдаланатын адамдарға қалдырдым» деген сөзбен басталатын дәптерде Орынбайға байланысты жаңа деректер бар. Негізінде, Молдахмет бірнеше дәптерін балаларына қалдырып кеткенге ұқсайды. Ал Молдахмет Ержановтың өзі кезінде С. Мұқанов, М. Ғабдуллин, Ә. Марғұлан, Б. Адамбаевпен жиі кездескен, көзі ашық, көкірегі ояу, саналы ақсақал болған. Орынбай атасының бүгінде жинақтарда басылып жүрген белгілі өлеңдері мен айтыстарын кезінде Ғылым Академиясына өз қолымен тапсырған [2, 52 б.].

Орынбай Бертағыұлының алғаш дүниеге көзін ашып, кіндік қаны тамған жері – қазіргі Солтүстік Қазақстан облысы, Айыртау ауданының Сырымбет тауының маңы, нақтылып айтсақ, бүгінгі Егіндіағаш ауылының қасындағы Орынбай көлінің жаны. Бұл пікірді Ж. Есекеевтың «Ақынның туған жері – осы күнгі Көкшетау өңіріндегі Айыртау ауданының Дәуқара және Егіндіағаш ауылдарының жері. Егіндіағаштан төрт-бес шақырымдай жердегі Орынбай және Қабақ көлдерінің бергі орманды барқынында Орынбай ұрпақтарының жұрты жатыр» деген сөзімен ширата түсуге болады. Ақын 9-10 жасқа келгенше тілі шолжың, сөзге онша үйірлігі жоқ, бұйығылау болған. Бірде қой бағып жүріп далада ұйықтап кетеді де түс көреді. Түсінде қызыр ата аян беріп: «Шырағым, неге жасып, мұнданасың, тұр, өзің өлең аласың ба, көнек аласың ба?» дейді. Содан Орынбайға ерекше тіл бітіп, ақындығы ояна бастайды. Ақын былай деген:

Ақбаскөл қаз бен қыран ұшқан көлім,
Үш қарағаш, Сарыөзек өсім шөбің.
Көкшенің Сырымбет тау қиысында
Дүниеге көз ашып туған жерім.
Тоғыз жаста өлеңші ата келді маған,
«Бағың болып даримын деді саған».
«Әмин» деп қолым жайып тұра келдім,
Осылайша көрінді Қызыр бабам, -

деген өлеңінен көруге болады [3, 14 б.]. Орынбай Бертағыұлының ақындық қабілеті мен шеберлігі айтыстарымен қатар оның өлеңдері мен толғауларынан көрініс табады. Ақын шығармашылығының осы бағыттағы мұраларының ішінен философиялық толғауларының орны ерекше. Ақын өз заманына сай білімді, зерделі болғандықтан, ислам философиясын, оның тарихын жақсы меңгергендіктен толғауларының дені

адами дүниетанымның, болмыс тіршілігінің қыр-сырын ашуға, адам мен діннің байланысын сипаттауға арналған. Ақын толғауларының ішіндегі көлемдісі *«Адамның жаратылу туралы»*, *«Қырық парыз»*, *«Бұл дәурен тұрар ма екен сіздерге ұдай»*, *«Бәри ахунға»*, *«Жүз жұлдыз»* шығармалары мазмұны жағынан күрделі туындылар қатарына жатады. «Адамның жаратылуы туралы» толғауы (1966 жылы Молдахмет Ержанов тапсырған) М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы. Толғау ақынның жетпіс жасында, яғни 1886 жылдары Қызылжарда шығарылған. Шамасы сол кездегі қала мешітінің имамдары Уәли хазірет, Бәри ахундардың алдында жырланған сияқты. 176 жолдан тұратын өлеңде ақын ислам діні тарихынан сыр тартып, терең бойлайды. Толғаудан Орынбайдың дін тарихы жөніндегі білімінің жан-жақты, кең де кемел екені аңғарылады. Оны мына өлеңінен байқауға болады.

Құдайды білмек бар, пайғамбар хақ,
Осы сөзім жамиғат, тыңдап бір бақ.
Дінім ислам, кітабым құран үшін деп,
Осылайша сөйлесіп тіл менен жақ.
Ақыреттің ғамалын біз жаялық,
Милләті Ибраһим біздер дейік.
Мұхаммед үмметінен тұрамыз деп,

Сұрағанға жауапты біз берелік, – деген кіріспе шумақтармен бастаған ақын одан әрі адам жаратылғанға дейінгі дүниені суреттейді [4, 23 б.]. Адамзат жаратылғанға дейін жер жындардың иелігінде, оған ғазазіл патша болып жақсылық жасау мақсатында аспандағы періштелерге иман болғанын, артынан Ғаршының есігіндегі жазудан адамды жарату қажеттігін баяндайды. Орынбай Бертағыұлының толғаулары ұрпақты ұлтшылдық, имандылық рухында тәрбиелеуде маңызды рухани қазына, көркем мүлік. Ақын өлеңдерінің келесі бір тақырыбы – өз қоғамындағы әлеуметтік әділетсіздікті әшкерелеп сынау. Ел үстінен күн көрген елубасы, болыстар мен көзқаман надан байларды, жұртын сатқан арамзаларды, арсыздарды аяусыз мінеген өлеңдері ақын поэзиясының халықтың сипатын анықтайды.

Орынбай Бертағыұлының тағы бір қыры ұлтымыздың біртуар перзенттері мен даналарына арналған өлеңдерінен көрінеді. Негізінен, ақынның бұл өлеңдері арнау өлең түріне жатады. Соның ішінде ақынның «Шоқан қайтыс болғанда Шыңғыс пен Зейнепке айтқан көңілі», «Жазы бидің көңілін сұрағаны», «Зілқараның Әлібегіне», «Абылай туралы», «Ерден батырға айтқаны», «Хан келді Абайділда он жыл жатып», «Тұрлыбек өлгенде айтқаны», «Әпеке биге айтқаны», «Төрде отырған төрелер» сияқты өлеңдері мәлім. Шоқан Уәлиханов пен Орынбай ақын өте жақсы қарымқатынаста болған. Шоқан Орынбайдың өнерін ерекше бағалап, сыйлаған. Ұлы ғалым «Қазақ халықтық поэзиясының түрлері жөнінде» атты еңбегінде поэзия түрлерін бөлуде өлең туралы сөзінде: «Бұл форма, қазіргі кезде барлық жаңашыл ақындар тарапынан суырыпсалма өлеңдерге де, поэмаларға да, әсіресе, Орынбай өлеңдеріне қатысты көбірек айтылады. Өлеңнің жаңа түрін Орынбай, Шөже ақындар насихаттап, салт-санаға дарытушылар болды» деп ақын туралы асқақ пікір қалдырған. Атақоныстары қоңсы қонғандықтан Орынбай Шоқанның әкесі Шыңғыс үйінің қадірлеп сыйлайтын, әрдайым қошеметтеп қарсы алатын жанына айналған. Шоқанның әдебиетке жақын болуына, есейіп ер жеткен шағында қазақ ауыз әдебиетінің талай шығармаларын зерттеп, жазып алуына себепкер болған да Орынбай ақын. Шоқан да Сырымбетке келген кездерінде Орынбайдың өлеңін айрықша ұнататынын айтып, арнайы шақыртып, ұзақ тыңдайтын болған. Оның қазақ ақындары арасындағы биік беделін сол кездің өзінде-ақ аса жоғары бағалаған. Себебі, Орынбайдан басқа Шоқан қазақтың талай ақын, жыршыларын, өнер адамдарын білген, «Шөже мен Тоғжан, Орынбай мен

Арыстанбай, ақын қыз Ажар, әйгілі Шал ақынның ұрпағы Соқыр жырау Шоқанның жиі келетін сүйікті мейманы болған. Өлең-жырларды баласы жазып алсын деп Шоқанның әкесі де жүйрік әнші-жыршыларды үнемі жинап алып отырған. Орынбайдың «Шоқан қайтыс болғанда Шыңғыс пен Зейнепке айтқан көңілі» көңіл айту өлеңдерінің ішінде осы күні де орындалып келе жатқан туынды. Тұрмыс-салт өлеңдерінің ішінде маңызын жоймай, ұрпақтан-ұрпаққа мұқият беріліп келе жатқан осы өлең мәтіні төмендегідей:

Уа, Шыңғыс, Зейнеп ханым, көтер басты,
Қай қазақ ой ойлаған сенен асты.
Баласы жеті момын келіп тұрмыз,
Күңіреніп босағаға төгіп жасты.
Тарихтан талай адам көрген едік,
Қызықты нелер дәурен сүрген едік.
Жасымыз мұнша жасқа келгенінше,
Шоқандай науша жасты көрмеп едік.
Қыршын жас, қайран Шоқан өткен бүгін,
Күйзелтіп елі-жұртын кеткен бүгін... [5, 40 б.],

деген өлең жолдарынан күйзелісті, қайғыны, мұңды және асқақтықты көреміз.

Орынбайдың «Шоқан қайтыс болғанда Шыңғыс пен Зейнепке айтқан көңілі» сияқты естірту өлеңімен үндес, сарындас келетін жыры «Аға сұлтан Тұрлыбек қайтыс болғанда айтқан өлеңі». Керей руынан шыққан Тұрлыбек сегіз дуан елге аға сұлтан болып, заманының озық ойлы ардагер азаматтарының бірі саналған. Сол Тұрлыбек қайтыс болғанда оның жерлеуге Шыңғыс Уәлихановтың қасында барған Орынбай ақын жиналған қалың көпшілік алдында өлеңмен жырлап көңіл айтқан.

Орынбай XIX ғасырдағы айтыс өнерінің «бас ақыны», «төбе ақыны» атанған. Ол Қаракеске Шаншан хан асында отыз ақынмен, Абайділда (Ғұбайдолла) ханның таққа отыру салтанатында он ақынмен, Ерден Сандыбайұлы аға сұлтандыққа сайланғанда он жеті ақынмен, Орынбордың Кеңшалғын деген жерінде патшаның мұрагерін қарсы алғанда он екі ақынмен, Түркістан, Қазан шаһарларында сексендей ғұламахазіреттермен сөз майданында ой, өнер жарыстырған. Айтыс өнерінің дүлдүл көгі Орынбай Серәліқожа, Тоғжан, Шөже, Арыстанбай, Қожабек, Өтеулі, Дана сынды сөзі – жаңбыр, әні – ескек, даусы – дауыл жүйріктермен айтысқан. Оның ақындық даралығын, импровизаторлық дарынын А. Янушкевич, В. Радлов, Я. Лютш, Г. Потанин өткен ғасырда-ақ мойындап жазып кетсе, әдебиет тарихшылары С. Сейфуллин, С. Мұқановтардан бастап бүгінгі фольклортанушылардың бәрі де айтып, шығармашылығына зор баға беріп келеді. Әйтсе де, Орынбайдың ақындығынан басқа әншілік өнері туралы дәйекті деректер, ғылыми сараптамалар жоққа тән. Ақын мұрасын зерттеу барысында Орталық Ғылыми кітапхана қорынан жаңа әрі бұрын жарияланбаған Орынбайдың әндерінің табылғандығын айта кету парыз. «Орынбайдың үш әні» деген атпен ауыз әдебиетін жинаушы С. Құдабаевтың 1946 жылы белгілі әнші-ақын Молдахмет Тырбиевтің орындауында жазып алған әндері сирек қолжазбалар қорында сақталғаны белгілі болды. Көкше жері қазақ өнерінде сал-серілер дәстүрінің, Арқаның әншілік мектебінің алтын бесігі болғаны аян. Атақты Сегіз сері, Нияз сері, Ақан сері, Біржан сал, Шәрке сал, Үкілі Ыбырай «аспандағы аққуға үнін қосып», қазақ әнін үлкен биікке, классикалық деңгейге көтерген өнер тарландары. Осы шоқтығы биік сал-серілердің өнерінің шындалуына бағыт беріп, ұстаздық еткен Шал ақын, Орынбай, Арыстанбайлар болғаны анық. Ал Арқадағы осынау ұлы өнердің жолын қуып, оны жоғары өрлеткен әнші-ақындарға қамқор болып, тіршіліктеріне жағдай жасаған сол кездің далалық өз меценаттары (шүленгері) да болғанын айта кетуіміз дұрыс сияқты. Шыңғыс, Айғаным, Ыбырай, Шоң, Шорман, Тұрлыбек, Мәмбетәлі, Зілғараның Әлібегі сияқты кезінде ел билеген тұлғалардың қазақ өнерінің дамуына ат салысқаны белгілі.

Белгілі композитор Ілия Жақанов: «Айғанымның үйі қазақтың ақын жыраулары мен әнші, күйшілердің думанды ордасына айналды. Онда қобыз бен жыр толғаған Жанақ пен Шөже, Арыстанбай мен Орынбай, Біржан сал мен Тоғжан, Шәрке сал, Тулақ, Қанғожа қобызшылар, Нұркей әнші, бәрі жиі бас қосып, айтыс ұйымдастырып, күй тартысып, көне әнжыр, күй мен эпостық туындылардың тарихы қозғалған, бүкіл ел іші әндетіп жатты» [6, 21 б.] – деп XIX ғасырда өнердің ұлы күмбезін жаратқан жарқын жұлдыздар туралы толғанады. Міне, осындай ақиық өнер адамдары өмір сүрген өлкеде ғұмыр кешкен Орынбай Бертағыұлының шығармашылық, азаматтық тағдыры сан қырлы, алуан түрлі. Орынбай Бертағыұлы – Шал ақыннан кейін Арқада, соның ішінде Көкшетау-Қызылжар жерінде өнер көшін бастаған санаулы саңлақтардың бірі және бірегейі.

Әдебиет

1. Негимов С. Шығармалары. Зерттеулер, эсселер және ой-толғаныстар - Астана: Фолиант. 2015. - 536 б.
2. Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. – Алматы: Жалын, 1979. – 272 б.
3. Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. I т. – 384 б.
4. Негимов С. Шешендік өнер. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 208 б.

ӘОЖ 691.33

М. ЖҰМАБАЕВ, С. ИМАНАСОВ ЖӘНЕ Т. МЕДЕТБЕК ӨЛЕҢДЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ СИПАТЫ

Коспакаева Г.А., Қадыров Ж.Т., Ақпанова Ғ.К.
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Қазақ халқы қашаннан бері көптеген қиындықтарды басынан өткізіп келеді. Заман ағымына ілесе алмай, кейде саясаттың салқынына тоңып, «қолында балтасы бола тұрса да, біреулердің» қол астында тірлік етіп, сөзге ерік берілмей, басына бостандық ала алмай талай күресті. Ондай тарихи аумалы-төкпелі дәуірлерді ғасыр қойнауынан ақтарып тауып алу қиын емес. Кешегі өткен дүрбелең замандарда жетпіс жылдай жетекте жүрген жаралы жылдары қаншама?! Ол күндері ел арасынан шыққан білімді, білікті, халықтың бетке ұстар азаматтарын сол «біреулер» томағалап, тұмшалап, ноқталап, тізгіндерін тартып отырды. Бұл, әрине, солақай саясат пен «бостандық үшін күрестің» табан тірескен кездері еді. Сырты салқын, іші өрттей лаулаған саясат қазақ әдебиеті өкілдерін бейжай қалдырмады. Өлеңдерінде ашық айтпаса да, астарлап «егемендікті, бостандықты» аңсаған үндерін жеткізу де оңай болмады. Л. Берне былай деген екен: «Бостандықты сүймейтін адам жоқ, бірақ әділ адам оны – барша жұрт үшін, әділетсіз адам – өзі үшін ғана талап етеді». Біздің Мағжан, Ілияс, Сәкен секілді қаламгерлер шамалары жеткенше әділ адам болуға ұмтылды. Елі үшін, халқы үшін «бостандық жолында» күресті. Сөйтіп қазақ лирикасына саясат та келіп араласып кетті.

Мағжан Жұмабаев лирикасындағы саясаттың сыры мынадай:

Айт! Құйт! Ха, ха, ха-ау!
Петербор, Мәскеу...
Иванов қалқам,
Мә саған Арқам!
Әй, керек-ау, әй, керек,
Арақ ішсең, асыңа

Май керек.
 Төрелерге жем керек,
 Оқығанға шен керек...
 Саясат – ағаш ат,
 Мінді есер – кемесер.
 Шу деді сабаз, шу деді,
 Шу дегенде гуледі,
 Табаны тасқа тимеді,
 Туған елін биледі.
 «Қызыл ерен – мен, - деді, -
 Қазағым, қасым – сен!» - деді.
 Шулады қазақ шұрқырап,
 Барады «батыр» тырқырап,
 Аузынан көбік бұрқырап...
 Айтсаңшы иман, молдеке-ау,
 Барады ғой қорқырап...[1, 172-173 бб.].

«Жәй әншейін ойын ғой...» деп аталатын бұл өлеңде ақын ащы тілін алысқа сермейді. Саясаттағы, былайша айтқанда, сол замандағы билік басындағыларды шымшылап, бұқпаламай ашық айтады. «Мә саған Арқам» деген сөзбен жер сатқандарды мінейді, «төрелерге жем, оқығандарға шен керек» деген ойнақы бірақ ащы мысқылмен сынайды. Жемқорлық пен жағымпаздықты қоса суреттейді. «Ағаш ат» метафорасы арқылы, әрі шын ат емес, ойыншық ат тіркесімен саясаттың ойын екенін дәлелдеді, десек те ол ойыншық осал емес, біздің «Тайбурылмен» үзеңгілес боп отыр. Мұндай маңызды ойында жүйріктік керек екенін мегзеп тұр. «Қызыл ерен» эпитетін кірістіру арқылы билік басшыларының ерекше, айрықша болатынын үндесе, қазақты жау санауынан ашу, ыза, кек байқалады. «Шұрқырап» сөзімен дыбыс ерекшелігін, «тырқырап» ауызбіршілік болмай, жан-жаққа бытырай қашу деген мағынаны, «бұрқырап» сөзі екпін, жылдамдық бейнесін, «қорқырап» бауыздағанда қорқырап шығатын қан дыбысын ашып тұр. Саясаттың құйтырқы жақтарын ашық айтып, сынап, сатираға салып жазуы ерекше байқалады.

Лирикалық жанрдың ерекше бір түрі – элегия. Ол грек тілінен аударғанда «мұңды өлең» деген мағынаны білдіреді. Бірінші жақта айтылып, медитатикалық немесе көңіл-күй сарынында жазылады. Ешқандай композиция болмайды, әуелгіде саяси-өнеге мазмұнда, кейін махаббат мұңы мәндес болып өзгерген. Мұндай өлеңдер ақындар сезімінің негізі десе де болғандай, себебі бүкіл ақын атаулыдан бұл жанрда қалам тартпағандары жоқ. Махаббат жалпы ұғым болғанымен, махаббат мұңы сезім иелерінің өзекті тақырыбы болып табылады. Мәселен, М.Жұмабаевтың «Айрылғанда» атты (Г...ге) арналған өлеңін алайық:

Білдім: бүгін мені тастап кетесің,
 Күміс көбік Ақ Еділден өтесің.
 Бота көзім, өлтіріп кет қолыңнан!
 Тірі тастап кетіп мені нетесің?!
 Көріскенше қош бол енді, бер қолды...
 Қалтырайсың, қолым, саған не болды?..
 Жазуға енді, Гүлім, халім қалмады...
 Көзіме жас, жүрегіме у толды... [2, 103 б.].

Лирикалық қаһарман сүйген жанның қадірін білмей, қолдан шығып кеткен соң өкінеді. Өз қателігі үшін, мұң шағып, тіпті, «бота көзді сұлуынан» тірі қалдырмай өлтіре кетуін өтінеді. Жанары жасқа, жүрегі махаббат уына толып, айрылысу элегиясына бой ұрған. Бұл қоштасу лирикалық сезім иесіне оңайға тиіп тұрмағанына куә боламыз.

Көз жасымды, ақыры, көп көрді ме деп бақ-тағдыр,
 Сандуғашым сен бе деп ем сарғайғанда тапқан бір,
 Түндер бойы кірпік ілмей шығушы едім, деп тілеп:
 «О, жасаған, ұзағынан сүйіндір де, шаттандыр!»
 Қандай қырсық, қарағым-ай, айналдырып жүр бізді,
 Тұнығымды кім лайлап, аяқ асты кім бұзды?
 Сен еді деп қалай айтам, қалай айтам енді мен,
 ақ періште сияқтанған күнәдан пәк бір қызды?
 Сені сүйген жүрек еді жалғыз ғана қаруым,
 «Жаным» деп ем, «барым» деп ем, ақ дидирлы аруым.
 Ақыры кеп жылан болып шыққаның ба шынымен,
 Кеудеме әкеп құя салған кесапаттың бар уын?.. [3, 196 б.].

С. Иманасовтың бұл өлеңінде махаббаттың мұңына батқан лирикалық қаһарманның сүйгені алдап кеткендегі қиналысы көрінеді. Жан қиналысымен қатар қызға деген реніші де, сенімін ақтамағаны үшін налуы да байқалады. «Сарғайғанда тапқан сандуғашым» деп даралық белгіні көрсетіп тұрғанымен (метафора), «неше түрлі құбылтып сайрайтын бұлбұлмен» ауыстыруынан қыздың құбылмалы қылығын да аңғаруға болады. Лирикалық қаһарманның түнімен кірпік ілмей, «ұзағынан сүйіндір» деп тілеуінен қызға құлай берілген ынтық ықыласын танимыз. «Ақ періште сияқтанған» деген теңеу зейнеттіліктің белгісі, сондайға лайық жан болмай шыққанына налиды. Жүректі қарумен ауыстырып, сезім құпиясын ешкімге берілмейтін жауынгердің қаруындай түкпіріне сақтап қойғанын жеткізеді. Соңында қызды қасіреттің зәрлі уын шашып жүрген жыланға балайды. Сол арқылы қаламгер махаббатының ащы мұңын шағады.

Махаббат элегиясын шабытына үкілеп қосқан, бірақ өзгелерден гөрі аз жырлаған дара тұлға Т. Медетбек. Екі томдық шығармаларын да, өзге еңбектерін де парактап отырып, «Сені сағынғанда» деп аталатын элегиялық жанрағы жалғыз жырын назарларыңызға ұсыналық:

Жүрмін қазір сенсіз мен азар мұнда!
 Қызығым жоқ бұл өмір-базардың да.
 Жыласам да, күлсем де, отырсам да
 тұрасың да қоясың көз алдымда.
 Неге бізді бөлді екен дара құдай?!
 Шыдай алмай өртеніп барамын-ай...
 Тұрасың да қоясың көз алдымда
 жәудіреген балапан қарағым-ай?...
 Ондай кезде жанымнан ақтарамын,
 алай-дүлей бұрқаған от-боранын...
 Көз алдымнан жоғалып кетер болсаң
 мен өмірден жоғалам,
 жоқ боламын [4, 289 б.].

Өлең «әп» деп басталғаннан лирикалық сезім иесінің лирикалық кейіпкерсіз әрең шыдап жүргендігін байқаймыз. «Өмір-базар» (Абайда да бар) метафорасын қолдану арқылы, сол қызықтан ауылы алыс екенін танытады. Себебі, сүйгені жоқ жанында. «Көз алдынан кетпеуінен» ессіз ғашықтығы көрінеді. Аллаға арыз айтып, шыдамсыздығын аңғартады. Төзім жетпегеннен адам өртенбейді ғой шынында, «өртеніп барамын» сөзімен шартты ұғым жыр жолдарына жайғасқан. «Жәудіреген балапан» эпитетінен қыз бойындағы сүйкімділік, нәзіктік, сонымен қатар жанында жігіттің өзі болмаса қорғансыздық бейнесі ашылған. «Жанынан от-боранын ақтару» тіркестерінен шексіз сүйіспеншілік, қызсыз өмір сүре алмайтындай халі байқалады.

Арадағы алшақтық лирикалық кейіпкерді жабықтырып, бұл жалғаннан баз кешіп кетердей күйге түсіреді. Міне, махаббат мұңының құдіреті ақындар тілінде осылай ойнақтаған.

Әдетте, өнегелі ойды тұспалдап жеткізетін, көбіне өлең түрінде келетін, сюжетті, шағын көлемді көркем шығармалар да лириканың бір саласына жатады. Бұларды әдебиетте «мысал жанры» деп атаймыз. Мысалдардың тақырыптары да, соған сай қозғайтын мәселесі де әр алуан болады. Онда көбіне жан-жануарлар, өсімдіктер іс-әрекеті арқылы адам баласының кейбір мінез-құлықтары суреттеледі. Бұл жанрда жазылған өлеңдер баршылық. Солардың бірі – Мағжандағы «Мысық пен ет» мысалы. Негізгі сюжеті былай өрбиді:

Әбден қарны ашқан мысық үйге кіреді. Ана жерді, мына жерді бір тіміскілеп, ақырында ештеңе таппайды. Кенет көзі шаңырақта ілулі тұрған етті шалып қалады. Көзін сатып, нәпсісі ояна бастайды. Әрі секіреді, бері секіреді, сол етке жете алмай-ақ қояды. Дымы құрыған мысық: «Қол бермедің, бұл етті ағаш атып алар ем!» - деп жаратқанға өкпелейді. Қанша азаптанса да, ашуға булықса да бір бұйырмайды. Содан не керек, мысық етті ала алмасын білген соң, өзіне былай деп тоқтау айтады:

«Қой, не керек, бұ ісің тіпті ұнамас,
Естісе, бұл қылығың көпке ұнамас.
Сасыған, құрттап кеткен жасық етті,
Ханзада, жегеніңмен, ішке ұнамас» [5, 47 б.].

Осылай өзінің ханзадалығы ұстап, бағанадан бері ақ тер, көк тер қылған нәпсісін тежей қояды. Сөйтіп мысық жөніне кетеді, ал ақын ойын былайша қорытады:

Асылды, қолға түспей, жасық деуші,
Қолға түссе, жасықты майдай жеуші –
Артынан арқан бойы шығып тұрып,
Өз үйінде сабазың сыр бермеуші [5, 47 б.].

Міне, біз бұл мысалдан мынаны ұғынамыз. Өмірде де бір асыл дүние біреуде болса күндеп, жамандап, нақақ ғайбаттап, кейін өз қолына іліккен соң өз аузынан шыққан лас сөзді ұмытып кететіндер бар. Жалған, жасанды мінезді өлтіре сынаған.

Көркем әдебиеттегі көтеріңкі пафоста жазылған поэзиялық шығарма, мадақ өлең, қошеметті ода деп атаймыз. Бұл өлеңдерде көбіне халық игілігі үшін аянбай еңбек еткен, тер төккен, адал жандардың іс-әрекеті мадақталып жатады. Мысалы, М. Жұмабаевтың «Атақты ақын – сөзі алтын хакім Абайға» деп аталатын өлеңі Абай атамыздың халқына жасаған жақсылығы мен еліне аманат еткен асыл сөзіне мадақ әрі алғыс ретінде жазылған.

Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанды
Дүние қолын жайып енді күтпес.
Сөзіңе құлақ салып, баға бермей,
Қисайып, қыңырайды жұртың итгес!
Бұртиып, теріс қарап: «Аулақ жүр!» - деп,
Болды ғой жақын туған бәрі кектес...
Жүрген жанның артында ізі қалар,
Етікші өлсе, балға мен бізі қалар.
Бір бай өлсе, төрт түлік малы қалар,
Жүйрік өлсе, артында сөзі қалар!... [2, 146 б.]

Мағжан бұл өлеңінде «Абай атамыздың сөзінің асылдығына баға жетпейді, сөздің (дерексіз ұғымды заттандыру) шын мәнінде дәмі болмайды ғой, бірақ мың жыл (шарттылық) ауыздан дәмі кетпейтін деп, «білімді, оқымысты, дана, ғалым» деген

сөздерді хакім сөзімен әспеттеп, қараңғы қазақ сөзіңе құлақ аспай, қадіріңді білмей өтті, енді ұрпағың саған ырза болып келеді» деп, дана Абайды мақтан тұтады.

Ал осындай ода жанрымен жазылған өлеңдер тізбегін С. Иманасовтың жырларынан да байқауға болады. Өз сөзімен айтқанда: «Жақсының жақсылығын айту да азаматтық парыз-ау». Соның ішінде «Жамбылға» арналған мадақ өлеңін мысалға келтірейік:

Ақыны ма арғынның, батыры ма найманның,
түп атасын тексеріп, келді демей қайдан кім,
алты алаштың аруақты атасына пара-пар
тастамайтын аузынан батасына айналдың!
Жалпақ елге жайылған Жамбыл атың көк тіреп,
ұраның да жыр-әнің төрелерден тектірек,
қайда барсаң –
құдайға қолын жайып жатқан жұрт,
жаңа туған сәбиге:
«Жасыңды бер!» - деп тілеп.
Қырда қазақ, ойда орыс
«Жамбылым!» - деп ұрандап,
өзбек, қырғыз, түрікпен таңырқаған жыр арнап.
Ұрпағының ұрпағы мақтансын да жүрсін деп,
маңдайыңа дарыпты-ау самұрықтай сыңар бақ!
Дағдарып кеп қайран ел,
түсе қалса даңғылға,
Жамбыл – дауыс жаңғырып жетеді әлі сан қырға.
Ақыл іздей бастасақ –
біз Абайға жүгініп,
жақын іздей бастасақ –
жүгіреміз Жамбылға! [6, 249 б.].

Нағыз мадақ жыры дерсің! Қаламгер Жамбыл атамызды «алты алаштың аруақты атасымен» үзеңгілестіріп, «аузынан түспес батасына» айналдырып көтере мақтайды. Жамбыл деген атының өзіне көк тіретіп, ұраны мен жырына төрелерден аса тектілік мән беріп, тек қана қазақ халқының емес, өзге де өзбек, қырғыз, түрікпен, тіпті, орыстың да ұранына айналған даңқын асқақтата жырлайды. Бүкіл елге, барша әлемге мақтаныш боларлықтай маңдайына жазған баянды баққа «самұрықтай» деген теңеуді алып, бүркіт атаулының ең зорына баланатын, мифологиялық ұғымнан туған құсқа балауы ақын жүрегіндегі мол сенім мен ақ пейілінің Жамбыл атаның ұлылығына бас июі секілді. Қаламгер жыр соңында Жамбылдың ақындығынан гөрі, халқына жақындығын үлкен мақтанышпен көрсетеді.

Елін сүйген ерді халқы да мақтан тұтады емес пе? Сол секілді елінің елеулі, халқының қалаулы азаматтары Ө. Сәрсенбаевқа, М. Шахановқа, Ұ. Есдәулетке, Н. Бегалыға мадақ жырын төгілген Т. Медетбектің жыр қоржынындағы «Шерхан Мұртаза» атты өлеңге назар аударайық:

Сарт та сұрт шайқастарда сан атылған,
Көп жұрттан көш ілгері дара тұрған, -
Мен білем, иір бұтақ осы кісі
Қазақтың намысынан жаратылған [4, 316 б.].

Өлеңнің алғашқы шумағының өзі Т. Медетбектің Ш. Мұртазадай ерді жақсы танып, қадір тұтып, әділ бағалай білгендігін танытып тұр. «Жауар бұлттай» қабақтан бастап, адырнадай яки «садақтың керме қайысындай иілген» қастарына дейін суреттеуінде шеберлік байқалады. Сөзін «жебедей» қадауынан тіл өткірлігін,

шешендігін көрсетсе, «мүлгіген» (метафоралы эпитет) сөз қадірін білмейтін мәңгірттерді астарлап жеткізеді, «дауылдай (теңеу) сілкілеуінен» бір алып күш, айбынды екпін сезіледі.

Міне, үш ақынды өзара салыстыра саралай отырып, жырларының тақырыптық және идеялық жағынан лириканың қай жанрына жататынын зерттедік. Лирикалық жанрлардың саяси, ода, элегия, мысал үлгілері бойынша ғана екшегенде, қаламгерлердің бірінен бірі асып түсетін сөз шеберлері, Абайдан, Мағжаннан келе жатқан дәстүрлі жанрларды жалғастырушы ақындар екендіктеріне көз жеткіздік.

Әдебиет

1. Жұмабаев М. Шығармалар. Т.3. – Алматы: Білім, 1995. – 256 б.
2. Жұмабаев М. Туған жер. – Петропавл, 2008. – 328 б.
3. Иманасов С. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Т.1. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2006. – 288 б.
4. Медетбек Т. Тыныштың алам, дүние. – Алматы: Рауан, 1998. – 335 б.
5. Жұмабаев М. Шығармалар. Т.1. – Алматы: Білім, 1995. – 256 б.
6. Иманасов С. Екі томдық таңдамалы шығармалары. Т.2. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 2007. – 344 б.

УДК 81

АДАМ, ОНЫҢ ӨМІР СҮРУІНІҢ МӘНІ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Куздибаева Д.К., Нысанкуатова Д.Е.

(Ақтөбе гуманитарлық колледжі)

Адам - әлеуметтік болмыс. Адамның даралығы оның қызметінің барлық салаларында (еңбек, әлеуметтік, отбасылық және т.б.) ашылады. Ол жаңа шешімдерді іздеумен және қабылдаумен, қоғамның жаңаруымен тікелей байланысты және ол қалыптасқан стереотиптерді жеңбей, адамдардың әр түрлі салаларында еркін шығармашылығы болмаса мүмкін емес. Адам өмірінің мәні - осы дүниеде өз қабілеттерін жүзеге асыру және нәтижелерді кейінгі ұрпаққа жеткізу (Өтпелі және мәңгілік диалектика). Адамның шығармашылығы, оның қоғамның материалдық және рухани өміріне қосқан үлесі өмірді мағыналы етеді. "Осылайша, адамдар өмірінің мәні, - деп жазады И.Д. Панцхава, - олардың жеке ұмтылыстарын адамзаттың прогрессивті дамуымен байланыстырудан тұруы керек... Жеке адам, ұжымның бөлігі ретінде, өмірдің мәнін тек жеке мүдделерге ғана байланысты емес, бүкіл қоғамның өмірлік маңызды міндеттеріне тікелей тәуелді жеке мақсат деген де бар. Сондықтан әр адамның өмірінің мәні адамзат тарихының мағынасымен тығыз байланысты, ол әр дәуірде адамзатқа белгілі бір міндет қояды. Бұл міндет қоғамның заңды дамуына байланысты" [1, 18].

Қазақстан үшін рухани емес нәрселердің бәріне қарсы болатын ұлттық идея, рухани өзек ретіндегі өмірдің мәні өзекті мәселе болып табылады. Тәуелсіз демократиялық қоғам құруда оның әлеуметтік-философиялық аспектісіндегі өмірдің мәні туралы мәселе одан әрі даму жолдарын түсінуге және анықтауға көмектеседі. Егер Қазақстанның өткеніне көз жүгіртсек, қазақтардың философиясы әлемдегі барлық халықтар сияқты табиғи жолмен пайда болғанын көреміз. Бұл адамның және оның жақындарының және жалпы барлық адамдардың өмірі үшін қаншалықты маңызды екенін түсіну үшін адамның қоршаған әлем туралы хабардар болу қажеттіліктерімен

байланысты болды. Бірақ әр мәдениеттің өзіне тән ерекшеліктері бар. Өмірдің мәні туралы түсінік ең алдымен ұлттық қасиеттерді, өзіндік ерекшеліктерді бойына сіңіреді; екіншіден, адамға жалпы адамзаттық мән басым болады, ол оған негізгі қажеттіліктер ретінде адами құндылықтар жүйесін береді. Өмірдің мәні туралы мәселе негізінен көшпелі халықтың ерекшеліктерімен, олардың тұрмыс-тіршілігімен, әдет-ғұрыптарымен, сондай-ақ сол әлеуметтік-мәдени ортаның әсер етуімен байланысты болды.

Көшпелі өмір салтының бірегейлігі ерекше менталитет пен дүниетанымды қалыптастырды. Еуразияның дәл орталығында өмір сүрген көшпенділер өздеріне ғана тән ойлау мен қоғамдық ұйымды қалыптастырды. Егер біз өмірдің мәні туралы мәселені адам емес, өмірдің өзі көтереді деген жорамалдан шығатын болсақ, онда көшпенді өмірі қоршаған табиғатпен өзара қарым-қатынаста және оған деген ұтымды қатынаста болған.

Қазақ философиясының негізгі мәселесі - адам (тұлға) және қоғам. Бұл қатынас өмір мәні мәселесінің әлеуметтік-философиялық аспектісін ашады.

Ұлттық ойлаудың табиғаты қоғамдық құрылым формасына қарамай, көбінесе «жылау» - «шексіз дала, шексіз кеңістік» ұғымында қамтылған көзқарастар масштабымен сипатталатын қиялды ойлаумен сипатталады. Тіпті, мысалы, «... отырықшы өмірге ауысқан кезде өмірдің экономикалық шарттары өзгерді, адамдардың психологиясы әлі күнге дейін дала шексіз кеңдігін өздерінің меншігі ретінде қарастырады, және бұл кеңістікті түсіну қазақ жанының мәні мен мәні» [2, 16]. Әрі қарай: «Орыс сияқты қазақ халқының жаны мен мінезі ... басып алынған кеңістіктердің әсерінен қалыптасты» [2, 17]. Әрине, кез-келген қауымдастық екі маңызды параметрмен сипатталады, біріншісі - ол алатын кеңістік; екіншісі - халықтың саны. Қазақтардың «олар иеленген кеңістікке» деген көзқарасы «Атамекен» тұжырымдамасында көрсетілген таза құрмет болды. Бұл ұғым кез-келген адам үшін, тиесілігіне қарамастан құнды болатын бірнеше сөздерді тізбекке біріктірді - бұл үй, Отан, Отан. Ата-бабалардың алдыңғы ұрпақтарына қалдырған жерінде даналықтың белгісі ретінде үлкен мағына жатыр. Бұл мән өмірдің өзінде, оны бүкіл әлемге бірнеше рет мәлімдеген ұлы ұлтты сақтауда. Этнос, халық ретінде өмір сүре бастағаннан бастап-ақ, қазақтар біртұтас тіл, территория, ортақ тарихи тағдыр мен мәдениетке біріктірілген бөлінбейтін халық ретінде өздерінің ерекше құндылығын түсінді.

Өмірдің мәні әлеуметтік проблема ретінде тек қоғамда және қоғам арқылы қалыптасады. Қазақ ойшылдарының (Абай, Шәкәрім, Торайғыров, Аймауытов) пікірінше, тұлға дегеніміз - адамның өмір сүру процесінде, таңдау еркіндігі мен өзіндік белсенділік әрекетінде қалыптасатын және жетілдірілетін әлеуметтік сапалардың үздіксіз жүйесі. Өмірдің лайықты мағынасын табуда ойшылдар жеке тұлға өсіп, дамитын ортаға үлкен мән берген, т.а. тәрбие мен білім. Бұл адам болатын екі сипаттамаға байланысты болды: зұлым немесе жоғары адамгершілікті азамат. Қазақ ойшылдарының ілімінде адамгершілік адамның әлеуметтік-философиялық болмысының ажырамас бөлігі болып табылады. Сонымен, атап айтқанда, кез-келген адамгершілік кейде үлкенірек, кейде аз дәрежеде жеке адамның жалпы адамзаттық әлеуметтілігін білдіретін осындай негізгі қағидалардан туындайды, яғни. оның басқа адамдармен есеп айырысу қажеттілігі, оларға жанашырлық, көмек және мейірімділік білдіру, тілек, тілек, ерік, басқаларды түсіну өнері, басқаларға өзінің мінез-құлқында жауапкершілікпен қарау қажеттілігі. Адамгершілік жалпы адамның әлеуметтік табиғатының ең тікелей көрінісі болып шығады.

Еуразияның дәл жүрегінде орналасқан ХХІ ғасырдың табалдырығындағы Қазақстан адам және қоғам болудың, сондай-ақ басқа елдермен қарым-қатынаста және ел ішіндегі діни конфессиялар мен ұлттардың - евразияшылдықтың негізгі мағынасын

ұсынады. антропоцентризм арқылы. В.И. Зорин: «Болашақта Қазақстанда біртұтас әлемдік рухани мәдениеттің қалыптасуын оның маңызды негізі ретінде еуразиялық философия негізінде бастауға болатындығының объективті және субъективті алғышарттары бар» деп көрсетеді [6, 17].

Мәдениет, экономика, саясат, ғылыми салалардағы ұлтаралық келісім алуан түрлі қоғамның тұтастығы мен бірлігін нығайту арқылы мемлекетіміздің өркендеуіне алып келеді және жер бетіндегі бейбітшіліктің кепілі болып табылады. Өзгермелі әлемнің жаңа сын-қатерлері бізден бірлік пен нығайтуды талап етеді және біздің барлық күш-жігеріміз терроризм мен экстремизмге қарсы бағытталуы керек, оның негізінде жойқын және аздыратын мәні бар.

Қазақстан Президенті Н. Назарбаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауында болудың мәнін бізді біріктіретін факторлардан көреді: «Бұл біздің шекарамыздағы жер, оны салған ата-аналарымыз, біз ортақ ащы-тұщы тарихымыз. сәтсіздік және жетістік қуанышымен бөлісті. Бұл біздің жер бетінде бірге өмір сүретін және жұмыс істейтін балалар. Біздің әрқайсымыз ата-ана алдындағы борышымызды түсінуге және балаларымыздың өмірін жақсартуға ұмтылуда біріккен. Бүгінгі таңда бұл нақты мақсаттар жолында бірлік пен шоғырланудың нақты алаңы» [5]. Адам жеңілмейді, өйткені онда шығармашылық ерік пен жауапкершілікті тудыратын, болашаққа, тарихи прогреске сенім ұялататын Ерік, Ақыл және Жүрек (Абай) бар.

Өмірдің мәні белгілі бір әлеуметтік шындықтың маңызды қасиеттерін бейнелейді. Осыған сәйкес «өмір мәні» ұғымының мазмұны қоғаммен бірге дамудың әр түрлі кезеңдерінен өтеді, бірақ сонымен бірге өзінің маңызды белгілерін сақтайды. Атап айтқанда, өмірдің мәні басты өмірлік мақсатты таңдауға ғана емес, сонымен қатар жеке тұлғаның өзінің өмір философиясын іздеуіне, өзіне ұнайтын және адам қабылдағанды жөн көретін дүниетанымдық идеялар жиынтығын белсенді игеруіне байланысты. өздікіндей. «Түсіну үшін, - деп жазады Э. Фромм, - жеке пациентті немесе кез-келген адамды, ең алдымен, білу керек - оның болмыс мәселесіне оның жауабы неде» [6]. Тұтас өмірдің міндетін түсіну әрқашан жеке тұлғаның бір немесе бірнеше қажеттіліктеріне негізделеді және бұл тұлғаның іргелі ерекшелігін білдіреді. Философтардың осы мәселе бойынша зерттеулері бізді өмір мәні әр адамның өмір тәжірибесі мен белгілі бір мәдениетті сіңіру процесінде өзінің мазмұнын алады деп сендіреді.

Қазақ мәдениеті ажырамас жүйе ретінде өзінің тереңдігінде қуатты біріктіруші факторды - адамгершілік құндылықтарды, адамға, қоғамға, табиғатқа және әлемге қатысты моральдық негіздерді алады. Мәдениеттің тұрақты құндылығы бар, ол одан әрі шығармашылық процесінде адамға азаматтық қоғам құруда таптырмайтын өмірдің мәнін түсінуге деген сенімін арттыруға көмектеседі. Шәкәрімнің «әлем тозақ емес, керісінше жұмақ» деген сөздері бұрын-соңды болмаған шындық. Ал бұл жұмақ тозаққа айналады, адамдардың адамдарға қарсы зорлық-зомбылығы, билеуші таптардың зорлық-зомбылығы, олардың өзімшілдігі, қасқыр мінездері. Егер адамдар бір-бірін қудаламаса және зиян келтірмесе, бірақ бауырластық бірлікте өмір сүріп, табиғи ресурстарды адал еңбегімен жанқиярлықпен пайдаланатын болса, онда, әрине, әлем жұмаққа айналар еді» [6]. Бұл демократиялық тәуелсіз мемлекеттің мақсаты тек өзін-өзі анықтауға жағдай жасау ғана емес, сонымен бірге қажеттіліктердің стереотиптері мен күш-жігерін әлеуметтік қатынастарды жақсартуға бағыттаған индивидтердің өмірлік мағынасын сапалы түрде өзгерту болып табылады деп болжайды. Жаңа гуманистік тұлғаны қалыптастыруда жетекші орын лайықты мағына, оның адамгершілік даму жолдары және парыз сезімін, жоғары сананы нығайту болып табылады. Осыған байланысты Сартрдың сөздері орынды: «Адам әлемнің барлық салмағын иығына көтереді: ол әлем үшін және өзі үшін белгілі болмыс тәсілі ретінде жауап береді» [7].

Әдебиет

1. Панцхава И.Д. Человек, его жизнь и бессмертие. М., 1967. 188-189 с.
2. А. Қасабек, С. Қасабек. Ақиқатты іздеу. А.: Ғылым, 1998. – 144 б.
3. А.Х. Қасымжанов, С.А. Қасымжанова. Қазақ халқының рухани мұрасы.
4. Табиғат және рух: философиялық мәселелер әлемі. / Под общ. ред. В.Л. Обухова /. – СПб., 1995. – 209 б.
5. Н.Ә. Назарбаев. «Қазақстан – 2030» - «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы».
6. Батыс Еуропа мен АҚШ-тағы социология тарихы. 455 б.
7. XX ғасырдағы буржуазиялық философия. М., 1974. 246 б.

УДК 821.161.1

ФОРМЫ АВТОРСКОГО ПРИСУТСТВИЯ В ЖАНРЕ ПОВЕСТИ (НА МАТЕРИАЛЕ «НЕВСКОГО ПРОСПЕКТА» Н.В. ГОГОЛЯ)

Курманова А.С.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Природа возникновения литературного произведения порождает концентрированный круг вопросов и предположений. Являясь плодом творческого освоения и переосмысления действительности, произведение интересует не только созданными персонажами и высказанными идеями, но непосредственно и самим создателем. Автор, выступающий в роли создателя произведения, прочно входит в его суть, определяя не только последующие события, но и являясь своего рода линзой, сквозь которую читатель будет смотреть на созданные автором сюжетные перипетии. Именно взгляд автора становится взглядом читателя на время прочтения. Главной фигурой в данном аспекте становится образ автора.

Обсуждение такой проблемы как место образа автора в литературном произведении берет начало в первые десятилетия 19 века. «Образ автора — это внутренний стержень, вокруг которого группируется вся стилистическая система произведения...» [1, с. 142]. Говоря об авторе произведения, мы в первую очередь предполагаем реального человека с определенной биографией. Такой автор зачастую не является синонимом автору в произведении, или, как мы привыкли называть, образу автора. Именно поэтому при рассмотрении того или иного произведения стоит учитывать лишь некоторые моменты из биографии писателя, которые оказали какое-либо воздействие на написание художественного произведения, а не искать в произведении ответы на вопросы о жизни реального человека. Такое разграничение впоследствии формирует в науке множество направлений, в основе которых изучение образа автора и всех его текстовых проявлений: «миросозерцание автора» (Н.А. Добролюбов), «авторское слово», «голос автора», «первичный автор» (М.М. Бахтин), «образ автора» (В.В. Виноградов), «принцип автора» (Ю.М. Лотман), «автор как носитель концепции» (Б.О. Корман) и т.д. [2].

В современном литературоведении к трактовке термина «автор» можно подойти с трех разных сторон. В первом случае выделяется *биографический автор*, под которым подразумевается реальный человек, писатель, обладающий биографией. Во втором случае речь идет об авторе в качестве носителя комплекса взглядов и основных мыслей произведения — *концептированный автор*. Третья трактовка термина рассматривает автора в *глобальном аспекте*: автор в качестве литературного направления и процесса.

Ученые-литературоведы под разными углами рассматривают проблему образа автора в художественном произведении. **М.М. Бахтин** в художественном тексте выделяет первичного («автора-творца») и вторичного («образ автора») автора. «Автор-творец» представляет из себя творческую инстанцию, которая не находится внутри художественного мира и не является ее объектом, он наиболее приближен к биографическому автору, создает мир произведения, вместе с ним рисуя вторичного автора. «Образ автора» становится для «автора-творца» своеобразной маской, с помощью которой он может определенным образом вести повествование [3]. **В.В. Виноградов** предлагает взглянуть на образ автора сквозь лингвостилистическую призму, по мнению ученого образ автора представляет из себя «внутренний стержень, вокруг которого группируется вся стилистическая система произведения» [1, с.142]. Образ автора становится связующим звеном между стилистическими, композиционными и словесно-речевыми элементами художественного текста. Ученый видит в образе автора «концентрированное воплощение сути произведения, объединяющее всю систему речевых структур персонажей в их соотношении с повествователем, рассказчиком или рассказчиками и через них являющееся идейно-стилистическим средоточием, фокусом целого» [4, с. 118]. Значительный вклад в разработке проблемы повествования, образа автора и форм его проявления внесли немецкие ученые, одним из первых, поднявших вопрос о том, кто стоит за повествованием в художественном произведении, стал литературовед **В. Кайзер**, рассмотревший данный вопрос в своей книге «Кто рассказывает роман?». Традиция обозначения терминов повествования на немецком языке сохранилась в литературоведении по сегодняшний день.

Условно повествование можно разделить на два базовых пласта: повествование **от третьего лица** (Erform) и повествование **от первого лица** (Icherzählung). Е.И. Орлова, опираясь на сложившуюся традицию, предлагает называть **«повествователем»** нарратора в повествовании от третьего лица и **«рассказчиком»** инстанцию, которая ведет повествование от первого лица. Представленные термины не являются общепринятыми в литературоведении, однако в исследованиях большинства ученых чаще всего фигурируют эти понятия. По Орловой, каждый из двух видов повествования дробится на три разновидности. **«Объективное»** повествование (Erform) включает в себя «собственно авторское повествование», «несобственно авторское повествование» и «несобственно-прямую речь». **Повествование** от первого лица (Icherzählung) делится на повествование от «автора-рассказчика», «героя рассказчика», а также от «рассказчика, не являющегося героем». В случае повествования от третьего лица выбор той или иной его разновидности зависит от того, насколько сильно «чувствуется» в тексте присутствие голоса автора или голоса героя. Первая разновидность Erform, под названием **«Собственно авторское повествование»** демонстрирует высшую степень объективности, которую можно отразить в художественном произведении. Повествователь не называет себя и не проявляется в тексте в качестве личности. Данное повествование чаще всего проявляется в отрезках текста с «единоличным» повествованием нарратора, в котором повествователь может прямо не выражать собственную точку зрения, однако приоткрыть субъективную завесу посредством использования различных речевых оборотов, средств выразительности и т.д. В случае с **«несобственно-авторским повествованием»** мы можем наблюдать всю ту же «скрытую» точку зрения повествователя, однако не только ее: речь повествователя вбирает в себя голос и мысли героев. Голос повествователя и голос героя совмещаются, находятся на одной плоскости, однако голос нарратора преобладает, весь фрагмент текста принадлежит ему. В речи повествователя сквозят высказывания и оценка, принадлежащие героям. Несобственно-авторское

повествование становится площадкой, на которой происходит столкновение двух субъектов сознания – нарратора и героя – при том, что субъектом речи является только повествователь. Третий тип Erform **«Несобственно-прямая речь»** демонстрирует преобладание голоса актора над голосом нарратора, однако повествователь все так же остается единственным субъектом речи. В ходе реализации данного типа повествования в сознание нарратора словно проникает сознание героя – он дает такую оценку, какую мог бы дать непосредственно актер.

Не менее распространенным является повествование от первого лица или как его еще называют **Icherzählung**, где деление происходит в зависимости от того, кто является рассказчиком. В первом типе субъективного повествования фигурирует **Автор-рассказчик**, являющийся ключевой фигурой и связующим звеном всего произведения. Повествование в данном случае зачастую строится в качестве своеобразной беседы рассказчика с читателем, создается впечатление, что действие разворачивается здесь и сейчас. Автор-рассказчик открыто выражает свое мнение, комментирует происходящее, может вступать в полемику с героями и выражать им сочувствие. Однако авторское начало преобладает и проявляется это в том, что он имеет возможность вбирать в себя голоса героев, он находится над происходящими событиями и в то же время создает видимость того, что он пребывает в эпицентре. Следующим видом повествования от первого лица является повествование, где главенствующую роль занимает **«Герой-рассказчик»**. Данный тип нарратора выполняет в произведении две роли – нарратора и актора. Герой-рассказчик привносит в текст элемент достоверности, читатель может «прикоснуться» к мыслям одного из участников событий, увидеть его крупным планом. Повествование, в котором главенствующую роль играет герой-рассказчик, имеет подтип под названием **«сказовая форма»**, особенностью которого становится то, что повествующий герой является личностью «не литературной»: это человек из низов, неискусный рассказчик, которому дано право вести повествование. Автор работает в произведении с помощью чужого слова и сознания. Последней повествовательной инстанцией от первого лица является **«рассказчик, не являющийся героем»**. Данный нарратор не является актором, не принимает участия в повествуемой истории, однако от этого не прекращает быть частью художественного мира и предметом изображения. В большинстве случаев он имеет и биографию, а также особые речевые черты, с помощью которых в произведении очерчиваются не только образы героев, но и его собственный, в следствие чего он сам становится объектом изображения [5, с. 6-17]. В произведении всегда можно найти отклики авторского присутствия, в разных формах повествования это присутствие проявляется в разной степени. Так в объективном повествовании Erform повествователь находится на наиболее близком к автору расстоянии, в то время как в повествовании от первого лица рассказчик максимально от него отдален. Чем ярче выделяется в повествовании личность рассказчика, тем отчетливее проявляется в тексте его роль в качестве не только субъекта речи, но и ее объекта.

«Невский проспект» Н.В. Гоголя показывает «разнообразие» повествовательных форм. С первых страниц повести читатель попадает на своего рода экскурсию по Невскому проспекту, которую ведет герой-рассказчик. На повествование от первого лица нам указывают фрагменты текста с выражением точки зрения рассказчика (**«Я знаю, что ни один из бледных и чиновных ее жителей не променяет на все блага Невского проспекта»** [6, с. 7]). Повествовательная инстанция предстает в виде героя-рассказчика неспроста – именно эта форма повествования позволяет создать в повести иллюзию достоверности происходящего. Рассказчик предстает человеком, знающим Невский проспект и его людей вдоль и поперек, иногда это знание доходит до такой детальности, что может показаться, что он ведает больше, чем обычный герой, однако

стоит обратить внимание на то, что повествование его сводится к описанию внешних особенностей улицы и жителей Петербурга, но пока не их внутренних переживаний. Еще одним доказательством наличия героя-рассказчика в повести является периодическое смещение внимания с описания Невского проспекта на мимолетные биографические отсылки: *«Боже, какие есть прекрасные должности и службы... но, увы! я не служу и лишен удовольствия видеть тонкое обращение с собою начальников [6, с.10]»*. Из одного небольшого предложения мы узнаем о том, что рассказчик далек от службы, - это небольшое «лирическое» отступление в рассказе о Невском проспекте делает самого рассказчика предметом изображения. Рассказчик ведет повествование в форме беседы с читателем, подтверждением тому является нарочитое повторение фраз, начинающихся с «вы встретите...» (*«Здесь вы встретите усы чудные, никаким пером, никакою кистью не изобразимые [6, с.10].»*), которые на одной странице могут встретиться несколько раз. Данным выражением рассказчик словно стирает границы между миром произведения и миром читателя. Также герой-рассказчик не забывает указать на то, что он сам является частью описываемой толпы Невского проспекта: *«...множество таких людей, которые, встретившись с вами, непременно посмотрят на сапоги ваши<...>. Я до сих пор не могу понять, отчего это бывает... [6, с.11]»* - в течение одного абзаца рассказчик оперирует словами «ваши», «вами», «я», тем самым еще больше сближаясь с читателем. Факт того, что люди из толпы могут оценить его обувь, указывает на то, что он сам является деталью описываемой картины. Эта повествовательная игра делает читателя повести мнимым соучастником происходящих событий.

Вместе с внезапным появлением в тексте Пирогова и Пискарева в ткань повествования входит новый рассказчик – автор-рассказчик. Перемена повествовательной формы едва уловима, однако видна: если герой-рассказчик, повествующий о Невском проспекте, будучи частью толпы, не знает, почему прохожий оценивающе смотрит на его обувь, описывает лишь внешние факторы, то появившийся автор-рассказчик с присущим ему всезнанием спокойно читает мысли нагловатого поручика и скромного художника (*«Знаем мы вас всех», — думал про себя с самодовольною и самонадеянною улыбкою Пирогов» [6, с.14]*). Он продолжает начатую героем-рассказчиком беседу, однако перестает употреблять выражения, начинающиеся с «я», вплоть до смерти одного из акторов - он отдает «я» героям повести. Рассказчик словно абстрагируется от происходящих событий, становится ближе к автору, но дальше от героев – он наблюдает за всем со стороны, имеет возможность проникнуть в мысли акторов, а значит находится над происходящими событиями. Теперь у автора-рассказчика появляется возможность, которой не было у героя-рассказчика: он способен вбирать в себя голоса и мысли персонажей, что помогает ему описать переживания и трагическую любовь, поразившую Пискарева, а читателю проникнуться историей художника. Автор-рассказчик вбирает в себя голос Пискарева на протяжении всей его истории: *«Постигнутый стыдом и робостью, он остановился, потупив глаза; но как утратить это божество и не узнать даже той святыни, где оно опустилось гостить? [6, с.17]»* - первая часть предложения принадлежит автор-рассказчику, который видит Пискарева так, как он сам бы себя не смог увидеть, вторая часть предложения показывает уже размышления, трепет и переживания самого художника. Тот же принцип повествования мы можем проследить и в других частях истории Пискарева: *«Колени его дрожали; чувства, мысли горели; молния радости нестерпимым острием вонзилась в его сердце. Нет, это уже не мечта! Боже! столько счастья в один миг! [6, с. 18]»*. На наличие автора-рассказчика указывает также оценка происходящих событий, выражение чувств рассказчика: *«Так погиб, жертва безумной*

страсти, бедный Пискарев, тихий, робкий, скромный...[6, с. 33]» - автор-рассказчик выражает свое сочувствие к герою.

В сцене описания смерти Пискарева читателю снова дается намек на смену повествовательной инстанции: всезнающий автор-рассказчик почему-то не знает подробностей смерти художника и может только предположить, что произошло по «искаженному виду» молодого человека. Как итог истории Пискарева следует фрагмент, в котором рассказчик снова говорит «от себя», причем в очень личной манере: читателю предоставляется возможность послушать откровение о том, как рассказчик относится к похоронной процессии, причем в небольшом абзаце чувствуется высокая концентрация личного, созданная посредством повторения фраз по типу «я не люблю», «я чувствую», «я вижу», что в разы усиливает эмоциональный эффект. Нельзя точно сказать, было ли это эмоциональным откровением автора-рассказчика, жалевшего своего героя, или специфичной чертой героя-рассказчика, чье лирическое изречение ставит его в один ряд с изображаемыми героями, однако далее повествование продолжает знакомый нам автор-рассказчик. Рассказчик подводит к истории поручика Пирогова, начиная фразу с местоимения «мы»: *«Мы, кажется, оставили поручика Пирогова...*[6, с.34]» - фокус смещается с «я» на «мы», тем самым вовлечение читателя поднимается на новый уровень «близости». Повествование в этом фрагменте значительно отличается от повествования в предшествующей истории о Пискареве, однако мы знаем, что в данном случае все также фигурирует автор-рассказчик: он обладает всеведением, которое позволяет ему прочесть мысли Пирогова, рассказать историю его прошлого, перевести с немецкого непонятный герою диалог, а также перемещаться из одного пространственно-временного фрагмента в другой. В ходе повествования автор-рассказчик не забывает оставлять комментарии: он подмечает глупость жены Шиллера, при этом говоря о том, что он знал *«много мужей, которые в восторге от глупости своих жен и видят в ней все признаки младенческой невинности* [6, с.41]». Интересным в истории Пирогова является то, что автор-рассказчик, который не знал, что точно произошло с Пискаревым, отлично знал, что с поручиком сделали немцы, но предпочел скрыть это от читателя.

На повествовательном уровне повесть завершается дважды. Первый конец приходится на своеобразную рефлексия автора-рассказчика, который репрезентует себя на страницах повести в качестве одного из героев: *«Дивно устроен свет наш! — думал я, идя третьего дня по Невскому проспекту...* [6, с. 46]» - эти размышления выведены в тексте в кавычках, как речь других героев, однако мы знаем, что слова принадлежат рассказчику, который, демонстрируя свою фигуру на страницах повести, максимально приближает себя как к описываемым событиям и героям, так и к самому читателю. После завершения и осмысления историй Пискарева и Пирогова, следует вторая концовка, в которой появляется знакомый нам герой-рассказчик, проводивший для читателя экскурсию по Невскому проспекту, однако теперь его мнение кардинально меняется: на смену восторженно-возвышенного «вы встретите» приходит обеспокоенное «вы думаете», восторг сменяется страхом, а рассказчик настойчиво просит не верить ни Невскому проспекту, ни людям, гуляющим по нему - повествование замыкается, возвращая читателя к знакомой улице, однако под совершенно иным углом.

Таким образом, автор имеет возможность присутствовать в прозаическом произведении в ряде форм в зависимости от типа повествования. Данные формы могут сменять друг друга, зачастую смена повествовательной инстанции сопровождается сюжетными изменениями. Выбор той или иной формы повествования демонстрирует стремление писателя изобразить события произведения под определенным углом. Формы повествования от первого лица способствуют максимальному сближению

рассказчика с читателем. Повествовательные формы автора-рассказчика и героя-рассказчика, имея общую основу, различаются в некоторых аспектах: автор-рассказчик в «Невском проспекте» появляется, чтобы показать мысли и внутренние переживания героев, герой-рассказчик в свою очередь сам не упускает возможности поведать свои личные размышления, он не читает мысли героев, однако именно эта фигура создает иллюзию достоверности происходящих событий.

Литература

1. Виноградов В.В. О языке художественной прозы. - Москва, 1980. - 358 с.
2. Ю.В. Короткова Теория Автора в современном литературоведении: М.М. Бахтин и Р.Г. Назиров // Назировский архив. 2014. №1 (3). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-avtora-v-*sovremennom-literaturovedenii-m-m-bahtin-i-r-g-nazirov-1 (дата обращения: 16.12.2020).
3. А.А. Фаустов К вопросу о концепции автора в работах М.М. Бахтина // Philology.ru URL: <http://www.philology.ru/literature1/faustov-86.htm> (дата обращения: 20.01. 2021).
4. Виноградов В. Проблема автора в художественной литературе // Виноградов В. О теории художественной речи. - М.:1971.
5. Орлова Е.И. Образ автора в литературном произведении. Учебное пособие. М., 2008. – 44 с.
6. Гоголь. Н. Петербургские повести: повести, комедии / Николай Гоголь. – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2020. – 512 с.

УДК 811.161.1

МОТИВАЦИОННАЯ И НОМИНАЦИОННАЯ СПЕЦИФИКА КАЗАХСКИХ, АНГЛИЙСКИХ И РУССКИХ АНТРОПОНИМОВ

Кусаинова К.К., Сабиева Е.В.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Идея антропоцентрической научной парадигмы на первый план выдвигает проблемы современной ономастики, в частности, антропонимики. Объектом изучения в антропонимике является антропонимы – «собственные имена людей (индивидуальные и групповые): личные имена, отчества (патронимы), фамилии, родовые имена, прозвища, клички, псевдонимы, криптонимы (скрываемые имена)» [1]. Имя собственное является удобным способом для идентификации и индивидуализации человека. Так В.И. Карасик утверждает, что «использование имён собственных связано с указанием на статусное различие коммуникантов» [2, 198]. Собственные имена хранят в себе информацию об истории, быте, менталитете, верованиях, фантазиях того народа, к которому принадлежат. Немаловажную роль играют исторические контакты между народами. К примеру, распространёнными, как нам кажется, русскими именами – Иван, Мария, Анна, Михаил – детей начали называть лишь с принятием христианства. Поэтому познание специфики любого этноса должно происходить при исследовании онимов.

Для того, чтобы в полной мере раскрыть закономерности происхождения, развития антропонимической системы казахской, русской и английских культур, а также выявить их общие корни и коренные различия необходимо рассматривать имена собственные в мотивационном аспекте.

Анализ личных имён казахов показал, что семантика тесным образом связана с несколькими факторами:

во-первых, это принадлежность к тюркской языковой группе. Особенностью тюркской антропонимии является то, что огромный пласт национальных тюркских имён образовался путём перехода нарицательных существительных, обозначающих представителей животного, растительного мира, в категорию имён собственных. К примеру, Аслан с тюркского языка переводится как «лев», женские имена Раушан – «цветок», Карлыгаш – «ласточка». Подобных примеров большое количество.

во-вторых, это исповедование Ислама. Распространение исламской религии на территории современного Казахстана началось в X веке. Исламская культура внесла значимые изменения не только в духовную жизнь кочевников, но и в повседневный уклад жизни. После принятия ислама дети стали получать арабские, мусульманские имена: Мухаммад, Иса, Ильяс, Муса – имена пророков, упомянутых в Коране; Аиша – имя жены пророка Мухаммада. На мусульманскую принадлежность имени указывает арабская имяобразующая морфема – Улла, производное от Аллах. Асатулла – «Божий лев»; Хабибулла – «любимец Аллаха».

в-третьих, это кочевой образ жизни, который испокон веков вели казахи. Быт казахов был тесно связан со скотоводством, численность поголовья достигала нескольких тысяч. Именно большие стада лошадей, крупного рогатого скота, овец являлись признаками зажиточной семьи. В этих условиях появляются имена Жылкыбай – «богатый лошадьми», Токтыбай – «богатый ягнятами».

Отметим, что казахская антропонимическая система имеет связь с апеллятивами и характеризуется отапеллятивной мотивацией. Это подтверждает У.А. Мусабекова, отмечая, что казахская антропонимия – «живая, развивающаяся система, сохранившая тесные связи с апеллятивами, бурно реагирующая на все социально-культурные события притоком новых антропонимов апеллятивного происхождения» [3; 6]. К примеру, ребёнка, родившегося в снежный день, принято было называть Буранбаем, в дни празднования Наурыза – Наурызбаем, Мейрамом («праздник»). А имя новорождённого, чей отец был пожилым человеком, состояло из двух частей: первая – количество лет, возраст отца, вторая часть – бай, что обозначает «богатый человек». По такому принципу возникло мужское имя Сексенбай, обозначающее, что отцу во время рождения было восемьдесят лет.

В казахских семьях большой радостью является рождение мальчика – продолжателя рода предков. Отсутствие сыновей нередко становилось проблемой для всей семьи. Сыновей просили в молитвах. Желание, чтобы в семье в скором времени появился младенец мужского пола, послужило мотивацией для появления женского имени Улболсын – «пусть будет сын». Из этого имени можно вычленив следующую информацию: женщина родилась в семье, где желали сыновей, поэтому чтобы следующим был сын, ей дали имя, которое включает в себе просьбу о появлении на свет мальчика.

Отсюда можно сделать вывод, казахские антропонимы заключают в себе информацию не только о человеке – носителе имени, но и о его семье.

В русской антропонимической системе, напротив, главная роль отведена отантропонимической мотивации. Антропонимическое пространство, как правило, замкнуто, пополнение имён происходит за счёт заимствованных имён. План содержания русских имён несколько скуден, по сравнению, с казахскими, они не отражают никакой дополнительной информации. К примеру, имя Святослав обозначает «Священная слава», кроме этого никакой дополнительной информации вычленив из имени невозможно. Как уже было указано, пласт русских имён состоит из заимствованных имён из греческого, иврита и других языков. Например, Алексей – с греческого «alexо» - защищать; Николай – от греческого «От nike – победа и laos –

народ»; Михаил – с древнееврейского «Mika'el – равный богу Яхве»; Екатерина – от греческого «katharios – чистый».

Несколько схож исторический путь развития с казахскими антропонимами английские. Английская антропонимическая система является отражением исторических процессов, процессов заимствований из европейских языков, библейских сюжетов, художественных произведений. Nestor – персонаж поэм Гомера «Иллиада», «Одиссея»; Abel – имя, заимствованное из библейского сюжета об Адаме и Еве; Arthur – Артур – заимствование из кельтского языка.

Заметная роль апеллятивов в образовании английских антропонимов: личные имена – это ещё и предметы, и явления окружающего мира, топонимы, слова, указывающие на внешний вид человека, его деятельность. Имя Sharon образовано от названия долина Шэрон в Палестине; Holland – английское наименование европейского государства Голландия (Нидерланды); April, May – названия месяцев «Апрель», «Май»; Daisy – наименование цветка – маргаритка; Magnolia – магнолия; Beryl – наименование камня берилл; Leo – лев. При образовании имён собственных в английском языке широко используются абстрактные понятия: Joy – «удовольствие», «веселье»; Modesty – «скромность».

Проведя лексико-семантический анализ антропонимических систем трёх языков, принадлежащих различным языковым группам и семьям, мы можем сделать вывод о том, что отпечаток на формирование имён накладывают исторические процессы. Казахская и английская антропонимическая системы гибкие и легко принимают заимствования, имеют широкий набор имён, в то время как русская – неподвижна и весьма ограничена в выборе антропонимов.

Литература

1. Российский гуманитарный энциклопедический словарь: В 3 т. / Гл. ред. П.А. Клубков; Рук. проекта С.И. Богданов. – М.; СПб.: ВЛАДОС, 2002.
2. Карасик В.И. Язык социального статуса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2002. – 333 с.
3. Мусабекова У.А. Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.02.- Алматы, 1996. – 27 с.: ил.
4. Петровский Н.А. Словарь русских личных имен: Более 3000 единиц. – М.: Русские словари, 2000 // Электронная версия, «ГРАМОТА.РУ», 2002.
5. Рыбакин А.И. Словарь английских личных имён: 4000 имён. 3-е изд., испр. М.: Астрель; АСТ, 2000.

УДК 070(075.8)

КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТЬ ДАННЫХ ПРИ РАЗРАБОТКЕ ПРОГРАММНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Қабыкен М.Ә.

*(магистрант 2 курса Кокшетауского университета им. А. Мырзахметова,
научный руководитель – Кусаинова У.Б.)*

Введение

Конфиденциальность данных продолжает оставаться одним из важнейших приоритетов как для руководителей компаний, так и для клиентов во всем мире. Фактически, исследования показали, что кибербезопасность является внешней проблемой номер один для последнего десятилетия.

Многие из крупнейших мировых компаний реагируют на кризис конфиденциальности данных, инвестируя миллионы долларов в создание внутренних групп по кибербезопасности. Эти же фирмы также сотрудничают с фирмами по разработке программного обеспечения, чтобы найти труднодоступных экспертов по конфиденциальности в то время, когда спрос на этих специалистов значительно превышает предложение.

Компании могут улучшить свою внутреннюю кибербезопасность и опередить хакеров, соблюдая соответствующие правила конфиденциальности данных. Кроме того, важно следовать соответствующим моделям безопасности, чтобы гарантировать соответствие разработки отраслевым стандартам безопасности [1, С. 68-73].

Лучшие компании также будут уделять приоритетное внимание кибербезопасности, создавая многопрофильные группы разработчиков, которые интегрируют вопросы конфиденциальности данных на каждом этапе жизненного цикла разработки программного обеспечения.

1. Важность конфиденциальности данных

Как упоминалось выше, конфиденциальность данных - это проблема номер один, с которой сталкиваются весь информационный мир сегодня. Причина этого беспокойства очевидна - количество утечек данных продолжает расти как по количеству, так и по сложности с каждым годом. Исследования показали, что хакеры во всем мире пытаются взломать новый компьютер в среднем каждые 39 секунд.

Увеличение числа атак сказывается и на бизнесе. Исследования показывают, что к 2021 году общие затраты на кибератаки обойдутся глобальному бизнесу более чем в 6 триллионов долларов.

Отдельным предприятиям есть о чем беспокоиться. Новое исследование показало, что утечка данных стоит компаниям в среднем 3,86 миллиона долларов финансового ущерба. Это из-за комбинации потерянного бизнеса, испорченного бренда, расследований и нормативных затрат. Компании могут ожидать, что стоимость успешной кибератаки вырастет по мере вступления в силу новых законодательств [2, С. 8-14].

Этот невероятный натиск атак означает, что компании должны расставить приоритеты и обновить свои усилия по обеспечению информационной безопасности прямо сейчас. Первым шагом в этом процессе является ознакомление с соответствующими национальными и местными законами.

2. Соблюдение правил конфиденциальности данных

Одной из наиболее важных тенденций в области кибербезопасности является усиление национальных и местных нормативных актов, в которых подробно описывается, как компании должны уделять приоритетное внимание конфиденциальности данных.

Самым важным набором правил конфиденциальности данных, безусловно, является «Общий регламент по защите данных» (GDPR - General Data Protection Regulation), в Казахстане это Закона Республики Казахстан от 21 мая 2013 года "О персональных данных и их защите" (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.) [3].

Эти правила защищают конфиденциальность данных всех граждан. Это означает, что каждое предприятие (компания), которая ведет бизнес с гражданами, должна соблюдать эти правила при взаимодействии, независимо от того, где находится компания.

GDPR требует, чтобы все компании запрашивали согласие клиентов перед обработкой данных. Кроме того, они обязаны собирать и хранить эти данные анонимно - и должны информировать потребителей, если их данные были потенциально скомпрометированы в результате взлома.

Наконец, крупные компании должны назначить специального сотрудника по защите конфиденциальности данных, которому поручено контролировать стратегию кибербезопасности компании и реагировать на клиентов в случае успеха кибератаки.

Юридические лица должны сообщать своим клиентам и сотрудникам, какими типами личной информации они обладают, конкретные данные, собранные за последние двенадцать месяцев, и разрешать клиентам запрашивать, чтобы личная информация не передавалась третьим лицам.

Наконец, потребители могут потребовать удалить все личные данные, которую компании должны соблюдать в соответствии с законом.

Хотя различные национальные и местные законодательства могут затруднить соблюдение конфиденциальности данных, чрезвычайно важно обеспечить соблюдение всех соответствующих правил при разработке программного обеспечения.

3. Выбор правильной модели безопасности

Перед запуском проекта разработки программного обеспечения важно выбрать для него правильную модель безопасности. Эта стратегия конфиденциальности данных определит, соответствует ли программное обеспечение отраслевым стандартам информационной безопасности, и позволит компаниям с уверенностью выпускать программное обеспечение для широкой публики [4].

Большинство компаний могут выбрать ту модель, которая лучше всего соответствует их возможностям разработки, но предприятиям, которые хранят конфиденциальную информацию - например, финансовые, медицинские и образовательные учреждения, - следует выбрать модель, ориентированную на безопасность, например методологию доверенного программного обеспечения. Руководители, которые не уверены, какая модель безопасности лучше всего подходит для их проекта, должны обратиться за профессиональной поддержкой к надежному консультанту.

Что касается персонала, то это самый важный шаг, который руководство может предпринять для обеспечения надлежащей конфиденциальности данных, - это с самого начала создать многопрофильную команду разработчиков.

Эти группы, состоящие из самых разных специалистов, в последнее время завоевали популярность, потому что они интегрируют важные аспекты, такие как конфиденциальность данных, пользовательский дизайн и обеспечение качества, на каждом этапе жизненного цикла разработки программного обеспечения.

Обычно в их число входят эксперты по безопасности программного обеспечения, специалисты по пользовательскому опыту и пользовательскому интерфейсу, а также специалисты по ручному тестированию и инженер-разработчик программного обеспечения.

Собирая этот тип сверхмощной команды с самого начала, менеджеры обеспечат лучший конечный продукт. Это потому, что эти команды постоянно проверяют и исправляют ошибки кодирования. Кроме того, эксперты по безопасности помогают руководителям проектов выбрать правильную методологию безопасности и проверить конфиденциальность данных, пока базовая структура все еще находится в разработке [5, С. 364-366].

Заключение

Руководители предприятий (компаний), стремящиеся к развитию своего бизнеса, поддержанию высокой репутации и избежанию юридических проблем, должны серьезно относиться к информационной безопасности. Это связано с тем, что количество и изощренность кибератак только продолжают расти и не демонстрируют никаких признаков ослабления.

Компании могут интегрировать проблемы конфиденциальности данных в свои проекты разработки, выбрав соответствующую методологию безопасности и создав многопрофильную команду, способную интегрировать эти проблемы безопасности на каждом этапе процесса.

Литература

1. Борисова К.В., Кудашкин Я.В. Международная информационная безопасность как основополагающий фактор национальной безопасности // Сборник научных трудов. Национальная безопасность: противодействие экстремизму и терроризму и перспективы преодоления глобальных проблем, 2016. – С. 68-73.
2. Галушкин А.А. К вопросу о значении понятий «национальная безопасность», «информационная безопасность», «национальная информационная безопасность» // Правозащитник, 2015. - №2. – С. 8-14.
3. Закон Республики Казахстан от 21 мая 2013 года № 94-V «О персональных данных и их защите» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)
4. Саматов К.М. Персональные данные работников организации и их защита. Учебное пособие. Интернет-издательство Ridero, 2016. - 90 с.
5. Зефирова С.Л., Голованов В.Б. Система менеджмента информационной безопасности организации // Труды международного симпозиума «Надежность и качество», – 2016. – С. 364-366.

UDK 372.88

THE USE OF LEXICAL GAMES AND TECHNIQUES AT ENGLISH LESSONS AS A WAY TO INCREASE MOTIVATION TO LEARNING

Mambetova M.B., Rakhmetova Sh.S.
(*M. Kozybaev NKU*)

The article is devoted to the use of playful methods and techniques in the process of teaching English at school. Here the article proves with the help of examples that the theme of game application in the lessons is actual in the modern pedagogic reality because the game is one of the most important means of physical, mental and moral education of a child, it helps to activate his activity, develops cognitive activity, observation, attention, memory, thinking, creative imagination, supports interest to the studied material, takes away the weariness, i.e. makes the education process amusing for children.

Games are one of the most necessary and relevant forms in English language teaching methodology. Not only does play at any school age not lose its psychological significance as a desirable activity, but it also continues to develop the child's mental functions, above all imagination, communication skills in games with rules, in intellectual games. Moreover, play as a free activity has a relaxing effect on the child. In learning activities, playful moments can be used to help the child not only take a break, relieve the feeling of pressure, but also learn to distinguish the features and differences between play and learning activities.

The topic of using games in the classroom is relevant in today's pedagogical reality, as games are one of the most important means of physical, mental and moral education of a child. The use of games in the learning process helps to activate the child's activity, develops cognitive activity, observation, attention, memory, thinking, supports interest in what is being studied, develops creative imagination, imaginative thinking, relieves fatigue in children, as the game makes the learning process entertaining for the child.

Thus, my goal is to demonstrate the use of playful technology in the classroom in years 7-8 and prove that its use is important for pupils, develops memory, imagination and

creative thinking, increases their vocabulary and stimulates their interest in the English language and the culture of the English-speaking world.

Since classes in comprehensive schools are mixed and, as a consequence, linguistic ability can vary widely, many students have difficulties in mastering the learning material when using the model curricula.

Interest in the subject diminishes. To help precisely such children, I use play techniques. Play is defined as a form of activity in conditional situations aimed at recreating and assimilating social experience fixed in socially fixed ways of doing things, in science and culture. Play is a specific activity that includes all components of activity, and the result is an emotional fulfilment.

These are only some definitions of play, but I would like to point out that they are all similar in essence. Despite some differences, what the researchers of the problem have in common is that play is a way of personal development.

Nowadays there are many kinds of games, but among them we can distinguish the following groups:

1. phonetic;
2. lexical;
3. phrase games;
4. grammar games;
5. Games for learning to read;
6. games for teaching listening;
7. games for learning to speak;
8. mixed games;
9. communication games. [1. p. 118–119].

As mentioned above, the main purpose of the game exercises is to increase the effectiveness of the lesson. But I want to emphasize that play should be seen as one of the exercises, not as entertainment and should be wisely combined with other tasks. It is known that the principle of the child's activity in the learning process has been and remains one of the basic ones in didactics. It refers to a quality of activity which is characterized by a high level of motivation, a perceived need to acquire knowledge and skills, efficiency and conformity with social norms. This kind of activity does not often happen by itself, but is a consequence of the pedagogical technology used. Any technology has tools that activate and intensify students' activities, and in some technologies these tools are the main idea and basis for effective results. These technologies include playful technologies.[2. p. – 23].

According to psychologist A.A. Leontiev, the motivation created by play should be presented along with communicative, cognitive and aesthetic motivation. All of these together constitute learning motivation. The strongest motivating factor is the teaching methods that satisfy the students' need for novelty in the material being studied and the variety of exercises to be performed. The use of a variety of learning activities helps to retain linguistic phenomena in the memory, create more persistent visual and auditory impressions and maintain students' interest and engagement. Nowadays the idea of the necessity of teaching foreign languages as communication in a collective activity taking into account personal and interpersonal relations: teacher - group, teacher - pupil, pupil - group, pupil - pupil has also become evident. [1. p. 10–11].

Motivation is one of the most important component of any activity and is of interest to many disciplines.

Games are an active way of achieving many educational goals. For example:

1. To reinforce what has just been taught;
2. a game is a very good way of repeating what has been taught;
3. a game is an excellent way of spurring pupils on and getting them to work actively in class when they should be doing less enjoyable things;

4. game is a way of changing activities after a difficult oral exercise or other tedious activity;
5. game is an ideal opportunity to relax;
6. fast, spontaneous game increases attention, and makes pupils more lively and perceptive;
7. game allows the teacher to correct student' mistakes quickly, without allowing them to be deeply rooted in the memory;
8. games help students memorize deeply and permanently. Learners tend to remember things they have enjoyed doing;
9. Games make learning, which is sometimes difficult and tedious, fun, and they increase their motivation to learn. [3. p. – 34].

Games can be used at the beginning or at the end of the lesson to divide the lesson into two parts, releasing tension, at the teacher's discretion. It is important that the work is positive and rewarding and also serves as an effective stimulus when the children's interest and motivation to learn a foreign language begins to wane.

We used the games inwork experience at the school. We wanted to see if games could be a motivation for learning English. We had two classes 7 and 8. The students differed in their level of knowledge and character. Class 7 was the more brisk class, We played games at the beginning or at the end of each lesson, whereas in class 8 I only played once a week. At the end of the day, the 7th grade scores increased by 2%. The students became more attentive, learned to read well, memorized new words, worked in pairs and in teams, and their memory improved. They became interested in the English language, they began to understand English speech and talk about things they could not talk about before.

This is what we was aiming for when playing with my students:

1. Simplicity of explanation. The rules of the game should be simple. I think the best way is to explain the rules of the game in the students' own language and spend the rest of the time on the game itself. (I only spend a couple of minutes explaining the rules. This is better than spending a lot of time explaining the rules in the target language.)

not expensive and complicated materials to play.

2. Versatility. I like games which can be easily adjusted to the number, age and level of students.

Thus, I try to use all types of games meeting these requirements in my practice and I can conclude that they contribute to expansion of knowledge, skills and general outlook of pupils, develop attention, memory, thinking, imagination and other mental processes of a child, increasing his/her motivation for learning.

The change of activities, the inclusion of play, the stimulation of a creative attitude to the topic of the lesson, the presence of competitive moments increases the child's mental performance, cognitive activity and motivation to learn the language. The stimulus to attract students' attention is also the novelty of the structure of the lesson: physical stimulus or a dynamic pause, the change of activities, the presentation of the material in the most accessible rational way, non-traditional system of questioning, musical accompaniment [4, p. – 5].

The study of an English language is designed to make a certain contribution to the development of independent thinking, logic, memory, imagination of the child, to the formation of his emotions, to the development of his communicative and cognitive abilities.

In conclusion, we have tried to use all types of games that meet these requirements in our practice. We conclude that lexical games contribute to the expansion of knowledge, skills and general outlook of students, develop attention, memory, thinking, imagination and other mental processes of children, increasing their motivation for learning.

We concluded that through game, learning becomes a joyful, exciting, important activity for children. Play is a part of their life. By playing, the child learns about the world and the relationship between people, implements creative needs and cognitive interest.

We have found that games are often very simple to organise and do not require special equipment. Games can be used in an English lesson, as long as they are appropriate to the aims and objectives of the teaching.

References

1. Stronin M.F. Teaching games in English lessons. - M., 1981.
2. Kolesnikova O.A. Games in teaching foreign languages // Foreign languages at school. - 1989. - № 4.
3. Kurbatova M.Y. Game methods of teaching English grammar at the initial stage // Foreign languages at school. - 2006. - № 3.
4. Lesovaya Y.V. On the application of frame technology in the study of English. // Municipal Education: Innovations and Experiment 2011. № 1. P. 73-79.

УДК 81.255

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Мирзаджанова В.А., Бегман О.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В английском языке насчитывается свыше 15 тысяч фразеологических единиц, и для них существуют специальные словари, где фразеологизмы классифицируются по темам. Одной из тематик – фразеологическим единицам (ФЕ) с компонентами цветообозначения - и посвящена настоящая работа. Входя в состав фразеологических единиц, слова цветообозначения становятся основой их объединения вокруг специфического семантического признака, образуя тем самым особое фразеологическое семантическое поле, фразеологической основой которых выступают разные семантические классы слов, обозначающих цвет.

Сопоставительное изучение фразеологических оборотов с компонентом цветообозначения показывает, что роль цветообозначений определяют как лингвистические, так и экстралингвистические факторы: культурные традиции, уклад, нравы и обычаи народа, особенности национальной психологии и сознания, а также различные события, факты объективной действительности.

Центральное место в описании фразеологических соответствий занимает проблема эквивалентного воспроизведения значений образных фразеологических единиц. Семантика таких единиц представляет собой сложный информативный комплекс, имеющий как предметно-логические, так и коннотативные компоненты. Наиболее важными из них с точки зрения выбора соответствия в ПЯ являются следующие: 1) переносный или образный компонент значения фразеологизма; 2) прямой или предметный компонент значения фразеологизма, составляющий основу образа; 3) эмоциональный компонент значения фразеологизма; 4) стилистический компонент значения фразеологизма; 5) национально-этнический компонент значения фразеологизма [1, с. 182].

В.Н. Комиссаров выделяет четыре основных способа перевода образной фразеологии. Первый тип соответствий обычно именуют **фразеологическими эквивалентами**. При использовании таких соответствий сохраняется весь комплекс значений переводимой единицы. В этом случае в ПЯ имеется образный фразеологизм, совпадающий по всем параметрам с фразеологической единицей оригинала, например:

to play with fire - 'играть с огнем';
to read between lines - 'читать между строк'.
Strike the iron while it is hot - 'куй железо, пока горячо' [2].

Использование такого соответствия позволяет наиболее полно воспроизвести иноязычный фразеологизм, и переводчик прежде всего пытается его отыскать. Однако при этом следует учитывать два обстоятельства, ограничивающих возможность применения первого вида фразеологических соответствий.

Во-первых, фразеологических эквивалентов сравнительно немного. Чаще всего они обнаруживаются у так называемых интернациональных фразеологизмов, заимствованных обоими языками из какого-нибудь третьего языка, главным образом, латинского или греческого: *the hill of Achilles* - 'Ахиллесова пята', *the sword of Damocles* - 'Дамоклов меч'.

Эквивалентные единицы могут быть заимствованы и в более поздний период. Так, и английский, и русский языки заимствовали из французского языка пословицу: *Le jeu ne vaut pas la chandelle* – *The game is not worth the candle*; *Игра не стоит свеч*.

Во-вторых, как отмечает В.Н. Комиссаров, при заимствовании обоими языками одного и того же фразеологизма его значение в одном из них может видоизмениться, и в результате эти фразеологизмы окажутся «ложными друзьями переводчика»-сходными по форме, но разными по содержанию. Например, английское *to lead by the nose* и русское 'водить за нос' по форме совпадают, но английский фразеологизм означает 'полностью подчинить, командовать', а русский 'обманывать'. Аналогичным образом *to throw dust in the eyes* означает 'обманывать', а 'пускать пыль в глаза' - 'хвастаться, важничать'. Расхождение между соответствующими фразеологизмами может быть связано с коннотативными компонентами их семантики. Так, английский фразеологизм *to save one's skin* соответствует русскому 'спасти свою шкуру', когда он употребляется в отрицательном смысле. Но этот же фразеологизм может иметь положительную коннотацию, и тогда такой перевод окажется неправильным, например: *Betty saved Tim's skin by typing his report for him* - 'Бетти выручила (спасла от неприятностей) Тима, напечатав за него доклад'.

Как отмечает В.Н. Комиссаров, второй тип фразеологических соответствий представляют так называемые **фразеологические аналогии**. В случае отсутствия фразеологического эквивалента, следует подобрать в ПЯ фразеологизм с таким же переносным значением, основанном на ином образе. Например:

To turn back the clock - 'повернуть вспять колесо истории'.
A bird in the hand is worth in the bush - 'лучше синицу в руки, чем журавля в небе'.
move heaven and earth to get smth. - 'свернуть горы на пути к чему-либо';
cry on smb's shoulder - 'плакаться кому-либо в жилетку';
make hay while the sun shines - 'куй железо, пока горячо';
work one's fingers to the bone - 'работать, не покладая рук';
catch somebody red-handed - 'поймать на месте преступления' [2].

Использование соответствия этого типа обеспечивает достаточно высокую степень эквивалентности.

Национально-окрашенные фразеологизмы следует передавать русскими фразеологическими единицами, в которых национальная окраска отсутствует:

he will not set the Thames on fire - 'он пороха не выдумает';
to fight like Kilkeny cats - 'бороться не на жизнь, а на смерть';
when Queen Anne was alive - 'вовремя оно';
Queen Anne is dead! – 'открыл Америку!'
to be from Missouri – 'быть скептиком' [2].

Ещё одним способом перевода фразеологизмов является **дословный перевод (калькирование)**. Как отмечает Л.Ф. Дмитриева, дословный перевод, калькирование фразеологических единиц может быть применен лишь в том случае, если в результате калькирования получается выражение, образность которого легко воспринимается русским читателем и не создает впечатления неестественности и несвойственности общепринятым нормам русского языка. Например:

put the cart before the horse - 'поставить телегу впереди лошади';

people who live in glass houses should not throw stones - 'люди, живущие в стеклянных домах, не должны бросаться камнями';

keep a dog and bark oneself - 'держат, собаку, а лаять самому'.

Соответствия-кальки обладают определенными достоинствами и достаточно широко используются в переводческой практике. Во-первых, они позволяют сохранить образный строй оригинала, что особенно важно в художественном переводе.

Во-вторых, они дают возможность преодолеть трудности, которые возникают, когда в оригинале образ обыгрывается для создания развернутой метафоры.

Так, английский фразеологизм *It is raining cats and dogs* обычно переводится 'дождь льет как из ведра', но в сочетании с другими словами – *It was raining cats and a little puppy got on my page*, предпочтительней использовать кальку, чтобы можно было обыграть тот же образ (возможно, с поясняющими дополнениями типа 'как говорится', как 'говорят англичане') и т. д. Например: 'Был такой дождь, будто, как говорят англичане, с неба сыпались кошки и собаки, и один маленький щенок упал мне на страницу'. Эти преимущества фразеологической кальки побуждают порой использовать такой способ перевода даже при наличии эквивалента или аналога. У русской пословицы 'Соловья баснями не кормят' есть английский фразеологический аналог – *Fine words butter no parsnip*, но предпочтительней использовать кальку – *Nightingales are not fed on fairy-tales*.

В.Н. Комиссаров отмечает еще одну немаловажную трудность при создании фразеологической кальки - это придание ей подходящей формы крылатой фразы. Для этого иногда целесообразно приблизить кальку к уже имеющемуся образцу. Так, для перевода английской пословицы *Rome was not built in a day* не может быть использован русский фразеологизм с таким же переносным значением - 'не сразу Москва строилась' - из-за его национальной окраски. Можно дать точную кальку 'Рим не был построен за один день', но еще лучше приблизить его к русской пословице 'Не сразу Рим строился'.

Описательный перевод фразеологизмов

Л.Ф. Дмитриева, С.Е. Кунцевич, Е.А. Мартинкевич, Н.Ф. Смирнова утверждают, что в целях, объяснения смысла фразеологической единицы, которая не имеет в русском языке ни аналога» ни эквивалента и не подлежит дословному переводу, переводчику необходимо прибегнуть к описательному переводу. Например:

a skelet on in the cupboard - 'семейная тайна; неприятность, скрываемая от посторонних;

grin like a Cheshire cat - 'ухмыляться во весь рот;

Peeping Tom - 'человек с нездоровым любопытством, тайно следящий за другими;

the real McCoy - 'отличная вещь, нечто весьма ценное';

give a wide berth - 'избегать, уклоняться'. [3].

Таким образом, переводчик при переводе ФЕ должен:

- ✓ правильно идентифицировать ФЕ и не путать ее со свободным словосочетанием во избежание буквализмов и неточностей;
- ✓ где это возможно, переводить, подбирать соответствующую русскую ФЕ;

- ✓ учитывать контекст;
- ✓ подбирать ФЕ, соответствующие друг другу по стилю;
- ✓ учитывать речевые характеристики героев;
- ✓ быть внимательным при переводе ФЕ, содержащих национальные реалии.

Стоит так же отметить, что все выражения с компонентом цветообозначения, переводятся на русский язык тремя основными путями:

- ✓ с компонентом цвета (*black and white* – *черное или белое*);
- ✓ без компонента цвета (*white hot metal* – *раскаленный металл*);
- ✓ выражения, которые имеют два варианта перевода: с компонентом цвета и без него (*white-collar worker* – *работник офиса или белый воротничок*).

Чтобы сохранить семантические характеристики выражения, большая часть отобранных пословиц, поговорок и идиом переводятся на русский язык без сохранения компонента цвета в русском варианте выражения.

Для анализа способов перевода английских фразеологизмов с компонентом цветообозначения на русский язык было отобрано 50 ФЕ. В качестве ресурса для поиска ФЕ использовались следующие источники: LongmandictionaryofEnglishIdioms, Longman. 1980. Longman Dictionary of Contemporary English. London, 1997. Из общего количества отобранных единиц 10 составили ФЕ с белым компонентом, 10 - с чёрным цветом, 10 - с зеленым, 10 - с синим цветовым компонентом, 5 с красным и 5 с желтым цветами.

Проведя исследование, мы получили следующие результаты:

- ✓ 11 ФЕ были переведены при помощи фразеологических эквивалентов;
- ✓ фразеологическими аналогами были переведены 8 ФЕ;
- ✓ описательный перевод использовался при переводе 29-и ФЕ;
- ✓ дословный перевод был применен при переводе 2-х ФЕ.

Схематично полученные результаты можно отобразить следующим образом (Рис.1):

Рис.1 – Соотношение способов перевода английских ФЕ с компонентом цветообозначения на русский язык.

Также было проведено исследование в рамках отдельного цвета.

В рамках ФЕ с белым цветом фразеологический эквивалент был применен 4 раза. Например: *white as snow* - *белый как снег*; *The White House* - *Белый дом*. Фразеологический аналог при переводе ФЕ с компонентом «белый» не применялся. Описательный перевод был использован 5 раз. Например: *white lie* - *ложь во спасенье, безобидная ложь*. Дословный перевод применился при переводе одного ФЕ. *White wedding* - *белая свадьба, традиционная свадьба*.

В отношении ФЕ с черным цветом фразеологический эквивалент был применен 3 раза. Например: *black magic* - черная магия. Фразеологический аналог при переводе ФЕ с компонентом «черный» применялся в 3-х случаях. Например: *black looks* - злые взгляды. Описательный перевод был использован 4 раза. Например: *black triangle* – НЛО. Дословный перевод при переводе ФЕ с компонентом «черный» не применялся.

Что касается ФЕ с зеленым цветом, фразеологический эквивалент был применен 1 раз. *To get/have the green light* - получить добро, получить зелёный свет. Фразеологический аналог при переводе ФЕ с компонентом «зеленый» применен 1 раз. *Grass is always greener on the other side* – там хорошо, где нас нет. Описательный перевод был использован 8 раз. Например: *green-eyed monster* – ревность. Дословный перевод при переводе ФЕ с компонентом «зеленый» не применялся.

При переводе ФЕ с синим цветом фразеологический эквивалент был применен 1 раз. *Blue blood* - голубая кровь. Фразеологический аналог при переводе ФЕ с компонентом «синий» применен 2 раза. Например: *to drink till all is blue* - напиться до чертиков. Описательный перевод был использован 7 раз. Например: *blue chip* - акции компании, приносящие высокие дивиденды. Дословный перевод при переводе ФЕ с компонентом «синий» не применялся.

В рамках ФЕ с красным цветом фразеологический эквивалент был применен 2 раза. Например: *red as a rose* - красный как роза (интенсивный красный). Фразеологический аналог при переводе ФЕ с компонентом «синий» применен 2 раза. Например: *to catch someone red-handed* - поймать кого-либо с поличным, застигнуть на месте преступления. Описательный перевод не использовался. Дословный перевод при переводе ФЕ был применен 1 раз. *Waving a red flag in front of a bull* – махать красным флагом перед быком.

Относительно ФЕ с желтым цветом во всех случаях был применен описательный перевод. Например: *yellow dog contract* - «желтое обязательство» (обязательство о невступлении в профсоюз, о неучастии в забастовках и пр.); *Yellow Jack* - желтая лихорадка.

Таким образом, определённых закономерностей взаимосвязи компонента определённого цвета со способом его перевода выявлено не было. Особенности перевода в рамках каждого отдельного цвета соответствуют в целом общей картине способов перевода фразеологизмов данного типа.

В заключении хотелось бы ещё раз подчеркнуть, что, будучи носителями определённого национального колорита, фразеологизмы с компонентом цветообозначения представляют определённый интерес в плане их изучения, и вместе с тем вызывают определённые трудности у переводчиков. Поэтому для правильной передачи фразеологизмов любого вида, в том числе и фразеологизмов с компонентом цветообозначения, необходимы знания их структурно-семантических особенностей, а также способов их передачи средствами иностранного языка.

Литература

1. Теория перевода (лингвистические аспекты), Комиссаров В.Н., М., 1990, 253 с.
2. Русско-английский фразеологический словарь, Лубенская С.И., 1997.
3. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения в практике преподавания иностранных языков, Грабовская Ю.Ю., Б. - 2017, 61 с.
4. Longman dictionary of English Idioms, Longman, 1980.
5. Longman Dictionary of Contemporary English. London, 1997.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПОДКАСТОВ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
КАК ИНОСТРАННОГО: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР И
ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ**

Молдабаева Т.О.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Today we are living in a rapidly developing world full of technological advancement. One way of observing such progression is to look at the methods used to teach foreign languages using different types of applications. Our specific attention is drawn towards the implementation of such helpful applications as podcasts. According to the generally accepted interpretation of the notion “podcast”, it is an episodic series of digital audio files that can be listened online or downloaded to a personal device for offline listening. In other words, a podcast is a program made available in digital format for automatic download through the internet [1]. Almost a decade ago it became gradually integrated into foreign language teaching and lots of studies are done to analyze the effectiveness of podcasts. Based on the different studies and available literature in this field, we can assume that there are lots of advantages of teaching through podcasts. Firstly, in this paper, we would like to focus on such benefits outlined by prior research on the topic. Then, we will provide the results obtained from our teaching experiments. And finally, we will discuss the prospects of implementing podcasts in foreign language teaching.

One of the key advantages is that podcasts can be used as a motivating teaching tool. While using such applications, students have intrinsic motivation to learn as it is more fun in this way rather than learning the grammatical rules by heart. This advantage of podcasts was highlighted in many articles written by second language teachers. In any kind of learning, motivation play a significant role in achieving success. Without motivation, students cannot acquire a foreign language to a satisfactory extent. This is why so much literature in foreign language teaching, especially in English teaching, outlined the importance of motivation while studying and learning process [2, p. 1].

The other benefit of using podcasts in teaching English is that one can find the endless list of podcast sources that are published anew every week or even every day. These audio files might be also regarded as the illustration of a variety of English accents for students. In late studies, it was revealed that students could not understand the English speech outside the classroom because of the lack of experience with different kinds of accents. To avoid such issues teachers should add the listening tasks in the syllabus. It will help learners to train their abilities to understand a foreign speech with different aspects such as American, Canadian, Indian, British, Asian, Russian, and so on. It is essential to understand uncommon speech even if is not obligatory to differentiate such accents [3, p. 14].

Lots of researchers in the field of second language learning and foreign language teaching in general demonstrated the successful fruits of autonomy. Podcasts usage in teaching English can bear such fruitful results as enhancement of learners’ autonomy. Especially, it is worthy to note that podcasting can be credited in this regard. Podcasting is the process of creating podcasts which is composed from such steps as preparing the text for recording, recording, editing, and publishing the prepared audio in podcast services. Whereas each step of podcasting might involve the observation and participation of the teacher, learner has the variety of choices in dealing with their products. The central role is given to a student,

not a teacher who usually performs such tasks in a traditional teaching set. Once autonomy is developed, students can further be engaged in learning English via other activities [4, p. 2].

One of the priorities set out by many podcasters is that podcasts can be accessed anytime and anywhere without any constraints and effortlessly. The usual duration of a podcast is not so long, approximately ten or twenty minutes based on the type of the podcast. It is apt for students' short period of concentration and one is not bored with very long speeches. The length of the speech in a foreign language is especially important because it is a tiresome activity to listen to uncommon language for a long period of time. Podcasts can save us from such problems because of their easiness in usage and the short length of the audio. Furthermore, English learners have an opportunity of listening to such audio files at home or anywhere else besides the classroom walls. It will develop an interest in listening to podcasts on the topics of interest not prescribed by teachers. Those who have some problems with internet connection can upload them in advance to listen somewhere else so it is not bound to the access to the internet [5, p. 715].

The before-mentioned advantages are not as salient as those which enhance the language skills. By numerous studies, it was proven that podcasts help enhance such language skills as listening, reading, speaking, and writing. The methodology of improving these active and passive skills in English is simple. During the process of preparing the text for recording, students gather information on the topic of exploration and read lots of sources in a target language. This process of reading while finding the relevant content enhances the reading skill of a learner. While the next step of podcasting, students usually write the text thus focusing on the grammatical rules in a foreign language. It helps to develop the writing skill of an individual. The third process mentioned above is recording. During this process, students train their speaking and pronunciation imitating the original accent. Besides, during the lesson, they train their listening process when listen to English podcasts. It can be also mentioned that while integrating podcasts without creating their podcasts; learners can still benefit the following way described further. First of all, such tasks as attentive listening can be applied while working with the reading passage in English. For example, students can be given a text on a particular topic with open-ended questions. It will stimulate effective listening because students will try to listen to the keywords in the question [6, p. 3].

The other task might involve a general comprehension test, when students need to understand the whole speech rather than simply finding the right answers to the questions. Thus, for the most fruitful result, teachers ought to integrate podcasts along with the reading tasks. Students of a foreign language can train their speaking skills with the implementation of such activities as retelling the story from the podcast, naming the main characters, or giving their own opinions on the issue. It would be also interesting to stimulate debate in the classroom dividing students into the groups that are for and against the topic discussed in the podcast. The writing skill of English learners can receive attention as well. For instance, students can write an essay giving their own opinions on the matter. The other task might be the summary of the podcast in the form of written feedback. Different activities for enhancing English learners four essential skills in a target language can be used depending on the creativity of a teacher [7, p. 55].

According to Yaman, who published the paper on the potential benefits of podcasts for language learning, and studied the implementation of podcasts among Turkish students learning English as a second language, the use of such application can be achieved if it is properly applied, and the difficulty is connected with the pedagogical use for the resources. This statement aligns with our view that the most essential step in the integration of podcasts in teaching English is to choose the most appropriate tasks. Those pedagogical tasks mentioned above can be used for this purpose [8, p. 62].

Fitria wrote in her paper on podcasts that there are certain advantages of using podcasts in foreign language teaching. She indicated positive results of her experimental study on the implementation of podcasts in the English classroom. She used statistical analysis to compare the control and experimental groups each group composing of thirty students. According to the results of the study, there is a significant difference in both listening and speaking achievements between the two groups which supported the assumption about the effectiveness of the podcasts in teaching English for twelfth-grade students. Fitria also highlighted the usefulness of podcasts for enhancing motivation and improving comprehension in a target language. Overall study revealed the effectiveness of this method [9, p. 57].

Bamanger also studied this field, and in his paper on podcasting explored its effect on the writing performance of foreign language learners. He used an analytic scoring rubric to assess the performances of the two groups under observation with the pre-and post-tests. Besides, two paired samples of t-test were used to compute the results of the performances within the group. Bamanger also explored the students' attitude towards the use of podcast instruction to develop writing skills. Based on the result of the study there was a significant decrease in errors regarding such grammatical aspects as spelling, punctuation, and capitalization. The other positive outcome of the study is that students had a positive attitude towards such a technique of teaching English [10, p. 65].

Hasan and Hoon did a review of recent studies on the application in language learning. They reviewed twenty journal articles and outlined the effectiveness of the podcast application in the English language skills of students. According to them, podcasts can help students to improve not only listening and speaking skills, but also grammar, pronunciation, and vocabulary as well [11, p. 128].

Chaikovska studied the integration of podcasts in the classroom of English language and found out that they are indeed effective strategies for English as second language learning. Such benefits of podcasts as authenticity, multileveled, ability to promote intrinsic motivation and personal growth as well as convenience in usage were outlined and reflected upon. Two types of podcasts, namely general and professional, were studied, and concluded that both types of podcasts can be used with first-year university students. In particular, podcasts for general purposes might be used as a preparatory cycle of curriculum, whereas podcasts for professional purposes can be used in the profession-focused cycle curriculum. Overall, she described podcasts as an attractive tool for language learning [12, p. 144].

To test the benefits of using podcasts in a foreign language classroom, we conducted a set of experiments at high school. The first experiment aimed to test whether podcasts improves the listening skill. Two groups of pupils were under study, namely a control group and an experimental group. Pupils in a control group were being taught based on a standard curriculum without the use of any technological devices. Pupils in an experimental group were being taught based on the program implementing podcasts. For a period of four weeks, participants were learning English using podcasts. As the basis for this experiment, we used the series of podcasts from the official website of the British council. At the end of the teaching practice, we took a multiple-choice questionnaire to assess their level of improvement. The result showed that pupils of the experimental group outperformed those from the control group for thirty percent (30%). This improvement in pupils' listening skills is the most important benefit of using podcasts. This might be connected with the fact that they were constantly exposed to a foreign speech with different accents and performed a variety of listening tasks afterward. Thus, they trained their listening skill effectively and became more perceptive of accents.

The second language skill in which we were interested was speaking skill. The same groups of pupils but this time we used podcasts from Ted talks to illustrate the oral

presentation in English on a variety of topics. During the period of time while teaching English at school which lasted for four weeks, we integrated the episodes of the podcasts in the experimental group. At the end of the teaching process, pupils took a speaking test. More specifically, participants were assigned to speak on certain topics which were previously taught using podcasts. The results were estimated using grading with a percentage scale. According to the results, the experimental group outperformed those who were in the control group for about twenty percent (20%). This is the second-best result in the implementation of podcasts in classroom activities. We assume that it is connected with listening to the oral presentation of professional speakers. Based on their examples of how to present the speech in front of the audience, pupils became more confident in speaking up and expressing their ideas. They also improved their pronunciation and presentation skills.

The other skill that we focused on was writing. After the teaching experiment, pupils were assigned to write an essay on the topic of their interest. The writing performance was estimated based on the grammatical correctness, content, and structure. The result illustrated that pupils from an experimental group were better at ten percent (10%). This is since, during the experimental teaching, they were often assigned to write essays on different topics after listening to the podcast. They were also given the transcript of the podcast to write down new words which enhanced pupils' vocabulary. In comparison with a control group, pupils from the experimental group expressed their thoughts in a more eloquent way using the vocabulary developed from the work on podcasts.

Last but not the least, language skill of our interest was the reading skill. The same sets of experimental teaching methods were used in two groups with the only difference in the use of podcasts. Pupils were given a text to read and answer to the mixed type of questionnaires, both open-ended and close questions. As the basis for our final test, we used the materials from IELTS preparation textbooks making sure before the test that they had not come across with those reading passages. The reading performance was evaluated based on the final test on reading comprehension. According to the results, participants from the experimental group outperformed the participants from the control group for five percent (5%). Perhaps it is not a significant improvement in comparison with the results of other language skills but still indicates the improvement. The reason why the pupils from the experimental groups were also ahead in the reading task can be justified with the reading practice during the elaboration on podcasts. Pupils were given the transcripts of recordings to read them thoroughly as pre-, while-, and post-listening tasks. However, the pupils from the control group were also exposed to the reading tasks during the implementation of a standard teaching programme. Notwithstanding this fact that the control group mostly was engaged with reading tasks, still they did not achieve higher results than the experimental group.

Based on the conducted teaching experiment, we revealed the effectiveness of podcasts in English as a second language classroom. Thus, our view aligns with the previous studies in this field. Moreover, we restate that it indeed essential to integrate podcasts into classroom activities as one of the up-to-date effective methods of teaching. Based on our study and observation during the experimental teaching process, we can assume that podcasts help improve English language skills, enhance motivation, and engaging students into the classroom activities. Especially, students' comprehension of the information in a target language was improved. It is also important to note that the effectiveness of the podcasts integration into the syllabus of the English language largely depends on the supportive pedagogical techniques used during conducting the lessons. Podcasting is a great way to develop students' autonomy; however, teachers should support students throughout the process so that they are not neglected [13, p. 18].

English teachers can have the role of facilitator giving advice and helping when needed. Of course, this poses another question connected with the teachers' professional

qualities and ability to use podcasts effectively as well as knowledge and experience creating podcasts. Education should be our prior concern when dealing with podcasts because it is important to learn first how to implement such technologies and how to do podcasting. It is not expected from teachers to be expert podcasters but to be adequately informed of the pros and cons of the technique, the stages of the implementation, and how to transfer the acquired knowledge to the students during podcasting. Fortunately, in the realm of internet development, one can find numerous tutorials on mastering podcasting which might help learn this field. The most crucial point to remember for teachers while integrating podcasts into the classroom of English is that podcasts should not be the only tool for the whole lesson but rather implemented in combination with other techniques such as traditional activities used for teaching English [14, p. 5].

To sum up, podcasts are an effective method to be integrated into English as a second language classroom. We have outlined lots of benefits that such pedagogical strategy conveys such as improving language skills, namely listening, speaking, writing, and reading. The integration of podcasts enhances students' motivation towards learning English and develops students' autonomy. All the advantages of the usage of podcasts and podcasting in the classroom indicate that it can be integrated by English teachers.

References

1. Merriam-Webster online dictionary <https://www.merriam-webster.com/dictionary/podcast>
2. König, L. (2020). Podcasts in higher education: teacher enthusiasm increases students' excitement, interest, enjoyment, and learning motivation. *Educational Studies*, 1-4.
3. Chung, M.Y., & Kim, H.S. (2015). College students' motivations for using podcasts. *Journal of Media Literacy Education*, 7(3), 13-28.
4. Pichugova, I.L., Stepura, S.N., & Pravosudov, M. M. (2016). Issues of promoting learner autonomy in EFL context. In *SHS Web of Conferences* (Vol. 28, p. 01081). EDP Sciences.
5. Bolliger, D.U., Supanakorn, S., & Boggs, C. (2010). Impact of podcasting on student motivation in the online learning environment. *Computers & Education*, 55(2), 714-722 p.
6. Travis, P., & Joseph, F. (2009). Improving learners' speaking skills with podcasts. In *Handbook of research on Web 2.0 and second language learning* (pp. 313-330). IGI Global.
7. Bell, S. (2019). Learner-created podcasts: Fostering information literacies in a writing course. *Discourse and Writing/Rédactologie*, 29, 51-63 p.
8. Yaman, I. (2016). The potential benefits of podcasts for language learning. *Journal of educational and instructional studies in the world*, 6 (1), 60-66 p.
9. Fitria, U., Vianty, M., & Petrus, I. (2015). Using podcast to improve students' listening and speaking achievements. *The Journal of English Literacy Education (The Teaching and Learning of English as A Foreign Language)*, 2 (1), 55-68 p.
10. Bamanger, E.M., & Alhassan, R.A. (2015). Exploring Podcasting in English as a Foreign Language Learners' Writing Performance. *Journal of Education and Practice*, 6(11), 63-74 p.
11. Hasan, M. (2013). Podcast applications in language learning: A review of recent studies. *English language teaching*, 6(2), 128-135 p.
12. Chaikovska, O. (2018). Podcasts in teaching ESL. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України. Професійна педагогіка*, (16), 142-146.
13. Nataatmadja, I., & Dyson, L.E. (2008). The role of podcasts in students' learning. *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 2(3), 17-21 p.
14. Green, T. D., Brown, A., & Robinson, L. (2008). *Making the most of the web in your classroom: A teacher's guide to blogs, podcasts, wikis, pages, and sites*. Corwin Press.

THE ENGLISH LANGUAGE IN 21ST CENTURY: CULTURAL AND ETHICAL ASPECTS

Molchanov S.O.

(Moscow Pedagogical State University)

English is currently the main language of international communication, which continues to maintain the leading position in the number of speakers [2]. The spread of the English language is historically associated with the powerful influence of the British colonial Empire, as well as with the increased role of the United States of America in the system of international relations and intercultural communication in the 20th century. English has an official status in numerous developed countries, where it sufficiently remains as the second official language.

Today, most scientific discoveries are made by the joint efforts of people who speak different languages and live on all continents. In this regard, the importance of learning a foreign language becomes particularly obvious. The English-speaking person will be heard and understood by the majority of the world's population, which is incredibly important in the development and strengthening of international cooperation at all levels and, most importantly, in the field of humanitarian cooperation.

At the end of the last century, the world-famous Russian academician D. Likhachov claimed: "The 21st century should become the century of humanitarian culture". The scientist underlined that it would be impossible to achieve such progress through the efforts of one country or nation, it is in fact a global task, which is being faced by each nation and its individual representative.

The 20th century has taught humanity a number of lessons which would be unforgivable to maintain disregarded. Along with the achievements of the world scale, the last era of the second millennium was marked by severe upheavals, including world wars, economic crises, large-scale technological disasters and the monstrous experience of genocide and totalitarianism. Such a complex and contradicting legacy forces the inhabitants of the new century to look for modern solutions to newly emerging problems.

One of the key challenges facing humanity today is the preservation of cultural and ethnic diversity in the context of global integration. In this regard, the role of the English language is evaluated ambiguously. On the one hand, there is an opinion where English has a negative impact on many languages, pushing them out of the international arena and affecting their official status. The large-scale spread of the English language is considered one of the manifestations of the so-called Westernization [3]. However, English is the main means of international communication, allowing speakers of different languages and representatives of different cultures to sit down at the negotiating table and to unite to find solutions to political, economic, social, cultural and even ethical problems.

After all, English today plays the role of not only the intermediary language, but also the language of global culture in all its richness and diversity. Global culture in this case signifies the world of heritage forming the cultural potential of a modern man. Generally speaking, global culture is a complex and ambiguous phenomenon, which nevertheless occupies a special place in all spheres of modern society.

One of the trends of modern culture is global competence. According to intergovernmental economic organization OECD, "global competence is the capacity to examine local, global and intercultural issues, to understand and appreciate the perspectives

and world views of others, to engage in open, appropriate and effective interactions with people from different cultures, and to act for collective well-being and sustainable development” [4].

The development and formation of global competencies plays an important role in modern education, which is characterized as multicultural. Participants in educational relations should be focused on positive cooperation, ready to conduct an intercultural dialogue. The importance of the English language as an instrument of academic interaction and a means of information exchange in the educational environment is constantly increasing.

In addition, one of the achievements of modern global culture is such a linguistic and social phenomenon as political correctness. The Encyclopedia Britannica defines this concept as “language that seems intended to give the least amount of offense, especially when describing groups identified by external markers such as race, gender, culture, or sexual orientation” [5]. This phenomenon of modern culture has a mixed assessment. However, the most important thing is that political correctness, in our opinion, must be considered as an attempt to overcome an aggressive manner of communication, as well as as a strategy of non-judgmental interaction, taking into account not only political, but also cultural pluralism. English-speaking countries, in particular the United States, had played a special role in the development of political correctness as a communication strategy. Perhaps it is why English continues to be the most preferred language of interstate and intercultural communication.

Meanwhile, it is important to note that non-aggressive communicative behavior and political correctness in general should not exclude the possibility of a critical assessment of the facts. Although, in these conditions it is necessary to distinguish critical thinking as a way of understanding the truth from criticizing behavior as an attempt to impose a certain position. Political correctness is now widespread not only in English-speaking countries, but also in other communication cultures and, most importantly, in the field of international interaction.

It is essential to keep in mind that political correctness today goes beyond politics and implies the ethical and cultural foundations of communication aimed at partnership and joint solutions to global problems and issues. It is no coincidence that at the end of the last century, attempts were made to replace the term politically correct with culturally sensitive, multiculturally unacceptable or appropriately inclusive [1]. Based on international experience, it is possible to build a global communication strategy that takes into account the specifics of modern public life in all its richness and diversity, not only at the level of international relations, but also within the educational and cultural space. This trend will fully comply with the ethical principles of humanism.

Thus, the potential of the English language in the modern world goes beyond the language of international interaction. English today is a language that can be used to overcome many barriers that inevitably arise in the process of intercultural communication and international cooperation, thanks to which it becomes possible to find solutions to constantly emerging challenges.

References

1. Beard H., Cerf C. *The Official Politically Correct Dictionary and Handbook*. - New York, 1993.
2. Eberhard, David M., Gary F. Simons, and Charles D. Fennig // *Ethnologue: Languages of the World*. Available at: <http://www.ethnologue.com> (accessed 22 March 2021).
3. Guzikova M.O. Ideologies in globalization: influence of English as lingua franca. *Politicheskaya lingvistika — Political linguistics*, 2016, no.2, pp.118–122 (in Russian).
4. PISA 2018 Global Competence // OECD. Available at: <http://www.oecd.org/pisa/pisa2018-global-competence.htm> (accessed 22 March 2021).
5. Roper, Cynthia. "Political correctness" // *Encyclopedia Britannica*. Available at <https://www.britannica.com/topic/political-correctness> (accessed 22 March 2021).

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚАУЫМЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК БЕЙНЕСІ

Муканова У.А., Қадыров Ж.Т., Қадыров А.Ж.
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Абайдың эстетикалық көзқарастары. Оқу, білім алу, оқу орнына байланысты тақырыптарды өткенде студенттерге өздік жұмыс сабақтарына алдын-ала мынадай тапсырмалар беріледі: осы тақырыптағы қазақша 5-10 мақал, олардың орысша баламасын және Абайдың оқу білім, ғылым туралы 3-5 нақыл сөздерін жазу; грамматикалық тапсырма – етістіктерді тұлғасына қарай талдау; Абайдың «отыз бірінші», «отыз екінші» қара сөздерін (орысшасын) оқып келу. Жазбаша тапсырмада көбіне «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінен үзінділер жазады. Грамматикалық талдау сөздің мағынасын дәл аударуға мүмкіндік береді, сол арқылы студенттер өлең жолдарын өздері жолма-жол аударып, мағынасын нақты түсінуге мүмкіндік алады. Отыз бірінші сөздің алдымен қазақша, одан соң оның орысша аудармасы салыстырыла оқылады. Келесі кезекте осы қара сөздегі «естілген нәрсе, ұмытпастық, себеп, ынтамен ұғу, ішінен бірнеше сәт қайтарып ойлану, көңілге бекіту, уайымсыз салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, қайғыға салыну, құмарлық» сөздері мен сөз тіркестерінің орысша баламаларын таптыру, олардың негізгі мағыналары мен ауыспалы мағыналарын, көркем баламаларын салыстыру арқылы негізгі ой түсіндіріледі. Абай көрсеткен ой кеселдері анықталып, басқа да зиянды әдеттер айтылады.

Өмірдегі таусылмас байлық білім екенін, сол білім-ғылымды игеруге бастайтын адам бойындағы жақсы қасиеттерді атап көрсетіп, сол қасиеттердің ішіндегі ең бастыларының бірі – еңбексүйгіштік қасиетіне ерекше мән берілетіні қарастырылады. Абайдың «Еңбексіз мал дәметпек - қайыршылық», «Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, қардың суы секілді тез суалар», «Мал керек болса, өнер үйрен», «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық – аздырар адам баласын» деген даналық сөздерінің мәнін түсіндіре келіп, қорытындылау үшін «Еріншектік – күллі дүниенің дұшпаны» деген сөзімен тұжырымдаймыз.

«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңінің бағдарламалық мәні. Мазмұн мен түр туралы ұғым. Абайдың айтуынша, еңбек – мінездің де елшісі. Бойдағы бар жамандықты еңбек қана жояды. Еңбек – уайымнан да, уайымсыздықтан да құтқаратын күш. Ұлы ақынның білімге, еңбекке тәрбиелеу мәселесіне негіз болатын адамның ішкі рухани болмысы, адамгершілік қасиеттері екенін де терең талдап көрсеткен нақыл сөздері адамзат қоғамымен бірге жасайтын адамгершілік қағидаларының бұзылмас негізі іспеттес. «Адамшылықтың алды – махаббат, әділет, сезім» [1, 291 б.] – дейді Абай.

«Әділет – ізгіліктің анасы», «Кімде әділет жоқ болса, оның ұяты да жоқ», «Адам баласына адам баласының бәрі – дос», «Залымдық – адам баласының дұшпаны», «Пайда ойлама, ар ойла» т.б. осы сияқты нақыл сөздерін сабақтарда пайдалану, белгілі – бір тақырыптағы пікірдің нәтижесін Абай сөздерімен, ақын шығармаларынан алынған нақыл сөздерімен тұжырымдап отыру жастардың Абай ұлылығына қызығушылығын, оның шығармаларын оқып білуге ұмтылысын, ақын шығармаларын түсінуге құлшынысын тәрбиелеуге ой түрткі болары сөзсіз.

Өлеңнің адам өміріндегі маңызы мен атқаратын ролі. («Біреудің кісісі өлсе – қаралы ол») Абайдың толық жинағында 1890 жыл мен 1898 жыл арасында жазылған

бір алуан шығармалары – қара сөз деп аталады. Жалпы саны қырық алты бөлек шығарма. Оның алты-жеті үлгісі қысқа келеді. Көпшілік қара сөздерден және де өзгешеренк қалыпттанған – Абайдың отыз жетінші сөзі. Себебі мұнда афоризм сөздер көптеп табылаады. Ақынның өз шығармалары ғана емес, Пушкиннен, Лермонтовтан және Крыловтан жасаған аудармаларының тұсында әр алуан өсиет, сын, мысқыл, әжуа, психологиялық, эстетикалық, педагогикалық жайлардан түйіп пайтқан нақыл, ақыл, терең ойлар аса көптеп кездеседі.

Сол адамгершілік қасиетті адам өзінің жаратылыс сырымен қоса бағалап, түсінсін деп ойлайды. Сондай түсінік адамды адамгершілік биік сатыға көтереді деп ойлайды. Осы ойына тіреп, дерек етіп әдейі ұстаздық, тәрбиешілік ниетпен Сократ сөзін келтіреді.

Ақын Абайдың ұстаздық тағылымы. («Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін») Абай өзінің отыз төртінші қара сөзінде адамның адамдық қасиеттерін тере отырып, оқырмандарын тәрбиеге шақырады. Мысалы, онда үлкен адамгершілік, ақтық, тазалық, азаматтық жөніндегі тәрбиелік ойлар айтылады. Сонымен қатар, бұларда ғылым басқа үшін емес, адамның бас қасиеті өсуі үшін арлы, мінезді толық мағыналы адам болу үшін жәрдем етсін дейді. Қырық төртінші сөзінде тәрбиелік ойдың тағы бір шартын адамның басындағы мінезділікпен талапқа әкеп саяды.

Абайдың қара сөздері – оның ақындық мұраларына қосылған бағалы қазына дейміз. Қара сөздердің бағасы Абай заманындағы жағдайды өз қалпында бұлжытпай толшық танытып береді және де қазіргі кездегі қоғасмдық жағдайларға да сәйкес келеді. Қарап отырсақ, Абайдың барлық шығармаларында тәлім-тәрбие мәселесі талданып, өз бағасын алған.

Ақынның терең тебіреніске толы философиялық ой өрнектері. Ұлы Абайдың ақындық даралығын, ғажайып сөз әлемін талай-талай ғалымдар, зерттеушілер, өнер сүйер, тіл түсінер көпшілік аз айтпайды. Осы бір аса көп емес, әйтсе де мұхиттан терең мұраны М. Әуезов, Қ. Жұбанов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, І. Жансүгіров, С. Мұқанов тағы басқа да көптеген ғалымдар өз зерттеулеріне арқау етті. 1950 жылдары Абай поэзиясын талдауға профессор Қ. Жұмалиев кіріседі. Соның негізінде 1960 жылы ғалымның «Қазақ әдебиетінің тарихы және абай поэзиясының тілі.» деген еңбегі жарық көрді. 1968 жылы ғалым Р. Сыздықованың Абай өлеңдерінің синтаксисттік құрлысын зерттеген еңбегі шығады. Азды-көпті еңбектердің бәрінде де Абай шығармашылығының барлық қырлары ашылды деген тұжырым жоқ. Ондай пікірдің болуы мүмкін де емес. Өйткені Абайдай алыптың сөз әлеміне қалдырған мұрасы өлшеусіз. Сондықтан да болар, адамзаттың Абайы, Жамбылша айтсақ «өлең пайғамбары» қашан болса да өзінің сөз сарайымен өзгені баурайды да тұрады. Ешкімнің ойына келмейтін сөз ойлап тауып емес, көптің көкейінде жүрген ойды өзгеше айта білумен де Абай өлеңі өз құдіреттілігін жоймай келеді. Ақынның 8 мыңнан астам өлең жолдары, 175 төл өлеңі, 55 аударма өлеңі, 3 поэмасы мен 45 қара сөзі қалды. Абай өз өлеңдерінде жүрек, адамгершілік, сөз, ғылым, білім, өлең, махаббат, ғашықтық, сезім, қыз, жігіт, ой, ай, ел, халық, адам, жан, қазақ, тағдыр дүние, құдай, алла, қала, бала, көңіл, мал, пайда т.б. сөздерді көп қолданады, оның үстіне бұлар түрлі эпитеттермен, теңеумен, метафора, метонимиямен келіп, ойды айшықты жеткізеді. Ал солардың ішінде **еп** деген сөздің ешқандай троп түрлерінсіз-ақ қолданып, мағанасын түрліше құбылтуын ерекше айтуға болады. Еп тәуепденеді, септеледі, -ті жұрнағын қабылдап, қатыстық сын есімге айналады да, жіктеледі. Ақын өлеңдеріндегі бұл сөздің түрлі мағынаға ауысуы – қазақ тіліндегі кейбір сөздердің қиюын келтіріп қараса, тура мағынасында тұрып-ақ көркем ой беру қабілетін дәлелдей түседі. Мысалы.

Сұм-сұрқия, сұмдықпен **еп** берем деп,
Сүйер жансып, сүйкімді бет берем деп...

Аз адам шаршайды,
Ебіне көнбеске...

Ақынның терең тебіреніске толы философиялық ой өрнектері. Амалдап қарағайды талға жалғап, Өркім жүр алар жердің ебін қамдап,... деген үзінділердегі еп сөзін «ыңғай»-дың синонимі ретінде қабылдауға болады, яғни «сұм-сұрқия, сұмдықпен еп беру» - бір істі арам жолмен ебіне келтіру, ыңғайлау деген ойды берсе «арамды еп көру»-арамдықты жақтау (өзіне ыңғайлы көру), оған бой ұсыну, сондықтан да тоқтау айтқан кісіні шеттетуге, оған жоламау деген ойға сыйады». Алар жердің ебін қамдау»-амалдап, бірді бірге жалғап, тіршілік ететін адамдар «алатын жердің ыңғайын келтірер» деген ойды меңзейді.

Егіннің ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап мал ізде,-

деген өлең үзіндісіндегі еп сөзі егін сөзіне ассонанс болып қана тұрған жоқ, астарлы ой мағанасын жамылып тұрумен де өзгеше. Оны мына мысалмен салыстырсақ, анық көз жеткіземіз.

Алынған үзінділердегі «ебін тауып» -ыңғайын, сәтін келтіріп деген синонимдердің орнына буын үйлесімі сай болғандықтан сәтті жұмсалғанын аңғарамыз. Ал енді

Аз білгенін көпсінсе,
Көп қазаққа епсінсе,
Кімге тиер пайдасы...
Кәрі қой ептеп сойған байдың үйі,
Қай жерінде кедейдің тұрсын күйі -

деген үзінділердегі еп-тің жөні өзгеше. Мұндағы **еп** «ыңғай» сөзіне синоним болып тұрған жоқ. «Таңдап тауып, еппен жүру» -ақырын, сақ, анық, қатесіз сөздерінің синонимі де, екінші үзіндідегі **еп** –тың сөз. «Көпсінуге», «азсыну-азырқау», «жатырқау-жатсыну» деген біраз сөздерде кездесетін –*сін*, -*сын* жұрнағын **еп**- ке қосу- қазақ сөзжасамындағы тың құбылыс. Алайда өлең ұйқасына қарап, буын санын арттыру, не азайту, қысқарту тәсілі-бұрыннан бар амал. Абайдың жаңа сөз табудағы, өлеңнің құрлысы мен мазмұнына жасаған шеберлігі туралы қайталамай-ақ қойсақ та, «епсінуге»-«ыңғайын, орайын, ебін тауып келтірудің қысқартылған түрі болғандықтан, сонысымен де айшықты екіні айту ләзім. Мағжанша айтсақ, алтын хәкім бұл тосын сазбен «аз білімін көптей көріп, көп қазақты үйтіп-бүйтіп, амалдап, ебін тауып басқарса, ондайлардан кімге пайдасы тимек?» деген ойды жеткізген. Абай шығармашылығында сөз түбіріне грамматикалық норма бойынша үйлеспейтін осы тәріздес қосымшаларды жалғаудан басқа, сөз түбірін сақтай отырып, қосымшаның қазіргі (сол тұстағы да) нормаға келмейтін ерекшелігімен қысқарту әдісі болған. Мысалы, ақынның «Көкбайға» деп аталатын өлеңі бір ғана шоғырдан (тирададан) тұрады.

«Нұрлы аспанға тырысып өскенсің сен», «Сағаттың шықылдағы емес ермек», «Көк тұман алдындағы келер заман» өлеңдеріндегі философиялық түйін.

Білгенсіп бәлсіп,
Әр нәрсенің орнынын.
Кереннау, кердең бір керім
Жақпайды маған сол жерің.

Осындағы алғашқы екі тармақ аллитерациялық тәсілге жатса, -сып жұрнағымен келген төрт сөздің соңғысы, яғни бәлсіп сөзі қысқартылған түбір күйінде өлең өлшемін шебер түйіндеп тұр. Бәлсіну сөзінің мағынасын тарқатып керегі де жоқ. Мұндағы – сінуге жұрнағы – көсінуге, жатсыну, қосынуге, ұмсынуге, азсынуге сияқты бірқатар сөздерге жалғанатын өнімсіз жұрнақ. Сәнсіп, бәлсіп сөздеріндегі –сін жұрнағы кісімсіп деген

сөздегідей ұнамсыз қылықты адамға меңзейді. Алкеренау, кердең, керім деген үш сөз контекстік синоним жасап өлеңді дыбысталуы жағынан да, мағыналық жағынан да жұп-жұмыр, тақтайдай тегіс шығарған Осы тәріздес Абайдың Әбдірахманға деген өлеңінде де кездеседі.

Сыйласарлық кісіге
Түк қалмайтын сақтаған.
Бауырларын еркейтіп
Не сұраса, қақпаған.

Бұл өл шумағындағы алғашқы жеті буынға кейінгі үш жолдағы барлық буындар сәйкестендірілген (бұл өлеңнің барлық жолдары жеті буыннан тұрады). Сол себептен де болар, ұлы ақын қазақтың «еркелету, еркелетіп» деген сөздеріндегі «ерке» түбірін сақтап отырып, тіліміздегі й +тіп жұрнақтарын (үлкейтіп, кішірейтіп, бадырайтып, дабырайтып деген сөздерде кездесетін жұрнақ) сөзге жалғайды. Бұл әдеби тіліміздің заңына қайшы болады деп айта алмаймыз, өйткені негізгі ұғымды білдіретін түбір сөз сол қалпында сақталған және «еркелетіп» деген сөздің қысқартылған баламасын жасайды. Осылай болғанда ғана алдыңғы буындағы өлшемдерге дәл сәйкес келеді. Авторлық қолданыстаардағы мұндай ерекше сөздер белгілі бір мақсатпен жұмсалған. «Кәрі қой ептеп сойған байдың үйіндегі» «ептің» мағанасы өзгеше. Онда отар-отар қойдың арасынан кәрі, ауру ақсақтарын алдырып, аз-аздан сойдырып, ет пен тамақтан қысылмай отырған бай үйінің тұрмысы мен әрекетін дәл берген.

Ағайын бек көп
Айтамын ептеп
Сөзімді ұғар елім жоқ.
Ептеп бағыт, есерге ем таба алмай,

Тәтті тамақ жей алман дәмін тәтіп, - деген үзінділердегі «еп» -тің мағынасы «ақырын», «жайлап» деген сөздерге балама бола алады.

Не десем саған еп ?

Ғашығың да қайғы жеп...

Жұртпен бірге өзінді қоса алдасып,

Сампылдап сағым қуған бойыңа еп пе.? – деген өлең жолдарындағы «еп» «дұрыс», «жарасымды» мағынасында тұр. Алайда әрі ықшам (бір ғана буын), болғандықтан да ұлы ақыннан

Қаламына жиі ілікенін аңғарамыз.

Күнде өзімшіл ептінің

Несін адам ұстасын

Еңбегі жоқ *еппенен* мал табам деп,

Сендіре алмай, сене алмай сенделеді..., -деген үзінділерде екі түрлі мағынада жұмсалған. Біріншісінде, өзімшіл деген анықтауыш *епті –ні* ұнамсыз мағынаға (пысықай, қу, өз есебін жақсы білетін дегенге) ит етсе, екіншісіндегі **еп** еңбегі сіңбеген, тер төкпеген жұмыс арқылы ебін тауып, баайлыққа жеткісі келетін кейбіреулер осы жұмысына өзгені сендіре алмай,әрі өзі де сенімді болмай, текке әуре болады (сенделеді) деген ұзақ сонар ойды сығымдап, жұп-жұмыр етіп жеткізген.

Олай болса, адамгершілігі мол, салауатты азамат тәрбиелеу ісінде Абай еңбектері теңдесі жоқ туындылар. Адам баласының бойындағы әділеттілік, мейірімділік, рақымдылық жомарттық тәрізді адамгершілік қасиеттерді басты орынға қоя білді. Абай жастарды оқу-білімге шақыра отырып, білімді де жан-жақты, саналы, ақылды, парасатты кеудесінде жастық қуаты тасып тұрған қайратты жастың жүрегі ізгі қасиеттерге толы болсын дейді. Абай білімді, ақылды, қайратты жастың жүрегінде ізгі қасиеттер тапшы болып жатса, ол өзінің қайраты мен білімі арқылы қоғамға қауіп төндіретіндігін жақсы ұғынады.

Алла, дін, мұсылманшылық тақырыбына жазылған өлеңдері. («Алланың өзі де рас, сөзі де рас», «Алла деген сөз жеңіл»). Халық мұрасының қыр-сырын жақсы білген Абай – өзінің шығармаларында халықтың мақал-мәтелдерін, нақыл сөздерін, салт-дәстүрлерін орынды пайдалана отырып, адам бойындағы надандық пен зұлымдыққа, жалқаулық пен менмендікке қарсы шыға білді.

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды, естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы жаманды танидыдағы, сондайдан білгені, көргені көп адам білімді болады» деп елжанды ақын өз өмірін барша жұртқа арнайды. Сонымен қатар, өз өлеңдерінде адам бойындағы ізгілік қасиеттерді оятуға тырысады.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста

Сонда толық боласың елден бөлек, - деген өлең жолдары адамның көркі – ақыл мен ой екендігін, қайрат, ақыл жүректің бірлігінің маңыздылығын айқындай түседі.

Абай 38- қара сөзінде: «Егерде есті кісілердің қатарында болғың келсе, күніне бір мәрте, болмаса айында бір өзіңнен өзің есеп ал. Өмірді қалай өткіздің, не білімді, не дүниеге жарамды қылық өткізіпсің? Күллі адам баласын қор қылатын үш нәрсе бар. Сонан қашпақ керек. Әуелі – надандық, екіншісі – еріншектік, үшіншісі – зұлымдық деп білесің. Білімсіздік хайуандық болады. Еріншектік – күллі дүниедегі өнердегі дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады», сондай-ақ:

Сабырсыз, арсыз еріншек,

Көрсө қызар жалмауыз.

Сорлы қазақ сол үшін,

Алты бақан ала ауыз ... , - деген өлең жолдарында адам баласының бойындағы ұнамды, ұнамсыз, мінез-құлықтарды ашып бере отырып, жамандарын сынға алады, жақсыларын жастарға үлгі тұтады.

Абай мектебі, Абай дәстүрі мен дүниетанымы XIX ғасырдың соңынан бастап жаңа қазақ әдебиетінің алтын арқауына айналды. Осы кезеңде қазақ әдебиеті жанрлық, түрлік тұрғыдан, мазмұн мен халықтық мұрат жағынан жедел өсіп өркендеді. Әдебиеттің поэтикасы байыды, тәжірибесі молықты. Баспасөз бен әдебиет байланысы артты. Қоғам мен әдебиет аралығындағы байланыс барынша айқындық сипат алды. Әдеби байланыс өрістеді. Тұтастай алғанда, XIX ғасырдың екінші жартысы мен соңына қарай әдебиет жаңа сипаттармен толысып, ұлттық сананың сара көрінісіне жол ашты. Қазақ әдебиеті тарихының бесінші томы осындай әдеби даму арналарының басты-басты сипаттарына ден қоюмен ерекшеленеді. Бұның өзі аталған кезеңнің әдебиет тарихындағы орасан зор маңызын көрсетеді.

Әдебиет

1. Абай. Өлең – сөздің патшасы. – Астана: Жидебай, 2006. – 568 б.
2. Абай. Энциклопедия. Алматы: Атамұра, 1996. – 720 б.
3. Ахметов З. Қазіргі Абайтанудың өзекті мәселелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 274 б.
4. Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. – Алматы: Санат, 1997. – 416 б.

THE ROLE OF THE TEACHER AND STUDENT IN TASK-BASED APPROACH**Mukhametzhanova A.S., Rakhmetova Sh.S.***(M. Kozybaev NKU)*

Within the framework of the task-based approach, the roles of teachers and students change. The task-based approach presents teaching and learning as a collective effort. On this approach, all classes are focused only on students. Teachers become intermediaries or supervisors. The most important thing is that they pay attention to the needs and interests of students.

As a rule, many teachers base the planning of English classes on the traditional approach of “PPP” - Presentation, Practice, Production. This happens because this method is reliable, effective, and many people are used to not bother and complicate their work. This is the basis around which you can organize a series of classes. In addition, this technique is the best at the moment, as it covers all areas of vocabulary and grammar of the textbooks or programs used. However, the use of this technique revealed that during the teaching of theory and practice, the individual needs and characteristics of each student are not given due attention. And the content is almost always dictated by a textbook or curriculum. Teachers rarely give their students the task to perform such an exercise in the classroom, which they encounter in everyday life, using their native language. If teachers make sure that the foreign language that students speak in class becomes “meaningful” and therefore memorable, students will be able to naturally memorize and apply the language in various situations [1, p. 107].

The goal of the teacher is to create the possibility to use some language. This can only be achieved by moving away from a total focus on forms and structures.

When a teacher chooses the method of a communicative task as one of the methods of teaching a language, he recognizes that “the teacher will not and cannot determine the path along which the student's language will develop”, and that “teachers and students cannot simply choose what to learn”. It means the teacher must let go of control over the learning process, admit that he can not control what each student has learned during, for example, two classes in a foreign language.

When teaching the method of communicative tasks, the student should be exposed to a foreign language as much as possible. All this is done in order to simply observe its use, then build your hypotheses and, as a result, experiment with it. One of the main goals when choosing a method of communication tasks is to increase the activity of the student. This method is aimed at the activity of the student, not the teacher. Here, the teacher must set some specific tasks for the students, thanks to which there will be an opportunity for a spontaneous, individual and original experiment with a foreign language. As a result of each such task, the student will have a certain personal experience of using a foreign language. And also at this stage, the teacher will play a very important role. It will help the student to come to an awareness of the activity that follows the experiment. This awareness or conscious execution of the task is crucial for the success of the communicative task method. It is at this stage that the teacher should help students understand the differences and similarities, help them correct, clarify and deepen their ideas about a foreign language [2, p. 210].

The technology of “tasks based on learning and teaching” also gives students complete freedom in choosing the language means for completing the task. There students are focused not on the form of the statement, but on its content.

The teacher using this method should always be able to select tasks and change them as they go along. And the students themselves should evaluate the task performance.

Another significant advantage of the “task-based learning and teaching” technology is that students can apply the actual knowledge from different areas that they have gained in their native language to speech in a foreign language.

The specificity of this technology is also the use of authentic materials that are taken not from special textbooks created for educational purposes, but taken from real life.

Task - a purposeful activity in which students use the language being studied with a specific communicative task in order to achieve the task in order to prepare students for communication in real situations. Therefore, teachers should choose topics that will motivate students, attract their attention and contribute to the most effective development of the language.

The use of this method of task-based approach in English lessons can be different. Some teachers integrate it into the existing program, there are those who completely replace the curriculum with it, some use it as additional tasks to the traditional work in the classroom. Those teachers who used the task-based approach as the primary teaching methodology of the English language, divide the class into the following stages [3, p. 212].

Students must use speech correctly and share their ideas in order to successfully complete the task. It follows that the language becomes a communication tool that aims to help the student successfully cope with the task. Thanks to this, immersion in the language environment takes place, and students begin to communicate in a foreign language with a practical purpose. It is the achievement of this goal that becomes the main thing. There is usually no single correct answer to such problems.

Playing a game, solving a problem, sharing information or experience-all these can be considered as relevant and authentic tasks. In the communicative task method, tasks and exercises in which students receive a list of words to be used cannot be considered authentic. The same applies to an ordinary role-playing game, if it does not contain elements of solving a certain problem, or the students have not been set a goal that needs to be achieved. In many role-playing games, students only play their part. But a role-playing game, where students must play the roles of business leaders, but they must come to an agreement or find the right solution to an urgent problem within a certain period of time, can be considered a genuine task of this technique [4, p. 66].

Teachers need to “light up” students with an exciting idea at the lesson and “warm up” them before the upcoming work. In order to accurately and briefly convey the nature of the first stage methodologists of the technology “task-based learning and teaching” use the term “spark”.

This stage can be organized in different forms. For instance, to tell a personally significant story, to show a video on the relevant topic, to present an image or audio material.

During the presentation of the topic by the teacher, students think about what they can say meaningfully on the topic and what language tools they will need to express their thoughts. For example, the past tense is necessary to talk about famous people or events of the past. If we are talking about contemporaries, then you need to use the present tense. Students can recall the necessary set of epithets, language tools to describe the character or personality [5, p. 90].

At the tasks based on this approach, students complete the task in pairs or groups, using the necessary vocabulary and grammatical structures. At this time, the teacher provides them with his support, support, and also monitors the correct execution of tasks. So, students complete the task using their existing knowledge. In addition, we can pay attention to the fact that students mostly choose their own vocabulary and grammatical structures. The pre-task stage here is still auxiliary and students do not have to use the constructions set by the teacher.

Students' speech should be spontaneous, and the goal is to complete the task, not to achieve 100% speech literacy.

The task-based approach uses tasks as the basic unit of planning and learning. Thus, learning takes place at the moment when students participate in tasks. We can conclude that there can be several mini-tasks in one main task. Accordingly, the sequence of different tasks is a whole lesson.

Moving from topics to issues is one of the best ways to combine for this approach. Topics related to the students' lives make the tasks real and doable for them. To raise awareness, the teacher may invite students to suggest a list of topics themselves. Then, based on these topics, the teacher can prepare different types of tasks for students [6, p. 73].

Students prepare to present their ideas and work to other students at every lesson, especially at the end. They do a trial presentation in their groups. Next, students practice what they are going to say in pairs or in groups to attract all participants. Each couple or group is given a few minutes by the teacher to discuss how to correctly answer the questions related to the task. After each speech, the teacher will ask a randomly selected person to present the answer and the reasoning of the group. At this time, the teacher answers questions or helps students with advice. Successful completion of this task may involve its development and continuation over time to the project level. During this time, the teacher tries to monitor the language used by the students, and also makes notes about some points that need correction, and does not forget that you need to give advice at certain points.

At the lessons based on this approach students make a presentation of their completed works. After that teacher decides in what order students or representatives of groups of students will speak. And also gives brief comments on the content of the works. Students then report back to the class orally or read the written report. At this stage the teacher may also play a recording of others doing the same task for the students to compare. Despite various problems in the correct use of grammar, students still focus entirely on communication. Students analyze the work of groups and listen to comments not from the teacher, but from their friends. Therefore, they do not have a psychological barrier to continue working. The teacher at this stage acts as an observer and assistant. It can introduce and help students with the selection of lexical units or speech patterns, ignorance of which prevents the continuation of the task. At this linguistic stage, the emphasis is on linguistic phenomena. For example, on grammatical ones, including those whose use was spontaneously initiated by the students themselves when performing the task, but which, as it turned out, they do not fully possess. It can also be exercises for repetition, replacement, restoration of omissions in sentences, sentence integrity, word formation, and composing dialogues.

At this stage, reflection can also be used. Either the teacher or the group analyzes the task and shares their impressions of the material presented. You can ask questions related to the topic of the task. The teacher can prepare in advance some of the most advanced students in the language sense, who will help in the process of completing tasks, taking on the functions of a teacher or showing other students an "example" of the correct performance of tasks [7, p. 108].

The good thing is that students' complete additional tasks at the end of the lesson, in order to fix the material. Here they concentrate on the accuracy and correctness of the use of the language. At the end, the teacher chooses language areas to practice based upon the needs of the students and what is founded from the task and report phases. After that the students do practice activities to increase their confidence and focus on useful language.

Students acquire professional skills, analytical and practical skills, creative and communication abilities, and gain experience in future activities. And all this happens thanks to the process of solving any situation. The methods contribute to the formation of professional competence, a single set of knowledge, skills and professional positions.

The task-based method includes components of research-based learning, developmental learning, and project-based activities. Students plunge themselves in a fictional professional materiality, investigate and disassemble the issue, communicating with each other, swapping discoveries using English in the process of analyzing the given condition.

Teachers have another option in teaching a foreign language while using task-based learning. In a task-based lesson the tutors don't pre-determine what language will be studied, the lesson is based around the implementation of a main task and the language studied is determined by what happens as the students complete it [8, p. 68].

As it happens in the traditional method, we are used to evaluating the correctness of the use of speech material. But for teachers, the main thing is the assessment of the performance of a communicative task, We can assume that such a shift in emphasis removes certain psychological difficulties of students. Because we can meet many students who are usually held back by a subconscious fear of making a mistake in the process of speaking a foreign language. Thus, it keeps both the teacher and the student from learning the language successfully. It is for these reasons that the "task-based learning and teaching" technology has become a popular means of developing conversational fluency and motivated confidence [9, p. 71]

The role of the teacher in the task-based learning methodology

Unlike other methods, where the teacher often plays the role of a strict supervisor, in the communicative method, the teacher has several roles. For instance, the organizer, the advisor, the analyst needs, a resource, the advisor and coordinator.

The analyst needs. In order for students to see their specific results, soberly assess their abilities and move on, the teacher evaluates them.

A resource. If suddenly the student does not have enough language resources or enough skills, the teacher can help him.

The organizer. The teacher divides the students into groups and monitors the effective work in each of them

The advisor. In order to solve problems and improve the effectiveness of students, the teacher gives advice to students about the learning process.

One of the main roles is the *coordinator*. Here, the teacher is a kind of link between the student and the language being studied. At this time, the teacher does not restrict the student in anything and controls him only where it is necessary [10, p. 101].

In conclusion, we would like to note once again that the task-based method is very widely used at the moment. As already mentioned above, the teacher gives advice in order to solve some problem, helps and directs. All other important work is done by the students themselves. This method is very useful because students reveal themselves and take a more active position during the lesson.

References

1. Breen, M.P. (1989). The evolution cycle for language learning tasks second language curriculum (pp.187-206). Cambridge: Cambridge University Press.
2. Belgar, D., & Hunt, A. (2002). Implementing task-based language teaching.
3. Ellis R. Task-based research and language pedagogy // Language Teaching Research. 2000. № 4(3).
4. J. Richards & W.A. Renandya (Eds.), Methodology in language teaching: An anthology of current practice.
5. Skehan, P., & P. Foster. (1997). Task type and task processing conditions as influences on foreign language performance. Language Teaching Research
6. Adams, R. (2009). Recent publications on task-based language teaching: a review. International Journal of Applied Linguistics, 19(3).
7. Richards J.C., Farrell Thomas S.C. Professional Development for Language Teachers (Strategies for Teacher Learning) / J.C. Richards, S.C. Thomas Farrell. – Cambridge University Press, 2005.
8. Nunan, D. (1989). Designing tasks for the communicative classroom. Cambridge: Cambridge University Press.

9. Willis, D. and Willis, J. (2001). Task-based language learning. In R. Carter and D. Nunan (eds.) The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Skehan, P. (1998b). Task-based instruction. Annual Review of Applied Linguistics.

ӘОЖ 17.82.30

Ә.НҮРПЕЙІСОВ ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ СИНОНИМДІК ҚАТАРЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Мұратхан Н., Хамзина Г.С.
(*М. Қозыбаев атындағы СҚУ*)

Тілімізді байытатын, сөздік қорымызды молайтып тереңдете түсетін мағыналы сөздердің бірі – синонимдер. Әрбір тілдің қаншалықты дамып жетілгендігін синонимдер арқылы байқауға болады. Тұлғалары бөлек, мағыналары жақын сөздер – көркем шығармаға қажетті тілдік құралдар. Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу арқылы айтпақ ойды дәл беруге, образ-бейнені әсерлі етіп жеткізуге болады. Синонимдер бір-біріне сайма-сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысының өзіне тән мағыналық реңктері бар. Көркем шығарманың экспрессивтік арқауы – сөз болса, оның экспрессия тудыратын күші семантикасында, мағынасы мен мағыналық реңктерінде.

Қазақ тілінің бай тіл екендігі синонимдердің молдығынан көрінеді. Ғалым Ә. Болғанбаев: «Синонимдер дегеніміз – әр түрлі айтылғанымен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өздеріне тән мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз тобынан болған сөздер» деген [1, 10 б.]. Осы жайында К. Аханов мынадай ой айтады: «Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді. Сөздік құрам неғұрлым бай, орамды болады. Сөйтіп, синонимдердің молдығы – тілдің байлығын, дамыған тіл екендігін аңғартатын көрсеткіштің бірі. Синоним сөздерді жете білудің үлкен мәні бар. Лексиконы синонимдерге бай адам сөз мағыналарының арасындағы нәзік айырмашылықтарды дөп басып айтуға шебер келеді. Өзара мәндес сөздердің мағыналық нәзік айырмашылықтарын жете білген адам синоним сөздердің сыңарларының айтылатын ойға дәлме-дәл келетінін тауып қолданады да, оның жазғаны немесе сөйлеген сөзі нысанаға дәл тиіп жатады, әрі келісті, әрі мәнерлі болып шығады», – дейді [2, 173 б.].

Синонимдердің көркем сөзде қолданылуы туралы академик Р. Сыздық «Синонимдер – тек мағыналас (мәндес) келген сөз қатарлары ретінде лексикалық категория ғана емес, қолданыста, әсіресе көркем сөзде ең қуатты, икемді, актив стильдік құрал» [3, 27 б.] деп санайды.

Синонимдер – лексикалық категория ғана емес, функционалдық стильдерде актив қолданылатын стильдік құрал. Атқаратын стильдік қызметі – белгілі бір контексте бір сөздің бірнеше рет қайталанбау жағын көздеу және көркем ойды құбылтып, жан-жақты толықтырып, мәндес сөздердің болымсыз айырмашылығын дұрыс қамтып, белгілі бір ұғымды оралымды етіп жеткізу. Сондықтан синонимдік қор көркем әдебиетте жиі қолданылады. Синонимдер омонимдерге қарама-қарсы құбылыс. Омонимдер жазылуы бірдей, мағыналары әр басқа сөздер болса, синонимдер, керісінше, жазылуы әр басқа, мағыналары бірдей сөздер деген түсінік баршамызға мәлім. Өскелең бай тілдің басты белгілерінің бірі – синонимді сөздер. Тілдің өсіп, көркеюі үшін, бай әдеби тіл боп жетілу үшін синонимика категориясының айрықша

маңызы зор. Тілдегі мақал-мәтелдер, жұмбақ, идиомдар ойды бейнелеп, меңзеп айтудан, астарлап, кестелеп, айтудан туады. Сол сықылды тілдегі синонимді сөздер, синонимді тізбектер де негізгі бір ойды әлденеше құбылтып, айтудан құралады деуге болады. Қазақ тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарларының молшылығы жағынан да өте бай. Бір ұғымды білдіру үшін кейде 20-30 синоним сөз қолданыла береді. Синонимдердің қолданылу өрісі өте кең, сөйлегенде, жазғанда, белгілі бір ойды сегіз саққа жүгіртіп, тілді соншалықты оралымды етеді. Әр адамның ойлаған нысаналы мақсатына, көңіл, күй, көзқарасының әуеніне қарай айтайын деген сөзін, пікірін басқа кісілерге нақтылы, дәл әрі көркем етіп жеткізуде синонимдердің атқаратын қызметі соншама үлкен.

Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл-күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Олар белгілі бір ойды тоғыз саққа жүгіртіп, тілді соншама оралымға келтіреді.

Синонимия – ұлттық тілдің айқындылығын, дәлдігін, икемділігін, бейнелегіштік күшін көрсететін тілдік құбылыс. Тілде синонимдерді пайдаланып, керегіне жаратпайтын жазушы жоқ. Әр жазушы синонимдерді талғап жұмсайды, өзінің стиліне тән қолтаңбасын қалдырады. Қай жазушы болмасын керегі жоқ қайталанулардан аулақ болу үшін дыбысталуы әр түрлі бірақ мағыналары жақын сөздерді өз талғамымен қолданады. Жазушы шығармаларында синонимдер белгілі бір ауыртпалықты, жүкті көтереді. Сөйлем ішінде өзінің ауқымды қызметін атқарады. Жай қызмет емес, стильдік қызмет атқарады, сөйлемнің экспрессиялық бояуын нығайтады. Тұжырымға жүгінсек. Синонимдердің сәл ғана мағыналық нәзік айырмашылықтарды қамтып, оралымды түрде беруде мәні айрықша. Мұнымен бірге, синонимдердің стильдік мәні күшті. Сөйлеуде не жазуда бір сөзді қайта-қайта қайталай беру, мысалы, алдыңғы сөйлемде қолданылған сөзді, соған байланысты екінші сөйлемде қайталап қолдану кейде стильдік жағынан кемшілік тудырады, қолайсыз, ретсіз болып көрінеді. Мұндай жағдайда сол сөздің синонимін тауып қолдану орынды, келісімді болады. Сонымен, синоним сөздер – кез келген тілдің қаншалықты дамығандығын, оның көркемдігін, сапасын, жүйесін, күшін, байлығын танытатын сөздер тобы.

Синонимдер көркем әдебиет тілінде өте кеңінен қолданылады, өйткені кез келген суреткер өз ойын мағыналы сөздер арқылы жеткізеді. Жазушы шығармасында бір сөздің бірнеше синонимін қолдана отырып, көркемдүниені, оқырман жүрегін, тілдің байлығын, көріктілігін, мәнділігін бере отырып, жеткізуге тырысады. Жазушы жүрегінен, көңілінен шыққан шынайы сөзді таңдап, талғап, орынды қолдана білсе, онда оның шеберлігінің бір қыры болып саналады. Синонимдерді өз орнында қолдана білу тіл мәдениетін көрсетеді. Синонимдерді қиюын тауып жұмсау шеберлікті танытады. Синонимдес сөздер шығарманың экспрессивті стилистикалық мәнін күшейтеді, толқындата сөйлеуге мүмкіндік береді.

Синонимдік қатардың құрамындағы сөздер бір-бірімен мағыналық жақтан жақын, өзара мәндес болумен бірге, барлығының бір сөз табына енетін сөздерден жасалуы шарт. Әр түрлі сөз табына қатысты сөздерден синонимдік қатар жасалмайды. Белгілі бір синонимдік қатардың жасалуы үшін, оның құрамына енетін сыңарлардың барлығы да бірөңкей етістік сөздерден болу керек. Синонимдік қатарлар әр сөз табының құрамында бар. Ғалымдардың айтуынша, қазақ тіліндегі сөз табының ішінде синонимдерге ең байы – етістік. А. Ысқақов: «Етістік тіліміздегі сөз таптарының ішіндегі ең күрделі және қарымы кең грамматикалық категория. Етістіктің күрделілігі мен қарымдылығы оның аса өрісті лексика- семантикалық сипатымен, бай лексика- грамматикалық формаларымен, көсіліңкі синтаксистік қызметімен тығыз байланысты»,

– деп сипаттама береді [4, 222 б.]. Осындай қызметтері көркем шығармаларда айқын танылады. Қаламгер туындыларында етістіктер, оның ішінде, көсемшенің арнаулы формасы -ып, -іп, -п жұрнақтары белсенді түрде қолданылғандығы анықталды. Төмендегі мысалдардан мағыналас сөздер қатарласа келіп, синонимдік қатар құрайды. Мағыналас сөздерді қатарластырып қолдану тіл білімінде плеоназм деп аталады.

Көсемше тұлғалы етістіктердің қатар келуіне мысалдар: *Теңізге шығар алдында отын-суын ішке кіргізіп беріп кетсе де, алды түн болғасын күн жуықтап қалған жас келіншек **жалғызсырап, елегізіп** қалды ма деп қорқа береді (Ә.Н.). Аталас болмасақ та, екі ауыл андай жерде іргелес қатар отырғасын бір дәнді **жарып** жеп, бір малдың сүтін **бөліп** ішкен бүтіндік емес пе еді көргеніміз? (Ә.Н.). Ет асқан тайқазан **сарқылдап қайнап** жатыр(Ә.Н.).*

Берілген мысалдардағы синонимдер сөйлемнің эмоционалдық-экспрессивтік күш-қуатын арттыра түседі.

Көсемше тұлғалы етістіктердің алшақ тұруына мысал: *Аталас болмасақ та, екі ауыл андай жерде іргелес қатар отырғасын бір дәнді **жарып** жеп, бір малдың сүтін **бөліп** ішкен бүтіндік емес пе еді көргеніміз? (Ә.Н.).*

Е. Жанпейісов бір-бірімен мағыналас, өзара ұғымы жақын сөздерді қосарлап, шоғырлап қолдану әдісін таносуб тәсілі деп атайды [5, 55 б.]. Осы тұжырымдарға байланысты жазушылардың повестерінде күрделілену, соның ішінде таносуб арқылы жасалған синонимдер баршылық. ***Баласыз, жалғыз, жетім** шалдан қайыр шамалы (Ә.Н.). Аяғы астында жатқан бір-екі балықты етігінің тұмсығымен теуіп, әрірек, ысырып тастады да, аудың арқалығын ұстады (Ә.Н.). Тікбақай **тентек** шал ел ішіне **сыйымсыз, отбасына да мазасыз** (Ә.Н.).*

Мысалдарда зат есімдер түбір күйінде де, септік жалғауларының көмегімен берілген. Синонимдік қатар құрып, оқырман жүрегіне айтпақ ойды қоюлата жеткізеді.

Б.Сағындықұлының: «Синонимдер мағыналық аясы жағынан бір-бірінен жоғары-төменді, артық-кем болып ерекшеленеді, градациялық жолмен бірден-бірге басқыштап өзгешеленеді», – дегеніндей [6, 62 б.], адамның бір сәттік психологиялық күйін жоғарыдағы берілген мысалдардағы синоним сөздер жеткізе алады.

Синонимдік қайталаулар – автор тілін әрлендірудің тұрақты тәсілі. Сөздердің мағынасы мен экспрессиясын күшейтіп, көркем дәлдік жасау тәсілі болады.

Туынды сын есімдердің берілуі: *Жазғы таңда **шиқ-шиқ** етіп ұша бастайтын торғайлардың бірі жоқ. Өліктей солған **өңсіз-түссіз** сұп-сұр дала меңіреу. Бүрінен айрылған құрай, жусан сабағы сәл қалтырайды (Ә.Н.). Ұзақ жүріп елге де жеттім. Ауыл түсі бұрынғыдан да **көңілсіз, жабырқау** (Ә.Н.). Кешелі бергі жылағаны қазандағы арық еттің көбігіндей жеңіл екен, өткен оқиға мен бұдан былайғы ғұмырына ой жіберіп, **дәрменсіз, шарасыз** халде төккен қазіргі жасы құманның суы сарқылғанша қайнаған сынаптай ауыр да таза, қабырғаны ерітіп, жүректі жарып шыққан удай аңы шын жас еді (Ә.Н.). **Мәнсіз, мағынасыз** тіршілік. Ертеңгі тағдырымды тәңірге тапсырып, бүгінгі түнді **уайымсыз, мұңсыз** өткізейін деген ойда едім (Ә.Н.).* Сын есімдер -сыз, -сіз жұрнақтарының көмегімен жасалған.

Қазақ тіліндегі синонимдер бірнеше тәсіл арқылы жасалады. Күрделену арқылы: күрделі сөздердің құрамына енген түбір сөздер оп-оңай бірікпейді. Өзінен-өзі қосарланбайды немесе кездейсоқ тіркеспейді. Олар белгілі бір заңдылыққа, ұғымға негізделіп күрделенеді.

Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиев: «...синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та қолданғанымыз сияқты, оларды қосарлап та (қосақтап та) пайдаланамыз. Екі синоним сөз қосарланып қолданғанда бұлардың білдіретін ұғымының көлемі кеңейеді [7, 116 б.] – деген ой айтады. Әдетте қосарлама қос сөздер мағына жағынан ыңғайлас, морфологиялық жағынан тектес, синтаксистік жағынан

теңдес (пара-пар) сөздерден (компоненттерден) құралады [4, 114 б.]. Ал синонимдік қатынастағы қос сөздердің беретін мағынасы туралы А. Ысқақов: «Мәндес сыңарлардан қосарланған қос сөздер мағыналары бір-біріне жақын сыңарлардан құралады да, топтау, жинақтау ұғымдарын білдіреді» дейді [4, 119 б.].

Зат есімнен жасалған қос сөздер: *Өздерінің абызынан шығарғысы келмеген ағайын-тума жесір әйелді тасқұлақ керең шалға берді* (Ә.Н.). *Бай, бәйбішіден... олар... олардан басқа кісі-қара көзіме түспеді,- деді* (Ә.Н.). *Қосыш-қолақын ертіп, жемтік аулаған құзғындай жүр ғой ел жағалап* (Ә.Н.). *Мына сұрағының анық-қанығын білгісі келген жанның алыстан шолғаны сияқты екен...* (Ә.Н.). *Онысы – әлгі мен бықсытқан хабардың анық-танығын көршілерден сұрауға кеткені* (Сонда, 267-б.). *Әкемді үйден әкеткен, елді күйзелтіп, бала-шаға, қатын-қалаишқа дейін ауыр жұмыстың азабын тартқызып, жоқшылыққа душар еткен жауға деген ызбар бар сияқты ажарында* (Ә.Н.). Жоғарыдағы берілген мысалдарда қосарланып қолданған өзара мәндес сөздер бір-бірінің мағыналарын айқындай түседі. Айтылмақ ойдың әсерін күшейтіп, экспрессивтік бояуын қалыңдатады. Сонымен бірге жазушылардың тіл шеберлігін де танытады. Сондай-ақ бұл жердегі қос сөздер – авторлардың жеке стильдік бірліктері, яғни бұл қосар сөздер – жекелеген автордың қаламынан шығатын бірқолданар тұлғалар. Жалпы қосар сөздерді қолдануда автор әр түрлі сөздерді қосақтамай, мағыналас, тақырыптас сөздерді қосарлап, олардың фонетикалық жағынан үндесіп, ұйқасып келуіне зор мән береді. Осындай фонетикалық жағынан үндесіп келетін қос сөздер мәтін ырғақтылығын тудырады

Жазушы шығармаларында синонимдердің зат есім, етістік, сын есімнен болған түрлерін жиі кездестірдік, әсіресе, алғашқы екі сөз табынан жасалған (зат есім, етістік) синонимдердің басымдылығы, бір жағынан, бұл сөз таптарының синонимдік қатар құрауға бейімділігінен болса, екінші жағынан, туындыдағы кейіпкер тілінің шындықты бейнелеу, оқиғаны дамыту қызметімен байланысты болса керек. Синонимдерді қосарлап қолдану, бірнеше синонимдерді қатар келтіру – сөз мағынасын бірте-бірте күшейтіп немесе әлсірететін, сөздің экспрессиялығын жақсы көрсететін амал. Ә. Нұрпейісов туындыларының тіліндегі қосарланған синонимдерді саралай келе, оларды кейіпкердің сезімдерін, көңіл-күйлерін, психологиялық халін, әсерлері мен ойларын нақтыландыру мақсатында қолданылғанын байқадық.

Академик М.С. Серғалиев синонимдер мен контекстік синонимдер туралы мынадай пікір айтады: «Жалпыға белгілі болып отырғандай, жүйелі деп аталатын синонимдерге мәтіннен тысқары күйінде де мағыналық жағынан жақын немесе тепе-тең келетін сөздер жатады. Мәселен, көршілес, қатарлас сөздері осы қалпында синонимдік қатар жасай алады. Ал қанаттас сөзін мұндай жағдайда бұл екі сөзбен синоним деу қиын. Оның есесіне, сөйлем ішінде автордың мақсатына сай синонимдік қызмет атқаруы мүмкін. Ілгеріде Абайдан алынған мысалдағы жылап, кейіп сөздеріне қатысты да осылай деуге болар еді. Мұндай синонимдердің контекстік синонимдер деген атау алуы әдетке айналып кетті» [8, 166 б.]. Контекстік синонимдер қаламгер романдарында жиі қолданылған. Жеке тұрғанда бұл сөздер синоним бола алмайды, ал контексте мағыналас болып келеді. Бұл сөздердің стильдік ерекшелігін танытатыны айқын. Мысалы; *Баласыз, жалғыз жетім шалдан қайыр шамалы* (Ә.Н.). *Аяғы астында жатқан бір-екі балықты етігінің тұмсығымен теуіп, әрірек ысырып тастады да, аудың арқалығын ұстады* (Ә.Н.). *Тік бақай, тентек шал ел ішіне сыйымсыз. Отбасына да мазасыз* (Ә.Н.). *Қолтығымнан деменіздер* дегенде мал сұраған жайым жоқ еді, *ақылшы болыңдар, жанашыр болыңдар* демек ем (Ә.Н.). Келтірілген мысалдардағы қоюлатып жазылған сөздер мен сөз тіркестері мағыналарында еш жақындығы жоқ сөздер. Қаламгер оларды шеберлікпен қиюластырып, сөз құдіретін де танытқан. Қоюлатып жазылған сөздер бір-бірін

толықтырып, мағыналас, мәндес мағынада жұмсалған. Оқиғаны, адамның ішкі тебіренісін, ой-пікірін көркемдікпен жеткізуде мағыналары бір-бірінен алшақ сөздер мәнерлілікпен, ойды нақтылау мақсатында жұмсалған.

Қаламгер шығармаларында сондай-ақ, өзара синонимдес **тұрақты тіркестер де қатарласа келіп** (тұрақты сөз тіркесі+тұрақты сөз тіркесі), суреттеліп отырған оқиғаны тереңірек баяндай түседі. Мысалы: *Қайтып келгенде жылқының бірін де таба алмады. Қас қарайып, көз байланғанда ауылға келді* (Ә.Н.). (Ә.Н.). «Апырай...» -деп, Еламан құбыла беттен көзін алмай, ұзақ қарады («Қан мен тер», 15-б.). «Ана қарап, кезегі келгенде күн басына да зауал төніп, қара кебінге оранып, бар әлем тіл тартпай, түн құшағына кіріп бара жатқандай..» (Ә.Н.). Оның қолы жұмысқа бармай, күні бойы **жүзі сынып, қайғыға уланып жүргені жандандыра батады** (Ә.Н.).

Жазушы синонимдерді сөйлемдегі орналасу орнына қарай әр түрлі позицияда қолданады. Сөйлемдегі синоним сөздер оқырманға жай баяндау ғана емес, сипаттауға, сөзбен сурет салуға зор ықпалын тигізіп тұр. Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның бейнелілігі мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі.

Әдебиет

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы, 1977. – 378 бет.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. – 180 бет.
3. Сыздық Р.Ғ. Сөз құдіреті. – Алматы, 2005. – 32 бет.
4. Ысқақов А. Қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 381 бет.
5. Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы, 1976. – 168 бет.
6. Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі лексикология. – Алматы, 2008. – 101 бет.
7. Болғанбаев Ә., Қалиев Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 1997. – 256 бет.
8. Серғалиев М. Стилистика негіздері. – Алматы, 2006. – 228 бет.

UDC 81:372.8

ENHANCING STUDENTS' MOTIVATION THROUGH THE INTERACTION OF VERBAL AND NONVERBAL MEANS

Nadirbay A.B.
(M. Kozybaev NKU)

In the age of globalization in all areas of social life, the issue of motivation in foreign language research has become extremely urgent. Nonverbal communication skills, also known as sign language or silent language, include all behaviors that are performed in the presence of others or are perceived consciously or unconsciously. The main purpose of this review article is to strengthen the motivation of English language students in verbal and nonverbal communication, to apply the results of research conducted by teachers on the influence of nonverbal communication on success in teaching, the relationship between learning outcomes and the use of nonverbal communication by teachers, and its impact on success in teaching. It is important to know how to behave and speak in communicative environments. Since the goal of teaching a foreign language is to allow students to communicate with people from different cultures, it is important to master non-verbal tools. Teaching verbal and non-verbal behavior in an intercultural context increases the flexibility and richness of students' experience.

Motivation is a system of stimulating impulses that directs educational activities aimed at the teacher's desire to positively communicate verbally and nonverbal, to improve it and develop the needs of knowledge about the speech activity of a foreign language (A. Alkhazishvili, I.A. Leontiev, N.M. Simonova, etc.). Motivation by personal example. The student's interest in the discipline is determined not only by the professional presentation of the educational material, but also by the personal qualities of the teacher. A teacher who is not late, is friendly, takes his work seriously and responsibly, checks the independent and practical students on time is appreciated.

As we know, scientists interpret the concept of "motivation" in different ways. K. Vilyunas understands motivation as the condition of existence, G.A. Kovalev states that motivation is a morality and political attitude, J. Godefroy-sees motivation in the considerations that the subject should act on. In any case, most people agree that the motivation is either an impulse, an intention, or a goal. Therefore, this concept should be approached comprehensively, taking into account all possible aspects [cit. in 1, p. 26]. Any educational material is easier to learn if it is emotionally charged and causes positive emotions in students. In a friendly environment, in the creative atmosphere in the classroom, communication barriers are removed, and a stable, highly developed desire for communication, for personal contact with people, is stimulated, which is expressed in the ease of entering into social contact. The most effective exercises in achieving these goals are dialogues, discussions, dramatizations, collective research search, role-playing games, and project activities.

As for information about verbal and non-verbal.

The beginning of the scientific study of nonverbal means of communication, in fact, was laid by Ch. Darwin, who fundamentally investigated the relationship between the origin of language and the development of gestures and facial expressions. Darwin wrote that the ability of members of the same tribe to communicate with each other through language was of paramount importance in human development; expressive movements of the face and body greatly contribute to the power of language...

According to A. Meyerabian, one of the researchers of nonverbal communication methods, 93% of messages in the process of interaction are transmitted (transmitted) by a system of nonverbal paths, 55%-by facial expressions (gestures), movements, posture, 38% – by intonation, timbre and pitch of the voice. Only 7 percent of the spread of the message in the communication process is due to verbal approaches. After all, the system of nonverbal communication has more than 700,000 gestures, gestures, and posture, much more than words in our language. The development of a teacher's language style is very important for strengthening education and upbringing. Well developed in the teacher it is necessary to have the ability to have verbal memory, the correct choice of language style and the ability to choose the right direction in the process of communicating with a person, the ability to feel the result. His culture and erudition play a significant role in verbal communication. [2]

Research on nonverbal communication began in the mid of 19th century. Since then, scientists have been able to describe and classify about one million non-verbal cues and signals. Psychologists emphasize the indisputable importance of human communication, claiming a 7% share of linguistic communication (words and phrases) and a 55% share of nonverbal communication. The remaining 38% is voice communication: intonation, voice tones, and other sounds [3, p. 2-4]. These numbers perfectly show that the non-verbal component of the communication process is superior to the other two components. Communication is divided into verbal and written in terms of the form of language existence, and interpersonal and mass in terms of the number of participants. The languages of every country are not homogeneous and exist in many different forms. From the perspective of social and cultural status, the literary and non-literary forms of language are different.

The literary form of language, in other words, literary language, is understood by the speaker as an example. The main feature of literary languages is the existence of stable norms. Verbal communication is done using words. Human speech belongs to the means of verbal communication. Communication experts calculate that modern people speak about 30,000 words a day, or more than 3,000 words an hour.

In the process of individual communication, the main methods of perception of each other by people are behavior, gestures, voice, and gestures. For example, eye contact is a mechanism that regulates the relationship between people. Similarly, the language of gesture (gesture) is also one of the oldest languages. For example, in the audience when speaking in front of the audience, some gestures seem oppressive, disrespectful, and arrogant. If the person who is speaking is turned over from one foot to the other and moves, it is not possible to be sure "I don't know". Excessive quick gestures will prevent you from communicating with your audience. According to the means used: verbal communication-language, communication through words; and nonverbal – another. All communication methods, including nonverbal means, must be implemented to achieve the desired communication effect. According to T.T. Zheleznova, communication words are verbal, including facial expressions, gestures, body movements, relative movements of communication partners within the framework of communication situations, tactile communication, visual interactions, and voice features. It occurs in the process of communication: high quality voice, range, pitch, speech speed, phonics, pause". [4, p.14].

Practical research classes on the topic of verbal and nonverbal communication activities.

Games and exercises for the development of nonverbal communication.

Exercise "gift".

Each player will inevitably show with gestures and gestures what kind of gift they will "give" to the person celebrating his birthday, while the rest will try to find out what it is.

Exercise "notification".

Students are paired with two people. Everyone must inevitably tell their partner a message, and they must tell them what message they are talking about. Then the roles switch.

Training "Gunner".

Students are divided into two groups, each group writes several words on separate papers. Then it is recommended to call one of the players of the opposing group and read one of the "words" and show the meaning of this word by gestures, gestures. After the team finds the same word, one player from the second group is called. It compares which team found correctly and correctly.

"Giving feelings".

Students line up one after the other. The first student, looking at the other, shows some feelings through gestures (joy, resentment, surprise, sadness, etc.). The second gives exactly the same feeling to the third, i.e. we ask the last player what feelings (emotions) he received and determine from the first player what feelings were given in the beginning. [5, p.10]

The visual materials enhance the verbal communication and give the opportunity to use language skills in combination with other activities. The activity "*What is different?*" is a very effective tool for developing students' language competence. The teacher shows two pictures and the students should determine the differences between them. At first glance, the two images are almost identical, but between them there are 4-5 or more differences that need to be told. With the use of such pictures, there revising of certain lexico-grammatical structures is provided. It is useful in consolidation of the verb *to be* (*There is / are*); the structure in the Present Indefinite Tense (*I see / do not see ...*) and in the Present Continuous Tense, etc. In this way the verbal use will be solved better: some students name distinctions, others listen; there is a natural situation for communication.

Another way of using visualizing activity also is appropriate, for example using two different pictures which have something in common. It may: "*Acity and a village of famous artists*".

The teacher activates students by asking questions like:

What is there / is not there / are there / are not there in the city and in the country?

The lesson will be more productive if the teacher adds the element of competition supporting with the questions: who is more? Who is faster?

Moreover, it is also interesting to compare pictures of the same landscape at different times of the year.

2. *Hide-and-seek* activity for younger kids is also a very good activity for enlarging their vocabulary/ The teacher Shows on the board few pictures of different places: *a city, a village, a cinema, a museum, a theater, etc .; house rooms; shops in the shopping center, etc.* The he/she "hides" in one of these places, creates a conditionally-speech situation. Students ask questions that can only be answered "yes" or "no." "*Are you on the ... / in the ... / behind ... / in front of ...*" or "*Are you standing? / shopping? / reading? / watching film?*" , etc. The guesser himself" hides "and everyone tries to find him again. Students have an inner motivation, interest. This activity helps to develop speech skills and makes easier to memorize the words.

The activity which is called "*Crocodile*"

Note: The teacher divides the group into two subgroups. Each team invents a word (a unique number name) and slowly invites a player from the other team to give him the hidden word. After taking the word, the student must convey the information about the word to his team within 2 minutes, using facial expressions and gestures. The group must find the word. You can ask questions with a positive or negative answer.

Through these exercises and games, students become familiar with the concepts of verbal and non-verbal communication, develops speaking skills and non-verbal expressive skills and develops positive communication skills.

When learning English, the use of mnemonics plays a large role at every stage of training. For a younger age, it is necessary to use images, drawings, poems and songs, photos and movements. For the older age, it is advisable to use schemes, tables, clusters, collages and posters, work with song and poetic material, the use of figurative associations in the study of idioms and phrasal verbs. Consider a few examples of the introduction of mnemonics in verbal speech activity. The results of the study show that oral communication has a significant positive effect on students' academic performance in English. Nonverbal communication has a significant positive impact on students' success in English. Verbal and nonverbal communication have a significant impact on students' success. Based on the results of the study, which shows the important role of verbal communication and nonverbal communication in the teaching and learning process, it is necessary that teachers develop effective communication in order to successfully transmit educational materials to students. One of the alternatives to its development is the use of verbal and nonverbal communication.

Students may find it difficult to see how they have gone far in the study of the subject, especially if the subject is not easy to. Therefore, it is necessary to verbally voice the progress of each student, showing him what he has achieved. I think, thanks to these practical suggestions, the teachers a foreign language will be able to improve in the future and are already increasing at present motivating students to learn a foreign language. [5, p.10]. Observing students on a daily basis, whether in the classroom or outside of the classroom, it is necessary to observe what they can and cannot master, and use various methods. However, students become active participants in the lesson only when they feel that reading is necessary, that they can use it in life. To do this, the teacher must always support, maintain good communication, praise and praise.

Thus, the student's academic performance and high quality of knowledge depend primarily on the teacher's own duties and skills. The teacher should know that his task is not only teaching, explaining, but, above all, competent organization and management of cognitive educational activities of students' educational work. Therefore, the above information and recommendations should be applied in practice.

Literature

1. Минеева О.А. Психолого-педагогические условия повышения мотивации студентов к изучению иностранного языка / О.А. Минеева, О.В. Еремеева // Вестник Мининского университета. - Нижний Новгород, 2016. - № 3. - 26-39.
2. http://www.unco.edu/cebs/psychology/kevinpugh/motivation_project/resources/ames90.pdf.
3. Доброва Е.В. Язык жестов. - М.: АСТ; Владимир: ВКТ, 2010. - 158 с.
4. Железанова Т.Т. Невербальные компоненты речевого общения в преподавании иностранных языков // Новый филологический вестник. - 2008. - Том: 6. - № 1. - 14-17 с.
5. <https://www.uniface.kz/index.php?post=article&section=1&id=554>

ӘОЖ377.01

ОҚУШЫЛАРДЫ КӨРКЕМ ЕҢБЕК ТЕХНОЛОГИЯСЫНА БЕЙІНДІК ОҚЫТУ МАЗМҰНЫНДАҒЫ ТҮЙІНДІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ СИПАТЫ

Небесаева Ж.О.¹, Сманова А.С.², Сапарбаева Ұ.А.¹

(¹Сырдария университеті, Жетісай қ., ²Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.)

Технологиялық бейіндік бағыттағы оқу үрдісінде қалыптасатын түйінді құзыреттіліктердің мазмұндық сипаты

Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасындағы басым бағыттарының бірі ретінде көрсетілген 12 жылдық оқыту моделіне көшу үдерісі білім беру мазмұнының когнитивтік, іс-әрекеттік және аксиологиялық компоненттерін кіріктіру негізінде жаңартылған мазмұнда жүзеге асыруды ұйғарады.[1]

Осыған орай 12 жылдық мектептің жалпы орта білім беру деңгейіндегі бейіндік оқытуды дамытудың тұжырымдамалық негіздерін және оны жүзеге асыру механизмдерін анықтау, бейіндік оқытудың құзыреттілікке негізделген оқу бағдарламаларын әзірлеудің ғылыми-әдістемелік негіздерін анықтау, яғни 12 жылдық бейінді мектепте оқытуға ауысу еліміздің экономикалық және әлеуметтік өркендеу мақсаттарына жету үшін зор маңызы бар мәселе болып отыр. Бейіндік оқытудың ең басты ерекшеліктерінің бірі - білім, іскерлік, дағдылар қалыптастырудан құзыреттілік тұрғыға көшу. Ал ол үшін бұрыннан қалыптасқан кәсіби білім беру процесін қайта құрып, мамандар даярлауда осы бағытта жұмыс жасауды талап етеді.

Сондықтанда жалпы орта білім беру жүйесінде бейінді оқытуды жүзеге асыру - білім алушылардың саналы түрде кәсіптік, азаматтық, тұлғалық өзін-өзі анықтауына мүмкіндік беретін түйінді құзыреттіліктерді игеруін қамтамасыз ету және даралық білімдік қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылады.

Бейіндік оқыту жоғары сынып оқушыларының қызығушылығына, бейіміне және қабілетіне қарай сараланған білім беру негізінде ұйымдастырылады.

Бейіндік оқытуды ұйымдастырудың мақсаты: оқушылардың сапалы білімге қол жеткізуін, олардың қабілеті мен қызығушылығын, танымдық және өмірлік

қажеттіліктеріне, бейімділіктеріне сәйкес қамтамасыз ету, сонымен қатар жоғарғы кәсіби және орта білім деңгейінің сабақтастығын қамтамасыз ету. [2]

Бейіндік оқыту жеке тұлғаға бағыттала отырып, мынадай *міндеттерді жүзеге асырады*:

- жалпы орта білім бағдарламасының жеке пәндерін тереңдете оқыту;
- білім мазмұнын саралауға және әр оқушының өзіндік білім траекториясын құруға жағдай жасау;
- жалпы орта және кәсіби білім арасындағы сабақтастықты, бағдарлы сынып оқушыларын жоғары оқу орнында білімін жалғастыруға дайындауды қамтамасыз ету;
- оқушының белгілі сала бойынша қабілетін ұштау, оның бойында келешекке қажет білік пен дағданың қалыптасуына мүмкіндік жасау. [3]

12 жылдық білім беруге көшу жағдайында бейіндік мектеп қызметін жетілдіру және ондағы *бейіндік оқыту жүйесін ұйымдастыру мен дамытудың өзектілігі*:

- мектептердің 12 жылдық білім беру үлгісіне көшуі;
- қосымша білім беру;
- болашақ мамандығына сәйкес білім алу бағытын таңдау.

Бейіндік оқытудың *технологиялық бағытының* мазмұны үшін келесідей пәндер құрамы анықталған: химия, биология, физика, технология, графика және жобалау.

Жалпы білім беретін базалық және бейіндік мазмұндағы пәндердің құрамы мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартының деңгейін қамтамасыз етеді. Ол. [4]:

- орта білімнің базалық және бейіндік (міндетті) мазмұнының жалпы нормаларын, құрылымы мен құрамын анықтайды;
- білім алушылардың оқу жүктемесінің көлемін, білім беру үдерісін ұйымдастырудың жағдайларын, білімді бақылау және бағалауды белгілейді;
- жалпы білім беру ұйымдарында білім алушылардың дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды белгілейді;
- білім беру үдерісін жүзеге асыру жағдайларына қойылатын талаптарды: мемлекеттік бюджет қаражатын тиімді қолдану, жалпы білім беру ұйымдардың материалдық-техникалық базасын және білім алушылардың денсаулығы мен қауіпсіздігін сақтауды нормативті қамтамасыз етуді белгілейді.

Адамның білім деңгейіне, оның білімділігіне қойылатын талаптардың арттуы объективті тарихи заңдылық болып табылады. Осы жаңа жағдайда мектептегі оқыту процесі оқушылардың өмір бойы оқуын қамтамасыз ететін құзыреттерінің қалыптасуына және артуына негізделуі тиіс. Функционалдық сауаттылық біліммен, іскерлікпен және дағдылармен ғана шектелмей, солардың негізінде әр елдің өзіндік ерекшеліктері ескеріле отырып, қалыптасатын құзыреттіліктермен анықталады.

Функционалдық сауаттылықтан күтілетін нәтиже білім алушылардың түйінді және пәндік құзыреттерді (практикалық жағдайларда және әлеуметтік бейімделу процесінде оларды тиімді қолдана білу) меңгеруі болып табылады. Бұл жағдайларда түйінді құзыреттер орта мектеп бітірушілерінің білім нәтижелеріне мемлекет тарапынан мемлекеттік стандарттар мен оқу бағдарламалары арқылы қойылатын талаптар арқылы анықталады. Орта мектепті бітірушілерге мынадай:

- басқарушылық (мәселелерді шешу қабілеті);
- ақпараттық (өзіндік тану іс-әрекетін жүргізуге қабілетті және өмір бойы оқуға қабілеттілігі);
- коммуникативтік (қазақ, орыс, ағылшын (шетел) тілдерінде ауызша, жазбаша, продуктивтік коммуникация қабілеттілігі);
- әлеуметтік (әлеуметтік өзара әсерлесу қабілеттілігі);

- жекетұлғалық (өзіндік ұйымдастыру, өзіндік жетілдіру, өмірде кәсіптік тұрғыдан өзін көрсете білуі, толерантты болу қабілеттілігі);
- азаматтық (қазақстандық мәдениет және патриоттық тұрғыда өз елі үшін жауапкершілік міндетін алып жүру қабілеттілігі);
- технологиялық (технологияларды, оның ішінде тиімді пайдаланушы деңгейінде ғылыми, сандық технологияларды қолдана білу қабілеттілігі) түйінді құзыреттер ретінде белгіленеді [5].

Одан басқа жеке пәндер шеңберінде пәндік құзыреттер: оқу пәні шеңберінде арнайы білім, ептілік және дағдылар анықталады. Түйінді және пәндік құзыреттер білім берудің нәтижелері ретінде нақты, өлшенетіндей, қол жетімді және уақыт бойынша анықталған шамалар болуы керек.

Оқу бағдарламалары оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға және түйінді, пәндік құзыреттерді қол жеткізуге бағытталуы тиіс. Білім нәтижелерінің жетістіктерін қамтамасыз ететін логикалық, критикалық және конструктивтік ойлауды қалыптастыру, алынған ептілікті оқу және практикалық іс-әрекеттерде қолдана білу үшін жаңа тиімді нысандар мен әдістемелерді енгізу қажет.

Техникалық-технологиялық бейін пәндерін меңгеру түйінді құзыреттерді қалыптастырып, келесі метапәндік нәтижелерді қарастырады:

Оқу тәрбие үдерісінде оқушы бойында қалыптасатын жеке **тұлғалық түйінді құзыреттіліктер** төмендегідей мазмұндық сипатқа ие болады: [6]

- елде болып жатқан оқиғаларды адекватты қабылдау қабілеттілігі, азаматтық және патриоттық, жоғары этикалық бағалау негізінде ұжымдағы өз орнын білу қабілеттілігі;
- қазақ халқының және Қазақстан аумағынданда тұратын басқа этностардың тарихын, мәдениетін және салт дәстүрін және басқа да бағалауларын сыйлау қабілеттілігі;
- адамдық қарым-қатынаста жоғары мәдениеттілік көрсету, этикалық нормаларды сақтау қабілеттілігі;
- өзінің тұлғалық сапасын, көшбасшылық қабілетін дамытуға ұмтылу; өзін-өзі дамытуға ұмтылу қабілеттілігі;
- өзінің даму траекториясын және өзінің іс- амалын жоспарлау, оны іске асыру қабілеті;
- оқушының жалпы мәдени, адамдық-рухани сапасы, этикалық нормаларды меңгеру қабілеттілігі;
- қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени оқиғалар мен үрдістерге дәлелді тұлғалық баға бере алу қабілеттілігі;
- сыни ойлау дағдысын дамыту, стандартты емес креативтік есептерді шешу қабілеттілігін қамтамасыз ету;
- өзінің кәсіби қызметін бағдарлау үшін қажетті экономикалық ақпараттарды қолдану және табу қабілеттілігі;
- қазақ, орыс, шет тілдерін әлеуметтік-тұрмыстық және ғылыми қарым-қатынаста қолдану, басқа тілді ортада кәсіби қызметі мен оқуын жалғастыру қабілеттілігі;
- өмірдің әртүрлі салаларында базалық және қолданбалы білімін қолдана білу қабілеттілігі;

Оқушы бойында патриоттық сезіммен өз елі үшін жауапкершілік міндеттерін қалыптастыратын **азаматтық түйінді құзыреттіліктердің** мазмұндық сипаты: [7]

- белсенді азаматтылық ұстамдылық көрсету, жоғары патриоттық сезім, өз отанына қызмет көрсетуге дайындығы және оны қорғауға қызығушылығы қабілеттілігі;

- өз елінің, туған жерінің табиғатын байытуға және сақтауға ұмтылу, қоршаған ортаны қорғауда белсенді орнын табу қабілеттілігі;

- Қазақстан аумағында тұратын қазақ халқының және басқа этностардың тарихына, мәдениетіне, дәстүріне және басқа да құндылықтарына сыйластық білдіру қабілеттілігі;

- ҚР Конституциясын сақтау және білу, заңдарды білу және мемлекеттік тіл мен мемлекеттік рәміздерін сыйлау қабілеті;

- діни сипаттағы және заңға қайшы, идеологиялық деструктивті бағыттарды қабылдамау қабілеті.

Оқушы бойында қалыптасатын **әлеуметтік түйінді құзыреттіліктер** төмендегідей мазмұндық сипатта көрініс табады: [8]

- әлемдегі адамның орнын түсіну, қоғам мен адам өмірінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету, табиғатты тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғау, өмірлік есепті, практикалық есепті шешу үшін алған білімі мен біліктілігін қолдану қабілеттілігі;

- Қазақстанның индустриалды-жаңашыл модернизациясы үшін технология және білімді меңгеруге ұмтылуда, туған өлкесінің табиғи байлығын сақтауда ынталы іске асыруды қамтамасыз ету қабілеттілігі;

- оқушылардың еліміздің әлеуметтік және экономикалық өміріне белсене араласуына қажетті құзыреттіліктерді қалыптастыру қабілеті;

- түрлі тауарлар мен қызмет көрсету нарығында сұраныс пен ұсыныстың өзгеруін болжау және талдау қабілеттілігі;

- ақпараттық қоғамның даму проблемасы мен түп тамырын түсіну қабілеті;

- топтың, әлеуметтің жұмысына белсене араласу және тиімді әрекеттесу қабілеттілігі;

- қазақстандық қоғамның өмірдегі болып жатқан өзгерістерге оқушылардың әлеуметтік үйренісу қабілеті.

Оқу тәрбие үдерісінде оқушы бойында түрлі мәселелерді шешуге қабілеттілігін қалыптастыруға бағытталған **басқарушылық түйінді құзыреттіліктердің** мазмұндық сипаты: [9]

- зіл-зала және қауіпті жағдайларда дұрыс және қауіпсіз жағдайды таңдау қабілеттілігі;

- ұжымның қызметін ұйымдастыру және жоспарлау қабілеті;

- АКТ жұмыс жасай білу және ақпаратты өңдеу және талдай білу қабілеттілігі;

- өз құзыреттілігі аумағында жеке шешім қабылдай алуы және өз бетінше жұмыс жасай білу қабілеттілігі;

- өз қызметін жоспарлай білу, оның нәтижесі мен тиімділігін болжау және бағалау, қажетті білімді өз бетінше үйрену, графикалық жұмыстарды орындау, өзінің кәсіби қажеттілігін анықтай алу қабілеттілігі және т.с.с.;

- түрлі өмір жағдайларында өз бетімен шешім қабылдау дағдысын қалыптастыру қабілеттілігі;

- жоспарлау, ұйымдастыру және басқарудың белгілі бір есептерін шешуге бағытталған ақпаратты жинау және талдау қабілеттілігі;

- кәсіби қызметтің түрлі салаларында ұйымдастырушылық-басқару, ғылыми-талдамалық жұмыстарын жүргізу қабілеті.

Оқушының қоршаған әлеуметтік ортаға еркін бейімделуге бағытталған **коммуникативтік түйінді құзыреттіліктердің** мазмұндық сипаты: [10]

- жалпы адами мәдениеттегі жетістіктер және ұлттық мәдениет, этномәдениет, дәстүр ерекшеліктерін, мәдени негізде тұлғалық, жанұялық және әлеуметтік өмірдің негіздерін біліп меңгеру қабілеттілігі;

- мемлекеттік тілді меңгеру және мемлекеттік тілді қарым-қатынас, танымдық, өзін-өзі дамытуға қолдануға өз орнын сезіну қабілеттілігі;
- талдау және жаңашыл ойлау қабілеттілігін көрсету, ғылым негізін тану процесінде жобалық-ғылыми қызметтерге белсенді қатысу қабілеттілігі;
- әр уақытта жаңа білім алуға құштарлығы және жаңа технологияны меңгеру қабілеттілігі;
- жаңашыл технологияларды меңгеруді және әр уақытта білімін жаңартуға ұмтылуды қалыптастыру қабілеттілігі;
- дербестікке, алғырлыққа, адалдыққа, саналылыққа, өз қызметінің нәтижесінің жауапкершілігіне, кісілікке, командада жұмыс жасай білу қабілеттілігі;
- адамдарға құрмет, өзін-өзі ұстау мәдениеті және тату-тәтті қарым-қатынас қабілеттілігі;
- өмірде орны бар табиғи жаратылысты белсенді адам болып қалыптасуға қабілеттілігі;
- оқушылардың әлеуметтік ортада, кәсіпкерлік пен экономика саласындағы қызметтерге қалыптасуын дамыту қабілеттілігі.

Оқушының өзіндік тану іс-әрекетін жүргізумен өмір бойы оқуға қабілеттілігін қалыптастыруға бағытталған **ақпараттық түйінді құзыреттіліктердің** мазмұндық сипаты: [11]

- ақпаратты жіберу және сақтау, қолдану, түрлендіру, түзету, талқылау талдау, алу қабілеттілігі;
- өз білімін жетілдіру үшін ақпараттық технологиялар көмегімен алынған ақпараттарды қолдану тәсілдерін білу қабілеттілігі;
- түрлі пәндер бойынша (on-line, қашықтықтан оқыту, e-learning) оқу есептерін шешу үшін ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды пайдалана білу қабілеттілігі;
- ақпараттық-коммуникациялық технологияларды, технологиялық процестерді құрастыру және моделдеу тәсілін және оны оқып үйрену қызметінде қолдану қабілеті;
- еңбекте компьютер меңгерудің және автоматтандырудың, механизацияның негіздерін меңгеру қабілеті;
- ғылыми-техникалық шығармашылықта компьютерлік технологияны көмекші құрал есебінде қолдануда озық қолданушының дағдысын меңгеру қабілеті;
- ақпаратты талдау мен қорытындылау, қолдану қабілеттілігі;
- кәсіби саласында практикалық есептерді шешу үшін бейнелеу және декоративті-қолданбалы өнердің базалық біліміне түрлі бағдарламалармен (AdobeIllustrator, CorelDRAW, Photo Shop, 3dsMaXDesign 2012) қамтамасыз етуді қолдана білу қабілеттілігі.

Оқушының түрлі технологияларды тиімді пайдалануға қабілеттігін қалыптастыруға бағытталған **технологиялық түйінді құзыреттіліктердің** мазмұндық сипаты: [12]

- жобалық-зерттеу қызметінде және технологиялық есептерді шешуде практикада қолдана білу қабілеттілігі;
- өндірістің жаңа ғылыми технологиялары туралы қолданбалы білімімен, жаңа материалдар мен оларды ғылыми-техникалық және индустриалды-инновациялық модернизацияда қолдану тәсілін меңгеру қабілеттілігі;
- материалдарды түрлендірудің қазіргі заманғы технологияларының негізін білу және оны іс-әрекет барысында пайдалану қабілеттілігі;
- қазіргі заманғы технологияларды өндірісте, ауылшаруашылық өндірісінде, экономикада, бизнесте, білім беруде, тұрмыстық және қызмет көрсету салаларында қолдану қабілеттілігі;

- адамның тіршілік әрекетінің негізі формалары мен рухани өндірістің және материалдардың прогрессивтік технологияларын ұсыну қабілеттілігі;
- қызметін атқаруда, жобалау қызметтерінде даярлық құрылымымен бірге көркемдік-қолданбалы және конструкторлық, дағдыны қалыптастыру қабілеттілігі;
- көркемдік-өнеркәсіптік өндіріс негізінің түп-нұсқасы мен проблемасын түсіну қабілеттілігі.

Технологиялық бағыт бойынша оқушыларды бейіндік оқыту бастапқы ауылдық мамандық бойынша келесі бағыттарда ұйымдастырылуы мүмкін: фермерлік шаруашылық, ауылшаруашылық машиналары, тігін тігу ісі, көлік жүргізу, коммунальдық шаруашылық, құрылыс, тұрмыстық қызмет көрсету (аумағы) сферасы және т.б.

Мектеп бітірушілер оқуды аяқтағанда куәлік алады, ол тиісті емтиханды тапсырған соң, өзінің таңдаған бейініне сәйкес (жүргізуші, тракторшы, механик, слесарь, құрлысшы, тігін ісінің шебері және т.б. болып) жұмысқа орналаса алады. Бұл оқушылардың 11-12 сыныптарында оқуға ынталандырады, жасөспірімдердің жанұяда тәрбиелену проблемасын шешеді, ауыл жастарының жұмыспен қамтылу жағдайын жақсартады, ауыл тұрғындарының қалаға көшіп қонуын және жастар арасында құқық бұзушылық деңгейін төмендетеді.

Әдебиет

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 ж. 07.12. №1118 Жарлығымен бекітілген.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. 27.07. 2007.
3. 12 жылдық мектепте бейіндік оқытуды ұйымдастыру (эксперимент). Әдістемелік құрал. – Астана: Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2013. – 87 б.
4. Муканова С.Д. Концептуальные основы развития профильного обучения в Республике Казахстан // Білім беру мекемесі басшыларының анықтамалығы = Справочник руководителя образовательного учреждения. 2011. №8. -С.74-84.
5. Қазақстан Республикасында бейінді оқытуды дамыту тұжырымдамасы. – Астана, 2010.
6. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 24 октября 2011 г.
7. Қазақстан Республикасында жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары.
8. Бұшымбаева Қ.Т. 12 жылдық білім беру жүйесінде жаңа түйінді құзыреттіліктерді пайдалану // Қазақ тілі Қазақстан мектебінде=Казахский язык в Казахстанской школе. – 2011. – № 4. – Б.34-38.
9. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану – математикалық бағыттағы 10-11 сыныптарына арналған «Технология» оқу бағдарламасы. – Астана, 2010. – 35 б.
10. Ермаков Д.С. Профильное обучение: проблемы и перспективы // Народное образование, 2004. - №7. - С.101-107.
11. Щербо И. Реализация профильного обучения в школе //Директор школы, 2005. - №4. – с.47-56.
12. Захарова Т.Б., Филатова Л.О. Дифференциация содержания обучения в старшей школе как условие эффективной преемственности общего и профессионального образования // Стандарты и мониторинг в образовании, 2003. - №5. – с.26-29.

С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ «АДАСҚАН ӨМІР» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ ПЕН ДҮНИЕ СҮРЕТІ

Нургазина М.Б., Қадыров Ж.Т., Синбаева Г.К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Маркстік ғылымның шығуы қоғамдық ой-пікірдің даму тарихында зор революция болды. Ол адам баласының бүкіл озат ойы қозғаған, бірақ шеше алмаған күрделі мәселелерді шешіп берді.

«Марксизм дегеніміз табиғат пен қоғам дамуының заңдары туралы ғылым, езілген және қаналған бұқараның революциясы туралы ғылым, социализмнің барлық елдерде жеңуі туралы ғылым, коммунистік қоғам құрылысы туралы ғылым» [1, 59 б.].

Марксизмнің бірімен бірі тұтасып жатқан үш негізгі саласы бар. Олар маркстік философия, маркстік саяси экономия, ғылыми социализм теориясы. Марксизмнің теориялық фундаменті диалектикалық материализм болып табылады.

Марксизмнің негізін салушылар диалектикалық материализм көмегімен философиялық материализмді жаңартты, бұрынғы метафизикалық, механикалық материализмнің тар негіссіз қағидаларын жоққа шығарды. Сөйтіп, материализмнің жаңа, жоғары түрін - диалектикалық материализмді жасады.

Сондай-ақ, олар философиялық материализмді әрі кеңейттің әрі тереңдетті. Оның заңдарын адам қоғамын зерттеу, тану ісіне де қолданды. Сөйтіп, тарихи материализмді жасады.

Маркс пен Энгельс ашқан көптеген зор жаңалықтардың бірі – философияның негізгі мәселесін нағыз ғылыми жөнмен әрі айқын, әрі терең етіп анықтауы болды. Олар қандай философияның болсын негізгі мәселесі ақыл – ойдың болмысқа, рухтың табиғатқа қарым-қатынасы туралы мәселе болады деді.

Осыған сай, марксизм философиядағы толып жатқан, әр түрлі мектептер мен бағыт, ағымдарды негізгі, біріне бірі мүлде қарама-қарсы екі топқа бөледі: кімде кім рух табиғаттан бұрын болған, бәрінің негізі рух десе, ол идеалистер тобына жатады да, кімде кім табиғат рухтан бұрын болған, бәрінің негізі табиғат десе, ол материалистер тобына жатады - дейді. Сонымен ол философиядағы күрестің заңдылығы: идеализм мен материализмнің арасындағы күрес екенін көрсетті.

Марксизм философияның негізгі мәселесінің – ақыл – ойдың болмысқа, рухтың табиғатқа қарым-қатынасы туралы мәселенің екінші жағы бар. Ол философтардың табиғаты және оның заңдарын адамның біле алтынын мойындау немесе мойындамауында болып табылады. Идеалистер адам табиғаты және оның заңдарын біле алмайды деп есептейді, ал материалистер, керісінше, адам табиғаты және оның заңдарын біле алады деп есептейді. Бұл мәселені марксизм осылай түсіндіреді.

Сөйтіп марксизм материалистік философияның идеалистік философияның қандай түрі болсын дәл, айқын айырудың нағыз ғылыми, тұжырымды критериясын жасап береді.

Осы тұрғыдан біз, енді өз тақырыбымызға – Сұлтанмахмұт Торайғыровтың қоғамдық-саяси көзқарасына тоқтап өтейік. Сұлтанмахмұт дүниені, табиғатты, болмысты қалай түсінеді: идеалистерше түсіне ме, материалистерше түсіне ме?

Ашық айту керек, Сұлтанмахмұт дүниені, табиғатты, болмысты материалистерше, диалектикалық тұрғыдан түсінеді. Ол «Адасқан өмір» поэмасының

бір жерінде дүние, табиғат, болмысты матерталистік, диалектикалық айқын ой-пікір, түйю айтады. Мысалы ол:

Законы дүниенің билегенде,
Заман өтіп, әр түрге сүйрегенде,
Жер суып, жердің үсті мұзға айналып,
Күн сөніп, жерге жарық тимегенде,
Мен не түрде жүремін, жауап берші,
Жер тозып, быт-шыт болып күйрегенде?
Не болады топырағы жүрегімнің –
Тірліктегі ұясы тілегімнің.
Не болар бәрін көрген көз топырағым,
Топырағы миымның, білегімнің?
Тозған жердің атомы күлдей ұшып,
Жүргенде әлдеқайда барып түсіп,
Жаралатын жаңа жер, жаңа күнде
Жан кірер ме мақұлық боп, тамақ ішіп?
Әлде болар сондағы балыққа тән.
Шыбынға аяқ, немесе бақаға сан?
Не малға, не бір шөпке дене болып,
Не шаң боп, ұшады ма кіре алмай жан?-дейді [2, 148 б.].

Сұлтанмахмұттың айтуынша дүние көптеген, ұшы-қыйыры жоқ атом. Олар әуе, жел, құйын болып ұшып жүреді. Бірқатар атом ескіріп, тозып, күйреп жатады да, бірқатар атом жаңадан туып, пайда болып жатады. Дүние – атомдар үнемі өзгеріп, жаңарып, құбылып, әралуан түрге еніп отырады.

Атомдар құрылып, тән пайда болады, яғни түрлі атомдардан тұрады. Тән күйресе, атомдар ыдырайды. Тән күйрегенде ыдыраған атомдардың кейбіреулері жаңадан пайда болатын тәннің түрлі мүшесі болады да, кейбіреулері ауада жел болып ұшып жүреді.

Атомдардың әуе, жел, құйын болып ұшып жүруі, бірнеше атомының жиналып, тән болуы, тәннің тозып, күйреуі, атомдардың бастапқы қалпына оралуы, дүниенің осылау құбылып, өзгеріп тұруы-бәрі Құдайдың құдіретімен, тағы басқа төтенше күштің қуатымен болмайды, дүниенің өз заңы бойынша болып тұрады.

Сұлтанмахмұт «Адасқан өмір» поэмасында әділетті қоғам – социализмнің принциптерін әрі дұрыс, әрі толық айтқан:

Мен ғашықпын көруге әділдікті,
Тегіс қылып,көркейткен өмір түсін.
Ол өмірде бірді бір алдау болмас,
Жағынып арды ақшаға алдау болмас,
Ешкімнен достық таппай, қастық көріп,
Бар адамды сайтан деп,қарғау болмас,
Қара күштен жеңіліп,қайғы басып,
Өлгісі кеп,өмірден зарлау болмас,
Адамдығы жан,қуат,тапқыш талант
Гүл шашпай,жеміс бермей қалу болмас.
Әркімнің қандай іске таланты бар,
Өмірін, күшін соған салмау болмас.
Жаратылыстан керегін әрбір адам,
Еңбегімен алуға бармау болмас,
Хәкіммін,құдайшылмын,әскермін деп,
Еңбексіз еңбекшілді жалмау болмас...

Аштан өлу, не байға арзан тұру
Амалсыз бірін соның таңдау болмас,
Не кәрілік, не апаткелген күні
Көшеде қайыршы боп сарнау болмас.
Бір тілім нан алуға байды мақтап,
Жалынып тұс-тұсынан аңдау болмас.
Дене азыққа тоюдан жан ержетер,
Өмірді бұл күнгідей аңдау болмас.
Жан ер жетіп, дүниенің сырын табар,
«Өмірде мақсат жоқ» деп, зарлы болмас.
Таудай үміт һәм талап орыдалар,
Еш еңбек бұл күнгідей жанбау болмас.
Жұмысқа кем көзбенен қарау болмас,
Жұмыс қылу қорлық деп санау болмас
Жұмысшылық құлға хас, бір мырза деп
Еңбекшінің еккенін талау болмас.
Мен аз деймін көруге осы өмірді,
Келіндер бақ іздеуші, болсаң жолдас- деген.

Бұл арада, Сұлтанмахмұт социализм принциптерін ғана дұрыс, түгел суреттеп қоймай, сонымен бірге, қоғам мүшелерінің жұмыс істеуі, қоғам табысын бөлу жөнінде коммунизм принципін де біліп: әділетті қоғамда жұмысты әркім өз әлінше істейді, жұмыстың жемісінен, табыстан әркім керегінше алады деп отыр.

Сұлтанмахмұт осы әділетті қоғам – социализмнің орнауы жақын тұр; ертең-ақ адам біткен әділдікке – социализмге бас иіп келеді-дейді.

Ал, осы әділдік қоғамы, социализмді орнатудың жолы қайсы? Не арқылы, қалай орнатуға болады? Мұны Сұлтанмахмұт теориялық жөнмен ашып айта алмайды, яғни социализмнің пролетариат диктатурасының құрылуы арқылы орнатылатынын сөз ете алмайды.

Сұлтанмахмұт капитализмді батыл сынау, социализм жөнінде қиялдану дәрежесінде қалды. Бұл жағынан Сұлтанмахмұт утопист – социалистерге ұқсайды.

Ілгеріректе Сұлтанмахмұттың өнер, ғылым, техника туралы мына айтқанын:

Бірақ бүгін ғылымның тапқандары
Пайдасын көрсеткен жоқ кедейге әлі,
Аяусыз қасқырларға азу болып,
Қой халін ауырлатты одан әрі.
Бұрын көл болса, енді теңіз болды,
Өнердің арқасында адам қаны-

дегенін кейбір жолдастар іліп алып, сонан Сұлтанмахмұт Толстойдың кейбір пікіріне іш тартты; Сұлтанмахмұт Францияның атақты ағартушысы Руссоны аса сүйген, соның идеясын өзіне жақын тұтқан. Сондықтан ол цивилизацияның өсуін халыққа келген «індет» деп қарайды деген қорытынды шығарды.

Сұлтанмахмұт Торайғыров Толстойшыл, Руссошыл болған жоқ, олардай аты цивилизацияға: аты мәдениетке, өнер, ғылым, техникаға қарсы шыққан жоқ. Қайта ол адам баласы үшін, әсіресе қазақ халқы үшін мәдениеттің, өнер-ғылымның, техниканың зор маңызы бар екенін, тіпті қажет екенін жақсы түсінді, үнемі соларды мейлінше дәріштеді, қазақ халқын соларды үйренуге, меңгеруге, мәдениетті елдер қатарына қосылуға шақырды. Бұл жөнінде жоғарыда айтылды. Тағы бір мысал. Ол «Адасқан өмір» поэмасының бір жерінде былай дейді.

Сыр тапсам дүниеден ашылмаған,
Әлі адамға білініп, шашылмаған,

Тапқан сырым көркейтсе адам өмірін,
Алғыс айтып, кім емес басын маған?
Зерттесе де адамға білмейтін ғып,
Дүние ешбір сырын жасырмаған.
Дауа тапсам: дене ауру көрмес болса,
Қартайып, тозбай, адам өлмес болса,
Қиынды оңай қылар жолын тапсам,
Жұмыстан адам бейнет көрмес болса.
Керегін «Жер Ана»-дан оңай алып,
«Ертең қайтем» деп, көңілін бөлмес болса.
Күн бұрын келтірмейтін жолын тапсам,
Шаруаны түрлі апаттар жеңбес болса,
Мәселен, мал қыратын түрлі аурудан
Себеп тапсам, еш зиян келмес болса,
Суық, ыстық, сусыздық құрбанына,
Ешқандай жан иесін бермес болса.
Ашылмаған сыр тауып менің де атым
Эдиссон, Луи Пастерге теңдес болса- дейді.

Сұлтанмахмұт сол поэмасының бір жерінде: адамзат, өнер, ғылым тауып, буды көлік етіп, аспанда құстай ұшып, суда балықтай жүзіп, телеграф, телефон ойлап шығарып, алыстан жылдам хабар алатын болып отыр. Дегенмен ол әлі надан, ертең аман боларына көзі жетпейді, қартаймаудың, өлмеудің амалын білмейді.

Білемін әлі күнге адам надан:
Көзі жетпес болуға ертең аман,
Қартаймай жанның көбі көрге кірер,
Надандық білінбей ме осы арадан-дейді.

Адам өнерді, техниканы, ғылымды барған сайын өркендете беру керек. Ол адамның күн көруін жеңілдетеді, адамды бақытты етеді дегенді айтады.

Сұлтанмахмұт өнер-ғылымға, техникаға, мәдениетке қарсы емес, өнер, ғылымның, техниканың, мәдениет жемістерінің капитализм тұсында әділетсіз пайдаланылуына, адам баласы көпшілігін қанауды күшейтуге, адам баласын қыруға, сөйтіп оны бақытсыз етуге жұмсалыуына қарсы.

Өмірбаянында айтылғандай, Сұлтанмахмұт 1917 жылдың күзінде жазған «Жас жүрек» деген өлеңінде өмір бойы алдандым, адасудан көз ашпадым, өмірім – адасқан өмір болды деп білді. Соның артынша 1918 жылдың орта кезінде жазған поэмасын «Адасқан өмір» – деп атады.

Сұлтанмахмұт «Адасқан өмір» поэмасында адамның өмірін: «мен бала», «мен жігіт», «мен тоқтадым», «мен кәрі», «мен өлік» деген түрлі кезеңге бөліп, соны тегіс суреттеп шығады. Ол адам өмірін бастан-аяқ өте орынды, көңілге қонымды етіп береді; өмірдің әлгі айтылған кезеңдерінде әр адамның бойында болатын мінез-қылықты, хал-жайды, ой-қиялды дәл, өте шебер көрсетеді.

Мысалы, ол адамның сәби шағын былай қиыстырған:

Мен сәби, мейірімді ана құшағында,
Ақ мамасын сүйемін, құшамын да.
Алтын ана жек көрер шамасы жоқ,
Былғанам ба, мейлі құсамын ба?
Мен – ұжмақ періштесі, көңлім таза,
Қандай нәрсе, білмеймін: бәле, қаза;
Еркімнің ұйғарғанын істеуіме,
Ұғынбаймын ешкімнен бар деп жаза;

Қастық деген не нәрсе! – көрінген дос;
Қайғы деген не нәрсе! – көңілім хош;
Алдау, күндеу, айла не? – мен білмеймін;
Жүрегімде түпкір жоқ сүюден бос [2, 125 б.].

Сұлтанмахмұт «Адасқан өмір» поэмасының екінші бір жерінде тағы да осындай материалистік, диалектикалық пікір, қортынды жасайды. Мысалы ол былай дейді:

Ойласам дүниеде қанша жан бар:
Адам бар, ағаш, шөп бар, мал мен аң бар,
Жанды-жансыз нәрсенің бәрі дағы,
Әр себептің жемісі байқасандар.
Мал бомсақ. Маймыл болмақ, адам болмақ,
Қасқыр болмақ, құс болып ұшып, қонбақ-
Сол болғандар болмаған өздігінен,
Болғызған еріксіз бір себеп қолдап.
Адамға бұл себептің көбі мәлім,
Біледі салған сайын мидың әлін.
Себебін біле-біле бір кездерде,
Жаратуға бек мүмкін қолдан бәрін.
Себепті жарата алар адам қолдан
(Жер осы хайуандардан артық болған)
Себебі жарата алу арқасында,
Адамзат еңбегінен егін орған.
Ормаса, өнер, ғылым қайдан шыққан,
Бұл күгі тіршілікте болған қорған.
Себебін білгендіктен буды көлік
Қылып адам отыр ғой пайда көріп.
Аспанда құстай ұшып, суда жүзіп,
Өмір бұрынғыдан тапты көрік... [2, 139 б.]

Сұлтанмахмұт Торайғыровтың бұл айтқандарынан мынандай жағдайлар, қортындылар шығардық:

1) Дүние, табиғат, болмыс адамның ой-санасынан тыс объективті; ол өз бетінше жасалған, солай мәңгі жасай береді.

2) Дүниенің, табиғаттың құбылысы өзгеріп, жаңарып, ілгері дамып тұруы – бәрі белгілі бір заңды жүйемен, белгілі бір себеппен болып тұрады: соның бәрі бірімен бірі байланысты.

3) Адам дүниенің, табиғаттың сырын, заңын біле алады: дүниеде адам біле алатын сыр, заң, себеп жоқ, тек адам әлі біліп жетпеген сырлар, заңдар, себептер ғана бар. Оларды бірте-бірте мидың күшін салған сайын біледі, біле бермек.

4) Дүниенің, табиғаттың сырын, заңын адамның білі дәл, ақыйқат. Осы күнгі адам игілігін көріп отырған өнер, ғылым, техника – бәрі сол адамның табиғат заңдарын дәл білімнің, адам білімінің нәтижесі.

Әдебиет

1. Еспенбетов А.С. Шәкәрім және Сұлтанмахмұт. Ғылыми зерттеу. – Алматы, 2008. – 240 б.
2. Сұлтанмахмұт шығармалары. – Алматы: Ан Арыс, 2009. – 312 б.

РАЗВИТИЕ ПОНЯТИЯ «ДОКУМЕНТ» В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**Овчинников С.Д.***(Курганский государственный университет)*

«Документ» является основным понятием, изучаемым наукой документоведение. Но, не смотря на это, в ней нет единого унифицированного определения понятия документ. Каждый исследователь по-своему понимает этот термин, даёт ему определение в той или иной степени отличающееся от других. Это и послужило причиной исследования различных взглядов на данное понятие в научной литературе.

В учебном пособии «Общая теория документа и книги» Швецово-Водка Г.Н. приводится цитата П. Отле, содержащая информацию о том, что исследователь понимал под термином «документ»: это «материализованная память человечества, издающая в день регистрирующая факты, идеи, действия, чувства, мечты, которые запечатлелись в сознании человека» [5]. Данное определение является «широким» по своему значению, так как в него, помимо привычных нам носителей (например – книга или лист бумаги), попадают также картины, экспонаты музеев и ещё множество других разнообразных материализованных средств коммуникации.

Очень похожим на определение, которое даёт П. Отле, является понимание термина «документ» Столяровым Ю.Н.: «в общем случае документ – это материальный носитель, на котором закреплена некоторая система знаков, которую человек способен воспринять как информацию. В частном случае знаки на документе закрепляют искусственным способом» [4]. В данном определении тоже отмечаются неотъемлемые материальная и информационная составляющие документа. Закреплённая информация здесь понимается как «некоторая система знаков», что уже ограничивает раннее обозначенный П. Отле круг материальных средств коммуникации, способных выступать в качестве документа, в зависимости от того, что подразумевается под системой знаков.

Ларьков Н.С. в своём учебном пособии «Документоведение» даёт понятию «документ» следующее определение: «это информация, закреплённая на материальном носителе в стабильной знаковой форме созданным человеком способом для её передачи во времени и пространстве» [2]. В данном понятии, помимо информационной и материальной составляющих, а также стабильной знаковой формы документа, отмечается то, что информация закрепляется созданным человеком способом. В предыдущем же определении запечатлённая информация должна была лишь восприниматься человеком. Также здесь упоминается коммуникативная функция документа и функция сохранения информации.

Практически идентичное определение понятию «документ» даёт Кушнарченко Н.Н. в учебнике «Документоведение»: «это материальный объект с информацией, закреплённой созданным человеком способом для её передачи во времени и пространстве» [1]. Отличия определения Кушнарченко Н.Н. от определения Ларькова Н.С. состоят в следующем: во-первых, Ларьков Н.С. определяющим словом в своём понимании термина ставит «информацию», у Кушнарченко Н.Н. же на первое место выдвигается «материальный объект»; во-вторых, в данном определении, в отличие от приведённого выше, не упоминается стабильная знаковая форма закреплённой информации.

Швецова-Водка Г.Н. в своём пособии «Типология документов» трактует понятие «документ» как: «единство информации (сообщения) и вещественного (субстанциального) носителя, используемое в социальном коммуникационно–информационном процессе, как канал передачи информации» [6]. В данном определении, в отличие от двух предыдущих информационная и материальная составляющие документа рассматриваются в единстве, синергии, а не в преобладании одного над другим. Также автор рассматривает документ как средство передачи информации.

Плешкевич Е.Л. в книге «Основы общей теории документа» под термином «документ» понимает: «...информационное сообщение, зафиксированное на материальном носителе и включённое в информационно–документационную систему с помощью метаинформации, содержащейся в реквизитах» [3]. В данном определении автор, как и все предыдущие исследователи, отмечает основные составляющие документа, но информационную составляющую он упоминает не просто как «информация», а как «информационное сообщение», то есть адресованное кому-либо. Также Плешкевич Е.Л. отмечает то, что документ включается в информационно–документационную систему посредством идентификации его через имеющиеся на нём реквизиты.

На основе проведенного исследования можно сделать следующие выводы:

- определения разных исследователей в большей или меньшей степени различны и не повторяют друг друга полностью;
- несмотря на различия мнений все они сходятся в том, что документ – это обязательно какая-либо информация, закреплённая на материальном носителе;
- такое обилие различий во мнениях зачастую приводит к спору авторов друг с другом, что положительно сказывается на развитии понятия «документ» и науки документоведение в целом, ведь только в споре рождается истина.

Литература

1. Кушнарченко Н.Н. Документоведение: Учебник. – 4-е изд., испр. – К.: Общество «Знания», КОО, 2003. – 459 с.
2. Ларьков Н.С. Документоведение: Учеб. пособие / Томск, гос. ун-т. – Томск, 2005. – 354 с.
3. Плешкевич Е.Л. Основы общей теории документа. Саратов: Науч. книга, 2005. – 242 с.
4. Столяров Ю.Н. Сущность информации / Междунар. акад. информатизации, отд-е "Библиотекосведение", Гос. публ. науч.-техн. б-ка России (ГПНТБ России). – М.: ГПНТБ России, 2000. – 106 с.
5. Швецова-Водка Г.Н. Общая теория документа и книги: Учеб. пособие – М.: Рыбари; К.: Знания, 2009. – 487 с.
6. Швецова-Водка Г.М. Типология документа: Учеб. пособие – К.: Кн. палата Украины, 1998. – 80 с.

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ ОПРЕДЕЛЕНИЙ СО СДВИНУТЫМ ГРАММАТИЧЕСКИМ ЗНАЧЕНИЕМ (НА МАТЕРИАЛЕ ГАЗЕТНО-ЖУРНАЛЬНЫХ ТЕКСТОВ)

Омарова Н.Б., Бегман О.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Объектом нашего исследования являются определения со сдвинутым грамматическим значением. Для начала целесообразно определить, что же понимается под данным явлением.

Известно, что всякая грамматическая форма имеет своё постоянное грамматическое значение и выполняет определённую грамматическую функцию. Функция определения – характеризовать или описывать предмет, лицо или явления. Принято говорить об основном и контекстуальном значениях грамматической формы. Когда одно и то же контекстуальное значение встречается часто, то имеет место некоторый сдвиг в значении данной грамматической формы, что приводит к расширению данного значения и к его многозначности [1, с.46].

Подобный сдвиг грамматического значения проявляется у определений, образованных при помощи синтаксического соположения. То есть речь идёт о виде синтаксической связи, при котором комбинирующиеся элементы образуют словосочетание без выраженных форм их соединения. Данный тип определений является характерной особенностью современного английского языка, что обусловлено его аналитическим характером [2].

Таким образом, объектом нашего исследования являются субстантивные атрибутивные словосочетания, первым элементом которых является существительное в общем падеже. Сочетание двух имён существительных в общем падеже, образующих подчинительные группы, является особенностью современного английского языка и не свойственно другим языкам. Многозначность данной формы, связанная со своеобразным переносом или сдвигом ее грамматического значения, часто создает трудности как для ее понимания, так и для перевода. Данный факт обуславливает особый интерес исследователей лингвистов и переводоведов к данному языковому явлению.

Для анализа функциональных и структурных особенностей английских определений со сдвинутым грамматическим значением методом сплошной выборки нами были отобраны 250 единиц данного типа. Материалом исследования послужили интернет версии следующих газет и журналов: The Guardian, The museum of hoaxes, People.com, Telegraph.co.uk, BBC news, Intelligent Life magazine, Economist magazine, The NY times, The Wall Steet Journal.

Следует отметить, что определения со сдвинутым грамматическим значением встречаются в различных функциональных стилях, но в газетно-журнальных текстах они проявляются наиболее ярко силу своей образности, ёмкости, сжатости и удобства употребления.

Анализируя данные словосочетания с точки зрения их структурных особенностей, Сырых Е.В. выделяет 2 основных вида: двухкомпонентные и многокомпонентные словосочетания [3]. Структурный анализ отобранных нами единиц показал, что 195 словосочетаний являются двухкомпонентными, 55 единиц - многокомпонентными. Приведём примеры некоторых двухкомпонентных словосочетаний, в которых наблюдается сдвиг грамматического значения у

определения: *neighborhood characteristic* – *характеристики районов*, *population density* – *плотность населения*, *Strike notices* – *предупреждения о забастовке* и др.

В качестве примеров словосочетаний, имеющих многокомпонентную структуру, можно привести следующие: *seashore bike ride* – *велосипедная прогулка по берегу моря*, *freedom support act* – *акт в поддержку свободы* и др.

Схематично данные результаты можно отобразить на следующей диаграмме (Рис. 1):

Рис. 1 – Соотношение словосочетаний, содержащих определения со сдвинутым грамматическим значением, по типу структуры

Сдвиг грамматического значения, наблюдаемый в определении, сказывается в том, что определение может выражать различные обстоятельственные отношения (места, времени, причины) или выступать в роли косвенного дополнения [1]. То есть в предложении данные определения могут выполнять функции обстоятельства и дополнения.

Приведём примеры, когда определения выполняют функцию дополнения в предложении: *flood warning on East coast* – *предупреждение о возможном наводнении на восточном побережье*, *space programme* – *программа космических исследований*, *corruption struggle* – *борьба с коррупцией* и др. Определения в функции обстоятельства: *mountain death* – *гибель (альпиниста) в горах* (функция обстоятельства места), *Mauritius visit* – *поездка на о. Маврикий* (функция обстоятельства места), *week-end patrol* – *патрули в конце недели* (функция обстоятельства времени), *cholera death* – *смерть от холеры*, *wild crocodile death* – *смерть от диких крокодилов* (функция обстоятельства образа действия, причины) [1], [4].

Результаты анализа функциональных особенностей английских определений со сдвинутым грамматическим значением показали, что наиболее многочисленную группу из них представляют определения в функции дополнения. Их число составило 212 единиц, что составляет 84,8% от общего количества отобранных единиц. Менее распространённая группа – определения, выполняющие функцию обстоятельства места. Их число составило 31 единица, что составляет 12,4%. Наиболее малочисленная группа представлена определениями в функции обстоятельства времени. Их число составило 7 единиц (2,8 %).

Данные результаты представлены на следующей диаграмме (Рис. 2):

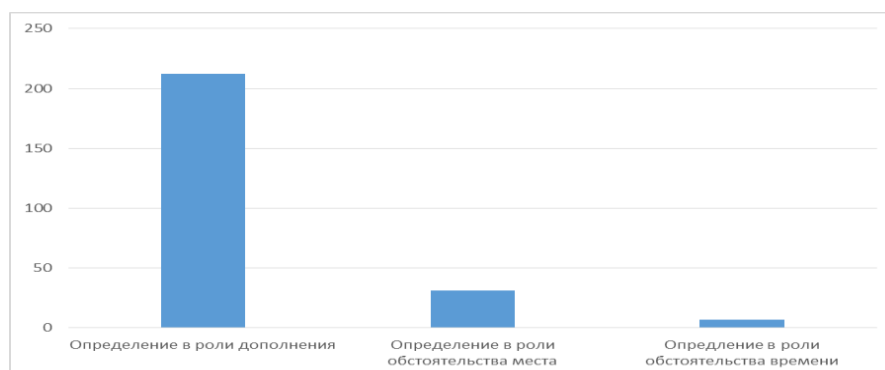

Рис. 2 – Соотношение функций, выполняемых определениями со сдвинутым грамматическим значением в тексте

Таким образом, будучи явлением специфичным для английского языка и нехарактерным для других языков, определения со сдвинутым грамматическим значением, входящие в состав субстантивных атрибутивных словосочетаний, представляют чрезвычайный интерес для исследования в силу разнообразия выражаемых ими оттенков смысловых отношений между определяемым словом и определением, выраженным соположением. При этом необходимо помнить, что при анализе смысловых связей между определением и определяемым словом ни в коем случае нельзя исходить из русского перевода. Это было бы серьезной ошибкой. Не перевод определяет эту связь, а характер связи определяет перевод.

Литература

1. Т.Р. Левицкая, А.М. Фитерман, Проблемы перевода, М., 1976, 208 с.
2. Михина Л.В., Мир письменного перевода - Учебное пособие (электронный ресурс)
3. Сырых Е.В. Структурно-семантические особенности атрибутивных словосочетаний английского языка / Е.В. Сырых // Философия и наука в культурах Запада и Востока: сборник статей по материалам II Всероссийской научной конференции с международным участием (6–7 июня 2018 г.). Томск, 2018. С. 160-161. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000657093>
4. Д.Р. Ханаху, Атрибутивные словосочетания в русском и английском языках, 2007, 166 с.

УДК 378.372.881.111.1

KNOWLEDGE OF ENGLISH AS AN IMPORTANT PRIORITY FOR A SERVICEMAN OF A NEW FORMATION

Pernebek T.

(Military Institute of the National Guard of the Republic of Kazakhstan)

The 21st century is the century of information technology and new discoveries. Today, more than ever, our society needs competent specialists whose main qualities are highly level of education, computer literacy, knowledge of foreign languages, open attitude. We are the citizens of the Republic of Kazakhstan, the state that nowadays sets the task to its citizens to focus, to concentrate, to adapt to changing conditions, and take the best of what the new era offers. That is why much attention is paid to the formation of the qualities of a worthy citizen of the 21st century. Evidence of this is *the Digital Kazakhstan program, the Trilingual*

Program, which help to improve the quality of education, the competitiveness of enterprises and the standard of living of each citizen of the country.

In our work we will try to prove that knowledge of English is necessary for a modern specialist. As we are the future officers, we will prove the importance of knowledge of the English language in the military sphere. Today, foreign language training has a special role in the professional activity of any specialist. For a military specialist, this knowledge is of particular importance, since the life of other people often depends on the ability to find a common language with the population, with foreign partners.

The importance of English for servicemen has recently increased. It is the result of the following factors: changes of the role of servicemen and changes in defensive aspects. Our Armed Forces need *servicemen of a new formation*. In addition to professional literacy an officer of a new formation should have a high level of education, computer literacy, knowledge of foreign language, open attitude. What is the role of English in the military sphere? Let us consider the facts and examples.

Nowadays all Armed Forces take an active part in carrying out humanitarian missions and peacemaking operations. They need a common language. English is often an operational language of such missions. The exact information is an important component of military operations, reading and passing papers. The exact and timely information is very important when the life is under the threat. The linguistic misunderstandings can cause serious mistakes and distrust. Distrust can be the reason of a conflict.

Besides any officer has to be able:

- to interrogate in English (as it is an international language) if required,
- to read British and American military maps,
- to question a foreign eye-witness of any accident,
- to communicate to his colleagues from abroad during conferences, briefings, and various meetings,
- to read and understand military journals, scientific articles, military documents, special military literature or the Internet resources in English,
- to make and present scientific reports, at least in the form of summaries and annotations,
- to help foreign tourists. Nowadays our cadets take part in carrying out patrol-sentry service. We had the cases of communication with the foreign citizens. English was useful to cadets when checking documents and giving directions. By the way, in Turkestan the policemen are required to speak three languages: Kazakh, Russian and English.. Local police officers, speaking English, can help foreign tourists and even conduct mini city tours.

Besides knowledge of foreign languages is an indicator of any highly educated person. And a real officer has to be highly educated. In future we shall educate soldiers and cadets. We have to be the models for them. And we also have the models of servicemen.

Let's remember Shokan Valikhanov, who spoke Kazakh, Russian, Kipshak-Chagatai, Arabic, Persian, German and French.

Another example is Alexander Suvorov. He knew French, German, Italian, Polish, Turkish, Tatar, Arabic and Finnish. At the same time, he kept a well-meaning common folk Russian, was a favorite of soldiers, valued educated people and believed "No battle can be won with an ignorant soldier".

Knowledge of English is closely connected to information technology. Such cooperation is a guarantee of creation of a good database information security, it is needed by the Signal Corps and Transport Forces, and it helps calculate the trajectory of a bullet. Without knowledge of the English language, it will be quite difficult for the military IT specialists to read specialized literature, technical passports, instructions and specifications. All computer terms are coded in English.

The process of learning a foreign language is a means that helps to activate a number of mental processes, such as: memory, thinking, speech. Using the process of learning a foreign language as a means, there is a high probability of increasing the level of intelligence of a cadet, which has been proved in a number of studies by such authors as: V.P. Bespalko, E.V. Zimin and others.

It should be noted the beneficial effect of learning a foreign language on the culture of communication, on speech activity in the native language. So, the formation of speech skills in a foreign language contributes to the development of all levels of speech ability of students: auditory, visual and motor sensations. We learn to plan our verbal behavior, correlating the goals of each action with the expressed content and the linguistic means available to them. Working on the text teaches us to think thoughtfully about reading the book in general. The exercises such as making up a plan, abstracts for a text, a topic, stories according to a plan or scheme, grammatical and lexical tasks, extracurricular reading develop the skills to logically express our thoughts. All this undoubtedly contributes to the improvement of not only speech, but also general culture. Thus, the positive impact of learning a foreign language on improving the mastery of the native language should be understood both broadly (culture of verbal communication) and in a narrower one (thoughtful use of the means of the native language).

And English is also needed for our spiritual development. Wouldn't you like to read the immortal works of William Shakespeare and Robert Burns, Jack London and George Galsworthy in the original ?! After all, even the most talented translator, can convey the power of the word, the beauty of the language, the accuracy of the stylistic turns used by the author himself!

Knowing a foreign language, culture and life of other countries, we set parallels with the language, culture, traditions and customs of our native country, compare, analyze, learn. We are more deeply aware of the power of our native language, we are imbued with pride in our great figures, way of life.

So, the English language plays an important role in our life. It surrounds us everywhere: at home, at work, at school, at the institute, on vacation. Travelers need English, scientists need English, students need English, servicemen need English etc. If you are fluent in English, it greatly expands your life prospects.

Knowledge of a foreign language opens the door to a world of great opportunities. In the modern world, knowledge of the English language is the norm for active and motivated people.

And a foreign language is an integral part of the life of military personnel. That is why the specialists speaking foreign languages, and especially English, are very important in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan. If you speak English you can use your capabilities to safeguard your Motherland. We realize it and, following the words of our Elbasy N. Nazarbayev, "If education becomes the key value, success will come to the nation" [1], we will study well and will do everything to become educated officers, hope and support of and support of our Homeland, our people.

Bibliography

1. Nazarbayev N.A. Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity, <http://www.akorda.kz/en/events>
2. Tokaev K.Zh. 'Constructive public dialogue – the basis of stability and prosperity of Kazakhstan'. Nation Address. (September, 2, 2019), <http://www.akorda.kz/ru>
3. Al-Sabbakh B.A. Rol angliiskogo v zhisni voennogo//Materialy Mezhdunarodnoi studencheskoi nauchnoi konferencii. <https://scienceforum.ru/2013/article/2013005481>

THE EFFICIENCY OF MODELING IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Ramazanova A.N.
(*M. Kozybaev NKU*)

The main features of the present-day educational system are constant upgrading and rapid development of high technologies of teaching a language, within which development of a language personality is expected.

For teachers it is becoming very important to find effective strategies which can be used to help ESL students improve their learning skills and class participation.

Many researchers (Rubin and Makaro), having studied the effectiveness of using strategies for learning a foreign language, have come to the conclusion that language learning strategies (LLS) play an important role in the learning process of language learners, and also enhances the academic performance of students. Moreover, language teachers are interested in exploring their students' learning preferences, in encouraging the use of LLS and in focusing on effective foreign language learning (L2) that can contribute to the academic performance of their students. Language assignments have also been shown to be effective in teaching languages and developing LLS [1].

In this respect we consider modeling as one of the more effective strategies for language learning. According to the point of Erin Edgerton in the context of language teaching and learning it can be summarized as: "Providing visual examples of how a person or group of people accurately and freely performs a skill or set of skills for the purpose of teaching others through the visual environment" [2]. Most researchers think it is a case-dependent reduction (abstraction) of a real problem down to its relevant aspects" [3]. Another point of view is that the use of modeling in the educational process will lead to gain new knowledge or skills through action, vision, experience, or play" [4].

Albert Bandura, 1977, a Canadian-American psychologist, argues that learning would be extremely difficult if people had to rely only on the consequences of their own actions to tell them what to do. But fortunately, much of human behavior is studied through observation through modeling. Observing others, a person forms an idea of how to behave in a new way and how, in later cases, this encoded information effectively serves as a guide to action [11].

In contemporary teaching, modeling, as an extremely useful teaching tool, can be used as often as possible. To say more, modeling is a teaching strategy where a teacher explicitly demonstrates the learners how to complete a task or assignment before the learners begin. Modeling can also be considered as an excellent class management technique.

Modern pedagogical research has used the modeling method as designing a new model of the educational process, which gives teachers new information about the object under study and, as A. Dakhin notes, believes that "pedagogical modeling works on the model-goal, that is, the ideals that pedagogical practice is trying to achieve" [5], consequently, "the goal of modeling is to transfer the acquired new knowledge about the features and behavior of the model to a real object" [6].

Most researchers in the field of language teaching currently accept that there are different types of modeling, which are appropriate for the use in the process of English learning and acquisition. One of them refers to the teacher or instructor demonstrating the pronunciation of a word or a phrase so that the learners can hear how they are supposed to sound and then mimic and practice the pronunciation in a proper way.

From this point of view, the key to successful pronunciation modeling is the frequency of exposure to new material: students are more likely to remember a word or phrase if they have heard it more than once. So here we must conclude that the more you become familiar with the language and the more often you come across it, the faster it learns.

It is generally accepted that it takes at least three to five repetitions and / or revelation of new material, such as new words or phrases, to be imprinted on the student's mind. For example, a teacher might model new words for his students and ask them to repeat the words by repeating the exchange three to five times. This would give both the students the opportunity to practice pronunciation and the teacher the opportunity to make the necessary corrections.

After this exchange, it is important that students use the new words and phrases in various activities, participating in group work, when they can continue to make connections between words and their meaning.

Obviously, the effectiveness of this model depends on how the teacher can model new vocabulary in an interesting and unusual way.

To create a link to the interests and experiences of learners through modeling, words and concepts must be introduced in context. When a word is presented in context, it creates a real-life reference memory device associated with the word that the student can use to help them remember and build an understanding of the word's meaning.

For example, in a lesson on teaching basic greetings to family and friends, these greetings will be placed in the "context." The teacher can create a classroom setting where he will model words and how they are used in a real situation, such as introducing themselves to students and other teachers.

Thus, modeling words in this way will give learners a context in which words fit and thus make sense. Repeated modeling of the context with interaction with students increases the frequency of exposure, which helps students to fully benefit from the use of modeling pronunciation [7].

Another example of modeling in teaching a foreign language is the modeling of linguistic communication, which includes: teaching dialogue, cognitive monologue, neutral dialogue and obstruction of dialogue.

According to G.Y. Utebalieva, (Professor, Doctor of Philology, Department of Language and General Education of Foreigners, Al-Farabi KazNU, Kazakhstan), when organizing and conducting a dialogue in the process of communicative and cognitive activity, the following issues should be considered:

- The need for communication of the secondary linguistic personality;
- Cause-and-effect relationships that determine the content of the dialogue;
- An initial gap in the knowledge of a native speaker and a minor linguistic personality;
- Possibility of different interpretations of information and knowledge by participants in language communication [8].

Also it might be said that modeling of linguistic communication aimed at the development of the communicative and cognitive activity. In this way for the purpose of the secondary linguistic personality formation there should be a certain algorithm with the following linguodidactic principles presented by Daria Witt:

- The statement that makes up the dialogue must be connected to each other in a semantic, structural and functional plane and form a dialogical unity;
- between the statements of dialogical unity there must be an "implicative" connection: the structure and semantics of the first initiating statement must determine the form and content of the response statement;

- relations based on the principle of "stimulus-response" should be established between statements of dialogical unity: each initial statement must generate a response statement;
- ways of expressing the original statement must be accessible for perception, i.e. the communicative intention of the initiator of the dialogue should be represented by proposals of those structural-communicative types that allow the participants in the dialogue to adequately interpret their situations and problem conditions;
- the response statement should form an integral semantic plan of dialogical unity, by which one can judge the adequacy of the perception of the initial statement;
- the conversational turn should always be focused on changing the information state of the communicants after each utterance;
- dialogic unity should be distinguished by the semantic interconnectedness of its constituent statements, syntactic isolation and communicative completeness [10].

It should be borne in mind as Kazakhstani experts such G.U Utebayeva and others mention that the implementation of the above principles contributes to the preservation of the integrity of the thematic dialogue as a necessary condition for the language understanding and more participation in the process in the communication [8].

Many academics agree that modeling should be considered an essential learning activity if all children want to learn to read and write.

In the research on the role of modeling in influencing the quality of education argues that reading aloud to children, for example, provides a model for how reading sounds and how stories go. Making a list of things needed for a project provides a model for one writing function. Talking about how a newspaper article caused us anxiety provides a model for the appropriate response to text.

Models are more than necessary, but they don't provide students with much information about how advanced readers actually accomplish such feats. Reading aloud for students is one way to simulate free reading and thoughtful conversation about books, stories and answers.

Hoffman, Roser, and Battle emphasize that although reading aloud is becoming more popular, nearly a third of classroom teachers rarely read children's books aloud to their students.

They also offer guidelines for read-alouds:

- Designate a time each day for reading aloud, not a time-filler slot;
- Select quality literature to read;
- Discuss the books read with children;
- Create groups for children to share responses to books read;
- Reread selected pieces [9].

We support the view of Daria Witt and Michael Soet, who, in the work "5 Effective Modeling Strategies for English Learners", outline that "To provide students, studying English, with the examples of how to do learning tasks in the conditions of distant learning, is of a great importance. Modeling, in which the teacher's expectations for student performance are made explicit through an example, in these conditions remain crucial.

Dividing the model into smaller parts and providing space next to each fragment allows students to focus on one aspect at a time, reducing cognitive and linguistic stress " [10].

Abdullahi Salisu¹, Emmanuel N. Ransom in their work "The role of modeling in influencing the quality of education" argue that "Effective modeling can take many different forms. In all cases, modeling should clarify the expectations of the problem without providing an answer, and should remain accessible to students throughout the assignment [9].

It is helpful to remember that providing effective models ultimately saves time by both providing clear examples of expectations for a given assignment and reducing the number of words the teacher needs to explain the problem.

There are some advantages of using modeling in teaching a foreign language in secondary schools. First of all they provide an environment for interactive student interaction. Evidence from educational research shows that significant learning gains are achieved when learners participate in interactive activities. Thus, it is important that the learning environment / activity created around the model provide interactive interaction. Working with models can improve students' critical thinking abilities. Further, models and model development are useful for helping students acquire quantitative skills such as graphing, graphical analysis, and visualization; statistics; computing skills. Then the knowledge gained from the use of models and understanding of the development and implementation of models can be transferred to other disciplines related to the study of a foreign language" [9].

So, having reviewed points of view on the subject of using modeling in the process of foreign language learning we can agree that it develops reading, speaking, writing and listening skills in more efficient way and motivates students as Albert Bandura reports, "Modeling is one of the most effective ways to learn any new skill or knowledge."

Undoubtedly, great models allow students to jump straight to the heart of the work, instead of wasting precious mental energy and time figuring out what the teacher is asking them to do.

Thus we may conclude that effective modeling is arguably the most straightforward of scaffolds and requires the least amount of customization for individual students. And like many scaffolds, effective modeling helps all students - not just ELs. For any students who struggle, it provides crucial access that can make the difference between frustration and success.

References

1. Guapacha Chamorro, M.E., & Benavidez Paz, L.H. (2017). Improving language learning strategies and performance of pre-service language teachers through a CALLA-TBLT model. *PROFILE Issues in Teachers' Professional Development*, 19(2), 101-120.
2. http://www.scielo.org.co/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1657-07902017000200008 (Retrieved: 26.03.2021)
3. Amoy Kito Hugh-Pennie. *Applied Behavior Analysis as a Teaching Technology*. Hong Kong Association for Behavior Analysis, China, Hye-Suk Lee Park (KAVBA ABA Research Center, South Korea. <https://www.igi-global.com/chapter/applied-behavior-analysis-as-a-teaching-technology/186223> (Retrieved: 24.03.2021)
4. Matthias Lederer and Patrick Schmid. *Data Science for Business Analytics and Business Intelligence* Munich, Germany <https://www.igi-global.com/chapter/data-science-for-business-analytics-and-business-intelligence/263560> (Retrieved: 26.03.2021)
5. Erin Edgerton. *Changing Health Behavior Through Games*, Centers for Disease Control and Prevention, USA <https://www.igi-global.com/chapter/changing-health-behavior-through-games/20097> (Retrieved: 26.03.2021)
6. Dakhin A.N. Modelirovanie v pedagogike [Modelling in pedagogy] / A.N. Dakhin // *Ideii ideally [Ideas and ideals]*, 2010, vol. 2, № 1 (3), pp. 11-20.
7. Kashcheyeva A.V. Perspektivy ispol'zovaniya metoda modelirovaniya v pedagogicheskoy sisteme [The perspectives of using modelling method in the pedagogical system] / A.V. Kashcheyeva // *Vestnik TGU [TSU Bulletin]*, 2007, no (5), pp. 130-135. <https://bestofbilash.ualberta.ca/modeling.html> (Retrieved: 28.03.2021)
8. Utebaliyeva G.Y., Yesbulatova R.M., Kazmagambetova A.S. *Modeling Linguistic Communication in a Foreign Language Learning*. Al-Farabi Kazakh National University, Almaty. Kazakhstan, 2016 <https://www.globalmediajournal.com/open-access/modeling-linguistic-communication-in-a-foreign-language-learning.php?aid=72835&view=mobile> (Retrieved: 29.03.2021)
9. Abdullahi Salisu1, Emmanuel N. Ransom The role of modeling towards impacting quality education. *International Letters of Social and Humanistic Sciences* Pankshin, Nigeria 7, Vol. 32, pp 56-57
10. Daria Witt, Michael Soet. 5 Effective Modeling Strategies for English Learners <https://www.edutopia.org/article/5-effective-modeling-strategies-english-learners> (Retrieved: 20.03.2021)
11. Albert Bandura. How Social Learning Theory Works <https://www.verywellmind.com/social-learning-theory-2795074> (Retrieved: 20.04.2021)

**БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЛАМҒЕРДІҢ
ТҰЛҒАЛЫҚ СИПАТЫ**

Расилова Н.О.
(АФ СПбГУП)

«Менің тірлігім – ой, ой үстінде қалғу. Қалғу менің тұлпарым, ұйқы менің желмаям» деген екен бабамыз Бауыржан Момышұлы. Жауынгерлік, қолбасшылық қабілеті әдеби шығармашылық талантымен ұштаса білген, артынан мол әдеби, әскери мұра қалдырып, тек қазақ еліне ғана емес, даңқы шетел асып асқақтаған таутұлға, қазақтың біртуар ұлы, Кеңес Одағының Батыры, халық қаһарманы, даңқты қолбасшы, қазақ әскери ғылымының негізін қалаушылардың бірі, стратег әрі тактик, қазақтың көрнекті жазушысы, бұл аталғандардың барлығы Бауыржан атамыздың нар тұлғалы келбетіне тән қасиет. Атасы Имаштыңбатасы арқылы бойына құт қонған даңқты тұлғаның әдеби шығармашылығына тереңінен бойлауға, сонымен қатар тұлғалық қырын аша түсуге тырыстық.

Бауыржан Момышұлының шығармаларының өзіне тән сарыны бар. Себебі, қаламынан шыққан шығармаларында әскери дәлдік пен тәртіппен белгіленгендей нақтылық пен тарихилық бар. Олай дейтініміз, шығармаларындағы қаламынан туындаған оқиға өмірден алынған шынайы тарих. Оның шығармаларына арқау болған адамгершілік принцип, батырлық, намыс, ар-ұждан, шынайылық. Осы бір ұғымдарға нақыл сөздері арқылы теориялық анықтама беріп тұрғандай. Мәселен, келтіре кетсек: «Қазақ тілі - сұлулығымен бой балқытып, тамыр шымырлататын, жан жүйенді жандырып, құлақ құрышын қандыратын, өткірлігімен қысылтаяң тұста ер мен елге бірдей медет беріп, адам түгіл жағдайдың өзінің аузына құм құятын ғажайып кемел тіл.

Батылдық – есеппен қимылдауды тәуекелмен ұштастыру. Тәуекел есеппен ақталады.

Батырлық – табиғат сыйы емес, бұл патриоттық борышыңды орындау үшін өзінді-өзің қауіпке қарсы саналы түрде зорлап көндірудің нәтижесі.

Ерлік – табиғат сыйы емес, саналы әскери тәрбиенің жемісі, Отан алдындағы қасиетті парызыңды орындау үшін адамзаттың ең асыл сезімімен жігерленіп, өзінді саналы түрде қауіп-қатерге бас тігуге мәжбүр етудің нәтижесі».

Майдангер қаламгерлердің бірі Бауыржан Момышұлы өзіндік тұлғалық образ сомдау шебері десек артық айқандығымыз емес. Оның әңгімелері, өлеңдері, повестерімен романдары, публицистикасы өзіндік дара көркемдік сипатымен, идеялық ерекшелігімен құнды.

Әкемнен жалғыз мен туғам,
Қас, кірпігі мұз жуған.
Шешемнен ерте қалыппын,
Жарымай сүтке арыппын.
Әжемнің жылы бауырында,
Әйтеуір тірі қалыппын, – дей келе өмір тарихынан сыр шертеді.
Суреткерлік шеберлігінің бір көрінісі келесі өлең жолдарында бейнеленген.
Ешкімді тәңірім деп табынбаймын,
Тәжіңе басыңдағы жағынбаймын.
Іздеген жан сауғаны қодас құлдай,
Шен үшін, тамақ үшін бағынбаймын.

Өз дәулетім өзіме жетіп жатыр,
Жапанда жалғыз тұрған мен ер жанмын.
Өзіме хан, өзіме мен Құдаймын.
Ойым мен өз бойыма назар салсам,
Кемеңгер болмасам да нақылдаймын.
Екінші рет анадан мен тумаймын.
Отқа түссем, екі рет мен күймеймін.
Ежелден жалғыз ажал бізге тақ сұм.
Қорықпаймын – екінші рет мен өлмеймін.

Осы жыр жолдарында өзінің тұлғалық бітім-болмысын, өмірлік қағидаттарын сөз арқылы суреттеп береді. Ішкі жан-дүниесі мен сыртқы болмысын суреттеу арқылы

Бауыржан Момышұлының өзіндік әдеби портретін бейнелеп береді. Қаламгердің адамдық қасиеттері күллі қазақ қауымына нағыз ер азаматтың образын сомдап берді.

1942 жылы жазылған «Арнау»өлеңіндесоғыста жүріп, жауынгерлік міндет пен Отан алдындағы азаматтық парызын өтей жүріп, бір қолына қару, бір қолына қалам ала жүріп тың дүниелердің авторы бола білді.

Найзадан қол босаса қалам алдым,
Толғанып оқиғаны көп ойландым.
Төселген жазушы емес менің затым,
Көркемді жұмыр емес жазған хатым.
Сергек ой – ер серігі дейді қазақ,
Салмақтап, ел танысын ерлер атын.

Ол батырлығы, парасаттылығы, даналығының арқасында тереңнен толғай білетін, барар бағытын бағдарлай білетін нар тұлға. Б. Момышұлы өлеңдері арқылы қазақ батырының образын сөзбен өрнектей білді. Сонымен қатар өзінің әдеби шығармаларына да талдау жасай келе, өзіне сыни көзқарасын білдіре отырған.

Б. Момышұлы ана тілінде ғана емес, орыс тілін жетік меңгерген, өзінің ойы мен пікірін емін-еркін жеткізе білген көрнекті тұлға. Ол орыс тілінде тек еркін жазбай, сонымен қатар еркін ойлай да білген. Оған мына өлең жолдары дәлел.

Я тоже человек, созданный из костей и мяса,
Есть у меня и мысли, и впечатления,
которые движут мою душу...
В середине белогривого дикого океана –
Ни мало, ни много – пять лет жизни моей пронеслось.

Соғыс жылдарынан кейінгі жазылған өлеңдерінің бірі «Қой, балам, қой, қой дегенде қой, балам!».

Түсімде әкем кіріп келіп үйіме,
Шошығандай назар салып күйіме,
Қарсы алдыма малдас құрып отырып
- Қой, балам, қой, қой, шырағым!- деді әкем-
- Соғыста сен қолыңа қару алдың,
Топ бастап жау шебіне ойран салдың.
Сені ел – жұрт жігіті деп атайды,
Мадақтап біреуі деп асыл жанның.
Қалам да өткір найза ебін тапсаң,
Бұрынғыдай аянбай жауға шапсаң,
Әр сөзің сапта тұрған солдат болад,
Тізбектеп сөйлемдерге орын тапсаң.
Баянда ел туралы, мен туралы,
Ел үшін жанын қиған ер туралы,

Асыл сөз жауынгердей тұрсын сапта
Қорғайтын ел намысын ер тұлғалы.

Ішкі жан тебіренісін өлең жолдарына сыйдырып, әкесімен үнсіз сырласқандай. Сонымен қатар ішкі психологиялық тебіреністерін де қағаз бетіне түсіре білді. Отаны, туған жері мен жұртының алдындағы азаматтық парызын естен шығармауға бекем де берік сертін бұзбауға есіне түсіреді. Сонымен қатар, ол өз естелігінде былай дейді. «Мен жаман инженер болғам жоқ. Ол кезде қазақи инженер өте сирек болатын. Инженермін деп еш уақытта көрген емеспін... Солдат кезімде (22 жаста едім), мен атақты снайпер болдым. Ел мақтаса да мен оған мақтанған жоқпын. Мен артиллерист болдым, мен шабандоз болдым. Күллі Қиыр Шығыста елді таңғалдырып талай рет бәйге алдым. Көрермендер рахаттанып қалды. Мен мақтанған жоқпын. Себебі, табыстан кемістігім аз болмады. «Еркеліктің де орны бар» деген халқымның сөзі ойыма түседі». Бұл тұста сол кездегі фамилиясы жоқ қазақ батырының Абай атамыз айтқандай «Ойнап босқа күлуге, бес нәрседен қашық болуға», яғни бойын мақтаншақтық қасиеттен аулақ ұстаған.

Б. Момышұлының әдеби мұрасымен қалың жұртшылық тегіс таныс десек те болады. Қазіргі қазақ әдебиетінің кенжелеп қалған эпистолярлық жанр саласына мол мұра қалдырған жазушы. Эпистолярлық жанр (грек. epistole – жолдау, хат) – әдебиеттегі хат түрінде жазылған қысқа шығарма түрі. Бауыржан Момышұлының қазақ әдебиетінің эпистолярлық жанрының ғылым ретінде қалыптасу жолында үлес қосуына түрткі болған майданда жазылған хаттар тізбегі. Бауыржан Момышұлының қару асына майдан шебінде жүріп жазған хаттарының мәні ерекше. Оның бірде жеңіс, бірде жеңіліс, өмір мен өлім, оқ пен оттың арасында арпалыса жазған хаттары сол жылдардағы өзекті мәселелерге арқау болған. «Қазақ халқының ұлттық салт - дәстүрі», «Қазақ тілі», «Қазақстан жазушыларына», «Кенесары туралы», «Қойын дәптеріндегі жазбалар» сынды хаттары осының дәлелі.

Қаламгердің хат алмасу кезінде ой төрінде жүрген хаттарының тақырыбы әр қилы: қазақ халқының ұлттық болмыс-бітімін сақтап қалудың жолдары, қазақ ұлтына тән ұлттық қадір-қасиеттерімізді, салт-санамызды өскелең ұрпақтың құрметтеуі, ана тіліміздің мәртебесін көтеру, ата салтымыз бен ұлттық әдет-ғұрыптарды қастерлеу, еліміздің тарихын бұрмалауға жол бермеу және Ұлы Отан соғысы жылдарындағы әскери әдебиеттің деңгейін арттыру сынды қоғамдық сипаттағы өзекті мәселелер айтылды.

1942 жылдың ақпанында «Жауынгерлік қасиеттерді тәрбиелеу туралы ойлар» еңбегін жазуға әрекет етеді. Онда: «Мен өзімнің ұрыстағы тәжірибемен солдаттың бойында жауынгерлік қасиетті тәрбиелеуде, халықтың басынан өткен жауынгерлік жолдары мен ұлттық дәстүрлердің маңызы зор екендігіне көзім жетті» – деп жазады. Демек, Бауыржан Момышұлының хаттарындағы жазушылық ұстанымның қайнар көзі ұлттық көріністе жатқаны анық. Бұл қаламгердің хат арқылы жеткізген ішкі арман-тілегін тағы бір қырынан зерттей түсуге Бауыржан жазған эпистолярлық жанр ретіндегі хаттар легі, замана шындығын, қанды майдан үстіндегі жауынгердің ішкі рухын таныту арқылы жастарды, елін, жерін сүюге деген махаббат сезімін оятуда таптырмайтын өмір оқулығындай әсерде қалдырып отырады.

Сонымен қатар Қалыбек аға өлеңінде хатқа өлеңмен жауап жазу үрдісі де байқалады.

Әлейкүмассалауым Қалыбекке,
Ағасыз жан-жүрегін қиған көпке.
Хатыңыз он алты жол болып тиді,
Майданда бауырыңа - жүрген шетте.
Қуанып хатыңызға кеттім жайнап,

Ішімнен айттым алғыс ағатайлап.
Дұшпанмен жағаласып жүрген кезде,
Жалғыз сөз «бауырым» деген үлкен қайрат.

Қазіргі таңда Бәукеңнің Алматы орталық мұрағатында 150 мыңнан атам хаттары сақтаулы. Сонымен қатар қолжазбалары мен түрлі деректерге толы қалта кітапшадағы жазбалары да баға жетпес әдеби мұра.

Келесі ескере кететін жәйт Бауыржан Момышұлының әділ, кәсіби сыншылық пікір білдіре білгендігі. Оған дәлел Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы жөнінде

Кеңесүкіметінің қоластында бола тұрып, ой, пікірімізді ашық айта алмайтын тұстарымыз болған кездері ешкімнің дауалапайта алмаған пікірін алғашқылардың бірі болыпайта білген рухты Баукең еді. Ол: «Мұхтар Әуезовтің «Абай» романы ұлы шығарма, бірақ кейбір жерлерімен келіспеймін. Неге? Себебі не? Олкісі Абайды көтерем деп, Құнанбайды кемітеді. Бұл үлкен қате деп білем... Құнанбай – ол қақтың Иван Грозныйы. Иван Грозный мақсатына жетті, бірақ Құнанбай ойына жете алмады. Құнанбай қазақ мемлекетін жасауға ұмтылған еді...». Бұл жерден дақты қолбасшының ұлт жанашыры екендігі айтпаса да айқын көрініп тұр. Осы тұста Бауыржан Момышұлының әдебиет сыншысы екенін атапайтқымыз келеді.

Қорыта айтқанда, Бауыржанды зерттей түсе, тереңіне бойлай келе, оның адами құндылықтарына берік, ұлтына адал ұлдарының бірі екендігін мақтанышпен айта аламыз. Алыбымызды ардақтай білейік, ұлтымызға ұран болған ұлы тұлғамызды ұлықтай білейік.

Әдебиет

1. Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2000.
2. Майтанов Б. Әдеби портрет. Алматы, 2007.
3. Тұраров М. Қазақ әдебиетіндегі әдеби портрет: ерекшелігі, маңызы, сипаттамасы. ҚазҰУ Хабаршысы. - Алматы, 2012.
4. Омарова Ж.А. Б. Момышұлы шығармаларындағы портреттік бейнелеу. ҚазҰПУдың «Хабаршы-Вестник ЖУРНАЛЫ, Филология ғылымдары сериясы // №4 (42) - Алматы, 2012.
5. Құнанбаев А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. I том. Алматы: Ғылым, 1977.
6. Қосаева Н.Қ. Ұлы тұлғалар. Бауыржан Момышұлы. Алматы, 2011.

ӘОЖ 691.33

ҚАЗАҚ СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сағындыкова А.Б., Таласпаева Ж.С.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

«Сөйлеу этикеті» ұғымы «қарым-қатынас мәдениеті» ұғымымен тығыз байланысты. «Қарым-қатынас» феномені психология, философия, лингвистика, семиотика, педагогика, этика, эстетика және т.б. сияқты көптеген ғылымдар негізінде дамиы. «Қарым-қатынас» феномені ХХ ғасырдың 60-жылдарынан бастап әлеуметтік-психологиялық теория деңгейіндегі барлық формадағы адамдардың психологиялық өзара әрекеті ретінде зерттеле бастады. Қазіргі уақытта қарым-қатынас психологиясының қарқынды дамуына байланысты қарым-қатынас – адам қарым-қатынасының ерекше түрі ретінде анықталады. «Қарым-қатынас мәдениеті - көптеген

қызмет түрлері саласындағы кәсіби құзіреттіліктің белгісі болып саналады, олар: педагогика, публицистика және т. б.» [1, 106 б.].

Қатынас мәдениеті адамдардың мыңдаған жылдар бойы қалыптастырған белгілі бір ережелер мен нормаларды сақтауға негізделген. Орта ғасырлардан бастап адамдар арасындағы қарым-қатынастың ережелері мен нормалары, соның ішінде «қоғамдағы адам этикасының әлеуметтік жалпыланған нормалары» - этикет жүйелене бастады [1, 270 б.]. Этикет дегеніміз - адамның рухани мәдениеті, оның басқа адамдарға қатынасы (басқалармен қарым-қатынас) және затбелгі (киім, шаш үлгісі және т.б.) деген қатынас арқылы көрінеді. Тілдік этика деп аталатын адамдардың сөйлеу қарым-қатынасы барысында қабылданған этиканың маңызды бөлігін құрайды. Н. Формановская және басқа зерттеушілер «сөйлеу этикеті» ұғымын қалыптастырды.

Сөйлеу этикеті, әдетте, адамдар (коммуникаторлар) арасындағы қарым-қатынас үзілмеуі, реттелуі, сыпайы түрде жүзеге асырылуы, сондай-ақ көңіл-күйге жағымды әсер етуі үшін қолданылады. Мұнда оларды бір сөзбен сөйлеу этикетінің қызметі деп атауға болады.

Тілдің негізгі функциясы - бұл қарым-қатынас пен танымдық мағына, қоршаған ортаны білу, заттар мен құбылыстардың көрінісі, ойлардың берілуі. Сөйлеу этикеті, негізінен, тілдің бөлігі ретінде қарым-қатынастың ішкі жүйесі (микрожүйесі), яғни, коммуникативті іс-әрекетте жан-жақты ашылады, ал танымдық іс-әрекетте жетекші рөл атқармайды. Мысалы, дәстүрлі **«Қалың қалай?»**, **«Не жаңалық бар?»**, **«Мал-жан аман ба?»** қалыпты сұрақтар (клишелер, мөрлер) нақты жауапты қажет етпейді. Бұл сұраулы сөйлемдер өз кезегінде айтылуы керек болғандықтан, дәстүрлі **«Құдайға шүкір!»**, **«Өзіңде не жаңалық бар?»** деген қалыпты жауаптарды естиміз. Бұл мысалдар (сөз орамдары) сөйлеушілердің сөйлесуді бастауының немесе оған жауап беру қызметінде емес, негізінен әңгіме барысын үзбеу, қарым-қатынасты жалғастырудың "кілті" болып табылады. Бұл, әрине, сөйлеу этикетінің негізгі функциясы тек қарым-қатынас құралы болып табылады және оның танымдық (сигнификативтік) мағынасы жоқ дегенді білдірмейді. Егер оның танымдық мәні болмаса, біз белгілі бір жағдайда қоштасу және сәлемдесу, алғыс айту сияқты түрлерді ажырата алмас едік.

Ұлттық мәдениеттің ерекшеліктері сыртқы белгілерде ғана емес (мысалы, сәулет немесе киім), сонымен қатар сөйлеу этикасы түрінде де көрінеді. Мысалы, гректер: **«Қуана бер!»** қытайлықтар сәлемдескенде бірінші кезекте: **«Тамақ іштің бе?»**, ағылшындар **«Бүгін ауа-райы жақсы»** деген сұрақтан бастаса, қазақ халқы **«Мал-жан аман ба? Үй-ішің аман ба?»** секілді сұрақтардан басталады. Этнографиялық байланыс және басқа ғылыми бағыттар сөйлеу этикасының ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне негізделген.

Сәлемдесу күнделікті өмірде үлкен маңызға ие. Танысу да, әңгіме де сәлемдесуден басталады. Сәлемдесу арқылы біз көзтаныс, жүзтаныс адамдармен білістігімізді нығайтамыз. Сондықтан «Сөз атасы – сәлем» деп халық нақылы айтылған. Амандасу - бұл әдеп таңбасы, ал белгілі бір жағдайда сәлемдеспей кету (сәлем алмау, сәлем бермеу) ешқандай этикеттік белгісі жоқ дегенді білдірмейді, керісінше қандай да бір себептермен (реніш, өкпе және т.б.) қарым-қатынастың үзілуін білдіреді. Сондықтан сәлемдесуге жер бетіндегі барлық халықтар ерекше назар аударады. Оларды пайдалану, жұмсаудың өзіндік қалыптасқан жүйесі бар. Сөйлеудің тұрақты сөз орамдарын (сөздерді) немесе сәлемдесудің тілдік құралдарын қолдана білу, ең алдымен, қалыпты қарым-қатынас түрін ажырата білуге байланысты. Бұл жүйені дұрыс түсінбейтін адам кейде сәлемдесуде қателіктер жіберіп алады.

Әл-ауқат мәселесі - бұл күнделікті өмірде жиі қолданылатын сөздер бірлігі. Бірақ олардағы семантикалық, стиль реңктері оларды таңдауды және қолдануды қажет етеді. Мысалы, қысқаша түрде салыстыратын болсақ, қазақ тілінде: **«Сәлеметсіз бе?»**

деп біз үлкендермен, бейтаныс адамдармен және ресми адамдармен амандасу барысында қолданыла беретіндігін байқаймыз. Бұл қолданыс негізінен көп адамдарға қатысты, сонымен қатар, көпше түрде қолдану құрметті және сыйлы адамдарға қатысты болуы мүмкін.

«Ассалаумағалайкум!» деп апа-әжелерімізбен амандасу үлкен қолайсыздық тудырады.

Осы сияқты сәлемдесу этикет сөздерінде тек стилистикалық ерекшеліктер ғана барын аңғартпайды, сонымен қатар мағынасы, әлеуметтік сипаты бар екенін көрсетеді. Ал кішісі үлкеніне: «Сәлем бердік!» деп қол ербеңдетуі, қалай болса солай амандасуы үлкен әдепсіздікке жатады.

Бұл жағдайда амандық сұрасудың қарапайым әдебі бұзылады. Сәлемдесу адамның сыпайы мінез-құлқымен, ізеттілігімен, құрметімен бірге жүруі керек.

Кішінің әдеп сақтап, үлкенге ықылас қоя берген сәлемі әрдайым оның кішіпейілділігін көрсетіп, тәрбие парасатын аңғартып тұрады.

Сәлемдесу сөздерінің бірнеше түрлері мен синонимдері бар. Алайда, біз кей жағдайларды тіліміздің оралымды мүмкіндіктерін ескере бермейміз. Кейде сәлем алушы сәлем берушінің сөзін қайталайды. **«Сәлеметсіз бе?»** деп амандасқан уақытта адамға оның өз сөзін қайталап **«Сәлеметсіз бе!»** деуден гөрі **«Аман есенсіз бе?»**.. деген жауап қату жарасымды болар еді.

Сөйлеу этикетінің өз алдына тәуелсіз саласы – қоштасу. Біз оны тәуелсіз сала деп айту себебіміз - оның мақсаты, арнайы жұмсалатын тілдік белгілері, тұрақты қолданылуы аясы бар. Қоштасу мәнді сөз формаларының лексикалық-грамматикалық мағынасы жоқ. Қызметі жағынан, жай сөзбен айтқанда, **«Қош болыңыз»** деген тілдік таңбасы да, қол бұлғап қоштасу да бір таңба. Осылай сөйлеу («Қош болыңыз») немесе іс-әрекеттер арқылы ым-ишарат білдіру (қолды бұлғау) - бұл этикет дәстүрі. Бұл біз қарым-қатынасты үзбейміз болашақта да жалғастырамыз деген таңба болып табылады. Осы таңбаларды (сәлемдесу белгілері сияқты) тиісті жерде қолдану сыпайылық әліппесі болып табылады.

Жалпы, этикет бойынша, егер сәлемдесу екі жақты байланыстың басталғанын білдірсе, онда қоштасу байланыстың уақытша үзілгенін білдіреді. Оларды қолданудың өзіндік жүйесі, қалыптасқан дәстүрлі тәртібі бар. Жүйе негізінен адресат пен адресаттың (бастық-бағынышты, үлкен-кіші, еркек-әйел және т.б.) арасындағы қарым-қатынас түріне және нақты жағдайға (ситуацияға), атап айтқанда ресми-бейресми, бейтарап, уақытша және т. б. қалыпты жағдайларға байланысты.

Қоштасу формуласы табан астында болмайды, яғни байланыс кілті үзілмеуге тиіс. Байланысты кілт, шұғыл үзбес үшін оған дайындық болады. Атап айтқанда: **«Уақыт болып қалыпты-ау»**, **«Амал жоқ, қайтатын уақыт таяп қалды»**, т.б. қыстырма сөздер байланысты үзуге дайындық болып табылады. Мұны «қоштасуға дайындық актісі» деп атаймыз. Осындай «кіріспеден» кейін қоштасудың қалыпты (стеоретипті) формулалары айтылады. Бұндай формулаларға: **«Сау болып тұрыңыз»**, **«Келесі кездескенше»** т.б. жатады.

Этикет этикамен тығыз байланысты. Этика моральдық мінез-құлық ережелерін белгілейді, этикет белгілі бір мінез-құлықты қабылдайды және сөйлеудің арнайы формаларын қолдануды талап етеді.

Біріншіден, сіз сұхбаттасушыға құрметпен қарауыңыз керек. Әңгімелесушінің жеке басын тікелей теріс бағалаудан аулақ болу керек тек нақты әрекеттерді бағалауға болады.

Екіншіден, әңгімелесушінің өзін-өзі бағалауында қарапайым болу керек, дөрекі сөздерден аулақ болу керек. Осылайша, сөйлеу этикасының нормаларын игеру адамның моральдық даму дәрежесін айтарлықтай анықтайды.

Сөздің тар мағынасында сөйлеу этикеті-бұл этикет қатынастарын көрсететін тілдік құралдар жүйесі. Бұл жүйеде:

- Лексика мен фразеология деңгейінде: арнайы сөздер және тұрақты сөздер элементтері түрлі тіл деңгейлерінде іске асырылуы мүмкін: (рақмет,кешіріңіз,сау болыңыз және т.б.) және мамандырылған арнайы формалар (мырза,жолдастар және т.б.).

- Грамматикалық деңгейінде: сыпайылық үшін көпше түрді пайдалану («сіз» есімдігін қоса алғанда); бұйрық орнына сұрақ – жауап сөйлемдерін қолдану (сіз уақытты айтып жібере аласыз ба? аздап қозғаласыз ба?).

- Стилистикалық деңгейінде: сауатты мәдени тілдің талаптары; ерсі сөздерден бас тарту,оның орнына эвфемизмдерді пайдалану.

- Интонация деңгейінде: сыпайы интонациясын қолдану (кешірім өтінемін,есікті жауып жібересізбе сөзі сыпайы сұраныс немесе бұйрық болуы сыпайылық белгісінің қатысуына байланысты) [2].

Біз ризашылықты немесе батаны естігенде, олардың жағымды сезімдерден туындағанын байқаймыз. Тілек білдіру кезінде дауыс ырғағы ішкі эмоциямен реттеледі. «Баталардың прагматикалық бағыты риза болу, сүйіну, көңіл білдіру, ықылас таныту, қуану сияқты көңілкүйлермен ұштасып жатса, қарғыстарда табалау, сөгіс білдіру, жақтырмау, мұқату сезімдері қабат келіп жатады. Мұндай эмоцияға толы сөздердің адам психикасына әсері мол» [3, 85 б.].

Батаның тәрбиелік-дидактикалық және коммуникативті қызметі басқа тілдік бірліктерде байқалады. «Бата» сөзі, бір жағынан, халық шығармаларына жататын көркем, мазмұнды сөздің үлгісі болса, екінші жағынан ерекше тәрбиелік мәні бар ежелгі мұралардың бірі. Халқымыздың бата беру, ізгі тілектерді айту дәстүрі, үшіншіден, сөз этикасы немесе ғылым тілінде сөйлеу этикеті ерекше маңызды «ережелерге жатады» [4]. Осы тұста, белгілі бір коммуникативті интенциямен жұмсалатын кез келген тілдік бірліктердің пресуппозициясына, фатикалық компонентіне, иллюкутивті қызметіне бағытталған дайын жауаптардың да бар екенін айта кеткен жөн. Мысалы: *Ораза қабыл болсын! — Айтқаныңыз келсін!; Сапарыңыз сәтті болсын! — Айтсын!; Жолың болсын! —Аумин!; Үй-іші тегіс аман ба? — (Құдайға) шүкір; Ертең кездесеміз ғой. — (Құдай) бұйыртса (қаласа).*

Бата-тілек, өсиет айту даналардың мәндік-мағыналық ерекше стильдік сөйлеу дәстүрі болып табылады. «Бата – біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батагөй шалдар – басы бар табақты тартуға алып келгенде, жеп болғанда бата қылады», — деп айтқан болатын Ахмет Байтұрсынұлы [5, 13 б.].

Яғни батаны тек парасатты, данышпан, дана адам ғана айта алған. Келтірілген мысалда даланың батыл да батыр ұлы Кебекке Абыз бабаның берген батасы: Кебек:

Бағымды ашсын, батаңды бер, әз аға...

Ақбас құндыз алдымды ашсын, бата бер.

Абыз: Адалдан бер, ақтан бер!

Бәлекетін жатқа бер,

Ер маңдайын баққа бер!

Абырой асар жаққа бер!

Қара түндей қазаны

Қас ойлаған жаққа бер!

Сөнбес күндей шат көңіл

Жазығы жоқ жасқа бер!

Адал жолды аққа бер

Мерейі асқан өренім

Кебек сынды таққа бер! [6].

Қазақ ұғымында көп жақсылық жасап, алғыс алған адам бақытты болады. Жиі айтылатын алғыс түрлері: *Мың болғыр! Мың жасағыр! Көп жасағыр! Тең құрбыңның алды бол! Несібелі бол! Үбірлі-шүбірлі бол! Үрім-бұтақты бол! Тілеуіңді берсін! Тасың өрге домаласын!* т.б. Мысалы, *Жарадың, жас арыстаным! – Үш жүздің баласында өзіме тартып туған кім бар деуші едім. Асылық екен айтқаным. Бар екен. Тасың өрге домаласын! – деді Балуан Шолақ* (С.Шаймерденов «Жыл құсы», 42-бет). *Көп жаса, шырағым!.. – Қалғып-мүлгіп келе жатқанда, ұйқымызды шайдай ашты ғой... Ой тілеуің берсін!.. – Тағы да, қарағым, тағы да...- десіп қатындар да көтермелен: – Шешесі Шекер ғой! Бұ қыз тегін өледі деймісің?.. – деп аңыз қылысты* (Сонда, 45-бет). [7].

Қазақ жан сүйсінтер жақсы қылықты, жасаған жақсылықты үнемі айтып, оны істеген адамға көзінше де, сырттай да алғыс жаудырып, жағымды эмоциясын білдіріп отырады. Қазақ тіліндегі алғыс айту, тілек білдіру, бата беру, құттықтау формалары мән-мағынасы мен мазмұны, қолданысы, формасы жағынан өзіндік ерекшеліктері болғанымен, кейбір тілдік бірліктер, дайын сөз орамдары бата орнына да, тілек орнына да, алғыс орнына да, рахмет айтудың, ризашылық білдірудің, құттықтаудың бір түрі ретінде де жұмсалып жатады.

Коммуникативті тұлғалардың сөйлеуі тек жасына ғана емес, сонымен бірге алған білім деңгейіне, қоршаған ортаға, қызмет пен мамандыққа, бір сөзбен айтқанда, әлеуметтік мәртебеге байланысты болады. Әдетте, коммуникативті тұлғаның мінез-құлқы, әлеуметтік этикасы осы ортада қалыптасқан нормаларға сәйкес келеді. Сол норма бойынша тілдік қарым-қатынас орнайды. Алайда, осы қоғамда қалыптасқан нормалардан, ұстанымдардан ауытқу кезінде қатынастар бұзылады. Сондықтан, әр спикер өз сөзінде барынша сыпайылықты сақтауға тырысады және бірлестік, ынтымақтастық позициясын барабар қолданады. Сондықтан, тілде қол жетімді әдістер мен тактикаларды ұтымды қолданудың арқасында сәтсіз коммуникативті жағдайдың алдын алуға тырысу керек.

Әдебиет

1. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высш. шк., 2002. – 456 с.
2. Қапалбекова Г. Ұлттық этикет. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013. – 160 б.
3. Машимбаева А.Ж. Тілек-бата сөздерінің суггестиясы мен прагматикасы. - Алматы: Арда, 2009. - 124 б.
4. Қобланова А. Қазақ сөз этикеті: Канд. дис. ... автореф. – Алматы, 1998. – 108 б.
5. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Білім, 1992. – 28 б.
6. Қазақ пьесалары. – Алматы: Өнер, 1957. – 256 б.
7. Шаймерденов С. Таңдамалы шығармалар жинағы. Үш томдық. – Алматы: Таймас, 2011. 2-т. – 320 б.

THE IMPACT OF THINKING ROUTINES ON DEVELOPMENT OF SPEAKING SKILLS IN THE ENGLISH CLASSROOM

Salimova A.
(M. Kozybaev NKU)

Undoubtedly, teachers have a huge number of so-called missions in relation to students. Math teachers teach you how to solve problems, historians explain how a country was created, etc. As for the teachers of various languages, for example, English teachers, they have many goals and missions in relation to students.

Teaching someone a new language is not easy. The EFL teacher must develop student's writing skills, teach grammar, develop the skill of listening, and of course, teach the student to speak. Here the question arises, how to teach students to speak correctly, meaningfully and express their opinions clearly?

In fact, there are many methods and ways to improve students' oral discourse. One of them is thinking. Thinking, namely thinking routines, are powerful improvers of oral discourse. Thinking routines are students' assistants in the formulation and expression of thoughts and ideas.

To find out how thinking routines actually work I decided to apply them during my internship at school. Thinking routines were used in the 9th grade English lessons (The school №5 of Tayinsha). The grade was divided into two groups. In the first group routines of thinking were used, while in the second group they were not. For the purpose of checking their effectiveness almost every new topic or unit we began with the routine "What makes you say that". This routine encourages students not only to express their opinions, but also to use available evidence. This routine works especially well when working with a new unit. Students may not be experienced in a particular topic. Everyone can have different points of view. Therefore, by expressing their opinion, they prove their point of view and simultaneously practice speaking skills.

For instance, at the beginning of Unit six (English Plus, grade 9), which was about traditions, there was such a concept as an arranged marriage.

Initially, we elicited information from students about this concept, and gave students an understanding of what an organized marriage is.

Then we discussed about this concept a little bit. Finally, we asked the question, but we asked students to use evidence while giving their answers.

Teacher

Do you think that people in arranged marriages are happy?

Student A

No, I don't think so. Because people cannot be happy, if they do not know each other very well.

Teacher

Do you think that people in arranged marriages are happy?

Student B

Probably, yes. Because parents always try their best to make their children happy.

I think that parents choose the best wife or husband for their child. As an example, can speak about such peoples as, Gypsies, Indians etc. In some cultures, usually parents choose a wife or husband for their children themselves. Definitely, their children are happy.

The next was Unit seven, which was about music and films. We discussed the importance of appearance for singers and actors. Finally, we asked a question.

Teacher

Is it true that only attractive men and women may become successful actors and actresses?

Student A

Definitely, yes. Because in the films we always see attractive people. Usually they are successful people in acting skills.

Teacher

Is it true that only attractive men and women may become successful actors and actresses?

Student B

It is not true, because people's success does not depend on the appearance. Even not attractive people may become very good and famous people in cinematography.

One can see that thanks to this routine of thinking students have a great opportunity to have discussion, express their thoughts and use evidence. It impacts the development of speaking skills in a very good way.

It is possible to make the routine of thinking visible, which also has a very good effect on the development of oral discourse. The visible routine of thinking comes from an object (a drawing, a thing, a work of art, etc.). For instance, in the “See. Wonder. Connect” routine you can use an object or a picture. The idea of this thinking routine is to look at the object/picture, describe it, and identify the connection between the presented object and everyday life.

We chose a picture of tools for travelling, and asked students from both groups to describe this picture. But students from the first group were asked to do the task using the “See. Wonder. Connect” thinking routine.

The answers of the students of the second group were as follows:

Student A: There is a lot of clothes, laptop and mobile phone.

Student B: I see coats, jeans, mobile phone, laptop, a bag, a hat.

Now, let's look at the answers through the thinking routines of students from the second group:

Student A: I see many T-shirts, a bag, coats, jeans, trainers, socks, a cap, some dishes, iPhone, MacBook and magazines. I like these coats in the left of the picture. What are they made of? Definitely, this picture is connected with travelling, because here we can see things for travelling.

Student B: There are many things in the picture. They are a big bag, some jeans coats and jeans, thermos pots, shoes, sunglasses, a laptop, a mobile phone and books. I think cats and jeans are made of denim. I like them as well. Do you find this camera comfortable for tourism or not? I can connect this picture with tourism because when we travel, we usually take such things as presented on the picture.

It is obvious that the students of the first group gave clear and very interesting answers, thanks to the visible routine of thinking. As for the second group, where no thinking routine was used, their answers were not as informative and complete as those of the first group.

So with the help of these techniques the teacher encourages students to think more deeply and give more informative answers, which in its turn gives the teacher the opportunity to develop students' speaking skills. Students, memorizing the techniques of working with the routines of thinking, can later use them in everyday speech situations.

Thus, we see that the routines of thinking, visible and not, are a powerful improver of the student's oral discourse. This method of improving oral discourse is very effective, and entertaining both for teachers and students. Therefore, various thinking routings should be used more often in EFL lessons.

References

1. Ritchhart, R., Church, M., & Morrison, K. (2011). *Making Thinking Visible: How to Promote Engagement, Understanding, and Independence for all Learners*. John Wiley & Sons.
2. Ritchhart, R., Palmer, P., Church, M., & Tishman, S. (2006). *Thinking Routines: Establishing Patterns of thinking in the Classroom*. Paper presented at the annual meeting of the American Educational Research Association, San Francisco.
3. Ritchhart, R., & Perkins, D. (2008). *Making Thinking Visible*. *Educational Leadership*, 65(2), 57-61.
4. Salmon, A.K. (2008). Young English Language Learners making Thinking and Language Visible. *Colombian Applied Linguistics Journal*, 10, 126-141.

ENGLISH IN THE 21ST CENTURY: PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC ENVIRONMENT

Samridhi Choudhary
(*M. Kozybaev NKU*)

English in the 21st century is as necessary as breathing. It is used in every field for communication, an International language what English is. Even if you travel or going to any other country for a job or residing you have to know English otherwise how are you going to communicate to other persons if you do not know English? If you approach to learn their local language then it will take at least 4-5 months for a person to learn another language. And the locals of the place who has tourists also should know English and should speak so that no one has to have a problem. English is not a complicated language once you learn it properly. It is the worldwide option of communication so it will not come as a problem to your daily life.

The need for the English Language in the scientific space is really important, otherwise, how will we get our all-scientific questions answer the way we want? Explanation of all the researches, if want to understand science on a global level, then it will be easy if it's done in a global language - English. Research papers hold deep meaning and, if they are in English everyone can access them have a better understanding of the subject.

The most important point these days is communication. Even if you are from a different country and working in a professional company and if your other employers and you have skill of speaking English then it helps to work in a coordinated manner for the company and the communication barrier gets down. It helps trust between every worker of the professional job. If you have skill of the language then you can show other co-workers that you have knowledge about the project and can build trust in them so that you can achieve your goals in a positive environment. With English speaking skills you can enhance your business relationships with other companies in a positive and succeeding manner. You do not have to worry for selling your products or even buying if you have a speaking skill. The English-speaking person attracts large audience because of its fluent skills and benefits him/her in many ways, you get a platform for spreading your work and you get recognition on national or even international level in a positive sphere. International companies like to work in first place with those whose 1st or 2nd preference in language is English, and that benefits everyone involved in the project. A lot of English learners can have self-doubts, especially once they begin. Just like learning how to speak a first language, learning a second language is like going through the stages of language development all over again.

English influences your professional life in many ways, no matter if your starting career or already in the professional work-space its influences every aspect of it. If you are starting the career; you are most likely to get a job in companies if you are an English-speaking person or you have English language as your 2nd preference. It increases your employment rate more and your job status can be secured for future. Knowledge of English is one of the most important employability skills.

The statistics says that, Globalization is the real reason behind the emergence of English in this modern world and they both are inseparable, both go in one way and for a long. And also, the globalization has changed the face of English language. Globalization has given an altogether a whole new life to a modern man in every aspect and English is its important part. Globalization increased the widespread of English Language and increase in Trade and commerce is also seen all over the world. There are great interconnects of other

languages also but English is growing with a greater pace. It is now believed that trades done with the companies who has a great resource over English Language is more beneficial.

English Language is viewed as the language with numerous functions and preference over other language around the globe. The standard of English and its teaching methods has changes with the entry of Technology. Technology provides so many options as making teaching interesting and also making teaching more productive in terms of improvements. Technology is one of the most significant drivers of both social and linguistic change. At present the role and status of English is that it is the language of social context, political, socio cultural, business, education, industries, media, library, communication across borders, and key subject in curriculum and language of imparting education. The impact of technology on education has been tremendous recently and that is the reason distance education has soared. It is because of the technology that we are offering many online courses and degrees now. Online education has made it convenient to enroll in a course from anywhere.

Speaking of Other factors there is the role of curriculum, by the schools with lead to develop interest of an individual in English language. If one has to develop interest in English learning one should read Novels by literature authors as you will find them interesting will grow a seed of learning English more. English also opens doors in the academic world. Of course, if the best program in your field is in an English-speaking country, English will give you the opportunity to study with the top scholars. Western universities are attracting more and more visiting scholars, students and professors from all around the world, and their common working language is English. As well as studying and teaching, attending international conferences and publishing in foreign journals are some of the key steps to success in academia. In order to speak at these conferences or publish in these journals, excellent English is essential. People often call English the international language of business, and it's increasingly true as international trade expands every year, bringing new countries into contact. Many of the best MBA programs are taught in English, so speaking it well can put you in a position to get the best training and credentials. Most multinational companies require a certain degree of English proficiency from potential employees so in order to get a position with a top company, more and more people are learning English.

If here we conclude by saying is that the big reason for English to become a Global language is 'Globalization', and then we are not wrong with many other factors also. But personally, Globalization leads to all other changes and also does it is really the main thing with English to become Global Language. As both go hand in hand and cannot be separated on any grounds. If the world is globalizing, the reason is English and vice-versa. If globalization plays a tremendous role in a modern man's life, so does English, this leaves a great impact on it. Moreover, it can give you an economic, political, and cultural status in society. We can make use of the English language to promote our worldview and spiritual heritage throughout the globe.

If you see, it is not a complicated language and once you learn it properly, probably you can ace it and win over things in your life. It is the worldwide option for communication so it will not come as a problem to your daily life. Need of English in scientific space is really important as it is in a professional environment. The most important thing is 'Communication'. You are most likely to get a job in a professional company if English is the language as your first/second preference in terms of your communication skills. Not just employees but also to the company builders, with English speaking skills you can enhance your business relationships with other companies in a positive and succeeding manner over the globe. The English-speaking person attracts a larger audience because of its fluent skills and benefits him/her in many ways, you get a platform for spreading your work and you get recognition on a national or even international level in a positive sphere. International companies like to work in first place with intellectual companies in every aspect considering

the speaking language preferences and can benefit everyone involved in the project. And, of course, with good conversational English, you'll be able to network and make important contacts at conferences and seminars. Books of Literature, World domination by finances and all the above factors makes English what it is these days, a Global Language, with its great impact on Youth generation and Science.

References

1. <https://englishlive.ef.com/blog/english-in-the-real-world/english-became-global-language/>
2. Impact Of Technology On English Language | ipl.org
3. Impact Of Globalization On English Language | ipl.org
4. How English became the global language | EF English Live

УДК 691.33

INCLUSIVE EDUCATION AS A COMPONENT OF HOLISTIC APPROACH IN CONTEMPORARY METHODOLOGY OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Sergiyenko A.

(M. Kozybaev NKU)

At the present stage of the development of society in the conditions of democratization and humanization of socio-cultural relations, the need to create optimal conditions for the full development of the human personality, disclosing the potential of each student, including a child with alternative development, recognizing and respecting his rights and dignity, regardless of his capabilities and abilities is recognized. The dynamic development of inclusive education, the integration of children with alternative development into the systems of primary, secondary and higher vocational education, suggests that the current stage is an era of global reform in line with modern world trends.

The entry of the Republic of Kazakhstan into the world educational space requires from the pedagogical community a new look at professional tasks and ways of solving them. Thus, it is necessary to define new conceptual approaches to the education of children with developmental disabilities, the introduction into practice of the ideas of integrated education and upbringing of children with developmental disabilities together with normally developing peers.

Analysis of scientific literature shows that the issue of integrity was considered by thinkers of different times (G. Hegel, E. Husserl, I. Kepler, etc.). Ideas of integrity are found in social philosophy (E. Durkheim, N. Luhmann, etc.), Philosophy of Science (theses of Duhem-Quine and Kuhn-Feyerabend) and various modern philosophical approaches (integrative, personal, synergetic, systemic, etc.)

Holism, as a cognitive device, is widely used in psychology (M. Diamond, V. Deglin), biology and medicine (A. Mayer-Abih, J. Haldane), physics (V. Kornilov, G. Stapp). The study of domestic scientists (A. Dubasenyuk, A. Voznyuk, T. Poplavskaya) and foreign (G. Gardner, D. Miller and others) is devoted to the problem of integrity in pedagogy.

There are different points of view as to who singled out holistic pedagogy as a separate direction. According to the compilers of the Polish edition of the Pedagogical Encyclopedia of the XX century, "it was isolated in the 90s of the XX century by A. Shishko-Bogusz. But in other sources we find information that already in 1979 the University of California at San Diego hosted a scientific conference on the topic "Holistic education",

during which 31 sections worked. In the late 1980s, a book by the Canadian educator J. Miller "Holistic curriculum" was published, and the American researcher R. Miller founded the journal "Holistic Education Review" later renamed "Meet: Education for Understanding and Social Justice". The main positions of holistic pedagogy originate in humanistic pedagogy (A. Maslow, K. Rogers), hermeneutics (M. Heidegger, G.G. Gadamer, J. Habermas), critical pedagogy (P. Freire, M. Apple, G. Giroud, P. McLaren), postmodernism (L. Mumford, J. Derrida, M. Foucault, W. Doll), constructivism (L. Vygotsky, G. Gardner, P. Tylor).

Holistic education is considered to be a relatively new movement in education that involves all aspects of the learner: mind, body and spirit. This philosophy, also called Holistic Learning Theory, is based on the premise that everyone finds identity, meaning and purpose in life through connections with their local community, with the natural world, and with humanitarian values such as compassion and peace. Holistic education is all-embracing approach that includes not only the mental development of the child, but also his psychological, social and emotional growth.

The child develops his communication and social skills, feels confident during learning and does not hesitate to express his opinion. More importantly, a holistic approach teaches children to make connections between disciplines. For example, to use creative skills when solving social problems.

The active development of the ideas of holism contributed to the creation of holistic pedagogy - a modern innovative direction, within the framework of which the concept of holistic education is being developed. However, the issue of applying the methodological principle of holism in an inclusive educational process has not been sufficiently studied.

Inclusive education (the French version of "inclusif" - includes; from the Latin word "include" - I conclude, I include) is the process of development of general education, which implies the availability of education for everyone, including children with special needs. Inclusive education is based on an ideology that excludes any discrimination against children and ensures that all people are treated equally, but at the same time creates the necessary conditions for children who have special educational needs.

Inclusion is a process of learning from difference which stimulates removing the barriers thus encouraging the participation in it of all students in the classroom. Inclusive teaching strategies focus on providing the opportunity for students of all abilities and backgrounds to be successful. Holistic education creates inclusive environment by using social networks and social learning. So social learning strategies are the ones that are suggested for inclusive education. When you use social learning, you are also implementing inclusive strategies by creating a classroom of collaboration and communication. Using this model of learning students will share different ideas, while learning to accept and respect diverse abilities and perspective of their classmates. Holism recognizes that inclusion is not just an individual choice, but it is more about a systematic change of modern education in classrooms.

Holistic approach is designed to provide a framework for implementing these research-based best practices without having to learn and attempt to implement them all separately. So the model itself works more as a framework for comprehensive application of the strategies. Holism utilizes authentic learning and inclusive teaching like the major conceptual elements for the transformation process. The goal of Holistic approach is to create a classroom environment where your students learn themselves and the teacher facilitates an inclusive and authentic social learning environment. By using this model the teacher is able to moderate students in their learning process rather than lecturing and correcting their behavior.

The four strategies of implementing inclusive education as a component of holistic approach in contemporary methodology of teaching English are:

- Social exploration. Students are involved in a problematic situation that inspires critical thinking and problem-solving.
- Social ideation. Students brainstorm strategies to come up with a set of possible solution to their problem using the knowledge they acquired.
- Social experimentation. Students critically evaluate their ideas and refine them as necessary.
- Social validation. Students present their solutions for the problem for external feedback.

Professor Ulf Janson believes that "inclusion is not aimed at changing or correcting an individual child, but at adapting the learning and social environment to the capabilities of this child." According to statistics [6], there are almost 690 thousand people in our country who are classified as disabled. These include almost 75 thousand children, in relation to whom (according to the Law of the Republic of Kazakhstan "On Education") "the state is obliged to create conditions for citizens with developmental disabilities to receive an education. It should be noted that the number of children officially receiving disability benefits in our country is constantly growing.

Due to the fact that the problem of inclusive education is not very developed in our country, a significant part of children with disabilities in Kazakhstan do not attend school, do not receive the assessment or support services. When such children attend school, they can face such additional barriers like stigma, ignorance of their rights, inaccessible school infrastructure, lack of teaching materials, lack of inclusive pedagogy; lack of accessible public transport to and from school. In addition, most teachers are not trained how to support children with disabilities in the classroom or how to make lessons inclusive. Moreover, there is no current policy to ensure that the curriculum and primary school textbooks are accessible to children with disabilities.

We tried to highlight some specific problems that hinder the introduction of inclusive education in the Republic of Kazakhstan. The study showed that inclusive education is a new phenomenon in the Kazakhstani education system. For many schools, it remains more of a myth than a reality.

The results of the undertaken study allow stating that all the contemporary methodology can be applied to the people with disability and inclusive education is kind of a unity, which embraces all achievements in the field of contemporary methodology. The holistic approach to teaching is realized through scientifically grounded and experimentally proven principles. Based on its own principles, the holistic approach unites the leading ideas of existing approaches to teaching foreign languages to children with disabilities together with normally developing peers. The implementation of the holistic approach at a foreign language lesson will solve a number of problems of inclusive education.

Literature

1. Convention on the Rights of Persons with Disabilities - Article 2. New York: United Nations, 2006.
2. J.C. Smuts, Holism and Evolution. London: Macmillan, 1926.
3. D. Miller, "Holistic education. The pedagogy of foreseeing," Retrieved on 1 April 2016 from <http://ps.1september.ru/articlef.php?ID=200205007>
4. V.V. Ryzhov, Psychological diagnostics of the ability to learning foreign languages. Nizhniy Novgorod: NSLU, 2003.
5. Miller, R. (2004) "Educational Alternatives: A Map of the Territory." PathsofLearning, 20, 20-27. [Online] Available: <http://pathsoflearning.org>
6. Desk research. Social Gender Needs Assessment people with disabilities in Kazakhstan with an emphasis on special the needs of abused women with disabilities. Kaltaeva Lyazzat Moldabekovna, Almaty, 2019.

БІЛІМ БЕРУДЕГІ СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІ

Серікбаева Ж.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Кіріспе. Білім беру жүйесінің жаңаша формасын ұйымдастыру үшін әуелі білім саласының психологиялық, педагогикалық, ғылыми-теориялық негіздерін қалыптастыру. Мұны басшылыққа алған педагог-психологтар жаңаша әдіс-тәсілдермен ғана шектеліп қалмай, білім беру саласындағы ең басты қару- білім алушылардың бойынан рухани-адамгершілік құндылықтарының белгілерін дамыту болса керек. Содан болар, соңғы онжылдық шамасында білім беру парадигмасының шығармашылық деңгейін көтеру ауқымды мәселеге айналууда.

Білім беру жүйесінің жаңаша бағыттарының бірі – оқытылған білімнің болжамын жасау, ізденімпаз тұлғаның біліктілігін жетілдіру, шығармашылық әлеуетін кеңейту. Бүгінгі біздің мемлекетіміздің білім кеңістігіндегі ең басты ұстанымы – 12 жылдық білім беру. Бұл форманың жаңа парадигмалық белгісі – баланы оқу формасының субъектісі ретінде қарастыру. Бұл дегеніміз – шығармашылық өрісін дамыту, рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру және шығармашыл, жан-жақты тұлға қалыптастыруды мақсат ету.

Мақалада білім берудің жаңашыл бағыттарын, сөйлеу әрекетінің формаларын таныту барысында Р.А. Жанабаева, М.Н. Сарыбеков, Е. Омар, Л.К. Керимов, А.А. Жолдасбеков, Л. Байсерке және Т.М. Әлсатов сынды ғалымдардың зерттеулері жеке тұлғаның шығармашылық қабілетінің дамыту мақсатында жарыққа шықты.

Зерттеушілердің барлығы дерлік білім беру саласын дамытудың басты негізі тұлғаның жеке-тұлғалық әрекетін қалыптастыруда деп түсіндіреді. Сондықтан да олар заман талабына сай ой-өрісі дамыған, шығармашыл тұлға қалыптастырудың көзін – 12 жылдық білім беру жүйесіне әкеліп тірейді.

Білім беру парадигмасында міндеттелген қосымша өзгерістерге сәйкес алған білімді шығармашылық тұрғыда дамыту қоғамның басты дамушы тұсы болып табылады. Осы негізде білім берудің, коммуникативтік ортаның, тілдік функцияның қызметін арттыру қажет.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «Ұлттық тіліміз бен әдебиетімізді дамыту дегеніміз – гуманитарлық деңгейде ұлттық қаруды шыңдау, қоршаған ортаны бағалаудың құралын әрі қарай жетілдіру, тіл мамандарына бағыт беру іспеттес. Бұл біздің ортақ мүддеміз!» [1, 7 б.], - деп қазақ тілінің ұлттық мәртебесін көтеру турасында өз көзқарасын білдірді.

Сондай-ақ Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өз жолдауында сөйлесу әрекетінің маңыздылығын алдыңғы кезекке шығарады. Ол үшін сөйлесім әрекетін жетілдіру, тіл дамыту жұмыстарын жетілдіру керектігін алға тартады. Кез келген дүниенің қажеттілігі туындамайынша, оны жүзеге асыруға тырыспаймыз. Сол себепті, тілді үйрену, оны дамыту да үлкен жауапкершілікті талап етеді.

Тіл – қарым-қатынас құралы. Оның баршаға таныс 2 формасы бар: ауызша және жазбаша. Мұндағы, ауызша форманың басты қызметі сөйлеу әрекетінің тәжірбиелік деңгейін арттырады. Демек, адам тыңдайды, сөйлейді және сол ақпаратты қорытып, түсінеді.

Сөйлеу әрекеті дегеніміз – тілдің көмегі арқылы ойды жеткізу. Бұл туралы зерттеуші К. Аханов өзінің «Тіл білімінің негіздері» атты еңбегінде мынадай пікір

білдіреді: «Сөйлесу – ең басты тілдік бірлік. Коммуникативтік қызметі басым синтаксистік бірлік» [2, 12 б.].

Ал, ұлы педагог Мағжан Жұмабаев: «Біз сөз арқылы ғана сан түрлі ойымызды сыртқа шығарамыз. Ол арқылы қарым-қатынасқа түсу өте оңай. Мысалы: біріншісі сөйлейді, ал екіншісі тыңдайды. Осылайша, олар сөйлесу әрекетіне түседі. Десек те, сөйлесу әрекетіне түсу үшін тіл материалдарын, ережелері мен заңдылықтарын сақтап, оған бағыну керек» [3, 27 б.], - деп сөйлесу мен тілдік әрекеттің тірі форма екенін түсіндіреді.

Соңғы уақытта білім беру саласының басты құралы ретінде жеке тұлғаны дамыту, арнайы бағытталған оқыту формалары ұйымдастырылуда. Себебі, шығармашылық қызығушылық – оқушыға ізденімпаздылық, тұрақтылық қабілеттерін дамытуға ықпал жасайды. Мұның барлығы болашақта үздіксіз дамуға септігін тигізеді.

Бүгінгі таңда басты бағдарға алынған мәселенің өзектілігі де Қазақстан Республикасы стратегиялық дамуының Қазақстан – 2030 және Қазақстан Республикасы білім беруді әрі қарай дамытудың 2005-2010 жылдарға құрылған мемлекеттік бағдарламасында, адамның (жеке тұлғаның) шығармашылық кеңістігін дамыту, білім беру сипатын арттыру мәселелері басты міндеттер деп қарастырылады.

Демек, ойымызды жинақтай келгенде, мемлекетіміздің әрбір азаматы шығармашыл, қабілетті, кәсіби құзырлы болуы тиіс. Мұның қалыптасу негізінде дидактикалық, әдіснамалық және теориялық міндеттері тұр.

Тіпті, мемлекеттің қалыптасу, даму көздері ондағы халықтың рухани құндылығына тікелей әсер етеді.

Ұлттың шығармашылық деңгейі ондағы халықтың шығармашылық әлеуетімен бағаланады. Мұның өзін ежелгі грек философтары Аристотель, Платон, Сократ және Демокрит дәлелдеп кеткен. Кейіннен түрік ойшылдары Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмұт Қашқари және Қ.А. Иассауи да зерттеп, адамның дара мүмкіндіктерін дамыту қажеттіліктерін алға тартады. Бұл дәстүрдің ізін суытпастан жаңару кезеңінің ағартушылары Дж. Локк, А. Дистервег, И.Г. Пестолоцци, Я.А. Коменский және Ж.Ж. Руссо да шығыс ойшылдарының көзқарасын құптады. Одан бертің орыс педагогтері А.С. Макаренко, К.Д. Ушинский және қазақ ағартушылары Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынұлы, Ш. Уәлихановтар да өз еңбектерінде жеке тұлғаның мүмкіндіктерін ашу, рухани әлеуетін дамыту сынды мәселелеріне ерекше мән береді.

Тілдің қалыптасуы мидың қалыптасу, даму анатомиясына тікелей әсері бар. Себебі, екеуі бір-біріне қолайлы қолдау жасады. Соның әсерінен, дыбысты артикуляциялау аппараттары пайда болды. Осылайша, адамдар тек жекелей дыбыстарды ғана емес, сөз тіркесі, сөйлем, мәтіндерді түсініп, мағынасын ашып, ойлап, жауап бере алатын қабілетке ие болды. Демек, дыбысталу процесі де адамның еңбектенуінен пайда болды деген тұжырымға келеміз.

Сондай-ақ, тілдің әсерінен адамның санасы, тәжірбиесі өсіп, ұжымдық істерге араласа бастады. Сыртқы орта ықпалының әсерінен адамның миы және санасы үздіксіз амып отырады. Екі процестің дамуы – шарттылық.

Тіл – қарым-қатынас құралы. Оның функциясы күрделі. Сондықтан да болар, адамның қандай екенін оның сөз саптауы мен сөйлеу мәнерінен-ақ аңғаруға болады. Себебі, тіл – адам психологиясының көрсеткіші.

Сөйлеу арқылы біз іс-әрекетке түсеміз. Тіл – әрекетке итермелейді. Оның мәні, өзіне тән мағынасы болады. Бұл – тілдің ең маңызды экспрессивтік сигналдық қызметі. Аталған екі қызмет бір-бірімен тығыз байланысты.

Мәселен, «Мұғалім келді» сөйлемде мұғалімнің келгенін айтса, «Мұғалім келді ме?» дегенде бірінші сөйлем кейінгі сөйлемнің жауабы есебінде қарастырылып жүр.

Яғни, адамдар кішкентай кезінен бастап, айналасындағы адамдармен сөйлеседі, тәжірбие алмасады. Осылайша, адамдардың сөздік қоры, лексикасы молайып, дамиды.

Мысалы, мектепке алғаш барған бала тілдік заңдылықтарды меңгере келе, саналы түрде сөйлеп, ойын жеткізіп үйренеді. Одан әрі қарай өсіп, тілдің шын мәнінде тірі құбылыс екенін аңғартады.

Өз ойымызды екінші бір адамға жеткізу әрекетін сөйлеу процесі деп атаймыз. Сөйлеу – пікір алмасу кезіндегі адамның тілді белгілі бір дәрежеде меңгеріп, оны жүзеге асыруы. Теориялық тұрғыдан алып қарасақ, сөйлеудің де сан түрлі формалары бар. Сөйлеу жекелей және топ (ұжым) адамдардың өзара түсінісуін, танып-білу қызметтерін танытады. Сөйлеу процесінің әсерінен адамдардың тәжірбиесі артып, өзге де дүниелерді меңгеруге мүмкіндік туады.

Сөзді ұғыну және оны қабылдау бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Қарым-қатынас кезінде міндетті түрде сөзді дұрыс қабылдап алған жөн. Кейіннен оны ұғыну керек. Екеуі бір мезетте жүзеге асатын процесс. Бірі болмаса, екіншісі жүзеге аспайды. Ал, артикуляциялық және интонациялық мәнер кезінде түрліше реакциялар туындауы әбден мүмкін.

Қорыта келгенде, сөйлеу процесі кезінде айтылған ойды түсініп, талдай алу үшін адам психикасы да өз деңгейінде дамуы тиіс. Қалыс қалмай, бір мезетте бірге, бірлесе қорытуы керек. Мәселен, кішкентай бала «сағат» деген сөзді естіген кезде сағатқа қарауы мүмкін, болмаса оның дыбысталу әрекетіне сай дыбыстарды пайдалануы ықтимал. Бұл оның ми қабығындағы әрекетті қабылдау, талдау, жинақтау деңгейлерін танытады.

Әдебиет

1. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік белестері. Астана: Елорда, 2012. – 318 б.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы: Ана тілі, 1992. – 385 б.
3. Жұмабаев М. Педагогика. Алматы: Ғылым, 2002. – 297 б.

ӘОЖ 691.33

М. ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕТАФОРАЛЫҚ, ЭПИТЕТТІК ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Таласпаева Ж.С., Жақсылық М.Е.
(*М.Қозыбаев атындағы СҚУ*)

М. Жұмабаев шығармаларында адамдар образы арқылы оқырманының эстетикалық сезіміне әсер ететін, әдемілікті түсінуге, мінез-құлықтарын жақсартуға көмектесетін, адамдар арасындағы әртүрлі қайшылықтарды көрсетіп, шындықтың бетін айқындайтын құралдар, яғни көркемдегіш тәсілдердің алуан түрін кездестіруге болады. Солардың біріне метафоралық, эпитеттік теңеулерді жатқызуға болады. Ақын өлеңдеріндегі метафоралық, эпитеттік теңеулердің стильдік мәніне көңіл аударсақ, теңеулерді бірде кейіпкердің кескін-келбетін, бет пішінін, сыртқы көрінісін, тұлғасын, портретін беру үшін қолданса, бірде кейіпкердің мінез құлқын, көңіл-күйін, ішкі сезімін ашу үшін таптырмас тәсіл ретінде пайдаланады.

Мысалы, «Берниязға» деген өлеңінде:

Өмір – дала, ақын – бала қаңғырған,

Жан сусынын көз жасымнан қандырған.

Ақын – бөбек, өмір – көбік, тылсым-ды,
Ойнап, арбап, бөбекті естен тандырған, (102-б.) – деп, өмірді далаға, ақынды балаға, бөбекке балайтындығын көрсетеді.

Ақынның «Берниязға» өлеңіндегі тағы бір ерекшелік – мағыналары жағынан бір-біріне жанаспайтын сөздерді тіркестіру. Мысалы: «жан сусыны», «дарияның сыры» деген сияқты тіркестер де кездеседі.

Сонымен, метафоралық теңеулер дегеніміз қандай теңеулер? Бұл сұраққа жауап беру үшін, біз мынадай критерийлерді негізге аламыз.

Біріншіден, Аристотельден бастап поэтикалық тәсілдердің табиғатын зерттеуші – ғалымдардың барлығы да метафораны қысқарған теңеу деп түсіндіреді [1, 34 б.].

Теңеу дегеніміз – қысқармаған, жайылма метафора. Басқаша айтқанда, әрбір теңеудің көлеңкесінен метафоралық мағына көрініп тұрады [2, 280 б.]. Бұған көз жеткізу үшін Мағжанның «Есімде тек таң атсын» өлеңінен алынған мысалға көңіл аударайық:

Құйылып тұрды көктен жұмақ нұры,
Құбылып хор даусындай құстар жыры.
Таласып аспан көкке алтын тауы,
Арқаның суы – күміс, жібек – қыры.
Қанатты, қажымайтын тұлпар міндік,
Жібекпен жетпіс қабат белді будық.
Құрсанып қылыш өтпес мұздай темір,
Қиядан қыран құсша жауға ұмтылды (19-б.).

Алғашқы мысалдағы «арқаның суы – күміс» тіркесі – таза метафора да, кейінгі мысалдағы «қылыш өтпес мұздай темір» конструкциясы – таза теңеу. Осы мысалдардың алғашқысын: *Арқаның суы күмістей, жібектей қыры*, - деп, ал соңғысын: *Құрсанып қылыш өтпес мұз темір* – түрінде өзгертуге әбден болады. Бұдан олардың поэтикалық ажарына ешбір нұқсан келмейді (рас, екі үзіндінің де интонациялық кестесі бұзылып тұр. Бұл жерде біз оған көңіл аудармаймыз). Бұл келтірілген мысалдар біздің жоғарыдағы пікірімізді дәлелдеп тұр.

Екіншіден, біз теңеулердің үш мүшеден (предмет, образ, белгі), метафораның екі мүшеден (предмет пен образ) тұратынын білеміз. Теңеуде белгі болады да, ол метафорада жоқ. Біздің теңеулерді метафоралық теңеу деп топтауымызға критерий болатын екінші нәрсе – осы белгі. Бірақ белгі атаулының бәрі теңеулерді метафоралық теңеулер тобына қоса алмайды. Теңеулердің белгілері екі түрлі мағынада жзұмсалады: бірі – тура мағынада, екіншісі – ауыспалы мағынада. Теңеулерді метафоралық теңеулерге айналдыратын нәрсе – белгінің осы екінші мағынасы [3, 460 б.]. Мәселен, «Пайғамбар» өлеңінде:

Ерте күнде жоқ бар еді түн туған,
Қап-қараңғы түн ішінде Күн туған.
Отты Күннің сәулесінен от алатын
Отты көзді, отты жанды Гүн туған (21-б.).

Қап-қараңғы түн ішінде Күн туған теңеудегі белгі (қап-қара) тура мағынада жұмсалып тұр, сондықтан бұл теңеу бола алмайды (мұнда гиперболалық мағына бар). Ал: *Сәрсенбай манағы мақалды айтқаннан кейін Шолпанның сұңқардай ұшқыр жанын, ойын қара жыландай улады* («Шолпанның кінәсі», 176-б.) – үзіндісіндегі «ойын қара жыландай улады» теңеуі метафоралық теңеу болып табылады. Себебі оның белгісі «улады» келтірінді мағынада қолданылған.

Міне, осы көрсетілген екі критерий жоғарыдағыдай теңеулерді метафоралық теңеулер деп топтауға негіз болып табылады.

Мағжан Жұмабаев туындыларындағы метафоралық теңеулерде белгінің ауыс мағынада қолданылуы нәтижесінде жалпы теңеулік мағына өткіріленіп, теңеулік образ айқындалып, теңеулік көркемдік ажарланып, құлпырып кетеді. Біздіңше, метафоралық теңеулер тілдегі көптеген бейнелі фразеологиялық тіркестердің пайда болуына негіз, ұйытқы болған тәрізді. Мәселен, «Өмірге өкпем» өлеңінде:

Сұм өмір, сұлу дүние, алдадың ба?
Тән арып, тамырда қан қалмадың ба?
Жалған үшін *жан қиып, жапа шектім*,
Еңбегім, екі болып, жанбадың ба?
Жайшылықта жан қиған, жақын дүние,
Талып тұрсам, назарын салмадың ба?
Өртекедей орғытып, оққа жығып,
Жалмауыз жауыз жалған, жалмадың ба?
Арсыз нәсіп, армансыз алдадың ба?
Қайрымсыз қанжығанды қандандың ба?
Қомағай қорқау ажал, қойның ашып,
Қапа мен қайғыға қол жалғадың ба?
Алдандым, алжастырдың, аңғырттандым,
Ақылсыз аңқау басым, аңдандың ба?
Қимас дос, қыспақта боп, жылаттың ба?
Қайғымен қан жұтқызып, сұлаттың ба?
Қасіретті қасапшының ешкісіндей
Құрым іліп, құдыққа құлаттың ба?
Құбылдың, құйқылжыдың, Құртқа дүние,
«Қызықпаймын» десем де, шыдаттың ба?
Ар-ұят, адамдықты арам қылып,
Бәрін саған жұмсадым, қуанттың ба?
Сен үшін жақынымды жат қылып ем,
Қайырылып, қам көңілімді жұбаттың ба?
Мелшиген, мейірімсіз, меңіреу дүние,
Алдап ап, *айызыңды қандырдың ба?*
Қазынаны ұрлаған қарақшыдай,
Бас салып, басқа *бұғау салдырдың ба?*
Жау тонаған адамдай жәудіретіп,
Адамзаттық арымды алдырдың ба?
Кетеріңе келгенде, кәззап дүние,
Түлкідей *құйрығыңды шалдырттың ба?*

Қапаста қан азайып, қажыр мұқап,
Қалашының итіндей қаңғырттың ба? (108-б.) – дегендегі *құрым ілу*, *қапаста қан азаю*, *құйрық шалдырту*, *айыз қандыру*, *басқа бұғау салу*, *жан қию*, *жапа шегу*, *өртекедей орғыту*, *қан жұтқызу* іспеттес жүздеген тіркестер басында толық теңеулік конструкциялар болып, кейіннен олардың образдары түсіп қалғанда, қалған екі мүшесі (предметі мен белгісі) біртұтас ұғымды білдіретін тіркестерге айналып кеткен. Тіпті тілімізде екі мүшесі (предметі мен образы) бірдей түсіп қалған теңеулік конструкциялардың жұрнағы да бар. Мысалы, *ырылдама*, *арсылдама*, *қарсылдама*, *далаңдама*, *шырылдама*, *шытырлама*, *қызба*, *еспе*, *былжырама* сияқты бұйрық мәнді туынды етістіктерді біз осындай конструкциялардың қалдығы ма дейміз. Аталмыш сөздердің бірі Мағжанның қиялын қытықтап, ол (ақын) осы бір сөздің толық мәнін бейнелі, суретті түрде ашып көрсету үшін, сол сөзді тірек ете отырып, теңеу жасауы мүмкін ғой. Мәселен, «Жігер шіркін желінді» өлеңінде:

Қолды қардан оқ үзді,
Ордаға байрақ байлатпай.
Өлер өмір, сөз қалар

Молаға қойған сайғақтай (108-б.) – деген шумағында қалар сөзді молаға қойған сайғаққа (зираттың басына белгі ретінде қойылған діңгек ағаш) теңеу арқылы ақын бар ойын жеткізіп тұрса, «Сен сұлу» өлеңінде:

Сылқ-сылқ күліп сылдыр қаққан су сұлу,
Көлге қонып қаңқылдаған қу сұлу.
Бейне айнадай жарқыраған айдыннан

Күн шығарда көтерілген бу сұлу (117-б.) – дегенінде жай жатқан су алабы айдынды бір беті шағылдырушы қабатпен қапталған шыны немесе металл денеге, яғни айнаға теңеуі Мағжанның қиялын өрістете түседі.

Ал «Өтірік ертек» өлеңінде:

Сүттей аппақ ниетпен
Бір өзіңе ант берем:
Енді өмірімде ет жемен!
Ұшыраса аш тышқан,

Тәжірибесіз жас тышқан,

Етімнен кесіп ет берем, (341-б.) – деп жазған ақын туындысы шумағында еш жаман ойы жоқ адамның ниетін аппақ, кіршіксіз таза сүтке теңеу арқылы ант бермекші.

Қалай дегенмен де метафоралық теңеуді дүниеге келтіретін нәрсе – ауыс мағынада қоладанылатыны белгілі. Мұндай теңеулерде белгілердің өздері-ақ метафоралық мағынада кеңінен қолданыла береді. Яғни, логикалық екпінге ие болып тұратын мүше – белгі.

Демек, логикалық екпін теңеулерді метафоралық, эпитеттік, метонимиялық, синекдохалық теңеулер деп бөлуде басты критерийлерінің бірі болуға тиісті. Өйткені *арсылдама, өкірме, боздама* десек, бұлардың ар жағынан *итше, өгізше, боташа* деген теңеулер өздері сұранып тұрады. Олай болса, логикалық екпін де – негізгі критерийлердің бірі.

Эпитет – тіл табиғатында тұтасқан терең тамыр тартып, матасқан, өркен жайған, сөйлеу өнеріміздің барлық саласынан бой көрсететін жалпы тілдік категория. Біз эпитеттік теңеулер деп отырған теңеулердің түрі қазақ теңеулерінің ішінде тіпті көп. Одардың, басқа теңеулермен салыстырғанда, өзіндік стильдік өңі, көркемдік тігісі бар. Мағжан ақынның өлеңдерінде эпитеттік теңеулердің өзіне ғана тән белгілері болады. Ол мынау: логикалық екпін түскен сөзді образ әр уақытта анықтап, не белгіге көркем анықтауыш ретінде қолданылады.

Мысалы, «Қазақ тілі» атты өлеңінде:

Қыран құстың қос қанаты қырқылды,
Күндей күшті күркіреген ел тынды.
Асқар Алтай – *алтын ана* есте жоқ,
Батыр, хандар – асқан жандар ұмтылды!
Ерлік, елдік, бірлік, қайрат, бақ, ардың-
Жауыз тағдыр жойды бәрін не бардың...

Алтын Күннен бағасыз бір белгі боп,
Нұрлы жұлдыз – бабам тілі, сен қалдың! (26-б.)

«*Алтын ана*», «*Жауыз тағдыр*», «*Нұрлы жұлдыз*» деген эпитеттер кездеседі. Образ не предметке, не белгіге көркем анықтауыш ретінде қолданылады.

Бірінші мысалда образ - Асқар Алтайды *алтын анамен* теңестіріп қолданылады. Бұл теңеулік конструкцияда белгі айтылмаған, бірақ оның не екені түсінікті. Ал екінші

мысалда образ предметтің қандай екенін эпитет арқылы көрсетеді. Бұл өлең 4 шумақ, 16 тармақтан, 2 бунақтан тұрады. *Тағдырдың жауыз* екендігін жан-жақты терең анықтап, оның нақты бейнесі жасалып тұр. Келесі мысалда оның эмоциялық бояуын мейлінше қоюландыра, ажарландыра, экспрессивтік әсерін күшейткен.

Эпитеттік теңеулердің өз ішінара бір-бірінен ажыратады. Оның бірі предметті, екіншісі белгіні анықтайды. Осыған орай эпитеттік теңеулерді:

а) предмет анықтауышты эпитеттік теңеулер,

ә) белгі анықтауышты эпитеттік теңеулер деп екіге бөліп қараймыз.

а) *Предмет анықтауышты эпитеттік теңеулерде* образ предметтің әртүрлі сынын, сапасын, қасиетін, басқа да толып жатқан айырым белгілерін айқындап, оны (предметті) бейнелі сипатқа ие етіп, көркем өрнектермен, әсерлі әуендермен әшекейлейді [3, 460 б.]. Соның нәтижесінде жалпы теңеулік фраза жоғары көркемдік сапаға ие болып, оқырман сезімін қытықтап, қиялын әлдилейді. Суреттелетін затқа құштар етіп, оны «сүйеге» мәжбүр қылады.

Мысалы, «Сарғайдым» атты өлеңінде эпитеттік теңеулер бар.

Қалмады көздің нұры, көрге айналдым,

Қараны – ақ, ақты – қара дерге айналдым.

Алмадай пісіп тұрған екі бетім

Қуарып, қаны қашып, күлге айналдым (105-б.) - деп, оқырманның суреттеліп тұрған затқа сүйсіне қарауын ықпалын тигізеді. Сонымен қатар, бұл теңеулердің барлығы да суреттеліп отырған заттар мен құбылыстардың бейнелі мүсіні болып табылады.

ә) Эпитеттік теңеулердің келесі түрі – *белгі анықтауышты эпитеттік теңеулер*. Бұл теңеулердің үш мүшесі де толық айтылады да, предмет пен образ белгінің сын-сапасын, қасиетін тереңдете, айқындай, саралай түседі. Мысалы: *Бейне алтындай көкте бұлт тұр зой жайнап* («Өмір», 107-б.), *Желдей жыңды жүректің екпінінен, «Графтай» адал көңіл адам сирек* («Н-ға», 119-б.), *Оттай сұлу, ыстық жас* («Хор сипатты қарындас», 124-б.), *Желдей заулап ескен жүйрік жас жүрек* («Ғазизға», 128-б.). Осындай эпитеттік теңеулердің эмоциялық-экспрессивтік әсері мейлінше артып, көркемдік ажары мен бейнелі мүсіні сомдана, көріктене түседі.

Бұл топтағы эпитеттік теңеулердің үш мүшесі де толық айтылып, логикалық екпін теңеудің белгісіне түседі де, теңеудің образы сол белгіні анықтау үшін қолданылады. Соның нәтижесінде белгінің көркемдік сапасы мейлінше артып, ол барынша конкреттене түседі. Образ бен белгінің синтезінен жасалған айшықты бояу енді өз тарапынан предметтің қасиетін ашу үшін жұмсалады. Ақыры үшеуінің бірігуінен эпитеттік теңеу жасалады да, бұл теңеу өз тарапынан суреттелмеш зат яки құбылыстың әсем де әсерлі суретіне, сезімді образына айналады. Мәселен, жоғарыдағы үзінділерде әңгіме *бұлт, жүрек, адам*, т.б. туралы болып тұр. Бұлар – логикалық тұрғыдан қарағанда, теңеудің предметтері. Егер біз осы предметтерді образ бен белгісіз жалаң түрде алсақ, онда алғашқы мысал былайша айтылар еді: *Заулап ескен жас жүрек*.

Логикалық тұрғыдан ойды бұлайша жеткізудің ешбір сәкеттігі жоқ. Бұл – қарапайым, нақты ой, жай ғана хабар. Енді осы ойларды сәл конкреттендіре, жандандыра түсуге болады. *Заулап ескен жүйрік жас жүрек*.

Байқасаңыз, алғашқы жай хабардың мазмұны әжептәуір өзгерді. Жай хабарлама нақтыланған хабарға айналды. Оған себеп болған нәрсе – «жүйрік» сөзі (белгі). Ал енді бұған «желдей» образы қосылғанда, ол белгілі бір зат пен құбылыстың көркем суретіне, бейнелі портретіне айналып, жай ойға сезімді әсер, әрлі әшекей үстеледі. Жоғарыдағы эпитеттік теңеулердің басқалары да осындай. Міне, талданған мысалдан көрініп отырғандай, алғашқысы ұғымның жай ғана атауы болса, екіншісі - ұғымның сәл-пәл

конкреттенген атауы, ал соңғысы – сол ұғымның бейнелі кейіпке еніп, көркем бояумен әшекейленген суреті, көптеген ұғымдардың қорытылып, көркемдік ой елегінен өткен синтездік образы.

Жалпы алғанда, эпитеттік теңеулерге қарап отырып, ақын-жазушының, бір дәуірдің, тіпті бір халықтың талғам-талабын жазбай тануға болады. Бұл теңеулерден Мағжан ақынның дүниеге көзқарасы біршама көрініп тұрады. Соның ішінде, *сұлулық, батырлық, достық пен қастық, адамгершілік* ұғымдары, көбінесе, эпитеттік теңеулердің көмегімен мүсінделеді.

Автор теңеулердің ұлттық тілдің айқындылығын, дәлдігін, икемділігін, бейнелегіштік күшін көрсететін тілдік құбылыс екендігін жақсы түсінген. Қаламгер теңеулерді талғап жұмсап, өзінің стиліне тән қолтаңбасын қалдырды.

Әдебиет

1. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2002. – 180 бет.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 2004. – С. 576.
3. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы, 2007. – 477 бет.

УДК 070(075.8)

СОЦИАЛЬНЫЕ СЕТИ – ОСНОВНОЙ КАНАЛ СВЯЗЕЙ С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ

Таласпаева Ж.С., Шайкенова А.Ж.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Смаилова А.Б.

(ЕНУ им. Л.Н. Гумилева)

Анотация: Интернет сегодня является неотъемлемой частью общества и одним из инструментов рыночной экономики. Доказательством этого может служить увлечение числа пользователей Интернета. Рост происходит не только за счет увлечения числа пользователей, но и за счет ее активности. Следовательно перспектива Интернет-аудитории стала очевиднее для всех у кого профессия связана с массовыми коммуникациями. Развитие Интернета и активность пользователей сподвигли PR-компании к созданию и применению новых технологий. Многие СМИ имеют сегодня в своей структуре подразделения, деятельность которых направлена на проекты во Всемирной паутине.

Ключевые слова: СМИ, Интернет, SMM, Социальная сеть, Facebook, Twitter.

Первая социальная сеть в Интернете, которая появилась в 1995 году была - Classmates.com, данную сеть создал Рэнди Конрадс, а начал он с создания веб-сайта, функцией которого должна была стать помощь зарегистрированным пользователям находить и поддерживать связь с друзьями и знакомыми. Сегодня в сети Classmates.com более 40 миллионов пользователей (большинство из США и Канады) Социальная сеть Classmates.com стала первой в свое время социальной сетью и до начала двухтысячных годов социальные сети развивались очень медленно. Стремительное развитие мультимедийных технологий произвело переворот в системе традиционных средств массовой информации. Переход к постиндустриальному

обществу способствовал поиску новых, более эффективных форм сбора, обработки и распространения информации [1].

В казахстанской медиасреде также происходят существенные изменения, все большую популярность приобретают такие интернет-проекты, как социальные сети, блог-платформы, видеохостинги и т.п. Сегодняшняя журналистика представляет собой нечто иное, чем какие-то двадцать лет назад. Для многих стали привычными и знакомыми такие термины: цифровые технологии, глобализация, искусственный интеллект, социальные сети и новые медиа. Многие сравнивают возникновение «новых медиа» с демократизацией СМИ, а некоторые видят в этом проблему. Есть такая гипотеза, что с развитием новых технологий жизнь человека упрощается, ровно, как и вся работа, но при этом представители СМИ сегодня находятся под большим напряжением, чем раньше и обосновывается это не чем иным, как важными организационными изменениями, вызванными новыми технологиями. Проще говоря, очень сложно успевать за быстро меняющимися трендами.

На современном этапе трендом являются социальные сети, которые позволяют передавать информацию по интересам и напрямую. Социальные сети собирают всё самое актуальное для своих потребителей, и в этом их главное преимущество. Передаваемая информация становится персонализированной, более личной и близкой своей аудитории.

Также в настоящее время все более актуальным становится рост общественной активности в информационной сфере, проявляющийся в появлении альтернативных и популярных средств масс-медиа, главным образом в глобальной сети Интернет, в том числе на сетевых сайтах, а также в деятельности различных организаций, которые развивают собственные источники информации в целях пропаганды, рекламы своей деятельности и привлечения пользователей. На западный манер средства массовой информации мы все чаще стали называть медиаиндустрией, а журналистские материалы – медиапродуктами, рассматривая их как некую материальную продукцию. С помощью статистических данных, всевозможным опросам, которые публикуются в сети, появилась возможность их анализа и объяснения. Ежедневно миллионы пользователей социальных сетей производят данные, так как используют мобильные телефоны, пользуются Интернетом, социальными сетями Фейсбуке, Твиттере, ВКонтакте.

Можно выделить преимущества и недостатки развития и популярности Сети и Интернета.

Преимущества:

- Связь все 24 часа в сутки, Интернет не спит, он позволяет нам быть на связи нон-стоп
- Скорость передачи информации. Мы можем мгновенно отправить сообщение, письмо и т.д. и также получить мгновенно информацию
- Процесс глобализации, Интернет стирает географические преграды. Мы можем общаться и обмениваться информацией с клиентами из разных стран, смотреть новости и передачи других стран, читать статьи и тд.
- Интерактивность
- Обратная связь с аудиторией
- Двухсторонняя связь. Выстраивается связь между организацией, людьми и СМИ.
- Интернет-пространство в отличие от традиционных СМИ практически не ограничено. Можно размещать большой объем информации, нет ограничений.

Также есть и недостатки:

- Обилие развлекательной не нужной информации увеличивает время пребывания в интернете.
- Также может меняться гормональный фон в результате зависимость от интернета.

- Продолжительная фиксация взгляда на компьютерных мониторах, телефонных дисплеях является огромной нагрузкой для нашего организма.
- Не предвзятое требование к формату Сети, скорость работы в Сети, а также легкость и простота распространения информации приводит к ее низкому качеству и недостоверности[2].

Можно выделить некоторые тенденции развития социальных сетей в будущем.

Первая тенденция - это укрепление и стремление к всеохвату у известных социальных сетей.

Вторая тенденция - появление узкоспециализированных социальных сетей.

Социальные сети сегодня позволяют улучшить и разнообразить работу СМИ. Это быстрое распространение и донесение информации для пользователей, проведения быстрого соц.опроса и обмена мнениями. На сегодняшний день почти все телеканалы, издания, медиа- и аудиоканалы имеют свои социальные сети. Наряду с обычными людьми и учреждениями, участниками социальных сетей являются и государственные деятели. СМИ часто ссылаются на высказывания государственных и общественных деятелей, которые они размещают у себя в социальных сетях. И это говорит о том, что произошла трансформация социальных сетей, которые раньше воспринимались больше как развлекательный ресурс, а ныне - инструмент воздействия и влияния.

Основной функцией социальных сетей является - коммуникация.

На основе этой концепции и цели был создан Facebook. Миссия Facebook заключалась сделать мир более связанным и открытым, дает возможность пользователю вести диалог, создавать чаты и общаться на любые темы, есть возможность добавлять видео, фотографии, оставлять комментарии к записям. Социальные сети имеют свое направление и тематику, например Одноклассники и Вконтакте их большинство групп и сообществ юмористической направленности. Есть социальные сети, которые предлагают своим пользователям широкий выбор онлайн игр, ярким примером является «Территория фермеров», в их игры играют 15 миллионов пользователей.

Важно, что для социальных сетей как СМИ важна иная функция - информационная. И данную функцию отображает «Twitter» и «Facebook».

Коммерческая функция социальных сетей — это продвижение товаров и услуг, повышение узнаваемости услуг и товара и его продажа. Можно смело сказать, что социальные сети стали инструментом рекламной деятельности. Каждый пользователь может запустить рекламу своего товара или услугу выбрав определенный бюджет и целевую аудиторию.

По мере трансформации и развития Интернет-технологий, происходит и трансформация СМИ. Особенно это заметно в сфере социальных сетей. Именно они становятся популярным источником новостей. Фейсбук очень популярен среди молодого поколения, а также выступает источником политической информации.

Согласно данным компании АСТ Казахстан представляет данные исследования аудитории социальных сетей в Казахстане.

Рейтинг по Казахстану 2020 год. Социальными сетями пользуется 70% населения Казахстана. Среди мужчин - пользователей социальных сетей меньше, чем женщин - 45% и 55% опрошенных соответственно. Городские жители более активны в социальных сетях - среди них 76% пользователей, среди сельских жителей - 61%. [3].

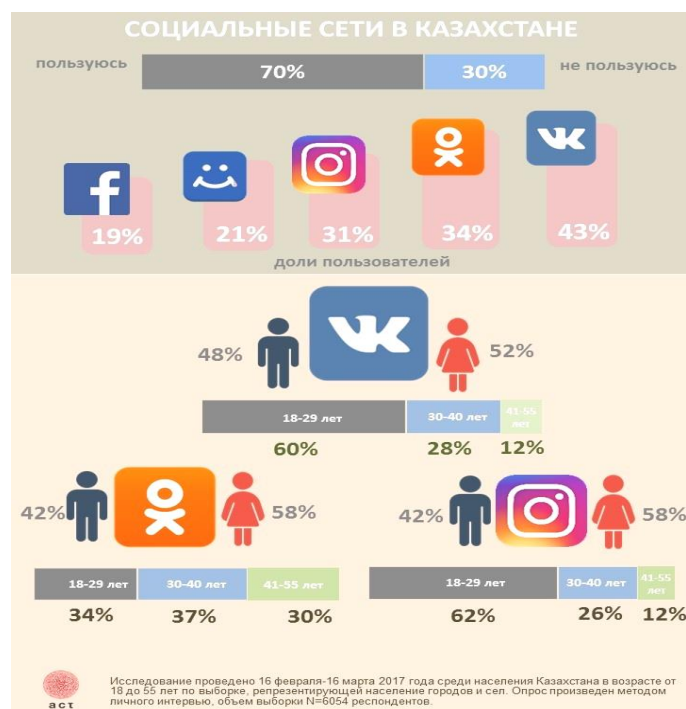

Рисунок 1. Итоги опроса: соцсетями пользуются 70% казахстанцев

Рейтинг популярности социальных сетей в Казахстане на 2017 год:

- ВКонтакте – 43%
- Одноклассники – 34%
- Instagram – 31%
- Мой Мир – 21%
- Facebook – 19%
- Twitter – 5%
- Другие – 3%. [7].

SMM-менеджер

Развитие Интернета и социальных сетей привело к тому, что появилась новая профессия SMM-менеджера и оплачивается такой труд существенно выше, чем журналиста. Можно с уверенностью сказать, что это направление в интернет-маркетинге стало трендовым. Об этом свидетельствуют огромное количество обучающих курсов по SMM, тематических и онлайн-сообществ. Издаются прикладные пособия по SMM, однако эта отрасль бурно развивается, следовательно, информация в этих пособиях, устаревает очень быстро, в течение 2-3 лет. Согласно запросу на сайте hh.ru выдано за месяц 576 вакансий, где требуются специалисты SMM [4].

Одной из важных задач в SMM является создание определенного контента, который будет интересен и полезен целевой аудитории. Хотя на первый взгляд создание самого контента не является самоцелью. Контент постепенно должен направлять к целевому действию. Целевые действия могут быть: приобретение товара и услуги, распространение контента самими пользователями. Данные целевые направления характерны для коммерческих организаций. Для государственных организаций, таким направлением может быть оперативное информирование, поддержание имиджа и демонстрация прозрачности в своей деятельности.

Разнообразны социальные сети и по форме контента.

Например, Youtube ориентирован на видео, Instagram на фото, а Facebook и VK сочетают и то и другое плюс можно размещать большой объем текста. Грамотный

специалист должен уметь адаптировать контент для каждой социальной сети, в которой работает. Идеальным контентом считается тот, когда при наличии страницы бренда/компании в разных социальных сетях с разной целевой подгруппой публикуется материал разного характера. Но часто эта разница может заключаться только в способе подачи информации для разной аудитории на разных площадках.

Прежде, чем приступить к работе в социальных сетях, SMM-специалист разрабатывает контент-план, который включает в себя:

- определение и описание главной цели нахождения в этой социальной сети
- тематика публикуемого материала, которой стоит придерживаться
- частота публикаций
- формы обратной связи

Зачастую на практике чаще всего случается ситуация, когда публикуемый материал не отличается между собой в социальных сетях [5].

Интернет модель охватывает широкий диапазон коммуникационного взаимодействия. Основные из них:

1. Пользователь при помощи программного обеспечения, может взаимодействовать со средой Интернета и исследовать информационное содержание WWW;
2. Пользователь может представить информацию о себе, своих потребностях, участвовать в обсуждении различных вопросов, высказывать свое мнение и т. д.;
3. Фирмы могут взаимодействовать со средой Интернета, что дает возможность установить контакт между ними, а также и с информацией, представленной в Сети;
4. Фирмы могут представлять информацию о себе в Интернете при помощи собственного web-сайта или за счет размещения информации на других web-серверах;
5. Пользователь и фирмы могут напрямую взаимодействовать друг с другом, например, используя электронную почту, телеконференцию, разные чаты [7].

Имеется еще одно отличие: коммуникационная модель традиционных СМИ не содержит обратной связи, в то время как модель Интернета включает в себя обратную связь. Наличие обратной связи повышает эффективность использования коммуникативного средства взаимодействия и возможности фирмы адекватно реагировать на события, тем самым, повышая свою конкурентоспособность.

Таким образом подводя итоги ответим на вопрос, Что же такое социальная сеть?

Социальная сеть - это сообщество людей, связанных общими интересами. Сегодня в Интернете социальная сеть — это площадка взаимодействия людей в группе или в группах. Важной особенностью социальных сетей являются инструменты поиска необходимых контактов и установления связи между людьми. С помощью инструментов социальных сетей, каждый пользователь может создать индивидуальный виртуальный портрет. Создать свой профайл, в котором может разместить данные о себе. На сегодня наиболее популярными социальными сетями в Интернете являются: «ВКонтакте», «MoiKrug. ru», «Odnoklassniki. ru», Facebook, Telegram.

Социальные сети - это не только пространство общения. Социальные сети можно смело отнести к СМИ, в котором пользователь сам может формировать поток информации, которую желает получать через подписку на интересующие его паблики и людей. Может сам добавлять ту информацию, которую считает интересной и актуальной. Сегодня узнав о каком-то новом продукте, человеке, компании мы первым делом ищем информацию через социальные сети. Поэтому о необходимости регистрации в социальных сетях даже не приходится говорить - это становится важным трендом. Сегодня каждый журналист имеет свой блог, страницу в социальной сети. Например, журналисты Мая Бекбаева, Динара Сатжан и мн. др. ведут свой странички в instagram и YouTube, где делятся своей жизнью, оповещают о новостях, событиях и т.д.

Литература

1. Бабаева Ю.Д., Воскунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность. - М.: Можайск-Терра, 2000.
2. Войсунский А.Е. Интернет - новая область исследований в психологической науке. Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. Выпуск 1. - М.: Смысл, 2002.
3. Компания АСТ Казахстан представляет данные исследования аудитории социальных сетей в Казахстане.
4. Войсунский А.Е. метафоры Интернета. М.: Вопросы философии, №11, 2001.
5. Успенский И.В. Интернет-маркетинг - СПб.:СПГУЭиФ, 2018 г.
6. Войсунский А.Е. Интернет - новая область исследований в психологической науке. Ученые записки кафедры общей психологии МГУ. Выпуск 1. - М.: Смысл, 2002.
7. <https://informburo.kz/novosti/itogi-oprosa-socsetyami-polzuyutsya-70-kazahstancev.html>

ЖАСТАРДЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМ РУХЫНДА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ

Таспулатова Қ.Т

(Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті)

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері студенттердің оқу-тәрбие ісіне ұдайы көңіл бөліп келеді. Білім жүйесінде басты назар аударатын, тәрбие салаларының бірі – отансүйгіштік тәрбие. Ұлттық дәстүрге берік, елін, жерін сүйетін азамат тәрбиелеу, студенттердің бойында патриоттық сезімді қалыптастыру өскелең өмір талабынан туындап отыр. Қазіргі таңда біздің қоғамда «қазақстандық отансүйгіштік» ұғымына зор мән берілуде. Көп ұлтты Қазақстан халқының отансүйгіштік сезімін қалыптастыратын – азаматтық келісім, ұлттық бірлік екендігі шындық. Туған жер, табиғат, оның байлықтары, дәстүр, тіл, тарихи ескерткіштер, салтқа деген адалдық, туған өлкедегі тамаша киелі орындар – жалпы ұлттық құндылықтар ешкімді де бейтарап қалдыра алмайтындығы рас. Олар сөзсіз адам көкірегінде жылылық ұятады. Отансүйгіштік – қасиетті ұғым. Әрбір адам отанын өзі тануы тиіс. Оны жете біліп, қадір-қасиетін ұққанда, тарихын, өткен жолын, рухын, елдің басын біріктірген, жат елдерден жерін, суын, даласын, тауын қанын төгіп, қайсарлықпен қалған ерліктерін сезіп білгенде ғана, соған деген мақтаныш сезімі оянытындығы рас.

Тарих ғылымының елеулі нысанына айналып отырған «патриотизм» ұғымы ұғым ретінде ертеректе пайда болғандығы өткен тарихтан белгілі болып отыр. Қазақстандық патриотизм мәселесі қазіргі таңда еліміздің аса маңызды әрі өзекті мәселелердің бірі болып отыр, сондай-ақ тәуелсіз еліміздің ғаламдық өркениет ортасынан өзінің лайықты орнын алуына бірден-бір себеп болатын маңызы ерекше өлшемнің біріне айналып отыр. Патриотизм ұғымы тарихи құбылыс ретінде заманына орай әртүрлі әлеуметтік мәнге ие болады. Кеңестік патриотизм Отанына, халқына сүйіспеншілікпен қатар интернационализмді, Кеңес Одағы халықтары мен бүкіл дүние жүзі ұлттарына деген достықты қамтыса, тоталитарлық жүйе құлап, құндылықтар өзгерген тұста «патриотизм» ұғымын жаңаша ұғындыру тарих ғылымының басты мәселесі болып отыр. Патриотизмнің басты ерекшелігі – ең алдымен отанға деген сүйіспеншілік, өзінің күш-қуатыңмен мен қабілетінді, білім мен біліктілігінді, ақыл парасатыңды ел игілігіне жұмсау. Отансүйгіштік табиғатының тіні – патриоттық сана. Патриоттық сана адамзатты өркениетке жетелейді, ізгілікке үндейді, елжандылыққа баурайды. Ал енді қазақстандық патриотизм мәселесі бұл ата-бабаларымыздың аманат еткен жерін қорғау, туған жерді сүю, ой-сананы жетілдіру. Ғалым Ә. Қалмырзаев өзінің

еңбегінде былай дейді: «Патриотизм, отаншылдық сезім априорлық құбылыс емес, ананың құрсағынан даритын биологиялық құбылыс емес, бұл психологиялық саяси-әлеуметтік құбылыс» [1]. «Отанға деген махаббат, деп жазды В.Г. Белинский, - адамзат атаулыға деген махаббаттан, жалпыдан жалқының туатынындай пайда болады. Өз Отанын сүю дегеніміз – жалпы адамзаттық идеалды күштарлықпен көксеу және шама келгенше соған жетуге көмектесу» [2]. Осы орайда орыстың белгілі ғалымдарының бірі Н.Г. Чернышевский: «әрбір ұлы адамның тарихтағы орны оның отанға сіңірген қызметімен, ал адамгершілік парасаты- патриотизмнің қуатымен өлшенеді», -деп тұжырымдады. Оның пайымдауынша, Отан дегеніміз – ең алдымен халық. Белгілі бір жерде тарихи қалыптасқан халық, сол жерді гүлдендіреді, бостандық пен тәуелсіздік үшін күресте қан төгіп, сол жерді қорғайды, өз жерін әлеуметтік мазмұнмен байытып, түрлендіретін, Отан мағынасына енгізетін де дәл сол халық [3]. Адамдар өз санасына патриотизм идеялары мен сезімдерін сіңіріп, саналы түрде рухани қажеттілікке айналдырғанда ғана патриот бола алады. Тәрбие жұмысының қандай да түрлерінің пәрменділігі жалаң түсіндіре беруде емес, жастарға ас пен ауа қандай керек болса, патриотизм сезімі сондай қажет болатындай табиғи қажеттілікке жеткізуде деп санау керек.

Мемлекетіміздің келешек тұтқасын ұстайтын студенттерді осы бастан Отанына, атамекеніне шын берілгендік рухында тәрбиелеу керек. Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында оқитын студенттерге тәрбие беру мәселесіне жаңа көзқарас тұрғысынан қарау керек. Қазақстан азаматы өзін осы елдің төл баласымын, Қазақстанды өзінің туғани елі, Отаны деп есептегенде ғана қазақстандық патриотизм қалыптасады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Мәңгілік Ел» идеясын жүзеге асыратын және оны одан әрі дамытатын бүгінгі жастар екені белгілі, сондықтанда жастар осы тарихи маңызы бар идеяны жүзеге асыру үшін, өз Отанын сүйетін ұлтжанды болуы керек. Осы орайда еліміздің президенті Қасым-Жомарт Тоқаев: «Мәңгілік Ел» - Қазақстанның ұлттық идеясы мен мемлекеттік идеологиясы [4] десе, Парламент мәжілісінің төрағасы Нұрлан Нығматуллин «Мәңгілік Ел» - ұлттық идеяның берік негізі деп тарихи маңызды ойды айтады.

Отансүйгіштік – халықтың, елдің, ұлттың, Отанның идеяларымен тікелей байланысты. Патриот өзі үшін өмір сүріп әрекет еткенмен де, өзінің іс-әрекетін отанның мүддесімен байланыстырады. Өзінің отанын сүймеген адам, ештеңеніде сүйе алмайды. Азаматтардың табиғи қажеттілігі және патриоттық көрінісі Қазақстан Республикасының рәміздеріне – Туымыз, Елтаңбамыз, Әнұранымыз және басқа да нышандарға деген құрмет пен мақтаныш сезімінен байқалады. Нышандарға деген сүйіспеншілік отанына, қоғамға және бақытты өмірді қамтамасыз ететін мемлекетке ризашылық білдіретін пікірлер бар. Отанның рәміздері ол сенікі, басқаныкі емес. Патриотизмді адамның табиғи байлығы ретінде дамыту отбасында, ішкі ортада, білім беру мекемесінде, этномәдени ортаға, өндіріс тобында, экономикалық, әлеуметтік, мәдени және басқа да ерекшеліктерімен тұратын аймақта жүреді. Патриотизм өзінің мәні мен маңызы жағынан қоғам өмірінің моральдық негізі болып табылады. Өзінің әрекетімен патриотизм әрбір адамды, ұрпақты қамтиды. Сонымен бірге патриотизм өз халқына, оның өмір салтын, тарихын, мәдениетін, мемлекеттік және іргелі құндылықтар жүйесін ескере отырып, ұжымдық сезімдер мен бағалаулардан көрінеді. Осы орайда Ресей профессоры Криворученко В.К. келесі ойды айтады: «Отансүйгіштікке тәрбиелеу-қоғамның заңды әрекеті. Патриотизмсіз мемлекет те, халықта болмайды. Патриотизм адамды өз елінің өткені мен бүгінгісін байланыстырады, болашаққа деген сенім мен үмітті қалыптастырады.» [5].

Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейін, егеменді елдің жаңа философиясын, жаңа идеологиясын әзірлеу керектігін талап етті. Тәуелсіздігіміздің

алғашқы күнінен бастап Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың тікелей басшылығымен қоғамның жаңа азаматтарын, білімді, бәсекеге қабілетті, ең бастысы нағыз патриот ұрпақты тәрбиелеу саясаты жүргізілді. Тәуелсіздігіміздің дамуының 29 жыл ішінде барлық қазақстандықтар мен жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу, әртүрлі ұйымдар, соның ішінде жастар бірлестіктері құрылды. Қазақстан халқы Ассамблеясының жетінші сессиясы азаматтардың бойында қазақстандық патриотизмді қалыптастыру міндетін қойды. Осы сессияда біз Қазақстанды құрдық, ендігі міндет қазақстандықтарды құру мақсаты тұр делінді. 2006 жылы қазан айында тұңғыш президентіміз Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан Республикасының азаматтарын патриотизмге тәрбиелеудің 2006-2008 жылдардағы мемлекеттік бағдарламасы» деп аталатын жарлыққа қол қойды. Бұл бағдарламада маңызды мақсат қойылды – адамдардың бойында жоғары патриоттық сана, өз еліне деген құрмет, Отан алдындағы азаматтық борыш пен конституциялық міндеттерді орындау мақсаттары тұрды. Бұл программа Қазақстан азаматтарының бойында патриоттық сезімді ары қарай дамыту мақсатында оң нәтижесін көрсеткен бағдарлама болды [6]. Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақтан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты,-деп алатын Жолдауында қазақстандық патриотизм туралы сүбелі ойды айтады: «Қазақстандық патриотизмнің іргетасы – барлық азаматтардың тең құқылығы және олардың отан намысы алдындағы жалпы жауапкершілігі. Өз бойымызда және студенттердің бойында жаңа қазақстандық патриотизмді тәрбиелеуіміз керек. Бұл ең алдымен елге және оның игіліктеріне деген мақтаныш сезімін ұялатады. Біздің балаларымыз бен немерелеріміз сырт елден гөрі Отанында өмір сүргенді артық көретіндей, өйткені, өз жерінде өзін жақсы сезінетіндей болуға тиіс. Біздің еліміздің әрбір азаматы өзін өз жерінің қожасы ретінде сезінуге тиіс» [7]. Әрбір қазақстандықтардың отан алдындағы парызы – өз еліне пайдасын тигізу және өз Отанының тағдырына жауап беру керек. Балаларымыз тірі болу үшін бір болса, біз әрдайым ірі болу үшін бір болуымыз керек. Қазақстан халқы ұлы тарихтың иесі. Қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік ел.

Жаһандану дәуірінде ғылымға көп көңіл бөлген ел озып шығады. Қазіргі таңда шетелдік ғалымдармен Қазақстандағы көптеген университеттер тығыз байланыс орнатқан, бұл еліміздің болашағы үшін келелі бастама. Патриотизм бұл Отаныңды сүю және сол Отанда өмір сүріп жатқан халқыңды сүю және де сол халықтың беделін, абыройын арттыру. Отансүйгіштік адамның жеке басының қамынан гөрі, елінің қамын көбірек ойлауы болып табылады. Билік басында отырған адам халықтың ең алдымен әлеуметтік, экономикалық, материалдық, рухани жағдайын ойлап қана қоймай, болып жатқан проблемалар мен тығырықтан шығудың жолын қарастырып, белгілі бір нәтижеге қол жеткізу керек. Мысалы, Қазақстанға біреу үлкен ауқымды қаражат салап, зауыт, фабрика ашам десе, одан мен қанша пайда табам деп емес, оның халыққа берер пайдасы қанша, экологиялық зиян алып келмейма, халықты қаншалықты жұмыспен қамти алады деп ойлау керек. Қазіргі таңда бізде мықты ғалым болып жүрген азаматтар бар. Міне, солардың идеясын, шығармашылықтарын, білімін еліміздің мүддесі үшін пайдалану керек. Сондықтан бүкіл қазақтың бір-ақ арман мақсаты болу керек. Ол – Қазақстанның тәуелсіздігін баянды ету. Бұдан басқа ұлы мақсат, ұлы арман қазақта болмауы керек [8].

Жастарды өз Отанының азаматы ретінде тәрбиелеу белгілі бір әлеуметтік-мәдени ортада жүреді, онда оның адами құндылықтар жүйесі, көзқарасы, ақыл-ойы қалыптасады. Қазақстандық патриотизм қазақстандық ақыл ойдың немесе ұлттық дәстүрдің ажырамас бөлшегі болып табылады. Біздің республикамыздың жастарының ойы, ар-ұжданы, ғылым-білімі азат болуы керек. Қазақ жастарының бірінші міндеті – Қазақстан республикасын мәңгі сақтау және қорғау болып табылады. Болмысы мен болашағының негізі осы жағдайға бағытталуы керек.

Әдебиет

1. Қалмырзаев Ә. Қазақстандық патриотизм қалай қалыптасады // Егемен Қазақстан. - 10 қаңтар - 1998. 25 б.
2. Белинский В.Г. Избранные педагогические сочинения. М.: Педагогика, 1982. с.287
3. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений В 15 т. Т. I-XVI. М. Госполитиздат, 1939-1953. с.575
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. 2011 ж.
5. Криворученко В.К. Патриотизм. Энциклопедия гуманитарных наук. №3 Москва, 2008. 250-251 с.
6. Н.Ә. Назарбаев. Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің 2006-2008 жылдарға арналған бағдарламасы. Астана, 2006.
7. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. Қазақстан Республикасы Президенті Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы 14-желтоқсан 2012 жыл. А., 2013. 52-53 бб.
8. Әбдіуақап Қара. Елбасының Түркі дүниесіндегі рөлі жоғары. Қазақстан халқы Ассамблеясы – ел тарихында. А., 2015. 230 б.

УДК 821.111(73)

МОТИВ ТЕЛЕФОННЫХ ЗВОНКОВ В РОМАНЕ ДЖЕРОМА СЭЛИНДЖЕРА «НАД ПРОПАСТЬЮ ВО РЖИ»

Терскова И.В.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Среди современной молодежи читательские предпочтения очень широки: от русской и зарубежной классики до современной беллетристики. Однако существуют наиболее любимые произведения, на которые стоит обратить пристальное внимание.

В 1951 году Джером Давид Сэлинджер издал роман «Над пропастью во ржи», ставший настольной книгой не одного поколения американцев, и не только американцев: по числу переводов на другие языки «Над пропастью во ржи» занимает одно из первых мест в послевоенной литературе США [1, с 119]. Этот роман очень популярен среди подростков школьного возраста, поэтому разбор ведущих мотивов произведения является актуальной научной и методической проблемой.

В век компьютерных технологий особое место в жизни человека занимает общение посредством современных гаджетов, которое получило еще большую актуальность в период всемирной пандемии, когда многие были вынуждены перейти на удаленную работу или дистанционное обучение. Общение с помощью звонков или мессенджеров сейчас является неотъемлемой частью жизни любого современного человека, однако еще в XX веке писатели обращают свое внимание на эту сторону коммуникации между людьми. Живое общение заменяется общением через телефон, многие писатели вводят телефонные звонки и разговоры в свои произведения, закладывая в них определенный смысл.

Сквозной нитью через весь роман «Над пропастью во ржи» проходит мотив телефонных звонков. Если не учитывать повторы, в общей сложности Холден Колфилд на протяжении всего повествования около 10 раз высказывает свое намерение позвонить тому или иному персонажу. Если считать каждое упоминания автоматных будок и телефонных разговоров в тексте произведения, это число будет в несколько раз больше. Так, например, желание позвонить Джейн Галлахер главный герой романа Холден Колфилд высказывает 8 раз. Это позволяет нам предположить, что сквозным мотивом романа становится телефонный звонок и его атрибуты.

Если рассматривать произведение с точки зрения этого мотива, то весь роман можно разделить на две части. Первую часть романа Холден Колфилд постоянно упоминает телефон, говорит о своем желании поговорить с кем-нибудь, «звякнуть», но при этом каждый раз его что-то останавливает. Холден самостоятельно одергивает себя от звонка, словно ему что-то мешает. Во второй части романа Холден уже приступает к более активным действиям, постепенно звоня сначала друзьям Салли, Карлу Льюсу, а потом учителю Антолини. Так же он предпринимает две попытки позвонить Джейн, которая занимает особое место в жизни Холдена, и в его мировосприятии. Такая «эволюция» героя напрямую связана с мотивом опьянения – чем сильнее на героя воздействует алкоголь, тем больше звонков он совершает. Вероятно, это связано с тем, что под действием алкоголя в поступках героя сильнее начинает проявляться бессознательное, его глубинные желания находят выход. Смысл, который автор, вероятно, закладывал в этот мотив, полнее раскрывается и становится более отчетливым, когда переключается с мотивом опьянения и мотивом падения.

Далее мы подробнее рассмотрим две части, на которые мы поделили произведение, опираясь на мотив телефонных звонков, и определим роль этих двух частей в композиции произведения.

Сразу после того, как Холден Колфилд уехал из закрытой средней школы Пэнси и оказался на Пенсильванском вокзале в Нью-Йорке (9 глава), он первым делом идет в телефонную будку. «Хотелось кому-нибудь звякнуть по телефону», – говорит герой. Он мысленно перебирает брата Д.Б., сестренку Фиби, Джейн Галлахер, Салли, Карла Льюса. На каждого нашлась причина, почему звонить не стоит. В итоге Холден простоял в телефонной будке двадцать минут, так и не набрав ни чей номер. В этот момент Холден, руководствуясь разумом, осознает, что на самом деле, несмотря на желание поговорить, на самом деле ему некому позвонить.

Затем еще несколько раз героя посещают мысли позвонить Джейн (9, 14, 15 главы) или Фиби – любимой сестренке Холдена (10 глава). Даже представляя себя раненным, представляя, что у него «пуля в кишках», Холден мечтает позвонить Джейн, чтобы она пришла и перевязала его «рану» (14 глава). Образ Джейн представляется Холдену чем-то спасительным для него. Джейн ставится в один ряд с сестренкой Фиби и умершим братом Алли, к которому Холден так же обращается с просьбой о помощи и спасении в 25 главе, когда герой так же представляет, что падает и проваливается, переходя улицу. «Алли, не дай мне пропасть!» – Холден обращается за помощью к образу своего умершего брата. Также Холден в своем воображении просит о помощи свою подругу детства Джейн, чей светлый образ еще свеж в памяти героя.

Желание героя позвонить кому бы то ни было можно рассматривать, как мечту героя о беседе, как желание поговорить, высказаться и быть услышанным. Мы видим, что герой находится в сложной ситуации, и он осознает это. Подсознательно, через желание позвонить, достучаться до кого-нибудь, он буквально просит помощи, просит, чтобы ему кто-нибудь оказал поддержку, объяснил, как жить в мире, который он не понимает и не принимает. При этом в первой части романа Холден высказывает это желание, но желание остается не реализованным. Он не в состоянии позвонить и поговорить, и это проявляется даже в мелочах: Холден не может даже просто позвонить и заказать завтрак в номер, он боится, что еду передадут с лифтером (15 глава). Если Холден и звонит Фей Кэвендиш и предлагает ей выпить коктейль вдвоем, та отвечает, что сейчас слишком поздно и кладет трубку (глава 9). Эта невозможность поговорить по телефону пронизывает всю первую часть романа. Можно сделать вывод, что автор пытается показать нам, что Холден Колфилд не просто подросток с юношеским максимализмом, но и человек, который отчаянно просит о помощи и поддержке. Однако в первой части романа он не может совершить ни одного звонка, что подчеркивает его одиночество среди людей.

Характерно то, что такая невозможность дозвониться по телефону встречается не только в романе «Над пропастью во Ржи», но и в других произведениях Сэлинджера, например, в рассказе «Хорошо ловится рыбка-бананка», к которому, вероятнее всего, отсылает нас Холден Колфилд, говоря, что его брат Д.Б. написал мировую книжку рассказов «Спрятанная рыбка». Рассказ «Хорошо ловится рыбка-бананка» начинается с того, что нам сообщают о том, что Мюриель полдня не могла дозвониться до своей матери. Первое предложение в рассказе: «В гостинице жили девяносто семь нью-йоркцев, агентов по рекламе, и они так загрузили междугородный телефон, что молодой женщине из 507-го номера пришлось ждать полдня, почти до половины третьего, пока ее соединили». В рассказе вся первая глава – это телефонный разговор между Мюриель и ее матерью. Этот разговор вызывает неприятное впечатление. Суть разговора в том, что мать страшно волнуется за судьбу дочери, уехавшей провести медовый месяц во Флориду. По ее мнению, с мужем Мюриэль, Симором, не все в порядке и он психически неуравновешен. Несмотря на то, что в разговоре затронута важная тема, касающаяся близкого человека, разговор все время перемежается обсуждением погоды, обустройством номера в отеле, обсуждением ремонта машины, моды, вечернего платья, пальто, юбок. Герой рассказа Симор остается не понят и не услышан [2, 268], так же как не услышан и Холден Колфилд.

Условно вторая часть романа, в которой герой уже активно звонит своим близким и знакомым, начинается с 15 главы, в которой Холден Колфилд впервые звонит по телефону и впервые ему на этот звонок отвечают. Он звонит Салли, но и этот звонок не был простым – к телефону сначала подошла горничная, потом отец Салли, и только потом девушка. Это лишь подчеркивает, что звонок дается Холдену с трудом, даже набрав номер, он словно продирается сквозь оставшиеся препятствия. Холден Колфилд назначает Салли встречу, в конце которой он буквально изливает ей душу, но в итоге это перерастает в конфликт. «Мы уже ненавидели друг друга до визгу», – говорит об этом Холден. Этот эпизод подтверждает то, что целью звонков Холдена было желание быть услышанным, открыть перед кем-то душу и рассказать о том, с какими трудностями он сталкивается в окружающем его мире. И как сложно найти ту родственную душу, которая тебя смогла бы расслышать в этом безумном громком мире.

Последующие звонки подтверждают это. В 18 главе Холден звонит Карлу Льюсу, так же назначает ему встречу. Разговор у них так же не ладится, Карл постоянно обрывает Холдена: «Перестань, ради бога, сядь спокойно и перестань трепаться», «Ох, Колфилд, перестань! Неужто ты не можешь посидеть спокойно, поговорить...», «Неужели начинается типичный колфилдовский разговор? Ты бы хоть предупредил меня». В результате Карл Льюс уходит, говоря, что ему нужно бежать, несмотря на просьбы Холдена Колфилда остаться.

Уже пьяный Холден Колфилд, стоя в телефонной будке, вновь звонит Салли. Он «накрутил, наверно, номеров двадцать, пока не набрал правильно». Но Салли кладет трубку, со словами, что уже поздняя ночь и она не может с ним разговаривать. Холден остается пьяным ночью один на улице.

Все эти звонки с последующими неудавшимися разговорами подчеркивают желание героя быть услышанным. Именно это качество он очень ценит в своей любимой сестренке, что неоднократно подчеркивает во время разговора с ней: «Она здорово умеет слушать, когда с ней разговариваешь. И самое смешное, что она все понимает, что ей говорят», «Но она хоть слушала меня внимательно. А когда тебя слушают, это уже хорошо»

Мотив телефонных звонков играет важную роль в раскрытии образа Холдена Колфилда. Сквозь призму его Холден выглядит мальчиком, который тщетно ищет

помощи и поддержки у окружающих. Еще ярче это подчеркивается, когда мотив телефонных звонков пересекается с мотивом падения, который так же красной нитью идет через весь роман.

В 20 главе Холден, уже будучи пьяным, стоит в телефонной будке. «Простоял я в этой треклятой будке довольно долго. Вцепился в телефон, чтобы не потерять сознание». Он держится за телефон, чтобы не упасть. Этот символ можно интерпретировать как то, что именно разговор, к которому так стремиться Холден на протяжении всего романа, позволяет ему держаться на плаву и не падать вниз.

Последний звонок Холден Колфилд совершает уже из своего дома учителю английского языка мистеру Антолини. Именно мистер Антолини во время встречи с Холденом принимает его, впервые пытается выслушать и дать совет. Желание Холдена быть услышанным, которое проходит через все произведение в разговоре с Антолини получает свое логическое завершение. Мистер Антолини – это то ключевое звено, которое соединяет в себе три основных мотива произведения – мотив звонка, мотив опьянения и мотив падения.

Это еще ярче проявляется в том, что спасительный для Холдена разговор происходит именно с мистером Антолини. Оба к этому моменту уже пьяны, у Холдена слипаются глаза, но он продолжает слушать своего учителя. Мистер Антолини своим разговором спасает Холдена, удерживает его от окончательного падения. Подчеркивает это и вставной элемент в повествовании, который вспоминает Холден. Мистер Антолини уже однажды не побоялся поднять мертвое тело мальчика Джеймса Касла, который выпрыгнул из окна, отказавшись взять обратно свои слова. Значение фамилии мальчика Castle – замок, подчеркивает его нравственные идеалы. Джеймс выпрыгивает из окна, словно из своего замка высоких идеалов. Опора в виде замка рушится, а вернее, ее выбивают у него из-под ног – мальчик совершает самоубийство [3, с 36]. Мистер Антолини поднимает тело разбившегося от падения мальчика. Так же он и «поднимает» падающего морально Холден Колфилда. Можно сказать, что мистер Антолини – это своего рода ловец на ржаном поле, которым мечтал стать в будущем Холден.

Мотив телефонных звонков пронизывает всю систему персонажей романа. Даже образ Джейн Галлахер напрямую связан с телефонным разговором. Их знакомство произошло благодаря телефонному звонку – мать Холдена позвонила матери Джейн из-за собаки Джейн. Появление Джейн в жизни Холдена происходит благодаря телефонному звонку, что уже дает нам понять, что для развития взаимоотношений этих двух персонажей большую роль будет играть телефонный разговор. Холден Колфилд чаще всего высказывает желание позвонить именно Джейн и именно с ней он так и не поговорил до самого конца произведения. Желание поговорить с ней переносится из первой части романа с несостоявшимися звонками, во вторую часть, где Холден уже совершает звонки. В состоянии алкогольного опьянения Холден дважды набирается сил и звонит Джейн Галлахер (16 и 18 главы), но в первый раз к телефону подошла ее мать, и Холдену пришлось повесить трубку, во второй раз к телефону никто не подошел, и ему вновь пришлось повесить трубку. В конце романа, в разговоре с Антолини Холден вновь упоминает свое желание позвонить Джейн с утра (24 глава). Несмотря на то, что во второй части произведения Холден начинает совершать звонки, Джейн так до конца и осталась для него светлым образом, к которому он не может прикоснуться и очернить своим звонком.

Многие исследователи подчеркивают, что Холден наделен особым седьмым чувством – обостренной реакцией на «фальшь» и «липу» (то, что он называет *phony*), на несоответствие действительного и кажущегося [4, с.8]. Это слово в английском языке созвучно со словом *phone* – телефон. В какой-то степени Холден начинает воспринимать весь окружающий мир с точки зрения телефонного разговора. Он

оценивает литературу по принципу, хочется ли ему позвонить писателю после прочтения или нет: «Хорошо бы, если бы этот писатель стал твоим лучшим другом и чтоб с ним можно было поговорить по телефону, когда захочется». В вагоне Холден встречается с женщиной, которая является матерью его одноклассника Эрнеста Морроу. Женщина вызывает в нем симпатию, но описывает Холден ее вновь через призму телефонного разговора: «У нее был очень приятный голос. Такой хорошо звучит по телефону. Ей бы возить с собой телефончик» (8 глава).

В ходе проделанной работы мы выявили, что рассмотрение романа «Над пропастью во ржи» с точки зрения мотива звонков дает новое прочтение произведения, раскрывая новые грани главного героя. Особенно ярко это прослеживается в точке, когда несколько мотивов пересекаются, усиливая тем самым свое влияние на образ главного персонажа. Мотив телефонных звонков, мотив опьянения и мотив падения тянутся сквозь весь роман, постепенно набирая силу, чтобы в конце произведения достичь своего пика и переплестись в стройный образ, который максимально открывает перед нами внутренние стороны личности Холдена Колфилда.

Благодаря прочтению романа через призму мотивов, происхождения Холдена Колфилда больше не кажутся читателю бессмысленными и лишеными всякой логики. Каждая мысль героя, каждая фантазия и каждое действие, соединяясь вместе, образуют цельный стройный образ рвущегося наружу бессознательного.

Литература

1. Яшникова Н.В. Своеобразие главного героя романа Дж. Д. Сэлинджера «Над пропастью во ржи», НВ Яшникова // Культура народов Причерноморья, Симферополь, 2008. – С. 119.
2. Руднев В.П. Хорошо ловится рыбка-бананка. // Словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. М.: Аграф, 1997. – С. 268
3. Гольтер І.М. Поетика і символіка імен у романі Дж. Д. Селінджера «Над прірвою у житі» // Мировая литература на перекрестке культур и цивилизаций, Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Крымский федеральный университет имени В.И. Вернадского», 2011. – С 36
4. Тугушева М. Предисловие. // Salinger J.D. The Catcher in the Rye. – М., 1979. – С. 8

ӘОЖ 17.82.30

ДҮНИЕНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ АЙ КОНЦЕПТІСІНІҢ ОРНЫ

Тогаева Ж.М., Хамзина Г.С.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Тіл білімі мен оның салаларын тілші қауым бірнеше ғасырлардан бері фонетика, лексикология, грамматика, семантика, диалектология, салыстырмалы лингвистика, тарихи лингвистика, сипаттамалық (компаративтік) лингвистика, құрылымдық (структуралық) лингвистика, жалпы теориялық лингвистика, т.б. тармақтарға таратып, таза тілдік тұрғыда қарастырып келді [1], яғни тілдің қолданыс табатын әлеуметтік орта, тарих, мәдениет пен танымдық процестермен байланыста зерттеу мәселесі тасада қалып келді.

Тілдік мәселелерді басқа ғылым салаларымен байланыстыра қарастыру ауқымы кең зерттеулерге жол ашып, ғылыми нәтижелерге қол жеткізді. Осындай интегративті, пәнаралық бағыттың бірі – XX ғасырдың екінші жартысында пайда болған лингвомәдениеттану ғылымы. Жалпы тіл мен мәдениет арақатынасы мәселелері түрлі

деңгейлерде философтардың Платон, И. Гердер, Э. Кант, т.б. еңбектерінде қарастырылған. Бертін келе В. фон Гумбольдт, Э. Сепир, Б. Уорф, Кассирер, Л. Вайсгербер зерттеулерінде ғылыми іздік дәрежесінде көрініс тапты. Кеңестік дәуірде орыс ғалымдары: А. Потебня, Н. Топоров, В.В. Иванов, А. Толстой еңбектерінде, қазақстандық ғалымдар академик Ә. Қайдаров, Р. Сыздық (салыстырмалы диахроникалық (мәтіндік), Е. Жанұзақов, Ж. Манкеева т.б. ғылыми еңбектерінде этнолингвистикалық бағытта зерделенді [2, 35 б.].

XXI ғасырда лингвистика тілді тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сол сияқты ұлттың мәдени коды ретінде қарастырып келеді. Мұндай бағыттың фундаментальды негізі В. фон Гумбольдт, А.А. Потебня және т.б. еңбектерінде көрініс тапқан. Мысалы В. Гумбольдт «Менің ұлтымның тілінің шекарасы менің дүниетанымымның шекарасы» деген. Тіл тек ақиқат шындықты білдіріп қоймай, адамның өмір сүру ортасын жасайды, түсіндіреді. Тіл туралы ғылым лингвистика кез-келген гуманитарлық білімдер жүйесінде зор методологиялық ұстанымға ие және мұнсыз мәдениетті зерттеу мүмкін емес. Мәдени ақпаратты тасымалдаушы, тіл мен мәдениетті өзара байланыстырып қолданатын адам болып есептеледі. Тіл мен мәдениетті адам ұстанады. Адам болмаса тіл де, мәдениет те болмайды [3].

Тіл– қоғамдық өмірдің сәулесі. Тіл қоғаммен бірге өмір сүреді. Қазірде тіл ғылымы өзге қоғамдық, жаратылыстану және техникалық ғылымдар арасында орны айқындалып бекемделіп, өмірдің барлық саласында маңыздылығын танытып отыр. Адамдар тіл ғылымының жетістіктерін пайдалана отырып, өзге ғылымдар саласында көрнекті табыстарға қол жеткізуде. Мұның басты себебі тілдің өзіне тән сәйкестік, жалпылық қасиеттерінен деуге болады. Демек, қазір көпшілік қауым «тіл деген не?» деген сауалына бұрынғыдай «тіл-адамдардың қатынас құралы» деген біржақты ұғымнан гөрі оның нақты, күрделі құбылыс екенін тани бастады. Тіл-мәдениеттің өмір сүру формасы болса, мәдениет- оның ішкі мәні. Осы тұрғыдан алғанда тіл мен мәдениетті бір-бірінен бөліп қарауға болмайтын тұтас бір дүние деуге болады.

Концепт ұғымы лингвистикада «адамның әлем туралы жинақталған мәдени түсініктері» (А. Вежбицкая), «концепт – біздің нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы» (В.Н. Телия), «құдайлық ілімді танудың, сол арқылы, соны ұғыну арқылы халықтың рухын, ұлттың мәдени ментальдығын танудың кілті» (В. фон Гумбольдт) тәрізді анықтамалармен беріліп жүр. Жаңа гуманитарлық білімдер саласына концепт терминін алғашқылардың бірі болып, орыс ойшылы С.А. Аскольдов енгізген болатын [4].

Дүниенің тілдік бейнесі-сананың жемісі, ойлау, болмыс және тілдің әлем туралы ойын жеткізу құралдары ретіндегі өзара әрекеттерінің нәтижесі. Дүниенің концептуалды көрінісі ұғымының аясы өте кең, себебі оның жасалуы барысында ойлаудың көптеген түрлері қызмет атқарады, олардың қатарында тілдің бейвербальды түрлері де кіреді. Берілген ұлттық тілдің нұсқасына тән арнайы тәсілдер мен атау құралдары дүниенің тілдік бейнесінің ажырамас бөлшегі ретінде дүниенің номинативтік көрінісін білдіреді. Тіл дүниенің ұлттық мәдени көрінісін жүзеге асырады, оларды вербальдандырады, оны сақтайды және ұрпақтан ұрпаққа жеткізуді қамтамасыз етеді. Тіл әлемнің ұлттық көрінісінде кездесетін ұғымдардың барлығын белгілей бермейді, олар тек қана бейнелей алады. Біз мәдениеттің тілге алғашқы қатынасы немесе керісінше, тілдің мәдениетке деген қатынасы туралы саналы түрде айта аламыз. Шын мәнінде, осы аталған екі бейне бір-бірімен өзара тығыз байланысты, бұл екі бейнеге қатысты себеп-салдарлық байланысты қолдану мүмкін емес [5].

«Дүниенің тілдік бейнесі ұғымы» дүние бейнесі ұғымына ғана қатысты емес, сондай-ақ концептуалдық дүние бейнесіне де қатысты. Шындықты концептуализациялау процесінде тіл белсенді рөл атқарады; дүниенің тілдік бейнесі

дүниенің концептуалды бейнесін вербальдайды. Е.С. Кубрякова атап өткендей, концептуалдық дүние бейнесі тіл арқылы жүзеге асырылады, ал оның бөлігі адам психикасында бейне, схема, сурет секілді басқа ментальдық репрезенттердің көмегімен орнығып қалады [6, 94 б.]. Дүниенің концептуалдық бейнесі тілдік бейнеден кеңірек әрі бай; дүниенің тілдік бейнесі аясы ішінде түрлі тілдік ықпал- әрекеттерді ажыратып көрсетуді қажет ететін концептуалды дүние бейнесіне бағыныштыдай бейнеленеді. Ең алдымен концепт пен ұғымның қалыптасуына тікелей әсер ететін аймақ айқындалады. Бір жағынан білім мен мәлімет сөйлеушінің вербальдық өңдеуінен өтіп тілдік формаға енеді. Екінші жағынан, жаңа ұғымның пайда болуы әлдеқашан тілде бар схемадан өтеді, яғни тілдік белгісі бар концептердің әсерінен өтеді. Сондықтан концептің де, ұғымның да берілуінің конвенциональды тілдік формасы бар. Бұл зонада концептуалдық дүние бейнесі толығымен концептуалдық тілдік бейнемен қабысады [5, 35 б.].

Әрбір ұлттың тілі сол тілде сөйлеуші адамдардың санасында ұғымдардың семантикалық жүйесі ретінде қалыптасқан, сол ұлтқа ғана тән белгілі бір дүние бейнесін жасайды. Әрбір жеке тұлғаның өзіне тән ұлттық тілі, мәдениеті, тарихы, әдебиеті, әдет-ғұрпы мен салт-санасы болғандықтан, дүниені өзінше қабылдап, өзінше тануы заңды құбылыс. Бұл ретте «ұлттық мәдени кеңістік» терминін әбден қолдануға болады.

Дүниенің тілдік бейнесінде этнос менталитеті мәдени тірек концептілері арқылы көрініс табады. Өйткені концептер тілдік қауымның ментальдық ерекшеліктерін вербаль және бейвербаль әдіс-тәсілдердің көмегімен жеткізетін маңызды, мәдени реңктегі көпқырлы құбылыс.

«Көпмөлшерлі идеалданған форма жасаушы» ретінде концепт семантикасында көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша анықталғандай алдымен түсінік, бейнелі және құнды компоненттер көрсетіледі. Екінші, мағынасына қарай, рухани құндылыққа ие концептілер үшін абстрактілі мән арқылы жететін тілдік танымдағы когнитивті метафоралар бейнелі компонент құрайды.

Лингвомәдени концептің семантикалық бейнеленуі толық болу үшін оның құрамында үш нәрсе толық болуы қажет. Олар: белгілік және дефинициялық құрылымына әсер ететін *түсініктік*, тілдік танымда концептіге демеуші болатын когнитивті метафораларды беретін *бейнелілік* және тілдің этимологиялық және ассоциативті сипаты енетін тілдің лексика-грамматикалық жүйесіндегі концепт атауын иеленетін нақты орнының *маңыздылығы*.

Тілдегі мәдени доминатты белгілеудегі маңыздылық – барлық жақтан құнды «өлшем». Оның нақты тіл білімінің зерттелуіне материал болуы екіталай. Себебі оның арнайы талданған сөйлеу амалдары жоқ және ол әмбебап болып табылмайды. Бірақ ешқандай аксиологиялық және эмоционалды рефлексстер тудырмайды (мысалы, математикалық терминдердің талдануы).

Концептілерді танудың маңызы зор аспектісі олардың типологиясы болып табылады. Яғни, ол қоғамдық сананың (ғылыми, тұрмыстық, тілдік, діни және т.б.) негізгі салаларында қызмет ететін бұл менталді мәндердің өмір сүруінің анықталуы мен бейнеленуі дискурстың типтеріне жартылай сәйкес келеді.

Концептіні анықтау үшін дүниенің кейбір ерекшеліктері мен заттық құндылықтары, олардың объектілермен қатынасы, олардың қызметі мен оларға берілген ұлттық сананың сипаты әрі бағасы айқындалуы қажет. Концептілік ұғымға ие болу үшін белгілі бір ұлттың қолданысындағы сөздер сол ұлттың ғасырлар бойғы мәдениетімен, дәстүрімен, дінімен, тілімен тығыз байланыста қолданылып, белгілі бір ұлттық-мәдени дәрежеге жетуі керек. Ұлт мәдениеті, діні, салт-дәстүрі және тілімен

біте қайнасып, ұлттың болмысын бойына сіңірген танымдық түсінік беретін сөздер тілімізде өте көп. Солардың бірі – «**Ай**» концептісі.

Ай - ең алдымен, қазақтардың исламға дейінгі байырғы дүниетанымындағы киелі рух иесі ретінде мінәжат еткен аспан денесі. «Ай көрдім, аман көрдім», - деген тұрақты сөз тіркесінде көрініс тапқан айға тәу ету ғұрпы осы аспан денесіне байланысты ежелгі наным-сенімдер және осыған байланысты атқарылатын ғұрыптардың кіріспесі іспеттес.

Академик Ә. Марғұлан ерте заманда қазақ пен монғол халықтарына ортақ символ сөздерінің мағынасын келтіреді:

1) Күн - махаббат, әділет, ғашықтық белгісі. Күнім деу махаббаттың, сәби тазалықтың күшті түрі саналған.

2) Ай - сұлулық, сан ишарасы болған.

3) Жұлдыз - мереке, ойын - сауық, жастық белгісі болған [2].

Айға сәлем беру ғұрпы туралы Ш. Уәлиханов еңбегінде: «Ертеде қазақтар жаңа туған Айға тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп мінәжат етеді. Жазды күні болса, сол тізе бүккен жерінің шөбін жұлып, отқа тастайды», - деп жазды. Ғұрыптың мәні - әулетім оттай қаулап өсе берсін, пәле-қазадан аман болайық дегенді білдіреді. Сондай-ақ, айға қарап тілек тілеп, бет сипайды:

Ай көрдім, аман көрдім,
Бұрынғыдай заман көрдім,
Жаңа Айда жарылқа,
Ескі Айда есірке!
Тірілерге жиған бер,
Өлілерге иман бер, Аллаһу акбар!
немесе:

Аман көрдім, Ай көрдім,

Жұлдызым жоғары болсын, - деп Айға қарап, арман-аңсарының орындалуын тілейді.

Көшпенділердің өмірінде аспан денесі - Ай өте маңызды рөл атқарған. Көшпелі халықтарда бастапқыда ұзақтығы он айлық ай күнтізбесі болған. Қазақтардың және олардың ата-бабаларының алдымен жіңішке орақ түрінде ғана пайда болатын Ай 7 күннің ішінде жарты Айға толысып өседі. Келесі шерігінде (7 күн) Ай толысып шеңбер, дөңгелекке айналады. Бұны қазақ «онбесінде толған айдай» дейді. Ай өскенде сол жағына қарай толысып өседі. Ал енді келесі кезеңде Ай біртіндеп оң жағынан бастап кетіліп 7 күннің ішінде тағы да жартыланады – жарты Айға айналады. Осы кетілу әрі қарай жалғасып қалған 7 күннің ішінде толық мүжіліп бітеді. Сонымен мөлшермен алғанда 28 күндік бір айдың алғашқы 14 күнінде Ай туады, өсіп өнеді, жетіледі, толысады. Ендігі қалған 14 күннің ішінде, былайша айтқанда, Айдың біртіндеп кему, мүжілу, тозу, жоғалып біту үдерісі жүреді. Сондықтан да Ай біздің ата-бабаларымыздың мифологиялық дүниетанымында, түсінігінде жаратылып пайда болудың, өсіп-өнудің, толысудың, одан біртіндеп кемудің, азаюдың, түбінде құрып бітудің нақты нышаны, аспандағы көрінісі болып табылған.

Қазіргі тілімізде ай және күн атауымен байланысты ай қорғалау, ай тұтыну, ай қарамысы, бетін айдай қылу, ай қарап отырма, айың оңынан тусын деген этнофразеологизмдер де мол. Тегінде қазақтың ауыз әдебиеті үлгілеріндегі сөз қолданыстарға қарағанда Айдың қадірі Күннен артық болмаса кем түспейді. Мәселен, «ай десе аузы, күн десе көзі бар» немесе «айым да сен Ғалия, күнім де сен» деген сияқты толып жатқан теңеулерді және Айсұлу, Айбала, Айкерім, Айгүл, Айкүнім, Айжарық деген сияқты Ай түбірлі антропонимдік атаулардың этностың рухани дүниетанымында көп тарағанын дәлелдей түседі.

Мұсылмандардың Ай мүсінін мешіттің, зираттың төбесіне орнатуы сол құдіреттіліктің белгісі.

Айдың ортасы, яғни 15 күні Ай тура Күнге қарама-қарсы тұрады да, бізге толған ай болып көрінеді. Ақындар поэзия тілінде сұлу қыздың бейнесін осы 15-тегі толған Аймен салыстырып, соны теңеулер жасайды. Мысалы:

Жалғыз қызы Гүлбаршын
Он бесте туған ай еді (Алпамыс батыр)

немесе

Толған айдай толықсып
Ақ сазандай бұлықсып,
Бұралып кетіп барады
Неше алуан қылықсып (Қыз Жібек).

немесе

Кіші қызын сұрасаң,
Туған айдай балқыған (Батырлар жыры).

"Ай қораланса, арбаңды сайла, Күн қораланса, күрегінді сайла" деген мәтел ай қораланса күн ашық болатынын, ал күн қораланса қар жауатынынан хабар береді.

М. Жұмабаевтың «Толған-ай» өлеңінде:

Тұрасың, мейірімді Ай, нұрың шашып,
Бұғып жүр қараңғылық бетін басып,
Толсаң да солсаң-дағы айрылмайтын
Жолдасың - жұлдызыңмен қол ұстасып...

— деп жаңа толған айдың жайын айтып, сұлулығы мен мейірімділігін ұштастыра алды.

Ал, *Қалқаман Сариннің «Ай»* өлеңінде ай қараңғы түнде жылулық пен жарықтық сыйлайтын ең ғажайып зат екенін және айсыз түнде аспанда адам сияқты көңілсіз әрі қатал көрінетінін айтады:

Айым, сенсіз мына түн тым үрейлі,
Тұншықтырып тастайтын тұнық ойды.
Мейірленіп мен үнсіз қарасам да,
Қара аспанның қабағы жібімейді.
Көк ішінде адасқан сен де жалғыз,
Көп ішінде адасқан мен де жалғыз.
Бөлісуге келгенде елге адалмыз,
Көрісуге келгенде кембағалмыз.

Айға байланысты көне наным-сенімдер кейінгі дәуірде оны басқа аспан шырақтары сияқты әдеміліктің, сұлулықтың символы ретінде тануға ауысқанын жоғарыда аталған тұрақты теңеулердің мән-мағыналарының аңғаруымызға болады. Айдың фазаларымен емес, тікелей өзімен қатысты айтылатын мына фразеологизмдер оның концептілік өрісін мағыналарын саралай түсіп, айқындайды: айдай сұлу, айдай таза, айдай нұрлы, айдай әлем, айдай сызылған, айдай жарқырау т.б.

Мысалы, келесі үйде айдай сұлу бір келіншек отыр (қазақ ертегілері); Қарлығаш қанатының ұшындай боп, айдай сызылған жіп-жіңішке қастары көтеріліп жазылып, Абайға өзгеше үн қатқандай болады (М.Ә.).

Мағжанның "Жұлдызды — жүзік; Айды — алқа ғып берейін!" - деген жолдар ғашық жүрегінің дүрсілін дөп басып, сезім иірімдерін айқындай түседі.

Қорыта келе, кең ұғымда концепт — санадағы ой бірліктері мен психикалық қабілетінің қызметі арқылы тұлғаның тәжірбиесі мен білімін танытатын ақпараттық жүйе. Тіл біліміндегі концепт ұғыммен салыстырғанда қолданылу аясы, ауқымы кең

термин. Себебі концепт – дүние туралы жан-жақты білімнің санада жинақталған формасы.

Ай - өмір өзегі – биік махаббат, терең сүйіспеншілік, асқан сұлулықтың символы.

Әдебиет

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М., 2001. – С. 203.
2. Нұрдаулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. – Алматы, 2011. – 308 бет.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М., 2001. – С. 784.
4. Аскольд-Алексеев С.А. Концепт и слова // Русская речь. – М., 1986. – С. 271.
5. Оразалиева Э. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. – Алматы, 2007. – 156 бет.
6. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991. – С. 238.

UDC 81

THE ENGLISH LANGUAGE AS THE KEY IN THE SEARCH OF PANACEA

Tolemis B.B., Aubakirova S.S.

(M. Kozybaev NKU)

Many of us are aware of the undoubted advantages of knowing English in the modern world. They include opportunities to study in many educational institutions around the world. Such graduates attract employers, both regional and foreign. It is also a chance to meet people from different parts of the world, to make friends and create teams to work together. In a sense, this is a great opportunity to broaden your horizons. You get acquainted not only with a lot of people, but also with a variety of cultures, views, and a variety of opinions. Moreover this fact can help essentially in the realization of the main dream of medicine - finding a panacea, a universal and absolute remedy for all existing diseases.

First, we have decided to discuss the difficulties in search of Panacea, the importance of the English language and finally to explain the connection between them and prove it by means of our little research. Most often, people tried to be treated by eating various parts of rare plants or animals. Only over time, various procedures, operations and injections began to appear. Since those ancient times, mankind has dreamed and written legends about various wonderful medicines, potions, plants and animals that can save anyone who is hopelessly ill. Now this wonderful remedy is called a Panacea. This notion is usually associated with some kind of magic pill. Once have taken it, you can be cured of any disease easily, quickly and simply. It is fascinating, isn't it? Now the idea of it is somewhat changed. Taking into account the achievements of modern science, we can assume that an operation, procedure, injection, robot, microchip can step forward in this role, i.e. everything that the work of scientists and the extraordinary personalities among them can lead to.

Another focus is English, it is the most widely spoken language in the world and is taught in almost all schools, universities and colleges around the world. More than 50 countries have legalized the official status of this language. What does it mean? This means that wherever you are in the world, once you start speaking English, you can count on finding someone who understands you. The language can help you ultimately in a foreign country, in everything you need for your work, study. It will be of great use to you in finding new friends and like-minded people with a new perspective on the issues you are interested in, because different educational systems, different cultures, languages and environment create different

perception of the world and different thinking. Naturally, none of them can be the only right. Only a mix of all these knowledge, experience, "angles" can bring people closer to the truth. By angles, we mean a few things. For example, the fact that people can do identical things in different ways, starting with elementary arithmetic equations and ending with approaches to conducting scientific research... Someone can divide the task into smaller ones before working on the research, someone can see the whole picture of the task and work it out in his head. Someone can notice every minute detail, but the whole situation his brain can not catch, and someone can follow the work of a complex system or company, but some details can not concentrate into his field of vision. The existing variety of thinking types and attempts to classify them do not always lead to a convincing result. It is even possible that the picture of the world and the surrounding reality that is formed in the head of each person is unique for every person who has ever lived on earth. But within the same country and culture, some similarities are inevitable. That is why it is important for us to cooperate with our colleagues from different countries. And here we realize the importance of knowing English as a connector, uniting language. English removes the barrier between people and helps them to collaborate, share ideas and knowledge. Again, looking at problems and ideas not just from different sides, as it is the case with people with the same background, but also with different "eyes". And adhering to this principle, we conducted a survey among second-year students of the High School of Medicine of NKU. In the survey, we found out why they decided to get a medical specialty, their attitude to learning English, the impact of English proficiency on their specialty, work, and study. The results of which show that young professionals often rely on foreign sources. They want to study and work in other countries and gain experience. They consider learning English a sign of an educated person and a good way to develop themselves.

That is, people who have grown and developed in different ways whose attitude, erudition and thinking are radically different from each other. And these people are united by language. This applies to any branch of scientific and non-scientific activity. But today we try to touch on one of the most interesting branch of science – the medicine.

Knowledge of the English language is no less important for doctors than for representatives of any other sphere. And in some aspects, it has even a special significance. After all, medicine is a scientific field. All innovations in medicine and science are published in English, and the best research organizations with the best equipment and appliances are located mainly in English-speaking countries. Even if you just look at the ranking of 500 best universities in the world, we will see that the top 10 best universities in the world are all situated in England and the United States. This means that the overall development of science and the educational system there is at the highest level. However, this does not mean that the potentially greatest minds of the world are concentrated there. Future doctors and awards winners, discoverers and great scientists are randomly scattered around the world. Many people from different parts of the world have the potential to change the world and have the chance to make history. But as we know, no great achievement can be achieved alone, and in order for medicine to move to a new level, the joint efforts of many scientists are needed. We need a team. To unite them, you need several things. The first is the opportunity to communicate, collaborate and share, the second is access to the best sources and the latest information, and the third is the need for a better platform for working with best equipment, resources and data base. Speaking of resources, it is necessary to note their importance in the modern world. Information in the modern world is more important than ever. There are many examples of this.

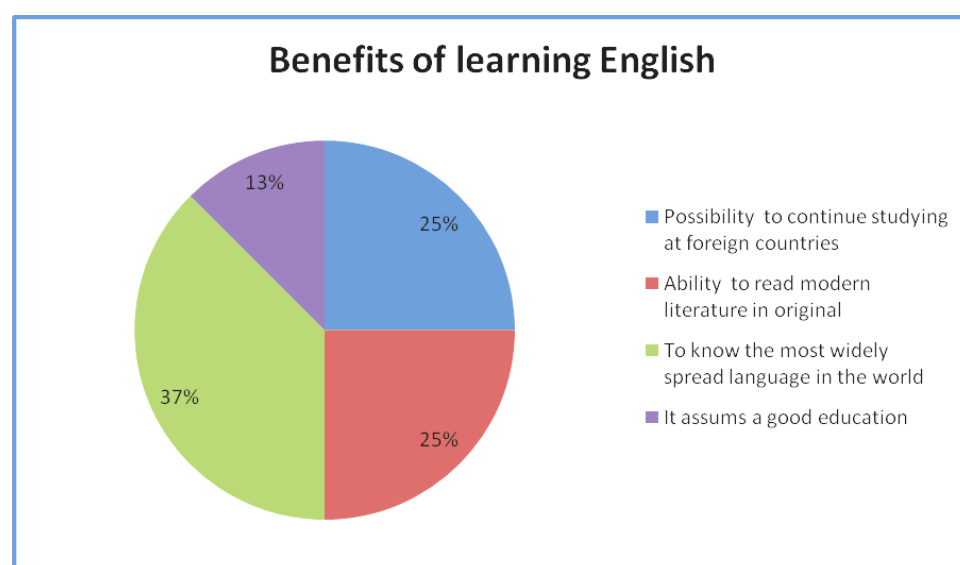
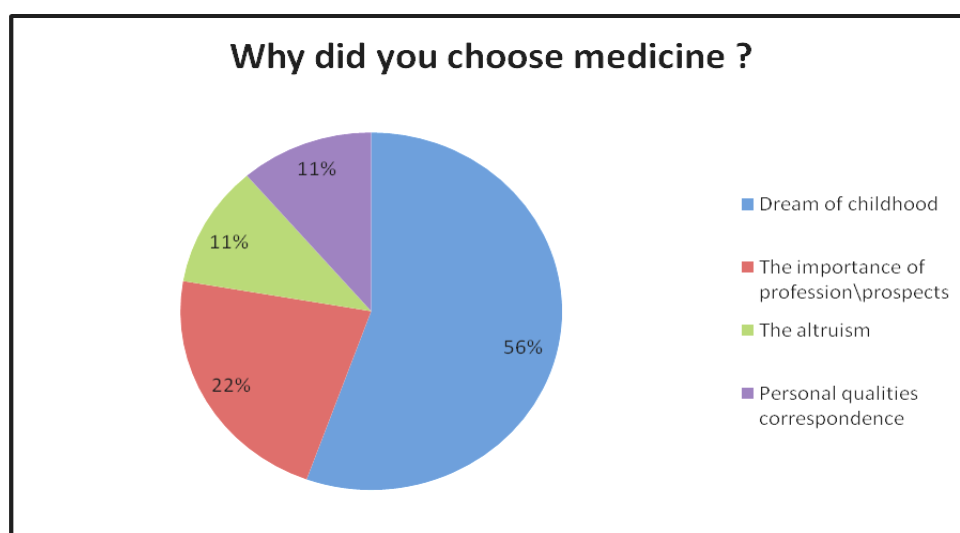
We must understand that today information, rumors and resonant discoveries have a much greater impact and significance than before the Internet era. P. Kennedy wrote in his book "Entering the twenty-first century": "Information has both creative and destructive impact, but the degree of influence became greater than it was before. Time has changed not

so much the essence of the information, but the intensity of the impact. The sphere of its application has changed. At the same time, the role of public information in political decision-making has increased, with the result that the political sphere has become much more public and manageable. As an example, you can simply make a reference to the situation with the pandemic in 2020. Information about the new virus spread to the whole world incredibly quickly and a few days after the first identified case, it was known all over the world, all people began to react. But the reaction was very diverse. Someone began to prepare for quarantine, changes in social life and sanitary conditions. Others began to deny everything and oppose the mask regime. Someone began to accuse the political elite of trying to deceive for profit, of directly creating a virus and spreading it in order to reduce the world's population due to the alleged overpopulation. In all cases, people consciously and unconsciously found sources of information that interested them. Unfortunately, in some cases, people did not want to listen to objective sources of information. Literally didn't want to. A huge choice of opinions and resources and the choice to listen to them leads to the fact that people begin to spread a convenient or liked news, fake. As a result, we get a paradox, freedom of speech and public access to information did not lead to the enlightenment of the population, and as for Kazakhstan, on the contrary, led to the flourishing of the so-called "obscurantism". People often like to touch on topics that excite the people, began to believe various conspiracy theories and fear not the virus itself, but "what is behind it all in fact". Peddling of various disinformation during the pandemic on the territory of Kazakhstan shows the following: the speed of information extension in society, the low level of critical thinking, the low quality of primary sources on which the population relies [3], [4]. In this situation, recalling that the most reliable and cutting-edge data is published in English (for universal accessibility, no matter who it is conducted by), a larger percentage of the English-speaking population could improve the situation or at least a greater number of well-versed medical professionals. However, many of them themselves do not have information about high-quality sources and correspondingly refer to the same texts, articles or videos as people who are far from science. However, the availability of knowledge and the desire to share information is not enough. We also need to make it clear to everyone, and spread it as widely as possible. To do this, you need to translate it into the most widely-spread language on the planet. That is, the importance of the English language in the modern world is due to the goals that this language can help achieve.

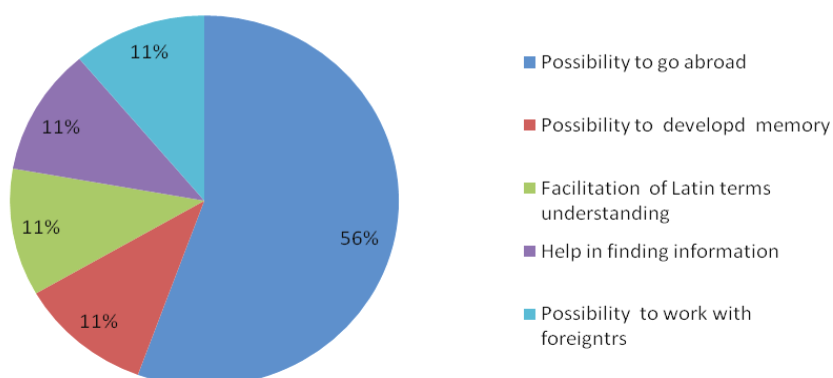
Also a couple of extra examples from the past and how it affects society: In the second half of the 20th century, the amount of information that citizens began to receive outside the control of their national governments increased dramatically. Paul Kennedy states: "It is becoming increasingly difficult for the governments of authoritarian states to keep their peoples in the dark. Chernobyl was quickly photographed by a French commercial satellite, and the images were quickly transmitted to the whole world, including the Soviet Union itself. The Chinese government's suppression of the students' speech in Tiananmen Square and the shock felt by the whole world from this event immediately shocked China, thanks to radio, television and telefax. In the same area lies the concept of the "CNN effect", when information becomes simultaneously available to both presidents and ordinary viewers. In manipulating public opinion, CNN is accused, for example, by the defenders of the White House in October 1993: "At about 2.00 - 2.30, CNN aired a night interview with Khasbulatov and the text of the Address against the background of live footage of maneuvers in the vicinity of the "White House" and preparations for an attack by the troops of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation (naturally, this material did not pass through Russian TV channels). After a short pause, shortly after 3.00, CNN commented on Khasbulatov's interview as paranoid delirium and showed nighttime footage of the surroundings of the "White House", apparently taken in the previous day, without the internal

troops of the Ministry of Internal Affairs, who by this time were still standing ready for an attack around the House of Soviets"

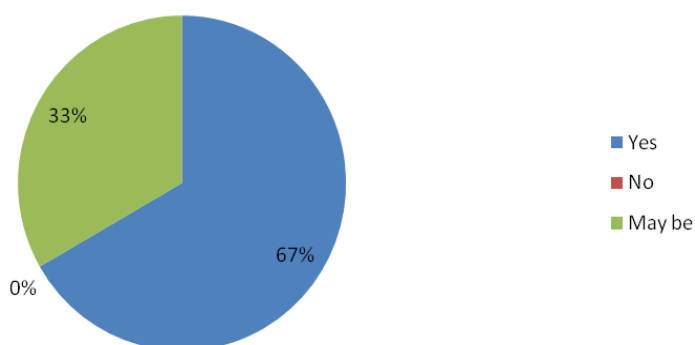
Making a conclusion based on the examples discussed above, we have: Information in the modern world has great power and influence. It can affect not only the behavioral factors of society, but also the overall quality of erudition of a certain population or its individual groups. The importance of knowing English is confirmed by the need to equip yourself with the latest and most reliable information available. This is especially important for professionals and scientists, because modern databases are updated almost daily and the general development of society proceeds at a great speed, and the prospect of waiting every time for new data to be translated into your language can not contribute to the fact that a person would keep up with the times. Conversely, a person who has mastered the English language has the best information, can share it with colleagues from foreign countries and work to improve all aspects of medicine, to create new methods of treatment and diagnosis of the disease. Knowledge of information is the main key to the development of a specialist personally and his contribution to his profession. To master this information, a person must master the English language. This means knowing English is the key to information, or at least a shortcut, and the one who owns the information owns the world.

How your knowledge of English can effect your studies\work?

Is knowledge of English important for a doctor?

References

1. Top 500 Universities according to QS; Article: [Electronic source]
2. URL: <https://www.educationindex.ru/articles/university-rankings>
3. Почепцов Г.Г. Информационные войны. М.: Рефлбук, К.: Ваклер, 2000.
4. STOPFAKE.kz; BotagozKaukenova's Interview 30.09.2020;14:01[Electronic source]
5. URL: <https://stopfake.kz/ru/archives/1693>
6. Manshuq.com;Article: What is virus and how it works: a doctor explaining [Electronicsource] URL: https://manshuq.com/life-virus-101-12-2020?utm_campaign=later-linkinbio-manshuq_media&utm_content=later-12947762&utm_medium=social&utm_source=instagram

АУДИРОВАНИЕ В ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ НА ПРИМЕРЕ ВИДЕОУРОКОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Халиуллина К.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В IV четверти 2019-2020 учебного года всем школам пришлось перейти на дистанционный формат обучения в связи с пандемией COVID-19, что наложило ряд трудностей для педагогов, родителей и учащихся, а также кардинальные изменения в самой методике преподавания иностранного языка. Особенностью обучения в дистанционном режиме является сложность сочетания у учащихся всех четырех речевых компетенций (говорение, аудирование, чтение, письмо) через экран компьютера. Степень восприятия и понимания иноязычной речи - аудирование, несколько снижается из-за отсутствия живой коммуникации, однако педагогам предоставляется широкий простор для поиска альтернативных помощников в лице цифровых технологий, а именно видеоуроков.

Целью данной статьи является изучение показателей эффективного влияния цифровых технологий на восприятие и понимание иноязычного дискурса младших школьников на примере видеоуроков английского языка во время дистанционного обучения.

Для начала необходимо определиться, что мы подразумеваем под «аудированием». Так, О.А. Моисеенко определяет этот термин как «часть речевых умений обязательного минимума образовательных программ по иностранному языку и требований к уровню подготовки учащихся на всех этапах обучения» [1, с.138]. С.Е. Зайцева связывает восприятие и понимание услышанных высказываний и определяет восприятие как «анализ и синтез разноуровневых языковых единиц (фонем, морфем, слов, предложений)», который впоследствии ведет к «смысловому пониманию» [2, с.173].

Ц. Чжу говорит о преобразовании способов восприятия речи и образов с развитием цифровых технологий. Ведь дискурс в различных его формах проходит долгий путь через различные каналы восприятия индивидуума, которые также подвергаются трансформации с приходом технологий в образование [3]. Автор поддерживает идеи А.А. Кибрика о мультимодальности в обучении английскому языку. Так, помимо информационных каналов восприятия с его сегментным, вербальным, просодическим компонентами, данная теория выдвигает и визуальный канал, куда входят жесты, взгляд, мимика, поза говорящего, проксемика, «язык тела» [4]. Данную теорию также можно выразить через тематику нашей статьи, если взять во внимание использование цифровых технологий при аудировании.

Голос учителя является центральным элементом построения видеоурока: он приветствует учащихся, объясняет новую информацию, дает инструкции, задает вопросы, проводит рефлексию как на английском, так и на русском языках. Для разнообразия педагог использует различную просодическую организацию своей речи (интонация, паузы, замедление/ускорение речи, повышение/понижение громкости высказывания, изменение тона голоса, акцентирование на словах и т.д.). Помимо уже знакомого голоса учителя, учащиеся сталкиваются с записанными голосами из CD-дисков УМК, автоматическими голосами-роботами (мужскими/женскими/детскими, например, на сайте «Voki»), эмоционально-экспрессивной речью из песен,

дополнительных коротких видео, игр. Разнообразие всех типологий речевых высказываний складывается из тембра голоса, его громкости, скорости, а также особенностей артикуляционного аппарата.

Онлайн обучение позволяет информационному и визуальному каналам восприятия речивый выйти на новый уровень. Так, при просмотре видео на YouTube учащиеся могут включить функцию «субтитры» для облегчения восприятия информации, при прослушивании песен учитель может предоставить «lyrics» (текст песни) для учеников и т.д.

Во время составления и записывания видеоуроков на помощь педагогам приходят различные средства мультимедиа: картинки, GIF-изображения, цифровые стикеры, текстовое содержание, субтитры, звуковые и анимационные эффекты и т.д. Данные детали видеоурока являются решением и соблюдением «золотого принципа дидактики», а именно – принципа наглядности, что особенно важно в младшем школьном возрасте.

При создании видеоурока педагог руководствуется определенными принципами, соблюдает четкую структуру, композицию и содержание. Если говорить про классификацию видеоуроков, можно воспользоваться идеями Ф.Д. Аташовой, которая делит их на 8 групп:

- 1) по уровню сложности (начинающий, базовый, продвинутый уровни);
- 2) по режиму проведения (онлайн или вебинары);
- 3) по продолжительности (за 7 видеоуроков, за 16 видеоуроков и т.д.);
- 4) по присутствию носителя языка;
- 5) по наличию комментирования учителя;
- 6) по наличию текстового сопровождения (субтитры);
- 7) по методу обучения (техника запоминания слов, техника сравнения с родным языком и т.д.);
- 8) по цели обучения (формирование определенных языковых навыков) [5].

Данная классификация затрагивает видеоуроки в целом, не останавливаясь конкретно на какой-то определенной аудитории, тем не менее, ее можно применить и в рамках нашей статьи. К примеру, уровень сложности видеоуроков, записанных автором статьи – начинающий (так как предназначен для начальных классов); продолжительность будет составлять количество уроков на каждый раздел; носитель языка отсутствует, а комментарии учителя присутствуют; текстовое содержание имеется; а методы и цели обучения видоизменяются на каждом уроке.

В.И. Шулов, представляя структуру видеоурока, описывает 3 этапа:

- 1) вступительный (на котором сообщается тема и цели урока);
- 2) основной (развернутое объяснение темы с большим количеством наглядностей);
- 3) заключительный (итог урока, рефлексия, объяснение домашнего задания и т.д.) [6].

Говоря о принципах создания видеоуроков, обращаемся к статье К.Л. Шарандир, где выделяются следующие важные моменты, которыми необходимо руководствоваться при создании обучающего видеоролика: определение тематики, целей и задач предстоящего видеоурока; использование определенной структуры ролика и оптимального времени (от 5 до 10 минут) для удержания положительной мотивации; выбор функционала (для обработки звука и монтажа видео); использование музыкального фона; структурированность и логическая ясность представленной информации [7]. Используя предложенные автором принципы создания обучающего видеоролика, можно гармонично и сбалансированно включить видеоуроки в качественное обучение.

Основные рекомендации по методике создания видеоуроков были даны нами в обучающем видеоролике «Как снимать видеоуроки в Microsoft Power Point Presentation» [8], который на данный момент имеет количество просмотров в 7487, а также положительные отзывы в комментариях, так как к моменту его выхода это было существенной помощью педагогам в сложных условиях резкого перехода на дистанционный формат. Отмечено, что озвучен пошаговый алгоритм создания видеоурока в доступной форме, четко и лаконично. Удачными названы сменяемость иллюстративного ряда видеоролика, звуковое и наглядное сопровождение, а также примеры на практике. Согласно этому, можно констатировать, что основная цель создания данного видеоурока, как методической помощи педагогам через собственные наработки, была достигнута.

Беря во внимание наработанный банк видеоуроков автора статьи, который насчитывает 51 ролик (для учащихся 2, 3, 4 классов) за время дистанционного обучения, можно четко проследить структурно-композиционное построение урока по конкретной теме, поэтапность, целевые установки и задачи по объяснению нового материала и закреплению изученного.

Разберем реализацию данных принципов на примере видеоурока по теме «Professions» в 4 классе [9]. Начало урока происходит в виде приветствия, после чего идет ознакомление с картинкой и постановка проблемного вопроса. Далее учитель представляет учащимся цели урока и предстоящую работу. Знакомство с новыми словами происходит через статичные и анимированные картинки, что привлекает внимание учеников. Учащиеся слушают произношение новых слов, повторяя их за учителем, а также за видео из УМК «Smiles», таким образом они слышат разные речевые типологии, что помогает им тренировать слух, воспринимать интонационное многообразие. После знакомства со словами идет их закрепление через градацию заданий (от легких к сложным). Простое задание на соотнесение слов и картинок учащиеся выполняют сами, поставив видео на паузу, а затем проверяют вместе с учителем и выполняют самопроверку (self-check). Затем происходит тренировка навыков слушания, которая реализуется через 3 этапа: 1) pre-listening (облегчение задания при помощи предварительного изучения возможных незнакомых/забытых слов); 2) listening (учащиеся слушают записанные голосом робота предложения, кроме того видеоурок позволяет использовать анимированных персонажей с помощью платформы «Voki» и субтитры для облегчения процесса слушания); 3) post-listening (учащиеся показывают свою внимательность и сопоставляют имена персонажей и их профессии, которые были озвучены ранее).

Hi! My name is Ben. I am a news reporter. I work at the TV station.

Рисунок 1. Использование платформы «Voki» во время видеоурока

После тренировки аудирования учащиеся переходят к просмотру 3 примеров, которые заранее были записаны их одноклассниками с использованием Instagram-маски (данная маска предлагает в шуточном формате узнать свою будущую профессию). Тем самым обучающиеся воспринимают на слух речь одноклассников. Ученикам предлагается на выбор две маски и два QR-кода, чтобы воспользоваться ими и потренировать говорение. Последнее задание - на тренировку понимания чтения и общее закрепление изученных слов. Конец урока представляет собой итоговый вопрос, короткую рефлексию, а также учащимся по желанию предоставляется возможность прохождения quiz на платформе «Kahoot» для дальнейшей практики.

При условии, что будут соблюдены главные параметры создания видеоурока, перечисленные выше, данный вид обучающих видеороликов, как альтернатива традиционной поурочной системе «оффлайн», может расширить границы познания английского языка учащимися, в частности, сферу аудирования, которую мы затрагиваем в данной работе.

Видеоуроки в начальной школе имеют свою специфику и требуют создания новой культуры сетевого общения с родителями учащихся младших классов. Данную культуру составляют такие модели коммуникации, как конкретизация домашнего задания через платформу «Kundelik» или другие социальные сети, объявления, переписка с родителями, ответы на вопросы, индивидуальные и коллективные консультации, проведение онлайн-тестов, анкетирование родителей и учащихся на определенных этапах для анализа и мониторинга успеваемости знаний и т.п. Во избежание беспокойства учителя в его личное время, нужно установить точное время общения в сети. Необходимо, чтобы родители были внимательны при чтении сообщений учителя, дабы педагогу не приходилось тратить время на уже озвученные моменты. Взаимная корректность, соблюдение этических норм с обеих сторон, четкая и лаконичная формулировка заданий со стороны учителя и мобильное выполнение заданий со стороны родителей и учащихся, — все это делает общение в сети комфортным.

Не во всех видеоуроках есть возможность видеть учителя, соответственно, отсутствует невербальная сторона общения, и в руках педагога остается вербальный и зрительный каналы влияния на учащихся. Как известно, эмоционально-зрительное восприятие у младших школьников работает намного лучше, тем более, наряду с разнообразной речью из видеоурока, что позволяет впоследствии учащимся избежать «аудитивной привычки» (когда учащиеся привыкают к речи одного человека). Ведь именно на начальном этапе обучения закладываются предпосылки развития коммуникативных компетенций, которые впоследствии подлежат совершенствованию.

Виды речевых типологий для аудирования на уроках в начальной школе следует брать в дозированной форме и по принципу «от простого к сложному», чтобы на начальном этапе они не были слишком легкими (с целью удержания интереса и присутствия момента преодоления трудностей) и неперегруженными новыми словами (чтобы избежать эмоции отчаяния и потери мотивации у учащихся). Поэтому допустимыми должны быть релевантные тексты, имеющие разнообразный спектр для восприятия и понимания иноязычной речи через видеоурок.

Использованные принципы аудирования через призму видеоуроков уже показали положительные моменты в лице заинтересованных учеников, их высокой мотивации и повышения уровня самостоятельности. Более серьезное отслеживание результатов такого аудирования нас ждут в конце учебного года. Напомним, что начало введения данного типа аудирования через видеоуроки пришлось на конец 2019-2020 учебного года. Первоначальные результаты были видны в I четверти 2020-2021 учебного года, когда период летних каникул не дал учащимся забыть материал, и

изученные темы из видеоуроков остались в памяти у большинства учащихся. По отзывам родителей, у детей в летнее время была возможность повторить материал видеоуроков по гаджетам (видеоуроки располагаются на канале YouTube, разделенные для удобства по плейлистам), присутствовал познавательный интерес к английскому языку в целом, когда дети пытались понять песни или фразы из кинофильмов (мультфильмов), транслируемых на английском языке.

Проведенный в Республике Казахстан в апреле 2020 года конкурс видеоуроков подтвердил правильность подходов автора к видеоурокам английского языка, и в частности, по аудированию, что позволило занять II место по республике.

Использование аудирования через видеоуроки является эффективным, так как расширяются границы традиционного обучения, предоставляя возможность учащимся через цифровые технологии самостоятельно закреплять процесс восприятия и понимания иноязычной речи. В целом, заявленная эффективность от аудирования в рамках видеоуроков по английскому языку в начальной школе оправдывает ожидания и имеет место быть в приоритете как на период дистанционного обучения, так и на традиционных уроках. Таким образом, тренировка через аудирование по видеоурокам в младших классах закладывает основу для развития иноязычной компетенции, что благоприятно сказывается на последующем процессе усваивания английского языка.

Литература

1. Моисеенко О.А. Аутентичное аудирование как феномен иноязычного образования // Научные ведомости. – 2016. – №28(249). – С. 138-146.
2. Зайцева С.Е. Методика обучения аудированию // Международный научный журнал «Инновационная наука». – 2017. – №01(1). – С. 172-176.
3. Ц. Чжу Совершенствование методики обучения иноязычному аудированию с использованием средств мультимедиа и интернета // Мир науки, культуры, образования. – 2021. – №1(86). – С. 91-93.
4. Кибрик А.А. Мультиmodalная лингвистика // Когнитивные исследования. - 2016. - №4. - С. 134-152.
5. Аташова Ф.Д. Внедрение видеоуроков в процесс обучения иностранному языку // Образование. Наука. Производство. Материалы X Международного молодежного форума с международным участием. – 2018. – С. 2369-2372.
6. Шулов В.И. Концепция электронных учебных материалов (видеоуроков) в условиях развития цифровой образовательной среды // Интерактивное образование. Режим доступа: <https://interactiv.su/2020/01/28/концепция-электронныхучебных-матер/> 03.04.2021
7. Шарандир К.Л. Структура и принципы построения видеоурока для изучения английского языка // Научная палитра. Режим доступа: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_44680124_16440408.pdf 03.04.2021
8. Как снимать видеоуроки в Microsoft Power Point Presentation. Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=I5T6-3IGqd8&t=49s&ab_channel=KarinaKhaliullina 03.04.2021
9. Видеоурок по английскому языку. Халиуллина Карина Фанисовна. Тема "Профессии", 4 класс. Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=wauNjxfysaU&t=1s&ab_channel=KarinaKhaliullina 03.04.2021

К ПРОБЛЕМЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО И ЛИЧНОСТНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Чикова И.В.

(Орский гуманитарно-технологический институт (филиал) ОГУ)

Развитие любой страны, ее экономики, социального развития в большей степени сопряжены с потенциалом людей в ней проживающих, т.е. человеческого фактора [5; 7; 9]. Говоря о людях в первую очередь подразумевается их компетентность в определенной профессиональной сфере, творческий потенциал, инициативность, ответственность и др. [2; 4; 8].

В этой связи важным и актуальным во все времена является вопрос выбора профессии, определения жизненных перспектив и планов. Делая выбор профессии, у человека возникает либо пространство самореализации, либо стопор в достижении вершин профессионального роста и личностного, в частности [1; 3].

Из выше сказанного закономерно следует, что жизненное самоопределение человека связано, безусловно, с поиском смысла существования, а также выбором жизненной стратегии.

Анализ исследований специалистов в рассматриваемой области, обозначает тот факт, что большинство людей зачастую не имеют четкого представления о выбираемой профессии, ее востребованности на рынке труда, а тем более не ориентируются в профессиональных наклонностях, не соотносят профессию с личностными характеристиками и особенностями [5-6; 9].

Выбор профессии на первый взгляд представляется одномоментным актом принятия решения, но на самом деле, по мнению российского психолога Е.А. Климова, он осуществляется по формуле «мгновение плюс вся предшествующая жизнь» [4]. Иными словами, момент выбора является завершающей точкой длительного процесса профессионального самоопределения.

Однако, опираясь на практику нашей профессиональной деятельности в условиях высшей школы, позволим заметить, что лишь у малой части людей рано проявляются способности общего или же специального порядка и в этой же связи обозначается интерес, склонность к какому-либо виду деятельности. В этих условиях закономерно реализуется целенаправленная подготовка к поступлению, выбору учебного заведения и соответствующей специальности.

Однако, у большинства людей возникает ситуация несовпадения способностей и интереса к профессиональной области [2; 4; 6; 8].

Следовательно, перед человеком возникает вопрос выбора профессии, одновременно вынужденный и сложный, варианта решения которого зависит будущее не только личности, но и страны в целом, как бы это не звучало пафосно. Но каждая личность, ее самореализация в профессии, в жизни переплетается с другими жизненными историями и все вместе составляют реалии современности.

Каковы же причины трудностей выбора профессии попытаемся ответить на этот вопрос?

Во-первых, выбирая одно направление подготовки, специализации, человек автоматически исключает другие, альтернативные.

Во-вторых, осознанность выбора также не всегда присутствует у человека, а, следовательно, возникает дилемма: какое увлечение «перерастет» в профессию, а какое останется в варианте хобби.

В-третьих, а может быть, и, во-первых, востребована ли профессия на рынке труда, позволит ли она реализовать личные профессиональные планы.

Что определяется как личные профессиональные планы?

Последние представляют собой некий алгоритм, возможный путь профессионального развития, самоопределения, который обозначается тремя «китами выбора профессии» (модель профессионального выбора Е.А. Климова) [4].

Профессиональное самоопределение предполагает выбор карьеры, сферы приложения и саморазвития личностных возможностей, а также формирование практического, действенного отношения личности к социокультурным и профессионально-производственным условиям ее общественно полезного бытия и саморазвития (Е.И. Головаха).

В педагогике и психологии на сегодняшний день накоплен богатый опыт в области теории профессионального самоопределения, который во многом предопределил современные подходы к данной проблеме. Это ставшие классическими исследования в области профессиональной ориентации и профконсультирования Е.А. Климова, В.В. Ярошенко, А.Е. Голомштока, Л.А. Йовайши, В.В. Назимова, Б.А. Федорошина, С.А. Чистяковой и других.

Само же понятие «самоопределение» вполне соотносится с такими употребляемыми в науке понятиями, как:

- самоактуализация,
- самореализация,
- самоосуществление,
- самотрансценденция,
- самосознание.

При этом многие ученые связывают самореализацию и самоактуализацию именно с трудовой деятельностью, с работой.

Все обозначаемое выше позволяет определить профессиональное самоопределение как самостоятельное и осознанное нахождение личностных смыслов в выбираемой, осваиваемой или уже выполняемой работе, трудовой деятельности и всей жизнедеятельности в конкретной культурно-исторической (социально-экономической) ситуации, а также – нахождение смыслов в самом процессе самоопределения.

Можно условно выделить некоторые варианты смысла профессионального самоопределения, предназначенные для общей ориентировки, как самоопределяющейся личности, так и для самого психолога-профконсультанта:

1. Обобщенный смысл: поиск такой профессии и работы, которая давала бы возможность получать заработок (общественную оценку труда) по справедливости, т.е. в соответствии с затраченными усилиями (или в соответствии с вкладом человека в общество).

2. Психологический (личностный) смысл труда, когда человек выполняет значимую для себя деятельность, как бы личностно «сливаясь» с ней, когда человек «любит то, ради чего он трудится, и трудится ради того, что он любит» (Фромм).

3. Смысл страдания, но «только такого страдания, которое меняет человека к лучшему» (Франкл), т.е. человек осмысливает не только путь, который ему предстоит пройти при достижении целей самоопределения, но и оценивает трудности, которые предстоит преодолеть, психологически готовясь к «встрече» с ними.

4. Смысл «первичное благо» – чувство собственного достоинства (Ролз). Известно, например, что большее удовольствие человек часто получает не от престижной поездки за границу, а от предвкушения этой поездки или от рассказов об этой поездке в кругу «друзей», или же от воспоминаний о ней. Поэтому часто при

выборе профессии человек либо сознательно, либо интуитивно ориентируется на то, что может дать ему профессия для повышения чувства собственной значимости.

5. Смысл «стремление к элитарности», проявляющийся в том, что многие люди часто мечтают попасть «на вершину жизни» через «удачно» выбранную профессию и через «удачное» трудоустройство, чтобы добиться высокого положения в обществе и высокого дохода (Пряжников).

В каждом из основных типов самоопределения можно условно выделить подтипы, отличающиеся по критерию широты диапазона, по самим возможностям самоопределения.

Эти подтипы Н.С. Пряжников назвал уровнями и определил два основных вида уровней:

- 1) уровни возможностей самоопределения,
- 2) уровни реализации имеющихся возможностей (Пряжников).

В настоящее время исследователи единодушно фиксируют факт изменения структуры профессионального самоопределения (Ф.И. Иващенко, Е.И. Климов, А.М. Кухарчук, А.Б. Ценципер и др.) [6].

Поскольку предметом наших изысканий является категория взрослых людей, то меняется ракурс рассмотрения и осмысления проблемы через призму новой социокультурной ситуации. В этой связи мы говорим о понятии профессиональной мобильности, делаем акценты на изучении факторов психологической и социальной направленности, обуславливающих переход из одной профессиональной сферы в другую.

Двигаясь по пути взросления, человек может совершать несколько выборов профессии [1; 5], при этом профессиональное самоопределение детерминировано внешними и внутренними факторами.

К внешним факторам исследователи причисляют социально-экономические условия, социальную среду, социальную ситуацию. Однако, в процессе взросления, как указывает А.В. Брушлинский, влияние социальных факторов усиливается [3], именно они и побуждают человека к смене профессии.

Пандемия в некотором смысле перевернула сознание людей, они стали чаще задумываться о том, как гарантировать себе и своим детям стабильность.

Резкое изменение образа жизни людей в условиях пандемии COVID-19 не отменило их текущих потребностей, а, напротив, актуализировало их, вывело на новый уровень.

Заметные изменения, преобразования коснулись рынка труда. В этом аспекте, исследователями обозначается, в числе перспективных - техническое, биотехническое и IT направления.

Не менее востребованными, как показал опыт пандемии, являются человекоориентированные сферы, в числе которых образование, медицина, сфера услуг, психология и др..

Вместе с тем проживание в условиях изоляции, дистанцирования позволило людям оценить значимость различных компетенций, способности адаптироваться к изменяющимся условиям жизнедеятельности, гибкость поведения человека.

Следовательно, в ходе пандемии мир значительно изменился, иную трактовку получили ценности человека, ценностно-смысловые установки, а также, по-иному стал рассматриваться его жизненный путь, жизненные перспективы, что требует особого изучения в реалиях настоящего времени.

Литература

1. Братусь Б.С. К проблеме развития личности в зрелом возрасте // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 14. Психология, 1980. - №2. - С. 22-26.
2. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения // Вопросы психологии, 1994. - №3. - С. 3-17.
3. Зеер Э.Ф. Психология профессий. / Э.Ф. Зеер. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. - 509 с.
5. Крылова И. Личное и общественное в выборе профессии // Учитель, 2010. - N 1. - С. 16-19.
6. Резапкина Г.В. Обзор интернет-ресурсов по проблемам профессионального самоопределения // Народное образование, 2011. - N 10. - С. 195-204
7. Шутенко Е.Н. Проблема самореализации в вузовском обучении // Almaty: Вестник высшей школы. - 2011. - N 7. - С. 33-36.
8. Ibragimov I.D., K.V. Ilkevich, N.E. Erofeeva, N.S. Sakharova, N.M. Minyaeva, L.P. Ovchinnikova Students self-work organization: educational activity self-regulation's technological aspect // Man in India, 2017. - T. 97. - №14. - С. 85-102.
9. Ibragimov I.D., B.V. Ilkevich, V.O. Moiseev, A.S. Gayazov, O.M. Osiyanova, I.V. Chikova Students leadership qualities development in university educational process: individual moral values priorities // Man in India, 2017. T. 97. № 14. C. 267-282.

ӘОЖ 691.33

Ә. ТӘЖІБАЕВ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ЗАМАН ТЫНЫСЫ

Шарипова Г.А., Қадыров Ж.Т., Қадыров А.Ж.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Ұлы Отан соғысынан бергі дәуірде Ә. Тәжібаев оннан астам поэма жазды. Бұлардың ішіндегі айрықша сәтті шыққандары – «Темірші», «Комсомол сөйлейді», «Портреттер» және соңғы жылдары жазған «Ашықтар», «Ол».

Халықтың азаттық жолындағы күресінің суреттері мен қанаушылардың отаршылдық саясаты «Африкада» атты поэманың негізгі идеялық мазмұнын құрайды.

Ағылшындардың Африканы ұзақ жылдар отар етіп келуінің жағдайларын суреттей отырып, ақын ақша құмар капиталистік дүниенің тынымсыз бейнесін ашады. Оған бейнет астындағы Африка қарсы қойылады. «Тері – сел боп аққан жауындай, қарқыны – соққан қара дауылдай» халықтың күші тек күреске ғана емес, елінің болашағы, жаңа өмір үшін жұмсалып жатқанын көресің. Суэц каналындағы жаңа ән – еңбек әні осыны бейнелейді. Публицистикалық пафос, эпикалық сурет, ойлы сезім – бәрі қосылып поэманы үлкен ақындық ойдың дәрежесіне көтерген.

50-жылдардың екінші жартысында туған Әбділда поэмаларының көбі-ақ осындай үлгіде жазылған. Ол ақындық монологты кеңейте пайдаланып, оны дәуір адам туралы толғанысқа айналдырады. Тың игерушілер өмірінен алынған «Комсомол сөйлейді» - еліміздің жас ұрпағы атынан айтылған шабытты толғау. Оның сөздерінен жастықтың жалынды лебі еседі, Отан тарихымен бірге өткен комсомолдың күресі мен еңбегінің даңқты жолы сөз болады. Ал, «Қазақстан – алтын сандық» - алғашқы миллиард туралы толғаныс. Ақын қазақ елінің бүгінгі бейнесін қазыналы алтын сандық образы арқылы танытады. Өмір бойы іздеп келген алтын сандығын халық бүгін тапқан. Поэма халықтың осы байлықты іздеу жолындағы азабы мен күресінің тарихын суреттейді. Осы тұста туған Әбділда поэмаларының ең елеулілерінің бірі – «Портреттер». Бұл – өмір туралы, уақыт туралы, жаңа адам туралы философиялық толғаныс. Мұндағы уақыт мөлшері – кеңестік 40 жыл. Осы мерзім ішіндегі бір

отбасының тағдыры, әр түрлі ұрпақ ауысуы негізінде автор уақыт қызметін ашуға тырысады. Ақындық монолог мұнда поэмадағы оқиғаны, адамдар тағдырын, характерін айқындау үшін пайдаланылады. Осы мерзім ішіндегі бүкіл оқиғаның куәсі болған лирикалық кейіпкердің ұғым-түсінігі, ойы, адамды танып бағалауы монолог түрінде беріледі. Ол әкесі, ағасы, қарындасы, өзі туралы әңгімелейді. Өмір, тіршілік үшін таласта аға ұрпақ өліп, жастар оның орнын басып жатады. Уақыт өткенді еске ала отырып, тіршілік күйбеңін жас ұрпақтың мойнына артады. Әкеден балаға ауысып келе жатқан шойын сағат – өлмейтін уақыттың, тозбайтын тіршіліктің символы.

Поэмадың идеялық түйіні біздің қоғамымыз өткен жол – тек күрестің ғана емес, әкелер, ағалар, қарындастар қанымен келген жеңістің салтанаты екенін көрсетуге құрылады. Сондықтан мұндай қымбат өмірді сақтау, қадірлеу керек. Өмір портреті жалаң емес, ол сол өмірді жасаған адамдардың уақыттың портреттерінен жинақталады. Өмір тозбайды, қайғы-қуанышты арқалай ілгері басады.

Сағатым, міне, алдымда менің,

Әкемнен қалған тозбайтын шойын.

Отырмын бағып минутын оның,

Уақытпен бірге қозғалып ойым [1, 256 б.] – дейді ақын.

Өмір туралы ақын толғанысында болашаққа сенім күшті.

Ақынның поэмаларында ұзақ сонар оқиға жоқ, айтайын деген ойын ол болмашы ғана оқиғаға ұштастырып, шағын көлемде жып-жинақы етіп береді. Бұл оның 30-40 жылдардағы «Күй атасы», «Еске алу», «Катарина», «Толғау», «Дос туралы» сияқты поэмаларына да тән ерекше тәсілі болатын. Сонымен бірге ілгеріректе сөз болған, драмалық поэмалармен қатар комедиялық поэма жазуы да («Күзетші», «Күйеулер») ақынның жақсы ізденістері бар.

Ә. Тәжібаев – поэма жанрының ішкі байлығын кең пайдалануға тырысқан ақынның бірі. Қазақ поэзиясының түбегейлі бір саласы жыр-толғау болса, жазба ақындар, соның бірі – Ә. Тәжібаев та осы үлгіге жиі-жиі қалам тартып отырады. «Толғау», «Сарыарқа» поэмаларында ауыз әдебиеті дәстүрлерін жаңарта дамытып, өлеңдік сапасын күшейтуге қосқан үлесі бар.

Ә. Тәжібаев лирикамен қатар поэманы да ерте қолға алды. Бірақ поэма жанрында лирикадағы биіктікке көпке дейін көтеріле алмайды. Ақын ұтымды тақырыпты таңдап ала білгенмен, оның көркемдік сазын келтіріп, жанрлық сипатын меңгере алмағандығы алғашқы жазған «Құлғара», «Батырақ Қобыланды» (1929), «Олқылық» (1932), «Құтқару» (1934), «Екі жиһан» (1938) поэмаларынан анық көрінеді. Өмір шындығын терең ашпай, адам характерін жасауда схемаға бой ұра береді. Ал «Кілемшілер» атты ертегі негізінде жазылған романтикалық поэмасында шарттылық басым. Осы кемшілік «Аққу» атты драмалық поэмасында да ұшырайды. Сондықтан да кезінде айтылған сын ескертпелердің кейбір дұрысы, кемшілікті дәл көрсеткендері де болды. Бірақ ақын шығармашылығына сыңаржақ қарап, одан тек кемшіліктер іздеу, қателіктер табу ниеті дарынды ақынның сәтті ізденістерін тасада қалдырып кетуі, әрине, өкінішті еді. Сол кездегі сындарда Ә. Тәжібаевтың кейіпкерлері үнемі өліктермен сөйлесіп жүреді, моланың маңынан ұзамайды деген пікірлер жиі айтылды. «Сөнген шырақ» балладасы ауызға көп алынды. Ескі мола арасында, қара түнек қойнында, ескі тасбиғын мойнына салып, шырақ жағып бір шал отыр. Жаққан шырағы қандай әлсіз болса, шал да сондай дәрменсіз. Күн күркіресе шал тәңірге жалынады. Ақырында әлсіз шал дауылды түні найзағай оты түсіп мерт болады. Ақын не айтқысы келді? Нені тұспалдап, неге меңзеп отыр? Әлсіз шырағы бар, аллашыл тозған шал – ескі дүне символы. Революция дауылы соғып, найзағай ұрғанда кәрі дүние қарсыласуға дәрмені болмай мерт болды. Міне, осы айқын символикадан жат пікір ізделген шақ болған.

Символикалық шығармалардың бір қасиеті – негізгі ойды астармен, меңзеумен таныстыруында. Ақын барлығын бірдей дайын күйінде оқушы алдына сала бермей, оны да шығармашылық ойға итермелейді. Олай болса, оптимистік символ қазақ поэзиясына жат болмай, оның ішкі жанрының сипаттарын танытса керек. Бұл салада айрықша еңбек сіңірген ақын Ә. Тәжібаев деу асыра айтқандық болмайды.

I. Жансүгіров сияқты Ә. Тәжібаев та өнер иесі адамдардың тағдырын, өнер күші мен құдіретін ұлы мұрат, асқақты арман биігіне көтере жырлайды.

Өнер мен өнер иелері – ақын шығармашылығындағы ең негізгі тақырыптың бірі. Осы тақырыпты меңгерудегі ақын тәсілі әр алуан. Бірде белгілі бір сюжеттік желісі, ішкі драматизмі мықты күйлердің мазмұнын поэзияға айналдырып, Құрманғазының «Қайран шешем», «Көбік шашқан» күйлерінің трагедиялық және оптимистік қуатын дәл басып бере білсе, енді бірде ән мен күйдің құдіретін романтикалық сарында жырлауды қалайды. «Оркестр» (1935) поэмасында жапан кешіп, үнін желге қосқан қобыз, сыбызғы, домбыралардың кеңес үкіметі орнағаннан кейін оркестр болып ұйымдасқанын сөз етеді. Поэманың әлеуметтік астары айқын. Күйлердің мазмұны, күй аспаптарының тағдыры арқылы ескі дәуір мен жаңа дәуір контрастпен суреттеледі.

Бұл жылдағы романтикалық жоспарда сәтті шыққан поэмалардың бірі – «Абыл» (1939). Поэманың тартысы мен суреттеу тәсілдерінде реалистік бейнелеулер жеткілікті. Поэма халықтар арасындағы татулықты уағыздап, күйдің әсері, күйшінің өнері бейбітшілік үшін қызмет атқарғаны романтикалық үлгіде берілген. Жау жағын бірыңғай қара бояумен жағымсыз кейіпте суреттейтін дәстүрді Ә. Тәжібаев бұл поэмада бұзады. Өзін тұтқындаған дұшпандардың әкім шалына Абыл ілтипатпен қарайды («Керемет кескінінен мейірі қанып...»), өйткені ол шал музыканы түсіне, бағалай біледі.

Ә.Тәжібаев шығармашылығында музыканы, өнерді ұғып, сүймеген адам мәдениеттің жауызындай сезіледі. Поэмадағы түрікмен шалының өнер сүйгіш жүрегін ақын былай суреттейді:

Күй билеп елдің еркін тұзақтады,
Айналып күй жүрекке, жүрек күйге
Толқытты батыр шалды шыдатады... [1, 302 б.]

Осы сәтте домбыра шегі үзіліп кеткен кезде, әлгі шалдың «түнжырап, түн басқандай» тіл қатпастан, діңкесі құрыған жәйін әсерлі жеткізген. Шалдың жүрек қылы үзілгендей қатты қынжылысы күй авторы Абылдың басында да бар. Оның да жүрегі езіліп, күйіктен көкірегі қарыс айырылғандай күрсініп күйзеледі. Өшіккен дұшпандардың жүректерін іштей бір-бірімен жалғаған ұлы күш – күй әуені. Күйдің құдіреті адамдардың жүрегіндегі бір-біріне деген өшпенділік пен кектің уытын жойып, ұмыттырып жібереді. Күйдің осы әсерін ақын асқақ романтикалық пафоспен ерекше күш, қуат бере жырлайды. Бүкіл табиғат, адам, жан-жануар, тіпті ажал да күй алдында бас иіп, өзінің дәрменсіздігін сезінеді.

Сонымен, өнер күші сананы билеп, тартыс ақырында бітім-берекемен бітеді. I. Жансүгіровтің «Күйші» поэмасындағы романтикалық түйін реалистік шешімін тапса «Абылдағы» реалистік түйін романтикалық шешімін тапқан. Әр ақын өнерді, өнер иелерін шығарманың негізгі кейіпкері етіп суреттегенде тың поэтикалық образдар жасап, соны шешім тауып, бірін-бірі толықтырып, көркемдік құралдарын жетілдіріп, шыңдап отырды.

Жаңа әдебиеттің қалыптасу дәуірінде тарихи аңыз-жырларға бетбұру кеңес ақындарына халықтың арғы-бергі өмірін жан-жақты, мол қамту үшін қажет болды. Әр халықтың өміріндегі аңызға айналған оқиғалары мен феодалдық бейнелерді жаңаша мән-мағына беріп, өзі өмір сүріп отырған дәуірдің биік идеясы тұрғысынан жаңғырта

қайта жасау – дүние жүзі озық әдебиеттерінің үрдісінде дағдылы нәрсе. Бұл орыстың классикалық әдебиетінде де кездеседі. Мұны кеңес әдебиеті тарихынан да ұшыратамыз. Осы дәстүрді дамытушы ақынның бірі – Ә. Тәжібаев. Ол халықтың аузында сақталған тарихи аңыздар, ертегілер сюжетінен алып «Толағай», «Көтерілген күмбез», «Жомарттың кілемі», «Азаматтар» атты драмалық поэмаларын жазды.

Пәрман, Жомарттың өн бойындағы өнеріне ерлігі мен батылдығы, батырлығы қосарланып, гармониялық тұтастық тапқан. Халықтың ер-азамат ұлдарының әлеуметтік тұрғысы биік. Осы драмалық поэмалардағы қыздар да тек махаббат сезімін оятушы жандар күйінде қалып қоймай, әлеуметтік міндеттер атқарады. Олар да әділет үшін арпалысқан, арамдықты – адалдықты, жауыздықты – ар жеңсін деп күрескен жандар.

Поэмалардағы Зейнеп, Аналық, Дәриға сияқты аналардың бейнелері де – жазушының сәтті табысы. Өздерінің ер де өр балалары мен қыздарын бұл аналар намыс отымен ауыздандырған. Олар – елге өнер таратушы, олар қиын қыстау кезеңде әділет үшін өздерін құрбандыққа қиюшы, олар әрі ақылды, парасатты, көрген-түйгендері көп жандар.

Поэмалардағы жағымсыз кейіпкерлердің бейнелері де әділетсіздіктің туын тіккен, зорлықшыл, өз үстемдігін сақтау үшін нендей сұмдықтан болса да тайынбайтын, өз табының мақсат ниетіне берілгендер. Олар – монғол ханы, Гауһартас, Бура және олардың уәзерлері, жендеттері.

Бұл шығармалардың бағасы – ескі өмірді көрсетіп беруінде ғана емес, сол арқылы бүгінгі күннің шындығын айтып, озбырлық пен әділеттің арпалысын көрсетуінде. Социалистік реализм әдісінің принциптері мұндай тақырыпты осы жағынан ғана көрсетуге мүмкіндік береді. Осы шығармалардың 30-жылдардың соңында және Отан соғысы жылдары жазылуы да тегін емес. Жағымсыз қаһармандардың басқыншылық, зұлымдық, жауыздық әрекеттері сол кездегі фашизмнің әрекеттеріне ұқсап жатты. Ал ер азаматтың Отан үшін, халық үшін күресі оқушылар жүрегіне патриоттық сезім нұрын құйды. Сондықтан да бұл шығармалардың идеялық маңызы айырықша.

Осы үш драмалық поэмада сюжеттік желіге іштей қабысқан, нақты характерлердің бойына сиымды кейбір жеке даралық элементтердің болуына қарамастан бұлардың бір-біріне ұқсас келетін жайлары бар. Мысалы, «Азаматтардағы» Азбанның елі, халқы туралы озық ойының қалыптасуына қобыз сарынынан туған зарлы күйдің себі тисе, «Жомарттың кілеміндегі» Дәмелі кемпірдің өнеріне күш берген бақыт күйінің сазды сарыны болады. Немесе поэмалардағы Бөгде, Аяздардың хауіп түбі – жағымды қаһармандар мен жағымсыз кейіпкерлер арасындағы тең емес махаббатта жатқанын ескертетін жерлерді қайталаудай сезіледі демесек, бұл үш шығарма – өзінің идеялық, көркемдік жағынан өз дәрежесінде шыққан туындылар.

«Ақын» – эпикалық кең құлашты поэманың үзіндісі. Мұнда бала ақын Жамбылдың қарт ақын Сүйімбайдан бата алғалы келген бір оқиғасы ғана сөз болады. Ақындықты батамен сұрап алмайды, ол ел өмірінің шындығын батыл, әділ жырлаудан келіп пайда болады. Мұндай ақындық батырлықпен пара-пар деген ой түйеді автор. Поэмада творчество адамының шарықтағыш қиялын, шадыман шабытын, сезімтал жүрегін дәл тауып, реалистік сипатта бере алған. Бір ғана мысал келтірейік. Қарт жыраудың әңгімені айтып болып, жантайған сәтіндегі, май шамның оты жанып біткен кездегі көрінісі:

Осынша тастай қою қара түнді
Қалайша көтереді екен әлсіз жарық.
Сәуле өшті құлағандай тіреуіші-
Көмілді қараңғыға үйдің іші [1, 369 б.] – деп,

жас Жамбыл суреткердің көзімен көре білді. Болашақ үлкен ақын жүрегінде ерлік сезім, алғыр ой, әр құбылысты бейнемен қабылдайтын дарынын баяндау арқылы емес, әлгіндей нақты көріністер арқылы жүзеге асырады. Бұл – ақын образын жасаудағы жаңа тәсіл.

«Комсомол сөйлейді», «Темірші» поэмалары – кеңес адамдарының ақыл-ой парасатын ірілендіріп көрсете алған публицистикалық пафосы күшті шығармалар. Ақынның осы пәрменді публицистикалық қуаты оның «Портреттер» поэмасында да анық танылады. Лирикалық геройдың атынан баяндалатын бұл поэма, негізінде, заман, уақыт, ерлік туралы. Лирикалық геройдың толғанысынан, түйген ойларынан білеміз. Поэманың түйіні айқын. Ұлы істер көптеген қасіреттер арқылы жүзеге асады. Бүгінгі сәнді өмір – кешегі әке мен ағалардың, ана мен апалардың қан төккен күресінің, тер төккен еңбегінің жемісі. Қиынға келген, қымбатқа түскен жаңа өмірді бағалай біл, сақтай біл. Сол бір күрес жолын шаң баспасын, ескіrmесін деген ойға меңзейді ақын. Бір отбасының – ер отбасының трагедиясын сөз ете отырып, өлмес өмір туралы сыр шерткен. Әке, аға, қарындас қазасының өзінде мәңгілік тірлік бар. Сондықтан да «Портреттер» оптимистік трагедияға көтерілген поэма. Поэмадағы әкеден ағаға, ағадан ініге көшкен шойын сағат – уақыт символы. Жалпы, поэмада уақыт күші философиялық шешімін тапқан. Поэманың композициясы ширақ. Осынау үлкен өмір, көптеген тағдырларды ақын лирикалық жоспарда қысқа, ойлы, әрі көркем етіп жазған. Бір ғана мысал: әке, аға халық бақыты үшін құрбан болып еді, қарындас Отан соғысының майданында тілерсектен қан кешіп жүр. Қарындасын сағынған, хабар күткен лирикалық герой былай толғанады:

Көп өтті күндер, келетін хаттар кешікті,
Қақпайды неге почташы қария есікті.
Кешікті неге, кешікті, неге кешікті?
Отырмыз бағып, отырмыз бағып есікті.
Ашылды есік - өңім бе, бұл не, түсім бе,
Хабары жатыр қаралы қағаз ішінде [1, 302 б.]

Осы шумақты лирикалық геройдың сезінуі қандай әсерлі. Өлең сөздерінің еселей қайталанулары сол сезім отына май құя түскендей. Адам портреті, сезім шынайылығы, ой тереңдігі, сөздің оттылығы – бәрі келіп бір тұтастық тапқан. Табиғатында лирик ақын Ә. Тәжібаевтың поэмалары әсіресе осы лирикалық жоспарда сәтті шығып жүр. Соңғы жылдары жазылған «Ол» атты шағын көлемді поэмасы ақынның лирикалық поэманың ішкі жанрлық түрлерін дамыта түскендігінің белгісі іспетті. «Ол» – лирикалық-психологиялық поэма. Оқиға, әрекет, толғану динамикасы арқылы ақын Ол-дың өнегелік сиатын ашады. Ол-дың әйелі өлген, дуалда суреті ілулі тұр. Соған қарап ауыр ойға шомады. Ол жасы ұлғайған шақта жас әйелді сүйеді. Бірақ жас әйелдің сүйіспендігі атаққа, ақшаға сатулы екенін сезеді де, бұрын өзі бағаламай келген, өлген әйелінің шын іңкәрлік, таза махаббатын, адал жанын енді ғана ұққандай болады. Ол енді тұңғыыққа тіреліп, бірден-бірге ауырлай береді. Осы сәтте де өлген әйелінің үлкен адамгершілік рухы оны иықтан тартып еңсесін көтереді. Ақын бұл жерде опасыздың бишара тіршілігінен адамгершілігі мол адал жанның ардағының өзін жоғары қояды.

Поэманың көтеріп отырған мәселесі – адам жанының сұлулығы үшін күрес. Ол-дың жан тебіренісі мен толғанысы, ар-ұжданының кесімі, ақырында, дұрыс жол табуы поэмада көркем суреттелген. Бұл поэмада ақын дәстүрлі өлең шумағын, буын санап, ұйқастардың шартты заңдарын ұстамайды. Олардың бәрі ойға, сезімге бағынғандықтан да сол шарттылықтардың бұзылғаны еленбейді. Бұл – ақынның өлең құрылысына енгізіп келе жатқан жаңа үлгілерінің бірі. Бұрын жазған «Күн батарда», «Біз де иеміз басамызды, қош дейміз» сияқты лирикасы да осы үлгіде жазылып еді, ал мына «Ол» поэмасында сол бір үлгісін тұрақтандыра түскен.

Сонымен, Ө. Тәжібаев поэмалары – шытырман оқиғалары, кең құлашты дастандарға ұқсамай, шағын көлемді эпикалық, лирикалық, публицистикалық жоспарда жаңа пішін алған поэзиялық туындылар. Оның түрлері де әр алуан, бірде жыр-толғау түрінде, енді бірде драмалық, комедиялық сипаттармен бой көрсетеді. Поэмада оқиға желісі жалаң, ықшамды болғанмен лирикалық шегіністер мен толғаныстарға бай. Поэмада адам тағдыры адам өмірінің айта беретін поэзиялық болмысын дәл тауып, оны өмірдің жетекші тенденциясына бағындыра отырып, тілдік, көркемдік бояулар таба білудің жақсы үлгісін басқа да дастаншыл жақсы ақындарымыз сияқты Ө.Тәжібаев поэмаларынан да мол көреміз.

Ө. Тәжібаев – қазақ кеңес поэзиясына үлкен үлес қосқан, оның жемісті дамуына игі ықпалы бар бүгінгі маңдай алды ақынның бірі, оның өлең, поэмаларын оқып үйренген, үлгі алған жас ақындар аз емес. Бұл факт Ө. Тәжібаевтың поэзиясындағы ұстаздық орнын да аңғартады.

Әдебиет

1. Тәжібаев Ө. Шығармаларының жинағы. – Алматы: Жалын, 1985. – 596 б.
2. Нарымбетов Ө. Қазіргі қазақ поэмасы. – Алматы: Жалын, 1982. – 235 б.
3. Шыныбекова А.Ө. Тәжібаев поэзиясының көркемдік ерекшеліктері. – Алматы: Санат, 2000. – 126 б.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СРЕДЕ КАЗАЧЕСТВА И КАЗАХОВ В XIX ВЕКЕ

Эмомова Л.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Казахстан - является полиэтнической страной с богатым историческим прошлым. Поэтому его переосмысление занимает одно из самых важнейших мест в настоящей исторической науке. Поистине уникальное срединное расположение между Азией и Европой позволило Казахстану объединить в себе культурно-исторические особенности Востока и Запада.

Этнокультурные процессы в силу своей малоизученности вызывают неподдельный интерес в сфере научных исследований, которых впрочем не так много. Существует ряд работ где широко раскрываются вопросы описывающие историю, хозяйство и быт казаков проживающих на территории Казахстана. Однако в приведенных книгах аспект этнокультурных процессов в среде казачества и казахов в XIX веке остается мало освещенным вопросом. К таковым можно отнести следующих авторов: М. Хорошкин, Ф.М. Стариков, Н.З. Леденев, П.К. Галуза, М.К. Козыбаев, А.С. Елагин, А.Ж. Мусырман, М.Ж. Абдиров, Т.Б. Митропольская, более ранние Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, А.А. Кауфмана, Г.Е. Катанаев.

Большинство современных исследователей называют казачество является самобытным, особым отрядом русского этноса. В сущности мы согласны с определением казахстанского историка М.Ж. Абдирова. Он определял казачество как «особый военно-богатырский, социо-этнический и хозяйственно-экономический феномен».[1, стр. 16].

Несомненно, вопрос о зарождении первых дипломатических отношений между двумя государствами говорит нам о налаживании этнокультурного взаимодействия. Сложный и противоречивый процесс установления сотрудничества историки относят к XVI столетию. С прибытием посольства хана Тауекеля происходят существенные сдвиги в разных сферах жизни.

Рассматривая феномен казачества нельзя не заметить, что этнонимы «казах» и «казак» произносятся довольно-таки одинаково. Казалось бы, такое небольшое совпадение, говорит нам об исторической связи казачества и казахской народности. В научных кругах появилось много версий о происхождении уникального, этносоциального явления. Первая версия гласит о тюркско-мусульманского происхождении славянского казачества. Монгольская конница была создана в основном из опытных воинов казаков и завоеванных народов. В составе Монгольской армии казаки показывали себя опытными воинами и разведчиками. Также у крымских татар в XV веке были в служении азовские, белгородские казаки. Как отмечает А.С. Елагин «Ряд неоспоримых данных говорит о том, что в восточно-европейских степях первыми казаками являлись представители тюркских народов». [2, стр. 6].

Следует заметить о наличии в казачьем языке кыпчакских слов и терминов. К примеру: бешмет, есаул, станица, кошевой, бунчук, караул, хутор, курень, майдан и многие другие.». [3, стр. 6].

Возможно, уже только этот незначительный комментарий говорит о тюркских корнях казачества. У историка казачества Ф. Старикова также есть некоторые соображения о том, что слово «казак» «чисто татарское» и вначале подразумевало под собой человека вольного, степного бродягу. Казахстанские исследователи (Л.Н. Гумелев, М. Аджиев, А.А. Гордеев) пришли к выводу, что казачество сформировалось благодаря взаимоассимиляции кыпчаков и славян при явном преобладании первых.

Таким образом, долгая так называемая «предславянская» эпоха на просторах южных степей находится в неразрывной связи с историей тюркского казачества, а позднее в результате принятия православного христианства возникают союзы с Московскими князьями. Так в 1563 году приблизительно 13% составляли татарские казаки это 55000 человек. В итоге произошёл переход от тюркско-мусульманского казачества к славяно-православному типу.

На рубеже XIX-XX вв в России существовало 11 казачьих войск: Донское (1570), Терское (1577), Яицкое (Уральское 1591), Кубанское (1696), Астраханское (1705), Оренбургское (1755), Сибирское (1808), Забайкальское (1851), Амурское (1860), Семиреченское (1867, Уссурийское (1889) [3, стр. 51, 171, 205].

Однако, нас интересуют только Уральское, Сибирское, Семиреченские казачьи войска, которые непосредственно располагались на этнической территории казахов. Они напрямую контактировали с казаками, образуя разностороннюю систему взаимоотношений. Данные контакты в разное время были спокойными и взаимопользовными, сопутствующими обменом, торговлей, заимствованием технологий, хозяйственных и культурных умений, а иногда - напряженными и недоброжелательными, которые сопровождались противостоянием за земельные участки, грабежами.

С наступлением XIX столетия, когда происходит завершающий этап вхождения казахских земель в состав Российской империи начинается новая эра в отношениях между русским казачеством и казахским населением. В данный промежуток времени между казаками и коренным населением Казахстана начинаются многочисленные споры, вызванные тем, что вследствие стремительной потери авторитета кавалерии на местах крупных битв, казаков стали все чаще применять как внутренние войска.

Таким образом, данная информация говорит о негативном ключе взаимоотношений между казаками и казахским населением. Однако автор не пытается показать казачество в таком образе как «диктатура победителя».

Российская империя использовала сословие казаков как «средство давления по отношению к туземному населению, что с переменным успехом удавалось совершить. Однако эти действия в основной своей массе не носили характер скоротечной военной

операции. Попутно развивались сюжеты иного порядка, которые были весьма растяжимы во временном интервале. Шло обоюдное взаимопроникновение, которое было усилено общностью исторических судеб и национально-психологическим складом казаков и казахов. В состав казачества зачислялись и представители местного населения, принявшие христианство, как например, в Уральском казачьем войске (где турки в 1858-1862 гг составляли там около 13%); вместе с тем русские, по тем или иным причинам избегавшие встречи со стражами порядка присоединялись к казахским аулам». [4, стр. 96].

Многовековая жизнь в степных просторах повлекла за собой значительные изменения в культурном, хозяйственном, языковом и военном отношении. Сибирские, уральские и семиреченские казаки постепенно перевоплотились в так называемых «полуказахов». Например, при организации завоевательных походов на территорию Средней Азии основной боеспособной частью Российской империи являлись казаки, почерпнувшие у кочевников довольно таки много ценных в степной жизни знаний и умений. К аргументу, который подтверждает вышесказанное, можно отнести следующее описание внешнего вида казаков в походе на Хиву (1839-1840 гг.) знаменитым русским военным историком и непосредственным участником данной экспедиции

М. Иваниным: «Уральские казаки являлись наиболее опытными в том плане, что, надели лучшие одежды по сравнению с остальным войском; как говорит один из уральских казаков у него поверх рубашки была стеганная на верблюжьей шерсти фуфайка, потом полушубок из молодых мерлушек, доходивший немного ниже колен; сверху обычных штанов, другие стеганные на верблюжьей шерсти, а сверхихкожанные киргизские шаровары, очень длинные сапоги с большими онучами, полушубок подпоясывался ремнем. Сверх полушубка саксачий (годовалых баранов шкуры) тулуп, а поверх его киргизская доха из лошадиных шкур, подпоясанная ремнем, баранья шапка и башлык, а про запас киргизский малахай». [5, стр. 137].

В результате же, автор продолжает, «только уральские казаки получили меньше вреда из всех, несмотря на то, что более остальных войск использовались на работы и перенесли куда больше сложностей». В походе, где изотряда в 5000 человек от сильных морозов и сопутствующих болезней погибло приблизительно 5 часть личного состава, в то время как потери пехоты достигали два человека из каждых семи. Однако уральские казаки потеряли всего лишь 1 человека на каждые восемьдесят.

Разумеется, казаки заимствовали у казахов не только одежду. Огромные табуны казаков, в точности, как и у казахов, в зимнее время оставляли в степи на подножном корму. Женщины-казачки доили своих коров одинаковым способом с казашками – с подпуском телят. Зажиточные казаки в теплое время года проживали в юртах. Также в хозяйственной деятельности казахов произошли некоторые изменения благодаря влиянию казачества. Не редко в зимнее время в степь приходил опустошительный джунт. В 1879-1880 гг произошел джунт, который казахи прозвали «большой куян». В то время только в одной Акмолинской области погибло более 412000 голов. В связи с этим казахи невольно задумывались о том что им пора переходить на заготовку сена, как это делают казаки. Вообще распространение сенокосения, как особой формы хозяйственной работы началось с первой половины XIX века. На конец XIX столетия приблизительная площадь сенокосов была 50268,2 дес. [6, стр. 56].

Одним из знаменательных элементов в процессе взаимодействия в материальной культуре является пища, где так же можно обнаружить некоторые заимствования.

В казачьем рационе были знакомые для казахов продукты питания курт, кумыс, иримшык, конина. В целом, всего и не определишь. Г.Н. Потанин отмечает: «...Иртышский казак – горячий любитель многих киргизских (казахских)

национальных блюд. Он в одинаковой с киргизом мере употребляет в пищу конину и казы (колбасы из конского мяса)...» [7, стр. 48-51].

Так в частности в основу казачьего рациона легли молочные продукты и мясо во всех видах. Многие авторы писали: «В пище многих казаков практически не найдешь растительные продукты. Основу рациона составляют молоко и мясо... Довольно-таки большой смысл получил чай, прием дневной пищи делился на – обед, ужин и включал в себя две церемонии чаепития: утреннего и вечернего...» [7, стр. 85-86].

О влиянии казахов на казачье население говорит тот факт, что последний активно пользовались языком степняков. Однако в одном из полков сибирского казачества находился полк, которые не приветствовал казахский язык. Проживали они в Илийских горах. Бийская Линия как пишет Потанин: «На Бийскойлинии мало кто из казаков знает язык киргизов (казахов), а если и знает то довольно плохо». Это можно объяснить тем, что по близости с данной линией практически нет казахов. Также автор приводит ценный материал: Если вдруг казаки с Иртыша начнут говорить по киргизски, то его немедленно выпровадят из дому». Большое распространение в казачьем окружении получил казахский язык. Близкий товарищ Чокана Валиханова и казак по происхождению Григорий Николаевич Потанин отмечал: «Практически все казачье население может изъясняться на киргизском (казахском) языке. Казачки-барышни тут наравне с простыми девушками болтают по-казахски (киргизски).

Для многих удалых казаков это своего рода «колыбельный язык», так как нянями и поварами здесь бывают киргизки. Киргизский язык окружает тебя везде: бывает, сидят казаки на завалинке и тихо беседуют меж собой в спешном разговоре двух ямщиков, суесящихся на станции возле экипажа мимоезжего чиновника. Иной раз даже в суде». Конечно, ясно, что вместе с языком возникала и духовная культура: поучительные пословицы и поговорки, сказки, народные песни, другими словами все то, что принято называть устным народным творчеством.[8].

Этнокультурное взаимодействие казахов и казаков нашло отражение и в духовной культуре. Например, когда происходили святочные и масленичные переодевания (ряжение) крестьяне и казаки нередко надевали национальный костюм казахов. Проявляя территориальную самобытность, русские девушки помещали в косы монеты, надевали на левую руку браслеты казахских женщин, и также на шею монисто. Для того чтобы быть больше похожими ряженные специально изменяли слова, имитируя фонетику и морфологию казахского языка. Например, казаки в своей речи на празднестве намеренно переносили ударение на последний слог или слова мужского рода меняли женским и т.д.

Историки как отмечалось выше выяснили, что казачество, состояло тюрков. В дни гуляний в основном на масленицу, организовывали конные скачки - байгу, которая была присуща для многих кочевников. К слову, о тюркских заимствованиях можно вспомнить классический тип казачьих единоборств так называемых сражений «на поясах». Борьба относится к аналогу казахского поединка джигитов «курес», и очень популярным становится бой плетьюми, осуществляющиеся зимой. Ниже предоставлена таблица, говорящая о крайне неоднородном составе казачества.

Данные за 1912 год

Русские	159580 чел. (93,3%)
Мордва	8878 чел. (5,24%)
Татары	1362 чел. (0,8%)
Казахи	6 чел.
Чуваши	3 чел.

Сложный механизм культурно-бытового взаимовлияния между казаками и кочевым народом со всей серьезностью и масштабностью коснулся хозяйственной стороны деятельности. К примеру, наиболее важной отраслью в казачьем хозяйстве, имеющей первостепенную значимость, вплоть до 1870-х годов, т.е. в сущности до осуществления крестьянской колонизации, было скотоводство. Преобладающая часть казаков на Иртышской, Тобольской, Ишимской линиях фактически возделывали пшеницу и другие культуры. «Мимо проезжающие повозки делали свои выводы, что, казаки в большинстве своем разводили скот, чем тратили свое время и силы на земледелие; во всяком случае, чаще удается наблюдать за стадом домашних животных, чем за землепашеством», — писали свидетели.

Таким образом, Уровень взаимодействия и взаимопроникновения этнических культур казахов и казаков Степного края не всегда была похожим. Трансформация в быту и образе жизни казахов с присутствием казаков в целом протекала, но очень медленно. Итак, исходя из информации источников, в Степи привычный уклад жизни сохранялся без глобальных изменений. Необходимо отметить, что очевидцы утверждали следующие: «киргизы принадлежат к довольно способному племени, обладают сообразительностью», но «они довольно упорно сохраняют свои племенные особенности; имея постоянные столкновения с казаками, они мало все-таки перенимают от последних. Казаки же, наоборот, не только подражают киргизам в одежде, но даже научаются говорить на их языке» [8]. Во всяком случае, сближение казахов и казаков в контексте более тесного совместного сближения не ставило вопроса о ликвидации одной культуры другой, и речь шла только о взаимоприемлемых формах сосуществования. Это сближало их, определяя во многом сходство их жизненного уклада, менталитет.

Литература

1. М.Ж. Абдиров, Завоевание Казахстана Царской Россией, и борьба казахского народа за независимость (Из истории военно-казачьей колонизации края в конце XVI - начале XX - Астана: Елорда, 2000. - 304 с.
2. А.С. Елагин, Казачество и Казачьи войска в Казахстане, Алматы, 1993. 75 с.
3. Казачий словарь-справочник. Том 3. М., 1991. С. 446
4. М.К. Козыбаев Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски». - Алматы: Гылым, 2000. - 420 с. // Ключ и Врата к Азиатским странам...
5. Иванин М.И. Описание зимнего похода в Хиву 1839-1840 гг. - СПб: Типография товарищества «Общественная польза», 1874. - С. 267
6. Сибирское казачество на рубеже XIX-XX веков: (основные проблемы социально-экономического развития) / Мусырман Акжунус Шаяхметкызы; выпущ. воен. училище внутренних войск М-ва внутренних дел Респ. Казахстан. - Петропавловск.
7. Потанин, Г. Заметки о Сибирском казачьем войске // Г.Н. Потанин. Исследования и материалы. - Алматы: Дайк-Пресс, 2006. - С. 303-330.
8. Путешествие в Западную Сибирь д-ра О. Финша и М.А. Брэма. - М., 1882. - С. 70

ЛАТЫН ӘЛПБИІНЕ КӨШУГЕ ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ БҮГІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ДЕҢГЕЙІ

Юлдашова Н.Ж., Жаманбаева А.С.

(М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті)

Ұлт Көшбасшысы, ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев 2017 жылдың сәуір айының он екінші жұлдызында «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық сипаттағы мақаласын жариялаған болатын. Мақала жарияланғаннан

кейін қоғамда ең үлкен талқылау болып, еліміз латын әліпбиіне көшуге бейімделуі мәселе туындаған болатын. Ал қазір араға бірнеше жылдар салып, қазақ тілі негізіндегі латын әліпбиіне ерекшеліктер енгізіліп, қолданысқа ене бастады.

Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында латын әліпбиіне көшу туралы: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық», - деп атап өткен болатын. Осы жоспарға сәйкес 2025 жылға қарай іс қағаздарын, мерзімді баспасөздер мен оқулықтарды латын әліпбиімен басып шығару көзделіп отыр. Латын әліпбиіне көшу бағытындағы жұмыстарыды екі кезеңге бөліп қарастыруға болады, бірінші кезеңінің негізгі бағыты ақпараттандыру жұмыстарына арналып, жаңа әліпбиге кешудің нақтылы жүйесі қалыптасқанға дейін созылды. Осы тұста халықтың санасында сан сұрақ қалыптасып, басым бөлігі әліпбидің жаңартылуына қарсы екендігін айтты. Сол кезеңде түсіндірме ақпараттық жұмыстарының жүйелі жоспары арқасында латын әліпбиіне көшу еліміздің дамуы мен қазақ тілінің бұрмалануы емес, керісінше жаңа белеске ұмтылуы екендігі түсіндірілді. Мәселе өзекті қарастырылуы бір тұстан түсіндірме жұмыстарына көбірек уақыт бөлуді талап еткенімен де, екінші бір ұтымды тұсы тіл жанашырларының пікірлері арқылы жаңа ұсыныстар мен кемшіл тұстар жоғары деңгейде қайта қаралып, нақты бағыт анықталды. Соған сәйкес, кемшіліксіз, түсінікті де жазуға қолайлы қазақ тілі негізіндегі латын әліпбиі қалыптасты. Ал, осы кезеңге дейінгі кириллицамен жазылған жұмыстардың қолданылуы мен латын әліпбиіне аударылуы техника көмегімен оңай шешіледі деп қарастырылды. Сәйкесінше, латын әліпбиінде жазылған жылдар бұрынға ғұлама, тіл мамандарының еңбектерін ендігі ұрпақ өз түпнұсқасында оқуға мүмкіндік ала алады.

Жазу – адамзат ақыл-ойының үлкен жетістігі. ХХІ ғасыр – ақпараттық кезеңде жазу мен тілінің алар маңыздылығы өте жоғары. Қазірде екі жазу үлгісін салыстырмалы түрде қарастырар болсақ, кириллицаны әлемнің 12 мемлекеті ғана пайдаланса, дүниежүзі халықтарының 80 пайызы латын әліпбиіне көшкен. Латын әліпбиінің таралу аймағының кеңдігіне байланысты оны – жаңа технологиялар мен ғаламтор тілі деп те атауымызға болады. А. Байтұрсынұлы: «Біздің заманымыз – жазу заманы: жазумен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман. Сондықтан сөйлей білу қандай керек болса, жаза білу керектігі одан да артық», - деген болатын. Расымен де, түркі әлемінің барлығы дерлік қолдап отырған әліпбиді қабылдау рухани жаңғырудың бір қадамы болып табылмақ. Осы тұста әліпби ауысуының рухани жаңғырумен байланысы қаншалықты деген сұрақ туындайды. Тілі жаңарған ұлттың рухы да жаңғырады бұл тұста нақты жауап болса керек. Жазу – әр елдің мәдениеті мен әдебиетінің дамуын көрсететін әлеуметтік және адамзаттың рухани байлығының көрсеткіші. Жазу болмаса, біздің өткеніміз жайлы да, болашақ жоспарымыз туралы ақпарат та сақталмас еді.

Латын әліпбиі мәселесі елімізде көтерілген күннен бері араға қанша жылдар салынса да өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазіргі таңдағы біздің қазақ тілі негізіндегі латын әліпбиімізде 32 әріп бар. Сонымен қатар, мәселе туындатқан ә, ө, ү, ш сынды әріптердің жазылуы мәселесі реттелді. Ал, әліпби ауыстырар кезеңдегі бір үлгіде бұл әріптер ае, ое, ие түрінде берілген болатын. Осы негізге сәйкес сөздерді қарастырар болсақ, «Өнер» сөзі - оeнер, «Үн» сөзі - иeн, «Әуез» сөзі – aeueз деп жазылатын болады. Бұл үлгіге тіл мамандары «екі дауысты әріп қатар келгеннен кейін қабылдау мен оқылуға қиындық тудырады және а әріпінің де е әріпінің де өзіндік оқылу ерекшеліктері бөлек», - деп пікір қалдырған болатын. Екі әріптің бірігуі тек дыбыстық

ерекшелік емес, мәтін арасындағы орны мен, сөйлемнің ұзақ жазылуына да алып келеді.

Ал қазіргі үлгідегі әліпбиде «ә» әріпі – а' (апострофы бар «а» әріпі) үлгісінде, «ө» әріпі – о' (апострофы бар «о» әріпі), «ү» әріпі – u' (апострофы бар «ү» әріпі), «ң» әріпі – n' (апострофы бар «н» әріпі), «ғ» әріпі – g' (апострофы бар «ғ» әріпі) таңбаларымен белгіленеді деп бекітілді. Осы негіздегі әріптер өздеріне сай үлгімен апостроф қою арқылы жазылу үлгісі бекітілді. Демек жоғарыда келтірген мысалға сәйкес «Өнер» сөзі – o'ner, «Үн» сөзі – u'n, «Әуез» сөзі – a'uez деп жазылатын болады.

Ал, «Ц» әріпі латын әліпбиіне ауысуы кезеңінде мүлдем алынып тасталса, «Х,Һ» әріптері «h» деп таңбаланса, «И,Й» әріптері екеуі де бірдей «I'» деп таңаланатын болды. Демек, «хат» сөзі – Hat, «Ине» сөзі – I'ne деп жазылатын болады.

Сонымен қатар, ш, ж, ч сынды әріптердің де қос дыбыс арқылы жазылуы үлгі ретінде көрсетілген болатын. Мысалы, «Шар» сөзі – Shar «Жас» сөзі – Zhas деп жазылады делінді. Қос дыбысты бұл тұста бізге байырғыдан таныс, қолайлы деп қолдаса да, ендігі бір үлгіде қазақ тілді негіздегі латын әліпбиінде бұл әріптер қосарланып емес апостроф арқылы белгіленетіні айтылды. Ол үлгіде «Шар» сөзі – S'ar «Жас» сөзі – Jas деп қысқартыла отырып, апострофпен жазылады. Міне, осындай 4 үлгідегі латын әліпбиі біраз талқылаулар мен қайта өзгертулерге ұшырағанына қарамастан алға жылжып, қоғамға етене енгізілуін доғарған емес.

Тарихқа үңіліп қарар болсақ, 1929-1940 жылдарда латын әліпбиін қолданып, сол негізде газет-журналдар басылып шығып, ғылыми деректемелермен қатар, көркем әдебиі шығармалар да сақталып отырған. Алайда, бұл жазу үлгісі кеңестік идеологияның жүргізілуіне кедергісін тигізгеннен кейін, қазақ халқын орыстандыру мақсатында тек сөйлеуін ғана емес жазу үлгісін де орыс мәдениетіне жақындатып, латын әліпбиінен кириллицаға ауыстырылған болатын. Бүгінде егемендік алғаннан кейінгі кезеңде өзіміздің төл жазуымыз латын қаріпіне көше бұл еліктеу емес жаңару екендігінің тағы бір дәлелі осы болса керек.

Жалпы алып қарағанда, екі тілдің бір мемлекетте қатарласа бір деңгейлі өмір сүруі мүмкін емес. Біздің қоғамдағы қазақ тілі мен орыс тілі де дәл осындай ахуалда. Ана тіліміз орыс таңбасымен жазылып отырған кезде, екі тілдің қай бірінің мәртебесі асқақтамақ? Қарапайым халықтың да өз тіліне қарағанда жат тілді меңгеру мен қолдануға деген ынтасы артпасына кім кепіл. Ал осы тұста, латын қаріпіне көшу – тілімізге жаңа рух берері анық. Осы себепті де ана тіліміздің тек әлемдік мәртебесі үшін ғана емес, өз арамызда да құрметінің артуы үшін латын әліпбиіне көшуіміздің маңыздылығы зор. Латынға көшіп кириллицадан бас тарту – Ресей мемлекетімен арақатынастың да әлсіреуіне алып келеді деген сөз емес. Әліпби жаңаруы – егемен елдің ішкі ұлттық мәдени мәселесінің шешілуі болып табылады.

Бүгінде, латын әліпбиінің нақты үлгісі бекітіліп, тіпті, осы бағыттағы жұмыстар да өз бастауын алды. Баспасөз беттерінде латын әліпбилі жазбалар мен өлең-шумақтары жарияланып, мемлекеттік орындар мен мекемелерде жаңа әліпбимен жаңашыл үлгідегі диктан жазу мен тілді дамыту бағытындағы іс-шаралар жиі ұйымдастырылуда. Сонымен қатар, қоғамның ең басты қозғаушы күші болып табылатын жастар да осы жаңашылдыққа үлкен үлес қосуда. Ғаламтор, әлеуметтік желілер мен өз қолөнер еңбектерінде латын әліпбиін қолдану арқылы көркемдеп, жаңа қаріпке жаңа серпіліс сыйлауда.

Қазіргі таңда, тіл мамандары мен ғалымдар ғана емес, қарапайым халық та латын әліпбиінің маңыздылығын, қажеттілігін түсініп, өз білімдеріне тағы бір жаңашылдықты енгізуге қарсылық білдірген жоқ. Біз жүйелі жоспар мен нақты мақсатты бағыт бойынша алға жылжып келеміз. Дәл осы қарқынмен жұмыс жасап, әрбіріміз тіліміз бен еліміздің дамуына кішігірім үлес қосып, бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығара атсалысар болсақ бағындырар белесіміз бен шыңымыз алда.

Әдебиет

1. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық сипаттағы мақаласы. 12.04.2017 ж.
2. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы. Әміржанова Н. Алматы, 2010 ж.
3. Қазақ тілінің емле ережелері / Төте оқу (№10-11) / Ауыл мұғалімі (№6)
4. Қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру туралы ғылыми зерттеу материалдары. Алматы, 2007 ж.

3 СЕКЦИЯ: ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / СЕКЦИЯ 3: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 691.33

РАСПОЗНАВАНИЕ РУКОПИСНЫХ ЧИСЛОВЫХ СИМВОЛОВ И СРАВНЕНИЕ МЕТОДОВ КЛАССИФИКАЦИИ

Абдрахманова А.О.
(*СКУ им. М. Козыбаева*)

Распознавание рукописных символов (Handwritten Character Recognition (HCR)) – это способность компьютера получать и переводить явный рукописный ввод через множество автоматизированных технологических систем. HCR можно разделить на три этапа: предварительная обработка, извлечение признаков и классификация (распознавание). HCR – это процесс преобразования отсканированных изображений рукописного текста в текст компьютерной обработки, такой как код ASCII. Он обычно используется для повышения скорости операций, уменьшения ошибок или шума в документах и уменьшения пространства для хранения бумажных документов. Это активная область исследований в области распознавания образов и систем обработки изображений. Вывод признаков – важная работа в системе распознавания символов. Его основная задача – получение конкретной информации от персонажа, чтобы минимизировать вариации внутри шаблона класса. Различия в стилях письма затрудняют задачу распознавания, что приводит к плохому результату процесса распознавания символов. HCR имеет множество приложений для сортировки почты, обработки банковских данных, чтения документов и распознавания почтовых индексов. Этап извлечения признаков используется для удаления избыточности из данных. Существует три типа признаков, на которых основаны методы извлечения признаков для распознавания символов: а) статистические признаки, б) структурные и в) признаки, основанные на преобразовании. Наиболее статистическими признаками, которые были использованы для представления символов, являются: а) зонирование б) проекция в) пересечения и расстояния [1].

Получение изображения – это начальная фаза системы распознавания символов. Это процесс преобразования документа в электронный вид. Обычно изображение используется в черно-белом виде с любым форматом, таким как JPEG, BMT, BMP и т.д. Получение изображений – это создание цифровых изображений. Оцифровка производит цифровое изображение, которое подается на фазу предварительной обработки.

Предварительная обработка – это следующая фаза системы распознавания текста. Она включает в себя удаление шума, бинаризацию, обнаружение ошибок, обнаружение/коррекцию перекоса, обнаружение краев и фильтрацию. В этой фазе образ ряда символов разлагается на под образы индивидуального характера. Для определения границ сегментации символов, слов и строк сегментация является важной частью системы HCR. Для сегментации выполняются следующие шаги: i. Текст сегментируется на строки. ii. Строки делятся на слова. iii. Слова делятся на символы.

Существует два типа сегментации:–

i. Внешняя сегментация – Это сегментация, при которой может быть произведено разделение различных единиц письма.

ii. Внутренняя сегментация – В этом типе сегментации образ продолжающихся символов разбивается на под образы отдельных символов.

Метод извлечения признаков и классификации признаков играет наиболее важную роль в системе распознавания. Этап извлечения признаков помогает устранить избыточность данных. Существует несколько методов извлечения признаков, таких как статистические и структурные признаки. Этап классификации – это часть принятия решений в системе распознавания, и признаки, извлеченные из методов извлечения, используются для идентификации символов.

Точность распознавания изображения зависит от чувствительности выбранных признаков и типа используемого классификатора. Самые ранние оптические системы распознавания символов не были компьютерами, но механические устройства, способные распознавать символы, имеют очень низкую скорость и низкую точность. В 1951 году М. Шеппард изобрел считывающее устройство и робота GISMO, которое можно считать самой ранней работой по современному распознаванию текста. GISMO может читать музыкальные ноты, а также слова на печатной странице один за другим. Однако он может распознавать только 23 символа. Дж.Рэйнбоу в 1954 году изобрел машину, которая может читать прописные английские буквы, напечатанные на машинке, по одному в минуту. В течение 60-х и 70-х годов на эту тему было предпринято не так уж много исследовательских усилий. Единственные разработки были направлены на правительственные учреждения и крупные корпорации.

Ниже приведены работы, выполненные по распознаванию рукописных символов: Kai-ping Feng, Fang Yuan (2013) извлекли гистограмму направления градиента (HOG) признаков жестов, затем для обучения этих векторов признаков используются машины опорных векторов. Экспериментальные результаты показывают, что методы извлечения признаков HOG и многомерной классификации SVM имеют высокую скорость распознавания, а система обладает лучшей устойчивостью к освещению[4].

J. Pradeep, E. Srinivasan и S. Himavathi (2012) реализовали нейросетевую систему распознавания. Они использовали три топологии нейронных сетей (NN), такие как нейронная сеть обратного распространения, сеть ближайших соседей и сеть радиальных базисных функций для одного и того же обучающего набора данных. Производительность каждой сети сравнивается и оптимизируется количество нейронов в скрытом слое, которое не зависит от начального значения. Они пришли к выводу о сочетании стандартной техники извлечения признаков с обратным распространением подачи вперед.

R. Ramanathan, S. Ponmathavan, N. Valliappan L. Thaneshwaran, Arun. S. Nair and Dr. K.P. Soman (2009) предложили методику распознавания английских и тамильских оптических символов с использованием фильтра Габора и машины опорных векторов. Этот метод работает для 6 английских шрифтов и 12 тамильских шрифтов. С увеличением числа итераций происходит увеличение точности, и после нескольких итераций достигается хорошая точность. По сравнению с другими существующими системами этот подход оказывается более эффективным и надежным для оптического распознавания символов. Продолжается дальнейшая оптимизация алгоритма и разработка двигателя.

Andreas Starzacher, Bernhard Rinner (2008) оценивают k-nearest neighbor (KNN), линейный и квадратичный дискриминантный анализ для встроеного онлайн-слияния функций, что повышает высокие ограничения на вычислительные ресурсы и время. Эти алгоритмы реализованы на архитектуре multisensor data fusion (MSDF) и применяются для мониторинга дорожного движения, т. е. различения транспортных средств с помощью распределенных графических, акустических и лазерных датчиков.

Полученные результаты очень подходят для дальнейшего использования, особенно LDA и QDA для встроенного онлайн-слияния на уровне функций. Cha-Sup Jeong и Dong-Seok Jeong (1999) представили метод распознавания рукописных цифр. Этот метод распознавания основан на информации о контуре и дескрипторах Фурье. Предлагаемый метод делится на три этапа: предварительная обработка, извлечение признаков и классификация. На первом этапе предварительной обработки мы извлекаем контуры изображения inputdigit и отделяем внешний и внутренний контуры от изображения. Во-вторых, мы извлекаем объекты из внешнего контура и используем их для построения стандартных моделей.

У нас есть два основных шага для распознавания любого символа из изображения: один – это извлечение признаков, а другой – классификация символов.

На этом этапе распознавания символов фиксируются основные характеристики изображения, и это самый важный этап. Есть две важные проблемы, которые должны быть отсортированы, а именно извлечение объектов и выбор объектов. Программисты могут вручную определить свойства, которые они считают важными. Исследователи использовали несколько методов извлечения признаков для рукописных символов.

Для метода извлечения признаков мы используем два метода: Гистограмма Градиентного (HOG) дескриптора признаков является одним из успешных признаков для обнаружения и распознавания объектов. Основная идея, лежащая в основе дескрипторов HOG, заключается в том, что с помощью распределения величины и ориентации локальных градиентов можно охарактеризовать внешний вид и форму локального объекта в изображении. Дескриптор HOG можно вычислить, разделив исходное изображение на более мелкие связанные зоны, называемые ячейками, и для каждой ячейки собрав 1-D гистограмму ориентации краев или направлений градиента для пикселей внутри ячейки. Комбинация этих гистограмм представляет собой дескриптор. Локальные гистограммы можно нормализовать по контрасту, вычисляя меру интенсивности в большей области изображения, называемой блоком, а затем используя это значение для нормализации всех ячеек внутри блока для повышения точности. При освещении или затенении результаты этой нормализации более инвариантны к изменениям. В этом исследовании мы установили размер ячейки 8×8 , в котором она разделена и извлечена 9-мерная HOG из каждой ячейки [4].

Анализ главных компонент (PCA) – это математическая процедура, которая использует преобразование для преобразования набора наблюдений возможных коррелированных признаков в набор значений некоррелированных признаков, называемых главными компонентами. Этот метод полезен, когда большое количество переменных не включает в себя эффективную интерпретацию отношений между различными признаками. Уменьшая число переменных, можно интерпретировать из меньшего числа объектов, а не из большого числа объектов. Рассмотрим, что существуют P функций для системы распознавания рукописных символов. На следующем шаге вычисляется симметричная матрица S ковариации между этими признаками. Теперь собственные векторы вычисляются U_i ($i = 1, 2, \dots, P$) и соответствующие собственные значения Δ_i ($i = 1, 2, \dots, P$). Из этих P собственных векторов выбираются только j собственных векторов, соответствующих большим собственным значениям (также называемым главными компонентами). Собственный вектор, соответствующий более высокому собственному значению, описывает более характерные черты. Используя эти собственные векторы j , извлечение признаков осуществляется с помощью PCA.

Для классификации изображений мы использовали три алгоритма:

1) KNN: классификация K -ближайших соседей – это очень простой и хорошо известный метод, который был широко изучен. В генеративной работе Cover все

решающие правила ближайшего соседа подробно объясняются. Согласно этой работе, для любого числа классов вероятность ошибки правила ближайшего соседа имеет в два раза большую Байесовскую вероятность ошибки в качестве своего супремума. Следовательно, можно сделать вывод, что половина всей необходимой информации содержится в ближайшем соседе для целей классификации (в бесконечном наборе выборок). Производительность KNN определяется двумя факторами. Во-первых, очень важно найти подходящий k , что является нетривиальной задачей. Принятие оптимального k из одного приложения в другое практически невозможно.

Второй фактор, влияющий на производительность, – это метрика расстояния. Существует множество подходов, найденных в литературе для повышения производительности алгоритмов KNN.

KNN дает эффективные показатели классификации применительно к большим наборам данных. Для онлайн-слияния KNN может быть применен только к относительно небольшим учебным наборам из-за высоких вычислительных усилий при вычислении расстояний. Поэтому KNN не подходит для критических систем реального времени, если задействованы огромные обучающие выборки.

2) SVM: Машина опорных векторов – это контролируемый тип алгоритма машинного обучения, в котором дается набор обучающих примеров, каждый из которых принадлежит к одной из многих категорий, алгоритм обучения SVM строит модель, которая предсказывает категорию нового примера. SVM обладает более высокой способностью к обобщению задачи, что является основной целью статистического обучения.

Простая модель для представления техники машины опорных векторов. Модель состоит из двух различных паттернов, и цель SVM состоит в том, чтобы разделить эти два паттерна. Модель состоит из трех различных линий. Линия, имеющая $w \cdot x - b = 0$, известна как граница разделения или маргинальная линия. Линии $w \cdot x - b = 1$ и $w \cdot x - b = -1$ – это линии по обе стороны от линии поля. Эти три линии вместе образуют гиперплоскость, которая разделяет данные паттерны, а паттерн, лежащий на краях гиперплоскости, называется опорными векторами. Перпендикулярное расстояние между линией границы и краями гиперплоскости называется границей. Одной из целей SVM для точной классификации является максимизация этого запаса для лучшей классификации. Чем больше значение маржи или перпендикулярного расстояния, тем лучше процесс классификации и, следовательно, меньше вероятность возникновения ошибки.

Основная цель SVM – максимизировать маржу гиперплоскости (то есть расстояние от гиперплоскости до ближайшей точки каждого паттерна), чтобы она могла точно классифицировать данные паттерны, то есть чем больше размер маржи, тем правильнее она классифицирует паттерны.

Уравнение, показанное ниже, является представлением гиперплоскости: гиперплоскость, $aX + bY = C$ (iii)

Основная идея гиперплоскости, объясняющая, как это выглядит, когда два различных паттерна разделены с помощью гиперплоскости в трехмерном пространстве. В основном эта плоскость состоит из трех линий, которые разделяют два различных паттерна в трехмерном пространстве, в основном маргинальную линию и две другие линии по обе стороны от маргинальных линий, где расположены опорные векторы.

Для нелинейных сепарабельных паттернов данный паттерн путем отображения его в новое пространство обычно является пространством более высокой размерности, так что в пространстве более высокой размерности паттерн становится линейно сепарабельным. Данный паттерн может быть отображен в пространство более высокой размерности с помощью функции ядра $\Phi(x)$, то есть $x \rightarrow \Phi(x)$

Выбор различных функций ядра является важным аспектом в классификации на основе SVM, обычно используемые функции ядра являются ЛИНЕЙНЫМИ, ПОЛИ, RBF и СИГМОИДНЫМИ. Например: уравнение для полиядерной функции задается следующим образом: $K(x, y) = \langle x, y \rangle^p$ (iv)

Различные функции ядра создают различные отображения для создания нелинейных поверхностей разделения. Еще одним важным параметром в SVM является параметр C. Различия в стилях письма затрудняют задачу распознавания, что приводит к плохому результату процесса распознавания символов. HCR имеет множество приложений для сортировки почты, обработки банковских данных, чтения документов и распознавания почтовых индексов. Этап извлечения признаков используется для удаления избыточности из данных.

Он также называется параметром сложности и представляет собой сумму расстояний всех точек, находящихся на неправильной стороне гиперплоскости. В основном сложность заключается в количестве ошибок, которые могут быть проигнорированы в процессе классификации. Но ценность процесса классификации не может быть не слишком высокой, не слишком низкой. Если значение параметра сложности слишком велико, то производительность классификации низкая, и наоборот.

Основной принцип работы машины опорных векторов заключается в том, что заданный набор независимых и одинаково распределенных обучающих выборок $\{(x_i, y_i)\}_{i=1}^N$, где $x_i \in \mathbb{R}^d$ и $y_i \in \{-1, 1\}$, обозначают вход и выход классификации. Цель состоит в том, чтобы найти гиперплоскость $w^T x + b = 0$, которая точно разделяет два разных образца [3].

3) NN: Нейронная сеть также называется искусственной нейронной сетью. Это биологическая модель, основанная на структуре и функциях Биологических нейронных сетей. Данные или информация, проходящие через сеть, влияют на структуру искусственной нейронной сети. Поскольку Нейронная сеть узнает из своего окружения и своего прошлого опыта, что такое же неправильное состояние происходит в будущем, она уже даст соответствующее решение для этого. Нейронная сеть полезна по-разному.

Нейронная сеть в основном состоит из набора параллельных и распределенных процессорных блоков, называемых узлами или нейронами, эти нейроны связаны между собой посредством однонаправленных или двунаправленных связей, размещая их слоями. Основной единицей нейронной сети является нейрон, он состоит из N входов в сеть, представленных $x(n)$, и каждый вход умножается на вес соединения, который представлен $w(n)$. Произведение входного сигнала и веса просто суммируется и подается через передаточную функцию (функцию активации) для получения результата (выхода). Базовая модель нейрона часто известна как узел или единица. Он получает входные данные от некоторых других блоков или может быть от внешнего источника. Каждый вход имеет соответствующий вес w , который может быть преобразован таким образом, чтобы моделировать синаптическое обучение. Блок вычисляет некоторую функцию f взвешенной суммы его входов. Его выход, в свою очередь, может служить входом для других блоков. Взвешенная сумма называется чистым входом в единицу i , часто записываемым как net_i . Вес от единицы j до единицы i обозначается как ww_{ij} . Функция f – это функция активации устройства. В простейшем случае это функция идентичности, а выход блока – это только его чистый вход. Это называется линейной единицей.

Литература

1. Sukhpreet Kaur, Simpel Rani, "A survey on feature extraction and classification techniques for character recognition of Indian scripts", International Journal of Engineering Sciences, pp. 122–131, June 2016.
2. Н.К. Гарге, Д-р Л. Каур и д-р М. Джиндал, "Распознавание автономного рукописного хинди-текста с использованием SVM", Международный журнал обработки изображений (IJIP), Том 7, 2013.

3. Сатти Д.А. Офлайн Урду Насталик OCR для печатного текста с использованием аналитического подхода. MS thesis report Quaid-i-Azam University: Islamabad, Pakistan. pp. 141, 2013.
4. Kai-ping Feng, Fang Yuan, "Static hand gesture recognition based on HOG characters and support vector machines" Instrumentation and Measurement, Sensor Network and Automation, pp. 936–938, Dec. 2013.

УДК 004.415.28

СИСТЕМА АВТОМАТИЗАЦИИ УЧЕТА ЗАКАЗОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РЕКЛАМНОГО АГЕНТСТВА

Акишев А.А.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Для систематизации работы любого предприятия, прежде всего, необходимо организовать учет заказов и клиентов. Ведение учета заказов лучше всего автоматизировать, уходя от неактуальных ручных методов. Автоматизированные системы учета заказов в первую очередь должны охватывать весь процесс работы от момента заявки до окончания работ по их выполнению. Немаловажен также учет выполненных заказов, который позволяет выводить статистику и делать анализ.

Актуальность использования систем учета заказов в рекламном агентстве связана с тем, что традиционные методы ведения учета заказов на бумажных носителях или в Excel не способны обеспечить эффективную работу предприятия, поскольку передача информации от сотрудника к сотруднику происходит с большими временными издержками. Потеря временных ресурсов при передаче информации увеличивает время обработки заказа (от принятия до сдачи) и уменьшает количество заказов, выполняемых в единицу времени, что соответственно влияет на доходность предприятия. Целью системы учета заказов является отслеживание заказов на всех этапах обработки в режиме онлайн. Это позволяет сократить время выполнения одного заказа за счет своевременной поставки необходимой информации сотрудникам.

В качестве объекта автоматизации выступает рекламное агентство «Amedia». Рекламное агентство относится к субъектам малого бизнеса. Форма собственности – ИП. Количество работников – до 15 человек. Основная деятельность предприятия заключается в разработке и производстве рекламной продукции:

- широкоформатная печать на баннере, самоклеящейся пленке, холсте и др.;
- изготовление световых и не световых вывесок, объемных букв, коробов;
- изготовление стендов, табличек, указателей и прочих декоративных элементов.

Предприятие условно состоит из двух подразделений: фронт-офиса и производственного цеха. Во фронт-офисе работает несколько дизайнеров, которые напрямую взаимодействуют с клиентами. В производственном цехе происходит непосредственно производство рекламной продукции. Фронт-офис и цех располагаются в разных зданиях, географически удаленных друг от друга.

При анализе деятельности предприятия была обнаружена основная проблема в виде потери временных ресурсов сотрудников на неэффективные и ненужные работы, например:

- дизайнер, совмещающий должность администратора, тратит много времени на звонки и переписку для уточнения текущего статуса того или иного заказа и координации работы фронт-офиса и цеха, отвлекая тем самым и себя, и сотрудников цеха;

- работа с документацией в разном программном обеспечении: большое обилие файлов разных форматов затрудняет их поиск и работу с ними;
- создание отчетов о количестве заказов, их типе и т. д.

В качестве решения проблем предприятия, разработана и внедрена информационная система для частичной автоматизации деятельности рекламного агентства.

Система автоматизации учета заказов деятельности рекламного агентства представляет собой интернет-приложение. Ключевыми функциональными возможностями данного приложения являются:

- создание «карточки» заказа;
- присвоение заказу определенного статуса в зависимости от того, на каком этапе находится заказ;
- добавление комментариев с возможностью прикрепления любых типов файлов;
- расширенный поиск заказов с фильтрацией результатов;
- создание, просмотр и редактирование «карточек» клиентов;
- управление учетными записями пользователей и т. д.

Доступ к возможностям системы предоставляется только после успешной процедуры авторизации. Данная система доступна только для действующих сотрудников рекламного агентства, и соответственно не предполагает самостоятельную регистрацию новых пользователей. Для каждого сотрудника учетная запись создается системным администратором, который также может отключить учетную запись.

Интернет-приложение состоит из 5 основных разделов: «Главная», «Заказы», «Клиенты», «Аналитика», «Пользователи».

В первую очередь авторизовавшийся пользователь попадает на главную страницу. На главной странице в виде логических блоков располагается краткая информация о текущем состоянии заказов, например, о количестве заказах, находящихся на разных этапах выполнения. В блоке «Срочные заказы» содержится информация о заказах, дедлайн которых уже наступил или наступит в течение трех дней. Блок «Последние комментарии» содержит десять последних комментариев пользователей, добавленных ко всем заказам.

Основным разделом интернет-приложения является раздел «Заказы». В этом разделе в виде таблицы отображается краткая информация о текущих выполняемых заказах агентства. Раздел «Заказы» в соответствии с рисунком 1.

#	Дата заказа	Дедлайн	Услуга	Клиент	Статус	Последнее изменение	Исполнитель	Действие
23	26.03.2021	10.04.2021	Печать на баннере	АО Технодом	Новый	26.03.2021 21:28	Камила	i ✎
22	26.03.2021	01.04.2021	Печать на баннере	Настя Кутузова	Новый	26.03.2021 21:23	Камила	i ✎
21	26.03.2021	30.03.2021	Печать визиток	ООО Ролс	На монтаже	26.03.2021 21:18	Алмас	i ✎
19	23.03.2021	26.03.2021	Печать на холсте	ИП Иванов	На монтаже	24.03.2021 00:28	Анна	i ✎
18	23.03.2021	27.03.2021	Печать на баннере	ООО Велта	Разработка дизайна	23.03.2021 23:22	Анна	i ✎
17	23.03.2021	30.03.2021	Печать на баннере	Алмас	Разработка дизайна	23.03.2021 23:14	Алмас	i ✎
16	22.03.2021	27.03.2021	Печать на баннере	ООО Велта	На согласовании	22.03.2021 23:54	Анна	i ✎
12	20.03.2021	11.04.2021	Печать на баннере	Ерлан Жапаров	На согласовании	21.03.2021 02:39	Ерлан	i ✎
11	20.03.2021	30.03.2021	Печать на холсте	Алмас	Новый	21.03.2021 02:22	Алмас	i ✎
10	20.03.2021	31.03.2021	Печать на баннере	ООО Велта	Новый	21.03.2021 02:13	Алмас	i ✎
9	17.03.2021	31.03.2021	Печать на холсте	ООО Велта	Разработка дизайна	23.03.2021 07:18	Ерлан	i ✎

Рисунок 1. Раздел «Заказы»

Таблица содержит следующие поля:

- ID – уникальный номер заказа;
- дата заказа – дата, когда заказ был добавлен в базу, устанавливается автоматический;
- дедлайн – предельная дата, к которой заказ должен быть выполнен и сдан заказчику;
- услуга – наименование услуги, который предоставляет агентство;
- клиент – заказчик услуги. Выбирается из списка уже имеющихся в базе данных;
- статус – показывает на каком этапе выполнения находится заказ;
- последнее изменение – дата и время последнего изменения данных о заказе;
- исполнитель – автоматический указывается пользователь, внесший последние изменения в заказ;
- действие – содержит кнопку просмотра и редактирования заказа.

Для поиска заказов применяется фильтр, который позволяет задавать конкретное значение, определенный набор или диапазон значений некоторых полей.

Также в данном разделе имеется кнопка добавления нового заказа и кнопка просмотра архивных заказов, имеющих статус «Завершен» или «Отменен».

При просмотре заказа отображается также краткая информация о клиенте и полное описание заказа. К каждому заказу возможно добавить комментарий и прикрепить файл любого типа. При изменении статуса заказа автоматический добавляется комментарий с указанием данных сотрудника и даты внесения изменений.

Раздел «Клиенты» в виде таблицы отображает всех клиентов, хранящихся в базе данных. Таблица содержит следующие поля:

- ID – уникальный номер клиента;
- наименование – фирменное наименование юридического лица, либо фамилия и имя физического лица;
- юридический адрес – адрес расположения офиса;
- IBAN-счет – банковский номер счета;
- телефон и e-mail – контактная информация для связи с клиентом.

В этом разделе также можно добавить нового клиента в базу данных или изменить данные уже существующего.

Раздел «Аналитика» содержит в себе некоторые виды отчетов по заказам, статистику за разные периоды, данные по постоянным клиентам и т. д. Вся информация представлена в виде схем и графиков.

Раздел «Пользователи» позволяет просматривать всех зарегистрированных в системе пользователей, их контактную информацию, фотографию и т. д. У каждого пользователя имеется определенный уровень доступа в интернет-приложении в зависимости от занимаемой им должности. Также, у каждого пользователя есть статус, который может принимать значения «Активен» или «Отключен». В случае если статус «Отключен», пользователь не сможет пройти процедуру авторизации.

Таким образом, интернет-приложение учета заказов позволяет уменьшить время обработки заказов, поскольку все заказы отслеживаются в режиме онлайн. Решена проблема потери временных ресурсов сотрудников на ненужные действия. Прекращена «потеря» заказов из-за отсутствия бумажного документооборота. Улучшена система создания различного рода отчетов и выгрузка статистики по заказам. К тому же, данная система учета заказов масштабируема, есть возможность создание и подключение дополнительных модулей. Также, данная система способна адаптироваться под другие виды деятельности, где существуют процессы обработки заказов.

Литература

1. Хорнгрен Чарльз Т. Управленческий учет М.: Питер, 2005.
2. Калянов Г.Н. Консалтинг при автоматизации предприятий: Подходы, методы, средства М.: НПО "СИНТЕГ", 1997.
3. Вендров А.М. Проектирование программного обеспечения экономических информационных систем М.: «Финансы и статистика», 2000.
4. Елиферов В.Г., Репин В.В. Бизнес-процессы: регламентация и управление М.: ИНФРА-М, 2004.
5. Маклаков С.В. Создание информационных систем с All Fusion Modelling Suite М.: Диалог-МИФИ, 2003.
6. Калянов Г.Н. Теория и практика реорганизации бизнес-процессов М.: СИНТЕГ, 2000.

ӘОЖ 37.01.011

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ МОТИВАЦИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бейсенбекова Г.Б., Нургазы М.У.

(Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті)

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы желтоқсандағы № 988 қаулысымен бекітілген: Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқытуды қамтамасыз ететін педагогикалық кадрларды дайындау сапасын көтеру көзделді [1]. Қазақстандағы заманауи Болондық білім беру жүйесі экономикадағы, технологиядағы және қоғамдағы өзгерістерді талдай отырып, оған білім берудің мазмұны мен оқыту әдістерін бейімдеп отыр. Осы жүйе ауқымындағы студенттердің кәсіби іс-әрекетін кәсіптендіруде маңызды орын алады.

«Студент» термині латын сөзінен шыққан, ынтамен жұмыс жасайтын, әртүрлі іс-әрекеттермен шұғылданып, білім алуға ұмтылатын адам. Б.Г. Ананьевтің пайымдауынша, студенттік шақ адамның негізгі әлеуметтік потенциалы даму үшін сензитивті кезең болып табылады. Жоғары білім адамның психикасына, оның тұлғалық дамуына үлкен әсерін тигізеді. Жоғары оқу орнында оқыған кезде, барлық қолайлы жағдай жасалса, студенттерде психиканың барлық деңгейінің дамуы қарқынды жүреді. Ол адамның ақыл-ойының бағытын анықтайды, яғни тұлғаның кәсіби бағыттылығын сипаттайтын ойлау жүйесін қалыптастырады. Студенттердің таңдаған мамандығы бойынша кәсіби іс-әрекеті кәсіби мотивацияның сапалы құрамы мен жалпы құрылымын анықтай отырып өзгеру үрдісін туғызады, сөйтіп, болашақ студенттің құзыреттілігінің қалыптасуына ықпал етеді. Алайда, үздіксіз білім алу жүйесінде кәсіби мотивтерді дамыту мен тұлғаның мүмкіндіктерін өзіндік дайындық пен сәтті оқыту негізінде өте маңызды орын алатыны көпшілікпен бағаланған.

Мотивациялық аумақ өзгерістері тұлғаның жаңа қалыптасу кезеңі барлық жасқа тән. Л.И. Божовичтің пікіріне сәйкес, адамның мотивациялық даму процесі тұлғалық қалыптасудың орталығы [2]. Сонымен қатар, баланың әлеуметтік қажеттілік дамуын, оның мотивациялық аумағын қиындату мен дамуға итермелейлін екі топқа бөліп қарастырады. Бірінші топ, баланың қоршаған ортамен өзара қатынасының өзгерісі, әртүрлі жасқа байланысты туындайтын қажеттіліктер, оған қоса үлкендердің де өмір дағдысының өзгерістеріне байланысты қажеттіліктерінің ауысуынан құрылады. Қажеттіліктерді құраудың басқа жолы, жаңа формаларды игеру, адамға үйреншікті қажеттілікке айналатын іс-әрекеттер мен қызмет тәсілдері.

Дегенмен де оқуды құрайтын студенттік мотивацияларды, кәсіби педагогикалық бағыт, кәсіби мүдде мен кәсіби мотивациялар ретінде қарайды. Мотивация жалпыпсихологиялық тұрғыда әрекетке саналы түрдегі ішкі ұмтылысы. «Мотивация саласы» ұғымымен тұлға белсенділігінің барлық ынталану көздері бірігіп, оған келесі компенеттері кіреді: қажеттіліктері, мүдделері, ұмтылыстары, сенімдері, ынталандырулары, идеалдары, сондай-ақ мінез-құлықтың әлеуметтік рөлдері, нормалары, ережелері, стереотиптері, өмірлік құндылықтары мен мақсаттары, тұтастай алғандағы дүниетанымдық бағдарлануы [3].

Кәсіби мотивтер мамандық таңдау кезіндегі дайындық мәселелер шеңберінде де зерттелінеді. Олардың қатарында педагогикалық, кәсіби айқындалу мен мамандыққа деген көзқарас, кәсіби ойдың қалыптасуы, жоғары оқу орындарындағы оқу процесіндегі кәсіби жақындылықтың дамуы кіреді. Кәсіби мотивтерді, студенттердің оқу іс-әрекетіне әсер ететін, танымдық немесе басқа да процестердің жекелеген компоненттерін жеделдететін, қызығушылықтарды және бағыт- бағдарлы фактор ретінде қарастырады. Бірақ та, бұл зерттеулерде кәсіби мотивтердің мәселелері жеке болып қалады. Қандай да бір жағдайда жоғары оқу орны оқуындағы кәсіби мотивтер дамуының бірнеше зерттеулерде кеңінен қарастырылған. Үлгерімі жоғары студенттерде оқу іс-әрекетіне қатысты танымдық және кәсіби мотивтер үлесі басым, керісінше үлгерімі нашарларда сыртқы утилитарлы мотивтер басымдыққа ие болады. Кәсіби мотивацияның көпдеңгейлі және көпөлшемді жүйесі ішінде кәсіби бағыт ерекшеленеді. Мазмұнына және деңгейіне сәйкес жалпы оқу мотивацияларының төрт түрімен сипатталады. Олар: мамандыққа, оқу іс-әрекетіне, оқу үдерісіне және үйренудегі тәртіпке деген қатынас. Көпдеңгейлік мотивтердің қандай да бір құрылымды оқу үдерісіне тиімділігін әсер ету деңгейін көрсетеді. Студенттердің кәсіби мотивацияларының қалыптасуына ерекеше әсер ететін ол студенттердің танымдық әрекетінің ұйымдастырылуы мен басқарылуы. Танымдық әрекет студенттер үшін маңызды кәсіби қалыптасудағы мотивтерді құрау мүмкіндігінің аймағы [4].

Кәсіби бағыттылықтың негізгі құраушы сипаттамалары ретінде студентте кәсіби доминанттылық пен әлем образын қалыптастыру, өзін кәсіби әрекет субъектісі ретінде қарастыру жатады. Сонымен, танымдық бағыттың қалыптасудың маңызды дереккөзі ретінде студент үшін таңдалған мамандықтың спецификасы, көпаспектілі, бірдей емес, ұзақ қалыптасатын білім негізіндегі кәсіби мотивтер жиынтығы жатады. Студенттердің өздерінің мамандықтарына оң көзқарас білдіретін кәсіби бағыттылықтың қалыптасуы және оны игеруі, арнайы оқыту негізінде, студенттердің жүйелі жаттығу жасау негізінде, модельді педагогикалық жағдайға қатысу процесі және практикалық сабақтарда маңыздылығы жағынан кәсіби саналатын тапсырмаларды шешуі.

Сондай-ақ тұлғаның ішкі құрылымының байлығы көп жағдайда адамның іс-әрекетіне байланысты, іс-әрекет оның негізгі бағыттылығын анықтайды. Кәсіби іс-әрекет тұлғаның дамуына үлкен әсерін тигізіп қана қоймай, адамның саналы өмірінің үш бөлігінің екеуін құрайды. Кәсіби іс-әрекет тұлғаның көптеген әлеуметтік іс-әрекеттері түрлерінің ішінде ерекше маңызға ие. Жоғары оқу орындарында студенттерінің кәсіби және тұлғалық дамуы, оқытудың табыстылығы, сондай-ақ оларды кәсібилендіру және әлеуметтендіру жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін студенттің білім беруді қалыптастыруды қамтамасыз ететін кәсіби іс-әрекетке деген ынтасының деңгейіне байланысты болады, студенттердің кәсіби және тұлғалық құндылық бағдарына сай келеді. Білім беру жүйесіндегі студенттердің оқу қызметіне шартты түрде кәсіби мотивация дегеніміз – санада көрінетін, ынталандыратын және бағыттауын әрекеттер болашақ кәсіби біліммен байланысты білім алуға деген тұлға іс-әрекетімен құрылады.

Кәсіби мотивация кәсіпқойлық пен тұлғаның ішкі қозғаушы факторы ретінде көрінеді, өйткені тек оның жоғары даму деңгейінің негізінде кәсіби білім мен жеке мәдениеттің тиімді қалыптасуы мүмкін. Бұл ретте кәсіби қызметтің уәждері деп жеке тұлғаның өзекті қажеттіліктерінің (жоғары білім алу, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тану, кәсіби даму, әлеуметтік мәртебесін арттыру және т.б.) оқу тапсырмаларын орындау және оны оқуға ынталандыру арқылы алдағы кәсіби қызметті көрсетеді. Бірқатар негізгі қажеттіліктерді атап өтуге болады – жеке тұлғаның уәждері студент: демалу қажеттілігі, негізгі физиологиялық қажеттіліктер, материалдық ынталандыру, әлеуметтік жеңілдіктер [5]. Студент туралы теориялық мәліметтерге сүйене отырып, мотивацияны дамытатын микроорта жағдайлары мен факторларын атап өтуге болады студенттің оқу саласындағы кәсіби іс-әрекетіне:

- 1) еңбектің физикалық жағдайлары;
- 2) гигиеналық жағдайлар;
- 3) дизайн, эстетика;
- 4) оқу үдерісін қамтамасыз етудің материалдық-техникалық базасы.

Шын мәнінде, оқу орнының міндеттері аталған факторларды басқару, жеке тұлғаның жан-жақты кәсіби дамуы үшін маңызды аспектілерді қамтамасыз ету, сондай-ақ болашақ мамандардың кәсіби қызметіне бейімделуі үшін тиімді ұйымдастыру болып табылады. Кәсіби өзін-өзі өзектендіру және жеке тұлғаны қалыптастыру оқытудың барлық сатыларында өзін-өзі талдау рәсімдері арқылы жүзеге асырылады мінез-құлық, тұлғаның психологиялық қасиеттері, саналы кәсіби даму, болашақ кәсіби қызметтегі мансаптық өсу мәселелері.

Әр түрлі өзара байланысты дағдыларды қалыптастырудағы басты рөл тұлғаның кәсіби өзін-өзі тануының мотивациялық компонентін деректерімен байланысты, қамтиды:

- 1) «қажеттілік – мотив – мақсат» жүйесінің ішкі байланысын талдау;
- 2) әлеуметтік тапсырыспен келісу мотивтері мен қажеттіліктеріне субъектілік жүйесін қайта құру.
- 3) қажеттіліктер мен мотивтердің жаңа субъективті жүйесін түсіну;
- 4) субъектілік жоспарда әлеуметтік топтан тәуелсіздігі;

Қажеттілік өзінің қанағаттануын көрсетеді, сондықтан студенттердің белсенділігін туындауына ынтасы, талабы, эмоциялық жағдайлар әсер етеді [6]. Қажеттілік саналы және саналы емес түрде болуы мүмкін. Жақсы маман болуға деген ынтасы, оқу пәндерін дұрыс қабылдау, эрудитті және мәдениетті адам болу үшін оның саналы рухани мен күнделікті қажеттіліктерінен туындайды.

Осылайша, психологиялық тұрғыдан сипаттайтын мамандарды кәсіби даярлау тұжырымдамасы үшін, студенттің жеке басының кәсіби жоспарды құру, қоғам алдында белгіленген міндеттерді қабылдау, болашақ кәсіби іс-әрекеті дамыту бойынша өзіндік жұмысын ұйымдастыру. Кәсіби мотивацияны дамыту мәселесін шешудің маңызды салдары жоғары мектеп білімалушысы - болашақ бакалаврлардың ұйымдастыру және атқару салаларында инновациялық технологияларды қолдануға мүмкіндік беретін дәстүрлі өндірістік және технологиялық мәселелерді шешуге арналған шешімдер, қызметтің шығармашылық өнімдерін жасау, командада жұмыс істеу. Жүйелік - белсенді тәсілді қолдану кәсіби құзыреттілігін және білім, білік, дағдысын түрлендіруге ықпал етеді, оларсыз кәсіби өсу мен мансаптың болуы мүмкін емес.

Т.В. Кудряцев адамның кәсіби дамуының төрт стадиясын бөліп қарастырды: кәсіби бағдарланудың пайда болуы мен дамуы, кәсіптік оқыту, кәсіптік бейімделу, тұлғаның өз бетімен еңбек етуін жүзеге асыруымен байланысты.

Қорыта келгенде кәсіби қызметті атқарушы тұлғаның кәсіпкерлік құрылымындағы мотивациялық аймағының бірнеше маңызды және ерекше қызметтері

бар, яғни әрбір адамның өмірінің ерекше бөлігін қамтитын мамандығын таңдауына мүмкіншілік береді, белгілі бір кәсіптік салаға тұрақты түрдегі қызығушылықты қалыптастырады; кәсіби тұлғаның ерекше маңызды қасиеттерінің динамикалық түрде дамуына мүмкіндік береді және қамтамасыз етеді; кәсіби тұлғаның өз кәсіби саласында кәсіпқойлық деңгейінде өсуіне байланысты ынталандырушы қызмет атқарады.

Әдебиеттер

1. <http://adilet.zan.kz/>
2. Бакшаева Н.А., Вербицкий А.А. Психология мотивации студентов. - Москва, 2006. 368 с.
3. Ахтаева Н.С., Абдигабарова А.И., Бекбаева З.Н. Басқару психологиясы. Оқу құралы. - Алматы, 67-68 б.
4. https://mgimo.ru/upload/iblock/5bc/Pityukov%20Vorobyeva_%20article.pdf
5. Вербицкий А.А., Платонова Т.А. Формирование познавательной и профессиональной мотивации студентов. - Москва, 1986. – 326 с.
6. Бурдина Е.И., Булекбаева С.Е. Жоғары мектеп психологиясы. – Павлодар: Кереку, 2010. – 176 б.

УДК 004.415.28

РАЗРАБОТКА WEB-САЙТА ПО УПРАВЛЕНИЮ ГРУЗОПЕРЕВОЗКАМИ

Быков А.В.

(СКУ им. М.Козыбаева)

Актуальность данного проекта обусловлена отсутствием автоматизации процессов, которые могут увеличить доход предприятия. Вопреки развитию информационных технологий многие мелкие и средние предприниматели не осуществляют должного подхода к своим ресурсам. Зачастую их web-сайты выглядят просто как несколько страниц с текстом, в котором указана основная информация и контакты. И при этом они позиционируют себя как перевозчик с огромной клиентской базой и большими возможностями. Но глядя на такой ресурс появляются сомнения в этих фактах, так как сейчас web-сайт является лицом компании в Интернете, и пренебрегать его развитием крайне неразумно.

Цель проекта — изучить принципы работы грузоперевозок и логистики в целом, осуществить проектирование web-сайта для управления грузоперевозками под ИП «АВТО ВАГ» На основе полученных данных реализовать данный сервис.

Практическая значимость проекта состоит в проектировании ресурса, который поможет ИП «Авто Ваг» автоматизировать работу по организации и управлению перевозками. Также он станет хорошим рекламным ходом, который позволит привлечь новых клиентов.

Теоретические сведения. Для того, чтобы правильно понимать требования к реализуемому web-сайту необходимо изучить основные положения транспортной логистики, которая и является основой деятельности автомобильных грузоперевозок.

Транспортная логистика относится к виду логистики, который управляет фактическим перемещением товара от одного участника к другому. Она является очень весомым источником расходов различных компаний. Например, имеется предприятие, которое производит свой продукт, и путь от источника материала для продукта вплоть до покупателя может составлять до 50% от общих затрат логистики.

Сам термин «транспортная логистика» прозвучал в 1974 году в ходе конференции, и тогда же были определены основные ее правила и задачи. Рынок

транспортных услуг сформировался на западе в 90-е годы 20 века и сейчас развивается в среднем на 20% в год, в то время как в СНГ данная тенденция добралась только с приходом к рыночной экономике, и при этом не имеет такого большого роста [1].

Транспортная логистика — это правильная организация перемещения грузов. У нее существует 6 основных задач:

- формирование маршрутов для транспорта;
- обеспечение сохранности груза;
- объединение производственного и транспортного процесса;
- вычисление оптимального маршрута;
- выбор средства доставки груза;
- составление процессов с учетом разных видов транспорта.

При ознакомлении с транспортной логистикой необходимо осветить вопросы транспортных тарифов, ведь именно из них строится стоимость доставки и прибыль. Прежде чем устанавливать тарифы нужно определить клиентуру, на которую будет нацелена деятельность транспортной компании, и после этого устанавливать транспортные тарифы.

Транспортными тарифами называются формирование оплаты за услуги по перевозке груза, а также сопутствующие услуги. В общем смысле тарифы включают в себя:

- оплата за непосредственную перевозку;
- оплата за различные услуги и действия, связанные с перевозкой груза;
- порядок оплаты.

Для каждого типа перевозки тарифы будут учитывать различные факторы. Так как данный проект разрабатывается для автомобильного грузоперевозчика, то будут рассмотрены основные аспекты данного направления.

Для автомобильного грузоперевозчика существуют следующие виды тарифов:

- тарифы на основе сделки;
- тариф за использование транспортного средства определенное время;
- тариф на условиях оплаты тонна/час;
- тариф за переезд подвижного состава;
- расчет с оплатой за километр;
- тарифы при договоренности. На данном тарифе стоит остановиться

подробнее, так как во время изучения деятельности ИП «АВТО ВАГ» было определено, что большое количество заказчиков предпочитают договорные тарифы. На величину этого тарифа влияют следующие факторы: расстояние между пунктами перевозки, масса груза, и так называемая объемная масса груза, при значениях которой грузы делятся на четыре класса;

- пробег;
- грузоподъемность;
- тип транспортного средства;
- время использования;
- местность, в которой производится доставка, а также различные факторы,

которые типичны для определенных заказов.

При этом следует помнить, что при расчете доставки по определенному тарифу невозможно учесть все факторы, а только определить наиболее существенные [2].

Описание реализованного проекта. Первой страницей разработанного web-сайта является главная страница. На главной странице располагается основная информация и элементы навигации, которые помогут пользователю перемещаться по разделам web-сайта. В верхней части страницы располагается заголовок, который состоит из ссылок, которые предоставляют пользователю перемещаться между разделами, вне

зависимости от того, на каком разделе он находится в данный момент. В заголовке содержится 5 ссылок на основные разделы, а также логотип, ссылки регистрации и авторизации. Помимо этого, в верхней части заголовка имеются телефон и электронная почта.

Структура заголовка web-сайта:

- Главная — основная страница ресурса;
- Услуги — содержит перечень услуг предприятия;
- Тарифы — краткое описание правил расчета для услуг;
- Документы — примеры документов, необходимых при заключении договора о перевозке;
- О нас — страница с краткой информацией о предприятии.

Данный заголовок является частью каждой страницы. И поэтому для удобства использования данного элемента он был вынесен в отдельный файл. При входе пользователя в свою учетную запись в заголовке пропадают ссылки с названиями «войти» и «регистрация». Но на их месте появляется ссылка «профиль», предназначенная для доступа пользователя в личный кабинет.

После заголовка следует приветственная страница, фоном которой является изображение грузового автомобиля. Поверх этого фона расположены надписи с названием компании. Также важным элементом данной секции является панель для отслеживания заказа [3].

Следующей секцией является перечисление основных преимуществ предприятия. В данной фирме осуществляется быстрая доставка грузов, низкие цены, а также выполнение заказов различной степени сложности. Для создания данной секции были использованы библиотеки иконок, которые находились в свободном доступе, а также не требующие указания авторства.

Следующей секцией является статистика компании. Данная секция позволяет пользователю ознакомиться с количеством работников, довольных клиентов, стран, а также доставленных грузов. Данная секция редактируется с помощью админ-панели.

В секции «Расчет стоимости» пользователь может рассчитать примерную стоимость своего заказа. На данной странице можно узнать какие данные необходимы для расчета примерной стоимости перевозки. Для доступа к полной системе расчета пользователю необходимо зарегистрироваться или авторизоваться на web-сайте. При попытке расчета без авторизации пользователь получит уведомление с необходимостью входа в личный кабинет. В секции «Отзывы» пользователь может оставить свое мнение о работе web-сайта и предприятия в целом.

Следующей секцией являются новости. В данном разделе размещаются новости о предприятии и грузоперевозках в целом. Добавление новостей осуществляется с помощью админ-панели.

Последней частью главной страницы является подвал, или же «footer». В данном проекте он состоит из двух частей. В подвале находится краткая информация о предприятии, основные ссылки на страницы web-сайта, а также местоположение фирмы, которое отображено на карте. Главная страница web-сайта представлена на рисунке 1.

Также следует отметить, что верстка всех страниц web-сайта адаптивная, т.е. она автоматически изменяется при изменении разрешения экрана, либо при открытии ресурса на мобильных устройствах. В основном при изменении разрешения все элементы страницы изменяют свое положение и размер, за исключением заголовка. Заголовок при ширине экрана в 751 пиксель сворачивается в компонент «Burger-menu». При нажатии на данный компонент раскрывается дополнительное меню, содержащее основные ссылки на разделы. На страницах «Услуги», «Тарифы», «Документы», «О

нас» описана основная информация об услугах предприятия, а также краткая ее история.

Для использования всех возможностей web-сайта пользователю необходимо авторизоваться. Авторизация выполняется с помощью специальной формы, доступ к которой находится в заголовке каждой страницы. Данное действие пользователь может выполнить только в том случае, если у него существует учетная запись. При ее отсутствии он может воспользоваться формой регистрации, которая также расположена в заголовке страниц.

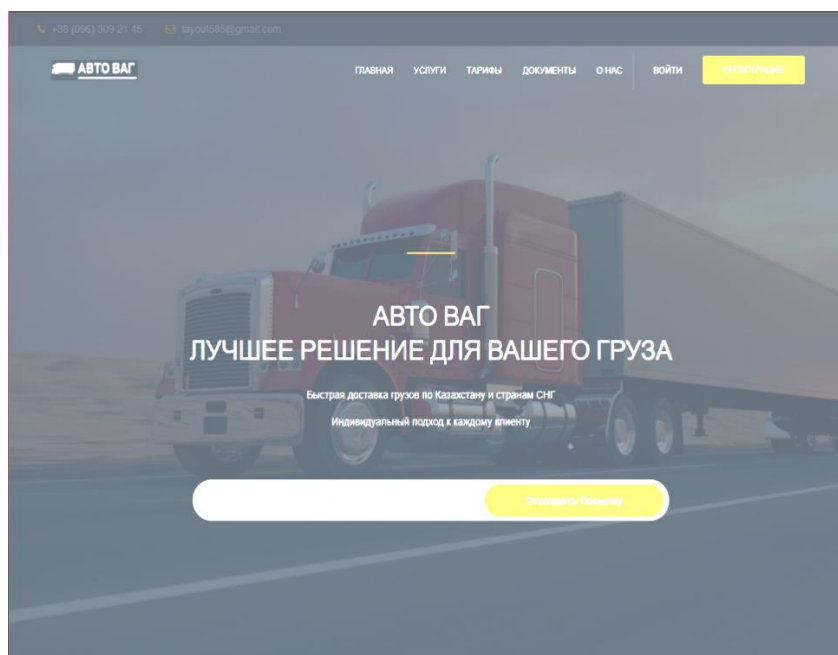

Рисунок 1. Главная страница web-сайта

После прохождения авторизации пользователю открывается доступ к личному кабинету. В нем он может управлять своим профилем, просматривать свои заказы, а также оформлять новые. Доступ к личному кабинету осуществляется через ссылку профиль, которая становится доступной только после авторизации [4]. Первое, что встречает пользователя при переходе в личный кабинет, являются данные его профиля. В любой момент он может изменить свое имя, фамилию, контактный телефон, почту и пароль. Следующим пунктом меню в личном кабинете являются заказы. На данной странице пользователь может посмотреть отправленные на рассмотрение заказы. Ранее отправленные заказы пользователь может отменить, нажав на кнопку действия рядом с ценой заказа.

Следующим, и одним из важных разделов является добавление нового заказа на перевозку. Раздел «Добавление нового заказа» представлен на рисунке 2.

Данная страница представляет собой несколько полей, в которые пользователь вводит информацию по своему заказу. Данный раздел изменяется в зависимости от введенных пользователем данных. При вводе основных характеристик груза автоматически рассчитывается его объем. При выборе дополнительных услуг их стоимость автоматически включается в стоимость всей перевозки. Отдельно стоит упомянуть о выборе пунктов забора и доставки груза. В данном проекте используется API Google Maps, которое дает возможность работать с картой в режиме реального времени. При вводе точки отправки и получения груза пользователь может увидеть маршрут, который был построен с помощью сервиса Google. При построении маршрута

автоматически высчитывается примерное расстояние и время доставки груза. Эти данные являются примерными, так как расчет не учитывает время стоянки водителя или непредвиденные обстоятельства.

Направление

Итог: 0 ₸
0
0

Откуда:

Куда:

Данные о грузе

Высота, м	Ширина, м	Длина, м	Объем, м3
0.1	0.1	0.1	0.1

Стоимость груза: ₸

Требования к транспорту

☒ Тент
 ☐ Боковая погрузка
 ☐ Верхняя погрузка

Услуги по документам

☐ Организация перевозки документов +700 ₸
☐ Возврат документов о получении груза +1500 ₸

Упаковка

☐ Пломбирование груза +200 ₸
☐ Хрупкий груз
 ☐ Защитная упаковка

Рисунок 2. Раздел «Добавление нового заказа»

Кроме расчета расстояния пользователь может добавить дополнительные услуги. К ним относятся определение требования к транспорту, выбор услуг по документам и упаковке. Требования к транспорту представлены в виде наличия тента при перевозке, а также вид погрузки — боковая или верхняя. Услуги по документам представлены в виде организации перевозки документов и возврат документации о получении груза. Дополнительные услуги по упаковке включают в себя пломбирование груза, защитную упаковку, а также является ли груз хрупким. При пломбировании груза пользователь может выбрать число пломб, стоимость которых будет добавлена к заказу. Также если груз является хрупким автоматически добавляется защитная упаковка [5]. При выборе всех необходимых параметров пользователь может ознакомиться с деталями заказа в правой части страницы.

После нажатия на кнопку «отправить заявку» заказ и его параметры сохраняются в базе данных. Доступ к этому заказу кроме пользователя имеет администратор.

В результате данного проекта был реализован web-сайт для управления грузоперевозками. Данный ресурс предназначен для ИП «Авто ВАГ», которое занимается автомобильными грузоперевозками по Казахстану и странам СНГ.

Литература

1. Степанов, В.И. Логистика: учебник для бакалавров / В.И. Степанов. - Москва: Проспект, 2015. - 487 с.
2. Молокович, А.Д. Транспортная логистика: учебное пособие / А.Д. Молокович. – Минск: Издательство Гревцова, 2014. - 430 с.
3. Роббинс, Д. Web-дизайн: справочник / Д. Роббинс. - М.: КУДИЦ - Пресс, 2010.

4. Снелл, Нэд. Абсолютно ясно о создании Web-страниц и Web-сайтов; СИНТЕГ - М., 2015. - 224 с.
5. Заяц, А.М. Проектирование и разработка WEB-приложений. Введение в frontend и backend разработку на JavaScript и node.js: Учебное пособие / А.М. Заяц, Н.П. Васильев. - СПб.: Лань, 2019. - 120 с.

УДК 004.418

WEB-САЙТ ТОО «СЕВЕРНАЯ ЖЕМЧУЖИНА» КАК ФОРМА ВЕДЕНИЯ БИЗНЕСА В ИНТЕРНЕТЕ

Валиев А.Р.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Актуальность проблемы. Чтобы развивать свой бизнес предприятия в современном мире должны расширять свою клиентскую базу. Это можно сделать, разработав свой собственный сайт, на котором будет расположена вся информация о компании и с помощью которого будет возможно оформить заказ на какие-либо товары. Данный шаг точно поможет компании хорошо зарекомендовать себя на рынке труда, потому что часто люди определяют успешность компании наличием у нее собственного сайта.

Целью проекта является разработка web-сайта для ТОО «Северная жемчужина» для последующего его использования в бизнесе через интернет.

Для реализации данной цели были поставлены следующие задачи:

- раскрытие деятельности ТОО «Северная жемчужина»;
- разработка web-сайта;
- разработка базы данных для сайта.

Практическая значимость. Web-сайт для ТОО «Северная жемчужина» будет использоваться для оформления онлайн-заказов на оборудование для животноводства.

Основными видами деятельности ТОО «Северная жемчужина» является: коммерческо-посредническая, торгово-закупочная, а также оптовая и розничная торговля оборудованием для животноводства. Во время организации своей деятельности ТОО «Северная жемчужина» взаимодействует с такими субъектами внешней среды, как потенциальные и существующие клиенты, поставщики товаров, конкуренты предприятия, посредники, а также организации, которые проявляют интерес к предприятию и влияющие на цели предприятия.

При разработке web-сайта была определена целевая группа пользователей, которых объединяют общие интересы к той или иной информации. Для них ключевая цель использования web-сайта – нахождение максимально точного ответа на поставленный вопрос. Целевой группой ТОО «Северная жемчужина» являются покупатели оборудования для животноводства. Таким образом, web-сайт должен состоять из разделов с разделенными функциями: главная страница, о ТОО «Северная жемчужина», каталог оборудования для животноводства, новости, оформление заказа.

В настоящее время становится очень популярным создание и разработка сайтов для предприятий малого и среднего бизнеса. Потребность в таком инструменте, как собственная web - страница предприятия, объясняется растущими потребностями в сфере коммуникации предприятия с целевыми потребителями.

Исследования показали, что web-сайты предприятий по оборудованию животноводства в Казахстане отсутствуют, но имеются множество серверов с хранящейся на них информацией, таких, как Flagma.kz, Satu.kz, Пульс цен, т.д. В России web-сайты имеют следующие предприятия: Агроферма, Агромаш и т.д. С одной

стороны, серверы с хранящейся на них информацией способствует росту популярности и доступности различных ресурсов. Однако, для успешного и эффективного продвижения своих товаров и услуг наличие личного портала просто необходимо. Клиентам намного удобнее сотрудничать с компанией, которая обладает собственным web -сайтом. Посещение магазина или торговой точки не должно быть обязательным пунктом. Пользователю намного удобнее находиться дома и оформлять заказы по интернету. При этом ресурс предоставляет всю необходимую информацию, как о самой фирме, так и об товарах и услугах. В результате выявлена первая проблема - малочисленность личных web-сайтов.

Ukitgroup в 2020 году проводили исследования состояний сайтов локальных предприятий России, которые показали, что 63% ресурсов являлись неадаптивным, 37% - адаптивны. По оценке дизайн-составляющей выявлено, что 87% не используют защищенный протокол https, 5 % до сих пор используют flash- элементы, 44% не имеют форм связи и контактов на видном месте. Итак, на сайтах малых предприятий есть ряд повторяющихся проблем, заметных посетителям.

Таким образом, личный сайт – новая ступень успеха. Он может быть представлен в виде блога или интернет-магазина, информационного портала или энциклопедии. Грамотное наполнение веб-сайта, а также повышение релевантности для поисковых систем являются основными требованиями для того, чтобы сайт был успешным. Дизайнерское оформление играет не последнюю роль. Следует подбирать инструменты работы с платформой так, чтобы интерфейс оставался красивым, меню удобным, а загрузка совершалась быстро. Не лишним будет добавить дополнительные кнопки быстрой связи или чата с менеджерами, но они больше нужны для бизнес-платформ.

Описание проекта. На начальной странице будет представлено краткое описание компании, некоторые виды оборудования, краткое описание последних новостей компании. Раздел «О нас» показывает более подробную информацию о компании. Раздел «Новости» показывает все новости компании. Раздел «Каталог товаров» показывает пользователю товары, которые можно заказать. Раздел «Контакты» показывает пользователю контактную информацию компании и расположение компании на картах Google Maps.

Чтобы оформить онлайн-заказ на сайте, прежде всего, необходимо авторизоваться на сайте. Авторизовавшись на сайте, пользователь сначала войдет в свой личный кабинет. Затем необходимо перейти в каталог товаров, выбрать товар и добавить его в корзину. После этого в корзину добавится 1 товар, после чего необходимо войти в личный кабинет и оформить заказ. На сайте также имеется возможность для авторизованных пользователей оставлять комментарии под товаром.

Оформление онлайн-заказа на сайте может быть проиллюстрировано с помощью диаграммы потоков данных, которая покажет, как пользователю необходимо производить действия на сайте. Весь выше перечисленный алгоритм действий показан на рисунке 1.

На диаграмме потоков данных, показанной на рисунке 1, видно, что выделяются 4 основных этапа:

- авторизоваться на сайте;
- выбрать товар;
- заполнение формы для заказа;
- оформление онлайн-заказа.

Также на диаграмме, показанной на рисунке 1, имеются следующие хранилища данных:

- список пользователей;

- каталог товаров;
- список заказов;

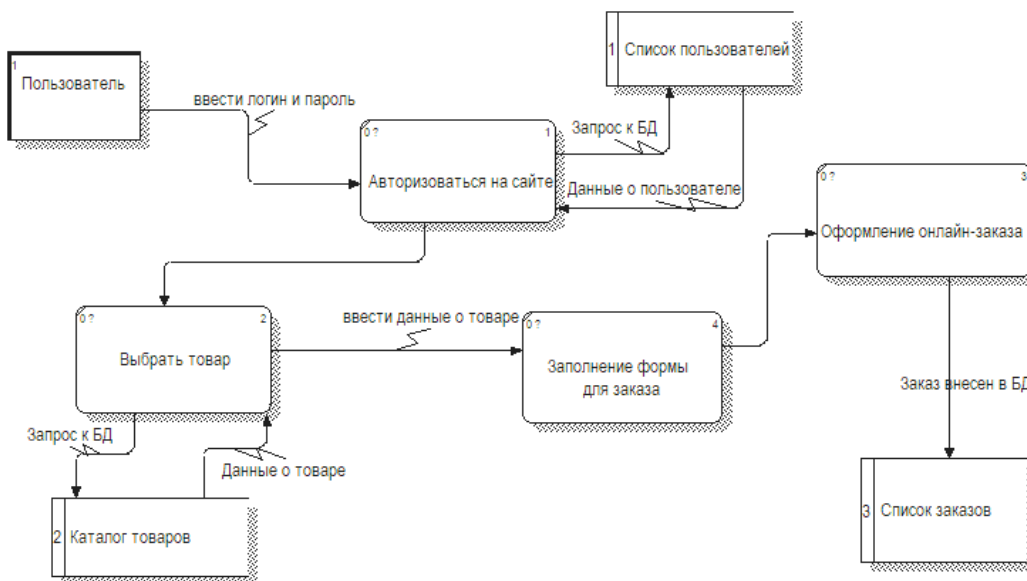

Рисунок 1. Диаграмма потоков данных для сайта

При использовании web-сайта пользователь сначала вводит логин и пароль для авторизации. В процессе авторизации выполняется запрос к базе данных, чтобы проверить, существует ли пользователь с введенными логином и паролем. Если пользователь с введенными логином и паролем существует, авторизация проходит успешно, и пользователь переходит к выбору товара. Выбирая товар, происходит обращения к такому хранилищу данных, как «Каталог товаров». Выбрав товар, пользователь должен заполнить форму для оформления онлайн-заказа. После этого заказ оформляется, и данные о заказе вводятся в базу данных.

Разработанный сайт ТОО «Северная жемчужина» обладает четкой структурой, простой в использовании навигацией и подходящим тематике дизайном. Таким образом, пользователь не будет испытывать дискомфорт в использовании данного сайта и будет интуитивно понимать его функционал.

Литература

1. Ушакова, Е.В. Методические указания по выполнению дипломных проектов/работ для бакалавриата направления информационно-коммуникационные технологии / Е.В. Ушакова, Л.В. Долматова – Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева, 2020.
2. Как написать характеристику организации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://nauchniestati.ru/blog/kak-sostavit-harakteristiku-predpriyatiya/> (28.03.2021);
3. Учебник по PHP [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <https://www.php.net/manual/ru/tutorial.php>.
4. Скляр Д. Изучаем PHP 7. Руководство по созданию интерактивных веб-сайтов [Текст]: учебное пособие / Д. Скляр – Москва: Вильямс, 2017.
5. Янк К. PHP и MySQL. От новичка к профессионалу [Текст]: учебное пособие / К. Янк – Москва: Эксмо, 2017.

УДК 620.179.1

УСТРОЙСТВО РЕГИСТРАЦИИ ЧАСТИЧНЫХ РАЗРЯДОВ В ТРАНСФОРМАТОРАХ

Дарий Е.М., Зыкова Н.В., Латыпов С.И.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Силовые трансформаторы относятся к числу наиболее важных компонентов электрической подсистемы, а их отказы входят в десятку основных причин выхода из строя или нарушения режима работы энергетических систем. В связи с этим, оценка состояния силовых трансформаторов, является наиболее важной и сложной задачей в управлении оборудованием сетей передачи и распределения электроэнергии. С одной стороны, это связано со сложностью конструкции такого оборудования, вследствие чего визуальный осмотр требует больших затрат времени и денег. С другой стороны, трансформаторы являются дорогим и чрезвычайно важным оборудованием, в случае неисправности которого потребуется много времени и финансовых затрат для его замены или ремонта.

В настоящее время одним из эффективных методов диагностики состояния трансформаторов является распознавание частичных разрядов (ЧР), так как их возникновение может являться одновременно и причиной, и следствием деградации электрической изоляции. Поэтому своевременное обнаружение и измерение ЧР позволяет предотвратить возможное появление повреждения оборудования.

Частичный разряд представляет собой электрический разряд, который происходит на небольшом участке изоляции, где напряжённость электрического поля превышает прочность по пробой материала. Он может произойти в пустотах в пределах твёрдой изоляции, по поверхности изолирующего материала, внутри газовых пузырьков в жидкой изоляции. Возникновение и развитие ЧР зависит от типа диэлектрика и конструктивных особенностей изоляции объекта.

В силовых высоковольтных трансформаторах применяется, главным образом, маслобарьерная изоляция, которая состоит из чередующихся слоев электрокартона и нефтяного масла. Из этих двух компонентов при воздействии переменного и импульсного напряжений наиболее нагружены масляные каналы, так как электрическая прочность масла в 3-4 раза меньше прочности пропитанного электрокартона.

Существуют следующие виды частичных разрядов в изоляции силовых трансформаторов:

- пробой масляного канала в маслобарьерной изоляции средней части обмотки;
- пробой масляного канала в области края обмотки;
- пробой масляного зазора в месте соприкосновения изолированного провода и электрокартона или бумаги (изоляция отводов, перемычек, междуфазная изоляция);
- частичные разряды в бумажно-масляной изоляции на отводах, перемычках и т.п.;
- пробой масляного канала между катушками (в продольной изоляции);
- частичный пробой витковой изоляции;
- скользящий разряд по поверхности электрокартона.

Схема развития пробоя масляного канала приведена на рисунке 1.

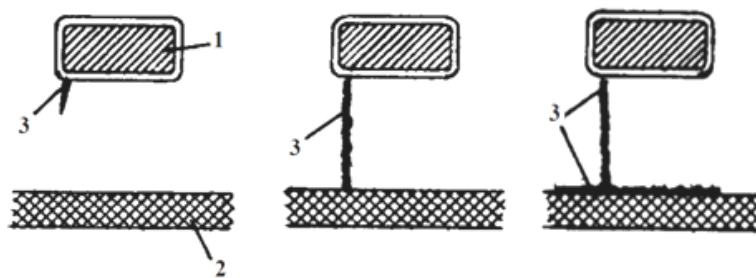

Рисунок 1. Схема развития пробоя масляного канала: 1 - обмотка; 2 - барьер; 3 - разряд.

Такой пробой чаще всего приводит к местным необратимым повреждениям твердой изоляции (обугленные следы на поверхности или в толще твердой изоляции - электрокартона или бумаги) и возможному дальнейшему развитию этих повреждений. Для надежной работы изоляции трансформатора важно не только сохранение ее изолирующих свойств в момент пробоя масляного канала, но и сохранение ее длительной прочности в процессе дальнейшей эксплуатации. Поэтому напряжение, приводящее к пробую масляного канала, принято отождествлять с пробивным напряжением маслослойной изоляции, определяющем ее кратковременную электрическую прочность.

В настоящее время для обнаружения частичных разрядов используются электрический, электромагнитный и акустический методы.

Электрический метод основан на фиксации импульсных токов, возникающих в в искусственных электрических цепях, связанных с исследуемым объектом, под действием ЧР. Основное преимущество датчиков ЧР электрических каналов заключается в том, что они расположены в непосредственной близости от места зарождения ЧР, вследствие чего снимается наибольшее количество характеристик, позволяющих всесторонне изучить частичный разряд. К недостаткам данного метода относятся:

- требование обеспечения контакта измерительного прибора с объектом измерения, что делает его не самым простым и удобным;
- необходимость применения комплекса мер и специального оборудования для отстройки от наводимых помех.

Электромагнитный метод позволяет обнаружить частичный разряд с помощью направленного приемного СВЧ антенного устройства. Этот метод не требует контакта с объектом измерения, а также позволяет проводить обзорное сканирование группы оборудования. Преимущества данного метода:

- СВЧ-зонд обеспечивает надежное обнаружение ЧР во вводах и трансформаторах тока;
- уровень обнаружения сигналов ЧР в электрооборудовании указанного типа в условиях эксплуатации под нагрузкой составляет несколько десятков пКл;
- СВЧ-зонд не требует подключения к электрооборудованию или отключения от него, что позволяет проводить дистанционный контроль электрооборудования с расстояния в несколько метров.

Недостатки данного метода:

- отсутствие количественной оценки частичных разрядов, таких как заряд частичного разряда, его ток, мощность и др.;
- СВЧ-зонд может быть подвержен влиянию электромагнитных излучений других объектов.

Акустический метод основан на регистрации звуковых волн, возникающих в результате прохождения электрического импульса, появляющегося в изоляции электротехнического оборудования под действием частичных разрядов. Поэтому для регистрации ЧР и локализации дефекта используются акустические датчики. Они, вследствие относительно низкой скорости распространения акустических сигналов, дают возможность провести достаточно точную локализацию источника сигналов внутри электроустановки. Одновременно с этим измеряется задержка момента прихода акустического импульса относительно электрического сигнала в нескольких точках электрооборудования и, за счёт этого, вычисляется ориентировочное расположение источника, учитывая конструкцию конкретного объекта.

На рисунках 2 и 3 изображены примеры характеристик, полученные при помощи акустического метода регистрации частичных разрядов.

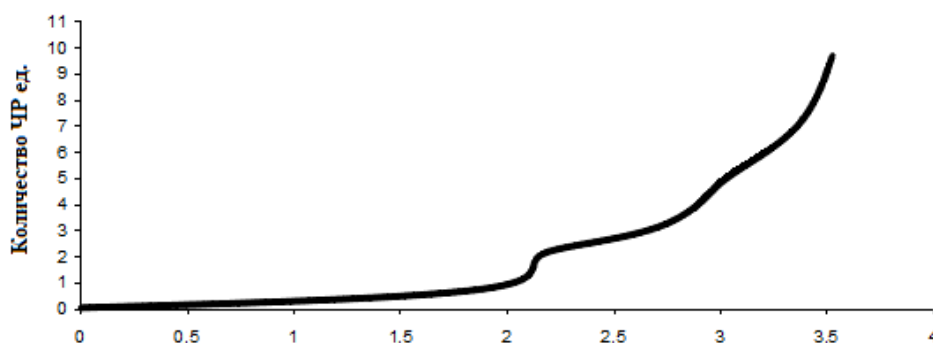

Рисунок 2. График динамики возникновения частичных разрядов

Главные преимущества метода акустической локации частичных разрядов следующие:

- применение данного метода, имеющего высокую чувствительность, позволяет обнаружить образование частичных разрядов в дефектных местах на ранних стадиях;
- характеристики частичных разрядов дают возможность производить многостороннюю оценку свойств дефектов и характера процесса частичного разряда;
- данный метод может определить как интегральные характеристики множества, так и свойства единичных частичных разрядов;
- возможность безынерционно отображать разрядные явления в изоляции.

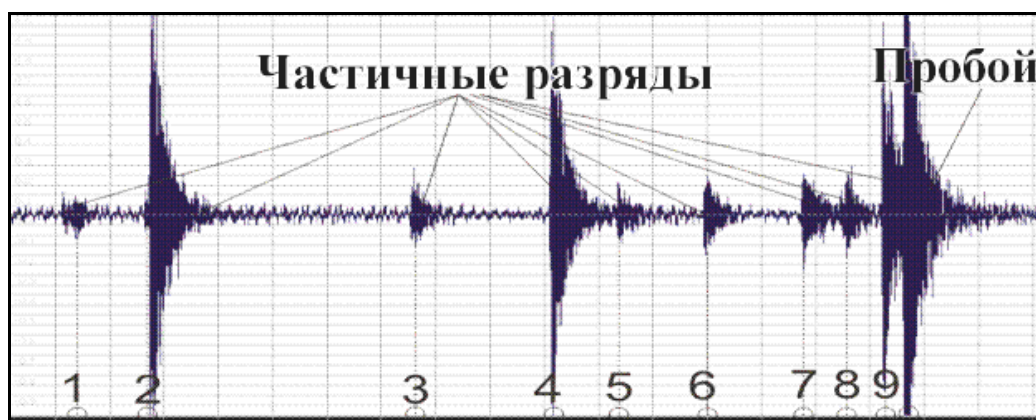

Рисунок 3. Фонограмма частичных разрядов

Недостаток акустического метода заключается в том, что электрическая изоляция является многослойной конструкцией на основе изоляционной бумаги (электротехнического картона), помещенной в изоляционное масло и пропитанной им. Такая среда вызывает интенсивное затухание, а также многократные отражения проходящего через неё сигнала. Этот фактор существенно снижает уровень регистрируемого сигнала. К тому же и само электрооборудование, находящееся под нагрузкой, является источником ультразвуковых колебаний, уровень которых значительно выше ультразвуковых колебаний от частичного разряда. Поэтому, при разработке устройств для регистрации ЧР в силовых трансформаторах на основе акустического метода следует учитывать данные недостатки.

Ниже представлена структурная схема устройства для регистрации ЧР, реализующего акустический метод контроля изоляции силовых трансформаторов.

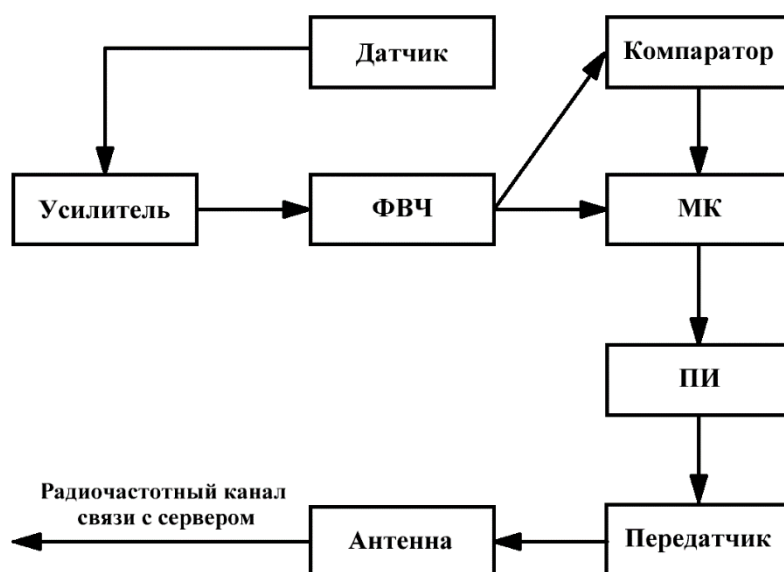

Рисунок 4. Структурная схема устройства-регистратора частичных разрядов

Датчик предназначен для приема контролируемой величины (в данном случае частоты частичных разрядов) и последующей передачи в виде сигнала. Так как силовой трансформатор издает собственные шумы, что в свою очередь усложняет снятие показаний, необходимо выделить сигналы, соответствующие ЧР. Данную операцию легче выполнить в области высоких частот, поэтому в состав устройства входят усилитель и фильтр высоких частот (ФВЧ). Для того чтобы снимаемый датчиком сигнал попадал на сервер в удобной для его анализа форме, в схему введен микроконтроллер (МК). Он представляет собой микросхему, предназначенную для управления электронными устройствами и сочетает на одном кристалле функции процессора и периферийных устройств, содержит ОЗУ и ПЗУ. В данном устройстве МК служит для конвертирования и компоновки полученного сигнала в последовательность битов. Последовательный интерфейс (ПИ) обеспечивает последовательную передачу данных битов по одной сигнальной линии. Для того чтобы не происходило непрерывной отправки данных на сервер, в данной структурной схеме используется компаратор. Это сравнивающее устройство, принимающее на свои входы два аналоговых сигнала и выдающее сигнал высокого уровня, если сигнал на неинвертирующем входе больше, чем на инвертирующем (инверсном) входе, и сигнал низкого уровня, если сигнал на неинвертирующем входе меньше, чем на инверсном входе. Соответственно при получении сигнала на один из входов компаратора,

значение которого численно равно частичному разряду, он посылает разрешающий сигнал на микроконтроллер. Далее передатчик, осуществляет передачу радиосигнала по радиочастотному каналу связи на передающую антенну.

Предложенное в данной статье устройство позволяет выполнять непрерывное наблюдение за текущим состоянием трансформатора, что позволит своевременно обнаруживать возникновение ЧР и развивающиеся от их воздействия негативные процессы в изоляции, которые могут привести к выходу из строя электрооборудования. Также проектируемое устройство выгодно отличается удобством в процессе использования, т.к. не зависит от погодных условий и не требует непосредственного контакта с объектом измерений. Кроме того, устройство отличается универсальностью компонентов и простотой реализации, что существенно снижает его стоимость по сравнению с существующими аналогами.

Литература

1. Латыпов С.И. Разработка интеллектуальной системы диагностики и мониторинга силового оборудования: Дис. PhD. – Петропавловск, 2020.
2. Вдовико В.П. Частичные разряды в диагностировании высоковольтного оборудования. Новосибирск: Наука, 2007.
3. Ботов С.В. Особенности регистрации и анализа частичных разрядов (ЧР) в изоляции трансформаторов. – Пермь: Димрус, 2012.
4. Русов В.А. Измерение частичных разрядов в изоляции высоковольтного оборудования. – Екатеринбург: УрГУПС, 2011.
5. Андреев А.М., Монастырский А.Е., Соловьев Ю.В., Таджибаев. А.И. Частичные разряды и методы их измерения. – СПб.: ПЭИПК, 2010.

УДК 62-533.6

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ ОТОПЛЕНИЕМ НА ОСНОВЕ ЭЛЕКТРИЧЕСКОГО ТЕПЛОГО ПОЛА

Дарий Е.М., Зыкова Н.В., Нигматуллин Т.Т.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В холодный зимний период одной из главных проблем является обеспечение в жилом помещении необходимого температурного режима для комфортного проживания. Система управления отоплением является наиболее удачным инженерным решением данной проблемы.

Отопление – это искусственный обогрев помещений в холодный период года с целью возмещения в них теплопотерь и поддержания на заданном уровне температуры, отвечающей условиям теплового комфорта, а иногда и требованиям технологического процесса. Под отоплением понимают также устройства (системы), выполняющие эту функцию.

Система отопления – это совокупность технических элементов, предназначенных для получения, переноса и передачи во все обогреваемые помещения количества теплоты, необходимого для поддержания температуры на заданном уровне.

Управление отоплением означает использование тепловой энергии только по мере необходимости. В процессе управления происходит регулирование температуры в теплоносителе, который поступает в систему отопления. Процесс управления должен быть простым и не сложным. Для этого необходимо чтобы сама отопительная система

была простой, надежной и обеспечивала равномерный прогрев помещения. Таким образом, управление системой отопления позволит не только контролировать температуру в помещении, но и значительно уменьшить затраты на отопление дома.

Существуют разные виды систем отопления: водяная система отопления, паровое, воздушное и электрическое отопление.

Главным компонентом системы водяного отопления является котел, который производит нагрев теплоносителя. От котла по всему дому расходятся трубы, по которым происходит транспортировка теплоносителя. Через трубы теплоноситель поступает в радиаторы или далее по трубам системы водяного теплого пола. В радиаторах происходит основной отвод тепла в помещение. Трубы образуют замкнутый контур, по которому теплоноситель циркулирует по кругу. Подобные системы обеспечивают равномерный нагрев в небольших помещениях и имеют относительно простую регулировку теплоотдачи отопительных приборов.

Недостатками систем водяного отопления являются трудоемкий монтаж, необходимость периодической профилактики системы, проверка котла, высокое гидростатическое давление, тепловая инертность, опасность замораживания воды в трубах и батареях отопления, а также в случае поломки котла весь дом останется без отопления до его ремонта (если отсутствует запасной котел).

Системами с низким гидростатическим давлением являются системы парового отопления, в которых вода в котле нагревается под давлением до состояния кипения, и далее, полученный пар по магистрали движется в радиаторы, где он отдает свое тепло и конденсируется в воду, а после обратно возвращается в котел.

К недостаткам систем парового отопления следует отнести слишком большую температуру отопительных труб и радиаторов и невозможность качественного регулирования.

В системах воздушного отопления теплогенератор нагревает воздух, который поднимается по воздуховодам в помещения и выходит под потолком. Нагретый воздух вытесняет холодный воздух в воздухопроводы, которые ведут к теплогенератору. Преимуществами таких систем являются отсутствие отопительных приборов в помещении и возможность совмещения с вентиляцией.

Минусами систем воздушного отопления являются: малая теплоаккумулирующая способность воздуха, теплопотери, если воздухопроводы проходят через не отапливаемые помещения, шумовые эффекты.

В электрических системах отопления используются электроконвекторы или системы «теплый пол». Конвекторы по внешнему виду схожи с радиаторами и устанавливаются они, обычно, также как радиаторы. В нижнюю часть электрических конвекторов поступает холодный воздух, затем этот воздух нагревается и выходит через верхние отверстия. Недостатком является то, что нагрев происходит не равномерно из-за того, что нагретый воздух выходит через верхние отверстия конвектора температура возле пола ниже, чем наверху. К достоинствам можно отнести простоту монтажа. Их устанавливают на стену и подключают к электричеству.

Электрический теплый пол можно использовать в качестве основного отопления. При использовании теплого пола в стяжку или под напольное покрытие устанавливается электрический нагревательный элемент, который обеспечивает равномерное распределение тепла в помещении.

Таким образом, при использовании электрических систем отопления можно выделить несколько достоинств: отсутствие продуктов сгорания, отсутствие сложных теплосетей, хорошая управляемость и возможность высокой степени автоматизации, высокая транспортабельность электроэнергии, бесшумность. Недостатки таких систем - это высокое электропотребление, возможные перебои с подачей электроэнергии.

Резюмируя выше изложенное можно сделать вывод, что с точки зрения эффективного управления отоплением наиболее оптимальными являются электрические системы «теплый пол». Распределение тепла в них происходит более равномерно, отсутствует жидкий теплоноситель, что позволяет автоматизировать процесс управления и сделать его более простым и надежным.

Одним из основных элементов электрического теплого пола является терморегулятор, который необходим для повышения эффективности работы теплого пола и экономии потребляемой электроэнергии, а также удобства его использования.

Контроль температуры терморегулятором производится с помощью одного или двух датчиков. Один датчик измеряет температуру пола, а другой температуру воздуха. Первый датчик является выносным, а второй встроенным в терморегулятор.

По набору функций терморегуляторы делятся на два вида: классические и программируемые. Преимущества классических терморегуляторов для теплого пола – доступная стоимость прибора и простота использования. Программируемые терморегуляторы более многофункциональны, т.к. позволяют производить установку работы теплого пола на всю неделю и на несколько произвольных режимов для каждого отдельно взятого дня, имеется возможность дистанционного управления с помощью персональных устройств.

Таким образом, в случае использования электрического теплого пола в качестве основной системы отопления дома нужно использовать терморегуляторы с двумя датчиками температуры, а также с возможностью дистанционного управления. Данным требованиям соответствуют программируемые терморегуляторы, однако такие регуляторы имеют высокую стоимость и ряд функций, в которых иногда нет особой необходимости.

На рисунке 1 представлена структурная схема электрической системы отопления с терморегулятором, обладающим необходимым функционалом, но более низкой стоимости.

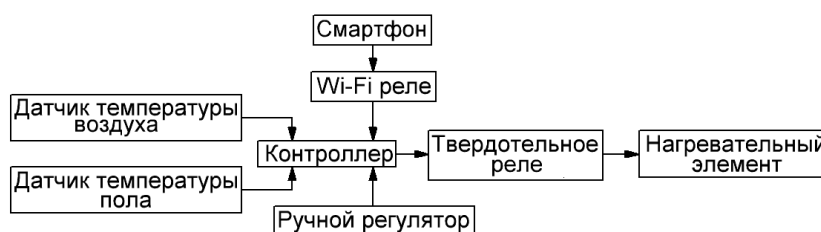

Рисунок 1. Структурная схема системы отопления

Помимо датчика температуры воздуха в данной системе используется датчик температуры пола для обеспечения регулировки температуры. Для ввода значения температур ограничения предусмотрен ручной регулятор. Дистанционное управление обеспечивается за счет Wi-Fi реле и смартфона с доступом к интернету. Коммутация нагревательного элемента производится с помощью твердотельного реле, чтобы обеспечить бесшумную работу системы.

В разработанном терморегуляторе в качестве контроллера предлагается использовать аналог платы ArduinoUnoR3, цифровые датчики температуры DS18B20, для ручного регулирования плату расширения LCD Keypad Shield со встроенными 5 управляющими кнопками, Wi-Fi реле SonoffBasic, которое имеет собственное приложение с возможностью подключения и управления несколькими реле (рисунок 2). Так как Wi-Fi реле подключается в разрыв сети 220 В для подключения к контроллеру используется преобразователь напряжения на 12 вольт с дополнительным реле и также используется блок питания на 12 вольт для контроллера.

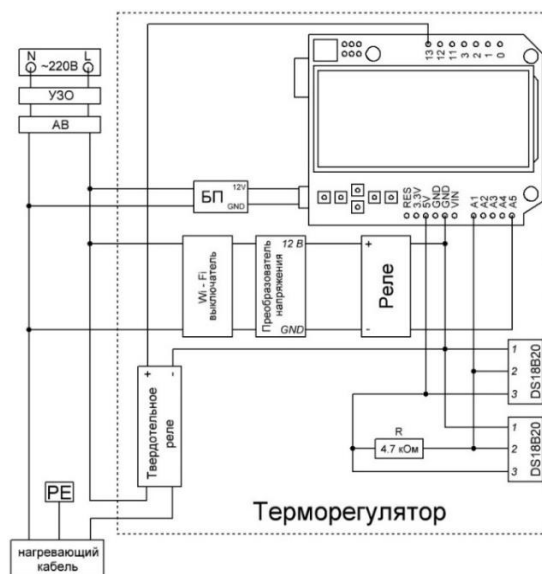

Рисунок 2. Схема соединения

Программа контроллера работает по следующему алгоритму: происходит сбор значений температуры с датчиков температуры воздуха и температуры пола. Данные значения выводятся на экран. Далее если по нажатию какой-либо тактовой кнопки будет происходить управление, то есть будет задействована определенная подпрограмма. Нажатие кнопки down выводит на экран значение температуры пола, а нажатиеupвыводит температуру воздуха. Далее проверяется нажатие кнопки select. При ее нажатии программа переходит в режим установки температуры ограничения. Кнопками left и right можно уменьшать или увеличивать установленную температуру. Кнопкаreset сохраняет установленные значения в энергонезависимую память. Если кнопки не были нажаты это будет означать, что управление не производится и программа проверяет поступление сигнала на вывод А5. В случае поступления сигнала установленная температура воздуха заменится на фиксированное значение, а дальнейшее сравнение будет производиться с этим значением. После проверки сигнала производится сравнение температуры с термодатчика воздуха с установленным значением температуры ограничения. Если температура воздуха больше или равна установленной нагревательный кабель отключается, и программа начинается с начала.Если меньше - производится сравнение температуры пола с установленной температурой пола. Если температура пола больше или равна установленной температуре нагревательный кабель выключится. Если температура пола меньше нагревательный кабель включится. Далее программа переходит в начало.

В заключении следует отметить, что представленная система отопления на основе электрического теплого пола является простой и надежной в использовании, т.к. позволяет наиболее равномерно распределять тепло в помещениях, осуществлять дистанционное управление что положительно будет сказываться на уровне энергопотребления.

Литература

1. Технологии строительства и реконструкции энергоэффективных зданий. Бадьин Г.М. БХВ-Петербург, 2017 – 464 с.
2. Сканава А.Н., Махов Л.М. Характеристика систем отопления // Отопление: Учебник для студентов вузов, обучающихся по направлению «Строительство» / Под ред. В.М. Рошал, В.Ф.Костин. - М.: АСВ, 2002. - 576 с.

3. Пытков В.В. Современные системы отопления // Особенности современных систем водяного отопления = «Особливості проектування сучасних систем водяного опалення. - 2-е изд. - К.: Такі справи, 2003. - 176 с.

4. Писарев Е. Тёплый пол: водяной или электрический. - Рбур, 2012.

5. Какой может быть система отопления частного дома. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://strport.ru/klimat/otoplenie-chastnogo-doma-svoimi-rukami-0#kakoy_moghet_byt_sistema_otopleniya_chastnogo_doma

УДК 62-932.4

ОБОСНОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ СДВОЕННЫХ КОЛЁС МАШИННО-ТРАКТОРНОГО АГРЕГАТА

Доброхлеб Е.Б., Дерман А.Л.
(СКУ им. М. Козыбаева)

1. Эксплуатационные параметры машинно-тракторного агрегата, влияющие на производительность

Максимальное тяговое усилие, при котором допускается использование трактора, ограничено величиной допустимого буксования движителей δ . Допустимая величина буксования ограничивается агротехническими требованиями. Превышение буксования больше допустимого предела приводит к разрушению почвенной структуры. Для колесных тракторов со всеми ведущими колесами (4К4) допустимое буксование составляет 15% .

Буксование оценивает потерю пути, проходимого машинно-тракторным агрегатом при выполнении технологического процесса. Поэтому рабочая скорость V_p агрегата всегда меньше скорости, которую он мог бы развить при движении без буксования – теоретической скорости V_T . Теоретическая скорость V_T зависит от частоты вращения n , передаточного числа трансмиссии и радиуса качения.

Рабочая скорость с учетом буксования подсчитывается по формуле

$$v_p = v_T (1 - \delta). \quad (1)$$

Производительность машинно-тракторного агрегата при выполнении технологического процесса зависит от рабочей ширины захвата машины B_p и рабочей скорости V_p и определяется по формуле

$$W = B_p \cdot V_p. \quad (2)$$

Ширина захвата сельхозмашины величина постоянная и производительность можно повысить путем увеличения рабочей скорости. Но она в свою очередь ограничена максимальной технологической скоростью самой сельхозмашины, скоростью при которой будет гарантировано определенное качество работы. Применение сдвоенных колес позволяет увеличить расчетную скорость движения путем снижения коэффициента буксования движителей с 15% до 1...3% .

2. Эффективность применения сдвоенных колес машинно-тракторного агрегата

Эффективность применения сдвоенных колес рассмотрим на примере работы МТА в составе колесного трактора Т-150К и плуга ПЛН-5-35 при вспашке.

Технологическая скорость плуга ПЛН-5-35 составляет 8...12 км/ч. Рабочей передачей для такого интервала скоростей будет третья передача с расчетной скоростью движения без учета буксования 11,4 км/ч.

Норма выработки W агрегата за час

$$(3) \quad W_{\text{ч}} = 0,1 \cdot B_p \cdot V_p,$$

где B_p – ширина захвата агрегата;

V_p – рабочая скорость движения.

Определяем рабочую скорость соответственно для обычного трактора и трактора со сдвоенными колесами по формуле (5.1)

$$V_{p0} = 11,4(1 - 0,15) = 9,69 \text{ км/ч};$$

$$V_{\text{РСК}} = 11,4(1 - 0,03) = 11,06 \text{ км/ч}.$$

Определяем норму выработки W агрегата за час соответственно для обычного трактора и трактора со сдвоенными колесами по формуле (5.3)

$$W_{\text{чО}} = 0,1 \cdot 1,75 \cdot 9,69 = 1,687 \text{ га/ч};$$

$$W_{\text{чСК}} = 0,1 \cdot 1,75 \cdot 11,06 = 1,935 \text{ га/ч}.$$

Определяем погектарный расход топлива. Часовой расход топлива при номинальной нагрузке для колесного трактора Т-150К $G_p = 25 \dots 30$ кг/ч. Принимаем $G_p = 30$ кг/ч, так как вспашка наиболее энергоемкая операция.

$$g_{\text{ГАО}} = \frac{30}{1,687} = 17,78 \text{ кг/га};$$

$$g_{\text{ГАСК}} = \frac{30}{1,935} = 15,50 \text{ кг/га}.$$

Определяем расход смазочных масел и пускового бензина для обработки одного гектара:

а) дизельное масло:

$$G_{\text{ДМО}} = 17,78 \cdot 0,058 = 1,03 \text{ кг};$$

$$G_{\text{ДМСК}} = 15,50 \cdot 0,058 = 0,89 \text{ кг}.$$

б) автотракторное масло:

$$G_{\text{АО}} = 17,78 \cdot 0,01 = 0,17 \text{ кг};$$

$$G_{\text{АСК}} = 15,50 \cdot 0,01 = 0,15 \text{ кг}.$$

в) солидол:

$$G_{\text{СО}} = 17,78 \cdot 0,002 = 0,03 \text{ кг};$$

$$G_{\text{ССК}} = 15,50 \cdot 0,002 = 0,03 \text{ кг}.$$

г) пусковой бензин:

$$G_{\text{ПО}} = 17,78 \cdot 0,01 = 0,17 \text{ кг};$$

$$G_{\text{ПСК}} = 15,50 \cdot 0,01 = 0,15 \text{ кг}.$$

Определим стоимость ГСМ, приходящуюся на один гектар соответственно для трактора с обычными колесами и сдвоенными колесами.

Общая стоимость топлива

$$C_T = C_{1л} \cdot T, \text{ тенге}, \quad (4)$$

где $C_{1л} = 185 \text{ тг/л}$ – стоимость одного литра дизельного топлива на 29.03.21, тенге [1]

$$C_{\text{ТО}} = 185 \cdot 17,78 \approx 3289 \text{ тенге.}$$

$$C_{\text{ТСК}} = 185 \cdot 15,50 \approx 2868 \text{ тенге.}$$

Общая стоимость дизельного масла

$$C_M = C_{1л} \cdot M_M \cdot 1,04, \text{ тенге}, \quad (5)$$

где $C_{1л} = 1150$ – стоимость одного литра дизельного масла полусинтетика Gazpromneft Diesel Premium 5W на 30.01.21, тенге [2];

1,04 – коэффициент, учитывающий складские и транспортные затраты.

$$C_{\text{М.О}} = 1150 \cdot 1,03 \cdot 1,04 \approx 1232 \text{ тенге.}$$

$$C_{\text{М.СК}} = 1150 \cdot 0,89 \cdot 1,04 \approx 1064 \text{ тенге.}$$

Общая стоимость автотракторного масла

$$C_{\text{MT}} = C_{1л} \cdot M_T \cdot 1,04, \text{ тенге}, \quad (6)$$

где $C_{1л} = 140$ – стоимость одного литра автотракторное масло трансмиссионное G-Vox ATF DX-II 1л. на 23.02.21, тенге [3];

$$C_{\text{АТ.О}} = 140 \cdot 0,17 \cdot 1,04 \approx 25 \text{ тенге.}$$

$$C_{\text{АТ.СК}} = 140 \cdot 0,15 \cdot 1,04 \approx 22 \text{ тенге.}$$

Общая стоимость консистентных смазок

$$C_{\text{КС}} = C_{1кг} \cdot K_C \cdot 1,04, \text{ тенге}, \quad (7)$$

где $C_{1кг} \approx 670$ – стоимость одного килограмма консистентной смазки Солидол жировой Ойлрайт на 27.03.21, тенге [4];

$$C_{\text{К.О}} = 670 \cdot 0,03 \cdot 1,04 = 21 \text{ тенге.}$$

$$C_{\text{К.СК}} = 670 \cdot 0,03 \cdot 1,04 = 21 \text{ тенге.}$$

Общая стоимость пускового бензина:

$$C_{\text{MT}} = C_{1л} \cdot B_{\text{П}} \cdot 1,04, \text{ тенге}, \quad (8)$$

где $C_{1л}$ – стоимость одного литра пускового бензина, тенге.

$$C_{AT.O} = 80 \cdot 0,17 \cdot 1,04 \approx 14 \text{ тенге.}$$

$$C_{AT.CK} = 80 \cdot 0,15 \cdot 1,04 = 12,0 \text{ тенге.}$$

Результаты вычислений сведем в таблицу 5.1.

Таблица 5.1

Показатель	Трактор Т-150К	
	одинарные колеса	сдвоенные колеса
Рабочая скорость V_p , км/ч	9,69	11,06
Выработка агрегата за час W , га	1,687	1,935
Время обработки 1 га, час	0,59	0,51
Погектарный расход, кг/га		
топливо	17,78	15,50
дизельное масло	1,03	0,89
автотракторное масло	0,17	0,15
солидол	0,03	0,03
пусковой бензин	0,17	0,15
Общая стоимость ГСМ на 1 га, тенге	4581	3987

Приведенные выше расчеты показывают изменение показателей работы МТА при обработке одного гектара на сдвоенных колесах.

Стоимость комплекта четырех колес с крепежными элементами составляет 625000 тенге.

Для определения срока окупаемости мероприятий по переоборудованию трактора Т-150К сдвоенными колесами зададимся объемом работ в 1000 га, как средний объем работ в хозяйствах Северного Казахстана.

Тарифная ставка механизатора составляет 780 тенге в час.

Результаты представим в виде таблицы 5.2.

Таблица 5.2.

Показатель работы МТА на 1000 га	Трактор Т-150К	
	одинарные колеса	сдвоенные колеса
Время обработки, час	590	510
Общая стоимость ГСМ, тенге	4581000	3987000
Зарплата механизатора	460200	397800
Итого	5041200	4384800
Экономия, тенге		656400
Стоимость комплекта колес, тенге	-	625000

Срок окупаемости оборудования сдвоенными колесами составит

$$T_{OK} = \frac{625000}{656400} \approx 0,95 \text{ года.}$$

Представленная статья публикуется как обозрение раздела «Экономическая часть» дипломной работы на тему «Оптимизация транспортного процесса уборки зерновых в условиях ОАО «Атамекен Агро», Жамбыльского района».

Литература

1. <https://www.pulscen.kz/price/040128-dizelnoe-toplivo>
2. <https://www.pulscen.kz/search/price?q=стоимость+дизельного+масла>
3. <https://www.pulscen.kz/search/price/2913-avtomasla?q=стоимость+автотракторного+масла>
4. <https://www.pulscen.kz/search/price?q=стоимость+солидол>
5. Черепанова Г.Г., Чудновский В.М. Уплотнение пахотных почв и его устранение. - М.: Агропромиздат, 1987. - 59 с.
6. Астафьев В.Л. и др. Совершенствование технической оснащённости села с учётом уплотняющего воздействия МТА на почву / Тракторы и сельскохозяйственные машины. - 2002 г. - № 9 - с.11-12.
7. Каипов М.У. Изменение плотности и твёрдости почвы от воздействия движителей колёсного трактора / Механизация и электрификация сельского хозяйства. - 2001 г. - №1 - с.12-13.

УГД 004.415.28

РАЗРАБОТКА ВЕБ-САЙТА «ОРГАНИЗАЦИЯ КОРПОРАТИВНОЙ СЕТИ ПРЕДПРИЯТИЯ»

Елиманов Б.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Информационные технологии 21 века предоставляют большие возможности по совершенствованию работы предприятий, заменяя человеческий труд машинным, повышая рост производительности труда и снижая затраты на персонал. Создаются новые и модернизируются действующие предприятия, территориально рассредоточенные в пределах населенного пункта, города или даже страны, так как теперь средства связи гораздо доступнее и дешевле.

Оценивая процессы функционирования современных предприятий, следует отметить тенденцию возрастающего использования компьютерных технологий в производстве, а также для управления предприятием и технологическими процессами. В зависимости от характера производства, в управлении может участвовать от одного и до сотни тысяч компьютеров, разнесенных в пространстве и соединенных средствами связи в сеть. Корпоративная сеть представляет собой систему обмена информацией и распределенной обработки данных, охватывающей небольшую территорию внутри предприятий и организаций, ориентированная на коллективное использование общесетевых ресурсов - аппаратных, программных и информационных. Разрабатываемый веб-сайт должен помочь предприятиям в создании корпоративной сети.

Разрабатываемый веб-сайт поможет создать локальную сеть для организации эффективного функционирования предприятия по разработке программного обеспечения, которое может выражаться различными факторами: увеличение прибыли предприятия, повышение качества работы сотрудников, эффективное взаимодействие различных отделов предприятия.

Перед проектированием сайта были изучены сайты, предназначенные для установки и настройки корпоративных сетей.

Первым рассматриваемым сайтом является «Интернет Контроль Сервер», главная страница изображена на рисунке 1.

Данный сайт предоставляет основную информацию о локальных сетях. К плюсам данного сайта можно отнести краткость и доступность информации, а к минусам – устаревший дизайн, наличие рекламы, и медленная загрузка страниц.

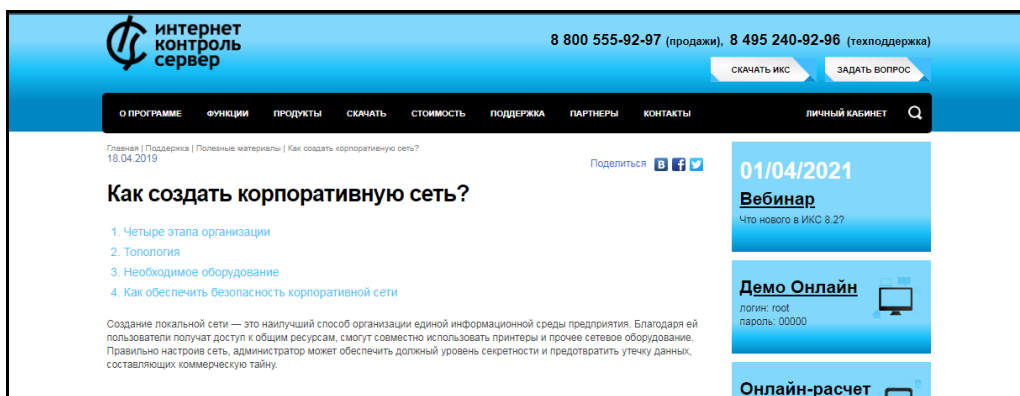

Рисунок 1. Главная страница «Интернет Контроль Сервер»

Следующий сайт рассмотренный сайт – это сайт «Твой Сетевик», представленный на рисунке 2.

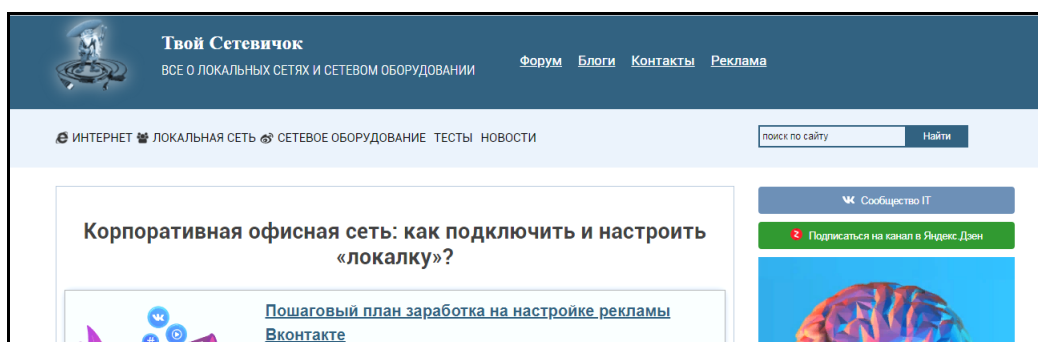

Рисунок 2. Главная страница «Твой Сетевик»

На данном сайте представлена основная информация о подключении и настройке локальной сети. Сайт имеет минималистичный дизайн, что позволяет не отвлекаться во время прочтения статей. Одним из ключевых недостатков сайта является наличие рекламы, хоть и в небольшом количестве.

Исходя из проведенного анализа можно сделать вывод, что каждый веб-сайт старается в полной мере раскрыть тему создания и настройки корпоративных сетей. Каждый сайт имеет интуитивно понятный дизайн, что позволяет пользователю без труда пользоваться сайтом.

Веб-сайт будет включать как информацию нужную для установки корпоративной сети, так конструктор, позволяющий собрать сеть на сайте. На главной странице будут располагаться статьи для помощи в создании корпоративной сети. Кроме главной, на сайте будут представлены вкладки «Статьи», «Оборудование», «Конструктор». Главная страница разработанного веб-сайта представлена на рисунке 3.

Во вкладке «Статьи» представлены обучающие статьи для помощи в создании и настройке корпоративной сети. Статьи посвящены как созданию самой сети, так же описаны виды архитектуры построения, помощь в настройке и обеспечение безопасности корпоративной сети.

Вкладка «Оборудование» содержит статьи с информацией об оборудовании необходимом для создания корпоративной сети. На странице отображена основная информация об оборудовании и ссылки на места где их можно купить.

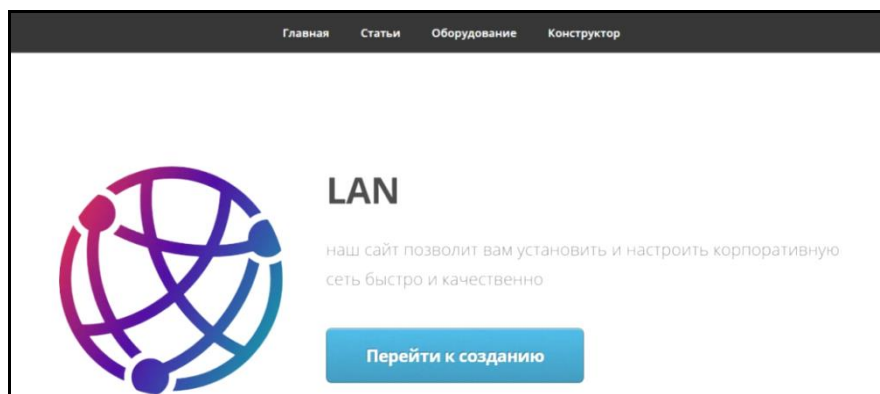

Рисунок 3. Главная страница

Конструктор находится во вкладке с аналогичным названием. В данной вкладке реализован конструктор корпоративной сети, что позволяет посетителю сайта создать корпоративную сеть прямо на сайте. Структура сайта представлена на рисунке 4.

Рисунок 4. Структура сайта

Для редактирования и добавления новых статей и сведений об оборудовании реализована панель администратора, в которую можно попасть, зная логин и пароль администратора.

Разрабатываемый веб-сайт поможет в организации корпоративной сети предприятия, которая в свою очередь позволит предприятию оперативно и безопасно передавать, получать информацию, а также обеспечить связь между компьютерами одного предприятия, расположенными в пределах одного здания или географически распределенными.

Литература

1. Минаси, М. «Графический интерфейс пользователя: секреты проектирования» / М. Минаси. - Москва: Мир, 2018.
2. Этапы разработки пользовательского интерфейса [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <https://vc.ru/design/58502-etapy-razrabotki-polzovatelskogo-interfeysa-kak-sdelat-tak-chtoby-ui-ne-lishil-vas-pribyli>. (21.03.2020)
3. Твой Сетевичок [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <https://tvoi-setevichok.ru/> (21.03.2019)

4. Интернет сервер контроль [Электронный ресурс]. - Режим доступа: URL: <https://xserver.a-real.ru/> (21.03.2019)
5. Иванова Т. «Корпоративные сети связи» / Иванова Т.

УДК: 930.2:51.002

ВЛИЯНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ИНФОРМАТИКУ

Жәкежан С.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Историческая наука сама по своей природе междисциплинарна. Во-первых, детерминация исторических событий и явлений является многоуровневой, так как совокупное действие природно-климатических, биологических, экономических, социально-психологических, культурно-этических, идеологических и иных детерминант создает то, что мы называем историческим процессом. Поэтому исторические теории, описывающие ход исторического процесса в том или ином пространственно-временном интервале, неизбежно включают в свой познавательный «арсенал» соответствующие закономерности и явления других дисциплин.

Прямым результатом интеграционных тенденций развития научного познания в середине XX в. явилось проникновение методов и средств, понятийного аппарата, методического, технического и технологического инструментария фундаментальных и комплексных наук – математики и информатики – в сферу общественных и гуманитарных наук. Не явилась исключением и историческая наука [1].

В эпоху научно-технической революции 1960-х гг., характеризовавшейся масштабными процессами математизации и механизации исторической науки, на стыке истории, источниковедения и прикладной математики зародилось одно из пограничных научных направлений – квантитативная история, использующая при обработке исторических источников методы математической статистики и математического моделирования исторических процессов и явлений на базе применения ЭВМ и машинных технологий обработки данных обширных информационных массивов. В период «микрокомпьютерной революции» середины 1980-х гг. в результате междисциплинарного взаимодействия источниковедения, квантитативной истории и информатики получила развитие историческая информатика (ИИ), изучающая закономерности процесса информатизации исторической науки и исторического образования.

За рубежом исследования в области исторической информатики получили определенное развитие, в Казахстане только происходит процесс становления этого научного направления [2].

Исследования выступают историография методов информационных исследований как способов научного познания исторического источника, основанных на универсальной форме фиксации и передачи информации.

Обоснование возможности и допустимости обогащения исторического исследования методами и средствами информационных технологий опирается на закономерности теории познания.

Число историков, которые систематически работают с методиками количественного анализа, относительно невелико. Большая часть исследователей заимствует методики цифровой обработки в той или иной степени для решения

конкретной задачи, не ограничивая себя в теоретической интерпретации событий и явлений. Совершенствование техники исторических исследований на основе количественных методов и формализации процедур анализа требует основательных знаний в таких областях как измерение главной тенденции и дисперсия, основные понятия теории вероятности и статистической проверки гипотез, установление уровней надежности и выборочный метод, анализ вариации, регрессивный анализ, множественная и частичная корреляция, факторный анализ и шкалирование [3].

В отечественной науке развитие исторической информатики началось с решения чисто прикладных задач при решении конкретных проблем традиционной истории. Сегодня возникла настоятельная потребность в перманентной разработке теоретико-методологических, источниковедческих, инструменталистских подходов к познанию истории в свете современной теории информации, нового понимания природы источников, в первую очередь, массового характера. Крайне значимым представляется решение ключевых теоретических проблем ИИ – установление большей доказательности, глубины и точности исторических выводов, полученных средствами математики и информатики, увеличение объективности результатов исследования, т.е. проблемы продвижения исторической науки в направлении меньшего релятивизма. Но решение этого вопроса напрямую связано с научно обоснованным выбором методик и технологий исследования. Поэтому постановка проблемы исследования теоретической, методической и технологической составляющей исторической информатики крайне актуальна и важна для приращения новых знаний, для перспектив развития этого направления в нашей стране [4].

В прикладном аспекте анализ историографии исторической информатики и использование апробированных методик позволяет казахстанским историкам и источниковедам существенно расширить круг проблем, требующих применения новых информационных технологий, привлечь не востребованную ранее в связи с трудностями в обработке традиционными способами источниковую базу массового характера.

Разработка поставленной в данной теме проблемы позволяет решить еще один насущный вопрос. Особенности методологической основы исторического знания XX столетия во многом обусловили множественность равноправных, равновлиятельных парадигм, которые часто приводят к эклектичности методологических и гносеологических воззрений ученых и провоцируют сомнения в возможности точного исторического знания [5]. Негативной стороной этого процесса является сегодня подчеркнутое равнодушие отдельной части отечественных исследователей (особенно молодых ученых), изучающих конкретно-исторические проблемы, к методологии вообще, к методологии истории, в частности, а у будущих историков отсутствие навыков и потребности осмысливать ее азы. А поскольку исследовательская практика ученого неразрывно связана с теоретической рефлексией, то можно констатировать существенное падение уровня научных изысканий молодого поколения казахстанских исследователей. Именно поэтому крайне значима разработка в условиях стремительно развивающегося информационного общества проблемы применения методологии исторической информатики, обогащающей не только общенаучные, но и специально и конкретно-научные методы исследования, технику и технологии научных разработок современных историков.

Экспоненциальный темп прироста новой информации, соответственно, новых, не только традиционных, но в большей степени, электронных исторических источников, прогнозируемая социальными философами и футурологами новая волна «информационного взрыва» диктуют уже сегодня подготовку специалистов в области исторической науки, способных быстро принять вызовы новой информационной среды

и адаптироваться к условиям перехода Казахстана в информационное общество. В этом контексте крайне актуальным представляется разработка вопросов исторической информатики как учебной дисциплины в казахстанском историческом образовании на основе наработанного зарубежными и отечественными учеными-практиками опыта компьютеризации обучения истории [6].

Тема имеет самую непосредственную связь с государственными программами по информатизации казахстанского общества, а также с фундаментальными разработками методологии истории, историографии и моделирования социально-исторических процессов в рамках темы фундаментального исследования.

Идейно-теоретической основой настоящей работы явились отдельные положения парадигмальной историко-научной концепции Т. Куна, связанные с его фундаментальными взглядами о когнитивности, познавательной, социально детерминированной ценности науки; об объективном переходе науки от одного качественного состояния к другому путем смены прежней парадигмы, исчерпавшей себя, новой. Также крайне важно для понимания становления количественной истории и исторической информатики одно из центральных положений концепции Т. Куна о науке, развивающейся через временные скачки, т.е. «научные революции» [7].

Несмотря на значительное количество научных исследований, посвященных проблеме диалектики взаимодействия методов современного научного познания, анализу взаимодействия методов науки в условиях радикальной трансформации современного общества, необходимо выделить коллективную монографию казахстанских философов А.Н. Нысанбаева и других, которая, во-первых, базируется на материалах конкретных наук и на реалиях современного Казахстана, во-вторых, отличается четкой структурированностью и логической взаимосвязанностью рассуждений и обобщений о процессе взаимодействия методов науки в социокультурном контексте [8].

Для разработки проблемы изучения сущности информации в контексте триады ее семиотических характеристик крайне продуктивным представляются фундаментальные работы К. Шеннона, основателя теории статистической информации, Н. Винера, основоположника кибернетической науки, Ю.А. Шрейдера, разработчика семантической теории информации, Д. Харраха, построившего логико-прагматическую модель коммуникаций, Р. Карнапа и Й. Бар-Хиллела, создавших основы логико-семантической теории информации.

Стратегическая значимость процесса глобальной информатизации общества для дальнейшего развития цивилизации, а также необходимость создания фундаментальной научной базы для его изучения и прогнозирования показана в работах А.Д. Урсула, внесшего значительный вклад в формирование относительно цельной теории социальной информации. Анализу места информатики в системе современной науки и взаимосвязи с социально-гуманитарными и естественными дисциплинами посвящены исследования К.К. Колина.

Установлению информационных возможностей исторических источников с позиций теоретико-информационного подхода, решению проблемы повышения информативной отдачи источников в свете учения о социальной информации, являющейся результатом отражения обществом всех форм движения материи, способствовали положения о практической неисчерпаемости источника как носителя разнообразных форм информации, разработанные И.Д. Ковальченко на более глубоком аналитическом уровне. По существу данный подход привел к изменению представлений об основном объекте источниковедческого анализа - источнике, который в классическом его понимании рассматривался как носитель открытой информации. По мнению И.Д. Ковальченко, анализ источника может и должен

проводиться с целью экспликации скрытой, явно не выраженной информации, что требует привлечения системного подхода и системно-структурного анализа, математических методов и ЭВМ.

Необходимость изучения исторических источников в контексте теории социальной информации, соответственно, разработки проблем информационного источниковедения, типологизации исторических источников в свете информационных процессов со времен зарождения письменности, ставит В.И. Бовыкин. Теоретическим вопросам соотношения исторического источника и исторической информации, носителя информации и ее интерпретатора, выявления информационного потенциала исторических и историографических источников посвящен ряд статей Г.В. Можяевой [9].

Отечественные историки в настоящее время в своих исследованиях в целом освоили основные численные методы и новые информационные технологии; тематика их исследования и область применения усложняющихся новых математических методов, а также новых компьютерных методов исторического исследования расширяются в направлении усиления аналитической составляющей, получены новые значимые результаты в содержательной сфере. В настоящее время в казахстанской исторической науке также должны быть решены задачи усиления информационных компонентов исторической информатики, связанные с освоением новых предметных областей в области сохранения историко-культурного наследия в цифровом формате. Для казахстанской исторической науки по-прежнему актуальна проблема расширения границ исторической информатики не только «глубоко», но и «широко».

Историческая информатика не только позволяет активно осваивать новый методический аппарат, но и раздвигает границы исторической науки – гносеологии (гносеологии), архивации (подлинности и достоверности архивных материалов), педагогики (методов изложения и отбора педагогического материала) и др., которые сегодня решают не только профессиональные узкие вопросы, но и смежные. Это возможно только при условии понимания общественных запросов, быстрого освоения новых технологий обработки информации, эффективного подхода к обучению специалистов на основе современных педагогических средств и технологий [10].

Развитие Казахстана на пути информационного общества создает новые вызовы для профессионального сообщества отечественных историков. Объективно мы должны работать раньше или позже в иной информационной среде, основы которой сегодня формируются концептуальными, методическими и технологическими разработками исторической информатики, которая в Казахстане развивается очень медленно и сегодня на многие годы отстает от уровня научных разработок ведущих стран. Новое поколение историков, не готовых работать с современными информационными технологиями, в ближайшие годы столкнется с кризисной ситуацией, когда традиционный архивный материал изучается достаточно полно, а новый электронный массив выходит за рамки научных исследований, так как эволюция развития киберпространства идет быстрыми темпами и основана на стремительном развитии технологий создания, обработки и передачи информации. Новые горизонты, открывающие электронный документооборот и интернет-ресурсы, ставят перед источниковедением XXI века новые задачи.

Литература

1. Количественные методы в исторических исследованиях: уч. пособие для студ. вузов, обуч-ся по спец. «История» / И.М. Гарскова, Т.Ф. Измestьева, Л.В. Милов и др. / под ред. Ковальченко И.Д. – М.: Высшая школа, 1984. – 384 с.

2. Корсунский А.Р. Проблема измерения социальных явлений в исторических источниках и литературе // Математические методы в исследованиях по социально-экономической истории. – М.: Наука, 1975. – С. 6-38.
3. Интервью с И.Д. Ковальченко // Информационный бюллетень Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при Отделении истории АН СССР. – 1990. – № 1. – 27 с.
4. АП РК. – Ф. 141. – Оп. 1. – Ф. 708. – Оп. 1, 2/1.
5. Русина Ю.А. Текущая статистика населения: опыт формирования базы данных – Екатеринбург: УрО АН СССР, 1996. – 79 с.
6. Славко Т.И. Математические методы в исторических исследованиях: Учебник для студентов вузов, обучающихся по историческим специальностям. – Екатеринбург: УрГУ, 1995. – 178 с.
7. Кун Т. Структура социальных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 387 с.
8. Исмагулов О.И. Этническая геногеография Казахстана (серологические исследования). – Алма-Ата, 1977. – 160 с.
9. Математические методы и ЭВМ в исторических исследованиях. - М.: Наука, 1985. - 344 с.
10. Жакишева С.А. Историческая информатика в Казахстане: теория, историография, методики и технологии. Караганда, 2010.

УДК 004.415.28

МОБИЛЬНОЕ ИНТЕРНЕТ-ПРИЛОЖЕНИЕ ПО ПРИЕМУ ПОКАЗАНИЙ ДЛЯ ПРЕДПРИЯТИЯ, ПРЕДОСТАВЛЯЮЩЕГО КОММУНАЛЬНЫЕ УСЛУГИ

Жапаров Е.Е.
(*СКУ им. М. Козыбаева*)

В современном мире, компании различных размеров и видов деятельности заинтересованы в собственных интернет-ресурсах, которые могут предоставлять необходимый функционал и удобство, в целях экономии времени клиента. Двадцать первый век можно ознаменовать эпохой высоких скоростей, поэтому сейчас одним из важных факторов для интернет-ресурса, является его легкодоступность. Отличным вариантом могут стать мобильные интернет-приложения, в последнее время, рынок которых стремительно растет. Неудивительно, ведь процессы отнимавшие значительное количество времени такие как: отправление посылки, бронирование очереди в больницу, оформление кредита, заказ еды или оплата коммунальных услуг, сейчас решаются в пару нажатий на смартфоне. Достаточно загрузить мобильное приложение предоставляющее необходимую услугу из магазина приложений или зайти на сайт.

В данной статье рассматривается польза мобильного интернет-приложения по приему показаний для предприятия, предоставляющего полный комплекс работ по обеспечению централизованного водоснабжения и канализации для населения и предприятий города.

Актуальность проекта заключается в необходимости разработки мобильного интернет-приложения, которое несет в себе ряд преимуществ:

- осуществляется информирование потребителей;
- поддерживается обратная связь;
- упрощается поиск компании.

Целью мобильного интернет-приложения, является способность помочь городскому населению качественно передать показания и тем самым разгрузить операторов абонентского отдела. Внедрение данного приложения, в целом положительно скажется на имидже предприятия.

Объектом выступает предприятие «Кызылжар су». Форма собственности – ТОО. Количество работников – свыше 900 человек. Это достаточно крупная организация города Петропавловск, которая снабжает качественной питьевой водой население и осуществляет прием сточных вод. Организация обладает объемной технической базой: водозаборными и насосными сооружениями, очистными фильтровальными станциями, обеззараживающими установками и лабораториями, водопроводной сетью, и множеством других технико-хозяйственных объектов. Организация имеет иерархическую структуру, содержащую большое количество отделов, вершиной которой является генеральный директор.

В ходе анализа деятельности абонентского отдела, а именно процесса приема показаний по телефону, был выявлен низкий коэффициент полезного действия из-за чрезмерной загруженности операторов. Для решения данной проблемы разработано мобильное интернет-приложение по приему показаний, которое позволит частично разгрузить операторов телефонной линии.

Данное мобильное приложение обладает следующими функциями:

- передача и прием показаний;
- возможность обратной связи для вызова контролера, сообщения об открытом колодце и обращения к начальству в «виртуальной приемной»;
- возможность просмотра истории прошлых показаний;
- калькулятор для подсчета суммы оплаты, на основе текущих показаний.

Доступ к данному функционалу у потребителя появляется, только после прохождения регистрации и авторизации. Также присутствует админ панель, где администратор может:

- посмотреть статистику зарегистрировавшихся пользователей, обращений и показаний;
- «заморозить/разморозить», редактировать аккаунт пользователя;
- добавлять, редактировать и удалять новости, документы, контакты;
- просматривать обращения и показания.

В мобильном интернет-приложении, зарегистрированного пользователя встречает новостная лента и пять разделов в скрывающемся боковом меню: «Главная», «Редактировать мой профиль», «Тарифы и нормативы», «Контакты» и «Вакансии». Снизу на главной странице находятся основные разделы «Передать показания», «Обратиться в виртуальную приемную», «Калькулятор» и «История показаний».

В разделе «Редактировать мой профиль» пользователь может изменить свои ФИО, контактный номер и пароль. Раздел «Тарифы и нормативы» несет в себе скачиваемый на телефон документ, с подробной информацией. Разделы «Контакты» и «Вакансии» отображают контактную информацию и информацию об освободившихся вакансиях соответственно. «Главная» несет в себе новостные блоки, в которые можно пройти и внимательно ознакомиться. Новостной блок отображает картинку, заголовок, текст новости, дату публикации и количество просмотров. Основной раздел «Передать показания» несет в себе форму с выпадающим списком, предлагающим выбрать количество установленных счетчиков и поля для ввода показаний. Раздел «Виртуальная приемная» также несет в себе форму с выпадающим списком, предлагающим выбрать тему обращения, а также поле текст обращения. Все разделы снабжены кнопками для навигации по приложению. Главная страница, в соответствии с рисунком 1.

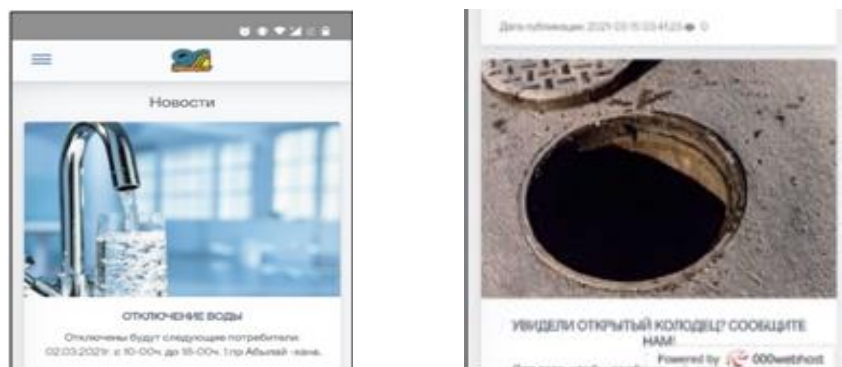

Рисунок 1. Главная страница

Таким образом, разработанное мобильное приложение способно значительно облегчить процесс передачи показаний, тем самым разгрузить операторов абонентского отдела. Предоставить возможность обращения, с помощью «Виртуальной приемной», а также просматривать историю показаний и подсчитывать сумму оплаты в специальном калькуляторе. Разработанное мобильное приложение имеет задел на будущее, соответственно функционал будет меняться и совершенствоваться.

Литература

1. Тертышник М.И. Экономика предприятия. Учебное пособие, 2005.
2. М. Данн, Ш. Льюис Нативная разработка мобильных приложений, 2007.
3. Соснаускене О. Предприятия жилищно-коммунального хозяйства, 2003.
4. Федотенко М. А. Разработка мобильных приложений. Первые шаги. 2017.
5. Маклаков С.В. Создание информационных систем с All Fusion Modelling Suite. М.: Диалог-МИФИ, 2003.
6. Калянов Г.Н. Теория и практика реорганизации бизнес-процессов М.: СИНТЕГ, 2000.

ӘОЖ 004.9

ФОТО-ВИДЕО СТУДИЯСЫНЫҢ ИНТЕРНЕТ ҚОСЫМШАСЫН ЖОБАЛАУ

Қаббас Ғ., Икласова К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Бұл мақала ERASMUS+ Advanced Centre for PhD Students and Young Researchers in Informatics, ACeSYRI, reg.no. 610166-EPP-1-2019-1-SK-EPPKA2-CBHE-JP «Информатика саласындағы PhD докторанттар мен жас ғалымдарға арналған алдыңғы қатарлы орталық (ACeSYRI)» грант аясында дайындалған

Қазіргі кезде дүниежүзілік интернет желісі кеңінен тарайды. Мұнда, үйден шықпай, кез-келген қажетті ақпаратты тез арада табуға болады. Ірі компаниялар және жеке кәсіпкерлер өз іс-қызметтерін дамыту үшін интернет желісін белсенді пайдалануға қалайды. Осы мәселені шешу үшін web-сайт қажетті болады.

Сайт – студия немесе фирма туралы толық ақпараты қамтитын, оның қызмет саласы және оның байланыстары туралы толық ақпараты ғана емес, бұл бизнестің әртүрлі маркетингтік және коммерциялық міндеттерін шешу мүмкіндігі. Ол интернет желісінің қолданушыларына кез келген уақытта, жер шарының кез-келген нүктесінде қол жетімді болады. Тауарларды сату, қызмет көрсету, жаңа клиенттерді тарту web-сайт арқылы жүргізіледі [1].

Сол себепті өз сайтын құру – тұтынушыларға ұсынылатын тауарлар мен қызметтер туралы толық қажетті ақпаратпен қамтамасыз етуге үлкен мүмкіндік болып табылады. Негізінен сайт өзінен іскерлік дизайнды орындаған, ыңғайлы навигация жүйесі бар, беттер көлемі бойынша үлкен емес ақпаратты ресурс болып табылады [2].

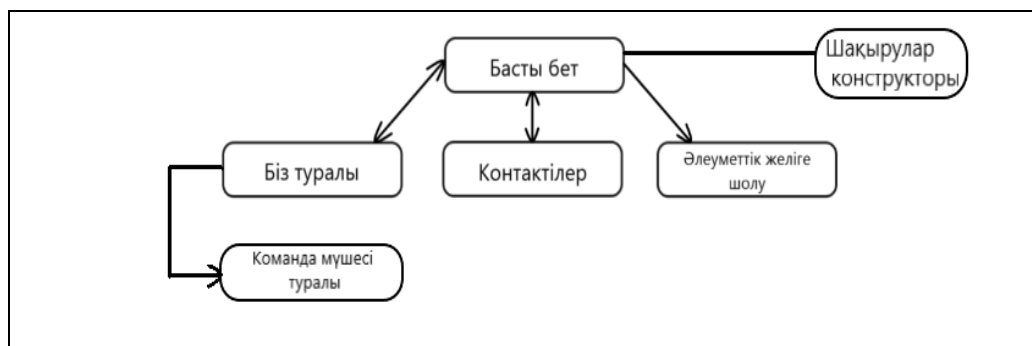
«LifeProduction» студиясы 2018 жылы ашылған болатын. Бұл фотографтар мен бейне операторлардан тұратын жас және шығармашылық топ. Олар креативті тәсіл мен заманауи жабдықты үйлестіреді, сондықтан да нәтижелері клиенттердің үміттері мен тілектерін арқашан асады.

Студия осындай қызметтерді ұсынады:

- Wedding day;
- LoveStory;
- Аэротүсірілім;
- Коммерциялық түсірілім;
- Іс-шараларға шақырулар.

Бірінші кезекте курстық жұмыста сайтты әзірлеу процесін зерттеу шеңберінде веб-ресурстың құрылымын көрсететін сайт картасын дайындау қажет. Әзірлеуші сайтты әзірлеудің осы кезеңінде бүкіл сайт қалай көрінуі тиіс екенін түсінуі керек.

Сайт картасы веб-ресурстың негізгі бөлімдері арасындағы қатынастар мен өзара байланысты сипаттауы тиіс. Мұндай көрініс жобаланатын сайттың қаншалықты пайдалы болатынын түсінуге және сайтты одан әрі пайдаланудың ыңғайлылығын арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сайт картасы сайттың құрылымын ғана емес, пайдаланушы интерфейсі туралы жалпы көріністі сипаттауға мүмкіндік береді (сур. 1).

Сурет 1. Сайт картасының суреті

Бұдан әрі курстық жұмыста қолданушылық интерфейстің визуалды ұсынымынан тұратын веб-ресурстың макеті мен дизайнын әзірлеу қажет. Веб-сайтты әзірлеу бойынша курстық жұмыстың осы кезеңі бетке қосылатын элементтерді және олардың орналасуын сипаттауы тиіс.

Шын мәнінде, сайт макеті - бұл дизайнердің жұмыс нәтижесі. Дизайнер графикалық эскизді немесе нақты графикалық дизайнды жасайды. Макеттің негізгі функциясы ақпараттық құрылымды ұсыну, контентті визуализациялау және негізгі функционалды көрсету болып табылады. Макеттер түстерді, логотиптерді, бейнелерді қамтиды және болашақ өнім туралы жалпы түсінік бере алады.

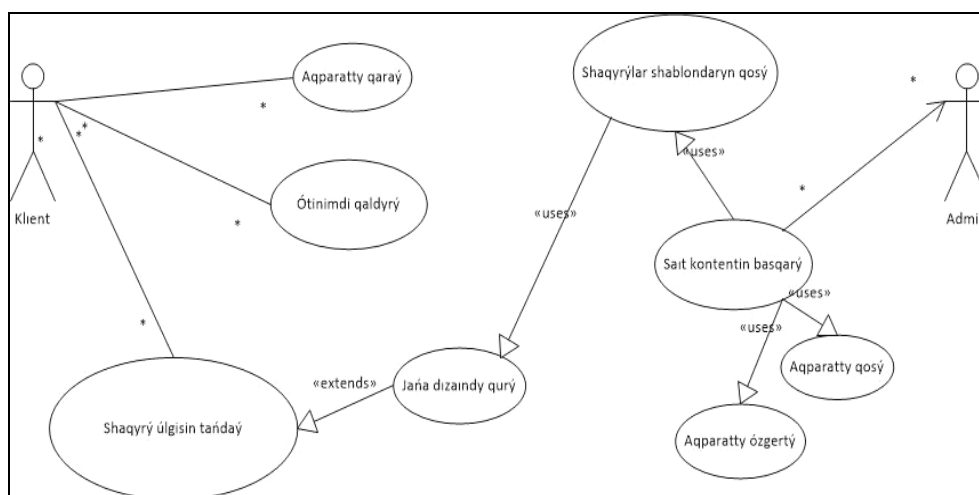
UML – бағдарламалық жасақтама саласындағы объектіні модельдеуге, бизнес-процестерді модельдеуге, жүйелік жобалауға және ұйымдық құрылымдарды көрсетуге арналған графикалық сипаттама тілі.

UML — кең профилді тіл, бұл UML моделі деп аталатын жүйенің абстрактілі моделін құру үшін графикалық белгілерді қолданатын ашық стандарт. UML негізінен

бағдарламалық жүйелерді анықтау, визуализация, жобалау және құжаттау үшін жасалған. UML бағдарламалау тілі емес, бірақ UML модельдерінің негізінде кодты құруға болады.

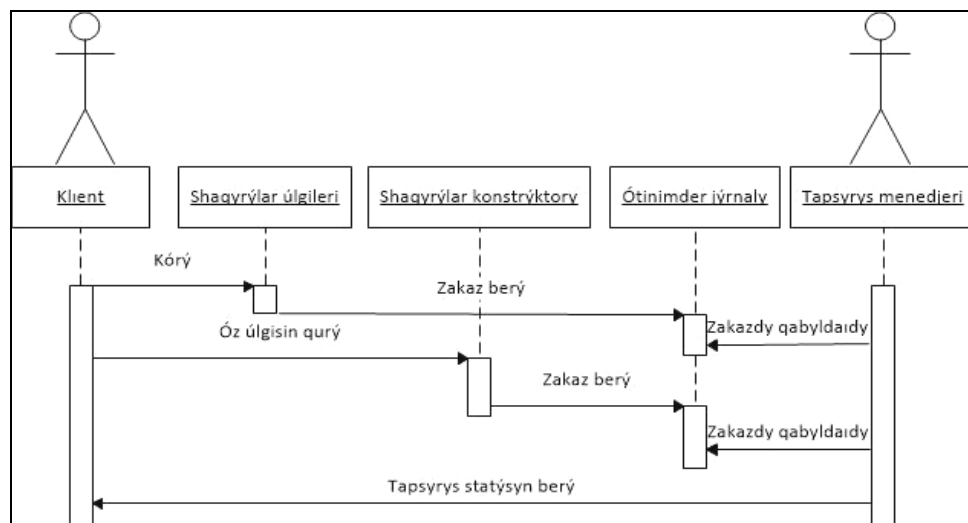
Диаграммада көрсетілгендей «Клиент» және «Админ» актерлері бар (сур. 2). «Клиент» ақпаратты қарайды, өтінімді қалдырады, шақырулар үлгісін таңдайды. «Шақыру үлгісін таңдау» элементі «Жаңа дизайнды құру» элементімен кеңейтілінеді. «Админ» сайт контентін басқарады. Оның ішіне «Ақпаратты қосу», «Ақпаратты өзгерту» және «Шақырулар шаблондарын қосу» кіреді. «Шақырулар шаблондарын қосу» элементінде «Жаңа дизайнды құру» элементінде орналасқан.

Жалпылау қатынасы кейбіреулердің басқаларға қатысты мамандануын көрсету үшін актерлерге де, пайдалану нұсқаларына да қолданыла алады.

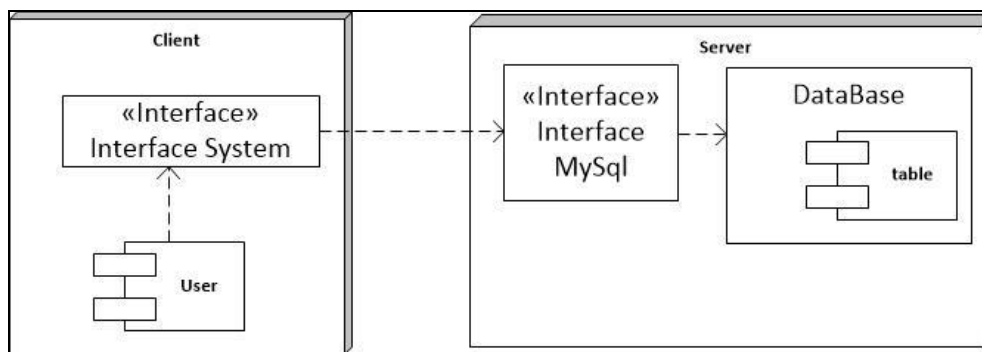
Сурет 2. Пайдалану нұсқалар диаграммасы

Жобаның бірізділік диаграммасында (сур. 3). Клиент ең алдымен дайын шақырулар үлгілерін қарайды да, өтінімдер журналында заказ қалдырады. Дайын үлгілердің ешқайсысы қанағаттандырмаса, клиент сайтта орналасқан конструктор арқылы, шақырулар дизайнын өзі жасай алады. Тапсырыс менеджері өтінімдер журналынан заказдарды қабылдайды.

Сурет 3. Бірізділік диаграммасы

Өрістету диаграммасында процессорлардың, құрылғылардың, процестердің және олардың арасындағы байланыстардың графикалық суреттері бар. Логикалық көрініс диаграммаларынан айырмашылығы, орналастыру диаграммасы тұтастай алғанда жүйе үшін жалғыз, өйткені ол оны жүзеге асырудың барлық ерекшеліктерін көрсетуі керек. Бұл диаграмма нақты бағдарламалық жүйеге арналған ООАР процесін және оны әзірлеуді, әдетте, модель сипаттамасының соңғы кезеңін аяқтайды. Орналастыру диаграммасын жүйелік талдаушылар, желілік инженерлер және жүйелік техниктер бірлесіп жасайды (сур. 4).

Сурет 4. Өрістету диаграммасы

Диаграмма элементтері:

- User — пайдаланушының бағдарламалық көрінісіне арналған компонент, дерекқорға кіруді қамтамасыз етеді.
- Interface System — жүйенің графикалық интерфейсі.
- InterfaceMySQL — деректер қорының графикалық интерфейсі.
- DataBase — деректер қоры.

Бұл диаграмманың компоненттер диаграммасынан айырмашылығы, өрістету диаграммасында элементтердің физикалық орналасуы көрсетілген. Компоненттер диаграммасында көрсетілген барлық логикалық байланыстар өрістету диаграммасында да сақталған.

Әзірленген веб-сайт тұтынушыларға студия туралы немесе оның жұмыстары туралы білім деңгейін арттыруға мүмкіндік береді, бұл жаңа клиенттердің пайда болуына, демек, студияның клиенттер санын арттыруға мүмкіндік береді.

Пәндік аймақты зерттеу барысында, қызмет саласы, негізгі бизнес-процестер және студияның ұйымдық құрылымы сипатталды. Веб-сайттың қажеттілігі дәлелденді. Бәсекелес студиялардың сайттары зерттелді. Олардың негізгі күшті және әлсіз жақтары анықталды, бұл бізге Петропавл қаласындағы басқа фото және видео студияларының сайттарынан жақсы ерекшеленетін веб-сайт жасауға мүмкіндік берді. Жұмыстың ұсынылған нұсқасы жасалды, оған қол жеткізуге болатын мақсаттар анықталды, веб-сайттың тұжырымдамасы мен сценарийі жасалды. Домендік атауды тіркеу және веб-сайтты жариялау мәселелері қарастырылды.

Әдебиет

1. Дронов В.А. Разработка современных Web-сайтов. - СПб.: БХВПетербург, 2013. – 414 с. 5.
2. Зольников Д.С. РНР 5. Как самостоятельно создать сайт любой сложности. 2 изд. - М.: НТ Пресс, 2014. - 272 с.
3. Буч Г., Джеймс Р., Ивар Я. Введение в UML от создателей языка. – М.: ДМК Пресс, 2015. – 496 с.
4. Вигерс К. Разработка требований к программному обеспечению, пер, с англ. – М.: Русская Редакция, 2012. – 576 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ГИС В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА

Казбаев В.Е., Ким Г.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Планирование туризма включает в себя широкий спектр переменных и параметров, включая пространственные и непространственные данные, которые должны быть доступны как туристам, так и поставщикам туристических услуг. Удовлетворенность туристов – главный критерий, делающий их визит приятным. Быстрый рост информационных технологий, особенно интернета, позволяет предоставить настраиваемый, доступный и интерактивный источник информации.

Туристы, как правило, хотят найти объекты туризма и удобства с привязкой к их географическому положению и окружению. Во многих случаях трудно найти хорошую гостиницу и рестораны, достопримечательности или места проведения мероприятий, расположенные поблизости. Данное тематическое исследование веб-туристической информационной системы с использованием ГИС для Северо-Казахстанской области учитывает потребности пользователя в представлении туристических объектов в географическом контексте на интерактивной основе, туристической карте.

Таким образом, туристический сектор области может быть стимулирован маркетингом его туристических достопримечательностей, объектов и услуг. Также, в данном исследовании рассматривается веб-приложение ГИС для продвижения туризма и предоставления пользователям инновационного способа доступа к пространственной ориентации области. ГИС является основным компонентом этого процесса, приложение как бы предоставляет пользователям всего мира пространственную информацию о месте. Это также должно быть полезно для поддержки и планирования туризма посредством анализа, принятия решений и управления с использованием методов ГИС, а также для обеспечения его доступности в режиме онлайн.

При первоначальном рассмотрении вопросов путешествия первое внимание уделяется географическим и пространственным данным о тех местах, куда хочет добраться турист. Такие запросы, как где находится желаемый пункт назначения, как далеко он находится, какие у него есть особенности, что там можно найти или сделать и другая информация о желаемых туристических услугах, могут быть получены с использованием внутренних или внешних источников информации. Внутренние источники информации в основном относятся к личному опыту туристов, образованию, знаниям. Внешние источники информации относятся к онлайн-информационному или виртуальному, цифровому миру геоинформационных систем (ГИС), который спроектирован и разработан для хранения географических/пространственных данных в цифровой форме.

В связи с развитием информационных технологий (ИТ) все больше туристов отдают предпочтение интернет-источникам информации об отдыхе и путешествиях. В целом, ИТ-сервисы, меняют способы покупки и восприятия туристами туризма. Развитие семантических веб-технологий, автономных программных агентов, геопривязанных веб-приложений, облачных технологий и других позволит браузеру действовать как виртуальному личному помощнику, который знает профиль туриста, получает доступ к информации через Интернет, чтобы наилучшим образом соответствовать требованиям, и представляет информацию в нужном формате.

Первичная информация, которую ищет турист и которая способствует процессу принятия решений, относится к геопривязанным запросам. В настоящее время около 2/3 данных, необходимых для определения мест и объектов, представляющих интерес для туристов информацию, получают с помощью ГИС и приложений социальных сетей. Конвергенция парадигмы наряду с феноменом социальных сетей, и ГИС задала новую тенденцию в области ИТ. Однако рост объема пространственных данных, которые просматриваются и анализируются с помощью интеллектуальных карт, стал мощным стимулом для разработки и использования веб-приложений с географической привязкой в туризме.

Что касается туристического спроса, то ГИС-системы в большей степени представлены под названием Веб-ГИС или в настоящее время Облачные ГИС. Давая совершенно новую картину реального пространства с многочисленными информационными и визуальными представлениями о месте и перемещениях в пространстве, так называемые go-to технологии используются для поддержки принятия решений относительно направлений движения и поиска нужных локаций. ГИС способствует лучшему пониманию явлений и процессов в географическом пространстве. В сочетании с технологией глобальных систем позиционирования (GPS) эти процессы можно отслеживать в режиме реального времени.

ГИС – это своего рода интеллектуальная карта, которая связывает географическую информацию (где объект находится) с описательной информацией (что это за объект). Благодаря своим аналитическим способностям ГИС в большей степени используется для анализа местоположения и управления окружающей средой, а также для управления мощностями и туристическими достопримечательностями. До сих пор наибольшее количество ГИС-приложений в туризме касалось инвентаризации рекреационных мощностей, управления использованием пространства в туристских целях, моделей путешествий, оценки влияния факторов, оценки конфликтов на отношения рекреация к окружающей среде, тематического картографирования туризма, создания туристских информационных систем управления и систем поддержки принятия решений.

Успех туризма в любой стране зависит от их способности развивать, управлять и продавать туристические услуги. Однако рост мобильных, социальных и облачных вычислений породил непостижимо большие миры туристической информации. Туристы сталкиваются с различиями в отношении информации, представленной в различных веб-источниках. Одно из решений таких проблем заключается в использовании карт для эффективного представления информации. Карты обычно используются при выборе места назначения и планировании путешествий и пребывания, поэтому они являются естественным средством индексации и представления информации, связанной с туризмом. Путешественники используют карты для навигации во время своих путешествий и для подготовки своих маршрутов. Кроме того, карты используют двумерные возможности человеческого зрения и представляют информацию компактным и «легко читаемым» способом.

Почти в 57% случаев подробную информацию о пункте назначения и путешествиях ищут с помощью социальных сетей, а около 30% полагаются на собственный опыт. По данным исследования настроений людей в 2008 году, наибольшее влияние на принятие решения о месте посещения оказывают друзья и коллеги, а затем идут интернет-источники с последующим личным опытом.

Формируя собственное представление о месте отдыха и путешествий, люди опираются на чей-то предыдущий опыт и знания, уделяя особое внимание рекомендациям друзей и коллег. Информация, которую можно было бы найти в Интернете, и личный опыт становятся основным и надежным источником информации

при планировании отдыха, за которым следуют туристические агентства, СМИ и путеводители.

Геоинформацию лучше всего просматривать на картах с помощью ГИС-систем. ГИС можно определить как организованный набор аппаратных средств, программного обеспечения, баз данных, телекоммуникаций, людей и процедур, сконфигурированных для сбора, обработки, хранения, анализа и визуализации всех форм географически привязанной информации с целью выявления взаимосвязей, закономерностей и тенденций.

ГИС – это специализированная информационная система, которая использует пространственные или географически привязанные и не пространственные или атрибутивные данные и включает в себя операции, поддерживающие пространственный анализ. Пространственные объекты или геообъекты – это элементы для моделирования реальных данных в ГИС и описываются пространственными данными (geo data). Пространственные объекты описываются их геометрией и топологией. Геометрия описывает абсолютное пространственное положение объекта в 2- или 3-мерном (метрическом) пространстве. Топология представляет собой пространственные отношения между пространственными объектами. Пространственные базы данных являются центральной силой ГИС. Атрибутивные данные организованы в виде таблиц и имеют свои идентификаторы, которые обеспечивают связь с геометрическим содержанием.

Интеграция методов ГИС с интернет-сервисами (Веб-ГИС) имеет множество применений как в туристическом спросе, так и в предложении и существенно меняет способ использования туристскими предприятиями геопропространственной информации и взаимодействия с ней. Мобильность портативных ГИС и GPS - систем произвела революцию в использовании ГИС. Современная среда облачных вычислений также оказала влияние на разработку и использование ГИС. Облачная ГИС-это доставка ГИС по требованию через Интернет и на платной основе без необходимости устанавливать, хранить, покупать и обслуживать их локально на клиентских компьютерах. Будущие тенденции – это открытая архитектура ГИС, интеграция с сервисами web 3.0, включение искусственного интеллекта (экспертные системы, нейронные сети и т.д.) и других современных функциональных возможностей, разработанных в области ИТ.

В настоящее время ГИС предоставляет мощную аналитическую платформу для описания туристического движения и анализа местного туристического спроса, для открытия новых рынков, предпочтений клиентов и новой динамики между поставщиками и другими участниками распределения туризма. Кроме того, он исследует переменные, влияющие на туристический спрос, с целью составления прогнозов.

Веб-картографическое решение ГИС очень удобно, предоставляет интерфейс, из которого пользователь может непосредственно выбирать или запрашивать необходимую ему информацию с карты. Люди могут указать свои области интересов, а затем посмотреть на информацию, описанную на карте. В противном случае они также могут нажать на интерактивную информационную карту и получить атрибутивную информацию о достопримечательностях из картографической базы данных.

В Казахстане запущены геоинформационные системы по направлениям: космического мониторинга засухи, сельского хозяйства, по земельным ресурсам в ЗКО, по управлению регионом в Атырау, по городскому планированию в ВКО, для получения госуслуг в Туркестане. Актюбинская область — готовность 90.1%, Атырауская область — готовность 89.9%, Алматинская область – 81.2, ВКО – 79.6%, г. Нур-Султан – 70.7%, ЗКО — 67.9%, Акмолинская область – 64.1%, Костанайская область – 61.6% , г. Алматы- 58.3%, Туркестанская область – 58.1%, Павлодарская

область – 51.1%, Мангыстауская область – 49.5%, Жамбылская область 40%, г. Шымкент – 36.7%, Карагандинская область – 35.9%.

В этой связи есть необходимость создать геопортал в туристической сфере по достопримечательностям Северо-Казахстанской области. Интернет-ресурс внесет свою лепту в развитие внутреннего туризма нашей области. Следовательно, на одной интернет платформе будут расположены все значимые архитектурные и культурные памятники области. Сейчас когда мир захватила пандемия особенно важно развитие внутреннего туризма не только для самих жителей, но и гостей из других регионов. Закрытие границ по всему миру повлиял на казахстанцев, теперь жители страны в поисках объектов внутреннего туризма.

Туризм – одна из наиболее пострадавших отраслей за время пандемии. В связи с этим остро стоит вопрос о создании привлекательных казахстанских туристических продуктов. Одной из такой мер поддержки – это создание туристического геоинформационного портала по достопримечательностям. Данная платформа поможет узнать какие у нас есть архитектурные и культурные памятники и где они находится. Помимо этого даст понять какие объекты нуждается в реставрации, требует развития элементов инфраструктуры и создание дополнительных маршрутов.

Преимущества отдыха внутри страны - это безопасность прибывания особенно в условиях пандемии и доступная медицина. Безусловно, главная мотивация – изучения родины, приобщение к национальным, историко-культурным ценностям нашей страны, что способствует патриотическому воспитанию подрастающего поколения.

Функционирование туристического геопортала позволит:

- автоматизировать процессы формирование и ведения пространственных данных в сфере внутреннего туризма;
- повысить качества и эффективного управления территориями;
- улучшить инвестиционную привлекательность для объектов культурных и архитектурных объектов региона;
- вести учет за использованием земель и природных ресурсов на территории области.

Обновленный формат в виде геоинформационного портала для достопримечательностей – поможет гостям области узнать формат деятельности музеев, культурно-исторических объектов и других знаменательных мест области.

Создание качественного туристического предложения и услуг в Интернете оказывает влияние на удовлетворенность туристов туристическими направлениями. Удовлетворенность туристов информацией в Интернете влияет на общий уровень удовлетворенности туристическими направлениями.

Требовательной стороной в туризме являются туристы (путешественники, гости, клиенты и т.д.) и все связанные с ними особенности, виды деятельности, поведение и последствия. Фронт-энд портала дает ответы на большинство вопросов, связанных с туризмом, таких как: Где расположены объекты размещения и какова их классификация?, Какие виды общественного транспорта доступны?, Где находятся культурные объекты?, Каков их график работы? Визуальные карты упрощают представление географических данных, которые в противном случае могут оказаться слишком сложными для описания в описательной или пояснительной таблице.

Предпочтительно не применять Геоинформационную систему ко всем туристическим объектам СКО в один этап. Наличие необходимого плана действий по внедрению этой системы должно быть вопросом сотрудничества между различными органами, которые могли бы оказать поддержку в разработке и распространении этой системы. Поэтому было бы предпочтительнее создать план действий по постепенному внедрению системы.

Рекомендуется расширить использование технологии геоинформационных систем в более широком масштабе при маркетинге и планировании туристических объектов в СКО, поскольку существует необходимость в создании Геоинформационной системы в рамках комитета индустрии туризма Министерства культуры и спорта Республики Казахстан с более эффективным надзором и управлением туристическими объектами. Необходимо разработать систематизированное и четкое Техническое задание на использование Геоинформационной системы при планировании, развитии и маркетинге туристических объектов СКО.

Прототип туристической информационной системы на основе веб-ГИС должен быть полезен в качестве интерактивного онлайн-гида для туристов. Он способен предоставлять как пространственную, так и внепространственную туристическую информацию. Выполненная кастомизация должна также позволить усовершенствования с добавлением функциональных возможностей поиска местоположения с помощью запросов, гиперссылок на функции и поиска поблизости.

Это веб-ГИС приложение может помочь потенциальным отечественным и иностранным туристам в регионе заранее спланировать свой тур во времени и пространстве, с большими пространственными деталями в их атрибутах.

Аналогичным образом, связанные с туризмом агентства индустрии и другие службы, также должны извлечь выгоду с точки зрения возможности участвовать в глобальном маркетинге своих туристических продуктов и услуг. Однако здесь будет уместно перечислить преимущества и ограничения этого прототипа веб-ГИС на основе туристической информационной системы. Предполагаемые преимущества заключаются в следующем:

- это приложение должно позволить даже неопытным пользователям, не знакомым с ГИС, просматривать пространственные данные туризма через Интернет;
- это приложение должно помочь туристам в принятии адекватных мер перед началом и проведением тура;
- это приложение должно улучшить качество и уровень веб-информации;
- это должно служить полезностью для обычного пользователя, а также маркетинговым инструментом для управления туризмом с целью продвижения и привлечения туристов;
- данные могут периодически обновляться и поддерживаться в реальном времени и пространстве.

Существуют также определенные ограничения в отношении ГИС-данных, используемых в приложении и прототипе приложения. Это:

- технический барьер в регионах с низкой скоростью доступа в Интернет;
- большая часть обработки выполняется на стороне сервера, и, таким образом, сервер будет иметь большое количество запросов, которые могут привести к более длительному ответу.

Литература

1. Йованович В., Неегус А. Применение ГИС в туризме и ее компоненты в туризме, 2008.
2. Мунар А.М. Стратегии социальных сетей и управление целевыми направлениями // Скандинавский журнал гостеприимства и туризма, 2012.
3. Vichi-Martorell G.A. Интернет и туризм на Балеарских островах // Исследования в области туризма и гостеприимства, 2003.
4. Бернхардсен Т. Географические информационные системы // Уайли Интернэшнл, 1999.
5. Тикунова В.С. Геоинформатика // Издательский центр «Академия», 2005 – 480 с. – 11 с.

ПРИЛИВЫ И ОТЛИВЫ КАК ИСТОЧНИК ЭНЕРГИИ

Камбаров Ж.К., Дюсембаева Б.Е., Уваров И.В.

(ЕИТИ им. академика К.И. Сатпаева)

Нефть – ценнейший источник углеводородов, основного сырья для получения полимеров, а полимеры – это пластик, углеволокно, пластмассы, синтетические ткани, органические жидкости. Оглянитесь вокруг, все, что вас окружает, за исключением немногих вкраплений дерева, металла и стекла, сделано из нефти и угля. Тем не менее, нефть, уголь и газ продолжают гореть, буквально вылетают в трубу накопленные за миллиарды лет невосполнимые запасы углеводородов.

Разумеется, продолжаться бесконечно такая ситуация не может, проще сегодня найти альтернативные источники энергии, чем завтра (когда «жареный петух клюнет») искать альтернативные источники полимеров. Одним из источников неисчерпаемой по человеческим меркам (восполняемой, даровой) энергии является энергия приливов и отливов.

Причиной приливов и отливов является сила притяжения небесных соседей Земли – Луны и (в меньшей степени) Солнца. Вернее, не притяжение само по себе, а так называемый гравитационный градиент, разница в притяжении Луны и Солнца, которые испытывает центр Земли и ее поверхность. Как известно, притяжение убывает пропорционально квадрату расстояния, а радиус Земли примерно равен 6000 км, таким образом, разные по глубине слои земли испытывают притяжение разной силы. И хотя отличия силы притяжения составляет малые доли процента, когда речь идет о массах в триллионы тонн, рождающиеся силы поистине колоссальны.

В соответствии с одной из теорий, гипотетическая планета Фазтон, чья орбита находилась за орбитой Юпитера, была попросту разорвана на куски приливными силами, порождаемыми притяжением гиганта-Юпитера. К счастью, наша соседка Луна несоизмеримо меньше главы планетарного Олимпа, а сам Юпитер, как и Солнце, находятся от нас достаточно далеко, поэтому подобные катастрофы Земле не грозят.

Рисунок 1. Влияние Луны и Солнца на Землю

Следует заметить, что приливы испытывает не только Мировой Океан, но и «земная твердь» — литосфера, и «Пятый Океан» — газовая оболочка Земли. Вызванные приливными силами колебания земной поверхности могут быть заметны только вооруженным точными приборами сейсмологам, зато приливные волны воздушного океана достигают высоты в десятки, а иногда и в сотню километров. Так орбита американской орбитальной станции Skylab была дестабилизирована аномальной

атмосферной приливной волной, что привело к эвакуации астронавтов, отмене планировавшихся миссий и досрочному сходу станции с орбиты.

Но, так как мы находимся на самом дне воздушного океана, единственный заметный для нас и годный для практического использования вид приливно-отливной активности – это морские приливы и отливы. Амплитуда морских приливов и отливов зависит от множества факторов, в том числе от порождаемых вращением Земли кориолисовых сил, но существенно влияющими факторами является притяжение Луны, притяжения Солнца и рельеф берега. Регулярные циклические изменения высоты приливов и отливов возникают из-за изменений взаимного расположения Солнца, Луны и Земли.

Чтобы лучше понять механизм этих взаимодействий, представим себе механизм гигантских часов, где ось – Земля, одна стрелка – линия Земля-Луна, а другая – линия Земля-Солнце. Когда стрелки накладываются одна на другую (на часах полдень, полшестого и т.д.) прилив максимальный, Луна и Солнце «тянут за бороду старика Нептуна» в одну сторону. Такой прилив называют сизигийным.

На первый взгляд может показаться, что минимальный прилив должен быть, когда стрелки наших воображаемых часов находятся в противофазе (шесть часов, полпервого и т.д.) и светила «работают» друг против друга, но на самом деле это не так. Происходящие одновременно солнечный прилив и лунный отлив (или наоборот) вступают во взаимный резонанс, усиливая друг друга.

На самом деле минимальные приливы и отливы случаются, когда космические стрелки находятся под прямым углом (три часа, без четверти шесть и т.д.). Такие приливы называются квадратурными.

Рисунок 2. Принцип возникновения приливов и отливов

Конечно такая модель упрощенная, для полноты картины добавим в модель объем: представим себе, что стрелки вращаются в разных плоскостях, причем и плоскости их вращения постоянно смещаются друг относительно друга. Когда стрелки лежат на одной линии, да еще и сходятся на пересечении плоскостей, вот тогда и

бывают самые заметные, пиковые максимумы приливно-отливной амплитуды, накатывают на берег и поднимаются по устьям рек самые высокие приливные волны, о которых речь далее.

Еще одним из упоминавшихся выше важнейших факторов влияния на амплитуду приливов и отливов, является рельеф берега. Приливно-отливная амплитуда многократно усиливается там, где берег имеет вид обращенной широкой горловиной к морю воронки. В таком случае, берег служит линзой концентрирующей энергию прилива. Если входная горловина такой воронки-линзы имеет ширину в сотни километров, а у берега она сужается до десятков, а то и вообще до считанных километров, да еще и снизу массу приливающей воды подпирает отмель, то формируются огромные приливные волны высотой в 10-20, а кое-где в 30 и более метров. Механизм формирования приливных волн во многом схож с формированием сейсмических волн цунами, поэтому последние также иногда называют приливными волнами, но это очевидно ошибочно.

Если полезные ископаемые как, например, газ, нефть и каменный уголь, извлеченные из недр Мирового океана, являются, в основном, энергетическим сырьем, то многие природные процессы в океане служат напрямую носителями энергии. Таким образом, было начато освоение энергии приливов, начаты проекты использования энергии волн, течений и прибоев.

Огромные запасы энергии аккумулирует Мировой океан. Ее проявление встречается в различных формах: в виде приливов и отливов, которые обеспечивают теплом близлежащие прибрежные страны, как градиенты солености между пресными водами в устьях стекающих рек и соленой морской водой и т. д. Любая из данных форм имеет свой запас по количеству энергии (таблица 1), а его сумма видна в энергии океана. [2, с.25]

Таблица 1 Количество энергии

Вид источника энергии	Мощность, кВт		Коэффициент полезного действия, %
	Потенциальные ресурсы	Технически реализуемые	
Приливы	$2,7 \cdot 10^{11}$	$3 \cdot 10^{10}$	35
Течения	10^{11}	$5 \cdot 10^{10}$	75
Волны	$7 \cdot 10^{13}$	$2,7 \cdot 10^{13}$	90
Перепады температур	$5 \cdot 10^{13}$	$2 \cdot 10^{12}$	6
Градиенты солености	$3 \cdot 10^{13}$	$2,6 \cdot 10^{12}$	25
Ветер	$9 \cdot 10^{13}$	$5 \cdot 10^{11}$	60
Биомасса	$3 \cdot 10^{11}$	$2 \cdot 10^{10}$	35

Выполнен анализ представленных в таблице данных, из которых можно сделать заключение, что степень освоения энергии океана, в настоящее время, очень низка.

Мощность волны прилива в одном цикле прилив-отлив определяется уравнением: [1, с.7]

$$P = \rho g F H^2 / 2t. \text{ Вт,}$$

где ρ - плотность воды, кг/м³; g - ускорение силы тяжести, м/с²; F - площадь приливного бассейна на, м²; H - амплитуда колебаний уровня воды, м; t - продолжительность прилива, с.

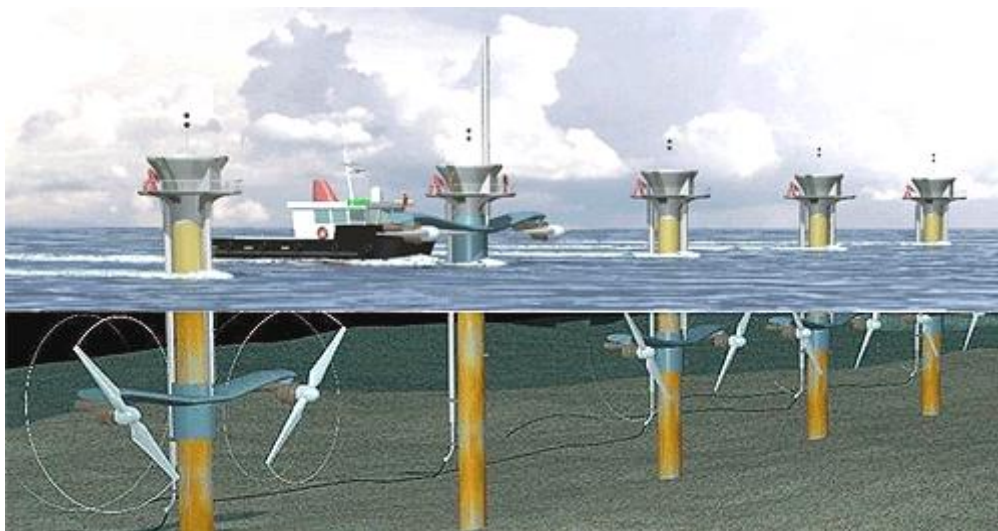

Рисунок 3. Приливная электростанция

Также приливные электростанции (ПЭС) имеют ряд положительных аспектов перед известными технологиями и установками по добыче электроэнергии. Главное преимущество является то, что этим станциям топливо не нужно, и следовательно, и продуктов сгорания нет.

Второе преимущество также важно. Что бы ни случилось, и какие бы не случились природные катаклизмы (землетрясения, цунами, извержения вулканов, и т. п.), самое ужасное, что может случиться, это разрушение рабочего блока и генератора с подстанцией, но так как зачастую ПЭС подключена к большим энергетическим системам, то потребители не ощутят на себе последствия аварии.

Третье преимущество является принцип работы, определяющей бережное отношение к рыбной отрасли государства. Часть планктона, разумеется, гибнет при прохождении водозаборников, но не более десятой части (для сравнения: прохода лопастей гидростанций не выдерживает от 83 до 99% водной микрофауны, главного корма рыб).

Поэтому сегодня применять энергию приливов планируют в 139 створах побережья Мирового океана. Что должно обеспечить 12% потребляемой энергии в мире. В России отвечающие правилам места для сооружения ПЭС с большими приливами располагаются в Охотском море — Пенжинская и Тугурская губы, а также в Мезинской губе Белого моря.

Как и строительство любого проекта создание ПЭС связано с проблемами. Предварительно, они связаны с характером приливов, которые нельзя контролировать. Поскольку они зависят от астрономических причин, от специфики очертаний берегов, рельефа дна и т.п.

Вопреки данным проблемам люди усердно предпринимают попытки освоить энергию морских приливов. В настоящее время предложено около 300 всевозможных технических проектов строительства ПЭС. Самое экономически эффективное решение было предложено советскими учеными, а именно применение в ПЭС поворотно-лопастной (обратимой) турбины.

У данной технологии есть свои преимущества. Перечислим некоторые из них:

- Этим станциям не нужно топливо, а значит, и продуктов сгорания нет.
- Самое ужасное, что может случиться, это разрушение генератора с подстанцией и рабочего блока.
- Трепетное отношение к рыбной отрасли страны.

Важным же минусом приливных электростанций является невозможность их непрерывной работы, связанное с циклическим характером приливов и отливов.

В начале 2000-х годов руководство РАО «ЕЭС России» приняло решение о возобновлении работы Кислогубской ПЭС в качестве экспериментальной базы для отработки новых гидроагрегатов для приливных электростанций, а также технологий сооружения ПЭС. В конце 2004 года на станции был установлен новый ортогональный гидроагрегат мощностью 0,2 МВт с диаметром рабочего колеса 2,5 м, изготовленный ФГУП «ПО Севмаш» (старый гидроагрегат при этом был демонтирован), станция была введена в эксплуатацию. В конце 2006 года к станции была подведена линия электропередачи напряжением 35 кВт.

В настоящее время Кислогубская ПЭС считается экспериментальной и используется как полигон для подготовки проектов строительства более мощных приливных электростанций. На станции экспериментируют и с другими видами возобновляемой энергии: работает солнечная батарея, ветроизмерительный комплекс.

Во многих государствах, обладающие ресурсами приливной энергии, на сегодняшний день проводятся серьезные работы по их использованию. При этом (подобно подходам, установленные в России) созданию мощных ПЭС предшествуют изучение отработка возникающих проблем на специально основанных, относительно небольших ПЭС, являющихся аналогом наикрупнейших ПЭС.

Литература

1. Использование энергии приливов и отливов // Полная энциклопедия. URL: [http://www. polnaja-jenciklopedija. ru/zhizn-okeana/ispolzovanie-energii-prilivov-i-otlivov. html](http://www.polnaja-jenciklopedija.ru/zhizn-okeana/ispolzovanie-energii-prilivov-i-otlivov.html) (дата обращения: 9.11.2017).
2. Энергетические ресурсы Мирового океана // География. URL: [http://biofile. ru/geo/14118. html](http://biofile.ru/geo/14118.html) (дата обращения: 9.11.2017).
3. На гребне волны: как работает приливная энергетика // Новости энергетики. URL: [http://novostienergetiki. ru/ na-grebne-volny-kak-rabotaet-prilivnaya-energetika/](http://novostienergetiki.ru/na-grebne-volny-kak-rabotaet-prilivnaya-energetika/) (дата обращения: 9.11.2017).

УДК 621.31

СРЕДСТВА КОМПЕНСАЦИИ РЕАКТИВНОЙ МОЩНОСТИ

Кашевкин А.А., Дарий Е.М., Шарифян Д.М.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Полная мощность электрической сети представляет собой комбинацию активной и реактивной мощностей. В отличие от активной мощности, реактивная мощность не преобразуется в тепловую и механическую энергию, т.е. не выполняет полезной работы, а расходуется на электромагнитные процессы в нагрузке, имеющей емкостную и индуктивную составляющие. Основными потребителями электрической энергии, нагружающими сеть реактивной составляющей, являются синхронные электродвигатели, которые потребляют 40% всей мощности совместно с бытовыми и собственными нуждами; электрические печи 8%; преобразователи 10%; трансформаторы всех ступеней трансформации 35%; линии электропередач 7%.

Показателем потребления реактивной мощности является коэффициент мощности ($\cos\varphi$), численно равный соотношению активной (P , Вт) к полной мощности: $\cos\varphi=P/S$. Чем ближе значение $\cos\varphi$ к единице, тем меньше доля взятой из сети реактивной мощности.

При низких значениях коэффициента мощности в сети будет возникать ряд нежелательных явлений, таких как возникновение дополнительных потерь в проводниках вследствие увеличения тока; снижение пропускной способности распределительной сети; отклонение напряжения сети от номинального значения.

Исходя из вышесказанного, снижение реактивной мощности и, тем самым повышение коэффициента мощности, у потребителей является важной задачей экономичного и надежного функционирования системы электроснабжения.

Значения коэффициента мощности в электрических сетях определяются по классу напряжения и должно быть не ниже 0,89.

Для этого разработан ряд мероприятий по регулированию баланса реактивной мощности в сет, которые носят общее название - компенсация реактивной мощности. Если нагрузка индуктивная, то следует компенсировать ее с помощью емкостей (конденсаторов) и наоборот емкостную нагрузку компенсируют с помощью индуктивностей (дросселей и реакторов). Наибольший интерес представляет компенсация индуктивной составляющей реактивной мощности, так как она имеет наибольшую долю в реактивной мощности.

Индуктивной реактивной нагрузке, создаваемой электрическими потребителями, можно противодействовать с помощью ёмкостной нагрузки, подключая точно рассчитанный конденсатор. Преимущества использования конденсаторных установок, как средства для компенсации реактивной мощности заключаются в следующем.

- малые удельные потери активной мощности собственные потери современных низковольтных косинусных конденсаторов не превышают 0,5 Вт на 1000 ВАр;

- отсутствие вращающихся частей;
- простой монтаж и эксплуатация;
- относительно невысокие капиталовложения;
- возможность подбора любой необходимой мощности компенсации;
- возможность установки и подключения в любой точке электросети;
- отсутствие шума во время работы;
- небольшие эксплуатационные затраты.

В зависимости от подключения конденсаторной установки возможны следующие виды компенсации:

1) Индивидуальная или постоянная компенсация, при которой индуктивная реактивная мощность компенсируется непосредственно в месте её возникновения, что ведет к разгрузке подводящих проводов для отдельных, работающих в продолжительном режиме потребителей с постоянной или относительно большой мощностью - асинхронные двигатели, трансформаторы, сварочные аппараты, разрядные лампы и т.д.

2) Групповая компенсация, в которой аналогично индивидуальной компенсации для нескольких одновременно работающих индуктивных потребителей подключается общий постоянный конденсатор для находящихся вблизи друг от друга электродвигателей, групп разрядных ламп. Здесь также разгружается подводящая линия, но только до распределения на отдельных потребителей.

3) Централизованная компенсация, при которой определенное число конденсаторов подключается к главному или групповому распределительному шкафу. Такую компенсацию применяют, обычно, в больших электрических системах с переменной нагрузкой. Управление такой конденсаторной установкой выполняет электронный регулятор - контроллер, который постоянно анализирует потребление реактивной мощности от сети. Такие регуляторы включают или отключают конденсаторы, с помощью которых компенсируется мгновенная реактивная мощность

общей нагрузки и, таким образом, уменьшается суммарная мощность, потребляемая от сети.

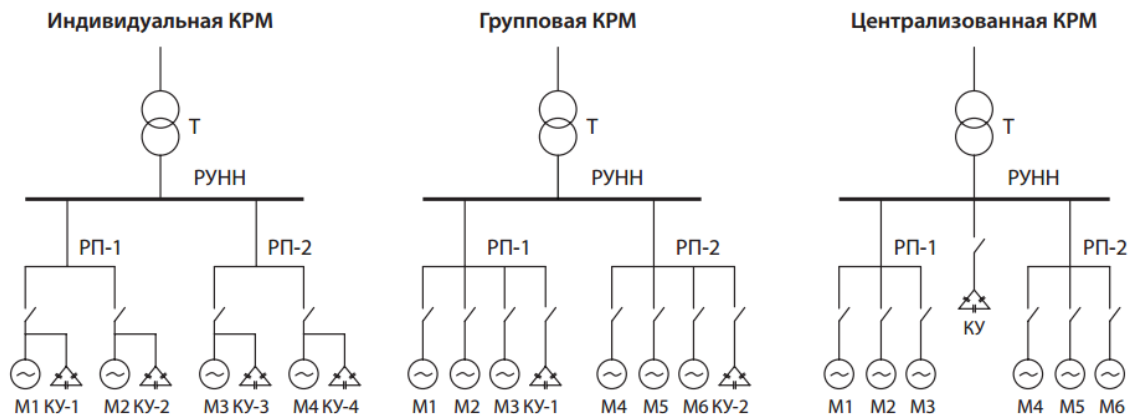

Рисунок 1. Способы компенсации реактивной мощности

Установка компенсации реактивной мощности состоит из определенного числа конденсаторных ветвей, которые в своём построении и ступенях подбираются исходя из особенностей каждой конкретной электросети и её потребителей реактивной мощности.

Максимально возможная комплектация конденсаторной установки включает в себя:

- 1) Вводное устройство – автоматический выключатель, разъединитель предохранительный или выключатель нагрузки.
- 2) Защитные устройства ступеней – плавкие вставки или реже автоматические выключатели.
- 3) Коммутационное устройство (для статической компенсации НН) – контактор с токоограничающей приставкой (контакты предварительного включения с сопротивлениями).
- 4) Антирезонансные дроссели (реакторы) – используются для защиты от перегрузки токами конденсаторов при наличии в сети высших гармоник.
- 5) Компенсационные конденсаторы – главный компонент всей установки – емкостной элемент.
- 6) Регулятор реактивной мощности – в зависимости от модели разные регуляторы кроме основных параметров (U , I , P , $\cos\varphi$, количество подключенных ступеней) контролируют и ряд дополнительных (нелинейные искажения, температура и т.д.).

Компенсация реактивной мощности в настоящее время, является немаловажным фактором позволяющим решить вопрос энергосбережения и снижения нагрузок на электросеть. По оценкам отечественных и ведущих зарубежных специалистов, доля энергоресурсов, и в частности электроэнергии занимает значительную величину в себестоимости продукции.

Выработка методики и поиск средств для компенсации реактивной мощности позволяет решить ряд проблем:

- 1) снизить загрузку силовых трансформаторов при снижении потребления реактивной мощности снижается потребление полной мощности;
- 2) обеспечить питание нагрузки по кабелю с меньшим сечением, не допуская перегрева изоляции;

3) за счет частичной токовой разгрузки силовых трансформаторов и питающих кабелей подключить дополнительную нагрузку;

4) позволяет избежать глубокой просадки напряжения на линиях электроснабжения удаленных потребителей водозаборные скважины, карьерные экскаваторы с электроприводом, стройплощадки и т. д.;

5) максимально использовать мощность автономных дизель – генераторов (судовые электроустановки, электроснабжение геологических партий, стройплощадок, установок разведочного бурения и т. д.);

6) облегчить пуск и работу двигателя при индивидуальной компенсации;

7) автоматически отслеживается изменение реактивной мощности нагрузки в компенсируемой сети и, в соответствии с заданным значением, корректируется коэффициент мощности - $\cos\varphi$;

8) исключается генерация реактивной мощности в сеть;

9) исключается появление в сети перенапряжения, т. к. нет перекомпенсации, возможной при использовании нерегулируемых конденсаторных установок;

10) визуально отслеживаются все основные параметры компенсируемой сети.

Литература

1. Воротницкий В.Э., Рабинович М.А., Каковский С.К. Оптимизация режимов электрических сетей 220-750 кВ по реактивной мощности и уровням напряжения. // Энергия единой сети, 2013, №3(8).
2. Горожанкин П.А., Майоров А.В., Макаровский С.Н., Рубцов А.А. Управление напряжением и реактивной мощностью в электроэнергетических системах. Европейский опыт // Электрические станции, 2008. №6.
3. Овсейчук В., Трофимов Г., Кац А и др. Компенсация реактивной мощности. К вопросу о технико-экономической целесообразности // Новости электротехники, 2008, №4(52).

УДК 621.9.04

КАЧЕСТВО МЕХАНИЧЕСКИ ОБРАБОТАННОЙ ПОВЕРХНОСТИ КАК РЕЗУЛЬТАТ, ПРИВОДЯЩИЙ К УВЕЛИЧЕНИЮ СРОКА ЭКСПЛУАТАЦИИ

Кельдияров О.М.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Поверхностный слой детали и его качество объединяют ряд служебных свойств, таких как коррозионная стойкость, износоустойчивость, прочность. Качество поверхности оценивается физическими и геометрическими характеристиками. В зависимости от применяемого метода механической обработки эти характеристики будут отличаться.

При резании металлов, инструмент воздействует на материал обрабатываемой заготовки и поверхностный слой подвергается пластической деформации. В материале происходит упрочнение и изменение некоторых физических свойств (изменение кристаллического зерна, деформации кристаллической решетки, наклеп). Так же теплота, выделяющаяся в зоне резания, мгновенно нагревает поверхность металла и приводит к микрзакалке при охлаждении эмульсией или СОЖ.

Качество поверхности - это совокупность её служебных свойств таких как , износоустойчивость, коррозионная стойкость, усталостная прочность, и пр. Качество поверхности повышают различными методами, к которым относятся методы

упрочнения и отделочная обработка. Качество поверхности оценивается следующими параметрами:

- физическими;
- геометрическими;

По мере прохождения режущего инструмента по заготовке, обработанная поверхность, вследствие воздействий упругих и пластических деформаций, восстанавливается на величину h и структура поверхностных слоев отличается от структуры основного материала (Рисунок 1). Твердость поверхностного слоя выше твердости сердцевины, в результате возникшего наклепанного слоя или наклепа. Величина упругого восстановления обработанной поверхности, твердости поверхностного слоя, глубины расположения наклепанного слоя и эпюры напряжений зависят от физико-механических свойств обрабатываемого металла, геометрии режущего инструмента, условий обработки, режимов резания [1].

Рассмотрим причины измененных физических свойств.

1. Воздействие режущего инструмента на обрабатываемый материал детали, когда поверхностный слой подвергается пластической деформации, которая в свою очередь сопровождается упрочнением и изменением физических свойств, а именно: вытягиванием и разрушением кристаллических зерен металла; изменение микроструктуры и деформации кристаллической решетки; возникновение наклепа на обработанной поверхности.

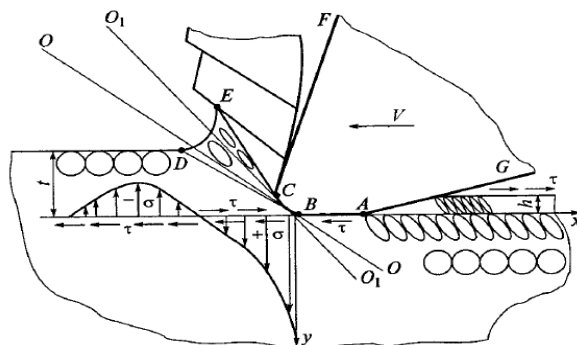

Рисунок 1. Схема процесса резания

V - движение резания; BCF - передняя поверхность; GAB - задняя поверхность; BD - плоскость скалывания; $BDEC$ - зона стружкообразования; OO - плоскость сдвига; O_1O_1 - направление осей деформированных кристаллов; h - упругое восстановление; t - глубина резания; σ - нормальное напряжение; τ - касательное напряжение

2. Большое количество выделяющейся теплоты в зоне резания (может достигать температуру более 1000°C) нагревает инструмент, а также поверхностные слои металла до высоких температур. Применение охлаждающих эмульсий, масел и прочих СОЖ приводит к явлению микрозакалки – резкому местному повышению твердости в поверхностном слое.

3. Указанные выше физические процессы влекут появление остаточных напряжений в поверхностном слое обрабатываемого металла – сжимающих или растягивающих, поскольку основные слои металла не изменяются и остаются в процессе резания без изменения температуры. Остаточные напряжения будут сжимающими при обработке обкатывание шарами и роликами, и растягивающими при обработке шлифованием.

Характеристики поверхностного слоя получаются различными при разных способах обработки [2].

Для улучшения качества поверхности детали применяют различные способы обработки и методы упрочнения. Данные способы позволяют улучшить качество деталей и воспроизвести необходимые требования к деталям, а также повысить срок эксплуатации.

Набор качественных свойств для поверхностей различных деталей, на примере гидроцилиндра, напрямую влияет на рабочие характеристики изделия. С помощью заданных видов обработки внутренней поверхности детали подгоняют под заданные физико-механические характеристики: детали становятся более прочными, устойчивыми к износу, твердыми; увеличивается срок службы. Требования к качеству изготовления деталей машин должны соблюдаться в полной мере. Для выполнения заданных требований в машиностроении применяют ряд методов, которые могут быть классифицированы следующим образом [3]:

- термическая обработка поверхности (обычная закалка или токами высокой частоты);
- химическо-термическая обработка (азотирование, планирование, цементация);
- диффузионная металлизация (диффузионное алитирование, хромирование, и пр.);
- использование твердых сплавов и металлов (покрытие литыми и порошкообразными сплавами);
- газо-плазменное напыление металла;
- поверхностно-пластическое деформирование;
- дробеструйная обработка;
- обкатывание шаром или роликом;
- чеканка;
- ультразвуковая обработка.

В современном машиностроении, механический метод работы с металлами и сплавами постоянно развивается. В результате разрабатываются и внедряются в производственные процессы новые, высокотехнологические способы обработки. Проблема создания эффективных методов обработки и упрочнения поверхностей деталей, является одной из самых важных в тяжелом машиностроении. Детали гидроцилиндров работают в условиях интенсивного износа, при высоких контактных нагрузках и неблагоприятных условиях воздействия окружающей среды. Одним прогрессивных методов обработки и упрочнения поверхности детали является ультразвуковая обработка металлов.

Ультразвуковой способ обработки является одним из способов обработки материалов долблением. Ультразвуковая обработка применяется после чистовой токарной обработки. Неровности поверхностного слоя удаляются за счет образования выколов и микротрещин, при нагрузке на материал колебаниями ультразвука.

Принцип ультразвуковой обработки металлов состоит в подаче специального абразивного вещества в рабочий сектор - свободное расстояние между вибрирующим от высокочастотного раздражителя торцом инструмента для резания и поверхностью заготовки. При воздействии вибрации абразивные частицы начинают раскалываться и, в сектор обработки, подается образовавшаяся при этом суспензия из абразива. Суспензия несет зерновые элементы свежего абразивного компонента и удаляет снятый слой материала. Рабочий частотный диапазон для ультразвуковой обработки составляет 22 КГц, что уменьшает уровень шума при осуществлении технических операций. Поверхность материала, во время воздействия на нее рабочего инструмента, копирует его форменные очертания [4].

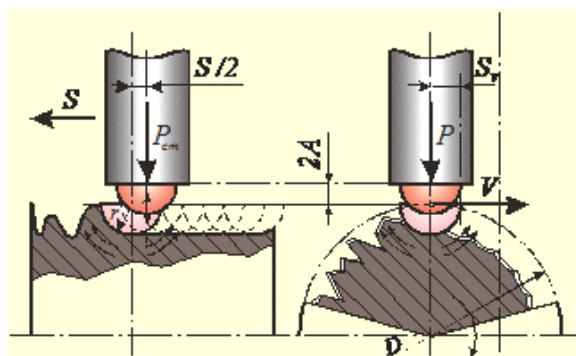

Рисунок 2. Схема поверхностного пластического деформирования при ультразвуковой упрочняющей обработке

$2A$ - амплитуда колебаний; $P_{ст}$ - величина силы прижима инструмента к детали;
 P - величина динамического воздействия; S - подача; i - число проходов инструментом;
 V - окружная или линейная скорость заготовки;

При данном динамическом воздействии на металл изменяются его механические свойства поверхности: увеличивается усталостная прочность, предел текучести и предел прочности, сопротивляемость износу на истирание, коэффициент отражения света; уменьшаются относительные удлинение и сужение, электропроводность, магнитная проницаемость, теплопроводность, коэффициент затухания поверхностных звуковых волн; увеличивается коррозионная стойкость. Все те факторы, при которых работают детали гидравлических цилиндров получают повышенное качество поверхностной обработки [5].

При обработке деталей гидроцилиндров с использованием современных ультразвуковых методов обработки поверхностного слоя металла качественные характеристики приобретут большее значение. Износ трущихся поверхностей уменьшится, вследствие чего увеличится эксплуатационный ресурс изделия гидроцилиндр, что в свою очередь уменьшит межремонтный период.

Литература

1. Технология конструкционных материалов. Версия 1.0 [Электронный ресурс]: электрон. учеб. пособие / Е.А. Астафьева, Ф.М. Носков, Г.Ю. Зубрилов. – Электрон. дан. (11 Мб). – Красноярск: ИПК СФУ, 2008.
2. https://de.ifmo.ru/bk_netra/page.php?index=9&tutindex=38
3. <https://prom-market.com/news/metody-povysheniya-kachestva-poverhnostnogo-loya-detalei/>
4. <https://promplace.ru/tehnologii-ultrazvukovoj-obrabotki-metalla-1153.htm>
5. Абрамов О.В., Абрамов В.О., Артемьев В.В., Градов О.М., Коломеец Н.П., Приходько В.М., Эльдарханов А.С. Мощный ультразвук в металлургии и машиностроении. - М.: Янус-К, 2006. 687 с.

КЛАССИФИКАЦИЯ И ОЦЕНИВАНИЕ ИТ-СПЕЦИАЛИСТОВ В ОБЛАСТИ РАЗРАБОТКИ ЭС И СППР

Кожухметов И.С.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В современном мире it-специалист в области разработки экспертных систем (ЭС) и системы поддержки принятия решений (СППР) имеет большие перспективы в данном направлении. В настоящее время многие страны стремятся повысить сферу искусственного интеллекта. Их интересуют растущие перспективы и возможности использования технологий ИИ и углубленной аналитики для решения важных для общества вопросов. Открываются новые университеты и факультеты, с более углубленным изучением ИИ, проводятся различные конкурсы между мировыми лидерами в данной области, в связи с этим инвестиции в данную сферу ИИ занимают значительную часть экономики многих стран. В связи с тем, что данная область прогрессирует с каждым днем, то и повышается спрос на высококвалифицированных специалистов. Не смотря на то, что спрос на it-специалистов повышается, их знания не могут быть качественно проанализированы и не позволяют в полной мере считаться полными [1].

В связи с этим, к it-специалисту в области разработки ЭС и СППР имеется ряд требований. Не каждый it-специалист может соответствовать всем необходимым требованиям, так как в силу своих возможностей изучение чего-либо проходит с разной скоростью. В связи с этим, было принято решение, произвести расчеты классификации и оценивания в рамках учебной программы, для будущих it-специалистов в области разработки ЭС и СППР.

Рассмотрим ситуацию, где у нас имеется группа будущих it-специалистов в области разработки ЭС и СППР, в количестве 15 человек. Прежде всего, требуется понять уровень знаний данных обучающихся до начала обучения. В связи с этим, предполагается предоставить каждому студенту тестовое задание, где максимальной оценкой является 100. Для показательной ситуации, отобразим отсортированную по результатам таблицу, представленную в соответствии с таблицей 1, на которой указаны обучающиеся и их результаты.

Таблица 1. Результаты тестирования обучающихся

№	ФИО	Результат
1	Афанасьева Надежда Егоровна	32
2	Белоусов Яков Вениаминович	37
3	Савин Ростислав Авдеевич	37
4	Шашкова Адельфина Павловна	43
5	Ефремов Прохор Геннадьевич	45
6	Крюков Валентин Владиславович	50
7	Гаврилов Кондрат Николаевич	51
8	Бирюков Мартын Созонович	57
9	Романов Гавриил Львович	59
10	Филиппов Эдуард Федосеевич	61
11	Голубева Лия Адольфовна	67
12	Исакова Лали Юрьевна	75

13	Самсонов Аверкий Владимирович	76
14	Шилова Гера Артёмовна	89
15	Полякова Мирра Альвиановна	90

В данном случае минимальный результат у Афанасьевой Надежды, а максимальный в Поляковой Мирры. Классифицируем группу на подгруппы А, Б и В, с помощью статистических методов анализа данных. Для начала вычислим размах по формуле (1):

$$R = x_{\max} - x_{\min}, \quad (1)$$

где R – размах;

$x_{\max}$ – максимальный результат;

$x_{\min}$ – минимальный результат.

$$R = 90 - 32 = 58.$$

С помощью размаха, можно вычислить ширину интервала, которая в дальнейшем потребуется для определения границ интервалов. Ширина интервала вычисляется по формуле (2):

$$W = \frac{R}{n}, \quad (2)$$

где W – ширина интервала;

R – размах;

n – количество групп.

$$W = \frac{58}{3} = 19,33.$$

С помощью ширины интервалов, мы можем выделить границы интервалов, верхние границы, середины интервалов и частоты, которые в нашем случае являются количеством обучающихся в разных группах. Применяя встроенную функцию для работы с частотой в Excel, можно получить необходимые результаты. Таблица частот представлена в соответствии с таблицей 2.

Таблица 2. Частота

№	Границы интервалов	Верхние границы	Середина интервала	Частота
1	32-51,33	51,33	41,67	7
2	51,33-70,67	70,67	61,00	4
3	70,67-90	90,00	80,33	4

Исходя из полученных результатов, получается, что в группе В, что является самой слабой, будут обучаться 7 человек, в группе Б будут обучаться 4 человека, а в группе А, которая является самой сильной, 4 человек [2].

Данный способ классификации не может учитывать ряд прочих факторов, таких как: удача, списывание, личные качества обучающегося.

В связи с этим, нужно предоставить обучающемуся it-специалисту, возможность перехода в другую группу. Воспользоваться возможностью перехода в другую группу можно каждые 4 недели. Для этого просчитывается сумма оценок за 4 недели. Также имеется среднее значение суммы в определенной группе. Также имеется столбец с разницей между суммой баллов обучающегося группы В и средней суммой всей

группы В, которая равна 241. На примере результатов группы В, представленной в соответствии с таблицей 3, рассмотрим, как будет происходить процесс [3].

Таблица 3. Результаты группы В

№	ФИО	1 неделя	2 неделя	3 неделя	4 неделя	Сумма	Разница %	Статус
1	Афанасьева Н.Е.	88	57	77	83	305	20,98	переход в группу Б
2	Белоусов Я.В.	76	56	71	33	236	-2,12	остается в группе
3	Савин Р.А.	41	12	83	98	234	-2,99	остается в группе
4	Шашкова А.П.	57	17	71	69	214	-12,62	остается в группе
5	Ефремов П.Г.	87	41	41	46	215	-12,09	остается в группе
6	Крюков В.В.	54	21	17	90	182	-32,42	остается в группе
7	Гаврилов К.Н.	67	72	66	96	301	19,93	переход в группу Б

В данном случае, важнейшую роль в прогрессе it-специалиста играет конкуренция с другими обучающимися. В случае, если у обучающегося разница между его суммой баллов и средней по группе, составляет более 10%, то у обучающегося имеется возможность перехода в другую группу. Соответственно в новой группе и требования выше, именно это позволяет улучшить качество обучения it-специалиста в области разработки ЭС и СППР [4].

В дальнейшем будущий it-специалист в области разработки ЭС и СППР, будет иметь стимул постоянно развивать свои навыки, т.к., это напрямую зависит от полноты освоенного материала. Соответственно на современном рынке данный it-специалист будет иметь преимущества не только в виде большего объема знаний, но и сформированных привычек развития профессиональных навыков.

Литература

1. Ларичев О.И. Системы поддержки принятия решений. Современное состояние и перспективы их развития / О.И. Ларичев, А.Б. Петровский // Итоги науки и техники. - (Серия «Техническая кибернетика»). - М.: ВИНТИ, 1987. - Т. 21. - С. 131–164.
2. Клячкин В.Н., Кувайскова Ю.Е., Алексеева В.А. Сборник задач по статистическим методам анализа данных: учеб. пособие. М.: Дашков и К, 2012. 308 с.
3. Нестеров А.В., Тимченко В.В., Трапицын С.Ю. Информационные педагогические технологии: учеб.–методическое пособие. СПб.: Книжный дом, 2003. 340 с.
4. Гриншкун В.В., Григорьев С.Г. Образовательные электронные издания и ресурсы: учеб.–методическое пособие для студ. пед. вузов и слушателей системы повышения квалификации работников образования. Курск: КГУ, Москва: МГПУ, 2006. 98 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОЛНЕЧНЫХ ПАНЕЛЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА

Крутоус С.Ф., Илямбек Р.М., Колесниченко Н.Ю.
(ЕИТИ им. академика К. Сатпаева)

Благополучное развитие солнечной электроэнергии в мире происходит на локальном уровне за счет использования кремниевых фотоэлектрических панелей. В самой конструкции солнечных панелей значатся: две кремниевые пластины, в которых у одной из них, под воздействием солнца образуется дефицит электронов, а в другой – их избыточность. На каждой пластине есть полосы медных проводников, которые подключаются к преобразователям напряжения [1]. Мы думаем, что многим интересна её структуризация.

В верхние слои атмосферы регулярно поступают 174 ватта безоблачной радиации. Около 6% из них инсоляции выводятся из атмосферы, а около 15% поглощаются ею. Средние слои атмосферы (если взирать на погодные условия, таких как: исслеживание атмосферы, контаминация воздуха, чрезмерная облачность, и тому подобные загрязнения атмосферы) отражают до 20% инсоляции и поглощают 3% [1, 2]. В этом случае эти условия не только способствуют уменьшению количества солнечной энергии, достигающей вершины Земли, но и рассеивают около 20% этой энергии, поступающей на нее. После прохождения атмосферы, примерно 50% инсоляции находится в видимой части диапазона. Еще 50% находится в инфракрасной части диапазона. Лишь малая часть этой инсоляции связана с ультрафиолетовым излучением. Солнечное излучение поглощается поверхностью суши, океанами, которые составляют примерно 71% поверхности территории, а также атмосферой. Синтез безоблачной энергии с помощью атмосферной конвекции, испарения и конденсации водяных паров, обеспечивает циркуляцию воды, а также является кормилом в движении ветрами. Посредством фотосинтеза растений солнечная энергия может быть преобразована в химическую энергию, которая хранится в форме пищи, древесины и биомассы, которая в конечном итоге превращается в ископаемое топливо [2].

Процесс развития солнечной энергии в Казахстане.

С недавнего времени мировые тенденции развития энергетики были сосредоточены в основном на увеличении производства электроэнергии за счет использования ископаемого топлива, ядерной энергии и строительства гидроэлектростанций.

Действительно, в настоящее время нефть, природный газ и уголь обеспечивают около 80% потребляемой энергии, но уже очевидно, что в мире растет интерес и к новым методам производства энергии, в первую очередь солнечной энергии. Солнечная энергия признана одним из самых перспективных видов альтернативной энергетики в мире.

Большое значение для будущего имеет строительство домов, полностью обеспеченных альтернативными источниками энергии, или установка таких станций в уже построенных зданиях.

Несмотря на большие запасы энергоресурсов, Казахстан также заинтересован в развитии альтернативной энергетики.

В Казахстане созданы все условия для развития солнечной энергетики как основного вида альтернативной энергетики. Только запасы кварцевого сырья

составляют 267 миллионов тонн. На базе этих месторождений недавно в стране построено несколько заводов по производству металлургического кремния для производства солнечных батарей [3].

Проблемы использования солнечной энергии: основными причинами низкого использования возобновляемых источников энергии являются:

- вариативность приема по времени и количеству, не отвечающая требованиям людей «по их потребностям»;
- диффузия и неравномерность земной поверхности, что часто не соответствует плотности населения и потреблению;
- недостаточно высокая эффективность преобразования и стоимость оборудования и энергии, значительно превышающие традиционные, основанные на сжигании топлива, хранящегося на Земле.

Поэтому, несмотря на такие преимущества возобновляемой энергетики, как экологичность, отсутствие затрат на топливо и потерь энергии на его транспортировку, проблемы ее широкого использования в последние годы из-за роста цен на топливо очень актуальны.

Солнечные панели часто содержат свинец, кадмий и другие токсичные элементы, которые невозможно удалить без демонтажа самой панели.

Тот факт, что кадмий можно просто вымыть из солнечных панелей обычной дождевой водой, вреден для окружающей среды.

Опасения не напрасны, поскольку есть примеры: в 2015 году торнадо уничтожил 200 тысяч солнечных модулей, где много токсичных фрагментов просто смешались с почвой и камнями и не были должным образом переработаны.

Следует понимать, что 1,8 миллиона солнечных панелей содержат 45359 кг кадмия. Дождевая вода смывает кадмий из поврежденной солнечной панели не в течение нескольких лет или недель, а нескольких дней. А по токсичности кадмий похож на ртуть или мышьяк. Солнечные панели содержат токсичные металлы, такие как свинец, которые могут повредить нервную систему, а также хром и кадмий. Все три легко вымываются из электронных отходов в грунтовые воды.

Производители сейчас очень активно снижают стоимость солнечных панелей за счет снижения качества серебра в своих модулях. Хотя серебро составляет очень небольшую часть массы солнечной панели, на него по-прежнему приходится около 47% ее стоимости.

Уменьшение размера делает обработку более трудной с точки зрения, тем самым теряя экономический смысл, когда панель просто пытается бросить или закопать ее куда-нибудь, тем самым отравляя воду. Чтобы перерабатывающее предприятие вышло на безубыточный уровень, ему необходимо перерабатывать 20000 тонн в год [4].

Литература

1. Р.Н. Воробьев, З.П. Прохорова. Некоторые проекты использования солнечной энергии в электроэнергетике // Техническая литература – Москва, 2014. – 64 с.
2. Солнечная энергия // Википедия, общедоступная, многоязычная универсальная интернет-энциклопедия со свободным контентом [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Солнечная энергетика – путь к светлому будущему // ECOSOLAR, Департамент по возобновляемым источникам энергии Министерства энергетики РК [Электронный ресурс]. – URL: <https://ecosolar.eu.com/>
4. Глобальные проблемы использования солнечной энергии // Электрические сети в Системе информационно-консалтинговая группа [Электронный ресурс]. – URL: <https://electricalnet.ru/>

ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКЦИИ СОВРЕМЕННЫХ ВЕТРОУСТАНОВОК

Крутоус С.Ф., Потяга Л.А., Леонова А.А., Киричек Д.С.

(Екибастузский инженерно-технический институт им. ак. К. Сатпаева)

Ветрогенераторы вырабатывают энергию из потоков ветра, путем превращения кинетической энергии в кинетическую. И даже бы, казалось, что куда проще такой системы нету, но, как оказалось есть и ветрогенераторов оказалось куда больше, чем многие могли представлять.

Существует 2 вида электрогенераторов:

- 1) горизонтальные;
- 2) вертикальные.

Ветрогенераторы вертикального осевого вращения, так называемые роторные ветрогенераторы, или карусельного типа будут более эффективной конструкцией для территорий, где скорость потока ветра будет низкая. Они в основном предназначены для бытовых нужд. Самым главным отличием и особенностью роторного генератора от лопастного состоит в том, что вертикальному генератору достаточно 1 м/с что бы уму начать вырабатывать электричество. Также из преимуществ таких вертикальных ветрогенераторов в том, что они практически бесшумны, и не требуют совершенно никакого обслуживания, при сроке службы более 20 лет. Также система торможения у такого ветрогенератора разработанная в последние годы, гарантирует стабильную работу даже при периодических шквальных порывах до 60 м/с [1].

Так же у него есть разные виды и их довольно обширное количество, чтобы найти нужный себе, но нужно и не забывать об их цене.

Ветрогенераторы с ротором Савониуса. Состоят они из двух полуцилиндров. Постоянное осевое вращение и поток ветра не находятся в зависимости друг от друга. Даже при резких порывах он крутится с заданной изначально скоростью в соответствии с рисунком 1.

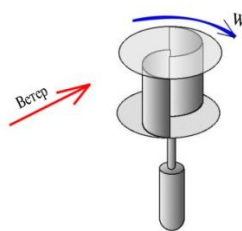

Рисунок 1. Ротор Савониуса [2]

Также он имеет большой плюс, у Ротора Савониуса есть отсутствие влияния ветра на скорость вращения. Из минусов, в том, что он не сможет использовать силу воздуха на всю её мощь, а только на треть. Устройство из лопастей в виде полуцилиндров позволяют работать лишь в четверть оборота. Поэтому он годится лишь для использования в местности с не высоким уровнем скорости ветра.

Ветрогенераторы с ротором Дарье. Они имеют две или три лопасти. Легко могут монтироваться. Конструкция понятная и простая [2]. Если будет больше трёх лопастей, то быстроходность ротора Дарье будет падать. Одно из лучших отличий от ротора Савониуса что, если его скорость лопастей приближена к скорости набегающего

потока, у ротора Дарье будет в 3-4 раза больше. Также, не важно направление потоков ветра. Отсутствует адекватная математическая модель, из-за чего затрудняется конструирование ротора Дарье в соответствии с рисунком 2 [3].

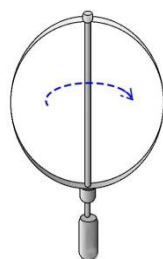

Рисунок 2. Ротор Дарье [2]

Геликоидный ротор. Благодаря его закрученным лопастям происходит равномерное вращение ветрогенератора, благодаря чему будет отсутствовать необходимость в ориентации на ветер. Высокий срок эксплуатации, благодаря подшипникам, которые не подвержены быстрому износу. Можно устанавливать даже в жилых зонах благодаря низкому уровню шума. Монтаж установки требует времени и сопряжен с трудностями сборки. Сложная технология изготовления из-за чего будет и высокая цена в соответствии с рисунком 3 [2].

Многолопастный ротор. Имеет очень много лопастей, благодаря чему он чувствительный даже к очень слабому ветру. Эффективность таких генераторов будет очень высокая в соответствии с рисунком 4.

Рисунок 3. Геликоидный ротор [4]

Это сильный преобразователь. Энергия ветра используется максимально. Стоит довольно дорого. Недостатком является сильный шум. Дает большой объем электричества.

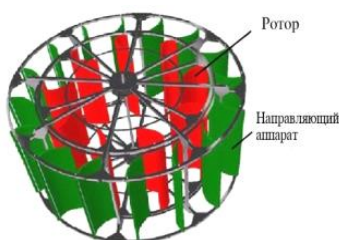

Рисунок 4. Многолопастный ротор [2]

Ортогональный ротор. Начинает вырабатывать энергию при скорости ветра почти в 0,7 м/сек [2]. Состоит из вертикальной оси и лопастей. Можно устанавливать близко к земле. Имеет необычный дизайн и не производит много шума. Не может в полной мере преобразовывать энергию из-за небольшой вращательной скорости ротора. Срок службы довольно короткий из-за большого веса лопастей, поэтому ещё и усложняются монтажные работы в соответствии с рисунком 5 [5].

Рисунок 5. Ортогональные роторы [2]

Горизонтальный ветрогенератор, вращается же в свою очередь осью ротора параллельно земной поверхности. Из отличительных особенностей он имеет большую мощность преобразования энергии ветра в переменный и постоянный ток, но их меньше.

Крыльчатые ветрогенераторы. Бывают модификации установок, которые имеют от одной до трех лопастей и более. Из-за этого коэффициент полезного действия намного выше, чем у вертикальных в соответствии с рисунком 6.

Рисунок 6. Виды крыльчатых ветрогенераторов [2]

Из недостатков ветрогенераторов такого типа в том, что нужно ориентировать их на направление ветра. Из-за этого нужно внедрять дополнительные механизмы или способ ориентации. Однолопастные и двух полостные. Различаются большими двигательными оборотами. Их масса и габариты установки небольшие, что делает установку более лёгкой.

Трехлопастные, пользуются спросом на рынке. Они могут вырабатывать энергию до 7 мВт.

Многолопастные установки имеют аж до целых 50 лопастей. Отличаются высокой инерцией. Из преимуществ в том, что можно использовать крутящийся момент в работе водяных насосов [2].

Ветрогенератор парусного типа. Имеет довольно много преимуществ, из которых это работа при низком потоке ветра, высокий КПД. Но он теряет преимущество при очень сильных порывах ветра, из-за того что его нужно отключать. Мало шума и очень легко управляется в соответствии с рисунком 7 [6].

Рисунок 7. Ветрогенератор парусного типа [1]

На рисунке 7 изображен ветровой генератор “The Saphonian” созданный специалистами компании Saphone. Такая технология называется Zero-Blade Technology. Основная идея заключалась в том, чтобы удалить всю вращающуюся систему и заменить ее, не вращающимся корпусом в форме паруса [7].

Летающий ветрогенератор-крыло. Применяется без мачты, генератора, ротора и лопастей. В отличие от классических конструкций, которые функционируют на малой высоте при переменной силе ветра, а создание высоких мачт дело трудоемкое и довольно дорогое, “крыло” таких проблем не имеет в соответствии с рисунком 8.

Его запускают на довольно большую высоту это 550 метров. Выработка электрической энергии составляет 1 мВт в год. Производителем является компания Makani Power.

Рисунок 8. Летающий ветрогенератор-крыло [1]

Летающие генераторы хотят установить в Норвегии. Нефтегазовая корпорация Shell и компания Makani намерены построить береговую ветровую электростанцию, основной частью которой станут этот вид небесных ветряков [8].

В зависимости от размеров ветрогенераторов их могут применять как в промышленности, быту или питать целый город [2].

По итогам 2018 года выработано энергии благодаря ветряным генераторам 121 мегаватт [9]. А по итогам 2020 года в Казахстане работали 19 ветровых электростанций на 283,8 мегаватт. Это говорит, что воздушная энергия развивается в Казахстане [10].

В Казахстане мне удалось найти 3 ВЭС это:

1. Ерейментауская ВЭС, расположенная в Акмолинской области.
2. Кордайская ВЭС, расположенная в Жамбыльской области.
3. ВЭС “К-1”, расположенная в Жамбыльской области [8].

Ерейментауская ВЭС первая ветровая электрическая станция.

Также в Павлодарской области используют ветровые генераторы. Например, ветряной энергией пользуется руководитель ТОО «Галицкого» Александр Касицин. Он начал использовать их восемь лет назад, на отгонных участках были смонтированы ветряки, позволявшие качать воду из скважин в поилки для скота. В скором времени он хочет начать продавать энергию с ветряных генераторов. Также 4 ветрогенератора были установлены в Павлодарском государственном университете им. С. Торайгорова [11].

Так же в Казахстане запущен грандиозный проект под названием «Бадамша». Проект принадлежит ТОО «ArmWind», дочернему предприятию крупнейшей итальянской энергетической компании Eni. Ветровая электростанция «Бадамша» мощность которой **48 МВт**, ежегодно будет давать региону электроэнергию в размере **195 ГВтч**, что будет вести к сокращению выбросов углекислого газа в атмосферу на **172 тысяч тонн ежегодно**.

Данный проект – это вклад Eni в достижение Казахстаном амбициозной цели: обеспечить **50%** своей энергии из ВИЭ к 2050 году [12].

Казахстан имеет большой потенциал на развитие зелёной энергии, особенно это касается ветряков. Благодаря степной местности, благодаря которой нужный ветер может быть почти в любой части страны. Что делает ветровые генераторы одним из перспективных видов зелёной энергии.

Литература

1. Зеленая энергетика Казахстана // ТОО «Первая ветровая электрическая станция», г. Нур-Султан. [Электронный ресурс]. - URL: <https://pves.kz/ru/i37>
2. Основные виды ветрогенераторов: вертикальные, горизонтальные // ЧИП – Всё об альтернативной энергетике. [Электронный ресурс]. - URL: <https://tcip.ru/blog/wind/osnovnye-vidy-vetrogeneratorov-vertikalnye-gorizontálne.html>
3. Ротор Дарье // [Электронный ресурс]. - URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ротор_Дарье
4. Геликоидный вертикальный ветрогенератор // Компания AERO, г. Бердичев. [Электронный ресурс]. - URL: <https://aeroprop.aero/helicoid-vertical-axis-wind-turbine/>
5. Вертикальные ветрогенераторы // ОАО «Конструкторское бюро» Дисплей», г. Витебск. [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.reon.by/index.php/ob-energetike/energiya-vetra/80-001>
6. Ветрогенераторы парусного типа: устройство, основные характеристики // Информационный ресурс энергетики ukrelektrik. [Электронный ресурс]. - URL: http://ukrelektrik.com/publ/vetrogenerator_парусного_типа_устройство_основные_характеристики/1-1-0-1642
7. Zero-Blade Technology // Saphon Energy, г. Тунис. [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.saphonenergy.com/site/en/zero-blade-technology.15.html>
8. Летящие ветрогенераторы // E²nergy – отраслевой медиа-ресурс. [Электронный ресурс]. - URL: <https://eenergy.media/2019/02/27/letayushhie-vetrogeneratorov-poyavyatsya-v-norvegii/>
9. Как в Казахстане развивается "зелёная" энергетика? // ТОО "Инфополис". [Электронный ресурс]. - URL: <https://informburo.kz/stati/kak-v-kazahstane-razvivaetsya-zelyonaya-energetika.html>
10. Зелёная энергетика // ИА BaigeNews.kz, г. Нур-Султан. [Электронный ресурс]. - URL: https://baigenews.kz/news/zelenaya_energetika-_pochemu_kazakhstan_ne_speshit_otkazyvatsya_ot_uglya_v_polzu_vie/
11. Список ветряных электростанций Казахстана // [Электронный ресурс]. - URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_электростанций_Казахстана
12. Ветроэлектростанция «Бадамша» // Forbes.com LLC™. [Электронный ресурс]. - URL: https://forbes.kz/process/energetics/v_akyubinskoy_oblasti_ushpeshno_zarabotal_odin_iz_krupneyshih_vetroparkov_v_strane/

АНАЛИЗ СОЛНЕЧНЫХ ПАНЕЛЕЙ НА СОВРЕМЕННОМ РЫНКЕ

Крутоус С.Ф., Потяга Л.А., Леонова А.А., Колпаков А.С.

(Екибастузский инженерно-технический институт им. ак. К. Сатпаева)

Большинство доступных в настоящее время солнечных панелей подходят к одному из трех типов: монокристаллический, поликристаллический (также известный как мультикристаллический) и тонкопленочный. Эти солнечные панели различаются по способу изготовления, внешнему виду, характеристикам, стоимости и способам установки, для которых каждая из них лучше всего подходит.

Таблица 1 – Виды и характеристики основных солнечных панелей

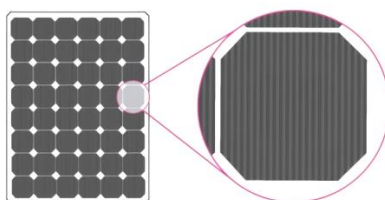
Вид	Достоинства	Недостатки
Монокристаллическая	Высокая эффективность/производительность Эстетично	Высокие затраты
Поликристаллическая	Низкие затраты	Пониженная эффективность/производительность
Тонкопленочная	Портативная и гибкая Лёгкая Эстетично	Пониженная эффективность/производительность

Различия в материалах и производстве вызывают различия во внешнем виде между каждым типом солнечных панелей.

Монокристаллические солнечные панели.

Если вы наблюдаете солнечную панель с черными элементами, скорее всего, это монокристаллическая панель. Эти ячейки кажутся черными из-за того, как свет взаимодействует с чистым кристаллом кремния.

В то время как сами солнечные элементы черные, у монокристаллических солнечных панелей есть различные цвета для их задних панелей и рам. Задний лист солнечной панели чаще всего бывает черным, серебристым или белым, а металлические рамки - черным или серебристым.

Монокристаллическая

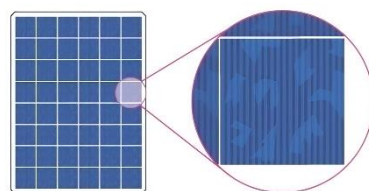
Рисунок 1. Изображение монокристаллической панели

Поликристаллические солнечные панели.

В отличие от монокристаллических солнечных элементов, поликристаллические солнечные элементы, как правило, имеют голубоватый оттенок из-за того, что свет

отражается от кремниевых фрагментов в элементе иначе, чем от пластины из чистого монокристаллического кремния.

Как и монокристаллические, поликристаллические панели имеют разные цвета для задних листов и рам. Чаще всего обрамление поликристаллических панелей бывает серебристым, а задние листы - серебристыми или белыми.

Поликристаллическая

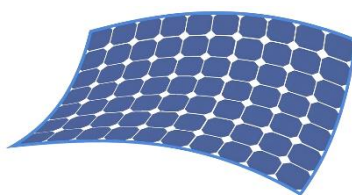
Рисунок 2. Изображение поликристаллической панели

Тонкопленочные солнечные панели.

Когда дело доходит до тонкопленочных солнечных панелей, самым большим эстетическим фактором отличия является то, насколько тонкая и низкопрофильная технология. Как следует из названия, тонкопленочные панели часто тоньше, чем другие типы панелей. Это связано с тем, что ячейки внутри панелей примерно в 350 раз тоньше, чем кристаллические пластины, используемые в монокристаллических и поликристаллических солнечных батареях.

Важно помнить, что, хотя сами тонкопленочные элементы могут быть намного тоньше традиционных солнечных элементов, вся тонкопленочная панель может быть аналогична по толщине монокристаллической или поликристаллической солнечной панели, если она включает в себя толстую рамку. Есть клеящиеся тонкопленочные солнечные панели, которые располагаются как можно ближе к поверхности крыши, но есть более прочные тонкопленочные панели, которые имеют рамы толщиной до 50 миллиметров.

Что касается цвета, тонкопленочные солнечные панели могут быть как синего, так и черного оттенка, в зависимости от того, из чего они сделаны.

Тонкопленочная

Рисунок 3. Изображение тонкопленочной панели

Двусторонние солнечные панели.

Двусторонние солнечные панели могут улавливать солнечный свет как с передней, так и с задней стороны панели, производя таким образом больше электричества, чем традиционные солнечные панели сопоставимого размера. Многие двусторонние солнечные панели будут иметь прозрачный задний лист, чтобы солнечный свет мог проходить через панель, отражаться от поверхности земли и обратно вверх к солнечным элементам на задней стороне панели. Эти солнечные панели обычно производятся из монокристаллических солнечных элементов, но существуют также и поликристаллические двусторонние солнечные панели.[1]

Солнечные элементы обычно изготавливаются из кремния, который является полупроводником и может генерировать электричество. Этот процесс известен как «фотоэлектрический эффект».

Солнечные панели работают, поглощая солнечный свет с помощью фотоэлектрических элементов, генерируя энергию постоянного тока, а затем преобразовывая ее в полезную энергию переменного тока с помощью инверторной технологии. Затем энергия переменного тока проходит через электрическую панель дома и распределяется соответствующим образом. Вот основные этапы работы солнечных панелей на примере дома:

1. Фотоэлементы поглощают солнечную энергию и преобразуют ее в электричество постоянного тока;
2. Солнечный инвертор преобразует электричество постоянного тока от солнечных модулей в электричество переменного тока, которое используется большинством бытовой техники;
3. Электричество течет через ваш дом, питая электронные устройства;
4. Избыточная электроэнергия, произведенная солнечными батареями, подается в электрическую сеть.

Стандартная солнечная панель состоит из слоя кремниевых элементов, металлического каркаса, стеклянного корпуса и различных проводов, позволяющих току течь от кремниевых элементов. Кремний - неметалл с проводящими свойствами, которые позволяют ему поглощать и преобразовывать солнечный свет в электричество. Когда свет взаимодействует с кремниевой ячейкой, он приводит в движение электроны, что вызывает прохождение электрического тока. Это известно как «фотоэлектрический эффект», и он описывает общую функциональность технологии солнечных панелей.

Наука о производстве электричества с помощью солнечных батарей сводится к фотоэлектрическому эффекту. Он был впервые обнаружен в 1839 году Эдмоном Беккерелем и может рассматриваться как характеристика определенных материалов, которая позволяет им генерировать электрический ток при воздействии солнечного света.

Фотоэлектрический процесс состоит из следующих упрощенных этапов:

1. Кремниевый фотоэлектрический солнечный элемент поглощает солнечное излучение;
2. Когда солнечные лучи взаимодействуют с кремниевой ячейкой, электроны начинают двигаться, создавая электрический ток;
3. Провода улавливают и подают это электричество постоянного тока на солнечный инвертор, который преобразуется в электричество переменного тока.[2]

В связи с тем, что установка солнечных батарей включает в себя работу с панелями и оборудованием, которые вырабатывают несколько сотен вольт электричества при солнечном свете, существуют некоторые очень серьезные техники безопасности, которые необходимо понять, прежде чем вы решите установить солнечные панели или компоненты фотоэлектрической системы.

Часто работа, связанная с установкой солнечных батарей, должна выполняться профессионалом, необходимо подавать заявки на разрешения и соблюдать определенные электрические стандарты (которые часто отличаются от одной области к другой).

В Казахстане есть районы с высокой инсоляцией, которые могут быть подходящими для использования солнечной энергии, особенно на юге страны, получая от 2200 до 3000 часов солнечного света в год, что составляет 1200-1700 кВт / м² в год. Как концентрированная солнечная тепловая энергия, так и солнечная фотоэлектрическая имеют потенциал.

Как фотоэлектрические солнечные элементы
вырабатывают электричество?

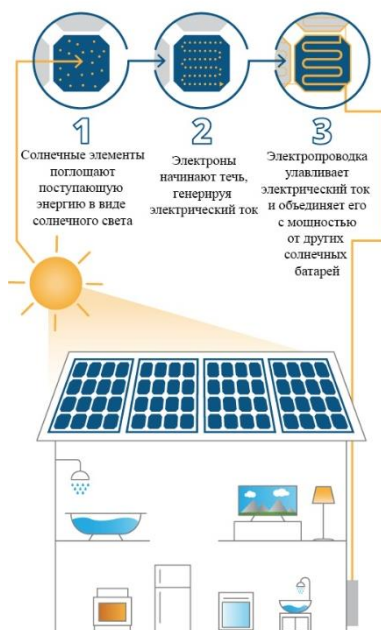

Рисунок 4. Принцип работы фотоэлектрических элементов

Рядом с Алматы имеется солнечная фотоэлектрическая станция мощностью 2 МВт, а в Жамбылской области на юге Казахстана в настоящее время строятся шесть солнечных фотоэлектрических станций общей мощностью 300 МВт.

В дополнение к солнечным фотоэлектрическим панелям выгодно использовать концентрированное солнечное тепло, поскольку оно не требует воды для работы, поэтому может использоваться в пустынных и полупустынных районах. Материалы (сталь, стекло и бетон) отечественного производства в Казахстане легкодоступны, солнечные тепловые электростанции хранят энергию в виде тепла, которое намного эффективнее, чем батареи, используемые в фотоэлектрических системах, и позволяет производить электричество по запросу даже после захода солнца, обеспечивая как базовую, так и пиковую нагрузку.

В настоящее время нет планов по установке концентрированной солнечной тепловой электростанции, хотя правительство планирует создать 1,04 ГВт мощности возобновляемых источников энергии к 2020 году. Южно-Казахстанская, Кызылординская область и Приаралье - наиболее подходящие места для строительства солнечных электростанций.

Самый значительный проект в этой области, реализованный в 2002 году в Казахстане и финансируемый ООН, заключался в установке 50 призматических солнечных электростанций мощностью 100 литров воды каждая и 50 солнечных электростанций, использующих воду из реки Сырдарья для обеспечения жителей двух сел Приаралья за питьевой водой и отоплением.

В частности, согласно Плану мероприятий по альтернативной и возобновляемой энергетике в Казахстане до конца 2020 года планируется ввести в эксплуатацию около 28 проектов солнечной энергетики с общей установленной мощностью 713,5 МВт.

Европейский банк реконструкции и развития (ЕБРР) профинансировал два солнечных парка в Казахстане. Первый, Бурное Солнечное 1 мощностью 50 МВт, был установлен в апреле 2014 года. Второй, известный как Бурное Солар 2, также имеет мощность 50 МВт и будет расположен в Жамбылской области. [4]

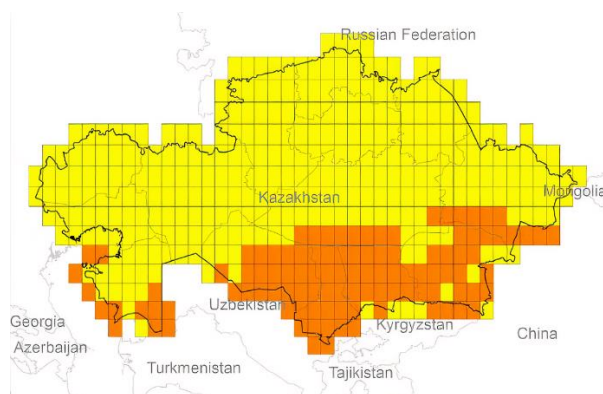

Рисунок 5. Регионы с высоким потенциалом для солнечных электростанций

Районы расположения станций

- СЭС «Бурное» расположена в Жамбылской области
- СЭС «Отар» расположена в Жамбылской области
- СЭС «Сарань» расположена в Карагандинской области
- СЭС «Акадыр» расположена в Карагандинской области
- СЭС «Гульшат» расположена в Карагандинской области
- СЭС «Кенгир» расположена в Карагандинской области
- СЭС «Капшагайская» расположена в Алматинской области
- СЭС «Nurgitsa» расположена в Алматинской области
- СЭС «Байконур Солар» расположена в Кызылординской области [5].

Литература

1. EnergySage - The easiest way to go solar! // Types of solar panels, USA, 2009-2020. [Электронный ресурс]. – URL: / <https://www.energysage.com/solar/101/types-solar-panels/>
2. EnergySage - The easiest way to go solar! // How do solar panels work, USA, 2009-2020. [Электронный ресурс]. – URL: / <https://news.energysage.com/solar-panels-work>
3. Alternative Energy - Wind, Solar, Hydro and other alt energy // Installing Solar Panels Explained, 1996-2020. [Электронный ресурс]. – URL: / <http://www.altenergy.org/renewables/solar/DIY/solar-power-installation.html>
4. Wikipedia - a multilingual online encyclopedia created and maintained as an open collaboration project by a community of volunteer editors using a wiki-based editing system. // Renewable energy in Kazakhstan, 2006-2020. [Электронный ресурс]. - URL: / https://en.wikipedia.org/wiki/Renewable_energy_in_Kazakhstan
5. Википедия - общедоступная многоязычная универсальная интернет-энциклопедия со свободным контентом // Список электростанций Казахстана, 2006-2020. [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_электростанций_Казахстана#Солнечные_и_ветряные_электростанции

ВЫХОД КАЗАХСТАНА НА НОВЫЙ УРОВЕНЬ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Крутоус С.Ф., Потяга Л.А., Леонова А.А., Щайжанова К.Р.

(Екибастузский инженерно-технический институт им. ак. К. Сатпаева)

На сегодняшний день солнечная энергетика является одним из связующих звеньев энергоиндустрии. Применение солнечных панелей с каждым годом набирает обороты в странах ближнего и дальнего зарубежья. Переход к альтернативным источникам энергии значительно позволяет улучшить экологическую обстановку в стране, снизить объемы выбросов вредных веществ в атмосферу.

Традиционные органические виды топлива, такие как уголь, торф, газ и нефть, постепенно уходят на второй план. Ежедневные исследования ученых со всего мира подтверждают факт того, что в ближайшем будущем запасов органического топлива будет недостаточно для того, чтобы перекрыть энергетическую потребность человечества. Переход к зеленой энергетике является отличным решением данной проблемы [2, 3, с. 36-43]. Несмотря на малую долю возобновляемых источников энергии (ВИЭ) в мировом потреблении электроэнергии, к 2022 году их доля будет составлять примерно 25%, а к 2040 году уже более 50% [4, с.57].

Солнечные лучи, достигающие земной поверхности, несут в себе большой поток энергии. Солнечное тепло, попавшее на Землю, дает жизнь всему вокруг, растениям и животным, способствует движению вод в морях и океанах, испарению излишней влаги. Стоит также отметить, что при всех плюсах гелиоэнергетики, сам процесс преобразования солнечной энергии в электрическую является достаточно затратным, несмотря на дешевое сырье. Усовершенствование данного процесса преобразования и повышение эффективности – одна из главных задач в области солнечной энергетики.

Преобразование солнечных лучей в электрическую энергию происходит непосредственно с помощью фотоэлементов. Основным элементом в составе таких солнечных панелей является кремний. Качество и эффективность работы таких фотоэлементов зависит от степени излучения солнечных лучей, объема производительности, а также температуры, при которой осуществляется работа фотоэлементов.

Наряду с плюсами (со стороны экологической точки зрения), также имеется ряд минусов, касающихся перехода к солнечным фотоэлектрическим станциям. В первую очередь это высокая стоимость солнечных панелей, что требует затрат большого бюджета, и как следствие, может вести за собой рост тарифов на отдаваемую в сеть электроэнергию. Вторым недостатком является использование инверторов. Постоянное преобразование солнечной энергии в электрическую энергию снижает коэффициент производительности (КПД) самих фотоэлементов. Третьим - явно выраженным недостатком является обязательное наличие резерва, т.е. аккумуляторных батарей. В противном случае, их отсутствие ведет к сбою работы системы. Наличие резерва с экономической точки зрения также может сказываться на тарифе на электроэнергию, т.к. требует первоначальных больших вложений.

Приведенный выше ряд недостатков свидетельствует о том, что на сегодняшний день электроэнергия, получаемая с помощью солнечных электростанций, в разы дороже, чем энергия, получаемая с помощью традиционных видов топлива.

На построение крупной станции, способной питать большие населенные районы, требуются крупные вложения, в связи с чем, актуальным становится модульное размещение солнечных панелей. Примерами такого модульного размещения могут служить установки солнечных панелей на крышах жилых домов, зданий гражданского назначения, а также ферм и т.п. Установка модулей дает возможность питать электроэнергией конкретное строение в течение дня, пока солнце находится в активной фазе. Что касается вечернего и ночного времени, то для данного сумеречного времени суток потребление электроэнергии будет осуществляться из внешней энергетической системы, непосредственно от поставщика электроэнергии. Контроль такого потребления осуществляется счетчиками с ночным тарифом. Затраты на установку солнечных модулей автономного пользования в данном случае будут сравнительно малы, в отличие от установки всей электростанции для общего пользования. При этом становится возможной значительная экономия на покупку электроэнергии из общей сети, т.к. это будет необходимо только в ночное время, учитывая, что в ночные часы потребление энергии итак является незначительным. Также стоит отметить, что модульная система размещения солнечных панелей на крышах зданий позволяет экономить площадь, отведенную для солнечной мини-электростанции, и нет необходимости в установке дополнительных опорных систем [4, с. 112-120].

Коэффициент производительности (КПД) солнечных фотоэлектрических станций уже достигает около 30%. Кремний, находящийся в составе солнечных панелей, при их замене может подлежать дальнейшей эксплуатации повторно. Каждую секунду Солнце отдает Земле более 70 тысяч миллиардов киловатт энергии, что в разы является больше, чем все электростанции мира в сумме [4, с.112-120].

Потенциал энергии солнца в Казахстане оценивается почти в 1900 кВт·ч/год, что близко к показателям по ветроэнергетике. Излучение солнечных лучей на поверхность Земли на территории Казахстана возрастает от северных районов к южным. Север Казахстана наименее подвержен воздействию солнечных лучей, количество пасмурных дней здесь в разы больше, чем в южных районах. Более перспективными для реализации проектов в области солнечной энергетики в данном случае являются южные регионы республики (возвышенности и горные местности) [5].

Способы дальнейшего использования энергии солнца, после того, как она достигает поверхности Земли, различны. Самым простым и наиболее эффективным является *прямое преобразование энергии солнца* в электрическую с помощью фотопреобразователей. На втором месте стоит *получение низкопотенциальной энергии*, используемой для нагрева холодной воды, что является не менее актуальным и востребованным. Третьим, известным на сегодняшний день способом использования энергии солнца является *получения концентрированной тепловой энергии*, применяемой для получения водяного пара, применяемого в дальнейшем в паротурбинных установках [5].

Казахстан располагает большими запасами ресурсов основного сырья, используемого для производства солнечных фотопреобразователей – кремния. Международное сотрудничество помогает наращивать перспективы для дальнейшего развития гелиоэнергетики в стране. В Казахстане уже существует ряд разработок в сфере гелиоэнергетики, однако эта сфера еще на пути к достижению более крупных масштабов. Казахстан является самой крупной Центрально-Азиатской республикой со значительным потенциалом гелиоэнергетики. Объем солнечных часов в год приходится примерно на 3,000 кВт/м²/год, а излучаемая солнечная энергия колеблется от 1,500 до 2,000 кВт/м²/год. Данные показатели свидетельствуют о дальнейшей перспективе развития солнечной энергетики на территории Казахстана и значительном прорыве в данной сфере в ближайшее десятилетие [5].

Интенсивность прямого солнечного излучения на поверхность Земли в Центрально-Азиатском районе, перпендикулярную к излучению приведена на рисунке 1 [5].

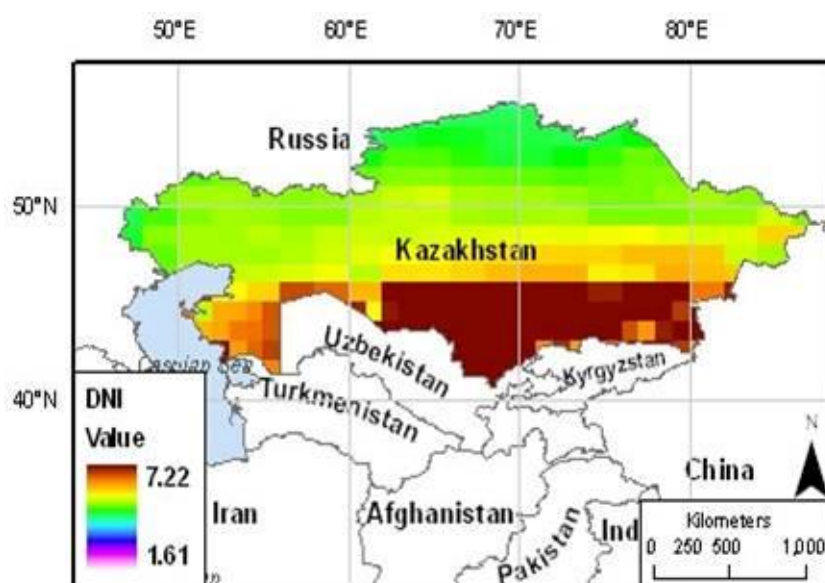

Рисунок 1. Прямое солнечное излучение перпендикулярно к излучению

На рисунке 2 также приведено распределение солнечных лучей на горизонтальную поверхность [5].

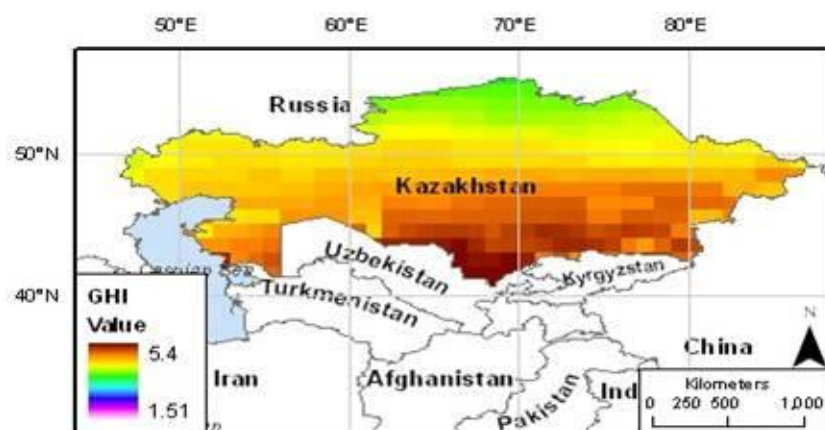

Рисунок 2. Солнечное излучение на горизонтальную поверхность

Казахстанский климат диктует высокую сезонную потребность населения в альтернативных способах получения энергии. В течение всего года спрос на механическую и электрическую энергию является стабильным, однако жаркий период (летний сезон) требует большего расхода энергии. Это обусловлено тем, что летом увеличивается расход воды, что требует больших затрат энергии на ее нагрев, а также возрастает потребность в искусственном охлаждении (кондиционеры, холодильники и т.п.). В зимний период наоборот, из-за резкого спада температур растет потребность в тепле [5].

В настоящее время фотоэлектрическое преобразование энергии становится наиболее приоритетным в сравнении с традиционными источниками энергии. Следует

отметить, что первая попытка перехода Казахстана на более экологический способ получения энергии состоялась еще в 2002 году. Демонстрационная модель была представлена в виде солнечного отопления в детском приюте Кызылординской области [6, с.6-10].

Большим прорывом в области зеленой энергетики стало открытие первой солнечной электростанции на территории Казахстана, которое пришлось на 1 мая 2018 года. Данный факт подтверждает готовность республики к выходу на новый уровень в области энергетической политики. Данная солнечная электрическая станция построена в Мангистау. Общая площадь станции занимает около 37 га, мощность станции составляет примерно 2 МВт. Финансирование данного проекта прошло за счет Единой Программы поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2020», что свидетельствует о том, что Казахстан готов к переходу на новый уровень в области энергетической политики. Казахстан активно набирает обороты в сфере неисчерпаемых энергетических ресурсов. Выставка «ЭКСПО-2017» проходила под девизом «Энергии будущего», и спустя год был реализован проект Мангистауской СЭС. Особенностью данного проекта является использование более 80% комплектующих деталей отечественного производства, эксплуатируемых непосредственно в самом Казахстане [1].

Литература

1. Первая солнечная электростанция. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zakon.kz/4916269-pervaya-solnechnaya-elektrostantsiya/> (Дата обращения: 05.01.2019).
2. Григораш О.В. Автономные источники электроэнергии: Состояние и перспективы / О.В. Григораш, С.В. Божко, А.Ю. Попов и др. – Краснодар, 2012. с. 174.
3. Григораш О.В. Выбор оптимальной структуры системы автономного электроснабжения / О.В. Григораш, С.А. Симоненко, А.М. Передистый и др. // Механизация и электрификация сельского хозяйства. 2-7. № 8. С.31-33.
4. Григораш О.В. Возобновляемые источники электроэнергии / О.В. Григораш, Ю.П. Степура, Р.А. Сулейманов и др. Краснодар, 2012, с. 272.
5. Off The Earth, For The Earth. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.nasa.gov/> (Дата обращения: 29.12.2018).
6. Болотов А.В. Конспект лекций по дисциплине «Неисчерпаемые и возобновляемые энергетические ресурсы». - Алматы: АЭИС, 2007.

УДК 004.82, 004.93

ВОЗМОЖНОСТЬ ПРОВЕДЕНИЯ СИНТАКТИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ В СИСТЕМЕ КОМПЬЮТЕРНОГО СУРДОПЕРЕВОДА

Кудубаева С.А.¹, Жусупова Б.Т.²

(¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,

²Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова)

При создании системы компьютерного сурдоперевода казахского жестового языка с учетом семантики в первую очередь также ставится задача обработки текстовой информации на естественном языке. При этом автоматическая обработка текста содержит в себе этапы морфологического, синтаксического и семантического анализа. Разрабатываемые в мире системы сурдоперевода не всегда учитывают морфологические и синтаксические особенности языка перевода, либо семантическую

составляющую жестового языка, необходимых для более качественного перевода. Отсутствие учета семантической составляющей как звучащего, так и жестового языка является основным недостатком таких систем. Системы, в которых в процессе перевода предусмотрен учет особенностей семантики исходного языка и языка перевода, имеют большое преимущество и обладают высоким качеством перевода. Перенос семантических структур языка перевода на семантические структуры казахского жестового языка даст возможность более точного понимания смысла предложений носителем жестового языка. Определение методов обработки казахского языка в первую очередь связано с природой самого языка. Казахский язык является агглютинативным языком – языком, имеющим строй, при котором доминирующим типом словоизменения является агглютинация (приклеивание) различных формантов (суффиксов и префиксов), которых бывает, по крайней мере, два или три, причем каждый из них несет только одно значение. Исходя из этого, этап семантического анализа казахского языка тесно связан с синтаксическим анализом.

Над созданием систем морфологического и синтаксического анализа, ориентированных на агглютинативные языки, трудится много коллективов, в частности, в работах [1-6] описаны различные подходы. Среди исследований по синтаксису и семантике казахского языка в настоящее время существует не так много разработок, но в ряде исследовательских институтов и университетов Казахстана и России ведутся прикладные исследования в области компьютерной лингвистики казахского языка.

В настоящее время в Институте языкознания имени Ахмета Байтурсынова, КазНУ имени Аль-Фараби, ЕНУ имени Л. Гумилева ведутся исследования по определению методов автоматической обработки текста на казахском языке. Большинство работ по анализу казахского языка связаны с рассмотрением морфологического строения языка. И не так много исследований по синтаксису и семантике казахского языка. Что приводит к некоторым трудностям в исследовании семантических структур исходного языка перевода при создании системы компьютерного сурдоперевода. Также очень важно разрешение проблемы многозначности, снятия омонимии, требующей наличия в казахском языке формализованного словаря для выбора лексического значения многозначного слова, либо разработки программы по снятию омонимии в тексте на основе методов искусственного интеллекта.

Ниже приведены интересные на взгляд авторов методы обработки естественных языков, даны их описания и обоснования использования каждого из рассмотренных подходов применительно к казахскому языку.

Подход 1. Семантический анализ с использованием лексической базы данных WordNet. Одним из способов проведения семантического анализа казахского языка является использование лексической базы данных WordNet, представляющей собой подход, определяющий отношения согласованности между словами.

Словарь состоит из четырех сетей для основных знаменательных частей речи: существительных, глаголов, прилагательных и наречий. Базовой словарной единицей в WordNet является не отдельное слово, а синонимический ряд, так называемый «синсет (англ. Synset)», объединяющий слова сети со схожим значением в узел семантической сети. Синсеты в WordNet связаны между собой различными семантическими отношениями: гипероним, гипоним, has-member, member-of, мероним, антоним. WordNet описывает и другие виды связей: лексические, антонимические, контекстные и прочие. Среди них особую роль играет гипонимия: она позволяет организовывать синсеты в виде семантических сетей. Для разных частей речи

родовидовые отношения могут иметь дополнительные характеристики и различаться областью охвата.

WordNet внешне напоминает тезаурус, поскольку он группирует слова вместе на основе их значений. Однако существуют некоторые важные различия. Во-первых, WordNet связывает не только словоформы – цепочки букв, но и конкретные смыслы слов. В результате слова, которые находятся в непосредственной близости друг от друга в сети, семантически неоднозначны. Во-вторых, WordNet обозначает семантические отношения между словами, тогда как группировки слов в тезаурусе не следуют никакой явной модели, кроме сходства значений [7].

Данный подход применим к казахскому языку, так как он позволяет описать семантические отношения и связи, существующие в данном языке, но требует составление тезауруса и набора семантических сетей по казахскому языку.

Подход 2. Синтаксический анализ с использованием открытого парсера MaltParser.

MaltParser представляет собой открытый парсер, основанный на машинном обучении. Данный парсер содержит готовые модели только для английского, французского и шведского языков. Для работы с казахским языком необходимо обучить данный парсер.

Чтобы обучить новую языковую модель нужен размеченный корпус. Для казахского языка на данный момент существуют следующие синтаксически размеченные корпуса: Национальный корпус казахского языка (НККЯ), Алматинский корпус казахского языка. Для обучения парсера необходимо корпус с текстами, размеченными в формате XML, перевести в файлы формата malttab либо conll (по умолчанию парсер использует данный формат). Для этого потребуется написание скрипта, который переведет XML в нужный нам формат, при этом нормализуя грамматические категории.

Обучение парсера новой языковой модели производится со следующими параметрами:

```
> java -jar maltparser-1.7.1.jar -c kazakh -i /path/to/corpus.conll -m learn
```

-c название модели (на выходе получится файл kazakh.mso);

-i входной файл – размеченный корпус;

-m режим работы, в данном случае это learn – обучение.

Таким образом, можно получить обученную модель и необходимые конфигурационные данные, хранящиеся в файле kazakh.mso.

Для того, чтобы парсить произвольный казахский текст, необходима программа, которая будет подготавливать данный текст в формате malttab либо conll, при этом выполняя: сегментацию – разбиение текста на предложения; токенизацию – разбиение каждого предложения на слова; морфологический анализ – определение грамматических категорий для каждого слова.

После чего парсинг будет производиться следующим образом:

```
> java -jar maltparser-1.7.1.jar -c kazakh -i /path/to/input.tab -o out.tab -m parse
```

либо

```
> java -jar maltparser-1.7.1.jar -c kazakh -i /path/to/input.conll -o out.conll -m parse
```

-c название модели;

-i входной файл, который необходимо распарсить;

-o выходной файл, куда будет записан результат;

-m режим парсинга.

В итоге мы получаем синтаксический анализ текста, представленного во входном файле.

Данный подход применим к казахскому языку, но точность его работы во многом зависит от объема и формата разметки корпуса языка, а также правильности

работы программы по морфологическому анализу текста входного файла и точности представления его грамматических категорий в формате malttab либо conll.

Подход 3. Синтаксический анализ на основе обучаемого конвейера UDPipe. UDPipe - обучаемый конвейер для обработки файлов Conl-U, выполняющий маркировку, морфологический анализ, POS-маркировку и синтаксический анализ, может быть также применен к казахскому языку. UDPipe позволяет выполнять многоязычный синтаксический анализ от необработанного текста до универсальных зависимостей. UDPipe является языком-агностиком и может быть обучен полученными аннотированными данными в формате Conl-U. Аннотации кодируются в обычных текстовых файлах UTF-8, нормализованных к NFC [8].

Данный подход применим к казахскому языку, так как UDPipe позволяет проводить многоязычный синтаксический анализ, а версия UDPipe 2.0 содержит обученную модель казахского языка.

Подход 4. Синтактико-семантический анализ на основе анализатора LinkGrammarParser (LGP). Большая работа по исследованию грамматики связей в казахском и турецком языках на основе анализатора LGP, позволяющего производить синтактико-семантический анализ предложений, проводится в ИСИ СО РАН (Новосибирск, РФ) Батура Т.В., Бакиевой А.М., Еримбетовой А.С., Сагнаевой С.К., Мурзиным Ф.А. Ими была достигнута основная задача – продемонстрировать связность различных уровней анализа. В результате было выяснено, что на этапах морфологического и синтаксического анализов возникают семантические отношения. Разработан подключаемый словарь для казахского и турецкого языков для анализатора LGP [9].

Link Grammar Parser – синтаксический анализатор, который основан на грамматике связей. Разработан Дэниелом Слитором и Дэви Темперлом. Анализируя предложение, система определяет синтаксическую структуру, которая состоит из множества маркированных звеньев, соединяющих пары слов. Основная идея грамматики связей позволяет наравне с синтаксической структурой предложения работать и с морфологией – см. рисунок 1. Точность работы LGP во многом зависит от полноты подключаемых словарей.

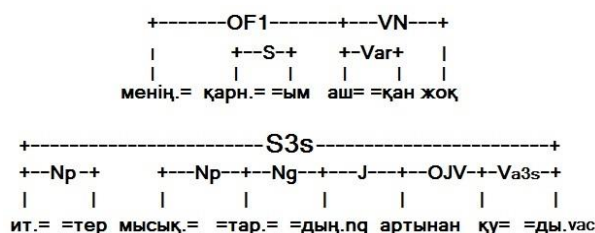

Рисунок 1. Примеры синтактико-морфологической разметки слов в предложении на казахском языке с помощью Link Grammar Parser

Учеными ИСИ СО РАН описан основной набор связей, обнаружены закономерности для некоторого базового множества частей речи, таким образом подключаемый словарь по казахскому языку содержит в общем около 1100 сочетаний для существительных, прилагательных и глаголов казахского языка. В будущем планируют рассмотреть семантико-морфологические и семантико-синтаксические связи для таких категорий как числительные, причастия, союзы, расширить список предлогов и частиц, а также детально рассмотреть варианты связей для различных времен глаголов. При данном подходе также возникла неразрешенная проблема

лингвистической неоднозначности: как описать однородность членов предложения, используя грамматику связей, как справиться с омонимией основ и аффиксов и т.д.

Анализируя применимость подходов к проведению анализа казахского текста, важно отметить, что использование лексической базы WordNet предусматривает большой объем работы по составлению тезауруса, набора семантических сетей с привлечением лингвистов по казахскому языку и подразумевает их совместную работу с программистами, использование синтаксического анализатора Link Grammar Parser вполне успешно реализуется учеными ИСИ СО РАН, использование же многоязычных синтаксических парсеров для получения грамматических зависимостей в языке возможно при наличии обученной языковой модели. И если MaltParser не имеет обученной языковой модели по казахскому языку, то UDPipe в отличие от него в своей версии 2.0 содержит обученную модель для казахского языка.

Таким образом, рассмотрим более подробно, насколько применим UDPipe для проведения синтаксического анализа предложений на казахском языке.

Разработчики UDPipe разместили все корпуса различных языков в едином формате и в настоящий момент в нем содержится 150 трибанков (treebank) для 90 языков. Для казахского языка в UDPipe имеется 1 трибанк, представляющий собой комбинацию текстов из различных источников, в том числе Википедии, некоторых народных сказок, новостей и разговорников и содержащий в себе 10000 токенов (слов). Данные тексты аннотированы вручную и затем автоматически преобразованы в формат проекта UDPipe следующими учеными: А. Макажановым, Д.Н. Вашингтоном, Ф. Тайерсом, А. Султангазиной, О. Махамбетовым, Ж. Есенбаевым. Токенизация и морфологическая обработка в казахском трибанке следует принципам тюркской лексики в Apertium. Банк деревьев был случайным образом разделен на обучающие (80%), тестирующие (10%) и развивающие (10%) наборы. С помощью данного размеченного корпуса обучена модель для казахского языка.

Произвольный казахский текст, подающийся на вход, проходит этапы сегментации (выделения предложений), токенизации (выделения слов), лемматизации, морфологического анализа, парсинга, основанного на грамматике зависимостей. UDPipe разделяет текст на предложения, а предложения — на слова с помощью совместного модуля — нейронной сети (однослойной двухсторонней GRU), которая для каждого символа предсказывает, последний ли он в предложении или в слове. Затем теггер предсказывает морфологические свойства токена. По последним четырем символам каждого слова теггер генерирует гипотезы относительно части речи и морфологических тегов этого слова, а затем при помощи перцептрона отбирает лучший вариант. В UDPipe есть еще лемматизатор, который подбирает для слов начальную форму. Он обучается примерно по тому же принципу, по которому не-носитель языка мог бы попытаться определить лемму незнакомого ему слова. Можно также подключить свой список лемм. Так генерируются кандидаты, из которых наилучшего выбирает перцептрон. Что касается построения парсера, то важно отметить, что существует несколько архитектур dependency-парсеров. UDPipe — это transition-based архитектура: она работает быстро, за линейное время проходя по всем токенам один раз при этом UDPipe 2.0 делает разбор предложения за ~3ms [10].

Время работы парсера нас устраивает, но на качество работы парсера могут повлиять ошибки на более ранних этапах токенизации и морфологического анализа. Если парсер выделит неправильные слова-юниты, то мы не сможем корректно оценить синтаксические связи между ними. Решить данную проблему можно, используя достаточно хороший инструмент по морфологическому анализу казахского языка. Так как мы имеем такую программу, то можно ее выходную морфологическую разметку перевести в формат Conll-U, используя тот же набор тегов, что и в размеченном

казахском корпусе, на котором была обучена модель казахского языка в UDPipe. Затем полученную морфологическую разметку подать на вход UDPipe и получить более точный синтаксический анализ текста. Но подать на вход готовую морфологическую разметку мы можем и в парсере MaltParser, но в нем есть такая проблема как отсутствие обученной модели для казахского языка, для решения которой необходим доступ к Национальному корпусу казахского языка на условиях нераспространения и для исследовательских целей либо необходимо самим создавать корпус, заранее размечая его в формате malttab или Conll.

Таким образом, использование UDPipe является более целесообразным. Но при этом необходимо очень хорошо разбираться в формате Conll-U, чтобы суметь извлечь информации из выходного файла и в дальнейшем сопоставлять ее с синтаксическими конструкциями жестового языка в системе компьютерного сурдоперевода КЖЯ.

В статье дано подробное описание работы многоязычных синтаксических парсеров для анализа казахского текста и дано обоснование выбора более оптимального из них. Использование подобных парсеров позволяет решать нашу основную задачу анализа грамматических зависимостей в казахском тексте и их дальнейшего сопоставления с синтаксическими конструкциями жестовой речи, а также его можно обучить и использовать в качестве токенизатора или в качестве еще одного морфологического анализатора для казахского языка. Исследования в этом направлении очень важны, так как анализ казахского языка позволит решить ряд таких прикладных задач, как создание систем перевода, автоматического реферирования, определения тем текстов.

Литература

1. Барахнин В.Б., Лукпанова Л.Х., Соловьев А.А., Алгоритм построения словоформ с использованием флексивных классов для систем морфологического анализа казахского языка // Вестник НГУ. 2014. Т.12 Вып. 2. С.25-31.
2. Федотов А.М., Тусупов Д.А., Самбетбаева М.А., Еримбетова А.С., Бакиева А.М., Идрисова А.И. Модель определения нормальной форма слова для казахского языка // Вестник НГУ. Серия: Информационные технологии. 2015. Т. 13. Вып. 1. С.107-116.
3. Барахнин В.Б., Бакиева А.М., Бакиев М.Н., Тажибаева С.Ж., Батура Т.В., Лукпанова Л.Х., Стемматизация и генерация словоформ в казахском языке для систем автоматической обработки текстов // Вычислительные технологии . 2017. Т. 22 № 4. С.11-21.
4. Шарипбаев А.А., Бекманова Г.Т., Ергеш Б.Ж., Бурибаева А.К., Карабалаева М.Х. Интеллектуальный морфологический анализатор, основанный на семантических сетях // Материалы международной научно-технической конференции «Открытые семантические технологии проектирования интеллектуальных систем» (OSTIS-2012). Минск. БГУИР, 16-18 февраля 2012 г. С. 397-400.
5. Жуманов Ж.М. Разработка грамматики связи для синтаксического анализа казахского языка // Вестник КазНУ. Серия: Математика, механика, информатика. - 2012. - № 2 (73). - С. 71–80.
6. Тукаев У.А., Жуманов Ж.М., Рахимова Д.Р. Моделирование семантических ситуаций времен казахского языка при машинном переводе // Вестник КазНУ. Серия: Математика, механика, информатика. - 2012. - № 4 (75). - С. 99–107.
7. Официальный сайт WordNet: <https://wordnet.princeton.edu> (дата обращения 30.03.2021).
8. Официальный сайт UDPipe: <http://ufal.mff.cuni.cz/udpipe> (дата обращения 30.03.2021).
9. Бакиева А.М., Батура Т.В., Еримбетова А.С., Митьковская М.В., Семенова Н.А. Исследование грамматики связей на примере казахского и турецкого языков // Вестник Новосиб. гос. ун-та. Серия: Информационные технологии. - 2016. - Т. 14. № 3. - С. 5–14.
10. Материал из системы тематических коллективных блогов Хабр – URL: <https://habr.com/ru/company/sberbank/blog/418701/> (дата обращения 30.03.2021).

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К СОЗДАНИЮ ПРОГРАММ ДЛЯ ШАХМАТНОЙ ИГРЫ

Ленгард С.С., Шапорева А.В.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Одной самых популярных игр до сегодняшнего дня остаются шахматы. Поэтому и не удивительно, что на современных программных площадках, позволяющих скачивать игровые программы, AppStore и Google Play представлены тысячи различных модификаций программ для шахматной игры. Очень часто шахматные программы используют для тренировки молодые и опытные шахматисты. Компьютеры уже давно играют сильнее человека, лучшие шахматные программы и подавно.

В основе любой современной шахматной программы лежит шахматный движок. Компьютерная программа (движок) это счетный агрегат. Он считает, оперирует числами и совершенно не понимает, что такое шахматы.

Программа переводит шахматный язык в математические действия. Складывает, вычитает и сравнивает числа. В конце каждого варианта выставляет численную оценку. Шахматные движки способны за секунду анализировать тысячи вариантов и предложить эффективный ход. Благодаря постоянному улучшению аппаратного и программного обеспечения, шахматные движки с каждым годом играют все сильнее и сильнее.

Сегодня есть много рейтинг листов, которые измеряют относительную силу шахматных движков по различным критериям. Между движками также проводятся соревнования, состоящие из большого количества игр, гораздо больших, чем между людьми. По результатам составляются рейтинг-листы.

Сегодня используя два наиболее известных рейтинговых списка для шахматных движков - CCRL (Computer Chess Rating Lists) и CEGT (Chess Engines Grand Tournament). [4]

Как и любая программа шахматные движки имеют свои алгоритмы. Наиболее распространенный алгоритм поиска в шахматных движках - поиск в глубину, который начинается с корня и спускается до заданного предела глубины, повторяя все возможные ходы перед возвратом. Для каждого хода вычисляется ценность позиции с использованием алгоритма минимакс (minimax) с альфа-бета отсечением (alpha-beta pruning).

Минимакс - это правило, используемое для минимизации возможных потерь при наихудшем раскладе: игрок рассматривает все лучшие ходы противника и выбирает такой ход, чтобы лучшая стратегия противника приносила как можно больше очков. Простой алгоритм минимакс будет слишком медленным для шахмат, он потребует повторения слишком большого количества ходов, чтобы найти хороший.

Альфа-бета отсечение (alpha-beta pruning) используется для ускорения алгоритма минимакс путем удаления узлов, которые не стоит рассматривать. В основе альфа-бета отсечения лежит следующая логика: представьте, что вы играете в шахматы и обнаруживаете очень хороший ход А. Вы продолжаете смотреть на доску и находите еще более удачный ход В. Но затем вы анализируете ситуацию глубже и понимаете, что в случае выбора хода В противник объявит вам шах и мат через несколько ходов. Теперь вы отбросите ход В и не будете тратить время на анализ других возможных комбинаций после хода В.

Как минимакс, так и альфа-бета отсечение важны для понимания принципа работы шахматного движка. Например, программа Sunfish использует усовершенствованный алгоритм поиска MDF(f), который также является вариантом алгоритма минимакс, совмещенного с отсечением. Данный алгоритм часто применяют с кэшем транспозиции.

Кэш транспозиции - это кэш, где для каждой позиции на доске запоминает глубину, счет и ход, который привел к этой позиции. Затем, при рассмотрении новой позиции, сначала проверяется по таблице транспозиции [5].

Рассмотрим наиболее рейтинговые шахматные движки.

1) Stockfish 12.0 NNUE. CCRLRating:3566CEGTRating:3517

Stockfish это самый мощный шахматный движок, доступный публике, и он существует уже довольно давно. Это бесплатный движок с открытым исходным кодом, который в настоящее время активно развивается.

Stockfish был основан на шахматном движке, созданном Тордом Ромстадом в 2004 году, который был развит Марко Костальба в 2008 году. Джуна Кииски и Гэри Линскотт также считаются основателями [1].

В сентябре 2020 г. выпущен Stockfish 12, и было объявлено, что Stockfish поглотил проект Stockfish + NNUE (NNUE означает эффективно обновляемая нейронная сеть). Грубый перебор Stockfish улучшен за счёт оценочных возможностей нейронной сети.

2) Fat Fritz 2. CCRL Rating: 3520 CEGT Rating: Поканет

Fat Fritz 2 обучается и разрабатывается с использованием технологии NNUE, работающей внутри двоичного кода Stockfish с открытым исходным кодом, но с совершенно новой и другой нейронной сетью, которая значительно отличается от Stockfish по нескольким ключевым моментам:

- Оценки и позиции используются из исходной нейронной сети Fat Fritz.
- Нейронная сеть в Fat Fritz 2 вдвое больше, чем Stockfish 12, и использует 512 нейронов вместо 256, что даёт возможность удвоить знания и понимание [3].

3) Komodo Dragon. CCRL Rating: 3488 CEGT Rating: 3492

Komodo - один из самых мощных и успешных на рынке шахматных движков с универсальным шахматным интерфейсом (UCI). Первоначально он был разработан Доном Дэйли в 2010 году и был развит Марком Лефлером в 2013 году. GM Ларри Кауфман также много лет поддерживает и улучшает движок.

В отличие от обычных движков прямого перебора, Komodo в первую очередь оценивает саму позицию, что придаёт ему позиционный стиль игры. По заявлению разработчика Дона Дэйли у Komodo лучшая оценочная функция среди конкурентов. А это способствует долгосрочному успеху Komodo и внушительному количеству титулов Чемпионатов мира. В 2020 году было выпущено дополнение к этому движку Dragon на основе нейронных сетей.

4) Leela Chess Zero. CCRL Rating: нет CEGT Rating: 3472

Leela Chess Zero (также известная как Lc0, LCZero и Leela) - это шахматный движок на основе нейронной сети (NN) с открытым исходным кодом. О проекте Lc0 было объявлено в начале 2018 года, и Гэри Линскотт (разработчик Stockfish) возглавил его разработку. Поскольку данный движок бесплатный и имеет открытый исходный код, его можно запускать на многих платформах, включая Windows, Mac, Linux, Android и Ubuntu. Lc0 - самый мощный движок NN, доступный для публики.

Чтобы реализовать весь потенциал данного движка, необходимо иметь на компьютере графический процессор с поддержкой CUDA.

5) Houdini. CCRLRating: 3401 CEGTRating: 3337

Houdini известен своим позиционным стилем и способностью защищаться в сложных позициях и умениями уходить от ничьи. На данный момент он выиграл 3 сезона чемпионата Top Chess Engine Championship. Новая версия Houdini представлена в двух вариантах - Standard и Pro. В то время как предыдущая версия поддерживала только до 8 ядер процессора, версия Pro поддерживает до 128 ядер и 128 ГБ ОЗУ. Он знает NUMA и может использовать эндшпильные таблицы Налимова.

6) Ethereal. CCRL Rating: 3398 CEGT Rating: 3313

Ethereal - шахматный движок с открытым исходным кодом на UCI, написанный Эндрю Грантом на языке C, под лицензией GNU GPL и впервые официально выпущенный в июне 2016 года. На Ethereal сильно повлияли Crafty, Stockfish, TSCP, MadChess и Fruit. 9 октября 2020 года Эндрю Грант объявил о своём выходе из разработки Ethereal, выпустив последние версии Ethereal V12.75 и Ethereal 12.75 SF-NNUE.

7) Nemorino. CCRL Rating: 3384 CEGT Rating: 3309

Nemorino - UCI шахматный движок с открытым исходным кодом от Кристиана Гюнтера, также поддерживающий протокол обмена данными Chess Engine, написанный на C++ и впервые выпущенный в сентябре 2016 года по лицензии GPLv3.

Изображение на доске и структура ходов Nemorino взяты из Stockfish. Nemorino поддерживает эндшпильные базы Syzygy, параллельный поиск, а также оценку позиций с помощью NNUE. Данный движок может играть в Фишерские шахматы Chess960.

Последняя реализация NNUE на основе Stockfish NNUE, сделана специально, чтобы продемонстрировать, как каждый может значительно улучшить игровую мощь своих движков без особых усилий.

8) Slow Chess Blitz. CCRL Rating: 3362 CEGT Rating: 3267

Slow Chess Blitz - шахматный движок, совместимый с WinBoard и UCI, от Джонатана Кройцера, который также имеет собственный графический интерфейс. Более старые версии, Slow Chess 2.82a и Slow Chess 2.96, не относящиеся к более позднему Slow Chess Blitz, имеют открытый исходный код.

Slow Chess написана на C++ с небольшими вставками на ассемблере и впервые была выпущена в июле 2003 года [2].

Slow Chess играла в ACCA 2008 под управлением Свамнатана Натараджана. После 14-летнего перерыва в сентябре 2019 года была выпущена новая версия Slow Chess Blitz. Сейчас данный движок регулярно обновляется.

9) Igel. CCRL Rating: 3361 CEGT Rating: 3235

Igel - UCI шахматный движок с открытым исходным кодом от Владимира Щербины под лицензией GPL, изначально основанный на GreKo 2018.01 и далее независимая разработка с 2018 года.

В августе 2020 года Igel переключился на NNUE в качестве основной функции оценки с использованием сети Night Nurse Дитриха Каппе. В октябре 2020 Igel переключился на собственную сеть, обученную на Igel 2.6.0

10) Xiphos. CCRL Rating: 3340 CEGT Rating: 3215

Xiphos - UCI шахматный движок с открытым исходным кодом от Милоша Татаревича, написанный на C, под лицензией GNU General Public License v3.0, впервые выпущенный 28 февраля 2018 г.

Xiphos использует битовые доски с отображением BERLEF (a1 = 56, a8 = 63, h1 = 0, h8 = 7). Атаки скользящих фигур определяются либо Magic bitboards, либо, если они скомпилированы для процессоров x86-64 с поддержкой BMI2, битовыми платами PEXT. Исполняемые файлы Xiphos доступны для запуска под Linux, Mac OS и Windows.

Общий список разработанных движков более сотни. Постоянно появляются новые, использующие различные алгоритмы. Современные шахматные движки

используют для обучения нейросетевые технологии, что повышает в разы их эффективность. Шахматные программы на основе движков более эффективны, чем программы, написанные с применением базовых алгоритмов. Большинство шахматных движков не имеют собственного графического интерфейса пользователя (GUI), но существуют дополнительные приложения, которые его формируют, например, XBoard под Linux и WinBoard под Windows.

Литература

1. Eduardo Vazquez-Fernandez, Carlos A. Coello Coello. An adaptive evolutionary algorithm based on tactical and positional chess problems to adjust the weights of a chess engine. <https://doi.org/10.1109/cec.2013.6557727>
2. Hongyu Zang, Zhiwei Yu, Xiaojun Wan. Automated Chess Commentator Powered by Neural Chess Engine <https://doi.org/10.18653/v1/p19-1597>
3. Lars Sandin. The SSDF Chess Engine Rating List. <https://doi.org/10.3233/icg-170024>
4. 20 лучших шахматных движков 2021 года на основе их рейтинга <https://xchess.ru/20-luchshikh-shakhmatnykh-dvizhkov-2021-goda-na-osnove-ikh-rejtinga.html>
5. Зайцева Н.А. Математическое моделирование: Учебное пособие. – М.: РУТ(МИИТ), 2017. – 110 с.

ӘОЖ 004.9

БАЛАЛАР САУЫҚТЫРУ «САМР» ЛАГЕР ЖҮЙЕСІН ЖОБАЛАУ

Медеува А., Икласова К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Бұл мақала ERASMUS+ Advanced Centre for PhD Students and Young Researchers in Informatics, ACeSYRI, reg.no. 610166-EPP-1-2019-1-SK-EPPKA2-CBHE-JP

«Информатика саласындағы PhD докторанттар мен жас ғалымдарға арналған алдыңғы қатарлы орталық (ACeSYRI)» грант аясында дайындалған

Білім беру жүйелерінің өздері өзгерген кезде олармен байланысты міндеттер де өзгереді. Заманауи сауықтыру лагерь алдына қоятын бірқатар *міндеттерді* бөліп көрсетуге болады:

- баланың жеке дамуына, оның қабілеттерін ашуға, мүдделерін қанағаттандыруға барынша көңіл бөлу;
- балаларды әртүрлі әлеуметтік тәжірибемен кеңінен таныстыру, лагерьде шынайы ынтымақтастық, достастық, ынтымақтастық қарым-қатынастарының стилі мен тонын құру;
- лагерь денсаулықты нығайтуға, балалардың ағзасын қатайтуға жұмыс істеуге міндетті;
- осы аумақта тұратын халықтардың ұлттық дәстүрлерін ескере отырып, балаларды тәрбиелеу.

Сауықтыру лагеріндегі идеологиялық және тәрбие жұмысының *негізгі міндеттері*:

- жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды меңгеру, ұлттық сана-сезімді қалыптастыру және көпмәдениетті әлемде өмір сүру үшін жағдай жасау;
- жеке тұлға мәдениетінің негізгі құндылықтарын қалыптастыру, баланың эстетикалық қасиеттерін дамыту, балалардың еңбек қызметі мәдениетін тәрбиелеу, гендерлік білімді насихаттауға және таратуға бағытталған гендерлік тәрбиелеу;
- балалардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру, құқықтық ағарту жұмыстарын жетілдіру;

– тәрбиеленушілердің әлеуметтік маңызды тұлғаға бағытталған қызметін ұйымдастыру арқылы балалар мен жасөспірімдердің қабілеттерін ашу, олардың бастамалары мен белсенділігін көрсетуге жағдай жасау;

– балалардың жас ерекшеліктерін, психофизикалық дамуын, олардың қызметінің ерекшелігін ескере отырып, балалар ұжымдарында жағымды психоэмоционалды ая құру, сауықтыру лагерінде тәрбие процесін психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді ұйымдастыру қажет;

– денсаулыққа құндылықты қатынасты қалыптастыру, балалардың денсаулығын нығайту үшін жағдай жасау, олардың гигиеналық мәдениет, салауатты өмір салты дағдыларын игеруі және қолдануы.

Шығармашылық даму мен өзін-өзі дамытуға жағдай жасай отырып, балалардың жеке ерекшеліктерін ескермеуге болмайды. Сондықтан, бүгінгі таңда балалар сауықтыру лагерлерінің қызметіне көбірек салмақ пен әсер етуде.

Лагерь жүйесі өзінің дамуында үш негізгі кезеңнен өтеді.

Жүйенің қалыптасуы. Осы кезеңнің маңызды құрамдас бөлігі ретінде болжамды кезеңді бөліп көрсету керек. Дәл осы жерде болашақ білім беру жүйесінің теориялық тұжырымдамасы жасалады, оның құрылымы модельденеді, оның компоненттері арасында байланыс орнатылады. Бірінші кезеңнің басты мақсаты-жаңа педагогикалық ойлауды дамыту, пікірлестер тобын қалыптастыру. Бұл кезеңде жүйенің компоненттері бөлек жұмыс істейді, олардың арасындағы ішкі байланыстар жеткілікті күшті емес, ұйымдастырушылық аспектілер басым, педагогикалық ізденістер жүзеге асырылады, қарым-қатынас стильдері қалыптасады, технологиялар дамиды, дәстүрлер пайда болады. Тәрбие жүйесін қалыптастырудың негізгі әдістері сендіру, талап ету, перспектива әдістері болып табылады. Қоршаған ортамен өзара әрекеттесу көбінесе өздігінен жүреді. Осы кезеңде жүйенің қалыптасу қарқыны айтарлықтай жоғары болуы керек.

Жүйені дамыту. Бұл кезеңде ұжымның, бірлескен басқару және өзін-өзі басқару органдарының дамуы жүреді, жүйені құрайтын қызмет түрлері, жүйенің жұмыс істеуінің басым бағыттары бекітіледі, дәстүрлер бекітіледі, тиімді педагогикалық технологиялар әзірленуде. Тәрбие жүйесін дамытудың негізгі әдістері-жан-жақты іс-әрекетті, қарым-қатынасты, әлеуметтік мінез-құлық тәжірибесін ұйымдастыру, іс-әрекет пен мінез-құлықты ынталандыру және ынталандыру әдістері. Бұл кезеңде мектептің тәрбие жүйесін педагогикалық басқарудағы қиындықтар студенттер мен оқытушылар құрамының даму қарқынын үйлестірумен байланысты.

Жүйенің түпкілікті дизайны. Бұл кезеңде команда-бұл бір мақсат, ортақ қызмет, ынтымақтастық және шығармашылық қатынастарымен байланысты балалар мен ересектер қауымдастығы. Мұнда басты назар-еркін, адамгершілік, рухани, шығармашылық, практикалық тұлғаны тәрбиелеу, көшбасшылық пен қарым-қатынастың демократиялық стилін дамыту, мәдениет деңгейін арттыру. Өзін-өзі тәрбиелеу және қайта тәрбиелеу, өзін-өзі басқару, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау әдістеріне назар аударылады, дәстүрлер жинақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Білім беру жүйесі мен қоршаған орта бір-бірімен белсенді және шығармашылық өзара әрекеттеседі [1, 2].

Бүгінгі таңда әр адамға қосымша білім беру стратегиясын таңдау құқығын беретін мүлктік, заңды мәртебесі, ұйымдық құрылымы және қызмет мазмұны бойынша көптеген лагерьлер бар. Көптеген іс-шаралардың болуы, оларды еркін таңдау мүмкіндігі және міндетті сабақтардың санын және олардың келу кестесін нақты анықтаумен бірге жеке бағдарламаны құру білім беру процесін ұйымдастыруда жеке және ұжымдық тәсілдің сәтті үйлесімін жасайды.

Баланың мүдделеріне бағдарлану, бүгінде балалар сауықтыру лагерінің маңызды белгілерінің бірі. Балалар лагері жеке тұлғаның өзін-өзі жетілдіруіне және өзін-өзі

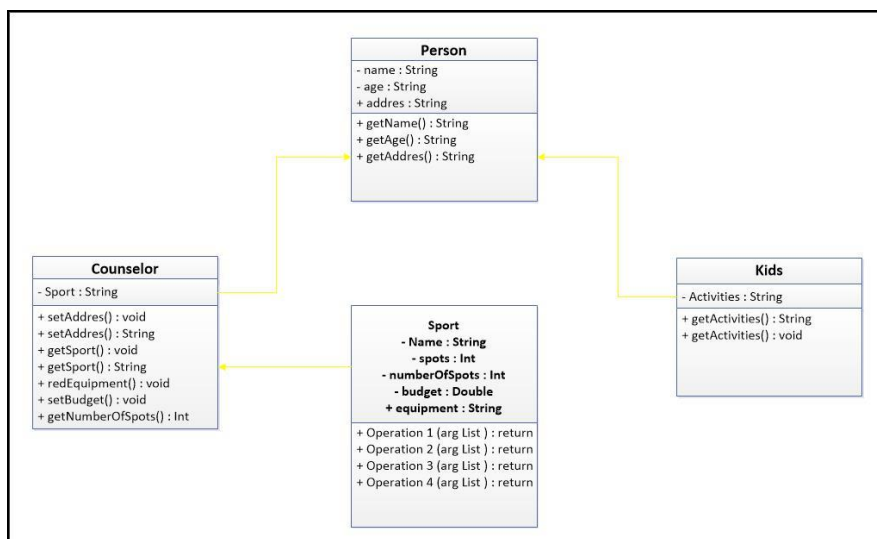
жүзеге асыруына қолайлы жағдай жасайды. Баланың жеке басын, оның ішкі әлемін құрметтеу, оның өзі болу құқығын тану, оның қабілеттерін дамытуға жағдай жасау, жеке қажеттіліктері мен қажеттіліктерін қанағаттандыру, өзін - өзі тану-мұның бәрі гуманистік бағыттағы балалар сауықтыру лагерін сипаттайды. Мұндай лагерь әр жасөспірімнің даму бағыты мен қарқынын және оның жаңа өзекті қажеттіліктерін қанағаттандыру жолдарын таңдауды ұсынады.

Бағдарламалық жүйелерді әзірлеу барысында жасалған модельдер уақыт өте келе дамиды және әр түрлі уақытта жобаның әртүрлі қатысушылары екі жақты қарастыруы мүмкін [3, 4]. Осы себепті жақсы жобаланған модельдер ғана емес, сонымен қатар:

- құрамында жасырын элементтер бар (қабылдауды жеңілдету үшін бірқатар элементтер көрсетілмейді);
- толық емес (жеке элементтер жоқ);
- келісілмеген (модельдің тұтастығына кепілдік берілмейді).

Класстар диаграммасы – жүйенің ішкі күйін анықтау. Ол модельдің барлық элементтері туралы жалпыланған визуалды бейнені көрсетеді. Класс дегеніміз-ортақ қасиеттері, мінез-құлқы, басқа объектілермен қарым-қатынасы және семантикасы бар объектілер тобының сипаттамасы. Осылайша, клас-бұл объектіні құру үшін керек.

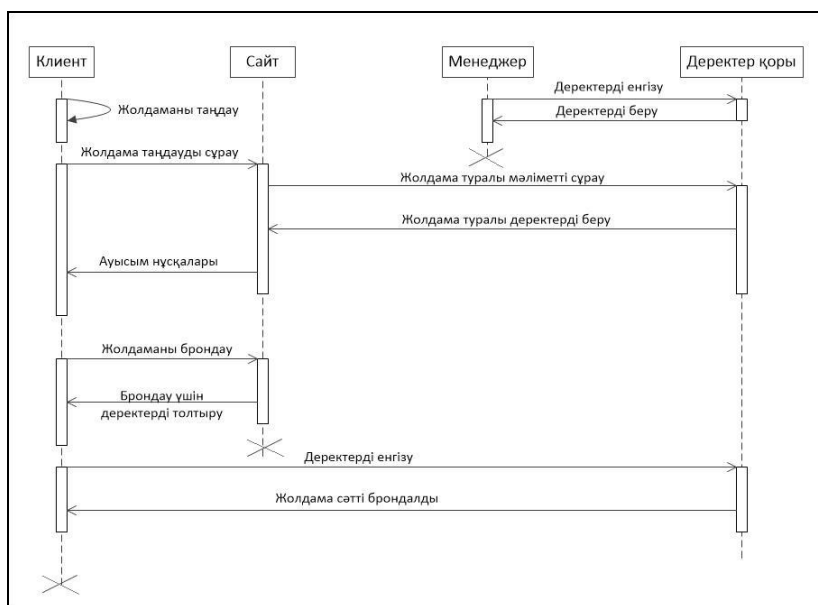
Класстарды модельдеуге қатысатын элементтерге олардың атрибуттары мен операциялары, ассоциациялары, агрегаттары мен композициясы, сондай-ақ жалпылау сыныптары кіреді. Балалар сауықтыру «Camp» лагерь жүйесіне арналған класс диаграммасы (сур. 1) көрсетілген. Осылайша балалар сауықтыру «Camp» лагерь жүйесіне арналған класс диаграммасы жасалды.

Сурет 1. Класстар диаграммасы

Бірізділік диаграммалары бір прецедент шеңберіндегі бірнеше объектінің әрекетін қарау қажет болған кезде қолданылуы керек. Реттілік диаграммалары объектілердің өзара әрекеттесуін көрсету үшін жақсы, бірақ мінез-құлықты дәл анықтау үшін өте қолайлы емес.

Егер бір объектінің әрекетін бірнеше прецеденттерде көру керек болса, онда күй диаграммасын қолданады. Егер бірнеше объектінің әрекетін бірнеше прецеденттерде немесе ағындарда зерттеу қажет болса, қызмет диаграммасы туралы ұмытпау қажет. Осылайша «Camp» лагерь жүйесіне арналған бірізділік диаграммасы жасалды (сур. 2).

Сурет 2. Бірізділік диаграммасы

Кооперация диаграммасы қажетті мақсатқа жету немесе белгілі бір пайдалану жағдайын жүзеге асыру үшін хабарламалармен алмасатын жеке объектілер деңгейіндегі жүйенің әрекетін сипаттауға арналған. Кооперация – модельденетін жүйенің жалпы мәнмәтінінде пайдаланудың жекелеген нұсқаларын іске асыру мақсатында бірлесіп өзара іс-қимыл жасайтын жекелеген кластардың көптеген объектілерінің ерекшелігі. Ынтымақтастық ұғымы UML тіліндегі іргелі ұғымдардың бірі болып табылады. Осылайша «Camp» лагерь жүйесіне арналған кооперация диаграммасы жасалды.

Барлық жұмыстардың нәтижесінде балаларды сауықтыру «Camp» лагерь жүйесі әзірленді. Оны әзірлеу барысында UML модельдеу тіліне кіретін диаграммалар құрылды. Тиісінше, UML модельдеу тілінің негіздері зерттелді. Олар әр әзірленген диаграммаға қысқаша сипаттама берілді, әртүрлі диаграмма элементтерін бейнелеу үшін қажетті графикалық нотацияның негізгі элементтері қарастырылды. Веб сайттың басты беті (сур. 3).

Сурет 3. Сауықтыру лагерінің бағдарламасы

Сamp лагерь бағдарламасы: бұл бетте баларға арналған бағдарламалар туралы мәліметті біле аласыз. Бағдарламаның ерекше бөлігі - шығармашылық байқаулар.

Брондау бетінде. «Сamp» жобасына қатысушылар үшін арнайы тағайындалған брондау беті ашылады (сур.4).

Powered by Booking Calendar

Аты*:

Тегі*:

Email*:

Телефон:

Хабарлама:

Жіберу

Сурет 4. Брондау беті

Қолданушылар жолдама алу үшін «Брондау» бетінде онлайн брондай алады. Ол үшін арнайы бір күнді таңдап, деректерді толтырып болған соң «жіберу» батырмасын басып онлайн брондай алады.

Бізбен хабарласыңыз

Байланысу

Сamp сауықтыру лагері ең сүйікті курорттарының бірі. Сіздің тұруыңыздың әр сәті біз үшін маңызды, сондықтан біз сіздің демалысыңыздан ләззат алғаныңызға көз жеткізіміз келеді.

8 (775)-272-87-47
camp.officall@gmail.com

Арман Дала
5,6P+FR Каскелен
4,6 ★★★★★ Отызвов: 95
Увеличить карту

ресторан
"Той дәм!"

Бізге хабарлама қалдырыңыз

Аты:

Электрондық пошта:

Хабарлама аты:

Хабарлама:

Активация Windows
Чтобы активировать Windows, перейдите в раздел "Параметры".

Сурет 5. Байланыс беті

Байланыс беті. «Сamp» жобасына қатысушылар үшін арнайы тағайындалған байланыс беті ашылады. Қолданушылар байланысуы үшін хабарлама қалдыра алады, байланысқа шыға алады, мекен жайын, байланыс нөмерін алуға болады.

Әдебиет

1. Дронов В.А. Разработка современных Web-сайтов. - СПб.: БХВПетербург, 2013. – 414 с. 5.
2. Зольников Д.С. РНР 5. Как самостоятельно создать сайт любой сложности. 2 изд. - М.: НТ Пресс, 2014. - 272 с.
3. Буч Г., Джеймс Р., Ивар Я. Введение в UML от создателей языка. – М.: ДМК Пресс, 2015. – 496 с.
4. Вигерс К. Разработка требований к программному обеспечению, пер. с англ. – М.: Русская Редакция, 2012. – 576 с.

УДК 004.9

АКТУАЛЬНОСТЬ РАЗРАБОТКИ WEB-САЙТА ДЛЯ КАФЕ С ВОЗМОЖНОСТЬЮ ОФОРМЛЕНИЯ ОНЛАЙН-ЗАКАЗОВ

Микаилова К.Д.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Сфера услуг это одно из наиболее перспективных направлений экономики и экономической деятельности. Есть много способов подойти к Интернету с коммерческой точки зрения. В Интернете можно представлять товары потребителю, продавать товары или рекламировать услуги. В современном бизнесе от позиционирования предприятия на рынке предоставляемых услуг, от ее самопрезентации, от умения искать новых клиентов зависит многое. Одним из инструментов, как маркетинговых, так и имиджевых является наличие web-сайта в Интернете. Интернет является современной рекламной площадкой, которая позволяет обеспечить приток клиентов.

Web-сайт – это информационная система, использующая web-технологии для передачи и предоставления данных, которые предназначены для оказания информационных услуг в Интернете. На данный момент существует большое количество web-ресурсов, они уже настолько плотно интегрированы в жизнь человека, что многим людям трудно обойтись без них. С появлением Интернета жизнь людей стала намного проще, и стало появляться все больше сайтов, тематика которых была совершенно разной, от сайтов компаний до сайтов, предлагающих доставку своей продукции на дом. Теперь любой желающий может найти работу или работу онлайн, не выходя из дома, пройти онлайн-обучение либо онлайн-курсы, купить косметику либо одежду, обратиться за любыми услугами, записаться на прием к врачу или заказать еду на дом. [1].

Ниже представлены варианты создания web-сайта организации.

Сайт-визитка. Он содержит название компании, логотип, контактную информацию, информацию о сфере деятельности и общую информацию. Цель сайта-визитки – максимально общее освещение деятельности компании.

Сайт-буклет. На сайте размещается описание компании, новости, события, продукция.

Промо-сайт. Это интернет-ресурс, который направлен на рекламу определенной услуги, товара, мероприятия или бренда.

Сайт-витрина. Он содержит возможности предыдущих систем плюс прайс-листы, подробные каталоги товаров (услуг). На этих сайтах публикуются дополнительная информация о производителях, новости компании, аналитические обзоры, советы и т. д.

Сайт интернет-магазина - это предприятие, которое продает товары и предоставляет услуги клиентам в электронном виде. В частности, интернет-магазин позволяет: выбрать товар, оформить заказ и необходимые документы, произвести взаиморасчеты, отследить выполнение заказа, а в случае продажи информационных товаров или оказания информационных услуг, доставлять товар через электронные сети связи [2].

Исходя из вышесказанного, для возможности оформления онлайн-заказов, необходимо разработать web-сайт в формате интернет-магазина. Такой сайт для кафе обеспечивает дополнительную рекламу и привлечение новых потенциальных клиентов. Возможность онлайн-заказов позволяет ознакомиться на сайте с предлагаемым кафе ассортиментом и заказать понравившийся товар, не вставая из-за компьютера. Так же разрабатываемый сайт:

- облегчит процесс осуществления заказа;
- повысит имидж предприятия;
- повысит конкурентоспособность на рынке;
- поспособствует увеличению продаж.

К тому же 2020 год был довольно сложным для владельцев кафе и ресторанов. В Казахстане до пандемии работало от 18 до 19 тысяч кафе, ресторанов и баров. Сейчас приостановили свою деятельность около 60% из них, а 20% закрылись навсегда. Это те участники, которые не научились работать по-новому, т.е. те, кто не запустил доставку блюд. До COVID-19 только 20% участников рынка общественного питания предлагали доставить заказ домой. Остальным пришлось перестроиться [3].

Таким образом, исходя из вышесказанного, можно сделать вывод, что в настоящее время разработка web-сайта для кафе с возможностью оформления онлайн-заказов является крайне актуальным.

Литература

1. Актуальность создания сайта. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://aveweb.ru/article/read/aktyalnost-sozdaniya-sajta.html/> (дата обращения: 28.03.2021).
2. Петюшкин А. В. HTML в Web-дизайне. – СПб.: БХВ-Петербург, 2004. – 400 с.
3. Видянова А. Каким ресторанам удалось выстоять в 2020 году. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kapital.kz/business/92170/kakim-restoranam-udalos-vystoyat-v-2020-godu.html> (дата обращения: 28.03.2021).

ӘОЖ 004.4

WEB-ҚОСЫМШАЛАРДЫ ӘЗІРЛЕУ ҮШІН ӨЗЕКТІ ҚҰРАЛ МӘСЕЛЕСІ ЖӨНІНДЕ

Мусулманбекова Г.Д.
(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

WEB-қосымшаларды әзірлеу үшін қажетті құралдарды анықтау өте өзекті мәселе. Себебі әзірлеушінің соңғы өніміңіздің қалай жұмыс істейтіні web-жүйелерді дамытудың белгілі бір құралдарын таңдауға тікелей байланысты. Сондықтан web-ресурсты іске асыру үшін қажетті технологияларды таңдауға жеткілікті жауапкершілікпен қарау керек.

Алдымен JavaScript фреймворкты қарастырамыз. JavaScript фреймворк – бұл заманауи web-қосымшаларды, әсіресе SPA-ны жасау үшін қолдануға болатын құрал.

Бір кездері web-әзірлеушілер негізінен vanilla JS және jQuery-ге сүйене отырып, интерфейс логикасын жүзеге асырды. Бірақ қосымшалар күрделене түскен сайын, бұл мәселені шешудің құралдары дами бастады.

JS-фреймворктың артықшылықтары:

- бірыңғай бет қосымшасын жазу мүмкіндігі;
- кодтың құрылымы, әр аhtqvvdjhr қандай-да бір бағдарламалау үлгісі болғандықтан;
- жоғары өнімділік;
- қосымшаның модульділігі, соның арқасында жаңа функцияны оңай қосуға болады;
- жылдам даму.

Бәрі құрылымдалған болғандықтан, әзірлеу жылдамдығы артады.

Маңызды кемшіліктердің арасында фреймворкты зерттеу қажеттілігін атап өтуге болады, өйткені кейбір фреймворктардың өзіндік синтаксисі бар, атап айтқанда, мұндай фреймворктарды Angular.js, React.js және т.б. жатқызуға болады.

Ең көп қолданылатын JS фреймворктарын төменде жазылған:

Angular.js – JavaScript фреймворк, оның негізгі мақсаты бір беттік қосымшаларды құру болып табылады. Бұл фреймворкте тестілеу мен қосымшаларды әзірлеуді жеңілдететін көптеген құралдар бар. Angular.js күрделі веб-қосымшаларды құруға және қолдауға жарамды. Angular.js ашық бастапқы коды бар.

Vue.js – пайдаланушы интерфейсін құруға арналған фреймворк.

Ember.js – масштабталатын бір беттік web-қосымшаларды құруға арналған JavaScript фреймворк болып табылады. Бұл фреймворк шектеулі бюджетке немесе қатаң мерзімге байланысты икемділікті қажет етпейтін адамдар үшін өте қолайлы.

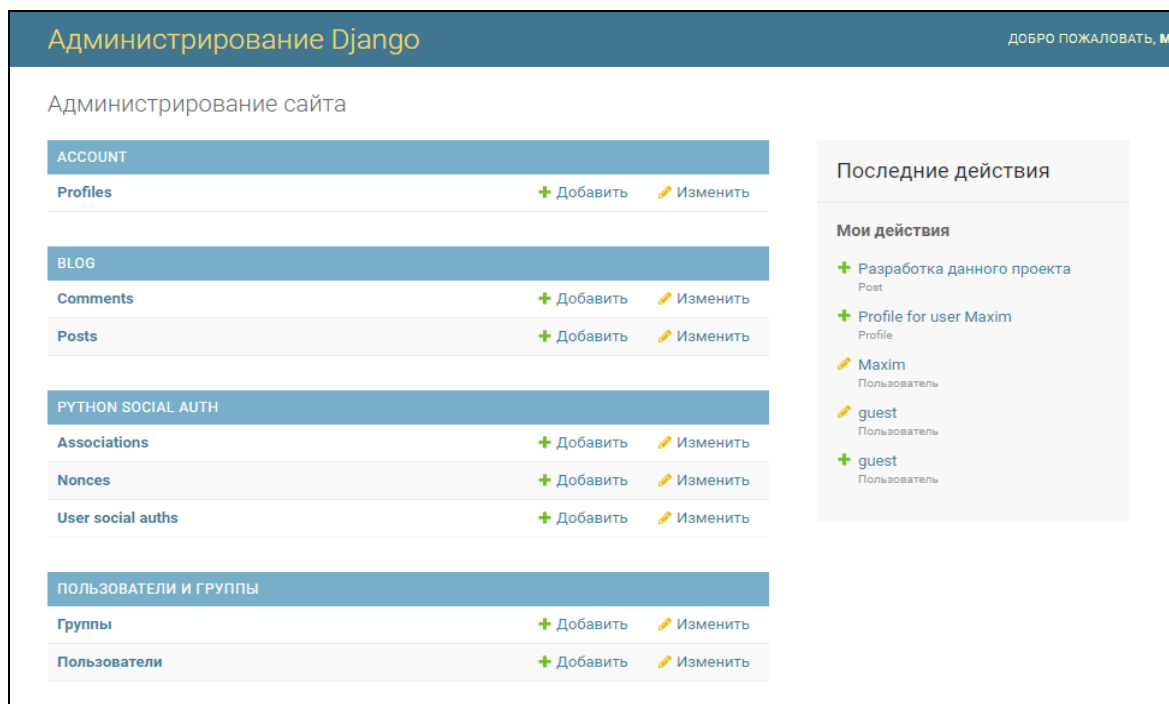
React.js – JavaScript-пайдаланушы интерфейсін жасауға арналған ашық бастапқы кітапхана. Оның негізгі мақсаты UI-ді компоненттер жиынтығына бөлу арқылы кез келген уақытта интерфейс пен оның күйі туралы ойлауды жеңілдету болып табылады. React бір беттен тұратын веб-қосымшаларды құру үшін қолданылады.

Node.js – бұл JavaScript кодының орындалуын қолдайтын серверлік платформа, оның мүмкіндіктері React әзірлеу үшін пайдалы. Node.js платформасы Google Chrome браузерінде қолданылатын Google-дің V8 JavaScript қозғалтқышының негізінде жасалған. Бұл платформа негізінен веб-серверлерді құру үшін қолданылады, бірақ оны қолдану аясы мұнымен шектелмейді.

Бүгінгі таңда JS фреймворктарда жазылған көптеген қосымшалар шығарылды және бұл сегмент тек қарқын алуда. Жеке функционалды модульдерді жазу процесін едәуір жеңілдететін JS кітапханаларын атап өткен жөн.

Кемшіліктерге JQuery кез-келген JS-фреймворкке қарағанда әлдеқайда баяу жұмыс істейтіндігі, сонымен қатар код құрылымының болмауы жатады, өйткені JQuery – бұл JS-фреймворктен айырмашылығы, бағдарламалаудың кез-келген үлгісін жүзеге асырмайтын кітапхана. Сондай-ақ, кемшіліктердің арасында үлкен қосымшаларды құру кезінде жаңа функционалдылықты қосу қиын болады, яғни JQuery кішкентай қосымшаларды жазуға ыңғайлы.

Келесіні Django Python-фреймворкты қарастарайық. Django 2005 жылы пайда болды және біртіндеп мыңдаған әзірлеушілерге бірнеше минут ішінде осы немесе басқа жұмысты орындауға көмектесетін және көмектесетін ең жақсы фреймворктардың бірі болды. Бастапқыда Django Python тілінің негізі болды, тамаша функционалдығы бар, Django web-қосымшаларды әзірлеудегі бірқатар қиындықтарды едәуір жеңілдетті, бұл жұмысқа жеңілдетілген тәсіл берді. Мысал ретінде Django әкімшілігі 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Django әкімшілігі

Django артықшылықтары:

- Жылдамдық: Django әзірлеушілерге қосымшаны мүмкіндігінше тез жасауға көмектесу үшін жасалған. Бұл идеяны қалыптастыруды, жобаны әзірлеуді және шығаруды қамтиды, мұнда Django осы кезеңдердің әрқайсысында уақыт пен ресурстарды үнемдейді. Осылайша, оны әзірлеушілер үшін тамаша шешім деп атауға болады, олар үшін мерзімі туралы мәселе басымдыққа ие.

- Толық жиынтық: Django пайдаланушының аутентификациясына, сайт карталарына, мазмұнды басқаруға, RSS және басқаларға айтарлықтай көмектесетін ондаған қосымша мүмкіндіктермен жұмыс істейді. Бұл аспектілер веб-дамудың әр кезеңін жүзеге асыруға көмектеседі.

- Қауіпсіздік: Django-да жұмыс істей отырып, қауіпсіздікке қатысты қателіктерден және жобаға қауіп төндіруден қорғау мүмкіндік бар. Мысалы, SQL инъекциясы, кросс-сайт слогы, clickjacking және Кросс-сайт сценарийі сияқты жиі кездесетін қателіктер. Логиндер мен парольдерді тиімді пайдалану үшін пайдаланушының аутентификация жүйесі кілт болып табылады.

- Ауқымдылығы: Django жақтауы ең жоғары кестелермен жұмыс істеу үшін ең қолайлы. Демек, көптеген жүктелген сайттар трафикке қатысты талаптарды қанағаттандыру үшін Django-ны қолданады.

- Әмбебаптылық: мазмұнды басқару, ғылыми есептеу платформалары, тіпті ірі ұйымдар – мұның бәрін Django көмегімен тиімді шешуге болады.

Көптеген артықшылықтарға қарамастан, бұл жақтаудың кемшіліктері де бар:

- URL мекен-жайы көрсетілген бағыттау үлгісін пайдалану;
- Django тым монолитті;
- Барлығы ORM Django-ға негізделген;
- Компоненттер бірге орналастырылады;
- Жұмыс істеу үшін барлық жүйені меңгеру қажет.

Қорыта келгенде, web-қосымшаларды әзірлеу үшін құралдарды таңдау өнімді іске асыру процесінде түйінді сәт болып табылады, өйткені қандай да бір әзірлеу

құралдарын дұрыс таңдамау болашақ web-сервистің өнімділігімен ықтимал проблемаларды туындатады, бұл өз кезегінде web-қосымшаларды әлеуетті пайдаланушылардың азаюына ықпал етеді. Мысалы, егер реляциялық дерекқорды және көптеген сыртқы кітапханаларды қолдану мүмкіндікті, қауіпсіздікті сіздің тізіміңіздегі басты басымдық ретінде қарастыратын болсаңыз және бағдарламаны тез арада жасауыңыз керек болса, онда Django-ты таңданыңыз. Егер клиент тарапынан ауыр жұмыс істейтін қосымшаны алғыңыз келсе, компоненттерді нөлден жасағыңыз келсе, жоғары өнімділік қажет және серверден асинхронды стек болса, онда Node.js қолданыңыз.

Әдебиет

1. <https://python-scripts.com/django-obzor>
2. Матвеев А.Г. Разработка веб-приложения для обработки и представления пространственных метаданных геопортала [Электронный ресурс] / А.Г. Матвеев, О.Э. Якубайлик // Вестник СибГУ им. М.Ф. Решетнева. – 2012. – № 2 (42).
3. Ивутин А.Н. Фреймворк для построения и исследования сетей Петри и их модификаций [Электронный ресурс] / А.Н. Ивутин, И.А. Страхов // Известия ТулГУ. Технические науки. – 2013. – № 9–2.

ӘОЖ 37.014

ЗАМАНАУИ БІЛІМ – ЖАҢА ЗАМАН ТАЛАБЫ

Нуртазина А. Т.

(«Қожаберген жырау атындағы №6 орта мектеп» КММ)

Аңдатпа: мақалада Қазақстан Республикасындағы қазіргі таңда заман талабына сай жаңартылған білім беру жүйесі қарастырылған. Мақала тақырыбы бойынша көптеген педагогикалық әдебиеттер зерттеліп, әр түрлі ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Жаңартылған білім беру бағдарламасы болашақ маман иелерні не береді? Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сінген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек» деп айтылған. Соған байланысты ұлттық тәрбие – рухани жаңғырудың негізін қалыптасуы керек.

Кілт сөздер: жаңартылған білім, рухани жаңғыру, заман талабы, тәрбие.

Аннотация:

Білім алу – адамдықтың ең биік шыңына жетелейтін жол. Білімді, көзі ашық жан бүгінгі қоғамда «сапалы да саналы адам» болып есептеледі. Бүгінгі таңдағы білім беру жүйесіндегі мақсаты – бәсекеге қабілетті маман әзірлеу. Білім саласында жүргізіліп жатқан тың өзгерістер бізге не береді? Ой-өрісі жан-жақты дамыған, шығармашылық деңгейде қызмет ете алатын, рухани, дүниетанымы мол, сыни тұрғыда ойлай алатын, өз ойын еш бүкпесіз жеткізе алатын жеке тұлғаны тәрбиелеп шығады. Қазіргі таңда адамды жан-жақтылығы мен білімі арқылы бағалайды. «Бүгінгі алған білім – ертеңгі күннің жарқын бейнесі». Уақыт бір орында тоқтап тұрмайтындығы секілді білім алу жолдары да дамып, заман талабына сай өзгеріп отырады. ХХІ ғасыр – білім беру үрдісін ақпараттандыру заманы екені баршамызға мәлім. Заманауи қоғамның негізгі бөлшегі – білім нәрімен сусындаған алғыр да білімді ұрпақ. Қазіргі уақытта тек сауатты болу жеткіліксіз, үнемі даму үстінде болумен қатар, заманауи технологиялардың тілін білу аса маңызды. Себебі, заман талабының бірі – ақпараттану желісінің негізгі құралы

болып табылатын технологияларды жетік меңгеру, талаптарға байланысты пайдалана алу [1, 5 б.]. Әлемдегі барлық елдердің бәсекелік мүмкіншілігі білім беру жүйесінің жай-күйімен анықталады. Әлем елдерімен салыстырып қарайтын болсақ, әр елдің білім жүйесі түрлі деңгейде даму үстінде екендігіне көз жеткіземіз. Соңғы көрсеткіштер бойынша дүние жүзінің жиырма алты мемлекеті білім беру жүйесімен ерекшеленген. Ирландия, Дания, Тайвань сынды елдерді атап кету қажет [2, 6 б.]. Ирландия елінде білім беру саласына баса назар аударылады. Еуропа елдері бойынша Ирландия мектептерінде сабақ саны көп, 12 жылдық білім беру жүйесі негізінде оқиды.

Біздің дамушы елімізде білім беру жүйесінде көптеген өзгерістер орын алды. 12 жылдық білім беру, үш тілде оқыту, топқа бөлу, бағалау жүйесі және сол секілді өзгерістер орын алды. Қазақстан Республикасында 12 жылдық білім беру тұжырымдамасында педагог кадрлардың кәсіби – тұлғалық құзыреттілігін қалыптастыру негізгі мақсат екендігін атап өткен. Құзыреттілік дегеніміз – заман талабына сәйкес адамның өзін – өзін өзгерте алу қабілеттілігі. Білім беруде, тәрбиелеуде өмірлік жағдаяттар арқылы түсіндіре отырып интеллектуалдық белсенділікті арттыру – құзыреттілікті қалыптастыру болып табылады. Осы турада көзқарастар екіге бөлінеді: енді бірі 12 жылдықты қолдаса, келесілері қарсы шығып жатыр. Егер мектепте оқушы өміріне қажет пәндер оқытылса, заманауи білім берілсе, неге 12 жылдық білім беру жүйесі бойынша оқымасқа?!

Жаңартылған оқыту технологиясы не береді? Ең алдымен, белгілі бір мақсатқа жетуді көздейді. Белгіленген мақсатқа нәтижелі түрде жету үшін оқу бағдарламасында оқытудың мазмұнын жүзеге асыруға әдіс – тәсілдер қолданылады. К. Ушинский айтқандай: «Бір сарынды және бір бағытта ұзақ жүргізілген іс-әрекет бала өміріне шексіз зиянын тигізеді. Сондықтан да оқыту барысында әр түрлі оқыту әдістері мен формаларын алмастыра отырып қолдану керек» [3, 127 б.]. Жаңаша оқытудың өзіндік міндеттері болады. Олар: оқушыларды оқу үрдісін басқаруға қатыстыру; барлығы бір бүтін ұжым екенін ұғындыра отырып, ұжымдық іс-әрекетті ортақ қарым-қатынас құралы ету; деңгейіне, ерекшелігіне қарай саралап, даралап оқыту. Жаңа технологияны меңгеру интеллектуалдық, рухани әрі азаматтық, адами келбетің қалыптасуына өз септігін тигізеді. Жаңа ақпараттық технология құралдарын қолдану адамзаттың әр түрлі сферасында, әсіресе білім беру саласында өзекті маңыздылыққа ие мәселе. Технологиялардың пайдасының бірі - өзге шет тілдерін меңгеру үшін таптырмас мүмкіндік. Қазақ көсемсөзінің көрнекті өкілі Шерхан Мұртаза айтқандай: «Тілсіз халық - балық». Себебі тіл үйрену арқылы басқа елдің мәдениетін біліп қана қоймайды, сонымен бірге білімі мен дүниетанымы кеңейе түседі, алға қарай басады, рухани байиды.

«Үштұғырлы тіл» - заман талабына байланысты туындап отырған қажеттілік. Өз тілін ғана емес, өзге тілді меңгеру арқылы таным көкжиегін кеңейтеді. «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деп халқымыз бекер айтпаған. Бүгінде көптеген мемлекеттер көп тілді, халықаралық тілдерді меңгеру аса қажет деп санайды. Елімізде 1 сыныптан бастап ағылшын тілі енгізіліп, оқытылу үстінде. Сондай-ақ қытай, жапон, француз тілдерінде оқыту қолға алынған. Заман талабына сай заманауи білім беру үшін білікті мамандар даярлау аса маңызды. Жаңа формация мұғаліміне қойылатын талаптар да күннен-күнге артуда. Мұғалім театр сахнасындағы әртіс сынды болуы қажет. Сабаққа деген оқушының ынтасын арттырып, қызығушылығын оята білу керек. Бәсекеге қабілетті, білім беру деңгейі жоғары, кәсіби шебер болуы шарт. Заман талабына сай бағдар беруші, жаңа оқыту технологиямен қаруланған, шығармашылықпен айналысатын, әлеуметтік – мәдени ортаны қалыптастыра алатын педагог болуы тиіс. Заманауи білім оқушыны ізденімпаздыққа үйретеді. Оқу барысында тек қана бір қалыптылықты пайдаланбай, деңгейлер (білу, пайдалану,

қолдану) бойынша оқыту тиімді. Мұғалімнің кәсіби міндеті - оң мотивацияларды қалыптастыру. Мотив оқушының танымдық қызығушылықтары, жаңа білім, іскерлік, дағдыны меңгерудегі қажеттіліктерімен тығыз байланысты. Жағымды жағдай туғызу үшін оқушыны коммуникативтілікке бағыттап, сабақта оқушы іс-әрекетін ынталандыратын ерекше сабақ формаларын таңдау керек [4, 47 б.]. Қазір мұғалімнің айтқанын қайталап немесе тек оқулық арқылы жұмыс жасау заман талабына сай емес, қанағаттанарлықсыз. Жаңа білім беру үрдісіне сай мұғалімдер қауымына білім алушының әлсіз және күшті тұстарын анықтап, сол арқылы әрі қарай бағыт беруін талап етеді.

Жаңа педагогикалық технологияның ерекшеліктері – өсіп келе жатқан жеке тұлғаны жан –жақты өсуіне жағдай жасау, инновациялық білімді дамыту, өзгеріс енгізу, жаңа педагогикалық идеялар мен жаңалықтарды өмірге әкелу. Бұрынғы оқушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі оқушы – өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек. Қазіргі оқушы қандай? Ол дүниетаным қабілеті жоғары, дарынды өнерпаз, өз алдынамақсат қоя біледі, талапты, ізденімпаз.

Біздің елімізде білім беру жүйесін жаңғырту үш басты бағыт бойынша жүзеге асуда. Біріншісі, білім беру мекемелерін оңтайландыру; екіншісі, оқу-тәрбие үдерісін жаңғырту; соңғысы, білім беру қызметтерінің тиімділігі мен қолжетімділігін арттыру. Білім беру жүйесін бейжай қарауға әсте болмайды. Себебі, білім беру арқылы белгілі бір маман даярларлаймыз. Ол біздің жолымызды қуар ұрпағымыз. Сондықтан, білім беру саласына мемлекет тарапынан жасалып жатқан түрлі шаралар, жаңашыл бастамалар осы олқылықтардың орнын толтыруы тиіс.

«Бізге мемлекеттің келешегі, болашақта дамуы үшін не керек?» Қазіргі жаһандану дәуірі мен жастардың заманауи тұрғыдан қалыптасуында білім алу формасына ерекше ден қою қажет. Қазақстан Республикасының бәсекеге қабілетті мемлекет болуы үшін негізгі алғышарт сауаттылығы жоғары елге айналу. Білім мен ғылымның шарықтау заманында өмір сүріп отырған біздер үшін жастардың сауаттылығына инновациялық және ақпараттық-электрондық тұрғыдан білім бере отырып, ерекше ден қою керек [5, 3 б.].

Қорыта айтқанда, еліміздегі білім жүйесін дамыту – дәуір талабы. Жаңа білім парадигмасы бірінші орынға баланың білім алу арқылы өз бетінше дамуын қойып отыр. Бұл мақсатқа жетуде өз бетінше жұмыстардың алар орны ерекше.

Әдебиеттер

1. Ишанғалиева А.М. Құзыреттілік - білім мен мүмкіндіктің бірігуі // Шетел тілін оқыту әдістемесі. - №2. – 34 б.
2. Білім - Образование - 2009 - №3 Роберт И. Новые информационные технологии в обучении: дидактические проблемы, перспективы использования.
3. Нургалиева Г.К., Тажигулова А.И. и др. Педагогические технологии информатизации образования. Алматы: РЦИО, 2002. - 269 б.
4. Ахмет Л. Компьютерлік технологияны оқу-тәрбие процесінде пайдалану мүмкіндіктері / Л. Ахмет.
5. Л. Доллинер Ақпараттық коммуникациялық оқыту технологияларының мәселелері және болашағы Информатика негіздері ғылыми-әдістемелік журналы, 2008 жыл, №1, 2-4 б.

«СҚУ НАВИГАЦИЯСЫ» МОБИЛЬДІ ҚОСЫМШАСЫН ЖОБАЛАУ

Парахатов Е., Икласова К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Бұл мақала ERASMUS+ Advanced Centre for PhD Students and Young Researchers in Informatics, ACeSYRI, reg.no. 610166-EPP-1-2019-1-SK-EPPKA2-CBHE-JP «Информатика саласындағы PhD докторанттар мен жас ғалымдарға арналған алдыңғы қатарлы орталық (ACeSYRI)» грант аясында дайындалған

Мобильді қосымшаны жобалау барысында қолданушыға көрсетілетін функционалды мүмкіндіктер таңдалды:

- қосымша қолданушыға корпустар жайлы ақпарат көрсетуі тиіс. Әр корпустың келесідей ақпараты болуы тиіс: атауы, қабат саны, факультеттер, суреттер және тағы басқа.

- қосымша автоматты түрде қолданушының тұрған орнын табу керек, ал қолданушы өз кезегінде маршрут құра алуы керек немесе құрылған маршрутты өзгерте алуы керек.

- мобильді қосымшада іздеу батырмасы болуы керек және сол батырма арқылы қолданушы өзіне керекті корпус атын жазып, деректерді көре алуы керек.

- қолданушы корпустарға өз бағасын бере алуы керек.

- университет корпустарының ішкі картасы болуы керек және корпус ішінде қолданушыларға ыңғайлы навигация болуы керек.

- ішкі картада барлық аудиториялар мен спортзалдар, деканат, киімжай, асхана, әжетханалар және тағы басқа орындар көрсетіліп тұру қажет.

- қосымша автоматты түрде қолданушының университет ішінде тұрған орнын табу керек, ал қолданушы өз кезегінде маршрут құра алуы керек немесе құрылған маршрутты өзгерте алуы керек.

- мобильді қосымшада іздеу батырмасы болуы керек және сол батырма арқылы қолданушы өзіне керекті аудитория атын жазып, деректерді көре алуы керек.

- қолданушы корпустар, факультеттер немесе аудиториялар жайлы комментария көре алып және жаза алуы тиіс.

- қолданушы егерде университет студенті болса, қосымшаға авторизациялану мүмкіндігі болуы керек.

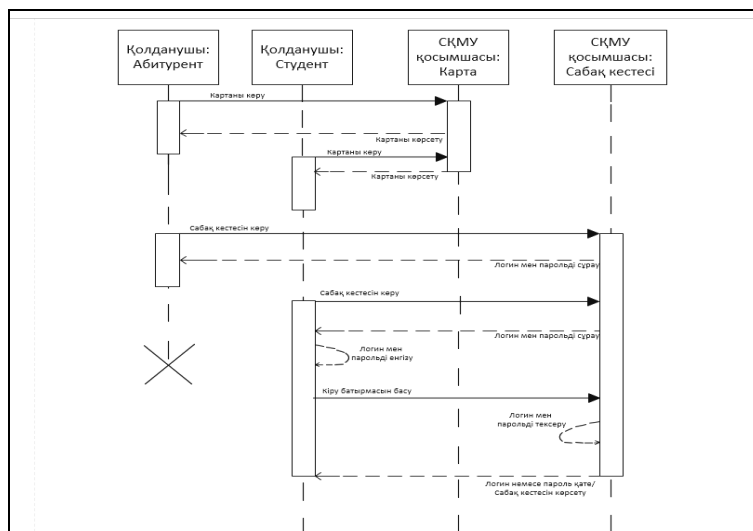
- қосымшада сабақ кестесі бөлімі болуы тиіс және оны авторизацияланған қолданушылар көре алуы тиіс, демек университет студенттері.

- студент қолданушылар үшін сұрыптау болуы тиіс және сол арқылы өз группасының сабақ кестесін көре алады.

Әрбір пайдалану сценарийі мақсатқа немесе мақсатқа қалай жетуге болатынын сипаттауға бағытталған. Көптеген бағдарламалық жобалар үшін бұл жаңа системаның керекті жүйе жиынтығын анықтау үшін көптеген пайдалану сценариясы керектігін түсіндіреді. Бағдарламалық жасақтама жобасының формальдылық дәрежесі және оның кезеңі әр пайдалану сценарийі үшін егжей - тегжейдің қажетті деңгейіне әсер етеді, пайдалану жағдайының диаграммасы жүйенің функционалды мақсатын немесе басқаша айтқанда, жүйенің жұмыс барысында не істейтінін сипаттайды [1, 2].

Тізбектік диаграммалар (сур. 1) тиісті сыныптар арасындағы хабар алмасуды көрсететін объектілердің мінез-құлық динамикасын ұсынуға арналған. Реттілік

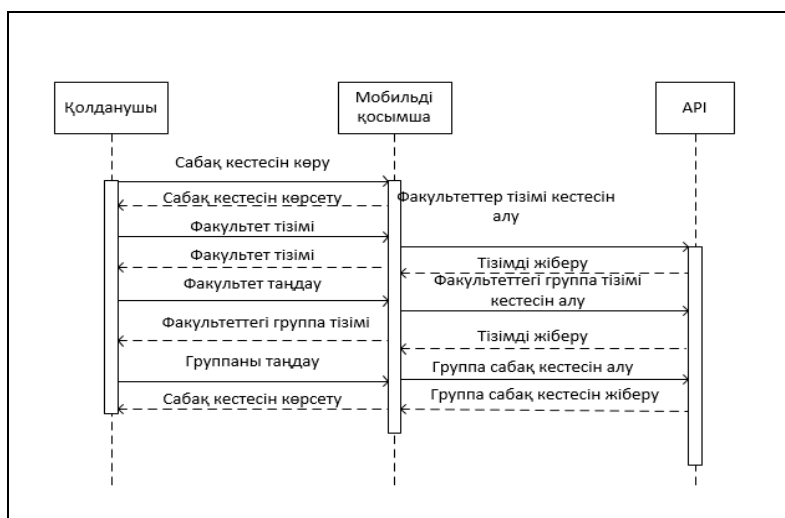
диаграммасының негізгі элементтері объектілердің белгілері (объектілердің атаулары бар тіктөртбұрыштар), уақыт ағымын көрсететін тік « өмір сызықтары», объектінің қызметін немесе оның белгілі бір функцияны орындауын көрсететін тіктөртбұрыштар (нүктелі «өмір сызығындағы» тіктөртбұрыштар) және объектілер арасындағы сигналдармен немесе хабарламалармен алмасуды көрсететін көрсеткілер болып табылады. Бұл диаграммада сынып объектілері, олардың өмір сүру уақыты және олардың арасында жіберілген немесе қайтарылған хабарламалар көрсетілген [3].

Сурет 1. Тізбектік диаграммасы

Жоғарғы сызбада пайдалану диаграммасы секілді қосымшаның қолданушы жағынан сызбасы көрсетілген. Пайдаланушы диаграммасынан айырмашылығы, мұнда хабарламалар арқылы көрсетілген. Келесі сызбада қолданушының сабақ кестесін көргендегі бағдарламаның ішкі процесстері көрсетілген.

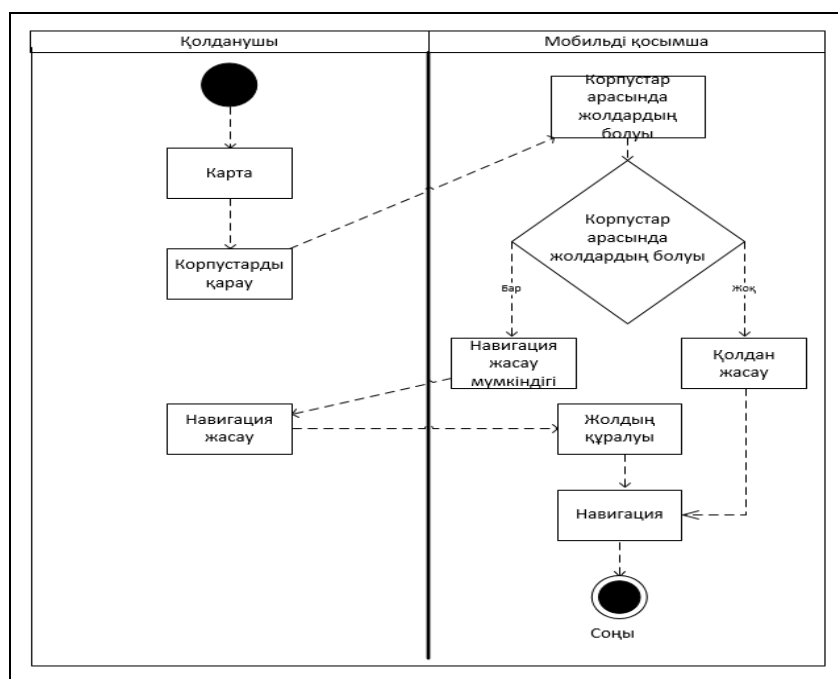
Жоғарғы сызбада пайдалану диаграммасы секілді қосымшаның қолданушы жағынан сызбасы көрсетілген. Пайдаланушы диаграммасынан айырмашылығы, мұнда хабарламалар арқылы көрсетілген [4]. Келесі сызбада (сур. 2) қолданушының сабақ кестесін көргендегі бағдарламаның ішкі процесстері көрсетілген.

Сурет 2. Сабақ кестесін көргендегі бағдарламаның ішкі процесстері

Белсенділік диаграммалары объектінің күрделі өмірлік циклын бір күйден (белсенділіктен) екінші күйге өтуімен модельдеуге мүмкіндік береді. Бірақ схемалардың бұл түрін объектілер жиынтығының динамикасын сипаттау үшін қолдануға болады. Олар сондай - ақ белгілі бір операцияны егжей - тегжейлі көрсету үшін пайдаланылуы мүмкін және төменде көретініміздей, бұған «классикалық» блок - схемадан гөрі көбірек мүмкіндіктер беріледі. Белсенділік диаграммалары өзара әрекеттесу сызбаларынан айырмашылығы бір әрекеттен екіншісіне ауысуды сипаттайды, мұнда бақылау ағынының объектіден объектіге ауысуына баса назар аударылады (сур. 3).

Мұнда екі жолдан тұратын диаграмма көрсетілген. Қолданушының қосымшаны қолданылуы сызылған.

Сурет 3. Белсенділік диаграммасы

Мобильді қосымшалардың қарапайым өмірдегі алар рөлі үнемі өсіп келеді. Көптеген адамдар күн сайын бірнеше ондаған қосымшаларды пайдаланады. Күн сайын дерлік жаңа мобильді қосымшалар мен ескілерге арналған жаңартулар шығарылады. Қолданбаларды жүктеу ұзақ уақытты және арнайы дағдыларды қажет етпейді, орнату да қарапайым.

Әдебиет

1. Дронов В.А. Разработка современных Web-сайтов. - СПб.: БХВПетербург, 2013. – 414 с. 5.
2. Зольников Д.С. РНР 5. Как самостоятельно создать сайт любой сложности. 2 изд. - М.: НТ Пресс, 2014. - 272 с.
3. Буч Г., Джеймс Р., Ивар Я. Введение в UML от создателей языка. – М.: ДМК Пресс, 2015. – 496 с.
4. Вигерс К. Разработка требований к программному обеспечению. Пер. с англ. – М.: Русская Редакция, 2012. – 576 с.

ПРИМЕНЕНИЕ ПИРИНГОВЫХ СЕТЕЙ В РАЗРАБОТКЕ ПРИЛОЖЕНИЙ ВИДЕОСВЯЗИ

Пименов А.В.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Преимущества пиринговых сетей. Появление и развитие интернета повлияло на изменение средств связи между людьми. Если раньше люди могли позвонить по телефону и услышать только голос собеседника, то современные возможности позволяют еще и увидеть. И для этого существует большое количество различных сервисов, которые могут использовать все желающие, но также существуют и локальные сервисы, которые используются в отдельных компаниях.

Многие крупные компании предоставляют возможность для такого общения своим пользователям. К ним относятся такие программные продукты как Skype, Zoom, а также видеоконференции в различных социальных сетях, таких как WhatsApp, Viber, Вконтакте и другие.

Каждая из компаний использует различные технологии для организации видеоконференции и обеспечения их безопасности. Например, существует WebRTC, технология, которая способна обеспечить возможность потоковой передачи аудио и видеоданных, и фактически использовать браузер в качестве терминала видеоконференции.

Но наиболее интересной технологией является использование P2P-протокола, или же пиринговых сетей, которые имеют различные возможности и особенности. Именно это и повлияло на выбор этой технологии для разработки данного проекта[1].

Актуальность данной темы обусловлена использованием различных современных технологий для обеспечения качественной и безопасной видеосвязи посредством внедрения пиринговых сетей.

Постановка задачи. Первым этапом работы является создание основного каркаса приложения. Для этого будет использоваться технология HTML. За придание более эстетического внешнего вида будет отвечать технология каскадных таблиц стилей или CSS. Технология JavaScript на этапе создания основного шаблона будет отвечать за интерактивность на страницах.

После создания основного шаблона необходима разработка непосредственно функционала. Весь проект будет базироваться на среде выполнения Node.js. Выбор данной среды выполнения обусловлен ее характеристиками. Так как видеоконференции — это процесс, проходящий в реальном времени, необходим сервер, который сможет обрабатывать соединение в реальном времени. И Node.js является таким сервером, который отлично подходит для реализации масштабируемых приложений в реальном времени.

Для более точного описания функционала проекта будет осуществлен разбор действий пользователя.

Первым действием пользователя при работе с приложением является регистрация. В данном процессе будет использовано сразу несколько технологий.

Во-первых, технология JSONWebToken. Основной целью использования JWT является обеспечение безопасности. Благодаря его структуре и функциям пользователь сможет получить доступ к защищенным возможностям приложения.

Во-вторых, технология AJAX. AJAX будет использоваться для более плавной работы пользователя в приложении. Благодаря возможности отправки и получения данных с сервера в фоновом режиме пользователь не будет наблюдать полную перезагрузку страницы при обновлении данных [2].

В-третьих, база данных MongoDB. Основная задача данной базы данных хранение информации о пользователях. Также она будет применяться для хранения хэша комнаты для приглашения.

После авторизации пользователь имеет возможность создать конференцию. Для этого у него генерируется ссылка для приглашения других участников конференции. Каждый приглашенный перед переходом к самой видеоконференции проходит следующую процедуру.

Для начала происходит подключение каждого из участников через WebSocket. Данная процедура нужна для установления двухстороннего соединения. Подключение к серверу через WebSocket имеет определенные принципы работы.

И последним шагом является подключение соединения с помощью технологии WebRTC. С ее помощью участники образуют узлы P2P-сети, и таким образом имеют возможность общения с помощью видеоконференции.

Проектирование средствами UML.

UML — это язык моделирования, который использует объектно-ориентированный подход. Используется он также, как и IDEF, для описания системы, но с некоторыми отличиями. UML позволяет описывать системы различными способами, в зависимости от того, что нужно изобразить — компоненты системы, классы или взаимодействие системы. На основе некоторых видов UML будут описаны различные моменты разрабатываемой системы [3].

Первым типом рассматриваемых диаграмм является диаграмма прецедентов, или usecase диаграмма. Данный тип диаграмм позволяет отразить как различные пользователи смогут взаимодействовать с системой. Для удобства данная диаграмма была разделена по пользователям [4]. Диаграмма прецедентов (участник), в соответствии с рисунком 1.

Рисунок 1. Диаграмма прецедентов (участник)

Данная диаграмма описывает основные возможности участника конференции. После перехода по приглашению участник подключается к конференции. Он во время конференции он может общаться по видео, использовать внутренний чат, отключить микрофон. Также в любой момент он может покинуть конференцию. Помимо действий

в конференции ему доступно редактирование своего профиля, которое включает изменение аватара, имени и пароля.

Вторым типом пользователей является модератор. Модератор имеет обширные возможности по управлению видеоконференцией. Диаграмма прецедентов (модератор) представлена на рисунке 2.

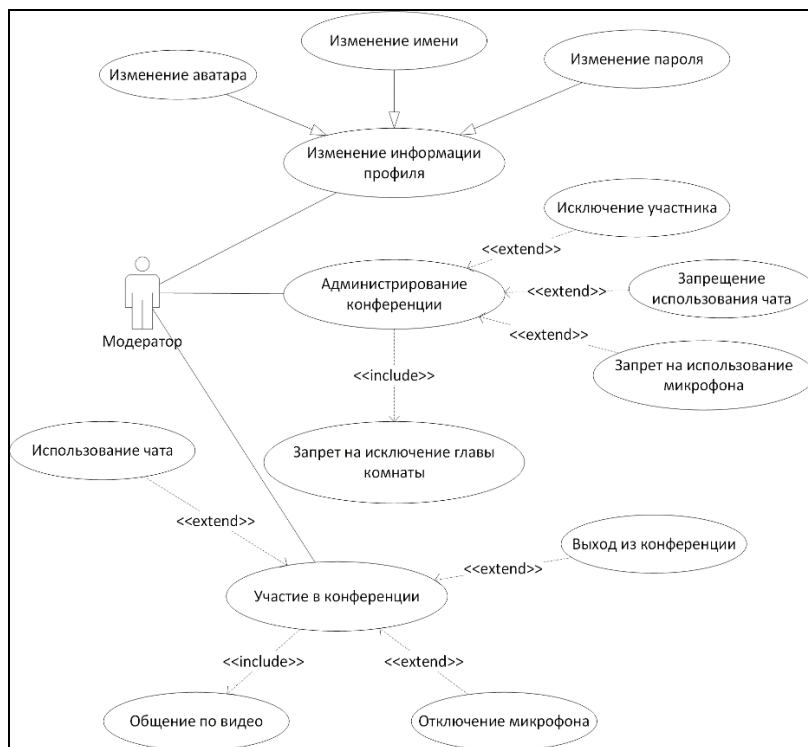

Рисунок 2. Диаграмма прецедентов (модератор)

Модератор имеет все возможности, доступные обычному участнику. Он может участвовать в конференции, управлять микрофоном, изменять учетные данные и т.д.

Главным его отличием является администрирование конференции. Он может запретить использование микрофона и чата, а также исключить участника. Единственным его ограничением является запрет на исключение создателя конференции, или главы комнаты. Модератор может быть назначен только главой комнаты.

Последним типом пользователей является глава комнаты. Он имеет самый обширный объем возможностей из всех пользователей, представленных выше. Диаграмма прецедентов (глава комнаты), в соответствии с рисунком 3.

Глава комнаты является таким же пользователем, как и участник и модератор. Он может изменять данные своего профиля, пользоваться ограничениями для передачи своего звука, общаться в чате. Также ему доступны такие же возможности по администрированию, как и модератору.

Но в отличие от модератора глава комнаты может назначать других модераторов и завершать конференции. Помимо этого, он является создателем комнаты, и своими действиями может генерировать ссылки для приглашения пользователей.

Все роли пользователей, описанные выше, могут быть справедливы только для определенной конференции. Любой участник может создать свою комнату, приняв на себя обязанности по приглашению других пользователей, назначению модераторов и администрированию всей конференции.

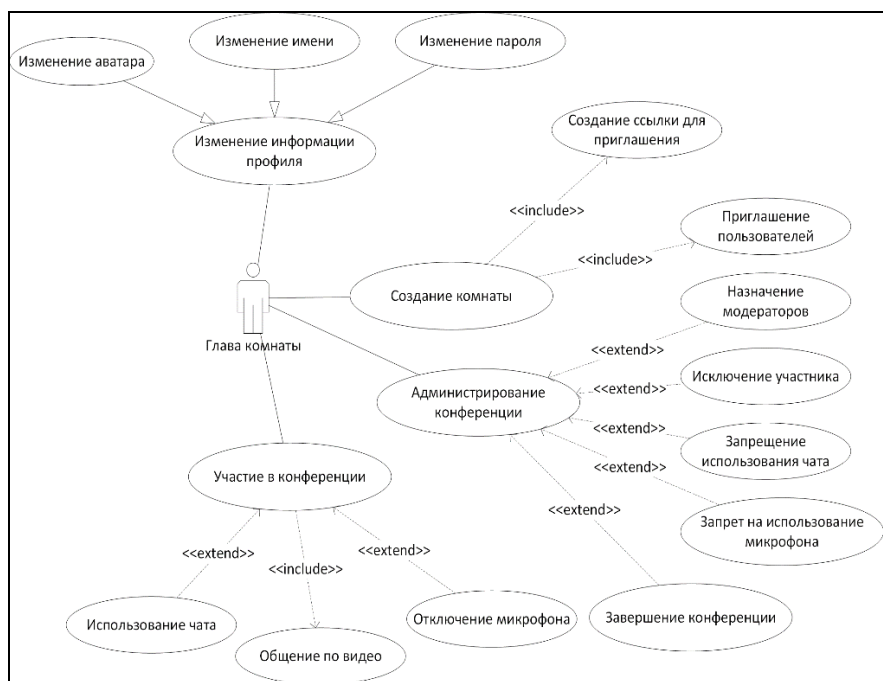

Рисунок 3. Диаграмма прецедентов (глава комнаты)

Следующая диаграмма — диаграмма последовательности. Данная диаграмма отражает взаимодействие объектов в динамике, т.е. в процессе обмена информацией. Диаграмма последовательности представлена на рисунке 4.

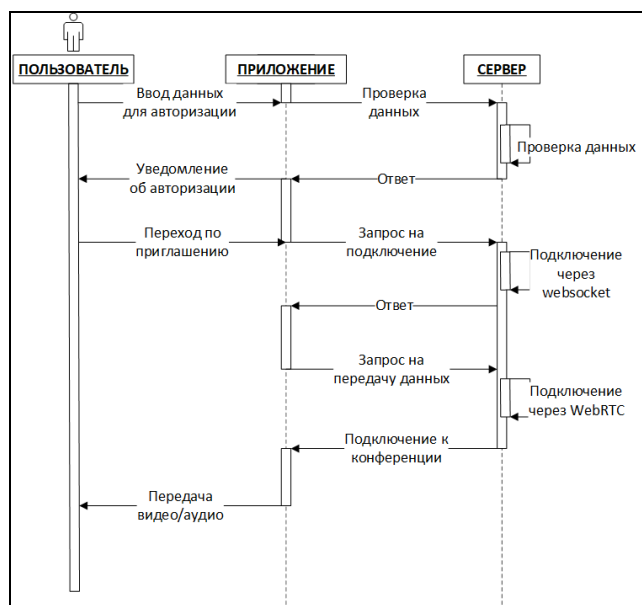

Рисунок 4. Диаграмма последовательности

В данной диаграмме отображен разбор действия, которые проходит пользователь при подключении к конференции. В данном процессе участвуют 3 объекта: сам пользователь, приложение и сервер. Из них постоянно активным является пользователь, остальные работают по мере необходимости. Для начала пользователь авторизуется путем ввода своих данных. Приложение передает эти данные на проверку, после чего возвращает ответ пользователю. Далее пользователь переходит по

приглашению. После перехода приложение осуществляет два вида подключения. Первым является подключение через WebSocket для установления двухстороннего соединения. После этого происходит соединение через WebRTC, который делает пользователя частью пиринговой сети и позволяет передавать и получать аудио и видео потоки [5].

Применение пиринговых сетей в разработке приложений позволяет получить различные преимущества. Но при этом стоит помнить, что пиринговые технологии без должной защиты могут стать легкой мишенью для злоумышленников. И именно поэтому необходимо использовать средства защиты, которые обеспечат безопасную работу всего приложения.

Литература

1. Таненбаум, Э. Компьютерные сети / Э. Таненбаум. - СПб.: Питер, 2019. - 960 с.
2. Хавербеке М. Выразительный JavaScript. Современное веб-программирование/ Хавербеке М.: Прогресс книга, 2019. - 480 с.
3. Мюллер, Роберт Дж. Проектирование баз данных и UML / Мюллер Роберт Дж.. - М.: ЛОРИ, 2013. - 422 с.
4. Буч, Грейди Язык UML. Руководство пользователя / Грейди Буч , Джеймс Рамбо, Айвар Джекобсон. - М.: ДМК, 2015. - 432 с.
5. WebRTC 1.0: Real-Time Communication Between Browsers [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [https://www.w3.org/TR/webrtc/\(27.03.2021\)](https://www.w3.org/TR/webrtc/(27.03.2021))

УДК 624.01

ИНФОРМАЦИОННОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ СТРОИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Полищук Н.Ю., Мусин Д.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В современных условиях проектирование строительных конструкций, анализ их напряженно-деформированного состояния, проверка несущей способности происходит с помощью расчетно-аналитических программных комплексов, таких как: ВК SCADoffice; ЛИРА-САПР; САПФИР-Конструкции. Все эти программы взаимосвязаны с графическими редакторами и являются основой для реализации технологий информационного моделирования зданий.

На кафедре «Строительство и дизайн» накоплен большой опыт внедрения информационных технологий моделирования зданий и расчета их конструкций в учебный процесс. По направлению «Анализ напряженно-деформированного состояния твердых тел, формообразование в трехмерном пространстве и прочностные расчеты зданий и сооружений с использованием ПК ЛИРА-САПР и САПФИР» в рамках одного из приоритетных направлений технологий РК «Концепция внедрения технологий информационного моделирования в промышленное и гражданское строительство РК» преподавателями кафедры ведутся инициативные исследования. Студенческое научное общество «Жас зерттеуші» работает по направлению «Проектирование, расчет и анализ строительных конструкций методами строительной механики, в том числе, с использованием САПР».

Результаты работы по этим направлениям публикуются преподавателями и студентами кафедры в статьях на международных конференциях; представляются на

семинарах, посвященных информационным технологиям в строительстве; отражаются в НИРС, участвующих в Международных конкурсах. С помощью компьютерных программ оптимизируется процесс расчета и анализа работы конструкций в курсовом и дипломном проектировании.

Постоянно происходит поиск новых возможностей применения расчетно-аналитических комплексов в учебном процессе. Одним из таких способов применения возможностей программного комплекса ЛИРА-САПР является использование при изучении дисциплин: «Металлические конструкции» и «Железобетонные конструкции». Один из видов практических работ – решение задач на разные виды напряженно-деформированного состояния строительных конструкций.

Рассмотрим применение ПК ЛИРА-САПР при изучении дисциплины «Металлические конструкции 1». Данная дисциплина изучается в шестом семестре. В перечень практических работ входят следующие виды задач: Расчет металлических конструкций при центрально и внецентренном растяжении; расчет конструкций при центральном и внецентренном сжатии, а также расчет конструкций при изгибе. В процессе решения задач применяется Метод предельных состояний.

Решая задачи традиционным способом, обучающиеся моделируют расчетную схему конструкции, составляют уравнения равновесия для статически определимых задач, методом сечений определяют величины внутренних усилий и строят соответствующие эпюры.

Для контроля правильности и точности результатов вышеперечисленных расчетов, обучающиеся выполняют их также с помощью программного комплекса ЛИРА-САПР.

Рассмотрим применения ПК ЛИРА-САПР и СТК-САПР при решении задачи по подбору сечения и проверке несущей способности стального изгибаемого элемента – двутавровой статически определимой стальной балки.

На первом этапе моделирования создается новая задача. Для создания новой задачи в меню Приложения выбирается пункт *Новый* и, в появившемся диалоговом окне *Описание схемы* задаются необходимые расчетные параметры: имя создаваемой задачи и количество степеней свободы системы.

С помощью панели *Создание* активизируются кнопки *Добавить узел* и *Добавить стержень* для формирования расчетной схемы изгибаемой балки. Для задания кинематических связей на панели *Жесткости* связи активизируется соответствующая кнопка *Связи*. В узлы балки устанавливаются шарнирно-неподвижная и шарнирно-подвижная опоры. С помощью таких опор на балку накладывается три кинематические связи, поддерживающие балку в состоянии равновесия.

Следующим этапом является задание жесткости изгибаемой балки. При расчете традиционным способом был определен максимальный изгибающий момент в балке, и по этому моменту подобран двутавр И№12Б1 ГОСТ 26020-83; данный вид двутавра устанавливается на место в расчетной схеме. Жесткость задается на вкладке *Создание и редактирование*, панель *Жесткости и материалы*. В диалоговых окнах: *Жесткости и материалы*, *Добавить жесткость* и *Стальное сечение* происходит выбор закладки для стальных конструкций и работа с сортаментом стальных профилей, см рисунок 1.

Выбранный тип жесткости И№12Б1 ГОСТ 26020+83 устанавливается на место в расчетной схеме с помощью операций на панели *Выбор*.

На этапе задания нагрузок используется панель *Нагрузки* на вкладке *Создание и редактирование*. В соответствии с заданной расчетной схемой, на элемент задаются распределенные и сосредоточенные нагрузки, см рисунок 2а.

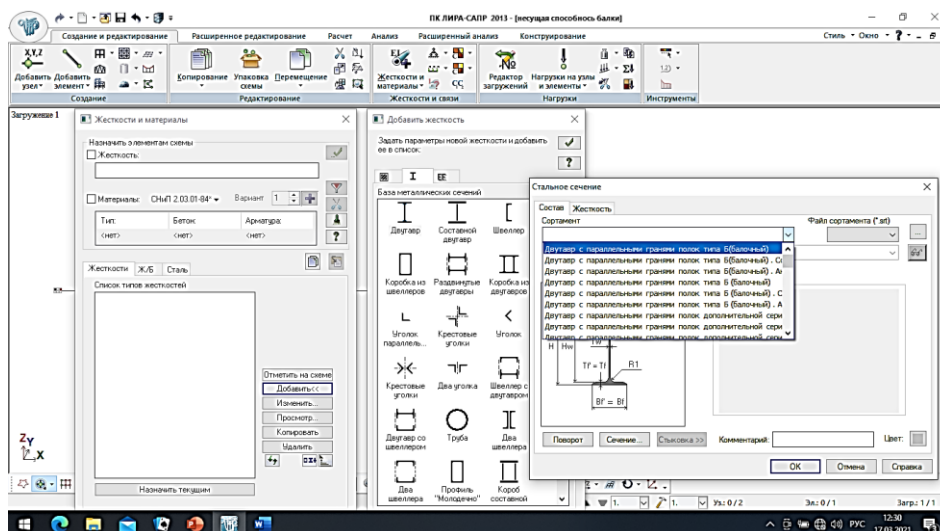

Рисунок 1. Диалоговые окна для Задания Жесткости рассчитываемой балки

Для выполнения расчета в ПК ЛИРА-САПР необходимо перейти во вкладку *Расчет* и активизировать команду *Полный расчет*. При корректном задании исходных данных выполняется расчет на статические загрузки и формируется отчет, см. рисунок 2б. Протокол расчета можно распечатать и приложить к проектной документации.

С помощью вкладки *Анализ* выполняется визуализация результатов расчета. Деформации конструкций отображаются при помощи соответствующих команд панели. Наиболее важным элементом анализа напряженно-деформированного состояния являются эпюры распределения внутренних усилий – изгибающих моментов и поперечных сил. Меню панели *Усилия* позволяет получать изображения эпюр и изополей усилий, см рисунок 3.

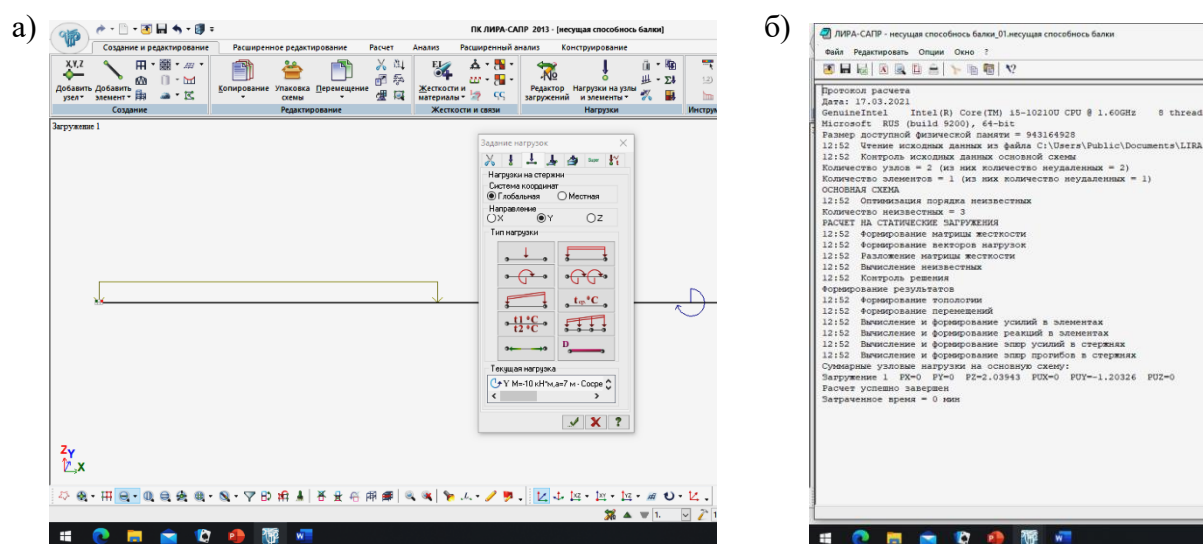

Рисунок 2. а) Расчетная схема изгибаемой балки с заданными нагрузками; б) Протокол расчета

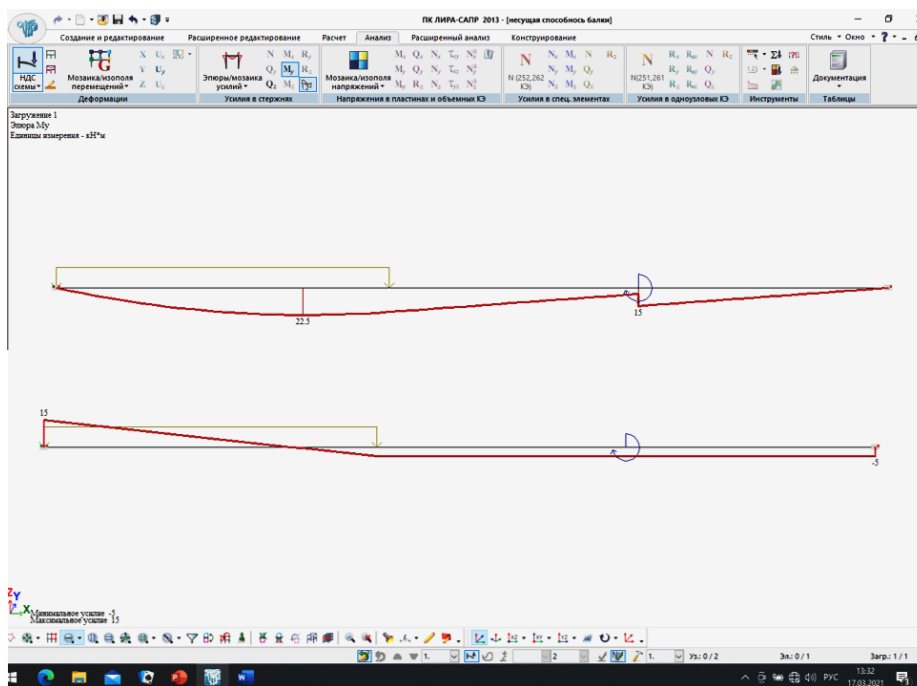

Рисунок 3. Визуализация результатов расчета – эпюры поперечных сил и изгибающих моментов

Подготовка к проверке несущей способности рассчитываемого элемента выполняется в несколько этапов. основные операции активизируются с помощью команд панели Конструирование на соответствующей вкладке, см рисунок 4.

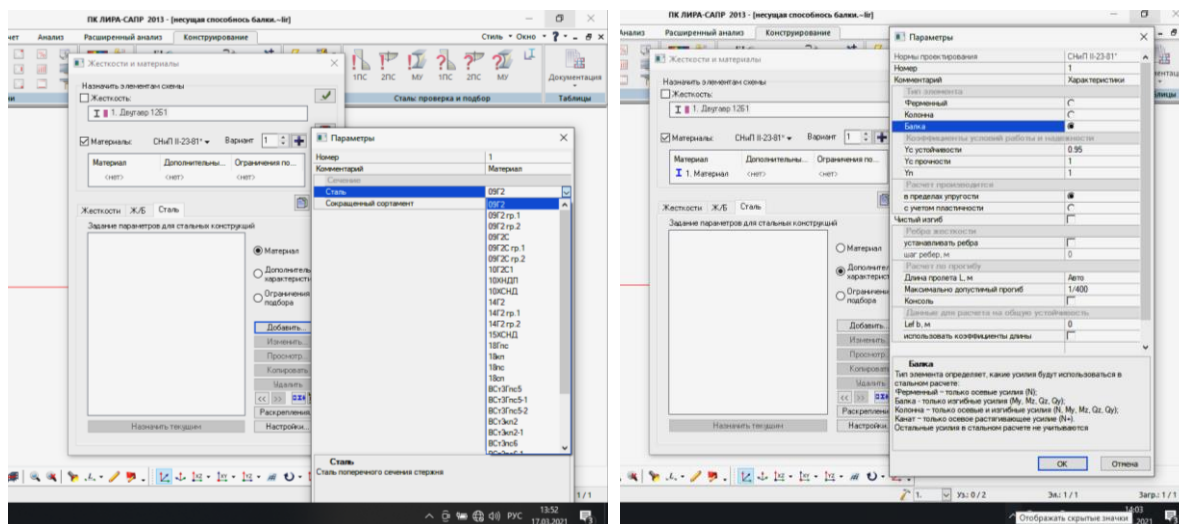

Рисунок 4. Задание параметров в СТК-САПР

После задания необходимых параметров выполняется *Стальной расчет*. В результате стального расчета становятся доступны операции, с помощью которых можно выполнить графическое отображение результатов проверки и подбора стального сечения; создать таблицы результатов для расчетной схемы анализируемого элемента.

С помощью команды *Мозаика* активизируются проверки конструкции по первой и второй группам предельных состояний. В процессе таких проверок происходит окрашивание стержня цветами, согласно проценту использования несущей

способности. так, в результате проверки исследуемой двутавровой балки по первой группе предельных состояний, элемент окрашен в зеленый цвет полностью, что говорит о стопроцентной обеспеченности несущей способности и запасе прочности, см. рисунок 5.

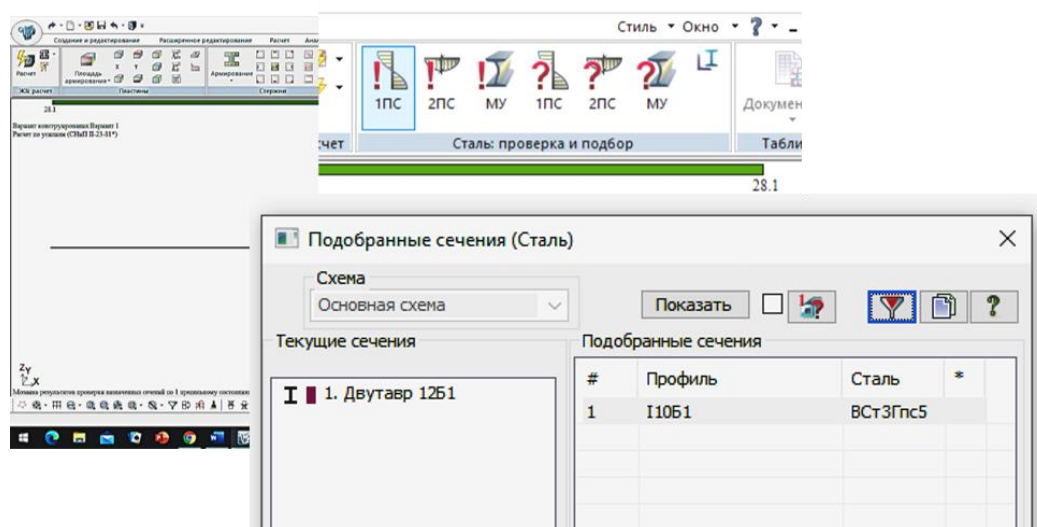

Рисунок 5. Мозаика результатов проверки назначенных сечений по первой группе предельных состояний

В результате использования функции *Подобранные сечения (Сталь)* появляется диалоговое окно с таблицей, в которой отображается номер профиля, полученный при подборе. Прокатный профиль подбирается программой в рамках первоначально использованного пользователем каталога стальных профилей. В итоге, профиль I№12 ГОСТ26020-83 в программе ЛИРА предлагается заменить на более рациональный - I№10 ГОСТ26020-83, сталь ВСт3Гпс5.

В заключении расчета формируются необходимые для отчета по текущей задаче материалы в системе *Документатор*.

Таким образом, данный опыт является одной из форм реализации информационного моделирования строительных конструкций в учебном процессе; также выполняется объективная проверка студенческих работ по дисциплине «Металлические конструкции» в плане расчета, подбора сечений и анализа несущей способности конструктивных элементов. Также расширяется диапазон освоенных пользователем функций и операций ПК ЛИРА-САПР; ускоряется и повышается точность выполнения задач по моделированию и анализу напряженно-деформированных состояний строительных конструкций.

Литература

1. Стрелец-Стрелецкий Е.Б., Журавлев А.В., Водопьянов Р.Ю. ЛИРА-САПР. Основы. Издательство LIRA-LAND / Электронное издательство.
2. Д.А. Городецкий, М.С. Барабаш, Р.Ю. Водопьянов, В.П. Титок, А.Е. Артамонова. Программный комплекс ЛИРА-САПР-2013. Учебное пособие. Киев-Москва 2013. – 376 с.
3. Расчет строительных конструкций в ПК ЛИРА. Методические указания к выполнению расчетов строительных конструкций для студентов строительных специальностей. Сост.: В.А. Рудон, Н.В. Бедяев. – Омск: СибАДИ. 2011 – 40 с.

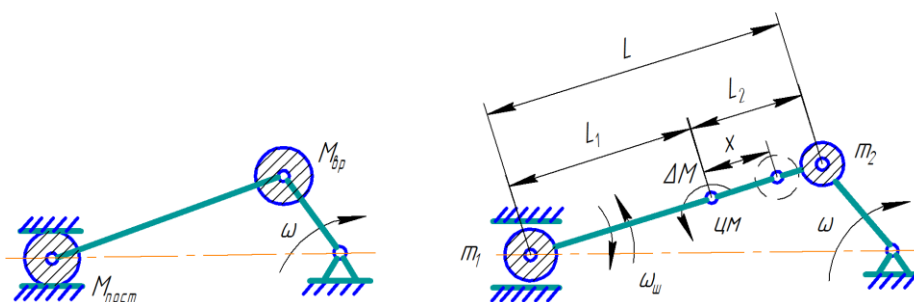
ИССЛЕДОВАНИЕ ДИНАМИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ КРИВОШИПНО-ПОЛЗУННОГО МЕХАНИЗМА ПОРШНЕВЫХ НАСОСОВ БУРОВОГО КОМПЛЕКСА

Савинкин В.В., Колисниченко С.Н., Колисниченко С.В., Коптяев Д.А.,
Жумекенова З.Ж.
(СКУ им. М. Козыбаева)

К основным требованиям поршневых насосов бурового комплекса можно разделить на две группы. Требования к первой группе, определяющие эффективность непосредственно процесса бурения: обеспечение постоянства подачи, стабильной подачи необходимого количества жидкости, минимальная пульсация потока, достаточная всасывающая способность. Ко второй группе: затраты времени, удобство эксплуатации насосов и средств на их обслуживание и ремонт, а также транспортировку.

Анализ требований, предъявляемых к насосам для подачи промывочной жидкости при бурении геологоразведочных скважин, показывает, что ни один из существующих типов насосов полностью не удовлетворяет им. Основное требование — независимость подачи от давления, удовлетворяют в основном насосы объемного типа: поршневые (плунжерные) [1].

В расчетной динамической схеме кривошипно-ползунного механизма (КПМ) на примере бурового насоса НБ32 рассматривается как недеформируемый механизм с одной степенью свободы и представляется в виде системы из двух сосредоточенных масс и невесомых недеформируемых стержней, заменяющих шатун и кривошип (рис. 1). Первая масса $M_{\text{пост}}$ (поршень, шток, часть шатуна, крейцкопф) движется возвратно-поступательно в направлении оси цилиндра, а вторая масса $M_{\text{вр}}$, приведенная к оси большой головки шатуна и зависящая от массы, длины шатуна и положения его центра масс, вращается (ω). Для определения этих двух масс движение шатуна рассматривается как поступательное со скоростью поршня (v) и вращательное вокруг оси малой головки ($\omega_{\text{ш}}$). В представленной схеме шатун также заменяется двумя массами, одна из которых (m_1) совершает возвратно-поступательное движение, а другая (m_2), находящаяся на расстоянии x от центра масс шатуна — поступательное и вращательное движение. Длина стержня, соединяющего массы m_1 и m_2 , будет равна длине шатуна L [2, 3].

а – расчетная схема; б – схема разделения массы шатуна

Рисунок 1. Динамическая модель КПМ

Определяя расчетные массы используются соотношения:

где m_3 – масса неуравновешенной части (эксцентрика) коренного вала.
В расчетах принимается $x=0$, тогда

$$m_1 = m_{\text{ш}} \frac{L_2}{L}; m_2 = m_{\text{ш}} \frac{L_1}{L}; L_2 \approx 0,3L,$$

где $m_{\text{ш}}$ – масса шатуна; $m_{\text{ш}}=m_1+m_2$.

Определяется сила инерции возвратно-поступательно движущихся масс

где α – мгновенное ускорение поршня

$$\alpha = \frac{dv}{dt} \approx r\omega^2(\cos\varphi - \lambda\cos 2\varphi).$$

Сила инерции вращающихся масс (см. рис. 1)

При $\omega=\text{const}$, сила инерции $F_{\text{ин.пост}}$, изменяется при повороте кривошипа (с периодом 2π), в то время как сила инерции $F_{\text{ин.вр}}$ постоянна[4,5,6].

Для реального цикла функция положения $f(\varphi)$ лишь приближенно выражает законы изменения подачи (рис. 2) и нагрузки, а графики Q_n и M_c не являются подобными.

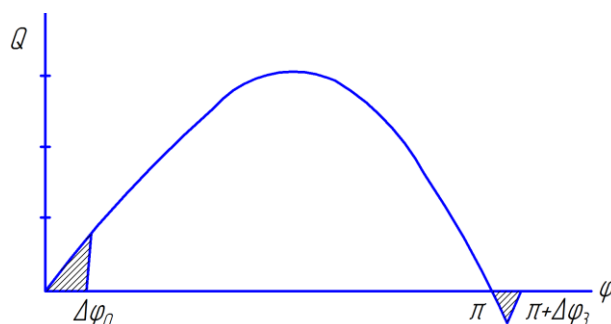

Рисунок 2. Реальный график подачи камеры поршневого насоса с учетом углов запаздывания срабатывания клапанов (недоподача из-за запаздывания открытия и обратный переток из-за запаздывания закрытия)

При расчете графиков подач и нагрузок используется компьютер, а после построения графиков определяются коэффициент неравномерности подачи или момента и амплитуда, которые в дальнейшем используются как исходные данные при расчетах на прочность и выборе пневмокомпенсатора для насоса [7-9].

По результатам рассмотренных расчетов исследований осевого усилия в крейцкопфе при нагнетании бесштоковой камеры насоса ($0 < \varphi \leq \pi$) увеличивается по

сравнению с идеализированным циклом (даже, если пренебречь инерционными силами поступательно движущихся масс).

Для реального гидромеханического цикла мгновенные значения момента сил сопротивления и подачи могут определяться не только кинематикой кривошипно-ползунного механизма (КПМ), но зависят и от материала гидрокоробки насоса и упругости жидкости; запаздывания срабатывания клапанов; неравномерности давления всасывания нагнетания (качества настройки пневмокомпенсатора); массы звеньев и динамических усилий; объемных, гидравлических и механических потерь; упруго-диссипативных свойств передачи между двигателем и насосом; давления подпора; неравномерности угловой скорости привода (с учетом момента инерции приводного двигателя и механической характеристики) и ряда других факторов. Также необходимо учитывать инерционные динамические усилия в КПМ при частотах ходов насоса более 100–125 мин⁻¹.

В последнее время наблюдается тенденция широкого внедрения и использования современных конструкций насосов, а также рост их быстроходности, в связи с чем необходимо уделять повышенное внимание вопросам динамики гидравлической и приводной частей БНА, что позволяет динамическое моделирование КПМ насосов бурового комплекса особенно в вопросах конструирования и дальнейшей эксплуатации.

Литература

1. Баграмов Р.А. Буровые машины и комплексы. М.: Недра, 2016. - 191 с.
2. Колисниченко С.Н., Савинкин В.В., Колисниченко С.В., Киселев Л.А., Кузнецова В.Н. Повышение ресурса насоса буровой установки путем восстановления геометрических параметров шеек валов термоупрочненными кольцами. ВЕСТНИК № 4 (140), КазНИТУ, г.Алматы, 2020. - С.530-534.
3. Остяков, Ю.А. Проектирование механизмов и машин: эффективность: Учебное пособие / Ю.А. Остяков, И.В. Шевченко. - М.: Инфра-М, 2018. - 608 с.
4. V. Savinkin, T. Yu. Ratushnaya, A.A. Ivanishev, A.R. Surleva, O.V. Ivanova, S.N. Kolisnichenko «Study on the Optimal Phase Structure of Recovered Steam Turbine Blades Using Different Technological Spray Modes for Deposition of Al₂O₃» Universiti Malaysia Perlis, The 5th International Conference on Green Design and Manufacture 2019, IConGDM 2019 – Bandung, Indonesia 29-30 April 2019.
5. Балденко Ф.Д. Расчеты бурового оборудования. Учебное пособие. – М.: РГУ нефти и газа имени И.М. Губкина, 2012. – 428 с.
6. Когаев В.П. Расчеты на прочность при напряжениях, переменных во времени / Под ред. А.П. Гусенкова. - М., Машиностроение, 2017. - 160 с.
7. Балденко Ф.Д., Шмидт А.П. Буровые насосные агрегаты. Учебное пособие. М., РГУ нефти и газа им. И.М. Губкина, 2015. – 228 с.
8. Renev S.A., Prokopov, Development of a mathematical model for detectors of conditional dimensions of primary cracks in LEPM and its implementation in the Russian cax system, Procedure EngiNering. 150 (2016) 683-688. DOI: 10.1016 / j.proeng.2016.07.078.
9. Drapalyuk M.V., Popikov P.I., Yudin R.V., Fomin A.A., Chernukhin R.V. Modeling the process of digging the root system of trees into a hydraulic pulse drive mechanism, IOP Conference Series: Materials of Science and Technology. 142 (1) (2016) 012090. DOI: 10.1088 / 1757-899X / 142/1/012090.

ОБЗОР СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕТОДОВ АВТОМАТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА И КЛАССИФИКАЦИИ ЭЛЕКТРОКАРДИОСИГНАЛОВ

Савостина Г.В., Ларгин А.А., Савостин А.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В общем виде задачу автоматического анализа электрокардиосигнала (ЭКС) можно сформулировать как процесс машинной классификации электрокардиограммы (ЭКГ) на базе полученных информативных признаков с целью выявления нормы или определенного типа сердечно-сосудистых заболеваний (ССЗ). Результатом анализа будет автоматическое формирование предварительного диагностического заключения о вероятности обнаружения определенного типа патологии или ее отсутствия.

При этом на данный момент все еще открыт вопрос об эффективном автоматическом диагностировании целого комплекса ССЗ, что, в свою очередь, стимулирует активный поиск решения указанной проблемы и приводит к появлению большого числа предлагаемых методов обработки ЭКГ-данных.

Анализ исследований по данному направлению свидетельствует, что стек технологий обработки данных для автоматического анализа ЭКС можно представить в виде классификационной схемы, показанной на рисунке 1. Данная схема позволяет в определенной степени систематизировать наиболее известные методы анализа ЭКГ-информации.

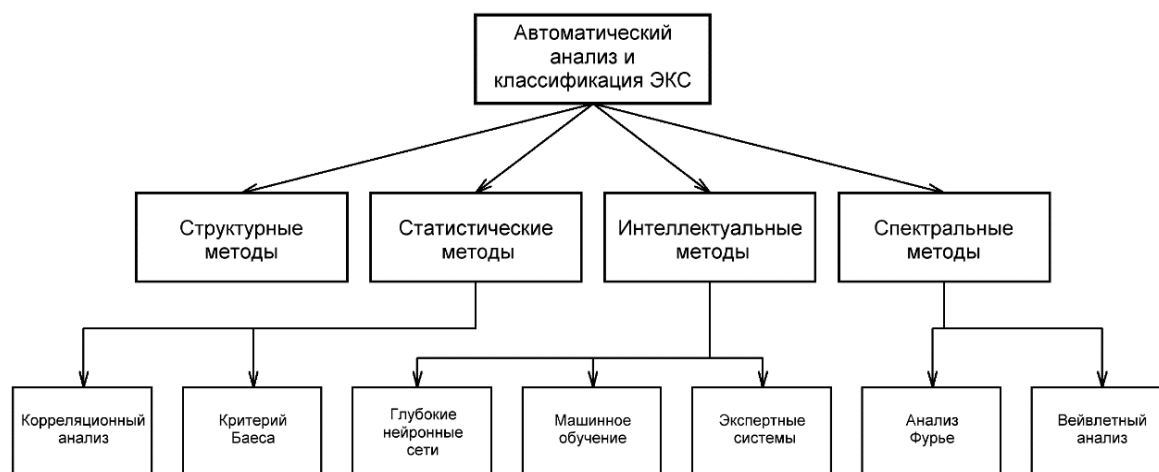

Рисунок 1. Методы автоматического анализа и классификации ЭКС

В соответствии с рисунком 1 можно выделить четыре группы методов.

Структурные методы заключаются в формализации тактики врача-кардиолога и моделировании его деятельности. При расшифровке ЭКГ медицинский специалист использует методы структурного распознавания, выделяя при этом алгебраические и логические признаки структуры ЭКГ [1, с. 32; 2, с. 355-363]. Автоматизированная система посредством радиотехнических средств обработки и анализа сигналов решает задачу распознавания на основе данных об измеренных морфологических признаках и их взаимосвязях для неизвестной ЭКГ по установленным критериям. В итоге на

основании результата сравнения с учетом ранее установленных границ, либо измеряется следующий признак ЭКГ, либо дальнейший анализ прекращается и формируется окончательное заключение.

Достоинством данного подхода является максимальная интерпретируемость результатов, так как техническая система оперирует теми же количественными и логическими критериями, что и медицинский специалист. С другой стороны, формализуя тактику постановки диагноза врачом-кардиологом невозможно формализовать его богатый практический опыт и связанные с ним неочевидные для программной реализации принципы принятия решений. Так же структурный анализ ЭКГ требует сложных и ресурсоемких алгоритмов по выделению отдельных элементов сигнала для расчета их амплитудно-временных параметров.

Другие подходы к автоматизации ЭКГ-исследований подразумевают отыскание и использование специальных вычислительных процедур, позволяющих извлекать из сигнала новые информативные признаки, которые были бы недоступны при ручной расшифровке ЭКГ-информации.

К таким процедурам относятся статистические методы, использующие байесовский подход. Такие методы основаны на применении статистической теории радиосистем и ориентированы на создание автоматического классификатора ЭКГ без использования конкретной обучающей выборки. Для этого разрабатываются функции вероятности и вероятностные модели, которые могут определить частоту появления и статистические характеристики классов образов [3, с. 394; 4, с. 129].

В случае истинного нормального распределения функции плотности вероятности исследуемых образцов, байесовский классификатор будет являться оптимальным классификатором [3, с. 395]. Однако часто на практике верифицировать гауссов характер плотности распределения анализируемых переменных либо невозможно технически, либо результаты статистических тестов не подтверждают закон нормального распределения.

Другой статистический метод заключается в проведении корреляционного анализа путем определения корреляционного коэффициента между обнаруженным компонентом дискретной ЭКГ $x(kT)$ и его эталоном $y(kT)$:

$$r_{xy} = \frac{\langle x(kT), y(kT) \rangle}{\|x(kT)\| \cdot \|y(kT)\|}. \quad (1)$$

За эталон может приниматься характерный образец соответствующего компонента заданного класса ЭКГ. Также может использоваться его математическая модель. Известно, что при $r_{xy} \rightarrow 1$ обнаруженный компонент ЭКГ $x(kT)$ будет с высокой вероятностью принадлежать заданному классу.

Несмотря на теоретическую обоснованность описанного метода, он нашел ограниченное применение на практике из-за сильной изменчивости ЭКГ и большого числа его информативных компонентов.

Следующие методы заключается в использовании в качестве обобщенных диагностических признаков ЭКГ его спектральных характеристик. Математической основой спектральных методов исследования является представление анализируемого сигнала в виде линейной комбинации базисных функций. При этом наиболее распространённым методом анализа сигналов в радиотехнике остается преобразование Фурье, использующее в качестве базисных функций гармонические колебания [5, с. 43].

Фурье анализ дает возможность получить частотное представление сигнала, которое используется при синтезе фильтров для обработки ЭКГ. Кроме этого, в

процессе классификации спектральные характеристики зарегистрированных ЭКГ сравниваются со спектрами тестовой ЭКГ и по результатам сравнения делается медицинское заключение. В данном случае удастся сократить число размерностей пространства информативных признаков ЭКС. Кроме этого, частотное представление позволяет выявить новые значимые признаки, не доступные во временной области.

Анализ Фурье не получил широкого распространения в задачах классификации для стандартных ЭКГ-исследований, поскольку существуют значительные трудности идентификации морфологических компонентов по частотным спектрам. Однако при проведении ЭКГ-мониторинга в холтеровских системах частотные методы являются наиболее эффективными [6].

Новые возможности при работе с ЭКС предоставляет вейвлетный анализ. Вейвлетное преобразование (ВП) позволяет исследовать тонкую структуру сигнала, выявлять его локальные особенности, проводить обработку на разных масштабах с получением новых информативных признаков [7].

На сегодняшний день использование ВП в электрокардиографии находится на стадии активного поиска направлений его применения, способных повысить качество проводимых исследований. Проводится клиническая апробация полученных результатов.

Группу интеллектуальных методов можно разделить на три основных направления: глубокие нейронные сети (DeepLearning), машинное обучение (MachineLearning) и экспертные системы. Следует отметить, что нейросетевые методы являются неотъемлемой частью общего класса методов машинного обучения (МО), использующих самообучающиеся алгоритмы для решения сложных задач. Однако в последние несколько лет многие авторы [8, с. 11] выделяют глубокие нейронные сети в отдельный класс интеллектуальных алгоритмов из-за особенностей их проектирования и использования.

Общий смысл решения задач в машинном обучении сводится к решению задачи оптимизации. Представим формулу Байеса в следующем виде [8, с. 47]:

$$p(\theta | D) = \frac{p(\theta)p(D|\theta)}{p(D)}, \quad (2)$$

где $p(\theta)$ – априорная вероятность для модели с параметрами θ ; $p(D|\theta)$ – правдоподобие; $p(\theta|D)$ – апостериорная вероятность; $p(D)$ – вероятность данных. По данным D необходимо подобрать параметры θ , описывающие их наилучшим образом.

Тогда обучение практически любой модели МО заключается в оптимизации апостериорного распределения:

$$\begin{aligned} \theta_{MAP} &= \arg \max_{\theta} p(\theta | D) = \arg \max_{\theta} p(D | \theta) p(\theta) = \\ &= \arg \max_{\theta} p(\theta) \prod_{d \in D} p(d | \theta) = \arg \max_{\theta} \left(\log p(\theta) + \sum_{d \in D} \log p(d | \theta) \right). \end{aligned} \quad (3)$$

В (3) θ_{MAP} – максимальная апостериорная гипотеза, а $p(D|\theta) = \prod_{d \in D} p(d|\theta)$ свидетельствует о том, что правдоподобие набора данных D представляет собой произведение по всем его точкам d [8, с. 52].

Таким образом, задача МО заключается в отыскании максимизированного распределения $p(\theta|D)$. При этом основная трудность состоит в правильном понимании того, какие параметры модели θ лучше всего подходят к имеющимся данным D и

априорным представлениям. Большое значение имеет выбор алгоритма построения модели θ , подобранные критерии оценки качества моделирования, структура пространства признаков D , выбор стратегии обучения и т.д.

Преодоление указанных трудностей стало возможным благодаря стремительному росту в последнее десятилетие вычислительных мощностей электронной техники, информационно-телекоммуникационных технологий, а также накоплению и хранению большого объема данных для построения моделей МО.

Можно обоснованно утверждать, что интеллектуальные методы МО обрабатывая большие объемы диагностических данных позволяют выявлять скрытые закономерности в многомерном пространстве признаков исследуемых объектов, тем самым создавая новые инструменты для повышения качества автоматического анализа ЭКС.

Экспертные системы, как метод интеллектуального анализа в медицинской диагностике, получили свое развитие еще в 70-ых годах прошлого века. Классическая экспертная система состоит из интерпретатора, базы данных, базы знаний, диалоговой компоненты, модуля приобретения знаний и объяснительного модуля.

Отличительная особенность построения экспертных систем в кардиологии заключается в использовании обратной цепочки логических выводов. Все экспертные системы основаны на диалоге врача-эксперта и пациента. В связи с этим слабо или практически не используются автоматические измерения ЭКС. В разработанных экспертных системах слабо реализован комбинированный принцип решения задачи предварительной ЭКГ-диагностики, когда для повышения качества анализа одновременно используется комплекс методов интеллектуальной обработки информации и ЦОС [1, с. 37-38].

Таким образом, проведенный обзор методов автоматического анализа и классификации ЭКС свидетельствует о необходимости дальнейшего повышения качества автоматизированной предварительной диагностики. В используемых компьютеризированных кардиологических комплексах, основанных на структурных методах, достигнут очевидный предел качества классификации ЭКГ. Для выявления дополнительных информативных признаков, способных повысить эффективность анализа, могут использоваться спектральные методы. При этом ВП позволяет осуществлять кратномасштабный анализ с получением новых признаков и способов цифровой обработки ЭКС. В то время как анализ Фурье используется в основном в ЭКГ-мониторинге.

Статистические методы в силу своей реализации имеют ограничения при использовании на практике. При этом интеллектуальные методы и алгоритмы обработки сигналов на данный момент обладают значительным потенциалом, так как используют постоянно совершенствующиеся модели МО и могут быть эффективно реализованы на современном высокопроизводительном вычислительном оборудовании в составе медицинских инфо-коммуникационных систем.

Литература

1. Ивель В.П., Мутанов Г.М. Автоматизированные системы измерения и анализа электрокардиологических сигналов: монография. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. – 241 с.
2. Marek Malik Heart rate variability. Standards of Measurements, Physiological Interpretation, and Clinical Use // Circulation. - 1996. - №93 (5). - P. 1043–1065.
3. Рангайян Р.М. Анализ биомедицинских сигналов. Практический подход / пер. с англ. под ред. А.П. Немирко. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2007. – 440 с.
4. Гельфанд И.М., Розенфельд Б.И., Шифрин М.А. Очерки о совместной работе математиков и врачей / под ред. Гиндикина С.Г. - Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 320 с.

5. Баскаков С.И. Радиотехнические цепи и сигналы: учебник для вузов. - М.: Высшая школа, 1988. – 448 с.
6. Баевский Р.М., Корнилов О.И., Клецкин С.З. Математический анализ измерений сердечного ритма при стрессе. – М.: Наука, 1984. – 145 с.
7. Дубровин В.И., Твердохлеб Ю.В. Усовершенствование методов анализа ЭКГ-сигналов на основе вейвлет-преобразования в системе электрокардиографии высокого разрешения // *Радіоелектроніка, інформатика, управління*. – 2011. – № 1. – С. 91–98.
8. Николенко С., Кадуринов А., Архангельская Е. Глубокое обучение. - СПб.: Питер, 2018. – 480 с.

УДК 004.41

СОЗДАНИЕ ПРОГРАММЫ ПО РАСПОЗНАВАНИЮ РУКОПИСНОГО ТЕКСТА НА ОСНОВЕ КОМПЬЮТЕРНОГО ЗРЕНИЯ

Садыков А.Р.
(*СКУ им. М. Козыбаева*)

На данный момент одним из перспективных направлений считается разработка алгоритмов распознавания объектов на изображении или видео. Исследования в данной области ведутся уже давно. Данный тип задач уже успешно решается, однако пока компьютер не обладает таким же интеллектом, как и человек. Распознавание текстовой информации является одной из базовых задач, решаемых компьютерным зрением. С повышением популярности различных методов искусственного интеллекта, задача по распознаванию текстовой информации при помощи нейронных [1] сетей стала куда проще, чем в прошлом.

Актуальность данной темы обусловлена наличием разнообразных технологий для решения задач по распознаванию текста и его классификации.

Предметом исследования является определение возможностей и функциональности систем по распознаванию рукописного текста, основанных на нейронных сетях.

Нейронные сети - это раздел искусственного интеллекта, в котором для обработки сигналов используются явления, аналогичные происходящим в нейронах живых существ. Основная особенность искусственной нейронной сети состоит в параллельной обработке информации всеми звеньями. При достаточно большом количестве межнейронных связей это дает основание существенно ускорить процесс обработки информации. В большинстве случаев преобразование сигналов в режиме реального времени приобретает все более распространенную форму.

Рукописный текст содержит алфавит букв, разделительные знаки. Фундаментальное свойство текста, которое делает возможным общение состоит в том что отличия между разными символами более значительны, чем отличия между разными написаниями того же самого символа. Почерк состоит из временной последовательности штрихов, то есть движения пера от касания к бумаге до его поднятия. Символы рукописного текста, как правило, формируются последовательно, один символ завершается перед началом следующего, а буквы следуют определенному пространственному порядку, как пример слева направо. Но есть также и исключения — например, в английском языке точки над «i» и пересечения на «t» как правило, задерживаются. Сначала пишется основная часть слова, а потом слово завершается написанием точек или же запятых.

Для реализации системы компьютерного [2] зрения с помощью нейронных сетей необходим язык программирования. Для решения подобной задачи идеально подойдет

python. На данный момент python является одним из самых популярных и широко используемых языков программирования, применяющихся для создания нейронных сетей. Высокая популярность обусловлена наличием огромного количества библиотек для работы с машинным обучением [3] и создания нейронных сетей. Также, все инструменты для решения задач машинного обучения регулярно обновляются разработчиками, следовательно, инструменты постоянно улучшают свой функционал и делают жизнь разработчиков проще. Для начала разработки необходимо установить необходимый минимум для работы. Первостепенной задачей будет установка последней стабильной версии python. На данный момент времени это версия 3.9. После успешной установки python, необходимо позаботиться о пакетном менеджере. Пакетный менеджер – это комплекс программного обеспечения для управления зависимостями (библиотеками или пакетами). Пакетный менеджер выполняет установку, удаление и обновление отдельных пакетов, а также и полностью всей системы. Одним из наиболее популярных пакетных менеджеров для python является pip. В наличии данного пакетного менеджера имеется колоссальное количество библиотек под различный спектр задач. Для реализации нейронной сети, которая будет выполнять распознавание рукописного ввода с изображения потребуется некоторое количество библиотек. NumPy – это библиотека с открытым исходным кодом, предназначенная для работы с многомерными массивами и высокоуровневыми математическими функциями для работы с многомерными массивами. Так как входные данные для обучения нейронной сети представлены в виде матриц, необходимо иметь возможность проводить математические операции над ними более простым способом. Другой немаловажной библиотекой для реализации проекта является openCV. OpenCV – это библиотека алгоритмов компьютерного зрения, обработки изображений и численных алгоритмов общего назначения. Также является библиотекой с открытым исходным кодом. Данная библиотека облегчит загрузку изображений, получение доступа к пикселям и манипулирование пикселями. Следующей немаловажной библиотекой является Tenserflow. Tenserflow – это библиотека для машинного обучения с открытым исходным кодом, созданная компанией Google. Данная библиотека используется для решения задач построения и тренировки нейронных сетей для автоматического нахождения и классификации образов, достигая качества человеческого восприятия. Mnist – это объемная база данных рукописных символов. В базе содержатся изображения символов размером в 28 на 28 пикселей, которые используются для разработки и тренировки нейронных сетей.

В основе компьютерного зрения на базе сверточных нейронных сетей лежат три механизма, используемые для достижения инвариантности к переносу, масштабированию, незначительным искажениям: Локальное извлечение признаков [4]. Каждый нейрон получает входной сигнал от локального рецептивного поля в предыдущем слое, извлекая, таким образом, его локальные признаки. Как только признак извлечен – его точное расположение уже не имеет значение, поскольку установлено его местонахождение относительно других признаков. Формирование слоев в виде набора карт признаков. Каждый вычислительный слой состоит из множества карт-признаков – плоскостей, на которых все нейроны должны использовать одно и то же множество синаптических весов. Такая форма усложняет структуру сети, однако имеет два важных преимущества: инвариантность к смещению, которое достигается с помощью свертки с ядром небольшого размера, и сокращение числа свободных параметров, которое достигается за счет совместного использования синаптических весов нейронами одной и той же карты. Подвыборка. За каждым слоем свертки следует вычислительный слой, осуществляющий локальное усреднение и подвыборку. За счет этого, достигается уменьшение разрешения для карт признаков.

Такая операция приводит к понижению чувствительности выходного сигнала оператора отображения признаков к незначительному смещению и прочим формам деформации. В качестве такого оператора выступает одна из сигмоидальных функций, используемых при построении нейронных сетей, например гиперболический тангенс. Следует заметить, что последовательное применение свертки и подвыборки приводит к так называемому повышению уровня признаков: если первый слой извлекает локальные признаки, из областей изображения, то последующие слои извлекают общие признаки, которые также называются признаками высокого порядка. На рисунке 1 показана сеть свертки, реализующая распознавание изображений.

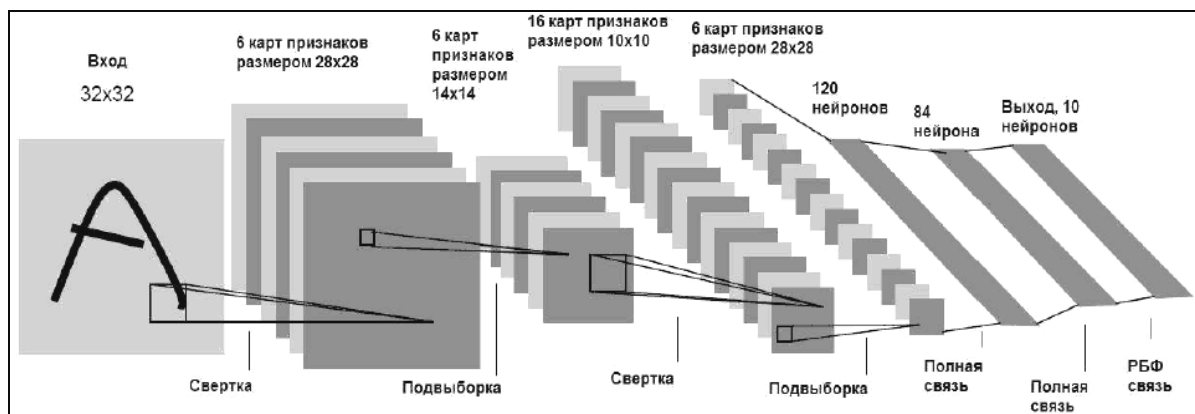

Рисунок 1. Сверточная нейронная сеть

Единственным недостатком сверточных сетей является их низкая, по сравнению с классическими алгоритмами, скорость обучения. Тем не менее, архитектура сверточных сетей позволяет значительно уменьшить время обучения. Поскольку первые 4 слоя не являются полносвязными, эта часть сети легко поддается распараллеливанию, и, как результат – уменьшению времени обучения. На данный момент лидирующие производители центральных процессоров предлагают различные многоядерные решения, которые позволяют значительно ускорить обучение сверточной сети. Существует несколько способов распараллеливания нейросетевых алгоритмов обучения: распараллеливание действий над первыми 4 слоями, распределение в разные потоки прямого и обратного хода, и др. [5] Выбор одного из них для последующего использования при обучении, определяется особенностями сети, и, что особенно важно, особенностями архитектуры компьютера. Стоит заметить, что распараллеливание нейросетевых алгоритмов имеет смысл при использовании 2 или больше физических процессоров, установленных на компьютере. Рассмотрим распараллеливание нейронной сверточной сети с использованием двухядерного процессора. Вначале, необходимо создать два потока, каждый из которых берет пример из обучающей выборки и выполняют прямой проход для этих примеров. На данном этапе, появляется проблема хранения значений сигналов нейронов, так как эти сигналы используются на этапе обратного прохода. Такая проблема решается хранением значений нейронов для каждого примера. Независимое хранение сигналов позволяет разным потокам не перезаписывать общие промежуточные данные. Еще одной трудностью распараллеливания при обратном проходе может стать обеспечение корректного изменения весов, т.е. непосредственно обучения сети. Действительно, в случае совместного изменения значений связей несколькими потоками, существует теоретическая угроза того, что сеть будет сходиться медленно, поскольку изменения связей проводятся для двух разных примеров. Существует несколько вариантов

решения этой проблемы, например, вычисление градиента для изменения значений весов между эпохами. Однако, наиболее эффективным решением является уменьшение скорости обучения.

Сверточные нейронные сети являются наилучшим алгоритмом распознавания символов с искажениями, например, CAPTCHA тестов. Распознавание таких изображений является серьезной задачей, которую неспособны эффективно решать нейронные сети других видов.

Литература

1. Шолле Ф. Глубокое обучение на Python, 2018. – 400 с.
2. Форсайт Д., Понс Д. Компьютерное зрение. Современный подход. – М.: Вильямс, 2004. – 610 с.
3. Харрингтон П. Машинное обучение в действии, 2012. – 384 с.
4. Лорен В. Фосетт Fundamentals of neural networks, 1994. – 480 с.
5. Содем Я.Э. Programming Computer Vision with Python, 2012. – 264 с.

ӘОЖ 004.9

«КӨПШІЛІК КІТАПХАНА» САЙТЫНЫҢ ҚҰРАСТЫРУ КЕЗЕҢДЕРІ

Сайлыбай Т., Икласова К.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Бұл мақала ERASMUS+ Advanced Centre for PhD Students and Young Researchers in Informatics, ACeSYRI, reg.no. 610166-EPP-1-2019-1-SK-EPPKA2-CBHE-JP

«Информатика саласындағы PhD докторанттар мен жас ғалымдарға арналған алдыңғы қатарлы орталық (ACeSYRI)» грант аясында дайындалған

Кітапхана - басып шығарылған еңбектерді, сондай-ақ басқа да қағаздарды алуды, сақтауды және әлеуметтік қолдануды шоғырландыратын өркениетті ұйым. Кітапханалар оқырмандардың мақсаты үшін басып шығарылған жұмыстарды жинаумен, жинақтаумен, насихаттаумен, сонымен қатар анықтамалық-библиографиялық белсенділікпен де айналысады, бұл танымның жабық негізі емес, сонымен қатар өзін-өзі тәрбиелеудің негізгі негізі болып саналады.

Әр кітапхана қызметінің негізгі бағыттары мыналар болып саналады: алу сонымен қатар табиғи емес қордың кәсіпорны; оқырмандардың жұмысы.

Кітапхана қорларын алу кітапханаға қажетті пайдаланылған материалдарды үнемі сәйкестендіруден тұрады (әдебиеттің библиографиялық кілттерін көрсету, оларды алу). Пайдаланушы жұмысының дәрежесі кітапхананы алудың жеделдігіне де байланысты.

Табиғи емес қордың кәсіпорны әдебиеттерді есепке алу, орналастыру, сақтау және оқырманға жеткізу мәселелерін қамтиды. Қордың нақты кәсіпорны оқырманның жағдайын тез орындау үшін оқырманға кітапхана қызметін жеңілдетеді, бірақ сонымен қатар ресурстарға әлеуметтік мүлік сияқты кепілдік береді. Кітапханалық оқырмандар түрлі жолдармен қызмет етеді:

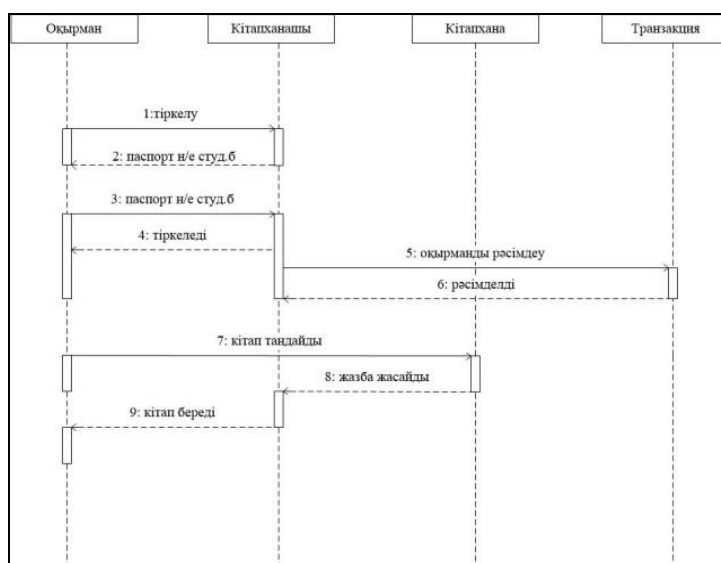
- оқу залында да, кітапхананың сыртында да әдебиеттерді беру;
- жеке оқырмандарға және мекемелерге қажетті әдебиеттерді іріктеуге көмектесу;
- кітапханалық каталогтар жүйесі арқылы кітапхана кітаптарының жинақтарын ашу;

- түрлі типтегі ақпараттық-библиографиялық құралдарды жасау;
- ең бағалы әдебиетті насихаттау;
- оқырмандар бұйрығы бойынша мәтіндерді жаңғырту және т.б.

Деректер базасы - бұл іске асыру элементі немесе оны сыртқы субъект - актер, оқырмандар картотекасы сияқты ұсыну керек (сур 1.).

Бірізділік диаграммасы [1, 2]. Объектіге бағдарланған программалаудың негізгі идеясы – қойылған есепті белгілі бір объектілердің образымен сипаттау. Бұл объектілер жүйе жұмыс істей бастағанда хабарламалармен алмаса бастайды. Ондай алмасуды сипаттауға арналған құрал ретінде бірізділік диаграммалары қолданылады. Бірізділік диаграммасының негізгі компоненттері:

- оқырман;
- кітапханашы;
- транзакция;
- кітапхана;

Сурет 1. Бірізділік диаграммасы

Кітапханаға веб-сайттың жоғары қасиетке ие болуы үшін көптеген жағдайлар әсер етеді. Осындай шарттардың бірі «интерфейс» болып саналады [3].

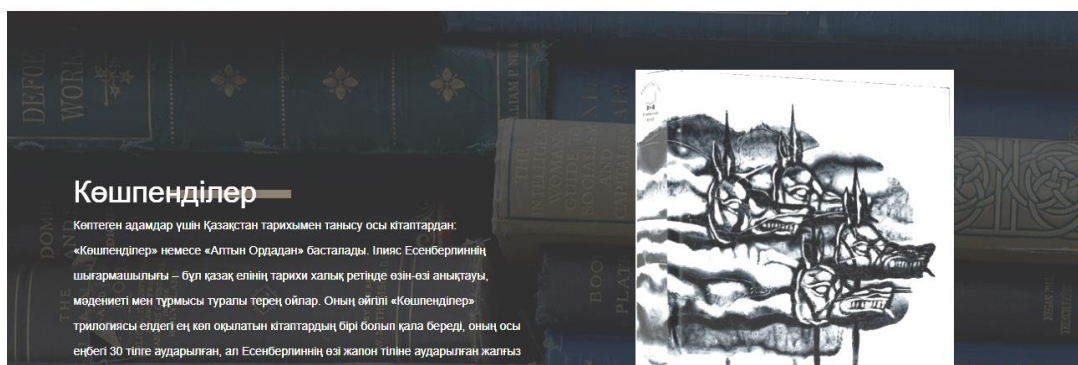
Веб-сайт интерфейсін құру, ең бастысы, бәрі қолайлы режимде болуы үшін [4]. Пайдаланушы веб-сайтқа сәйкес Басқару компоненттерін де тез табуы керек. Негізгі бетте бір уақытта веб-сайттың басты мәселесі көрсетілуі керек. Қызығушылық юзера беттің барлық деректер болуы мүмкін біріктіру бастап қарқынды дамыған гиперсілтеме басқа парақшасы.

«Көпшілік кітапхана» web-сайты келесі бөлімдермен құрамаларынан тұрады.

Сайттың негізгі бөлімдері:

- Басты (негізгі) бет;
- Үздік кітаптар;
- Жаңалықтар;
- Каталогтар;
- Байланыстар.

Сайттың негізгі құрылымы. Web-сайтқа кіргенде басты бетке әкеледі, қалған беттер басты бетпен байланысады.

Сурет 2. Сайттың негізгі беті

Web-бағдарламалар қазіргі күндерде қарапайым, өйткені олар жиі сансыз беттерді тұрады және белгілі бір құрылымы бар. Мысал-techgerpublic сайты, Басты бет және жүктеу бөлімдері бар, форумдар, блогтар және т.б. Web-сайттың логикалық құрылымы жиі сайт картасы деп аталады. Осы құрылымды анықтағаннан кейін, web-сайттың навигациялық құрылымын реттеуге болады.

Жаңа және күрделі ақпараттық жүйемен кездескен пайдаланушылар ментальды модельдерді салады. Олар тақырыптар арасындағы қарым-қатынасты бағалау үшін осы модельдерді пайдаланады. Web-сайтты ұйымдастырудың табысы сайттың ақпараттық архитектурасы пайдаланушылардың күтулеріне қаншалықты сәйкес келетіндігімен анықталады. Сайттың логикалық, дәйекті атауы ұйым пайдаланушыларға заттарды табу туралы табысты болжам жасауға мүмкіндік береді. Ақпаратты ұйымдастырудың және бейнелеудің дәйекті әдістері пайдаланушыларға таныс беттерден бейтаныс беттерге дейін өз білімдерін кеңейтуге мүмкіндік береді.

Нәтижесінде негізгі принциптері зерттелді, кітапхана жұмысын зерттеу жүргізілді, сонымен қатар кітапхана жұмысының формасы ойлап табылды, бұл мәселенің шешімін табуға мүмкіндік берді. Кітапхана жұмысын автоматтандырудағы қиындықтардың толық аяқталмауының тағы бір кезеңі қалыптасты. Бұл құрылғылар жұмыс өнімділігін арттыру, сондай-ақ тұжырымдаманы қалыптастырудың бастапқы кезеңінде барлық мамандардың өнімділігін арттыру мақсатында қарастырылған. Олар көпшілікке зерттелген ақпараттық Тұжырымдаманың формасын қалыптастыруға мүмкіндік береді, осы саладағы ақпараттық Тұжырымдаманың аяқталған жоспарын қолдана отырып, белгілі бір бағдарламалық жасақтаманы зерттеуді ұзартуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта қоғамдастықтың қалыптасуы ақпараттық іс-әрекеттердің қалыптасуына байланысты, олар дереу адамдарға қажетті ақпаратты тікелей таратуға көмектеседі. Деректерді талдау әлеуметтік азық – түлік сияқты қаржы салаларының өнімділігін арттыруға, ғылыми-технологиялық прогресті ілгерілетуге ықпал етеді. Адамдардың қызығушылығымен қысқартылған барлық әлеуметтік еңбектерде қолдау, өңдеу және деректерді ұсыну үлкен мәнге ие болады.

Әдебиет

1. Буч Г., Джеймс Р., Ивар Я. Введение в UML от создателей языка. – М.: ДМК Пресс, 2015. – 496 с.
2. Вигерс К. Разработка требований к программному обеспечению, пер, с англ., – М.: Русская Редакция, 2012, –576 с.

3. Дронов В.А. Разработка современных Web-сайтов. - СПб.: БХВПетербург, 2013. – 414 с. 5.
4. Зольников Д.С. РНР 5. Как самостоятельно создать сайт любой сложности. 2 изд. - М.: НТ Пресс, 2014. - 272 с.

УДК 004.41

ПРОЕКТИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ ОБМЕНА ДАННЫМИ

Саурбаев Т.А.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В современных реалиях скорость отправки и приятия решения является одной из частей успешной работы предприятия. Вместе с тем, наличие возможности оформления услуг какого-либо сервиса, в режиме реального времени, не выходя из дома, стало неотъемлемой частью жизни человека [1]. Так же из-за стремительного развития информационных технологий в целом, уровень комфорта жизни человека вырос. Стремительное развитие технологий так же повлияло на сознание людей. Благодаря всеобщей доступности интернета и предоставлению доступа к информации, люди могут выбирать компании, к услугам которым, они хотят воспользоваться. Вместе с тем, компании стали развиваться и рекламироваться, прежде всего, в интернет пространстве. Однако количество предоставляемых программных продуктов растет, а качество движется с меньшей скоростью. Так же происходит и с системами обмена данными.

Таким образом, обмен данными, в каком бы понимании не использовался, является неотъемлемой частью жизни каждого человека. При живом общении с людьми, при просмотре видео, при его комментировании, при, практически, любых ситуаций, происходит обмен данными. В случае обмена данными для человека, существует возможность сделать этот обмен более личным и конфиденциальным. С таким же характером происходит при обмене данными внутри предприятия, организации, компании. Только в этом случае, из-за утечки данных предприятие может потерять деньги, лицо компании и клиентов. Для того, чтобы обмен данными происходил защищено, компании разрабатывают либо интегрируют уже готовое программное и техническое решение. К нему относится организация собственной локальной сети, шифрование каждого исходящего и входящего пакета данных, создание стрессоустойчивых и защищенных приложений и многое другое.

В данном случае, под обменом данными понимается отправка, учет и обработка заявок на оказание услуг, а также организация электронного документооборота. С появлением возможности создания динамических сайтов, система оформления заказов получила свою популярность. Так же развились технологии и увеличилась сложность разрабатываемых систем. Одной из таких систем является система организации электронного документооборота. Электронным документооборотом является объединение процессов автоматизации по работе с документами, хранение и предоставление их в электронном виде, а так же возможность обеспечения «бесбумажного производства» [2].

В случае использования систем обмена данными, предприятие уменьшит затраты на ведение бумажного документооборота. Вместе с тем произойдет экономия времени благодаря тому, что скорость поиска того, или иного документа увеличится. Уменьшится количество потраченного времени на передачу документа от одного сотрудника к другому. Избавится факт случайной или умышленной потери документов.

Актуальность темы обусловлена отсутствием автоматизации процессов, которые могут уменьшить время их выполнения, расходы и увеличить доход предприятия. Несмотря на развитие современных технологий, многие предприятия, организации используют и разрабатывают низкокачественный сайт. Зачастую дизайн сайта является копией существующих шаблонов состоящих из нескольких статических страниц с указанием контактной информации.

Создание данного проекта проходит в несколько этапов. Первым этапом является проектирование информационной системы. Процесс проектирования может быть построен исходя из разных методик. Методики в основном делятся на объективные и функциональные. Функциональное моделирование служит для построения моделей автоматизации бизнес-процессов. Диаграмма IDEF0 является простым способом описания бизнес-процессов, которая соответствует рисунку 1 [3]. С помощью декомпозиции данные диаграммы разбираются на меньшие процессы.

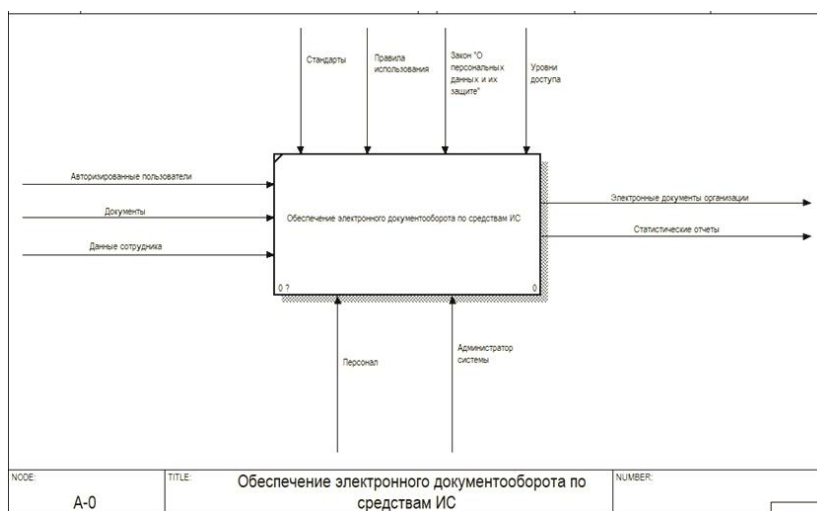

Рисунок 1. Пример диаграммы методики IDEF0

Проектирование средствами UML важны, так как благодаря унифицированному языку моделирования, возможно, визуализировать, конструировать информационные системы разного уровня сложности [4]. Так же плюсом проектирования средствами UML, является возможность просмотреть на разработку информационной системы с разных точек зрения, а это важно. Еще одним плюсом является то, что в случае проектирования UML, команде легче понять поставленную задачу и непосредственно способ реализации информационной системы. Для повышения качества проекта было использование нисходящее проектирование.

После завершения проектирования, вторым этапом является разработка проекта. Пример разработанной страницы данных показан на рисунке 2. Данный процесс так же занимает объемное количество времени, которое зависит в первую очередь от наличия продуманного макета системы, а так же знаний и умений разработчика.

Загрузить документ					
#	Название	Описание	Путь файла	Дата создания	Действие
8	Документ 1	Документ для проверки	Отчет по практике.docx	2021-03-28 22:30:36	Удалить Изменить Отправить Скачать
10	Нормативная документация	Нормативная документация	uploads/985f0eedc9c1b4d6031ba9bc1a6864da.jpg	2021-03-25 10:55:25	Удалить Изменить Отправить Скачать
13	Документ 2	Диаграммы UML	uploads/UML Диаграмма.docx	2021-03-28 22:30:59	Удалить Изменить Отправить Скачать

Рисунок 2. Пример реализованной таблицы документов

Исходя из всего выше сказанного, можно сделать заключение, что разработка информационной системы обмена данными является возможностью, а в некоторых случаях и необходимостью для предприятия повысить скорость работы и уровень защищенности данных. Так как даже при расположении сотрудников в небольшом офисе, тратится большое количество времени на поиск, передачу данных от одного человека к другому.

Литература

1. Mansell R.: *Imagining the Internet. Communication, Innovation and Governance* / R. Mansell. – Oxford: Oxford University Press, 2012.
2. Электронный документооборот [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.docflow.ru/edu/glossary/detail.php?ID=27946>.
3. Маклаков С. ВРwin и ERwin. CASE-средства разработки информационных систем / Я. Нильсен, Х. Лоранжер. - М: Диалог-МИФИ, 2015.
4. Диаграмма вариантов использования [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://khpi-iip.mipk.kharkiv.edu/library/case/leon/gl4/gl4> (19.03.2021).

УДК 621.37.037

DESCRIPTION OF THE SYSTEM FOR PREVENTING ATTACKS OF UNMANNED AERIAL VEHICLES

Semenyuk V.V.

(NKU named after M. Kozybaev)

The first section of the article is devoted to the analysis of the problem unmanned aerial vehicles using by malefactors. The author has identified a number of areas of drones use, which are the most dangerous from the point of human view rights violations. The most dangerous area of use for UAVs is terrorist actions aimed at attacking enterprises, crowded places, and strategic facilities. The task of preventing the dangerous effects of such use of UAVs is the central issue of the article. The authors described the principles of operation of the Antidrone systems, highlighting the structural diagrams, ways of blocking communication channels. A separate table describes the known models of Antidron systems (portable and stationary). This publication will be useful for students, tutors of the specialty "Radio Engineering, Electronics and Telecommunications" to study the nature of the detection and elimination of dangerous UAVs through the radar and optical channels algorithms.

Keywords: antidrone systems, drones, UAV – unmanned aerial vehicle, structural-functional models, Control and alarm system, biometric module, crowd.

Introduction

At present, drones (UAVs) pose a large-scale threat to the world community due to the great destructive capabilities and ease of use by terrorist groups. To acquire such weapons of a new type, terrorists do not spare money. When they buy well-known UAV brands on the market, they hack into their software and upgrade their hardware for convenient use (Fig. 1). And they can use drones for various beneficial purposes:

- photo and video shooting of strategic objects for propaganda purposes, and the development of technical and tactical actions;
- transfer of materials for militants, occupied zones, prisons;
- air raids and the release of dangerous warheads at industrial and strategic facilities.

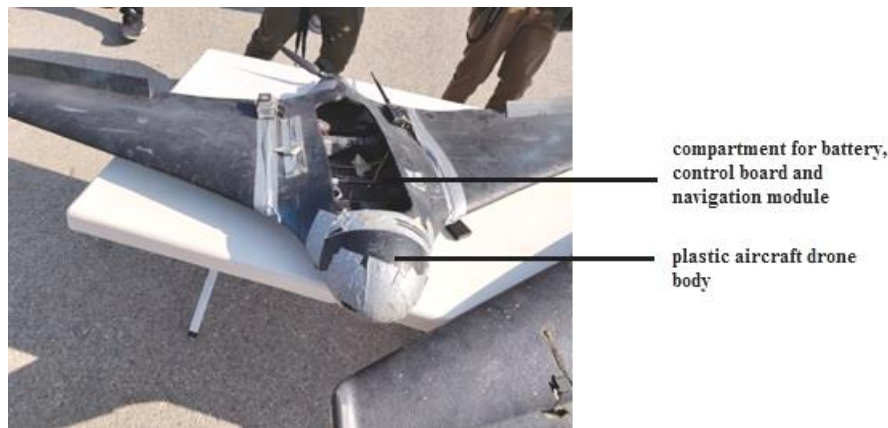

Figure 1. ISIS drone design example

The drones made by ISIS engineers, even if they do not look like a designer miracle, have a number of progressive indicators:

- constantly maneuver in angular coordinates;
- height up to 5 km;
- range of up to 250 km on fuel and up to 50 km on batteries;
- flight time up to 5 hours;
- maximum wingspan up to 8 meters;
- the ability to place up to 6 warheads on one wing.

The extremely destructive actions of enemy drones are evidenced by recent attacks on the Abkak and Hurais refineries in Saudi Arabia on September 14, 2019. The consequence of the coordinated action of combat UAVs of the Islamic group Ansar Allah:

- massive fires in the city;
- a temporary drop in oil production by half;
- Brent record high oil prices;
- intensified political tensions between US and Iran[1].

Killing terrorist drones are relatively inexpensive on average for \$ 190 - \$ 250, and what about shells that sometimes come out to fight them - up to \$ 3 million - then the financial costs are relatively high.

In this regard, the safety of citizens, the environment, the economy as a whole is under great threat. There is a need to design new methods to counter drones. At the moment, the most advanced and productive technology is the Antidron system [2].

Methods

These systems include the following components with software and hardware execution mechanisms:

- blocking communication of the UAV with the control operator on the outgoing and incoming channel by the method of identification of electromagnetic waves of the corresponding radiation ranges and setting effective interference;
- positioning lock via satellite navigation systems GPS, Galileo, BeiDou, GLONASS;
- recognition and identification of drones by range and angular coordinates;
- landing and jamming control of the drone using cryptographic methods of hacking the system [3].

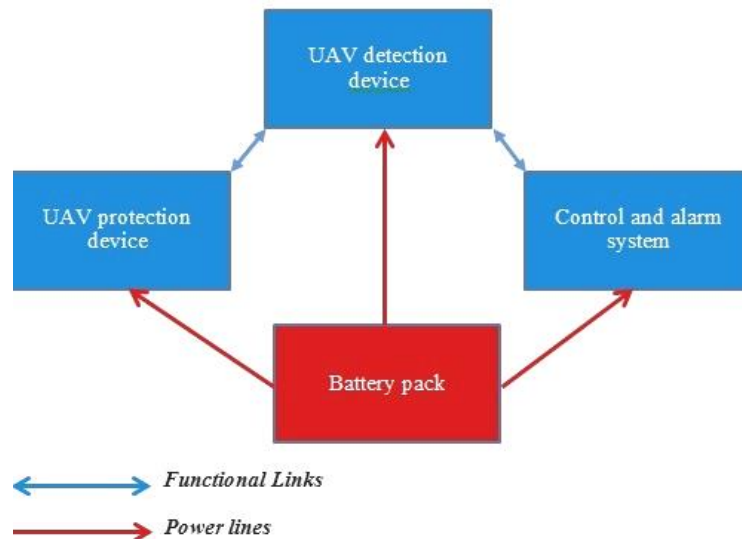

Figure 3. The structural and functional model of the first type Antidron system

Within the framework of scientific research, the Antidron system is being designed in two directions. According to the first direction, the system operates in static mode, where the antenna systems are located on the masts along a certain perimeter, providing protection for the strategic object. The second direction involves the placement of radio wave equipment on board the UAV, which provides the reading of the respiratory rate and heartbeat of a person.

The structural and functional model of the first type Antidron system (Fig. 3) includes the following blocks: Battery pack, Control and alarm system, UAV detection device, UAV protection device.

UAV detection device provides reception in distance 3 km., recording and analysis of signals in specified frequency (MHz) ranges:

- 433 (430-436);
- 868 (863-870);
- 900 (902-928);
- 1200 (1070-1370);
- 2400 (2280-2600);
- 5800 (5725-5875).

UAV protection device supports blocking in distance 2 km, jamming in the frequency ranges of control and navigation channels:

- 433 (430-436);
- 868 (863-870);
- 900 (902-928);
- 1575,42 / 1602;
- 2400 (2400-2483);
- 5800 (5725-5875).

Blocking mode selection:

- Operator (UAV detection signal is received by the operator and he decides on the need and time for blocking);
- Delay (blocking with a delay after detecting a UAV);
- Auto (blocking immediately after detection of a UAV).

Control and alarm system provides remote control of the protection, alarm for the presence of UAVs in the area of responsibility.

Results

The antenna module, which is part of the UAV detection module, is divided into two three types in accordance with the functions performed with the rules of electromagnetic compatibility.

The first type of antennas of the complex receives signals of the above radio frequency ranges and navigation channels, detects the direction of arrival and emits electromagnetic waves in the form of noise for complete screening of the object. The second type of antenna operates on the principle of passive radar: it receives reflected electromagnetic waves from other sources in the broadcasting range, from television standards. Such antennas are able to estimate the speed, range, and angular coordinates of the target with a maximum target detection range of 25 km, with a viewing sector in the horizontal and vertical plane of 80 degrees, with an error in estimating the coordinates of the target in the horizontal plane of 60 m, speed estimates of 2 m/s. The third type is a phased array with a narrow beam pattern, which operates in automatic mode, receiving data on the tracking target from the data processing module of the passive radar system. Such a scheme will allow the target to be neutralized by blocking communications at a distance of up to 10 km with high accuracy in range, angular coordinates, and speed.

To protect the strategic object, the hardware structures of the anti-drone system are located around the perimeter, the number is selected depending on the area of the territory, communication with the server is via a fiber-optic cable (Fig. 4).

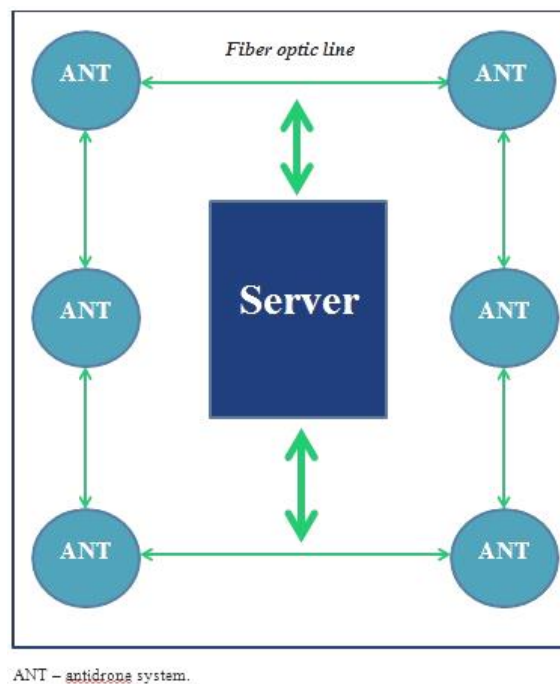

Figure 4. Antidron system layout

The second version of the Antidron system operates on the principle of processing biometric data (respiratory rate and heart rate), scanning people to identify a person, determining an aggressive mood through non-verbal components of behavior in a crowd (clenched fist, anger in facial expressions, abrupt, panic change of location). Such a model involves fixing the biometric module into the body of the drone. The biometric module includes the following components: microwave Generator (24 HHZ), directional coupler, circulator, viber antenna, crowd (for research), mixer.

The phase of the reflected signal depends on changes in the geometric dimensions of a person's body during his breathing and heartbeat, signal at the mixer output, determined by the phase difference between the reference and received signals will repeat these changes. This signal is the output for the sensor and then it can be submitted for processing and analysis to the server. The accepted signal is described using the following formula 1:

$$S_{out} = U \cos(\theta_{br}(t) + \theta_{hrt}(t)), \quad (1)$$

where $\theta_{br}(t)$ and $\theta_{hrt}(t)$ changes in the signal phase as a result of the movement of the human chest from breathing and heartbeat, respectively.

Using complex wavelet functions, it is possible to separate the optimal heartbeat, respiratory rhythm from the abnormal (characteristic of a person in a tense state, like a suspicion of a criminal act). Knowing the complex coherent spectrum of two sines $C_{xy}(a, b)$, we can separate the received signal $U_x(t)$ from the signal from the database $U_y(t)$ of the neural network, as shown by formula 2:

$$C_{xy}(a, b) = \overline{C_x(a, b)} \cdot C_y(a, b). \quad (2)$$

Currently, portable Antidron systems are used, which operate both in automatic mode and in manual control mode. We present in tabular form a number of developments (table 1).

Table 1

Type of Antidrone	Short description
Drone Gun Tactical	DroneGun Tactical provides a safe countermeasure against a wide range of drone models. It allows for a controlled management of drone payload such as explosives, with no damage to common drones models or surrounding environment due to the drones generally responding via a vertical controlled landing on the spot, or returning back to the starting point (assisting to track the operator) [3].
Advanced Test High Energy Asset	Advanced Test High Energy Asset system, also known as ATHENA, is a prototype laser weapon system that is designed to defeat close-in, low-value threats such as improvised rockets, unmanned aerial systems, vehicles and small boats. [4].
SkyWall	SkyWall Patrol is an operationally-deployed system that gives a mobile operator the ability to physically capture a drone in a net, used in conjunction with electronic counter-measures for a layered defence, or in environments where electronic attack cannot be deployed [5].
ELI-4030	Portable, light weight and with low power consumption, the Drone Guard is user friendly and intuitive making it an ideal option for a wide range of users and agencies. The modules were developed by ELTA specifically for Drone Guard hence creating a compact solution solely focused on drone detection and protection [6].

Conclusion

The antidrone system of the first type provides reliable protection of strategic facilities, industrial enterprises, urban areas from the terrorist threat, unauthorized photos and videos. The second version of the Antidron system analyzes the behavior of people and sends signals to the law enforcement authorities about the threat of riots (public threats). The exploitation of such developments is not fixed in all states at the legislative level, for example, in the law "On the use of the airspace of the Republic of Kazakhstan and aviation activities", 16-th article needs to be amended to allow law enforcement bodies of the Republic of Kazakhstan to suppress the activities of violating intruders with advanced technologies.

References

1. H. Sedjelmaci, S.M. Senouci, and N. Ansari, "Intrusion detection and ejection framework against lethal attacks in UAVaided networks: A bayesian game-theoretic methodology," IEEE Trans. Intell. Transport. Syst., vol. 18, no. 5, May 2017, pp. 1143–1153

2. Chen K.-M., Misra D., Wang H., Chuang H.-R., Postow E. An X-band microwave life-detection system //IEEE Transactions on Biomedical Engineering. 1986. Vol. 33, No. 7. P. 697-701.
3. <https://www.droneshield.com/dronegun-tactical>.
4. <https://www.lockheedmartin.com/en-us/products/athena.html>.
5. <https://openworksenengineering.com/skywall-patrol>.
6. <https://www.iai.co.il/p/eli-4030-drone-guard>.

УДК 637.073

КИПЕНИЕ МОЛОКА В ВАКУУМЕ

Смирнов А.П., Риттер Д.В., Риттер Е.С.
(СКУ им. М. Козыбаева)

В настоящее время на предприятиях молочной промышленности широко используется вакуумирование молока при хранении и транспортировке, механической и тепловой обработке, расфасовке с целью удаления воздуха и осуществления других операций для повышения качества и стойкости готового продукта, уменьшения потерь сырья, повышения интенсивности технологического процесса.

Применение вакуума позволяет снизить температуру кипения молока и в наибольшей степени сохранить его свойства.

Кипение — процесс интенсивного парообразования, который происходит в жидкости, как на свободной её поверхности, так и внутри её структуры. Кипение может происходить лишь при температуре жидкости, превышающей температуру кипения T_s .

1. Для исследования кипения молока в вакууме использовали лабораторную установку исследования кипения молока в вакууме.

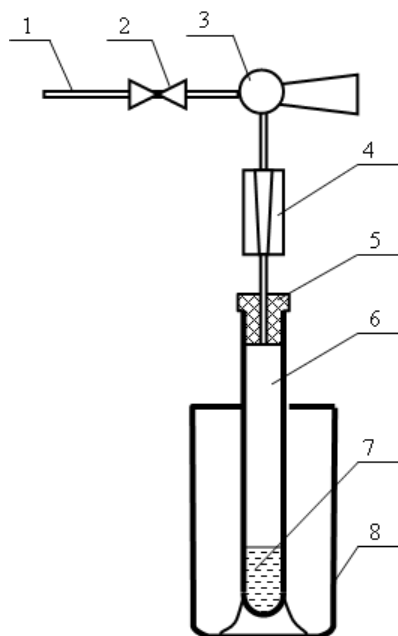

Рисунок 1. Лабораторная установка исследования кипения молока в вакууме:

- 1 – трубка подачи сжатого воздуха; 2 – редуктор давления сжатого воздуха;
- 3 – эжекторный генератор вакуума; 4 – ротаметр газа 1-10 л/мин; 5 – крышка;
- 6 – цилиндр стеклянный мерный вместимостью 500 см³; 7 – молоко сырое;
- 8 – термостат водный.

2. Выполнение эксперимента

Молоко сырое 7 объёмом 100 мл налили в цилиндр 6.

Включили термостат 8, нагрели термостат и молоко до температуры 80°C.

Включили сжатый воздух к трубке 1. Эжекторный генератор вакуума вырабатывает вакуум около 50000 Па, которым он высасывает газы из цилиндра 6 через канал в герметичной крышке 5, ротаметр 4 и выбрасывает их через свой конфузор в атмосферу. Вначале ротаметр показывает большой расход газа, т.к. в цилиндре много газа. Затем ротаметр показывает расход на стабильном уровне 3 л/мин. В цилиндре устанавливается давление воздуха около 50000 Па.

Как только выполняется условие кипения для молока, то молоко в цилиндре закипает. В молоке образуются мелкие пузырьки, они быстро растут в размерах, и над поверхностью молока растёт столб пены. Верхние пузыри в столбе пены большие, с тонкой плёнкой и они лопаются.

Через короткое время высота столба пены начинает уменьшаться.

Через длительное время пена молока полностью разрушается, однако ротаметр показывает стабильный расход газа 3 л/мин.

3. Анализ данных эксперимента

Наблюдаемое кипение молока в вакууме изобразили графиками.

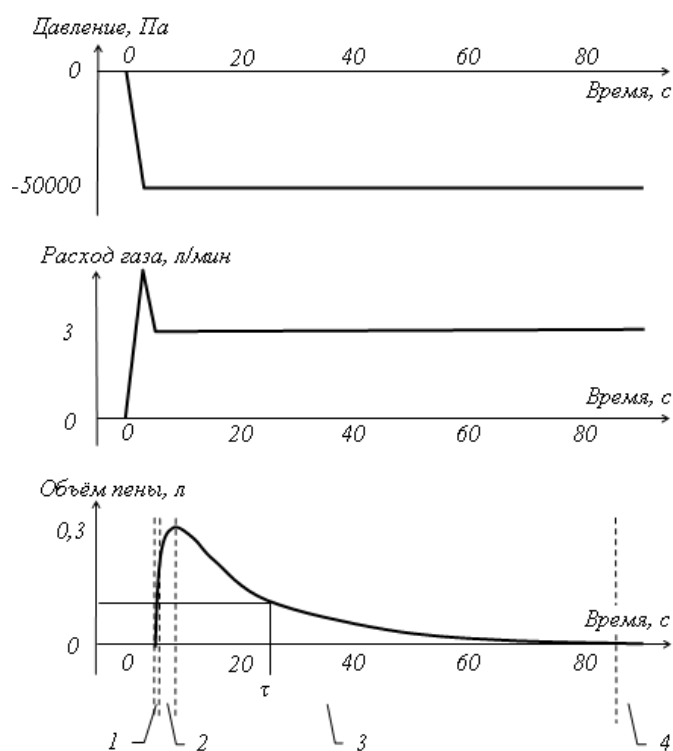

Рисунок 2. Графики кипения молока в вакууме

Из графика «Объём пены» видно четыре протекающие процесса:

В интервале времени 1. Генерация пузырьков пены происходит быстро и определяется содержанием газов и летучих жидкостей в молоке и инерциальными характеристиками молока – температуропроводностью. Эта характеристика определила время генерации пузырьков пены молока меньше 1 секунды.

В интервале времени 2. Генерация новых пузырьков пены прекратилась. Происходит быстрый рост уже сгенерированных пузырей пены из-за испарения воды внутри пузырей. При этом пленки пузырей становятся длиннее и тоньше.

Одновременно с ростом пузырей пены происходит разрушение пузырей пены. Измерен максимальный объём пены 300 см³.

В интервале времени 3. Разрушение пузырей пены происходит медленно в слое пены и определяется конвекцией, синерезисом, коалесценцией, диффузией газов [2]. Разрушение верхних крупных пузырей пены происходит с освобождением газов и пара воды в разреженную атмосферу цилиндра. Измерена постоянная времени разрушения пены $\tau = 20$ с.

В интервале времени 4. Пена над молоком отсутствует. Вода из молока интенсивно испаряется с верхней поверхности молока при стабильном расходе газа.

Из графика «Объём пены» составлено аппроксимирующее уравнение объема пены из звеньев первого порядка

$$V(t) = V_{MAX} \cdot (1 - e^{-\left(\frac{t}{\tau_1}\right)}) \cdot e^{-\left(\frac{t}{\tau}\right)}, \quad (1)$$

где:

τ_1 – постоянная времени генерации пены. Она меньше 1 секунды и не оказывает существенного влияния на процесс;

τ – постоянная времени разрушения пены. Она зависит от состава молока и в нашем эксперименте составила около 20 с.

Составленное аппроксимирующее уравнение объема пены согласуется с формулой разрушения пузырьков в столбе пены, описанной в [4, стр 592].

Из графика «Объём пены» также можно найти время жизни пены T . Это время от генерации пены до полного разрушения пены. Время жизни пены может быть определено по формуле $T \approx 5 \cdot \tau$.

Выводы.

В процессе лабораторного исследования выполнено наблюдение за кипением молока в вакууме. Наблюдаемые явления кипения молока описаны в эксперименте.

В результате исследования получено:

1. Воспроизведен процесс образования пены молока под действием вакуума, аналогичный процессу в дезодораторе.

2. Выявлено, что объём пены молока и размеры пузырей пены при кипении молока в вакууме во много раз больше объёма газов в молоке и размеров пузырей пены, описанных в [1, 2, 3], из-за испарения воды внутри пузырей пены.

3. Измерена скорость разрушения пены сырого молока при кипении молока в вакууме. Для разного состава молока скорость разрушения пены будет различаться и будет зависеть как от содержания объёма растворенных газов и летучих жидкостей в молоке, так и от пенообразующей способности поверхностно активных веществ молока.

4. Подобрано аппроксимирующее уравнение скорости разрушения пены молока, полученной при кипении молока в вакууме, которое достаточно для инженерного проектирования дезодоратора молока.

Литература

1. Калинина Л.В. Общая технология молока и молочных продуктов [Текст]: учебник. – М: ДеЛи плюс, 2012. – С. 240.
2. Клындюк А.И. Поверхностные явления и дисперсные системы: учеб. пособие для студентов химико-технологических специальностей. – Минск: БГТУ, 2011. – 317 с.
3. Тихомиров В.К. Пены. Теория и практика получения и разрушения. Изд. 2-е, перераб. – М: Химия, 1983. – С. 204.
4. Волков В.А. Коллоидная химия. Поверхностные явления и дисперсные системы. – СПб: Лань – 2015. – С. 672.

РАЗРАБОТКА ПРОГРАММНОГО МОДУЛЯ ДЛЯ ЗАСЕЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ В ОБЩЕЖИТИЕ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Сырцев А.П.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Ежегодно в Северо-Казахстанский университет поступает огромное количество студентов. Для поступления в университет будущие студенты приезжают из различных мест. В основном приезжают из поселков, деревень, городов. Часть студентов снимают квартиры, но в большинстве случаев приезжающие студенты селятся в общежития. Обладатели государственных грантов имеют возможность бесплатного проживания в общежитии университета.

Исходя из этого, можно предположить какое количество заявок может поступить на заселение. Каждую заявку необходимо принять и обработать, а студентам необходимо собрать необходимый пакет документов и принести их в место, где принимают данные заявки на заселение в общежития.

Целью моего дипломного проекта является создание автоматизированного программного модуля для заселения студентов и магистрантов в общежития Северо-Казахстанского университета.

Практическая значимость дипломного проекта заключается, в возможности подачи заявки студентам на заселения через сайт, хранении данных обо всех заселившихся студентах, общежитиях, комнатах, а также автоматического процесса распределения студентов по комнатам и общежитиям.

Под автоматизированным модулем подразумевается автоматизация процессов и избавления от бумажной волокиты. Что же представляет из себя автоматизация процессов?

– Сложный процесс технологического оснащения, без которого не обходится ни одно производство. Ведь это упрощитель управления производственными этапами для понижения стоимости производимой продукции и для облегчения труда сотрудников;

– Современная техника должна надежно эксплуатироваться в течение долгого времени при оптимальных режимах работы. Решение таких задач становится возможным при условии постоянного совершенствования технологий.

Важным требованием на современных предприятиях считается продуктивность и качество применяемых методов. Ведь механизация и автоматизация производства – это постепенный комплекс мероприятий, предусматривающих замену мануфактурных операций на современные технологии.

Механизация изготовления продукции непрерывно развивается, совершенствуется и перетекает от предыдущих к более совершенным формам. Автоматизация процессов производства обеспечивает выполнение большей части ручных операций машинами и механизмами [1].

Высшей степенью автоматизации считается непрерывный цикл работ, где человек играет роль оператора или контролера. Отметим, что системы автоматизации производства нужны для управления и контроля, поддержания необходимого режима работы агрегатов, диагностики оборудования и формирования отчетности [2].

Средства автоматизации производства включают приборы для фиксирования, обработки и передачи информации на таком производстве. С их помощью происходит регулирование, управление и контроль по линиям выпуска продукции.

Повышение эффективности деятельности предприятия – главная цель, ради которой затевается автоматизация бизнеса. Можно выделить пять основных причин необходимости автоматизации управления бизнес-процессами:

- Сокращение времени на выполнение однотипных действий. Когда-то таблица «Excel» тоже была способом автоматизировать расчеты и занесение информации, но с развитием технологий такая форма отображения данных стала устаревшей. Автоматизация рутинных операций позволяет сотрудникам более эффективно использовать рабочее время;
- Систематизация клиентской базы. Ведение клиентской базы не должно занимать много времени, а лишь способствовать ускорению процессов. Получение в любой момент полной информации по клиенту, своевременная обработка заявок – всё это улучшает сервис и повышает лояльность заказчиков;
- Нивелирование ошибок. Чем меньше будет влияние человека на процесс, тем меньше будет в нем недочётов, связанных с человеческим фактором. Компьютер не может отвлечься и проявить невнимательность;
- Быстрый доступ к информации. Автоматизация отчётов позволяет руководителю в любой момент времени сделать срез состояния компании и проанализировать ситуацию. А сотрудникам бухгалтерии и отделу закупок – быстро вывести и напечатать все необходимые документы: счета-фактуры, накладные, счета на оплату [3];
- Повышение прозрачности бизнеса. Взаимодействие между подразделениями и отделами становится более понятным за счёт определения ответственных лиц для каждого этапа, описания вариантов исполнения процесса в зависимости от входных данных и полученного результата.

В качестве основы для программного модуля используются WEB-технологии. Это позволяет работать программному модулю не только на компьютере, но и на телефонах не в зависимости от установленной операционной системы.

Модуль состоит из нескольких частей:

- Страница приема заявок;
- Панель администратора;
- Панель коменданта;
- Панель оператора;

Логику работы всего программного модуля можно описать с помощью диаграмм «DFD», так как «DFD» может описывать любое действие, с точки зрения описания системы [4].

Нотация для программного модуля для заселения студентов в общежитие СКУ представлена в соответствии с рисунком 1.

На данной диаграмме продемонстрировано взаимодействие:

- Студента с интернет-приложением. Студент отправляет заявку, после получает результат о заселении, а также студент может получать оповещения о совершенных нарушениях на почту;
- Коменданта с интернет-приложением. Комендант имеет возможность добавлять отчет о нарушениях, получать список нарушений и список студентов его общежития;
- Администратора с интернет-приложением. Администратор добавляет информацию о студентах и жилищном фонде. Может получать информацию от приложения о заявках, нарушениях, студентах, проживающих.

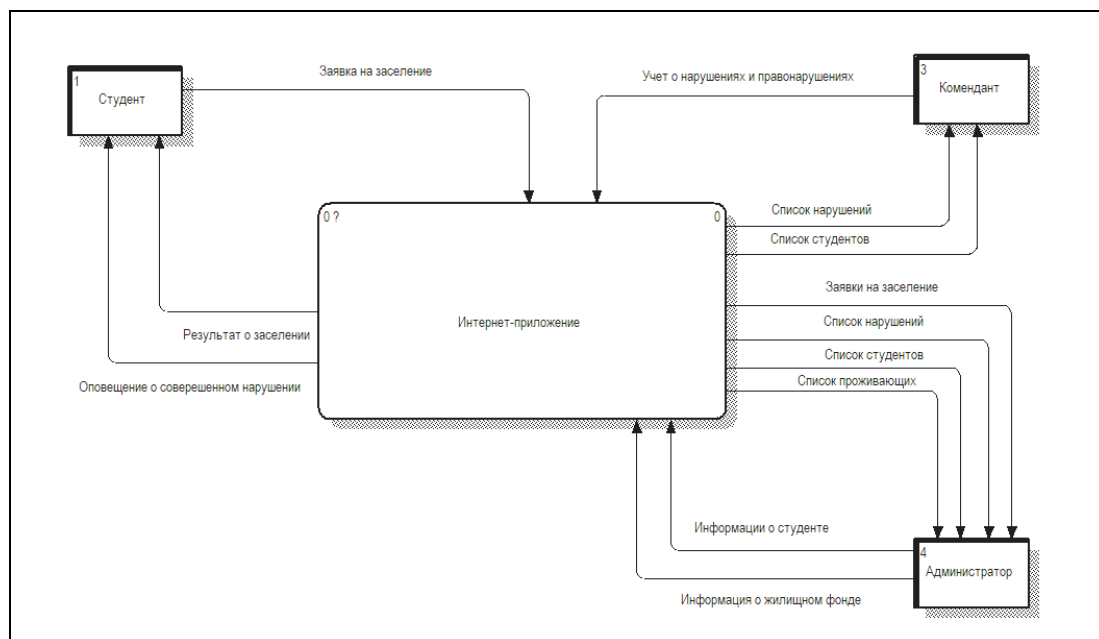

Рисунок 1. DFD нотация

Так же в «DFD»-диаграммах предусмотрена возможность создавать крупные процессы и декомпозировать их на подпроцессы с подробным описанием действий [5]. Декомпозиция «DFD» нотации построена в соответствии с рисунком 2.

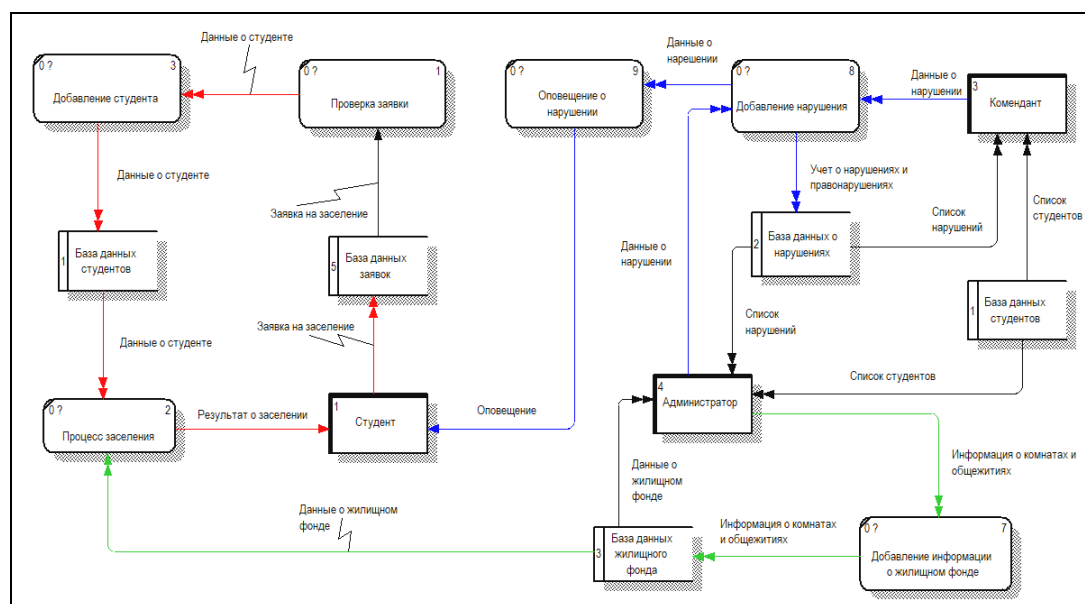

Рисунок 2. Декомпозиция DFD нотации

Представленная декомпозиция состоит из трех последовательностей:

- процесс подачи и обработки заявки;
- ведение учета о нарушениях и оповещение;
- процесс добавления информации и жилищном фонде;

Процесс подачи и обработки заявки подразделяется на следующие процессы:

- студент отправляет заявку;

- данные поступают в базу
- администратор проверяет поданную студентом заявку;
- студент добавляется в программный модуль;
- данные о студенте поступают в базу данных обо всех студентах;
- для процесса заселения с базы данных студентов берется вся необходимая персональная информация о студентах, также поступает информация жилищном фонде;
- результат процесса заселения программным модулем - результат о заселении.

Ведение учета о нарушениях, и их оповещение включает в себя следующие компоненты:

- поступление информации о нарушениях от коменданта и администратора;
- добавление данных о нарушениях в базу нарушений;
- оповещение студента о совершенном нарушении;

Процесс добавления информации и жилищном фонде представляет собой набор следующих процессов:

- ввод информация о комнатах и общежитиях администратором;
- добавление данных в базу жилищного фонда;
- поступление информации о жилищном фонде в процесс заселения.

Реализовав данный программный модуль, мы ускорим и облегчить процесс подачи заявки, а также автоматизируем процесс расселения за счет алгоритма, который производит расселение автоматически.

Помимо этого, программный модуль позволит хранить всю информацию о заявках, студентах и нарушениях. Панель управления для коменданта позволит просматривать всю информацию по студентам, которые закреплены за общежитием, что и комендант. А онлайн чат и оператор помогут студентам с возникшими вопросами или проблемами, которые у них возникли.

Литература

1. Попова Л.Е. Информационные технологии в профессиональной деятельности [Текст]: учебное пособие / Попова Л.Е. – СПб.: БХВ-Петербург, 2020. – 360 с.;
2. «Что такое автоматизация бизнес-процессов» [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://www.unisender.com/ru/support/about/glossary/cto-takoe-avtomatizacija-business/> (2021).
3. «Автоматизация производственных процессов и SCM на предприятии» [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://abmcloud.com/avtomatizatsiya-proizvodstvennyh-protsessov-kompaniy/> (2021).
4. «Что такое DFD (диаграммы потоков данных)» [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://habr.com/ru/company/trinion/blog/340064/> (2017).
5. «Что такое DFD (диаграммы потоков данных)» [Электронный ресурс] – Режим доступа: URL: <https://trinion.org/articles/cto-takoe-dfd-diagrammy-potokov-dannykh> (2021).

РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ ОФОРМЛЕНИЯ ЗАЯВОК НА УСТАНОВКУ ПЛАСТИКОВЫХ ОКОН ДЛЯ ПРЕДПРИЯТИЯ ИП "БЕККЕР"

Ткач Н.А.

(СКУ им. М. Козыбаева)

Актуальность данного проекта состоит в том, что отсутствие процесса автоматизации, приводит к уменьшению потенциально возможной прибыли предприятия. Из-за того, что большинство предприятий и компаний не задумываются о возможностях своих интернет ресурсах они теряют прибыль и возможности в расширении своей деятельности. Большинство сайтов предприятий и фирм позиционируют себя как визитки, на которых размещена только контактная информация. Но данной возможности сайта недостаточно для того, чтобы компания могла процветать и развиваться. Поэтому необходимо задействовать информационный ресурс в более широком функционале.

Целью данного проекта является изучение основных рабочих процессов производства пластиковых окон, реализовать проектирование web-сайта для оформления заявок на производство пластиковых окон для ИП «Беккер». Основываясь на проделанной работе создать web-ресурс.

Практическая значимость данного проекта заключается в проектировании интернет ресурса и его дальнейшая разработка для предприятия ИП «Беккер» которое поможет автоматизации процессы на различных уровнях производственных работ. Разработанный ресурс будет выполнять функцию как сайт визитка.

Теоретические сведения. Для указания конкретных требований к создаваемому web-сайту нужно рассмотреть основные производственные процессы, которые проходят на предприятии, также на основе этих процессов в дальнейшем разрабатываться часть функционала web-сайта.

Производственный процесс — это совокупность определенных действий персонала предприятия, направленных на превращение сырья и материалов в готовую продукцию предприятия [1]. Характер производственного процесса определяется следующими основными компонентами производственного процесса:

- работай квалифицированного персонала;
- качественное оборудование, машины и здание;
- качественное сырье и материалы;
- энергия;
- технологии производственного процесса.

Началом производственного процесса можно считать закупки материалов и комплектующих элементов, которые будут использоваться при изготовлении изделий. Непосредственное изготовление пластиковых окон начинается с входного контроля. Для каждого комплектующего элемента имеются соответствующие ГОСТы. К примеру, резиновый уплотнитель должны соответствовать ГОСТ 30778-2001, фурнитура – ГОСТ 30777-2001, а ПВХ профиль, который используется для изготовления окон ГОСТу 30673-99 [2].

Производство оконных изделий из ПВХ профиля включает в себя несколько этапов и выполняется на высоко технологичном оборудовании. Для самых сложных процессов производства используют точечные станки с ЧПУ, при использовании которых удастся выполнить высоко точные разрезы материалов и сборки изделий. В

процессе производства используются форматно-раскроечные установки, станки для фрезерования, нарезки штапиков, аппараты для сварки деталей и обработки угловых соединений изделий. При производстве оконных конструкций технический процесс всегда должен соблюдаться в точности и правильной последовательности.

Замер пластиковых окон. Началом процесса изготовления пластиковых окон считается с замера оконного проема в которое будет устанавливаться будущие изделие, данная процедура является важной и ее нельзя обособить ото всех остальных этапов. Лучше всего ее доверить специалисту так, как только профессионал сможет точно и без ошибок совершить данную процедуру.

Составление спецификации. После того как замерщик произвел все необходимые расчеты он передает все необходимые данные проектировщику, который вводит их в компьютер, и специальная программа производит вычисления и построение модели основываясь на введенных данных. Далее построенная модель и основные сведения в электронном виде отправляются в цеха по изготовлению стеклопакетов и оконных изделий.

Производство стеклопакета. Этап производства стеклопакетов на предприятии также частично имеет автоматизацию. Большинство крупные и средние фирм по производству стеклопакетов различного типа используют станки с ЧПУ для нарезания стекла. На некоторых крупных предприятиях процесс автоматизирован даже для сборки готовых изделий.

Изготовление оконных рам из ПВХ профилей также включает в себя – нарезку профиля, фрезерование, армирование, сварку, шлифовку соединительных швов, установку импостов и фурнитуры. Затем конструкция изделия считать фактически готовой. В дальнейшем необходимо установить стеклопакеты в световые проемы створок.

Сборка оконных и дверных блоков. Наиболее качественным и прочным изделие получается если одновременно соединять все части рамы или створки на станке. Другими словами, соединение всех четырех углов изделия должно быть одновременным. Этого можно достичь, только используя специальное оборудование. Спайка ПВХ профиля изделия происходит под высокой температурой и давлением. Если процесс сварки будет нарушен, то шов на изделии будет не качественным и изделие будет отбраковано или пойдет на переделку.

Установка фурнитурной системы открывания створок. Сам процесс установки фурнитурной системы происходит на специальных стендах. При отсутствии данного оборудования монтаж происходит вручную при использовании шаблонов. Одновременно с монтажом фурнитуры выполняется установка отвесных планок изнутри створчатого проема и фиксация ручек управления системами, которые присоединяются с запорным механизмом фурнитуры [3].

Описание реализованного проекта. Разработанный web-сайт имеет определенную структуру, а именно:

- Главная — страница с основной информацией;
- О нас — страница с информации о предприятии;
- Продукция — содержит информация о продукции предприятия;
- Услуги — информация об услугах, предоставляемых предприятием;
- Фотогалерея — содержит фото выполненных заказов;
- Контакты — страница с контактной информацией предприятия.

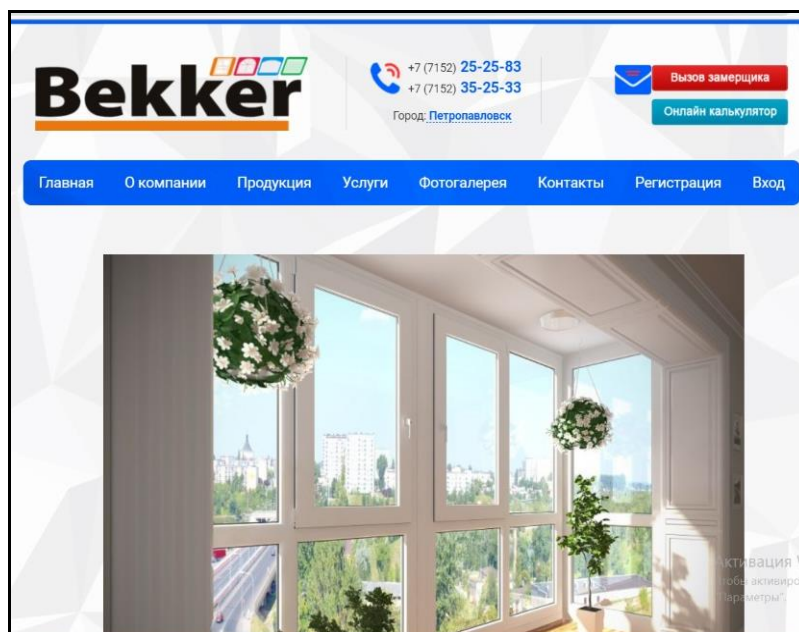

Рисунок 1. Главная страница сайта

Первая страница web-сайта в соответствии с рисунком 1. При переходе на сайт пользователя встречает главная страница сайта. На главной странице находится информация о предприятии и его клиентах, также имеется форма для подачи заявки на замер окон [4]. Для того чтобы пользователь имел возможность перемещаться между web-страницами на сайт имеется меню с основными страницами. Верхней части страницы находится заголовок с логотипом предприятия телефон для связи с менеджером и кнопка для перехода на форму, где можно оставить заявку на замер и установку пластиковых окон, также имеется кнопка для перехода на страницу с онлайн калькулятором, которым может выполнить расчет стоимости изделия исходя из введенных в него данных.

На сайте также имеется возможность регистрации данная функция нужна тем пользователям, которые хотят выполнить заказ на производство и установку пластиковых окон. Для регистрации необходимо ввести имя, e-mail и пароль. Имя и пароль понадобятся пользователю для дальнейшей авторизации на сайте, e-mail запрашивается для того, чтобы ввести с пользователем беседу или уведомлять его о его заказе.

Страница с заголовком «О нас» имеет подробную информацию о предприятии. Если пользователь не будет понятна на какой сайт он попал ли какому предприятию принадлежит он может перейти и прочитать всю интересующую его информацию. Информация расположена под главным меню написана понятным текстом черными буквами на светлом фоне что делает ее удобной для чтения и восприятия. Текст не имеет сложной лексики или непонятных аббревиатур. Также весь текст выделен на общем фоне при помощи блоков div. Данное решение было принято исходя из дизайнерских решений для более удобного восприятия текста.

Следующие страница имеет название «Продукция». На ней расположена информация о предоставляемой продукции также имеется визуальное представление в виде фото. Пользователь может подробно ознакомиться с продукцией, предоставляемой предприятием.

Следующие страница имеет название «Услуги». К услугам предоставляемыми предприятием относится производство стеклопакетов, пластиковых окон, демонтаж

старых окон и установка новых и ремонт пластиковых окон. На данной странице размещенная информация о предоставляемых услугах ИП «Беккер». Весь текст, находящийся на странице, имеет понятный читабельный вид, для большего удобства расположен на выделенном блоке что позволяет с легкостью найти нужные сведения. В нижней части страницы расположен слайдер с выполненными работами что позволяет более четко понимать сферу деятельности данного предприятия.

Следующие страница имеет название «Фотогалерея». На данной странице размещено большое количество фотографий, на которых показано как качественно оказываются предоставляемые услуги. Фотогалерея имеет в своем архиве более 100 фотографий различных заказов. Все фотографии имеют возможность подробного изучения путем приближения. При необходимости можно выбрать любую фотографию и включить слайд шоу что позволит рассмотреть каждое изображение.

Следующие страница имеет название «Контакты». Данная страница располагает подробной информацией о место нахождении офиса предприятия ИП «Беккер», также имеется адрес и телефон для связи с менеджером предприятия. На странице для более точного определения места имеется карта с помощью, которой можно найти здание предприятия. Для более подробного составления маршрута можно перейти по ссылке на ресурс Яндекс Карты.

На сайте имеется онлайн калькулятор обычный пользователь имеет возможность только рассчитать стоимость предполагаемого изделия. Пользователь, уже зарегистрированный на сайте, может пройти процедуру авторизации и с помощью калькулятора сделать заказ изделия. В дальнейшем менеджер свяжется с заказчиком для уточнения некоторых данных и утвердит его заявку. После утверждения заявки пользователь может увидеть свой заказ в корзине. Калькулятор в соответствии с рисунком 2.

The screenshot shows a web application for calculating window costs. At the top is a blue navigation bar with links: Главная, О компании, Продукция, Услуги, Фотогалерея, and Контакты. Below the navigation bar is a breadcrumb trail: Главная → / Калькулятор окон. The main content area has a red warning message: "Для точного расчета стоимости отправьте заявку на замер или обратитесь к менеджеру по телефону." Below this, there are three icons for window types: Обычное окно, Окно с фрамугой, and Балконный блок. To the right of these icons is a section titled "Двухстворчатое окно с фрамугой" showing a diagram of a window with dimensions: Высота фрамуги 600, Высота окна 1300, and two widths of 700. To the left of the diagram are dropdown menus for Profile (EXPROF), Color (Белый/Белый), Glass (Однокамерный 24 мм), and Glass type (Обычное). Below these are checkboxes for additional features: Москитная сетка, Подоконник, and Водоотлив. To the right of the diagram is a section titled "Монтажные работы" with dropdown menus for Window installation (Нет), Sill finishing (Нет), and House type (Панельный). Below this is a box showing the estimated cost: Ориентировочная стоимость: 60 455 тг., and a red button labeled "Заказать".

Рисунок 2. Выполнения расчета с помощью калькулятора

Сам калькулятор имеет понятную структуру, в правом верхнем углу калькулятора расположено меню для выбора типов изделия, имеется три основных

типа: обычное окно; окно с фрамугой; балконная группа. После выбора типа изделия на центральной части рабочей области появится выбранное изделие виде шаблона. Сам шаблон имеет свойства изменяться и при нажатии на одно из окон оно будет изменяться по типу: глухое; поворотное; поворотно-откидное. Данные типы говорят о функциях окна. У шаблона также имеются значения ширины и высоты, которые являются одними из самых важных характеристик изделия. Также пользователь должен указать какой из какого профиля будет его изделие, какой цвет будет иметь профиль, какой тип стеклопакета будет встроен в изделие, какого типа использовать стекло при создании стекло пакета. Пользователь также может выбрать ряд дополнительных услуг. Данный выбор осуществляется нажатием на «checkbox». К дополнительным услугам относится: установка москитной сетки; установка подоконника; установка водоотлива. Пользователь также по желанию может выбрать дополнительные монтажные работы – это установка заказанного изделия и отделка откосов, при выборе монтажных работ нужно указать тип дома, в котором будет установлено изделие это влияет на стоимость заказа. Выбор категории данных работ производится через выпадающей список. После указания всех критерий заказа пользователь может сразу увидеть стоимость своего заказа при изменении критериев стоимость также будет меняться [5].

У web-сайта имеется административная панель с помощью, которой менеджер сможет осуществлять работу с контентом, размещенным на сайте. Также менеджер с ролью администратора будет рассматривать все поступившие заявки и в случае необходимости их редактировать.

Подводя итог всего написано в статье можно сказать, что реализации проекта является удачной. Web-сайт был реализован в полной мере и выполняет главную задачу, это оформления заявок на установку пластиковых окон. Разработанный web-сайт предназначен для автоматизации рабочего процесса предприятия ИП «Беккер», данное предприятие занимается производством и установкой пластиковых окон. При разработке проекта было составлено техническое задание, которое в целом определила функционал сайта, а именно работу онлайн калькулятора.

Литература

1. Воробьева, И.П. Экономика и организация производства: учеб. пособие для СПО / И.П. Воробьева, О.С. Селевич. - М.: Издательство Юрайт, 2019 г. - 191 с.
2. Организация производства в 2 ч. Часть 1: учебник для СПО / И.Н. Иванов [и др.]; под ред. И.Н. Иванова. - М.: Издательство Юрайт, 2019 г. - 404 с.
3. Производство профильных изделий из ПВХ, Автор: Шерышев М.А., Тихонов Н.Н., Издательство: Научные основы и технологии, 2017 г. – 614 с.
4. Адаптивный дизайн. Делаем сайты для любых устройств, Автор: Тим Кедлек, Издательство: Питер, 2015 г.
5. Изучаем JavaScript. Руководство по созданию современных веб-сайтов, Автор Э. Браун, Издательство: Альфа-книга, 2017 г.

ПАТЕНТНЫЙ АНАЛИЗ ШАРОВЫХ КОНСТРУКЦИЙ ТЯГОВО-СЦЕПНЫХ УСТРОЙСТВ ЛЕГКОВЫХ АВТОМОБИЛЕЙ

Хайруллин Б.Т., Есентай А.Б., Дерман А.Л.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Патентный поиск проводился по материалам научно-технической библиотеки города Петропавловск и интернет ресурсам, с целью выявления наиболее надёжной в эксплуатации и технологичной в изготовлении конструкции тягово-сцепного устройства. Из числа рассмотренных различных конструкций тягово-сцепных устройств было выбрано 8 аналогов. Эти конструкции относятся к тягово-сцепным устройствам транспортных средств, преимущественно легковых автомобилей, для присоединения прицепов.

Первый из найденных аналогов – тягово-сцепное устройство №1063641.

Цель изобретения – повышение надежности устройства в работе и одновременно упростить конструкцию. Изобретение относится к транспорту.

Известно тягово-сцепное устройство, содержащее шаровую опору и корпус с подпружиненным прижимом шаровой опоры и запорной рукоятки.

Преимущество:

1) повышение надежности сцепки с прицепом, по сравнению со стандартной конструкцией.

2) простота конструкций

Недостатки:

1) низкая надежность

2) сложность изготовления

Второй аналог – тягово-сцепное устройство транспортного средства №874392.

Цель изобретения - повышение удобства эксплуатации и повышение надежности устройства.

Сцепное устройство содержит установленный на одном транспортном средстве сцепной шар и закрепленный на другом транспортном средстве с возможностью охватывания указанного сцепного шара корпус замка, в продольном отверстии которого размещен подпружиненный прижим, а в поперечном его отверстии - фиксирующий штырь, причем упомянутый корпус замка оборудован рукояткой, несущей стопор.

Преимущество:

1) повышение удобства эксплуатации

2) уменьшение износа

3) повышение надежности

4) исключение вероятности потери одного из составных элементов устройства во время движения

Недостатком является - неудобство проведения монтажно-демонтажных работ.

Третий аналог – жесткое буксирное устройство № 943018.

Цель изобретения — упрощение конструкции и снижение металлоемкости. Сцепное устройство содержит две гибкие тяги с надетыми по всей длине упругими кольцами, шарнирно соединенные между собой посредством серьги.

Преимущество - не большая металлоемкость.

Недостаток - низкая надежность конструкции

Четвертый аналог – Замковое устройство прицепа № 1084153.

Цель изобретения - повышение надежности работы замкового устройства прицепа.

Замковое устройство прицепасодержит корпус со сферическим захватом для взаимодействия со сферической головкой сцепного устройства автомобиля, перегородку с отверстием, жестко связанную с корпусом, подпружиненный относительно нее стопорный сухарь, установленный в корпусе с возможностью осевого перемещения, и рукоятку для поджатия пружины.

Преимущество, - повышение надежности сцепления автомобиля с прицепом, по сравнению со стандартной конструкцией.

Недостаток - ухудшение эксплуатационной надежности

Пятый аналог – сцепное устройство № 806476

Цель изобретения — повышение надежности работы

Сцепное устройство, содержащее взаимодействующий со сцепной петлей прицепа тяговый крюк, закрепленный на тягаче с возможностью поворота в вертикальной плоскости, и установленный на тягаче замок, выполненный в виде пластинчатой пружины для фиксации устройства в рабочем положении, отличающееся тем, что, с целью повышения надежности работы, пружина замка выполнена V—образной, установлена перпендикулярно продольной оси тягача, а вершина ее обращена в сторону прицепа, причем концы указанной пружины закреплены на тягаче подвижно в продольном направлении.

Преимущество:

1) надежность в эксплуатации

2) простота изготовления

Недостаток - низкая надежность конструкции в сравнении с восьмым аналогом

Шестой аналог – тягово-сцепное устройство № 1110677.

Цель изобретения — исключение аварийности ситуации при буксовании путем повышения надежности фиксации сцепного шара.

Известно тягово-сцепное устройство, содержащее установленный на одном транспортном средстве сцепной шар и размещенный на другом транспортном средстве корпус, в котором шарнирно установлены охватывающие сцепной шар элементы и механизм прижима, взаимодействующий с верхними частями указанных элементов.

Преимущество - повышение надежности сцепления автомобиля с прицепом, по сравнению со стандартной конструкцией.

Недостаток, - повышенный износ конструкции сопряжённых элементов.

Седьмой аналог – тягово-сцепное устройство № 835839.

Цель изобретения — повышение технологичности, надежности и безопасности устройства в работе.

Известно тягово-сцепное устройство, содержащее корпус с размещенным в нем полусферическим гнездом для сцепного шара и прижимом, который приводится в действие с помощью рычага управления, фиксируемого в закрытом положении с помощью прижимного фиксатора.

Преимущество, - повышение надежности сцепления автомобиля с прицепом, по сравнению со стандартной конструкцией.

Недостатки, - не обеспечивает требования безопасности при эксплуатации устройства (травмоопасно).

Восьмой аналог – тягово-сцепное устройство №994308

Цель изобретения – повышение надежности работы.

Изобретение относится к области автомобилестроения, в частности к устройствам для присоединения и буксирования различных прицепов за автомобилем, например устройствам шарового типа, автоматически выбирающим зазоры в сцепке.

Известно тягово-цепное устройство, содержащее установленную на транспортном средстве шаровую опору и размещенный на другом транспортном средстве гнездо под указанную опору корпус, оборудованный рукояткой управления и держателем шаровой опоры, перемещающимся под действием запирающего элемента, выполненного в виде конуса, нагруженного пружиной.

Характерными недостатками тягово-цепных шаровых устройств является возможность заклинивания, вызванная неограниченным усилием со стороны рукоятки и отклонением поверхности шаровой опоры от правильной сферической формы при ее неравномерном износе, а также возможность саморасцепки автопоезда во время движения при поломке хотя бы одной составной части запирающего элемента.

Эти недостатки устраняются за счёт того, что в предложенном устройстве рукоятка снабжена двумя упорами и свободно установлена на кулачковом валу, а подпружиненный рычаг жестко соединен с последним и расположен между упорами рукоятки с возможностью поочередного взаимодействия с ними. Кроме того, в гнезде корпуса может быть размещен подпружиненный вкладыш.

На рисунке 1 изображено устройство, общий вид; на рисунке 2 – то же, вид спереди.

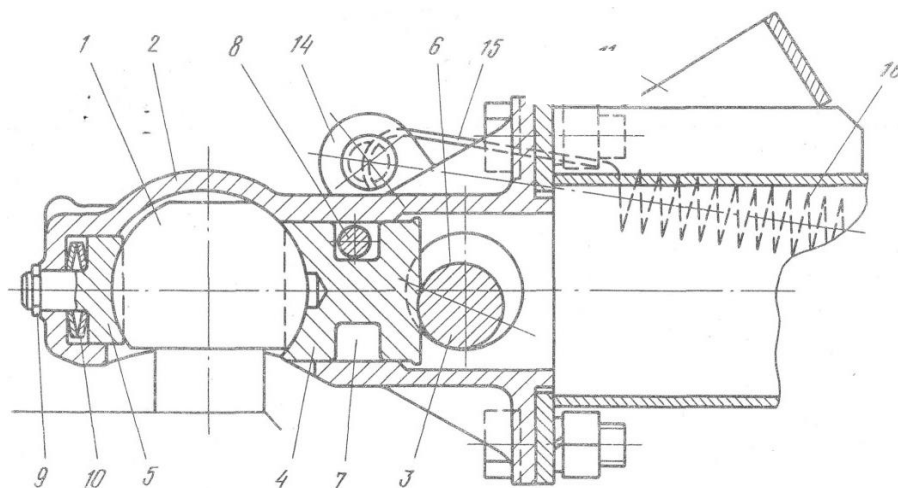

Рисунок 1. Вид общий

Надежность работы предложенного устройства повышена, а трудоемкость его изготовления уменьшена.

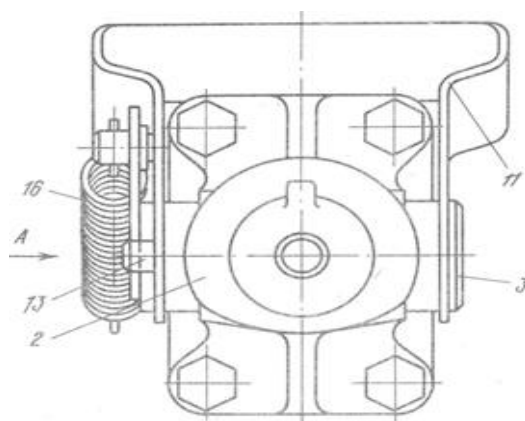

Рисунок 2. Вид устройства спереди

Надежность работы предложенного устройства повышена, а трудоемкость его изготовления уменьшена. Считаю восьмой аналог наиболее перспективным к внедрению в производство.

Представленная статья публикуется как обзорное одно из подразделов магистерской диссертации.

Литература

1. <https://ahmadullins.com/publiclist/patents/avtorskoe-svidetelstvo>
2. <https://www.fips.ru/russite/>
3. <https://patents.su/>
4. Фонды «Областная универсальная научная библиотека имени С. Муканова» г. Петропавловск.

УДК 004.422

ДИСПЕРСИЯЛЫҚ ҚҰРАМДЫ ТАЛДАУ ЕСЕПТЕРІНДЕ ШЕШІМ ҚАБЫЛДАУ ЭКСПЕРТТІК ЖҮЙЕНІ ПАЙДАЛАНУ

Шакенова С.А., Касимов И.Р.

(М. Қозыбаев атындағы СҚУ)

Шешім қабылдау ақпарат алмасу сияқты кез келген басқару қызметінің құрамдас бөлігі. Шешім қабылдау қажеттілігі басқарушының алға қойған мақсатының қалыптасуы мен сол мақсатқа жетудегі іс қимылын түгелдей қамтиды.

Нарық жағдайындағы жоспар өндіріс пен өткізу көрсеткіштерін үнемі қадағалап отыру мақсатында маркетинг жүйесі және бақылау процесімен тығыз байланыста болады.

Осыдан барып жоспарлау барысында ұйым деңгейінде жүзеге асырылатын төмендегідей міндеттерді атап өтуге болады:

Қажет етілетін адамдық, материалдың; ақпараттық басқа да ресурстарды іздестіру;

1. басқару жүйесі мен ұйымдық құрылымды қалыптастыру және ақпараттар тағылымын реттеу;

2. еңбек өнімділігі мен пайда деңгейін арттыру, өндіріс барысы мен құрал-жабдықтарды пайдалану және жарату жолдарын қарастыру;

3. сенімді бақылау жүйесін қамтамасыз ету арқылы міндеттерді орындауға қол жеткізу.

Шешім қабылдау тәсілінің екі түрі: жеке (шешім қабылдаудың орталықтандырылуы) және топтық (табыстау), бұл тәсіл бас менеджерлерді күнделікті мәселерді шешу мүмкіндігін айырмаудан сақтайды.

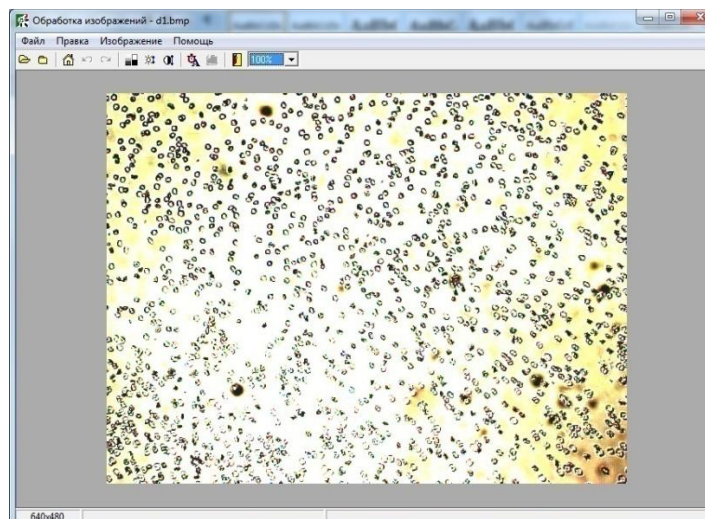
Мысалы ретінде дисперсті жүйелердің фракциялық құрамын талдауға және тануға арналған бағдарламалық қамтаманы пайдалану суретте көрсетілген (сурет 1).

Шешім қабылдау процесі келесілерден тұрады:

Мәселені анықтау. Мәселені табу (алғашқы бекітілген жоспардан ауытқығанын мойындау). Мәселені қалай табады: басшының тұлғалық шолуы және ақпарат анализі, қоғамдық көзқарас.

Мәселені бағалау. Мәселе табылған соң оның көлемін бекіту. Яғни күрделілік көлемін бағалау. Шектеулерді айқындау және баламаларды анықтау.

Шешім қабылдау. Балама шешімдер өңделіп, ең қолайлысы таңдалады.

Сурет 1. Бағдарламалық қамтаманың интерфейсі

Шешімді өңдеу. Бұл кезеңде шешімнің нақтылану шаралары қолданылады және ол орындаушыларға жеткізіледі.

Шешімнің орындалғанына бақылау. Шешімнің толық жүзеге асырылуына көмектесетін ауытқулар айқындалып, түзетулер бақылау арқылы жасалынады. Кері байланыс түзіледі.

Дисперсиялық талдау әдістерінің әртүрлілігі, ең алдымен, барлық әдістер үшін осы әдістерді қолдана отырып зерттелуі мүмкін бөлшектердің өлшемдері бойынша шектеулер бар екендігіне байланысты; қолданылатын жабдықтың күрделілік дәрежесі, ақпараттың толықтығы мен жылдамдығы және басқа факторлар да маңызды.

Дисперсияны талдау кезінде алуға болатын ең толық ақпарат бөлшектердің мөлшерін бөлу функциясын анықтауды қамтиды (және кейбір жағдайларда бөлшектердің пішіні бойынша); дисперсияны талдаудың кейбір әдістері бөлшектердің орташа мөлшері туралы ғана ақпарат береді, кейде кейбір шартты таралу ені туралы ақпарат қосылады. Бұл ұғымдар неғұрлым толық қарастыруды қажет етеді, өйткені әр түрлі зерттеу әдістері бір жүйені зерттеуде әртүрлі бөлу функциялары мен орташа өлшемдерді бере алады.

Дифференциалдық және интегралдық (кумулятивтік) бөлшектердің мөлшерін бөлу функциялары бар, олар сәйкесінше дифференциация және интеграция операцияларымен байланысты.

$q_v(r)$ интегралдық үлестіру функциясы дифференциалдық қатынаспен байланысты:

$$q_v(r) = \int_r^{\infty} f_v(r) dr ,$$

$v(r)$ - үлкен r радиусы бар бөлшектерге келетін бөлшектердің жалпы санының үлесі (коллоидтық химиядағы үлестірудің интегралды функцияларын анықтау әдеттегідей, ал ерітінділердің молекулалық-массалық таралуын зерттеу кезінде макромолекулалар әдетте ағымнан кіші молекулалардың массалары бойынша жинақтауды қарастырады). Интегралды тарату функцияларын қолдану екі жағдайға байланысты: біріншіден, олар қарапайым пішінге ие, сондықтан олар үшін алынған қисық сызықты тегістеу оңайырақ, екіншіден, белгілі бір өлшем интервалына сәйкес келетін бөлшектердің үлесін анықтау оңайырақ.

Бастапқы ақпарат ретінде дисперсиялық талдаудың әртүрлі әдістері экспериментте қандай параметрлер өлшенетініне байланысты әртүрлі тарату

функцияларын береді; болашақта басқа параметрлерге қайта есептеу жиі жасалады; мұндай қайта есептеу кезінде қателіктер пайда болуы мүмкін, олардың мөлшері бөлшектердің өлшемдерінің әртүрлі аралықтарында әр түрлі болуы мүмкін екенін есте ұстаған жөн.

Әр түрлі бөлу функцияларына сәйкес бөлшектердің орташа мөлшері де әр түрлі анықталады. Жалпы жағдайда жазуға болады:

$$\bar{r} = \frac{\int_0^{\infty} r f(r) dr}{\int_0^{\infty} f(r) dr} = \frac{\int_0^{\infty} r^n f_v(r) dr}{\int_0^{\infty} r^{n-1} f_v(r) dr}.$$

Кескінді автоматты талдау әдістерінің дамуы соңғы жылдары бөлшектердің кең диапазонында дисперсиялық талдаудың оптикалық және электронды микроскопиялық әдістерінің күрт кеңеюіне әкелді (микрон фракцияларына оптикалық әдістер, сканерлейтін электронды микроскопия — бірнеше нм-ге дейін, мөлдір-молекулалық және тіпті атомдық өлшемдерге дейін). Бұл әдістердің заманауи нұсқалары автоматты түрде әртүрлі тарату функцияларын алуға, соның ішінде бөлшектердің пішінін ескеруге мүмкіндік береді. Бұл әдістердің кемшіліктері өкілдік үлгіні дайындаудың қиындықтарын және бөлшектердің бетіне бір қабатты таралуын қамтамасыз ете отырып, оны дайындауды қамтиды.

Кондуктометриялық сенсорды (Коултер есептегіштерін) қолдануға негізделген дисперсиялық талдау әдістері практикалық қолдануға ыңғайлы және кең таралған (әсіресе қан анализі үшін медицинада). Бұл құрылғыларда өткізгіш ортасы бар дисперсті жүйе пробирка қабырғасындағы тесік арқылы сорылады; өткізгіштің сенсорының бір электроды пробиркада, екіншісі сыртқы ыдыста орналасқан, осылайша сенсор саңылаудағы сұйықтық аймағының өткізгіштігін (кедергісін) өлшейді. Бөлшектердің тесіктер арқылы өтуі кезінде пайда болатын қарсылық шындыры бекітіледі; олар бөлшектердің көлеміне пропорционалды. Амплитудалық анализатордың көмегімен бөлшектердің санын олардың көлеміне бөлу функциясы (көбінесе гистограмма) алынады. Осы әдіспен анықтауға болатын бөлшектердің мөлшері тесік диаметрімен анықталады (көбінесе бұл рубин немесе сапфирден жасалған сағат тасы) және әдетте төменнен мкм шектеледі.

Қосымша ЭЖ-нің әдісіне сәйкес келеді, егер шешіліп отырған тапсырма келесі сипаттамаларға ие болса:

1) тапсырма математикалық әдістер мен дәстүрлі бағдарламалауда қабылданғандай санды манипуляциялаумен емес, символды манипуляциялау арқылы табиғи әдіспен шешілуі мүмкін (яғни, символды пайымдаулар арқылы).

2) тапсырма алгоритмді емес, эвристикалық табиғатқа ие болу керек, яғни оның шешімі эвристикалық ережелерді қолдануды талап ету керек. Кейбір формалды процедуралар көмегімен шешіле алатын тапсырмалар ЭЖ-ні қолдануға сәйкес келмейді.

3) тапсырма ЭЖ-ні жасақтауға кеткен шығынды өтеу үшін жеткілікті деңгейде қиындау болу керек. Алайда, ол өте қиын да болмау керек, ЭЖ оны шеше алатындай болған жөн;

4) тапсырма, ЭЖ әдістерімен шешіле алатындай жеткілікті деңгейде қысқа әрі мәнді болу керек.

Әдебиет

1. Большаков А.С. Менеджмент: стратегия успеха. – СПб., 2001.

2. Вечер Л.С. Системы поддержки принятия решений – Мн., 1996.
3. Глущенко Е.В. Экспертной системы: учебный курс. – М., 1997.
4. Змитровнч А.И. Развитие экспертной системы. - Минск: НТООО, «ТетраСистемс», 1997. - 368 б.
5. Нильсон Н. Системы поддержки принятия решений. - М.: Ағыл. ауд. - Радио и связь, 1985. - 373 б.
6. Хаит Э. Экспертной системы 33.: Ағылшыннан ауд. - М.: Мир, 1978 - 558 б.

УДК 631.54

ПРОЕКТИРОВАНИЕ АГРОУЧЕБНОГО КОМПЛЕКСА С ЦЕЛЬЮ ПОЛУЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИ ЧИСТОГО ПРОДУКТА

Шамрай А.С., Изюмин В.В., Шамрай А.Г., Гильгенберг И.В.
(ГАПОУ ТО «Агротехнологический колледж», г.Тюмень)

«Ни западная, ни восточная, ни израильская модели в законченном виде на российской почве не произрастут. Для построения собственной модели необходимо исходить, прежде всего, из современных реалий страны, из ее исторического прошлого, чем бы оно ни было обременено, а также из мирового опыта. Для монтажа на собственном каркасе всегда очень многое найдется в мировой практике и науке, что прошло испытание временем. Этим нельзя пренебрегать»
А. А. Никонов

В соответствии с «Комплексом мер, направленных на совершенствование системы среднего профессионального образования» возникает необходимость создать в колледже собственную базу с экспериментальной и учебно-лабораторной платформой. Внедрение такого проекта в жизнь создаст положительный эффект:

- изменит традиционные формы и методы обучения: приблизит к практике;
- повысится конкурентоспособность выпускников на рынке труда;
- производство экологически чистых овощей для питания обучающихся.

В соответствии с запросами рынка труда, выпускник среднего профессионального образования, в настоящее время, должен быть конкурентоспособным, что значительно повышает роль образовательного процесса в колледже, который должен обладать современной материально-технической базой и компетентными преподавателями; осваивать самые прогрессивные технологии обучения, позволяющие воспитывать новых специалистов, отвечающих международным стандартам качества.

Поэтому, стало актуальным разработать проект тепличного комплекса, который создан с использованием экологически чистых строительных материалов и с использованием энергоэффективных технологий. Целью проекта Агроучебного комплекса, является получение экологически чистых продуктов для организации питания обучающихся и созданием базы для реализации содержания профессионального образования, направленного на развитие практических навыков обучающихся.

Согласно идеи создан проект энергоэффективного сооружения для обучения студентов по специальности 35.02.06 Технология производства и переработки сельскохозяйственной продукции, а также для создания возможности проведения практических и практико-ориентированных занятий по месту обучения во время строительства для специальностей 08.02.01 Строительство и эксплуатация зданий и сооружений и 35.02.08 Электрификация и автоматизация сельского хозяйства.

Задача состояла в разработке такого проекта, который бы объединил в единый комплекс теплицу, учебную аудиторию и лабораторию, был энергоэффективен,

производит определенный ассортимент экологически чистой растительной биопродукции на ограниченной территории в течение круглого года с минимальным числом работников и низкой себестоимостью.

Исторически на Руси, весной, крестьяне на южном склоне холма делали глубокие ямы под каждый саженец и заполняли их конским навозом, затем слоем плодородной почвы. В подготовленную таким образом яму сажали семечко саженца. В случае наступления угрозы заморозка яму закрывали осколками стекла. Такую подземную мини теплицу сверху нагревали солнечные лучи, а снизу поступало тепло от биомассы. В дальнейшем эта идея стала использоваться в строительстве современных теплиц.

В данном проекте здание агробиокомплекса имеет общую площадь 89,25 м², площадь теплицы 50 м². В структуру агробиокомплекса входит лаборатория, учебная аудитория, теплица-термос, гардероб, санитарный узел, коридор. Здание одноэтажное, отдельно стоящее, отапливаемое. В помещении лаборатории размещается весь необходимый лабораторный арсенал для проведения лабораторных и научно-исследовательских работ, учебная аудитория для проведения семинарских занятий в подгруппе из 16 человек, с возможностью выхода в лабораторию или в теплицу.

С целью экономии средств на обогрев применено заглубление уровня земли в теплице до отметки, на которой почва не промерзает. В теплице создан благоприятный микроклимат в течение всего года, благодаря комбинации пассивного солнечного обогрева и защитных свойств грунта, который отдает тепло в зимнее время, а летом грунт отдает прохладу. Доступ солнечных лучей достигается путем ориентации теплицы на юг, а также благодаря наклону кровли. Северная стена используется, как аккумулятор тепла, это внутренняя стена, поэтому она будет теплая, так как помещение для обучения студентов будет отапливаться. Согласно теплотехническому расчету толщина наружной стены из арбалита (обладающего хорошей теплоемкостью) принята 50 см.

Теплица запроектирована в пределах территории колледжа рядом с существующим объектом - столовой. Нижняя отметка теплицы 2 м, размеры теплицы по осям в плане 5 х 8 м. Фундамент ленточный под теплицей, под остальным сооружением свайный. Дно траншеи тщательно трамбуют и засыпают слоем шлака и плодородной почвой. В здании запроектирована вытяжка с естественной вентиляцией с использованием перфорированных труб на глубине 30-35 см. Установлены приспособления, позволяющие укрывать теплицу пенополиэтиленом в холодное время суток.

В проекте каркас выполнен из лёгкого металлического профиля, покрытие из двух слоёв поликарбоната, что позволяет создавать воздушную прослойку между листами для комфортного микроклимата. Пол покрыт мелким гравием, не только в качестве покрытия, но и для дренажа. Фундамент под теплицей ленточный, под остальным сооружением свайный. Дно траншеи утрамбовано и засыпано слоем шлака и плодородной почвой.

Предусмотрена система водостока для сбора дождевой воды в емкости, которые размещены внутри теплицы, где предусмотрена система капельного полива. А также предусмотрено выполнение естественной термоотмокки.

Для замкнутого цикла воздухообмена и тепла заложены трубы на глубину полуметра – на расстоянии 60 см друг от друга (система рециркуляции воздуха). Нижние концы выведены над землей, верхние – подведены под крышу теплицы. Днем воздух охлаждается в почве, а ночью в аккумуляировавшей за день тепло земле нагревают и попадают в теплицу. Система проста: в жару такая вентиляция спасет растения от перегрева, а холодными ночами согреет. Корни растений будут находиться в

благоприятной среде, и влага будет сохраняться, также, как и углекислый газ. Для сохранения тепла так же запроектированы задвижные шторы, их необходимо открывать днем и закрывать ночью, не выпуская тепло, когда холодно. А летом, если жарко, можно использовать их как регулятор температуры в теплице, защищая помещение от перегрева. По внешнему периметру предусмотрены вертикальные пенополистирольные плиты в вертикальном положении, для сохранения тепла. Рекомендованы отопительные системы с керамическими инфракрасными излучателями.

Задняя стена теплицы капитальная, с зеркальным отражающим материалом, что позволит до 90% тепловой и световой энергии снова возвращаться к растениям.

Учитывая перспективы развития АТК, проект актуален и создаст благоприятную учебно-лабораторную базу для создания нового, конкурентоспособного специалиста. Применение энергосберегающих технологий поможет снизить стоимость строительства и расходы на эксплуатацию.

Если объединить конструкцию теплицы с другими технологиями, такими как компостное отопление, использование солнечных батарей и интенсивными технологиями выращивания, то можно выращивать продукцию на устойчивой основе.

Проект учебно-лабораторного комплекса, позволит решить вопрос выращивания экопродукции, использовать ее как экспериментальную базу и благодаря созданной лаборатории, вовлекать в этот процесс студентов во время практических занятий.

Основные преимущества такого вида земледелия в использовании экосистемного подхода. Земледелие представлено как вид хозяйственной деятельности, предполагающий решение экологических проблем, ориентируемый на использование естественных природообразовательных процессов при применении строительных материалов и повышении качества производимой продукции. Таким образом, применение экологичных строительных материалов, производство экологически чистых продуктов питания и использование экологически безопасных технологий выращивания сельскохозяйственных культур являются одним из перспективных актуальных направлений развития современного земледелия.

Литература

1. Белова И.Н., Карслянц Е.А. Рынок органических продуктов: мировые тенденции и перспективы развития в России // Вестник РУДН, серия Экономика, 2014, № 2. С. 40-48.
2. Ларионов Ю.С., Ларионова О.А., Ярославцев Н.А. Экологическое значение биоземледелия и закона плодородия почв // Интерэкспо гео-сибирь. 2017. т.4. № 2. С.68-77.
3. Никонов А.А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XXVIII-XX вв.) / А.А. Никонов. - М.: Энциклопедия российских деревень, 1995. - С. 437.
4. Овсянников Ю.А. Экологическое земледелие: необходимость и особенности. – Екатеринбург, 1992. – 142 с.
5. Овсянников Ю.А. Теоретические основы эколого-биосферного земледелия. – Екатеринбург, 2000. – 264 с.
6. Тюрюканов А.Н., Федоров М.В. Биосферное земледелие и сельское хозяйство // Вестн. с.-н. науки. - 1988. № 6. – С. 20-32.
7. Шехова Н.В. Экологизация потребления в целях уменьшения экологического ущерба. // Экономика и менеджмент организации. 2013. №8(106) с.59-63
8. Щербаков А.П., Володин В.М., Михайлова Н.Ф. Ландшафтное земледелие и агробиоэнергетика // Земледелие. – 1988. № 3. – С. 12-13.

РАЗРАБОТКА ТРЕНАЖЕРА ПО РАБОТЕ С ОБОРУДОВАНИЕМ В ОБЛАСТИ ЭНЕРГЕТИКИ

Щёлоков Б.П.
(СКУ им. М. Козыбаева)

Главная проблема, с которой приходится сталкиваться энергетическим предприятиям на сегодняшний день – это качественная подготовка и сохранение опытных, обладающих высокой квалификацией, машинистов агрегатов и установок. Основой эффективной, безопасной и производительной деятельности является качественная подготовка и компетенция сотрудников. В настоящее время, все больше производственных процессов автоматизируется, что несет в себе множество преимуществ, но также и отрицательную составляющую: основную часть рабочего времени, машинист ведет свою деятельность только в штатном режиме и с течением времени надежность и качество работы снижается.

Существует несколько источников возникновения ошибок:

- снижение компетенции опытных машинистов из-за длительного выполнения простых, рутинных, либо уже освоенных действий и задач;
- уход опытных машинистов влечет нарушение передачи экспертных знаний, накапливаемых в процессе трудовой деятельности;
- отсутствие подготовленности у молодых специалистов.

Согласно исследованиям У. Глассера, человеком усваивается 20% от того, что он услышал, 50% от того, что было услышано и увидено и 80% от того, что было испытано человеком. То есть, только выполняя определенные операции и манипуляции собственноручно, специалист становится максимально готовым к их повторению на практике; монотонность деятельности ведет к росту вероятности совершения ошибки по причине снижения внимания; машинист несет ответственность за потенциальные аварии и последствия их возникновения на энергетическом объекте и вследствие этого он подвержен воздействию стресса.

Ошибочные действия машиниста – одна из самых частых причин аварий на предприятии и к тому же одна из самых дорогостоящих. Осуществляются дополнительные траты энергетических ресурсов, изнашивается оборудование, увеличивается число аварийных остановов, временной интервал между ремонтами энергоустановок сокращается.

Уход высококвалифицированных специалистов по достижению пенсионного возраста – также одна из основных проблем на современных предприятиях. Молодые специалисты не имеют достаточного уровня опыта и знаний, необходимого для того, чтобы технологические процессы функционировали на должном уровне. Отсутствие налаженного механизма передачи знаний от высококвалифицированного специалиста к молодому – причина проблем в энергетике. Только наладив данный механизм, будет возможно организовать качественную подготовку машинистов с учетом имеющегося опыта.

Одним из средств обеспечения данного механизма передачи опыта и знаний может являться разрабатываемый тренажер, который разрабатывается для:

- формирования и поддержания у оперативного персонала электрической станции определенных профессиональных навыков, знаний и умений, которые будут соответствовать должностным требованиям, будут иметь необходимый объем для

качественного управления объектами в стационарном, переходном, предаварийном и аварийном режимах работы;

- индивидуального, а также группового обучения и подготовки персонала станции.

Основные цели разработки компьютерного тренажера:

- повышение качества обучения, организации противоаварийных тренировок, проверки и повышения квалификации сотрудников электростанции;
- выработка навыков ликвидации внештатных и аварийных ситуаций на энергооборудовании, а также навыков штатного изменения режимов функционирования;
- уменьшение аварийности по вине машинистов агрегатов, благодаря снижению психофизической нагрузки и вероятности неверных действий;
- разработка новых усовершенствованных технологических защит, блокировок, мнемосхем, автоматики и последующая их реализация в реальной системе управления производством;
- улучшение экономичности и долговечности работы установок за счет приобретения машинистами умений оптимального управления производственным процессом.

Разрабатываемый тренажер представляет собой имитационную модель, в основе которой лежит программа интегрирования линейных и нелинейных, дифференциальных уравнений, формул, а также эмпирических зависимостей. Данная модель является самостоятельной подсистемой с точки зрения функционирования и построения.

Литература

1. Дозорцев В.М. Компьютерные тренажеры для обучения операторов технологических процессов. М.: Синтез, 2009.
2. Назин В.А. Автоматизированные системы обучения персонала технологических установок // Автоматизация в промышленности. 2006. № 6.
3. Магид С.И. Теория и практика тренажеростроения для тепловых электрических станций. М.: Изд-во МЭИ, 1998.
4. Аракелян Э.К., Рубашкин А.С. Перспективы использования компьютерных моделей тепломеханических процессов энергоблоков для повышения уровня проектирования и эксплуатации ТЭС // Теплоэнергетика. 2007. № 10. С. 43-45.
5. Рубашкин А.С., Рубашкин В.А. Развитие технологии моделирования динамических процессов на тепловых электростанциях // Теплоэнергетика. 2004. № 10. С. 40-43.

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

1 СЕКЦИЯ: ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / СЕКЦИЯ 1: ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Абдиханова А.Н., Мухамеджанова Г.Т. Ғабит мүсіреповтің «Ұлпан» романындағы тілдік құралдар.....	3
Abdurashidova A.A., Rakhmetova Sh.S. The use of game techniques in forming students' foreign language speech skills.....	5
Амрина Л.М., Картова З.К. Реформы налогообложения в сельском хозяйстве Китая в период правления династии Мин.....	9
Андрей А., Кулибекова Ж.С. Абай поэзиясындағы психологизм.....	13
Ахметова Н.Т., Тоқмырза М. Философия пәнінде жаңартылған білім берудің тиімділігі.....	18
Ashimova A.T., Ismagambetova L.Sh. English is the language of technology.....	21
Әшім Р.И. Функции зоонимов в русских, казахских и английских пословицах.....	24
Baymuldin B.A., Shtro O.G. How English helps us in space exploration.....	28
Баржанова А.О., Габдулина М.Г. Тұрақты сөз тіркестерінің ұлттық табиғаты.....	29
Бексултанов Б.М., Қадыров Ж.Т., Аубакирова Ж.А. Мәлік Ғабдуллиннің ғылыми шығармашылық мұрасы.....	32
Биматаева М.Е. Особенности глаголов адвербиального значения в английском, немецком и русском языках.....	37
Бирюкова В.А. Зооморфизмы в составе английских и русских фразеологизмов.....	41
Вишнякова В.С. Интерпретация художественного текста как способ активизации познавательной деятельности на уроке литературы.....	45
Гловацкая Ю.Р. Динамика основных демографических показателей региональных столиц Верхневолжья.....	47
Дулатқызы Г., Кулибекова Ж.С. Мағжанның бейнешілдік шеберлігі.....	52
Емберген Б.Ө., Қадыров Ж.Т., Синбаева Г.К. Жүмекен Нәжімеденов шығармаларындағы өлең өлшемдері.....	55
Yessey E.N., Rakhmetova Sh.S. Analysis of communicative approach to teaching the English language.....	58
Жаксалық Д.Н., Баранова Н.К. Толкование права в ФРГ.....	62
Жакупова А.О., Қадыров Ж.Т. Қазақ хандығының тәуелсіздігі жолындағы тарихи жырлар.....	65
Жангудина А.Қ., Қадыров Ж.Т., Ақпанова Ғ.К. Шешендік сөздерде қолданылатын көркемдегіш құралдар.....	69
Zhanpeissova M.K., Rakhmetova Sh.S. The use of critical thinking to develop speaking skills.....	74
Жәмшит Ұ. Тарихи лексика тіл тарихының негізі	76
Жумабекова З.Б. І. Жансүгіровтің «Қолбала» поэмасының көркемдік ерекшеліктері.....	80
Замиралова О.В., Енсегенова А.Т., Штро О.Г. Важность знания английского языка для будущих учителей химии и биологии.....	85
Ilyukina D. Creating online collaborative games at the English lessons in the virtual format.....	89
Kabyken M.A., Kussainova U.B. Preservation of personal data: criteria and criticality.....	92

Кажгалиев А.М., Қадыров Ж.Т., Аубакирова Б.К. Қазақ мақал-мәтелдерінің жиналуы, жариялану жағдайы.....	93
Каканова А.У. Этнокультурная символика чисел в топонимике Северо-Казахстанской области.....	98
Камырова А.Б., Қадыров Ж.Т. Қазақ жоқтауларының жиналуы және Мәшһүр Жүсіп.....	102
Касымова А., Кулибекова Ж.С. Әйелдер бейнесінің эпостық жырлардағы табиғаты.....	106
Kasymova M.A. Developing students' socio-cultural competence using media texts.....	111
Kassymova U.N., Kurmanova M.Ye. Advantages of using internet technology in teaching a foreign language.....	113
Kemaladin G., Vassilyeva O.M. How teaching to paraphrase contributes to improving students' writing skills.....	117
Kleksin R.A., Shtro O.G. English language as second language in scientific research and astrophysical science.....	120
Козлова Ю.Е. Гидронимы Северо-Казахстанской области в топонимическом пространстве.....	122
Кокбас Ж., Муканова У. Орынбай бертағыұлының ақындық қабілеті мен шеберлігі.....	125
Коспакаева Г.А., Қадыров Ж.Т., Ақпанова Ғ.К. М. Жұмабаев, С. Иманасов және Т. Медетбек өлеңдерінің жанрлық сипаты.....	129
Куздибаева Д.К., Нысанкуатова Д.Е. Адам, оның өмір сүруінің мәні қазақ философиясының негізі ретінде.....	134
Курманова А.С. Формы авторского присутствия в жанре повести (на материале «Невского проспекта» Н.В. Гоголя).....	137
Кусаинова К.К., Сабиева Е.В. Мотивационная и номинационная специфика казахских, английских и русских антропонимов.....	142
Қабыкен М.Ә. Конфиденциальность данных при разработке программного обеспечения.....	144
Mambetova M.B., Rakhmetova Sh.S. The use of lexical games and techniques at English lessons as a way to increase motivation to learning.....	147
Мирзаджанова В.А., Бегман О.А. Особенности перевода английских фразеологизмов с компонентом цветообозначения на русский язык.....	150
Молдабаева Т.О. Использование подкастов в обучении английского языка как иностранного: теоретический обзор и экспериментальные исследования.....	155
Molchanov S.O. The English language in 21st century: cultural and ethical aspects.....	160
Муканова У.А., Қадыров Ж.Т., Қадыров А.Ж. Абай шығармаларындағы қазақ қауымының әлеуметтік бейнесі.....	162
Mukhametzhanova A.S., Rakhmetova Sh.S. The role of the teacher and student in task-based approach	167
Мұратхан Н., Хамзина Г.С. Ә. Нұрпейісов туындыларындағы синонимдік қатарлардың қолданылуы.....	171
Nadirbay A.B. Enhancing students' motivation through the interaction of verbal and nonverbal means.....	175
Небесаева Ж.О., Сманова А.С., Сапарбаева Ұ.А. Оқушыларды көркем еңбек технологиясына бейіндік оқыту мазмұнындағы түйінді құзіреттіліктердің функционалдық сипаты.....	179
Нургазина М.Б., Қадыров Ж.Т., Синбаева Г.К. С. Торайғыровтың «Адасқан өмір» поэмасындағы табиғат пен дүние суреті	185

Овчинников С.Д. Развитие понятия «документ» в научной литературе.....	190
Омарова Н.Б., Бегман О.А. Функциональные и структурные особенности английских определений со сдвинутым грамматическим значением (на материале газетно-журнальных текстов).....	192
Pernebek T. Knowledge of English as an important priority for a serviceman of a new formation.....	194
Ramazanova A.N. The efficiency of modeling in foreign language teaching.....	197
Расилова Н.О. Бауыржан Момышұлының шығармаларындағы қаламгердің тұлғалық сипаты.....	201
Сагындыкова А.Б., Таласпаева Ж.С. Қазақ сөйлеу этикетінің ерекшеліктері.....	204
Salimova A. The impact of thinking routines on development of speaking skills in the english classroom.....	208
Samridhi Choudhary English in the 21 st century: professional and scientific environment.....	211
Sergiyenko A. Inclusive education as a component of holistic approach in contemporary methodology of teaching foreign languages.....	213
Серікбаева Ж. Білім берудегі сөйлеу әрекеті	216
Таласпаева Ж.С., Жақсылық М.Е. М. Жұмабаев шығармаларындағы метафоралық, эпитеттік теңеулердің қолданысы.....	218
Таласпаева Ж.С., Шайкенова А.Ж., Смаилова А.Б. Социальные сети – основной канал связей с общественностью.....	223
Таспулатова Қ.Т. Жастарды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеудің жаңа бағыттары.....	228
Терскова И.В. Мотив телефонных звонков в романе Джерома Сэлинджера «Над пропастью во ржи».....	231
Тогаева Ж.М., Хамзина Г.С. Дүниенің тілдік бейнесіндегі ай концептісінің орны.....	235
Tolemis B.B., Aubakirova S.S. The English language as the key in the search of rapasea.....	240
Халиуллина К. Аудирование в дистанционном обучении на примере видеоуроков английского языка в начальных классах общеобразовательной школы.....	245
Чикова И.В. К проблеме профессионального и личностного самоопределения в условиях пандемии.....	250
Шарипова Г.А., Қадыров Ж.Т., Кадыров А.Ж. Ә. Тәжібаев поэмаларындағы заман тынысы.....	253
Эмомова Л. Этнокультурные процессы в среде казачества и казахов в XIX веке... ..	258
Юлдашова Н.Ж., Жаманбаева А.С. Латын әліпбиіне көшуге дейінгі және бүгінгі кезеңдегі ерекшелігі мен деңгейі.....	262

3 СЕКЦИЯ: ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / СЕКЦИЯ 3: ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абдрахманова А.О. Распознавание рукописных числовых символов и сравнение методов классификации.....	266
Акишев А.А. Система автоматизации учета заказов деятельности рекламного агентства.....	271
Бейсенбекова Г.Б., Нургазы М.У. Студенттердің кәсіби мотивациясын қалыптастыру.....	274
Быков А.В. Разработка WEB-сайта по управлению грузоперевозками.....	277
Валиев А.Р. WEB-сайт ТОО «Северная жемчужина» как форма ведения бизнеса	282

в интернете.....	
Дарий Е.М., Зыкова Н.В., Латыпов С.И. Устройство регистрации частичных разрядов в трансформаторах.....	285
Дарий Е.М., Зыкова Н.В., Нигматуллин Т.Т. Система управления отоплением на основе электрического теплого пола.....	289
Доброхлеб Е.Б., Дерман А.Л. Обоснование эффективности применения сдвоенных колёс машинно-тракторного агрегата.....	293
Елиманов Б.А. Разработка веб-сайта «Организация корпоративной сети предприятия».....	297
Жәкежан С.А. Влияние информационных технологий на историческую информатику.....	300
Жапаров Е.Е. Мобильное интернет-приложение по приему показаний для предприятия, предоставляющего коммунальные услуги.....	304
Қаббас Ғ., Икласова К. Фото-видео студиясының интернет қосымшасын жобалау	306
Казбаев В.Е., Ким Г.А. Использование ГИС в развитии туризма.....	310
Камбаров Ж.К., Дюсембаева Б.Е., Уваров И.В. Приливы и отливы как источник энергии.....	315
Кашевкин А.А., Дарий Е.М., Шарифян Д.М. Средства компенсации реактивной мощности.....	319
Кельдияров О.М. Качество механически обработанной поверхности как результат, приводящий к увеличению срока эксплуатации.....	322
Кожахметов И.С. Классификация и оценивание IT-специалистов в области разработки ЭС и СППР.....	326
Крутоус С.Ф., Илямбек Р.М., Колесниченко Н.Ю. Использование солнечных панелей на территории Казахстана.....	329
Крутоус С.Ф., Потяга Л.А., Леонова А.А., Киричек Д.С. Особенности конструкции современных ветроустановок.....	331
Крутоус С.Ф., Потяга Л.А., Леонова А.А., Колпаков А.С. Анализ солнечных панелей на современном рынке.....	336
Крутоус С.Ф., Потяга Л.А., Леонова А.А., Шайжанова К.Р. Выход Казахстана на новый уровень энергетической политики.....	341
Кудубаева С.А., Жусупова Б.Т. Возможность проведения синтактико-семантического анализа предложений на казахском языке в системе компьютерного сурдоперевода.....	344
Ленгард С.С., Шапорева А.В. Современные подходы к созданию программ для шахматной игры	350
Медеува А., Икласова К. Балалар сауықтыру «Camp» лагер жүйесін жобалау.....	353
Микаилова К.Д. Актуальность разработки web-сайта для кафе с возможностью оформления онлайн-заказов.....	358
Мусулманбекова Г.Д. WEB-қосымшаларды әзірлеу үшін өзекті құрал мәселесі жөнінде.....	359
Нуртазина А.Т. Заманауи білім – жаңа заман талабы.....	362
Парахатов Е., Икласова К. «СКУ навигациясы» мобильді қосымшасын жобалау.	365
Пименов А.В. Применение пиринговых сетей в разработке приложений видеосвязи.....	368
Полищук Н.Ю., Мусин Д.А. Информационное моделирование строительных конструкций в учебном процессе.....	372
Савинкин В.В., Колисниченко С.Н., Колисниченко С.В., Коптяев Д.А., Жумекенова З.Ж. Исследование динамической модели кривошипно-ползунного	377

механизма поршневых насосов бурового комплекса.....	
Савостина Г.В., Ларгин А.А., Савостин А.А. Обзор современного состояния и перспективы развития методов автоматического анализа и классификации электрокардиосигналов.....	380
Садыков А.Р. Создание программы по распознаванию рукописного текста на основе компьютерного зрения.....	384
Сайлыбай Т., Икласова К. «Көпшілік кітапхана» сайтының құрастыру кезеңдері.....	387
Саурбаев Т.А. Проектирование информационной системы обмена данными.....	390
Semenyuk V.V. Description of the system for preventing attacks of unmanned aerial vehicles.....	392
Смирнов А.П., Риттер Д.В., Риттер Е.С. Кипение молока в вакууме.....	397
Сырцев А.П. Разработка программного модуля для заселения студентов в общежитие Северо-Казахстанского университета.....	400
Ткач Н.А. Разработка системы оформления заявок на установку пластиковых окон для предприятия ИП "БЕККЕР".....	404
Хайруллин Б.Т., Есентай А.Б., Дерман А.Л. Патентный анализ шаровых конструкций тягово-сцепных устройств легковых автомобилей.....	409
Шакенова С.А., Касимов И.Р. Дисперсиялық құрамды талдау есептерінде шешім қабылдау эксперттік жүйені пайдалану.....	412
Шамрай А.С., Изюмин В.В., Шамрай А.Г., Гильгенберг И.В. Проектирование агроучебного комплекса с целью получения экологически чистого продукта.....	415
Щёлоков Б.П. Разработка тренажера по работе с оборудованием в области энергетики.....	418